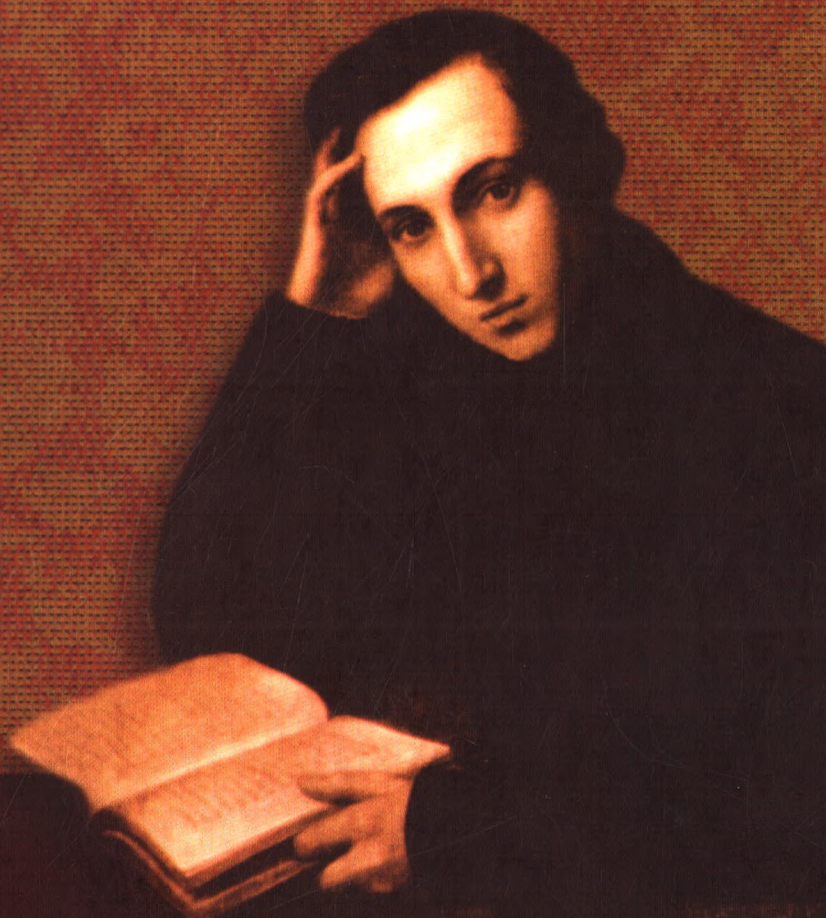

Євген Нахлік

ПАНТЕЛЕЙМОН КУЛІШ

особистість, письменник, мислитель

1
ТОМ

**НАЦІОНАЛЬНА
АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ**

**ЛЬВІВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ
ІНСТИТУТУ ЛІТЕРАТУРИ ім. Т. Г. ШЕВЧЕНКА
Серія «Літературознавчі студії». Випуск 11/12**

**МІЖНАРОДНИЙ ФОНД
ПАНТЕЛЕЙМОНА КУЛІША**

Євген Нахлік

ПАНТЕЛЕЙМОН
КУЛІШ

особистість, письменник, мислитель

НАУКОВА МОНОГРАФІЯ
У ДВОХ ТОМАХ

Євген Нахлік

ТОМ ПЕРШИЙ

**ЖИТТЯ
ПАНТЕЛЕЙМОНА КУЛІША**

Наукова біографія

**КИЇВ
УКРАЇНСЬКИЙ ПИСЬМЕННИК
2007**

Першу в Україні синтетичну монографію (у двох томах) про видатного українського літератора, історика, фольклориста, етнографа та громадсько-культурного діяча Пантелеймона Куліша (1819–1897) відкриває вперше створена наукова біографія, побудована на першоджерелах, значною мірою архівних та маловідомих. Детально простежується його життєвий шлях у численних здобутках, складнощах, суперечностях і проблемних ситуаціях. Унікального мислителя показано як живу особистість, у широкому контексті тогочасних українсько-російсько-польських політичних та культурних відносин, у зближеннях і розходженнях, співпраці й полеміці з колегами (Т. Шевченком, М. Костомаровим, Вас. Білозерським, О. Кониським, І. Пулюєм, В. та Ол. Барвінськими, А. Вахнянином, М. Драгомановим, М. Павликом, М. Грабовським, Ю.-І. Крашевським, П. Плетньовим, С. та І. Аксаковими, Л. Жемчужниковим, А.-Ф. Рамбо та багатьма іншими). Розкривається визначна роль П. Куліша в українському культурному і визвольному русі.

Для науковців, викладачів і студентів гуманітарного профілю, громадсько-культурних та політичних діячів, усіх, хто цікавиться розвитком української літератури й культури, політико-історіософської думки.

Рецензенти:

доктор філологічних наук, професор *Анатолій Погрібний*

доктор філологічних наук, член-кореспондент НАН України *Микола Сулима*

Ілюстрації з архіву та колекції
Володимира Яцюка,
з доповненнями *Євгена Нахліка*

Відповідальний за випуск
Андрій Савчук

Надруковано за ухвалою вченої ради
Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України
(протокол від 10 січня 2007 р. № 1)

Видання здійснено за фінансової підтримки
Міжнародного фонду Пантелеймона Куліша

A. Kyriakou

<...> то все прах земний, тільки діло і слово наше праведне останеться навіки.

*З листа Пантелеймона Куліша
до Григорія Галагана
від 9 лютого 1857 р.*

Пишете, що чого вельми жадаємо, тому певно не статися, а я, приятелю, думаю, що силою волі і працею ми допевнимось усього, розумно, по своїх силах жаданого. Долю свою чоловік держить у своїх руках, аби не вельми широко заміряв. Оце ж не сумуйте і не вдавайтесь у тугу. Ми були на коні й під конем, та й ніколи не журились. Щастя нашого, що живе в нас у серці, не одніме в нас ніяка лиха доля; а воно ж то й є суть нашого життя.

*З листа Пантелеймона Куліша
до Алоїзія Юркевича
від 7 березня 1888 р.*

Зміст

<i>Вступне слово</i>	9
I. Від воронізького хутора до Києва і Петербурга: літературний та науковий зачин і злет. У центрі українського культурного і визвольного руху (26 липня / 7 серпня 1819 р. – 2 квітня 1847 р.).....	11
II. Арешт і тульське заслання (2 квітня 1847 р. – 24 грудня 1850 р.).....	60
III. Без права друку (24 грудня 1850 р. – 5 квітня 1856 р.).....	77
IV. На чолі всеукраїнського національно-культурного піднесення (6 квітня 1856 р. – лютий 1864 р.).....	103
V. Варшавська служба з прологом (березень 1864 р. – 30 жовтня / 11 листопада 1867 р.).....	211
VI. Рушій українофільського руху в Галичині. Перша спроба повного українського перекладу Біблії (31 жовтня / 12 листопада 1867 р. – серпень 1872 р.).....	245
VII. У поставі історика та історіософа. Перегляд вартощів і зміна поглядів: од козакофільства до царєфільства, від демократизму до монархізму (осінь 1872 р. – весна 1880 р.).....	308
VIII. Апостол українсько-польської згоди і співпраці. Інтерес до мусульманської культури (літо 1880 р. – березень 1883 р.).....	356
IX. Творче усамітнення на хуторі: поетичні, драматичні та прозові твори, історичні праці, переклади із західноєвропейських літератур та Біблії (Мотронівка – Ганнина Пустинь, квітень 1883 р. – 2/14 лютого 1897 р.).....	393
<i>Підсумкові спостереження над Кулішевою психологією</i>	459

Вступне слово

Ця синтетична монографія являє собою дослідження усього життєвого і творчого шляху одного з найвидатніших українських письменників та мислителів і складається з двох томів: перший – «Життя Пантелеймона Куліша», другий – «Світогляд і творчість Пантелеймона Куліша».

Перший том – це, власне, наукова біографія Пантелеймона Куліша, вперше створена. Попередні життєписи (з оглядом творчості принагідно, по ходу викладу або окремо в другій частині книжки) відрізняються не лише значно меншим обсягом, а й вужчою джерельною базою. За характером вони були переважно нарисові, оглядові, мали науково-популярний характер (Бориса Грінченка¹, Осипа Маковея², Володимира Шенрока³, Дмитра Дорошенка⁴, Івана Ткаченка⁵, Євгена Кирилюка⁶, Юрія Луцького⁷). А ґрунтовна монографія Віктора Петрова обмежена висвітленням, та й то не вичерпним, тільки одного десятиліття в Кулішовому житті⁸.

Пропонований докладний життєпис побудовано переважно на першоджерелах, зокрема численних архівних та інших маловідомих матеріалах (листах Куліша та, меншою мірою, до Куліша, почасти листуванні інших осіб, автобіографії та спогадах письменника і спогадах про нього, офіційних документах, його творах, літературно-критичних відгуках про них у пресі, полемічних виступах опонентів тощо). По змозі усі наведені факти ретельно документовано.

Сучасний стан розвитку кулішезнавства змусив мене застосувати критичний підхід до першоджерел та відомостей, поданих у працях попередників. Довелося перевірити численні факти, наявні у кулішезнавчій літературі, й не раз спростувати, уточнити, доповнити чи бодай поставити під сумнів раніше наведені відомості.

Наукову біографію побудовано таким чином, щоб означити всі найважливіші віхи в житті Куліша в силовому полі тогочасних українсько-російсько-польських політичних та культурних відносин, розкрити його визначну роль в українському культурному й визвольному русі, подиву гідну різнобічну активність і розмаїття ділових та особистих зв'язків, окреслити широченне коло вартих згадки суспільних діячів та приватних осіб різних національностей, що контактували з ним, впливали на його долю, потрапляли в поле його зору, з'ясувати проблемні моменти в його життєдіяльності, привернути увагу до всіх помітних громадсько-культурних та літературних явищ, до виникнення яких він був тою чи тою мірою причетний. Я мав на меті показати надзвичайно енергійного, темпераментного письменника як живу особистість, із його власним відчуттям життя, у зближеннях і розходженнях, у співпраці й полеміці з колегами.

Довголітній життєвий і творчий шлях Пантелеймона Куліша, який змінював зміст і характер своєї діяльності, залежно від суспільно-політичних умов у країні

¹ Грінченко Б. Д. П. А. Кулиш: Биографический очерк. – Чернигов, 1899. – 43 с.

² Маковей О. Панько Омелькович Кулиш: Огляд його діяльності. – Л., 1900. – 169 с.

³ Шенрок В. П. А. Кулиш: Биографический очерк. – К., 1901. – 255 с.

⁴ Дорошенко Д. Пантелеймон Кулиш. – К.; Ляйпциг, б. р. <1923>. – 207 с.

⁵ Ткаченко Ів. П. О. Кулиш: Критико-біографічний нарис. – Книгоспілка, 1927. – 72 с.

⁶ Кирилук Є. Пантелеймон Кулиш. – Х.; К., 1929. – 95 с.

⁷ Luskij G. Panteleimon Kulish. A sketch of his life and times. – New York, 1983. – 229 p.

⁸ Петров В. Пантелимон Кулиш у п'ятдесяти роки: Життя. Ідеологія. Творчість. – К., 1929. – 572 с.

й обставин особистого життя, поділено на *дев'ять періодів*. В основу періодизації покладено поділ за місяцями перебування та логікою духового розвитку письменника, хронологічні межі яких не завжди збігаються.

Обидва томи органічно доповнюють один одного, зокрема у другому томі простежуються автобіографічні риси в Кулішевих творах. Загалом двотомову монографію скомпоновано так, що вона являє собою сконденсовану *енциклопедію життя і творчості* феноменального діяча. Її органічним доповненням є моя попередня книжка – «документально-біографічна студія» «Подружнє життя і позашлюбні романи Пантелеймона Куліша» (2006), у якій зосереджено увагу на інтимній біографії письменника.

...Перше моє знайомство з творчістю Пантелеймона Куліша відбулося десь наприкінці 1970 р., коли я, восьмикласник, придбав у книгарні рідного містечка Судова Вишня на Львівщині щойно видану в тодішньому «Радянському письменникові» книжку його «Поезій». Уже тоді мене заповнив старосвітський чар Кулішевого віршослова. Друге пам'ятне наближення до Кулішевої творчості припало на аспірантські роки (1981–1984), коли в академічному Інституті літератури ім. Т. Г. Шевченка під керівництвом незабутнього Михайла Трохимовича Яценка я написав і наступного року захистив кандидатську дисертацію «Українська романтична проза 30–60-х років XIX ст.» (вийшла окремою книжкою у видавництві «Наукова думка» 1988 р.). Третью знаковою подією стало створення вже за часів Перебудови ювілейної брошури «Пантелеймон Куліш», виданої за дійового сприяння турботливого рецензента Миколи Григоровича Жулинського в серії товариства «Знання» (1989). Далі була копітка робота над готуванням до друку першого тому Кулішевих «Творів» у серії «Бібліотека української літератури», що її видає «Наукова думка» (1-ше вид. – 1994 р., 2-ге – 1998-го). Паралельно й пізніше – опрацювання архівів, досліджування у численних статтях різних аспектів життя і творчості улюбленого письменника, розділ про нього в академічній «Історії української літератури XIX ст.» (1996, 2006). Пропонована синтетична монографія у двох томах – плід понад 25-річної праці у царині кулішезнавства. Цю студію, як і її попереднє відгалуження – книжку «Подружнє життя і позашлюбні романи Пантелеймона Куліша», випустило те саме видавництво (тепер «Український письменник»), яке 36 років тому відкрило мені художній світ Пантелеймона Куліша...

За ретельну працю над цим виданням і терплячу роботу з доскіпливим автором висловлюю сердечну вдячність директорові видавництва Андрієві Олександровичу Савчуку, завдяки ентузіазмові, обов'язковості й відповідальності якого вийшли обидві монографії, сумлінному редакторові Галині Петрівні Луковій, знаному колекціонерові Володимирові Макаровичу Яцюку, який люб'язно підібрав ілюстрації з власного архіву, молодим львівським художникам Андрієві Лесіву та Романі Романишин, моєму синові Ярославові Нахліку, який майстерно виконав макет. Щиро дякую прихильним рецензентам Анатолію Григоровичу Погрібному та Миколі Матвійовичу Сулимі, які зі зрозумінням поставилися до мого дослідження і підтримали його своїми порадами й доброзичливістю.

Особлива подяка належить Міжнародному фонду Пантелеймона Куліша, надто ж підприємцю Володимирові Федоровичу Бортнику, який замовив і на значну міру спонсорував це видання.

І. Від воронізького хутора до Києва і Петербурга: літературний та науковий зачин і злет.

У центрі українського культурного і визвольного руху
(26 липня / 7 серпня 1819 р. – 2 квітня 1847 р.)

Пантелеймон Олександрович Куліш народився 26 липня (7 серпня н. ст.) 1819 р. на хуторі, розташованому кілометрів за шість од містечка Вороніж (на півдорозі до села Маків) Глухівського повіту Чернігівської губернії (тепер Шосткинський район Сумської області), в сім'ї заможного козака-хлібороба. Охрещений був на Паликопи (27 липня за ст. ст.) – у день свята на честь святого Пантелеймона, чиїм ім'ям, за християнською традицією, і назвали новонародженого¹. У рідному Воронежі його повне ім'я вимовляли *Пантелимон* – так тричі зазначено ім'я хлопчика навіть в офіційному документі – щойно зацитованому свідоцтві, виданому батькові для подання до Новгород-Сіверської гімназії. Пантелимоном кілька разів названо Куліша й у листі воронізького поміщика Омеляна Чуйкевича до свого сина Петра². Власне ім'я письменник по-українському подавав спочатку *Пантелеймон* (наприклад в автобіографічній «Жизні Куліша», написаній 1867 р.³), так само прочитується ініціал у зазначенні автора *П. Куліш* на книжках «Україна» (Київ, 1843), «Чорна рада» (Санкт-Петербург, 1857), «Досвітки» (Петербург, 1862). Ініціали *П. А.* перед прізвищем власника видавництва й друкарні в їхній назві на українських книжках початку

¹ У копії з копії свідоцтва, виданого батькові 18 січня 1832 р., зафіксовано: «<...> в метрической Глуховского уезда местечка Вороняжа Трёхсвятительской церкви тысяча восемьсот девятнадцатого года книге под № 10 написано тако: Июля двадцать шестого от дворянина жителя вороняжского Александра Андреева сына Кулеша и жены его Екатерины Ивановой дочери родился сын Пантелимон, окрещён сего месяца двадцать седьмого числа приходским священником Иларионом Безпальым, восприемником был ему от Святого крещения дворянин Евфим Семёнов сын Шкура <...>» (Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України [далі – ІР НБУВ]. – Ф. II. – № 2133. – Арк. 2 зв.). Див. також: *Чальый М. К.* Юные годы П. А. Кулиша // Киевская старина. – 1897. – Кн. 5. – С. 290; *Шевелів Б.* Метрики П. О. Куліша і Ганни Барвінок // Україна. – 1928. – Кн. 2. – С. 91 (тут: «сына Кулѣша», «Пантелѣмон», «Симеонов сын»). «На цьому хуторі верстов за 6 від Вороніжа пройшло дитинство нашого письменника» (*Абрамов І. С.* До характеристики оточення, із якого вийшов П. О. Куліш. – ІР НБУВ. – Ф. X. – № 16801. – Арк. 6). «Хутір цей міститься поруч Гуковою хутора, де тепер зорганізовано колективне господарство, щось за п'ять верстов од Воронежа на шляху до села Макова»; «*Маків* – село, верстов щось за 12 од Воронежа» (*Абрамов І. С.* Розшуки про П. О. Куліша й його батьківщину // Науковий збірник Ленінградського товариства дослідників української історії, письменства та мови. – К., 1931. – <Вип.> 3. – С. 45, 48). *Хутір* – окрема садиба поза селом (містечком).

² Листа писано російською мовою, й ім'я подано по-російському: *Пантелимонъ* – див. цитату в листі П. Чуйкевича до П. Куліша від 1 березня 1847 р.: *Міжковський В.* Люди сорокових років: (Кирилометодіївці в їх листуванні) // *За сто літ*: Матеріали з громадського й літературного життя України XIX і початків XX століття. – К., 1928. – Кн. 2. – С. 75. Така сама місцева народна вимова імени – *Пантелімон* – і на Борзнянщині, де згодом жив одружений письменник. В анонімній брошурі його названо з використанням ще одної народної форми його ім'я – *Талімон Куліш* (*Слово* діди́ча до земляків. – Житомир, 1862. – С. 6).

³ *Куліш П.* Твори: В 2 т. – 2-ге вид. – К., 1998. – Т. I / Упоряд. і приміт. Є. К. Нахліка. – С. 234–236 (далі покликаюся на це видання в тексті, зазначаючи римською цифрою – том, арабською – сторінку; другий том упорядкував і склав до нього примітки В. М. Івашків). Дяк Ондрій у школі при церкві Св. Миколая гукав хлопця *Панюша* [I; 238, 239]. Письменникового батька звали *Олександр Одрієвич* [I; 234–237].

60-х років («В друкарні П. А. Куліша») та перед прізвищем автора на обкладинках «Орисі» (Петербург, 1861), «Хуторної поезії», «Крашанки русинам і полякам...» (обидві – Львів, 1882), «Магомета і Хадизи» (Львів, 1883) та «Байди, князя Вишневецького» (Санкт-Петербург, 1885) означають *Пантелеймон Александрович*. У дусі романтичної тенденції до естетизації народної мови Куліш на початку 60-х років використав у псевдонімі народну форму імени (*Панько Казюка*), а в 90-х роках на своїх останніх книжках – перекладі «Дон Жуана» Байрона (Львів, 1891), збірках «Дзвін» та «Позичена кобза» (Женева, відповідно 1893 і 1897), «Драмованій трилогії» (Харків, 1900) – і на рукописних перекладах біблійних книг зазначив власне авторство по-широукраїнському *Панько Омелькович Куліш*⁴. В україномовних листах 90-х років підписувався *Панько Куліш, Панько Омелькович Куліш, Панько Хуторний*⁵.

Батьки, Олександр Андрійович і Катерина Іванівна (донька сотника Гладкого), походили з давніх козацько-старшинських родів. У «Дописках» до автобіографічної поеми «Куліш у пеклі» автор згадує якогось свого «прадіда, що був у Січі кошовим отаманом», а перед тим навчався у Київській бурсі (чоловічій духовній школі) [II; 645]. Найдавніша письмова згадка про рід Кулішів належить до 1710 р. і стосується до військового товариша Михайла Кулішенка, письменникового прапрадіда, пов'язаного з Воронежем. Відомо також, що прадід Іван Михайлович Куліш був воронізьким сотенним отаманом, як і потім його старший син Яків Іванович, але молодший (на сім років) син – дід письменника, Андрій Іванович (народився 1758-го або 1759 р.), – залишався уже рядовим козаком. Він був жонатий на дочці значкового товариша Григорія Латиша, Єфимії, з якою мав двох синів: Олександра (1781 р. н.) і на два роки молодшого Романа. За Катерини II, згідно з дворянською грамотою 1785 р., козацькій старшині надано дворянські права, тож рід Кулішів називався дворянським. Проте невисокий чин військового товариша, що його мав предок роду Кулішів, давав їм змогу вважатися тільки за особистих («личних») дворян, та й то за наявності в кожного з них бодай найнижчого чину з табеля про ранги⁶. Коли Олександр I з нагоди «благополучного

⁴ Рукописні редакції «Дзвона», подані до російської цензури, письменник підписував *П. А. Куліш*, а призначені для публікації у Львові або Женеві – *Панько Куліш, Панько Омелькович Куліш* [I; 686–689]. Рукописи «Позиченої кобзи», передані до друку у Львові, Чернівцях та Женеві, теж підписав спочатку *Панько Куліш*, а потім *Панько Омелькович Куліш* [I; 728–733]. Під заувагою до «Хуторних недобгарків» (Х., 1902) поставив *Панько Омелькович Куліш (Куліш П. Твори: Т. 1–6 / <Упоряд. та приміт. Юл. Романчука>. – Л., 1909. – Т. 2. – С. 510)*. Те саме ім'я й по батькові – і на титульних сторінках перекладів окремих біблійних книг, підготованих до друку у Львові 1896 р. (див.: *Зеленська Л.* Каталог рукописів П. О. Куліша та листів до нього у зібранні Чернігівського музею-заповідника М. М. Коцюбинського // *Пантелеймон Куліш: Матеріали і дослідження*. – Л.; Нью-Йорк, 2000. – С. 354–361). «Ох, не люблю я в нашому староруському [українському. – С. Н.] народі змосквленних, як і сполячених, назвиці! Шановному пану докторові не личило б зватись не то Александровим, та й Олександренком, а так-таки гарненько – *Олелченком*», – зауважив Куліш про письменника, доктора медицини Вол. Александрова у публіцистичному «Сні про вовка та про лисицю...», написаному 1893 р. (Записки НТШ. – 1928. – Т. 148. – С. 306). Омельком у народі називали київського удільного князя Олександра Володимировича (?–1455) із литовської династії Ольгердовичів, а Омельковичами – його нащадків. Одного з них – київського князя Симеона Омельковича (?–1470) – згадано в «Чорній раді» [I; 69, 614]. Очевидно, від антропонімів цих князів пізній Куліш узяв українську народну форму запозиченого імени Олександр і назву себе по батькові.

⁵ *Вибрані листи Пантелеймона Куліша українською мовою писані / Редакція Ю. Луцького. – Нью-Йорк; Торонто, 1984. – С. 257–312.*

⁶ *А<лександр> Л<азаревский>*. Предки П. А. Куліша // *Киевская старина. – 1898. – Кн. 9. – С. 62–65.* У публікації запису з архіву Соборно-Михайлівської церкви Воронежа за 1788 р.

окончання війни с французами» маніфестом від 30 серпня 1814 р. нагородив «благородное дворянство» за вірність «Царю и отечеству» «бронзовою в владимирской ленте медалью», то серед нагороджених іще був й Олександр Андрійович Куліш⁷. Та позаяк у двох колінах не заслужено чину (й дід, і батько Пантелеймонові залишалися безчиновними дворянами), то Олександр Андрійович, за законом Миколи I, змушений був приписатись до податного стану – в козаки («Жизнь Куліша») [I; 234].

В іншому джерелі зафіксовано таких предків шляхетського родовету Кулішів, об'єднаного спільним гербом: «Потомства: 1) Леонтия Кулиша, войскового товарища (1702); 2) Михаила Кулишенка, войскового товарища (1710) и 3) Ивана Кулиша, Кобизского наказного сотника (1731)». Герб роду Кулішів запозичено з польських гербів – його прототипом був «Ślerowron» (по-польському – квак, птах родини чаплевих): «Щит: в голубом поле серебряная опрокинутая подкова, увенчанная золотым кавалерским крестом, на котором чёрный ворон, держащий в клюве золотой перстень. Нашлёмник: подобный же ворон с перстнем. (Слеповрон)»⁸.

Що ж до материнської лінії, то Пантелеймон Куліш вважав, що «пани Гладкі ведуть свій рід від того Гладкого, що Хмельницький стяв йому голову» («Жизнь Куліша») [I; 234]. За свого далекого предка письменник мав завзятого мирго-

(Абрамов І. Дед П. А. Кулиша // Там само. – 1905. – Кн. 5. – С. 157) насправді йдеться про дідового брата – сотника Якова Івановича Куліша, який теж мав сина Олександра. У примітці до історичного роману письменник згадав свого козацького предка Максима Куліша: «И в моей фамилии сохранилось предание, что когда один из моих предков, Максим Кулиш, выступал в поход, конь под ним споткнулся в самих воротах, и действительно он из того походу не воротился» (Куліш П. А. Михайло Чарнышенко, или Малороссия восемьдесят лет назад. – К., 1843. – Часть первая. – С. 198).

⁷ Див. копію з копії листа від 31 травня 1819 р., що його надіслав разом із медаллю губернський маршалок Степан Ширай «Его благородию дворянину Александру Андреевичу господину Кулѣшу» (ІР НБУВ. – Ф. II. – № 2133. – Арк. 1–1 зв.). Під час вторгнення Наполеона в Російську імперію у Воронежі наприкінці червня – на початку вересня 1812 р. було сформовано з козаків Остерського і Глухівського повітів 4-й кінний козацький полк (Павловський І. Фр. Малороссийское козацье ополчение в 1812 году по архивным данным // Киевская старина. – 1906. – Кн. 9. – С. 12).

⁸ Лукомский В. К., Модзалевский В. Л. Малороссийский гербовник. – Репринтное изд.: К., 1993. – С. 88, XXXVI. До курйозної спроби піддати сумніву українське походження Куліша вдався Степан Карпенко. Зазнавши нещадної критики від Куліша за недолугі літературні проби, він із гніву відмежував його від українства, злісно називаючи (в листі від 17 вересня 1867 р. до Ол. і Вол. Барвінських) «не правдивим малорусом, но урожденним і прирожденним сіверянином черниговським, котрих українці і малоруси прозвали та призвище проклали ось яке: литвин ковтуноватий» (Студинський К. Галичина й Україна в листуванні 1862–1884 рр.: Матеріяли до історії української культури в Галичині та її зв'язки з Україною. – Х.; К., 1931. – Кн. I. – С. 30). На це в чернетці відпису Ол. Барвінський зауважив: «Назви, як литвин ковтуноватий і т. п., відносяться до мешканців Чернігівської губернії, де малоруський народ стикається з литовським [тобто білоруським. – С. Н.] і московським» (Там само. – С. 46). У тодішній українській мові слово «литвин» мало два значення: 1) литовець, 2) білорус (Словар української мови / Зібрала редакція журналу «Киевская старина»; Упорядкував, з додатком власного матеріалу, Б. Грінченко: Т. 1–4. – К., 1908. – Т. 2. – С. 363). Сам Куліш у поясненні народних назв українських етносів зазначив, що полтавці звуть «задесенських сіверян – литвинами», хоча самі «задесенці не скажуть про себе: “Ми – литвини”» (Куліш П. Історія України од найдавніших часів // Основа. – 1861. – № 9. – С. 94–95). Кулішеві земляки-вороніжці відмежували себе від литвинів-білорусів. Фразу в Кулішевому оповіданні «О том, что случилось с козаком Бурдюгом на Зелёной неделе» про те, що вороніжець Бурдюк «беззаботно смеялся рассказам кума про литвинов, которых тот видел за Десною, когда возил в Новгородок [Новгород-Сіверський. – С. Н.] продавать хлеб», І. Абрамов прокоментував так: «Литвинами в Воронежі звуть задеснянських жителів білорусів і дуже люблять розповідати про них різні анекдоти» (Абрамов І. С. Розшуки про П. О. Куліша й його батьківщину. – С. 48).

родського полковника Матвія Гладкого, заарештованого і страченого з наказу Богдана Хмельницького 8/18 травня 1652 р. на вимогу польської сторони українсько-польської військової комісії, яка наглядала за додержанням умов Білоцерківського мирного договору, підписаного у вересні 1651 р., бо Гладкий був з ними незгідний, вимагаючи продовження воєнних дій і протидіючи вступові польських військ на територію Гетьманщини⁹. Куліш вірив версії Літопису Самовидця про те, що насправді Богдан Хмельницький лише скористався зручним приводом для усунення свого небезпечного конкурента, який під час битви під Берестечком у червні 1651 р., коли Хмельницького взяли в полон татари, виконував обов'язки наказного гетьмана і, відходячи з військом, навіть намагався захопити гетьманську владу¹⁰. Мати ж майбутнього письменника, як він згадував на схилку літ, «вродилась у поважному домі Гладких, від значного козака, що вже служив у пікінерах чи в карабінерах і носив катериницьку косу» («Дописки» до поеми «Куліш у пеклі») [II; 645–646].

Пантелеймон був у батьків сьомим чи восьмим. Усі їхні попередні діти помирали до його народження, за винятком одного брата, Тимофія, котрий невдовзі теж відійшов малолітком; жив тільки найстарший син батька від першої жінки (Марії Криськійни), Микола, народжений 3 жовтня 1803 р.¹¹ Дитинство минало серед старосвітського хутірнього побуту, в пошані до народних звичаїв і обрядів. «Проста, неписьменна», «смирненна» й «богов'язна вельми», бесідлива, мати гарно співала, знала силу-силенну українських народних пісень та приказок:

«Не було кращого голосу ні в кого, як у Кулішевої матері; ніхто не співав таких давніх пісень, як вона», котра «думала піснями. Сидя за роботою, ніколи вона не вмовкала; тільки, було, зітхне, задумається – і знов співає» («Жизнь Куліша») [I; 236–237].

На схилку літ письменник згадував про своє дитинство, материною піснею озвучене – колисковою та всілякою іншою:

«нянькою» «була в Кулеша-безштаньки досвітчена пісня, що й заколихувала його звечора і будила вдосвіта. Не скажу, хто б у нас із-поміж людей, ще живих, знав стільки пісень із малого малечку, як мій письменниковий побратим. А через що? От через що: ріс він одинчиком у матері, старосвітського козацького роду людини, співочої несказанню» («Дописки» до «Куліша у пеклі») [II; 645].

Зоставшись один, Панько був у матері «пещеною дитиною», «а отця жахався і від його голосу тремтів, як і мати», хоч вона дуже любила чоловіка. Олександр Куліш, «невсипущий трудолюбець», успадкував «жорстоку вдачу» свого батька Андрія, прозваного вороніжцями «Гарячим Кулішем». Мати була «милосердна до вбогих вельми», а батько – «чоловік скуповатий». Панько «ховавсь від отця, а отцеві байдуже було про сина», який «ріс тільки на очах у матері» («Жизнь Куліша») [I; 234–237]. Якщо вірити зізнанню героя-оповідача в автобіографічній повісті Куліша «История Уляны Терентьевны», батько стомлював сина читанням віршів Державіна, що його усього знав напам'ять, а також арифметичними задачами¹².

⁹ Гладкий Матвій // Довідник з історії України / За заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. – 2-ге вид., доопр. і доповн. – К., 2002. – С. 163.

¹⁰ Літопис Самовидця. – К., 1971. – С. 63.

¹¹ Див.: копію з копії свідоцтва, виданого О. А. Кулішеві 18 жовтня 1832 р. (ІР НБУВ. – Ф. II. – № 2133. – Арк. 1 зв.–2); А <Александр> Л <азаревский>. Предки П. А. Куліша. – С. 65.

¹² Куліш П. А. История Уляны Терентьевны // Куліш П. А. Повести: Т. 1–4. – СПб., 1860. – Т. 3. – С. 244, 261, 266.

Від матері Пантелеймон Куліш успадкував меланхолійний темперамент, чутливість, потяг до «життя серця», ліричність, поетичну натуру, красномовство, любов до народного співу, бажання і вміння співати, блискучу пам'ять на художнє слово, релігійність, благоговійне ставлення до сакральних речей, піднесене світосприймання, а від батька – сангвінічно-холеричний темперамент, сувору, авторитаричну вдачу, прагнення домінувати в міжособистісних стосунках, схильність до гніву, добре здоров'я, життєву стійкість, велику працелюбність і працездатність (зокрема й до фізичної роботи), надмірний педантизм і методичність у справах, резонерство. Суперечливо поєдналися у ньому батькова скупість і материна щедрість, що трансформувались у «жадобу грошей і недбалу щедрість» («Жизнь Куліша») [I; 261], меценатство й фінансові прискіпування до колег. З дитинства майбутній письменник виніс безмежну любов до матері й «комплекс батька», переборення якого становить істотну частину символічного змісту його творів. Уся Кулішева доля і його психологічні контрверзи зумовлені суперечностями та внутрішньою боротьбою у його психологічному типі двох успадкованих надто різних, навіть мало сумісних між собою первнів його батьків – отчого і материного (йдеться насамперед про індивідуальний склад психіки Олександра Куліша й Катерини Гладкої, а не про загальні відмінності між чоловічою та жіночою психологією, хоча вони позначилися також). Пантелеймон Куліш був у різних моментах свого буття, умовно кажучи, то «батьком», то «матір'ю» (у сенсі домінування у його психології то батькового, то материного первня). Звідси, від такої «дволикости» (тою чи тою мірою характерної для кожної людини), широкий діапазон його людської діяльності, суперечливі оцінки й судження, які не раз унеможливають одне одного, полеміка із самим собою, перестрибування від одних крайнощів до інших. Усе життя він вирішував, властиво, кардинальну психологічну проблему свого існування – як врівноважити, згармонізувати у своїй душі, у власному духові малоприсадибні для цього стихії Олександра Андрійовича та Катерини Іванівни. Що не вдавалося їм здійснити у спільному житті, те він мусив робити у своєму житті внутрішньому.

Маленький Панюша (так звали хлопчика в дитинстві, принаймні у дяківській школі – див. «Жизнь Куліша» [I; 238, 239]) виростав у товаристві двох сестер у перших – старшої від нього років на чотири Лесі та меншої, ровесниці. Вони були батькові небоги, доньки його покійного брата Романа, і жили з матір'ю поруч із двором Олександра Андрійовича, який ними опікувався. Лесею хлопчик

«дуже любив – чорнявеньку дівчину, вродливу, з карими очима і лицем античним, як у Мілоської Венери. Положивши книжку на її коліна, учивсь він у неї самохить азбуки і складів церковної печаті. Від неї наслухавсь він казок найкращих; не заклікати було його додому, – все сидить у дядини Романихи» («Жизнь Куліша») [I; 235].

«Лесині ласкаві колінця», на яких навчився трохи читати, поклавши на них «стародавню граматку» (буквар), як сиділа дівчина за гребенем, письменник згадував і в літньому віці; далі вчився у школі старосвітського дяка, сліпого Якіма, «трохи схожого на древніх гебрійських пророків» («Дописки» до «Куліша у пеклі») [II; 645, 646], потім у дяка Ондрія, при церкві Св. Миколая («Жизнь Куліша») [I; 238, 239]. Однак формального, схоластичного навчання, до якого приневолював інститут школи – чи то в його початковій та середній, чи то навіть у вищій ланці, – Пантелеймон не любив, у чому прямо признався пізніше у спогадах:

«Вдруг <...> мене <...> повелели учитись уже не дома, не у сестры. Я не протестовал, но сознавал, что погружаюсь в какое-то море глупости, которое все называли наукою, образованием, просвещением. Грешный человек, это сознание я сохранил и в гимназии, и в университете, который, к счастью, принудили меня учёные мужи оставить рано»¹³.

У підлітковому віці значний вплив на Пантелеймона мала високоосвічена пані-ідеалістка з сусіднього хутора Уляна Терентіївна Мужилівська, яка, за його висловом, «сталась йому за другу матір», надихнула його високими книжними ідеалами. «Цивілізація, – згадував він в автобіографічному нарисі “Жизнь Куліша”, – поборолла тут просту натуру; демократична душа отрока зробилась *аристократичною*, – тільки не в ледачому розумі<нні> сього слова» [I; 238]. Уляна Мужилівська та дяк Одрій наполягли, щоб здібного хлопця, який закінчив два класи Новгород-Сіверського повітового училища (1831–1833 навчальні роки), віддали до третього класу тамтешньої гімназії¹⁴, а не на службу до повітового суду, як того хотів батько [I; 238–239].

Змалку Пантелеймон зіткнувся з мовними проблемами, пов’язаними з тим, що вдома, у звичному родинному оточенні, розмовляв рідною українською мовою, при гостях намагався говорити українізованою російською, а в училищі та гімназії опановував російську літературну, що була офіційною, та й то мусив читати застарілі з мовного боку літературні тексти XVIII ст. Про це він згадував на початку 1865 р.:

«Учено нас по домівках говорити не так, як прості люде говорять, а *політично*, і то мовою книжною, а книжки в нас недавно ще по провінціях сягали петрівських часів і недалечко їх мова відійшла від могилинської <...>.

От і мене святої пам’яті паніматка моя вчила говорити при гостях “політично”, дарма що на самоті гарнесенько розмовляла вона зо мною простою народною мовою і співала старосвітські пісні навдивовижу. Не говорила вона: вимовляй *по-московськи* абошо. Московської вимови вона не любила, а її сестра – так об поли билась руками, як вернувся додому синок, послуживши в Курському, та почав *чіста-чіста витаварівать слава па-русскі*. “Політична” наша розмова при гостях була така, як тепер у львівському “Слові”, тільки вимовляли ми слова не так, як читають його москалі, а так самісінько, як львівці. <...> Як оддали мене в науку, то було мені доволі мороки з політичною мовою, поки почав розмовляти так, як пишуть у книжках. Далі так наломивсь, що заткнув за пояс і паничів, змалечку відлучених від просторікуватого люду: ніхто, було, в гімназії не втне таких вірш і прози, як я.

Первим був учнем у словесності і так дійшов до п’ятого класу. Дві учебні хрестоматії стрів я на своїй науковій стежці, і обидві далєбі ж що знав напам’ять, так, як *Отчешаш*; а перша з них була прекумедна. “Професор елоквенції”, що її спорудив, не любив нових стихотворців і прозаїстів, а все вибирав з Кантемира, з Ломоносова і не знать звідкіля старовину; то не мавши спершу інших книжок, все те словесне баговиння знав я напам’ять, як одно слово. Виходить, що був я той же бурсак-зубрило, які виходили з могилинської колегії <...>. Умів я писати на всякі теми і *возвишенем*, і *середнім*, і *низьким* *слогом* <...>.

¹³ Куліш П. А. Хуторская философия и удалённая от света поэзия. – СПб., 1879. – С. 28.

¹⁴ Див.: Шандра В. С. Документи ЦДІА УРСР у м. Києві про П. О. Куліша // Архіви України. – 1989. – № 5. – С. 20, 23. За Кулішевими спогадами, він починав навчання в Новгород-Сіверському училищі з підготовчого класу, з якого його перевели до першого «тільки за те, що гарно писав» («Жизнь Куліша») [I; 240]. Таким чином, навчатися в Новгороді-Сіверському він почав з осені 1830 р., мавши одинадцять років.

<...> Та, дякувати Богу, трапилось наскочити мені на одну книжку таку, що одбила в мене охоту від політичної мови з її возвишеними і низькими слогами. Ся книжка була “Українські народні думи і пісні”, що видав М. Максимович у Москві 1834 року. Прочитав я її раз, прочитав удруге, втретє і поти читав, що й читати вже було не треба – всю вивчив напам’ять. Тут-то мені відкрилось, що не тільки світу в вікні – більш надворі, і почав я з того часу шанувати рідну мову, що живе в устах народніх та в його піснях»¹⁵.

Під час навчання у Новгороді-Сіверському Куліш найбільше дружив спочатку з Петром Чуйкевичем, що теж був родом із Воронежа й усього на півроку старший, ріс із ним «від семи літ і спав ув одній хаті» (а в гімназії випереджав його на один клас) («Жизнь Куліша») [I; 241]¹⁶. Починаючи з другого чи третього класу Пантелеймон учився в одному класі з Петром Сердюковим, на рік чи два старшим за нього позашлюбним сином глухівського повітового судді, поміщика Якова Коробки і селянки Єфросинії Сердюкової, і так зблизився з цим жадібним до знань, досить начитаним з літератури й історії учнем, що мав його за свого неформального авторитетного наставника («Жизнь Куліша») [I; 240–242]. Пізніше Куліш із вдячністю згадував про Сердюкова:

«<...> отличаюсь редкою памятью и соображением, он в то же время отличался благородством и какою-то рыцарскою гордостью характера. <...> его отроческой дружбе и его беседам я обязан счастливейшими часами и днями моей училищной и гимназической жизни. <...> И если я что-нибудь вынес из гимназии, при моём всегдашнем глубоком отвращении к учебникам, то почерпнул я свои знания единственно от С****. <...> из класса выносил я всегда одну скуку, тогда как С****, говоривший почти без умолку о науках, наполнял мою память фактами, ни мало ими не надоедая»¹⁷.

Завдяки Сердюкову, котрий якимсь чином діставав літературні новинки, вони разом зачитувалися прозою Гоголя і Квітки-Основ’яненка, байками П. Гулака-Артемовського, поезією Пушкіна, Жуковського, Гете й Шиллера. Та найбільше їх захопив згаданий фольклорний збірник «Украинские народные песни» (Москва, 1834), що його упорядкував і видав Михайло Максимович, умістивши тексти українською мовою. Цю книжку придбав Куліш у місцевого купця і, зачарований, вивчив її усю напам’ять («Жизнь Куліша») [I; 241–242]. Пізніше він згадував, що цей збірник зробив на його юнацьку душу такий самий вирішальний вплив, як і попередній Максимовичів випуск («Малороссийские песни», 1827) на Костомарова у Харкові: «Мы оба в один день из великорусских народников сделались народниками малорусскими»¹⁸.

Проте найпершими українськими книжками, з якими ознайомився Куліш під час навчання в гімназії, були «Енеїда» Котляревського (видання перших частин

¹⁵ Юс Данило <Куліш П.>. До Щасного Саламона, прочитавши його «Коломийки і шумки». Допись з України // Мета. – 1865. – № 6. – 30 цвітня (12 мая). – С. 174–175. У першодруці – Счастного.

¹⁶ На старості в листі від 1 лютого 1893 р. до М. Павлика Куліш відгукнувся про П. Чуйкевича як «сердечного товариша мого з восьмого року нашого життя» [Останні зносини П. Куліша з галичанами: (З додатком його листування з М. Павликом) / Подав М. Возняк // Записки НТШ. – 1928. – Т. 148. – С. 200].

¹⁷ Куліш П. Как у нас гибнут горячие люди: Воспоминания о Петре Яковлевиче С**** // Экономист. – 1862. – Кн. 5/6. – С. 3, 4 (III: Смесь).

¹⁸ Куліш П. Воспоминания о Николае Ивановиче Костомарове // Новь. – 1885. – Т. 4. – № 13. – С. 63. Див. також «дописку» до «Куліша у пеклі» [II; 668].

поєми 1798, 1808, 1809 рр.) та «Наські українські казки запорожця Іська Материнки» (1835), що їх склав віршами Осип Бодяньський на українському фольклорному матеріалі. На схилку літ у «Дописках» до поеми «Куліш у пеклі» письменник із приємністю згадував:

«До нас, гімназійної дівтори в Новгородку Сіверському, не дійшов тоді ще ні Гулак-Артемівський, ні Квітка-Основ'яненко. Втішались ми тільки перелицьованою “Енеїдою” Котляревського. Тим казки Іська Материнки були про нас [тут *про* в діалектному значенні *для*, як не раз у Куліша. – *Є. Н.*] першим ступнем народного самопознання нашого і самоцвіту староруського. Я й досі знаю напам'ять не то самі казки прилуцького земляка Іська (Іосипа), та й передне слово до казок <...>» [II; 683].

Закінчивши тільки п'ять класів Новгород-Сіверської гімназії (1836)¹⁹, Куліш через нестачу коштів на навчання був рік домашнім учителем у пана Красовського, глухівського маршалка, потім у поміщицькій сім'ї в Новгороді-Сіверському, де займався з двома паничами («Жизнь Куліша») [I; 243], далі працював у канцелярії Ніжинського фізико-математичного ліцею (1837/8 навчального року)²⁰, там переписав для директора Християна Екеблада (психолога шведського походження) «Историю русов», а відтак у поміщика Ілляшенка на Переяславщині готував двох синів до вступу в училище («Дописки» до поеми «Куліш у пеклі») [II; 662]. Заробляв кошти для навчання в університеті, бо батько грошей не дав – вимагав, щоб син став урядником: це, мовляв, корисніше; а «мати тільки благословила деревляною іконкою і так і пустила в дорогу» – пішки до Києва²¹.

Підготуватися до вступного екзамену Кулішеві допоміг у Києві Петро Сердюков, який на той час уже був студентом математичного факультету місцевого Університету св. Володимира («<...> он <...> ещё раз послужил для меня источником знаний, заменяющих учебники. Опять мы проводили с ним целые дни в беседах...»²²). 1839 року Пантелеймон успішно склав вступні іспити на історико-філологічне відділення філософського факультету Університету св. Володимира, хоча його середній бал був невисокий – 3,4 (Закон Божий – 4, російська словесність – 5, логіка – 3, латинська мова – 3, німецька мова – 3, французька мова – 4, географія і статистика – 4, історія – 4, фізика – 3, математика – 1). При цьому він дістав право відвідувати лекції тільки як студент-вільнослухач, оскільки не закінчив повного гімназичного курсу. Через те у вересні 1840 р. звільнився з університету, але саме тоді Міністерство народної освіти за клопотанням ректора дозволило зарахувати здібного і сумлінного юнака повноправним студентом університету; на Кулішеве прохання університетська рада прийняла його на юридичний факультет. Однак 31 грудня того-таки року його відрахували з університету через відсутність документів про дворянське

¹⁹ У службовому атестаті Куліша, виданому департаментом сільського господарства Міністерства державного майна 16 березня 1854 р., зазначено, що він формально навчався в Новгород-Сіверській гімназії з 1833 р. до 8 серпня 1837 р. [Кордуба М. Причинки до урядничої служби Куліша: (Від губернського секретаря до надвального радника) // Записки НТШ. – 1930. – Т. 100: Ювілейний збірник на пошану акад. К. Студинського. – Ч. 2: Праці історичні. – С. 357]. Тут і далі дати подаються за старим стилем, якщо не обумовлено інакше.

²⁰ Чальї М. К. Юные годы П. А. Кулиша. – С. 294, 295.

²¹ Барвінок Ганна. Спогади про знаємість Куліша з домом Білозерських // Ганна Барвінок: Збірник до 170-річчя від дня народження / Заг. ред. В. Шендеровського; упор. В. Яцюка. – К., 2001. – С. 252.

²² Кулиш П. Как у нас гибнут горячие люди: Воспоминания о Петре Яковлевиче С****. – С. 4.

походження²³. Це ускладнило йому життя, хоча, судячи з його критичних зауваг у різних творах, він не любив ні гімназійного, ні університетського навчання і волів студіювати самостійно.

Під час студентських літ Куліш мешкав у Києві разом з одним зі своїх найближчих приятелів – Петром Чуйкевичем, який навчався в Університеті св. Володимира на історико-філологічному відділенні філософського факультету (закінчив 1843 р., 1847 р. притягався до слідства у справі Кирило-Мефодіївського братства, але був звільнений через брак доказів). Помешкання, що його винаймали, містилося у будинкові на Графському провулку над Проваллям (невеликим фільварком поблизу університету при спуску до Дніпра). У вересні 1840 р. їх розшукав там земляк, родом із Новгород-Сіверського (згодом відомий біограф Шевченка), Михайло Чалий, який вступав до Київського університету, і Куліш допоміг йому знайти житло (раніше вони теж майже одночасно вчилися у Новгород-Сіверській гімназії, але Пантелеймон був у старших класах)²⁴.

За Кулішевими спогадами, саме «тоді, як він бідував у Києві», навчавшись в університеті, вмерла його мати («Жизнь Куліша») [I; 252]. По сорока з чимсь роках у листі до І. Пулюя від 24 лютого н. ст. 1882 р. він із болем шкодував: «<...> моя мати була варта тисячі моїх отців, і не довелось мені звеселити її старість хоть одним промінем щастя»²⁵.

У Києві літературні, фольклористичні та історіографічні починання Куліша підтримав професор університету Михайло Максимович, випускник тої-таки Новгород-Сіверської гімназії (1819). Куліш йому сподобався «тим збірником пісень, що записав від матері» («Жизнь Куліша») [I; 243]. Тодішню опіку Максимовича Куліш із вдячністю згадав майже тридцять років по тому в автобіографії: «Уся Україна скаже Максимовичеві спасибі за те, що вгнобляв молодий розум [Куліша. – *Є. Н.*] своєю розмовою <...>» [I; 244]. М. Максимович рекомендував молодого таланта інспекторові шкіл Михайлові Юзефовичу [I; 244] (родом із Пирятинського повіту на Полтавщині), який замолоду, у 1820–1830-х рр., писав вірші російською мовою і публікував їх під криптонімами та псевдонімами, схилився до вільнодумства, знався з літераторами, захоплювався Пушкіним, із яким був особисто знайомий²⁶. Завдяки протекції Юзефовича, який з 1843 р. став помічником піклувальника Київської шкільної округи, Куліш як виконавач обов'язків учителя викладав російську мову в Луцькому повітовому дворянському училищі (від 28 січня до серпня 1841 р.), у Києво-Печерському (від 21 серпня) та Києво-Подільському (від 23 грудня 1841 р.) повітових дворянських училищах, російську мову та словесність (від 15 вересня 1842 р.), історію й географію (від 23 жовтня 1843 р.) у тому-таки Києво-Подільському училищі, а впродовж вересня – листопада 1845 р. працював в. о. старшого вчителя історії у гімназії в Рівному [I; 244, 250]; 27 квітня 1845 р. був затверджений у чині губернського секретаря зі

²³ Шандра В. С. Документи ЦДІА УРСР у м. Києві про П. О. Куліша. – С. 20–21, 23–24; згаданий атестат, виданий департаментом сільського господарства (*Кордуба М.* Причинки до урядничої служби Куліша. – С. 357).

²⁴ Чалий М. К. Юные годы П. А. Кулиша. – С. 293, 295–296. М. Чалий закінчив університет 1844 р.

²⁵ Студинський К. Листування і зв'язки П. Куліша з Іваном Пулюєм (1870–1886) // П. О. Куліш: (Матеріали і розвідки). – Л., 1930. – Ч. 2 / Під ред. К. Студинського. – С. 61. – [Збірник філол. секції НТШ. – Т. 22 (2)].

²⁶ Див.: *Лосиевский И. Я.* Русская лира с Украины: Русские писатели Украины первой четверти XIX века. – Х., 1993 (по «Указателю имён»).

старшинством із 10 лютого 1841 р.²⁷ (формально цей чин вважали за ранг дванадцятого класу в російській 14-класній номенклатурі цивільних чинів, а насправді, по виході з ужитку чинів XI і XIII класів, він був передостанній)²⁸.

Судячи з Кулішевих свідчень (а також із його характеру), він був суворим і вимогливим учителем. Так, у листі до М. Максимовича від 25 березня 1841 р. з Луцька хвалився:

«<...> я перед учениками сумел повести себя так, что без всяких наказаний заставил их повиноваться мне безусловно: уроки выучивают отлично, а в классе во время моей лекции так тихо, как в университетской аудитории, чего другие учителя не могут добиться никакими строгостями»²⁹.

На основі Кулішевих записів у журналі для розписування вчителів III класу Києво-Печерського дворянського училища Микола Стороженко дійшов висновку, що на уроках російської мови молодий педагог користувався

«двома методами – лабораторним та лекційно-репетиційним. Він декілька лекцій підряд роз'яснював своїм учням правила, розроблював їх з учнями в класі на зразках, а потому робив репетиції. Учні повинні були на репетиціях згадувати все те, що він був їм роз'яснював <...>»³⁰.

Коротку згадку про Кулішеве учителювання залишив у своїх спогадах Микола Дмитрович Богатинов, колишній директор Острозької учительської семінарії, який з кінця липня 1843 р. навчався у Києво-Подільському дворянському училищі:

«Учителем истории и географии был Кулиш, знаменитый впоследствии малорусский писатель. О нём помню только, что в комнате, где он жил, на стене нарисованы были тушевальным карандашом большие человеческие фигуры. Помню и потому, что лучшим ученикам он дарил картинки и я очень добивался чести получить тоже картинку, но получить, кажется, не удалось»³¹.

У Луцьку подружився Куліш з учителем і бібліотекарем училища Іваном Хильчевським, земляком, родом із Ніжина³². До того ж його можливий козацький предок мешкав другої половини XVIII ст. у Воронежі, рідному Кулішевому містечку³³. Пізніше Хильчевський розповідав М. Чалому, що Куліш вражав його незвичайною швидкістю і легкістю літературних писань: протягом кількох годин він обписував цілі сторінки прегарним почерком, без найменших виправлень. Та найбільше зближувало їх те, що Куліш «своей обаятельной личностью» воскрешав для Хильчевського рідну Україну і говорив постійно якнайчистішою українською

²⁷ Див. службовий атестат Куліша 1854 р.: *Кордуба М.* Причинки до урядничої служби Куліша. – С. 357–358. Інше джерело: *Шандра В. С.* Документи ЦДІА УРСР у м. Києві про П. О. Куліша. – С. 21.

²⁸ *Шенелев Л. Е.* Титулы, мундиры, ордена в Российской империи. – Лг., 1991. – С. 116–118, 221.

²⁹ ІР НБУВ. – Ф. III. – № 5121.

³⁰ *П. Куліш у Києво-Печерській школі /* Подав М. Стороженко // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – К., 1923. – Кн. 2/3. – С. 201.

³¹ *Богатинов Н. Д.* Воспоминания // Русский архив. – 1899. – Кн. 1. – № 3. – С. 429.

³² *И. Ф. Хильчевский:* (Некролог) // Киевская старина. – 1899. – Кн. 2. – С. 87; *Єфремов С.* Іван Пилипович Хильчевський: Посмертна згадка // Літературно-науковий вісник. – 1899. – Кн. 2. – С. 129.

³³ Див.: запис Мик. Мих. Білозерського в нотатках до біографії Куліша (ІР НБУВ. – Ф. I. – № 25743. – Арк. 277); *Терлецький В.* Штрихи до взаємин Пантелеймона Куліша із земляками // *Пантелеймон Куліш: Матеріали і дослідження.* – С. 88–89. Припущення про те, що І. Хильчевський – також уродженець Воронежа, не має під собою достатніх підстав.

І. Від воронізького хутора до Києва і Петербурга: літературний та науковий зачин і злет мовою³⁴. Старший на десять років, Хильчевський був мудрим життєвим наставником для молодого письменника, стимулював його український патріотизм і надихав на творчу працю на ниві національної культури. Про це згодом Куліш із вдячністю згадав у віршованій присвяти «Івану Пилиповичу Хильчевському» поеми «Настуся» (1861):

Як з тобою ми зустрілись
На шляху широкім,
Ти заглянув мені в душу
Своїм добрим оком

І порадив мене широ,
Куди прямувати.
Довго йшов я та й прибився
До рідної хати.

<...>

А ти, друже мій Іване,
Прийми мою дяку,
Що колись порадив широ
Мене серед шляху.

За порадою твоєю,
Я прибивсь до хати, –
Годі по світу блукати,
Дороги питати!

[І; 269, 270]

У Луцьку дізнався Куліш, що у штатного доглядача училища Івана Глібовського зберігається без ужитку багата книгозбірня, конфіскована у волинського магната Нарциза Олізара – учасника польського повстання 1830–1831 рр., бо доглядач, одіславши каталог книжок до вищого начальства, уже два роки очікує резолюції – куди подіти книжки. Не відіставши у Глібовського, попри свої настирливі спроби, жодної книжки для читання, Куліш 25 березня 1841 р. звернувся до М. Максимовича з проханням вистаратися йому через М. Юзефовича офіційного листа з дозволом безперешкодного ознайомлення з Олізаровою бібліотекою, де, як чував, серед книжок переважно польською і французькою мовами були й романи Волтера Скота³⁵. За розпорядженням піклувальника Київської шкільної округи, Куліш дістав змогу зайнятися упорядкуванням цієї книгозбірні (йому дозволили «пользоваться оными [книжками. – *Є. Н.*] беспрепятственно»). Проте внаслідок виниклого з цього приводу службового конфлікту з доглядачем Іваном Глібовським Куліша перевели до Києво-Печерського дворянського училища з оголошенням йому догани «из снисхождения к его молодости по летам и по службе» та з попередженням: «На

³⁴ Чалый М. Юные годы П. А. Кулиша. – С. 297, 298.

³⁵ ІР НБУВ. – Ф. III. – № 5121. Олізари належали до старовинного українсько-волинського роду, пов'язаного з родами польськими та європейськими. Про Н. Олізара (1794–1868) та його книгозбірню, частина якої опинилася у Луцькому дворянському училищі, див.: Radziszewski F. Wiadomość historyczna o znakomitych bibliotekach i archiwach publicznych i prywatnych. – Kraków, 1875. – S. 71, 123; Tadeusewicz H. Olizar Narcyz // Słownik pracowników książki polskiej. Suplement. – Warszawa; Łódź, 1986. – S. 157; Krzemieniec – Ateny Juliusza Słowackiego / Pod red. S. Makowskiego. – Warszawa, 2004 (Indeks osób).

будущее же время за подобные поступки с ним будет поступлено по всей строгости законов» (із відомості про чиновників дирекції училищ Волинської губернії)³⁶. За спогадами І. Хильчевського, Глібовський, який щойно переїхав з Чернігова за протекцією, був несимпатичною і темною особистістю, а тому вніс поміж педагогами розлад. Якось він зробив Хильчевському як бібліотекареві зауваження, що той цілими днями залишає в бібліотеці Куліша самого. Через те між Кулішем і Глібовським почалася запекла боротьба, що не обійшлася й без лайки. «Я не люблю горячого кулішу!» – глузливо кинув Глібовський, на що Куліш йому відрубав: «Бо собаки не люблять горячого». Дізнавшись, що Глібовський бере хабарі, учителі надіслали піклувальникові колективне прохання – позбавити училище від такої ганьби. Унаслідок цих подій Глібовського кудись прибрали, Хильчевського понизили на службі переведенням в інше училище, покарали й Куліша. Та все-таки він у Луцьку мав змогу якийсь час читати у французькому перекладі повне зібрання романів В. Скота, якими захоплювався³⁷. Утім, славетного романіста Куліш тоді читав здебільшого в російських перекладах. Пізніше в «литературных воспоминаниях» «Около полустолетия назад» він згадував про ту пору кінця 30-х – початку 40-х років: «Вальтер Скотт и в плохих русских переводах был моим любимым чтением»³⁸.

М. Максимович опублікував ранні оповідання Куліша «О том, отчего в местечке Воронеж высох Пешевцов став» і «О том, что случилось с козаком Бурдюгом на Зелёной неделе» у своєму альманасі «Киевлянин» (Київ, 1840. – Кн. 1), а М. Юзефович у 1842–1843 рр. допоміг молодому і ще мало знаному письменникові надрукувати в кредит у друкарні Київського університету історичний роман «Михайло Чарнышенко» та поему «Україна» (дав поруку, що автор поверне кошти з відпродажу книжок)³⁹. Примірник свого першого роману Куліш подарував через пошту Г. Квітці-Основ'яненку, повідомивши в супровідному листі від 25 січня 1843 р. з Києва про те, що разом з іншими киянами готує до друку українські літописи, і з огляду на це попросивши надіслати йому «хороший список какой-нибудь летописи» «для сличения»⁴⁰. Хворий Квітка на цього листа вже не відгукнувся (помер 8 серпня 1843 р.)⁴¹.

Наприкінці вчителювання у Києво-Подільському повітовому училищі Куліш деколи приймав у себе, на найманому помешканні, Осипа Іванишева, штатного доглядача того-таки училища, бував у нього вдома, давав його адресу для своїх кореспондентів (будинок братів Іванишевих – Осипа й Миколи, професора права

³⁶ Шандра В. С. Документи ЦДІА УРСР у м. Києві про П. О. Куліша. – С. 21.

³⁷ Чальий М. Юные годы П. А. Кулиша. – С. 296–298.

³⁸ ІР НБУВ. – Ф. І. – № 28559. – Арк. 6 списку-білолика.

³⁹ Див. Кулішевого листа до Юзефовича від 23 листопада 1843 р.: *Куліш П.* Листи. – К., 2005. – Т. 1: 1841–1850 / Упоряд., комент. О. Федорука. – С. 30, 31.

⁴⁰ Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України [далі – ІЛ]. – Ф. 18. – № 149.

⁴¹ На той час у Квітки могло бути упереджене ставлення до Куліша як письменника, спричинене листом Івана Димковського від 8 січня 1841 р. з Лохвиці на Полтавщині. Димковський негативно оцінив мову Кулішевих оповідань, надрукованих у «Киевлянині»: «Тільки побачив, що Куліш – <...> по прізвищу і наш брат – подписався “Кул’шешем”, то я зараз і догадався, що він покоштовав московських щей, а як прочитав приповіді, то вже зовсім пізнав, що він або забув, або ж не дотепний по-нашому писати. <...> начитавшись, Добродію, Ваших книжок, мені аж нудно стало, читавши приповіді Куліша. <...> Напишіте до пана Куліша, щоб він не брався не за своє діло, нехай собі пише, коли хоче, по-московській. Нехай не пече нашого язика, коли не вчився у дяка» (*Срезневский В. И.* Г. Ф. Квитка и И. И. Срезневский // *Sertum bibliologicum* в честь президента Русского библиологического общества проф. А. И. Малеина. – Пб., 1922. – С. 209–210).

Київського університету, знаходився на Подолі, неподалік від будинку, де квартирували Олекса Сенчило-Стефановський і Куліш)⁴².

Існує гіпотеза, що в Києві Куліш належав до найактивніших членів літературно-наукового гуртка «Київська молодь», який діяв першої половини 1840-х рр. серед професорів, учителів та студентів і ставив за мету дбати про розвиток культури слов'янських народів та взаєморозуміння між ними (М. Максимович, М. Іванишев, М. Костир, В. Домбровський, С. Зенович, Вас. Білозерський, М. Костомаров та ін., згодом до них приєднався Т. Шевченко)⁴³. Однак достеменних відомостей про це немає. Знаємо тільки, що Стефан Зенович на той час уже був на відставці і проживав то в Луцьку, то в Києві, а з Миколою Іванишевим Куліш тоді начебто не був знайомий⁴⁴, хоча відгукувався про нього як викладача й особистість неприхильно, інші професори університету – Василь Домбровський і Микола Костир, які читали відповідно російську історію та історію нової російської літератури, – Кулішем також не цікавилися (про це далі), і лише з Максимовичем та «братчиками» він мав приятельські стосунки, що ґрунтувалися на творчих і наукових інтересах, та й то поза межами «Київської молоді».

З-поміж майбутніх кирило-мефодіївських «братчиків» Куліш попервах зійшовся з Дмитром Пильниковим, випускником 2-ї Київської гімназії (1839), студентом історико-філологічного відділення філософського факультету Київського університету, що його він закінчив 1843 р. (а потім до літа 1846 р. працював помічником бібліотекаря університетської книгозбірні; був учасником «Київської молоді»)⁴⁵. Однак дружніх взаємин між ними не склалося – Пильников, як свідчать його нотатки від 17 липня 1840 р., не стерпів Кулішевого авторитаризму, гоноровитости, амбітності, критицизму в оцінці колеґ⁴⁶.

Зате потоваришував Куліш з іншими студентами історико-філологічного відділення – Василем Білозерським та Опанасом Марковичем. Перший був років на шість молодший від нього, другий – на два з половиною. У спогадах на схилку літ Василь Білозерський описав своє знайомство з Кулішем, яке було характеристичним. Улітку 1842 р. до Куліша його привів Дмитро Пильников. Куліш тоді винаймав помешкання з двома покоями. Залишивши Білозерського в першому покої, в якому нікого не було, Пильников увійшов до другого. Пробув дуже недовго і, повернувшись, сказав, що Куліш тепер зайнятий.

⁴² Зізнання на допиті О. Марковича (3 квітня 1847 р.): «У Куліша встречал я штатного смотрителя Подольского уездного училища Осипа Дмитриевича Иванишева <...>». О. Д. Тулуб на запитання, в чий сторонніх домах він бував із причетними до справи, відповів (30 березня 1847 р.): «<...> с Кулишом, когда квартировал у смотрителя Иванишева, раз или два виделись праздниками»; перед тим говорив: «Второй год моего знакомства с Кулишом (когда жил я на Подоле) я часто с ним гулял по разным живописным местам города и толковали о живописи» (перед Кулішевим від'їздом до Рівного) (*Кирило-Мефодіївське товариство: У 3 т. / Упорядники М. І. Бутич, І. І. Глизь, О. О. Франко. – К., 1990. – Т. 3. – С. 83, 179*). Виглядає, що Тулуб мешкав у будинку Іванишевих на Подолі. У листі від 28 січня 1845 р. до П. Плетньова Куліш подав свою зворотну київську адресу: «в квартиру Осипа Дмитриевича Иванишева» (*Куліш П.* Листи. – Т. 1. – С. 46). Див. також листа від 31 грудня 1844 р. до Шевченка (*Листи до Тараса Шевченка. – К., 1993. – С. 32–33*). Про братів Іванишевих див.: *Жур П. В.* Шевченківський Київ. – К., 1991. – С. 138.

⁴³ *Сергієнко Г. Я.* Шевченко і Київ: Історико-біографічний нарис. – К., 1987. – С. 85.

⁴⁴ До М. Максимовича 16 січня 1856 р.: «<...> я с Иванишевым <...> незнаком» [*Листи П. О. і О. М. Кулішів до М. Максимовича (Роки 1850–1864) / Подав В. Данилов. – ІР НБУВ. – Ф. Х. – № 14714. – Арк. 3; копії*].

⁴⁵ Про нього див.: *Плещинко В. П.* Микола Дмитрович Пильников. – К., 1983. – С. 6–8.

⁴⁶ Див. уривок із цих нотаток у кн.: *Жур П. В.* Шевченківський Київ. – С. 27–28.

«Мы ушли не совсем довольные, но П<ильчиков> вскоре начал улыбаться, не объясняя причины, и на мой вопрос, чему он улыбается, он признался, что К<улиш> отвечал ему: “увидит токмо задняя моя”».

Познайомитися з Кулішем Василеві Білозерському вдалося восени, коли він потрапив до нього на чай, уже на новому його помешканні на Старому Києві. За порадою, здається, Пильчикова, Білозерський прийшов до Куліша сам, як до «любителя всего украинского»:

«К<улиш> встретил меня очень приветливо. Придя к нему вечером, я по страшной грязи возвращался домой очарованный и восторженный. Я познакомил его заочно с моим семейством, он снабдил меня рукописью Грабянки. Мы проговорили с ним так, как будто бы давно были знакомы; я привязался к нему всем сердцем. Условились с ним видаться как можно скорее и чаще. Так продолжалось неизменно до самой поездки его за границу»⁴⁷.

У листі від 14 вересня 1842 р. до Миколи Даниловича Білозерського, брата у перших Василя Білозерського, Куліш уже покликався на свою розмову з останнім⁴⁸.

Переїхавши до Петербурга й будучи прикро вражений тим, що Василь Білозерський не пише до нього, Куліш виливав душу в листі до Опанаса Марковича 25 січня 1846 р.:

«Моя душа одинока в мире. Она со многими связана самыми нежными чувствами дружбы; но бывают минуты, когда она, мужественная и расширяющаяся за пределы обыкновенной жизни, ищет души тоже мужественной и угрюмо стремящейся к своему великому. Вася был для меня всегда в таких случаях избранным сосудом, в который я полагал самые дорогие и тайные свои чувства»⁴⁹.

Із самим же Марковичем Куліш познайомився на Великдень 1845 р.⁵⁰

Заприязнилися Куліш і з прибулими до Києва у професійних справах поетом і художником, академістом Петербурзької академії мистецтв Тарасом Шевченком (їхня зустріч відбулася на початку червня 1843 р.⁵¹), магістром Харківського університету, істориком та поетом Миколою Костомаровим (познайомився у середині жовтня 1844 р. в кабінеті помічника піклувальника Київської шкільної округи М. Юзефовича⁵²), випускником юридичного факультету Дерптського університету, перекладачем у канцелярії київського генерал-губернатора Миколою Гулаком (із середини 1845 р.). Не раз зустрічався зі студентами історико-філологічного відділення Київського університету Олександром Даниловичем Тулубом (запізнався у Черкасах 1843 р.⁵³) та Олександром Навроцьким⁵⁴. Ці та інші молоді українські патріоти згуртувалися в Києві, за Кулішевими словами, навколо «великого задуму – видвинути рідну націю з духовного занепаду,

⁴⁷ Петров В. Шевченко, Куліш, В. Білозерський – їх перші стрічі // Україна. – 1925. – Кн. 1/2. – С. 42–43.

⁴⁸ Куліш П. Листи. – Т. 1. – С. 10.

⁴⁹ Там само. – Т. 1. – С. 72.

⁵⁰ За свідченням О. Марковича на допиті (Кирило-Методіївське товариство. – Т. 3. – С. 83).

⁵¹ Жур П. В. Труды і дні Кобзаря: Літопис життя і творчості Т. Г. Шевченка. – К., 2003. – С. 88.

⁵² «Жизнь Куліша» [I; 249–250]; «Дописки» до «Куліша у пеклі» [II; 677]; Костомаров Н. И. Автобиография // Костомаров Н. И. Исторические произведения. Автобиография. – 2-е изд. – К., 1990. – С. 462.

⁵³ За свідченнями на допиті Куліша й Тулуба (Кирило-Методіївське товариство. – Т. 2. – С. 58; Т. 3. – С. 179).

⁵⁴ За свідченнями на допиті Куліша та О. Навроцького (Там само. – Т. 2. – С. 58, 388).

I. Від воронізького хутора до Києва і Петербурга: літературний та науковий зачин і злет а українського крепака з неволі духовної і соціальної» («Історичне оповідання») [I; 360].

Першу свою зустріч із Шевченком Куліш згодом слушно трактував як «характерну» [«Жизнь Куліша»: I; 248]: справді, вона відразу засвідчила їхню щирю взаємну симпатію й повагу один до одного як літераторів-земляків, захоплених рідним фольклором та козацькою історією, і водночас засигналізувала досить різні особисті схильності й манери поведінки, відмінності у побуті, навіть певну індивідуально-психологічну несумісність, утім, поки що потенційну, бо якимось реально, конфліктно тоді ще не виявлену. Куліш, очевидно, вже чекав, що десь на початку літа в Києві з'явиться Шевченко, тож несподіваний прихід поета, якого доти він не бачив хоч би намальованого, на помешкання до нього, коли він сидів за мольбертом, не застав його зненацька:

«— А вгадайте: хто? — Это были первые слова Тараса, произнесённые тем очаровательно весёлым и беззаботным голосом, который привлекал к нему и женщин, и детей.

Я отвечал:

— Шевченко.

— Він, — отвечал Тарас, засмеявшись так, как смеются наши молодницы. Тогда не носил он усов, и у него в лице было много женственного.

— Чи нема в Вас чарки горілки? — Это была вторая услышанная мною от Шевченка фраза.

Вопрос немного поразил меня».

Горілки в Куліша не виявилось, але виручив товариш по Києво-Подільському училищу — тамтешній учитель малювання і каліграфії Олекса Сенчило-Стефановський (родом із Ніжина), який квартирував у тому-таки будинку і любив хильнути, — він умить приніс зі своїх запасів «графинчик запеканки»:

«— Бач, яку вони тут горілку п'ють! — воскликнул добродушно Шевченко, осушив чарку, и живо напомнил мне стихи кобзарской думы, которыми сам он впоследствии восхищался много раз:

Мабуть, сей козак нігде не бував,
Добрих горілок не пивав»⁵⁵.

«Тут уже й пішло справдешне січове балаканнє, а далі й співи. (Шевченко мав голос пречудовий, а Куліш знає незліченну силу пісень.)» («Жизнь Куліша») [I; 248–249].

Ставлення до спиртного, міра й наслідки його вживання були одними з тих чинників, що спричинювали побутово-психологічне розходження Куліша з Шевченком (надто на зламі 50–60-х років). На відміну від гедоністичного Шевченка, пунктуальний, усидливий і рівномірно працьовитий Куліш не мав схильності до мистецької богеми. Свій стосунок до алкоголю він спеціально описав у «Жизні Куліша»:

«<...> на всій Україні і деінде ніхто не бачив Куліша підпилим. Коли й випивав він з приятелями замолоду — як-то мовляють, не проливаючи, — і тоді річ його була твереза і хода тверда. Ще й надто. Розказував той же Чуйкевич, що коли хочеш Куліша послухати, як він глибоко у поважні речі входить і порадою доброю тебе піддержує, то нехай лишню чарку вип'є. По твёрезу зривалось іноді в Куліша таке слово, що кого-небудь вразило, і сам він, прохоловши, жалкував за свою нерозвагу; а напідпитку

⁵⁵ Кулиш П. Воспоминания о Николае Ивановиче Костомарове. — С. 64.

видається він між усіма один непитушим. <...> Коли трапляється йому пити, то питиме або що добре, або зовсім не питиме, опріч звичайної чарки горілки, яку щодня вживає» [I; 262].

Замолоду резонанс Куліша і буйність Шевченка не стали на перешкоді їхньому зближенню (хоча й заважали цілковитому дружньому взаєморозумінню). Разом з О. Сенчилом-Стефановським Куліш на початку червня 1843 р. показував Шевченкові історичні місця та пам'ятки, мальовничі куточки й околиці Києва. 12–13 червня вони утрюх на плоту плавали по Дніпрі до Межигір'я під Києвом, де оглянули старовинний монастир – Межигірський Спас (тоді вже закритий), записували народні пісні. У червні-таки в Кулішовому помешканні Шевченко познайомився з П. Чуйкевичем, а наприкінці січня 1844 р. під час приїзду поета на Контрактовий ярмарок, що відбувався на Подолі, Куліш познайомив його з Василем Білозерським. Саме Куліш зблизив Шевченка з літературно-науковою, педагогічно-студентською громадою Києва, особливо з молодими патріотами України⁵⁶.

Очевидно, ще під час червневих зустрічей Шевченко почав малювати олійними фарбами Кулішів портрет, а домальовував його наприкінці січня 1844 р., коли їм пощастило бачитися день-два (портрет так і залишився незавершений); Куліш, який теж був наділений хистом художника, навзаєм 29 січня виконав олівцевий портрет поета⁵⁷. Малярське обдарування Куліш виявив ще під час навчання в гімназії, а в Києві, запалившись пристрастю до живопису, знайшов собі в університеті якогось вчителя, котрий «школив його на гіпсових антиках» і довів його олівець «до високої артистичности» («Жизнь Куліша») [I; 239]. Заохочував тодішні малярські вправлення Куліша і М. Юзефович, який мав мистецькі схильності⁵⁸. Присяжи Юзефовича в листі від 23 листопада 1843 р. посприяти переведенню його до Петербурга, Куліш іще плекав надію стати художником і остаточно не визначився, чим займатиметься першочергово – літературою чи живописом:

«Там посещал бы я Академию художеств <...> может быть, живопись, <к> которой я с самого малолетства имел страсть, пошла бы мне впрок, и кисть моя сказала бы со временем больше о Малороссии, чем перо»⁵⁹.

У Петербурзі, за Шевченковим прикладом, Куліш навіть зробив спробу вступити до Академії мистецтв, однак на перешкоді стала його короткозорість⁶⁰.

⁵⁶ Сергієнко Г. Я. Шевченко і Київ. – С. 28–31, 33–34; Жур П. В. Шевченківський Київ. – С. 25, 30, 31, 33, 34, 45, 46. У листі до М. Гулака від 1 травня 1846 р. сам Вас. Білозерський згадав, що його з Шевченком познайомив «позаторішніх контрактів» Куліш (*Кирило-Мефодіївське товариство*. – Т. 1. – С. 107). Щоправда, на допиті Куліш це заперечив: «Не я познакомил его с Шевченкою, и не знаю как давно они знакомы. В письме Белозерского Гулаку, которое мне показали, ничего не говорится о том, чтобы я знакомил Белозерского с Шевченкою» (*Там само*. – Т. 2. – С. 53). Очевидно, Кулішеві показали інший лист Білозерського до Гулака – від 14 вересня – 1 жовтня 1846 р. (його текст див.: *Там само*. – Т. 1. – С. 99–101), і Куліш скористався з цього, щоб одвести від себе звинувачення, будіто він гуртував майбутніх кириломефодіївців.

⁵⁷ Див.: Яцюк В. Портрети Кулішів // Яцюк В. Малярство і графіка Тараса Шевченка: спостереження, інтерпретації. – К., 2003. – С. 132–135; Яцюк В. М. Віч-на-віч із Шевченком: Іконографія 1838–1861 років. – К., 2004. – С. 62.

⁵⁸ Куліш П. Воспоминания о Николае Ивановиче Костомарове. – С. 64.

⁵⁹ Куліш П. Листи. – Т. 1. – С. 30. Про петербурзьку Академію мистецтв Куліш мріяв і в листі до П. Плетньова від 5 травня 1845 р. (*Там само*. – С. 50).

⁶⁰ Див. з'ясування Куліша в листі до М. Шаховської 1894 р.: Шаховской Н. Памяти П. А. Куліша // Русское обозрение. – 1897. – Кн. 3. – С. 223.

Гідно оцінили один одного як знавців української історії та на цьому ґрунті близько зійшлися Куліш і Костомаров. Про пам'ятну зустріч у Юзефовича, до якого Костомаров прийшов з приводу переведення його з Харкова до гімназії в Рівному, а Куліш – просто в гості, останній згадував:

«Розмова йшла про Україну і Гетьманщину. Вдарило Костомарова, що Куліш напам'ять проказав аргумент свій із літописі. Він разом із ним вийшов від Юзефовича і – скажемо так – учепивсь йому в полу» («Жизнь Куліша») [I; 249–250].

Що справді так було, свідчать спогади і лист Костомарова. Зі спогадів дізнаємося, що вже першого дня знайомства Костомаров одвідав Куліша в його помешканні й далі бачився з ним майже щодня під час свого десятиденного перебування у Києві: «<...> мы ходили с ним по Киеву и осматривали разные киевские достопримечательности; он же познакомил меня с М. А. Максимовичем <...>»⁶¹. 23 жовтня 1844 р. Костомаров сповіщав своїх харківських приятелів І. Срезневського та А. Метлинського:

«Познакомился я с Кулишом и нашёл в нём человека образованного, даровитого и глубоко знающего Украину. Он предлагает издать здесь повременное издание, которого бы цель была по преимуществу Русь южная. Материальные средства у него есть, потому что богатый помещик Тарновский ассигновал для этого большую сумму, остановка за сотрудниками. <...> У самого Кулиша есть много таких богатых материалов, что мне и во сне не снилось»⁶².

За Кулішевими спогадами, володіючи рідкісним даром слова і пам'яттю, Костомаров був тоді його навчителем («професором»). «Я зирал на Костомарова как на будущего Тацита, он на меня – как на будущего Вальтер-Скотта. Оба мы были далеки от истины <...>», – не без скромності згадував 65-річний Куліш їхні молодості, повні шляхетних поривів і честолюбних намірів⁶³. У листі від 8 липня 1846 р. до М. Юзефовича Куліш висловив задоволення, що Костомаров стане викладачем Київського університету:

«По крайней мере, теперь Вы будете иметь в словесном отделении хоть одного профессора не ремесленника. Это душа благороднейшая, руководимая чистейшими побуждениями <...>».

При цьому Куліш вигідно протиставив Костомарова тодішній університетській професурі: «Какую же пользу могут принести юношеству Иванишевы и другие, холодные и на кафедре, и в жизни?»⁶⁴ Водночас уже тодіалося взнаки їхнє різне національне походження і самоусвідомлення. Заангажованого в українську історію та словесність Костомарова, чия мати була українка, а батько – росіянин, Куліш волів сприймати за українця і дивувався-сердився, коли Костомаров себе за такого не вважав.

⁶¹ Костомаров Н. И. Автобиография. – С. 462.

⁶² Цит. за: Айзеншток І. Листи П. Куліша до Ізм. Срезневського // Літературний архів. – 1930. – Кн. 1/2. – С. 215–216. Йдеться про Григорія Тарновського, тодішнього власника маєтку в Качанівці. Домовлятися про кошти на періодичне видання Куліш їздив до Г. Тарновського в Качанівку під час літніх вакацій. У листі від 17 липня 1844 р. до дружини, Людмили Володимирівни (рідної сестри М. Юзефовича), В. Тарновський-старший з Качанівки повідомив, що у Трахтемирові, де була переправа через Дніпро, зустрів Куліша, який їхав із Качанівки (Чернігівський обласний історичний музей ім. В. В. Тарновського [далі – ЧІМ]. – № Ал 17–31/504).

⁶³ Куліш П. Воспоминания о Николае Ивановиче Костомарове. – С. 62.

⁶⁴ Куліш П. Листи. – Т. 1. – С. 91, 92.

«Зачем Вы говорите, что Вы не украинец? Что только из гуманической идеи вертитесь между нами? Мы даём Вам право гражданства, притом же маменька Ваша – украинка. Я не могу Вас так любить, как люблю, когда считаю украинцем. Можно ли так отвергать столь драгоценное для нас имя?» –

такими патетичними аргументами в листі від 2 травня 1846 р.⁶⁵ Куліш буквально втягував талановитого історика до українства.

Товариські взаємини Куліша з ровесниками і старшими колегами трималися на духовій основі, пориві до високих ідеалів, на споріднених літературних та наукових інтересах, його органічній потребі енергійної розумової діяльності, невимушеного, але змістовного спілкування та плідної творчої співпраці. У листі до Мик. Дан. Білозерського, написаному 24 березня 1844 р. з Києва, напередодні Великодніх свят, він щиро признавався:

«На меня напала давняя моя нелюдность; не хочется нигде быть; бываю счастлив, если голова и душа сильно действуют, но едва деятельность меня оставляет, является скука самая мучительная. Все предметы теряют свои цвета; пустота, безжизненность внутри и вне. <...> Утешает меня одна только благочестивая беседа с Вашим дорогим Васею. Он часто меня оживляет. Очень часто теперь видимся, читаем вместе Слово Божие, трактуем, замышляем многое в будущем; дай Бог всему доброму исполниться! <...>

Праздники проведу не выходя из квартиры: как ни скучно бывает иногда дома, но ничто не может сравниться с скукою, поселяемою надолго в душе пустословием большого общества. Люблю только такие собрания, где соберётся три-четыре человека, связанных любовью родственною или любовью к науке и добродетели»⁶⁶.

Під час літніх канікул 1843–1845 рр. Куліш мандрував Правобережною Наддніпряниною, головним чином Київщиною та Черкащиною, і записував народні пісні, думи, перекази, легенди, казки, повір'я, вивчав характерні особливості народного побуту. Настирливі пошуки народних співців (зокрема лірників) та оповідачів водили його до Богуслава, Звенигородки, Смілої, Кумейок, Василькова, Білої Церкви, Таращі, Сквири (на Київщині), Канева та багатьох довколишніх сіл, Корсуня, Черкас, Чигирина, С'уботова, Мотронинського монастиря, містечка Олександра⁶⁷. Бував, зокрема, у священика Симеона Левицького у Стеблеві – батька майбутнього письменника І. Нечуя-Левицького. За пізнішим спогадом Куліша, той «розумний піп сільський» збирав для нього «між народом пісні, приказки, перекази і т<аке> и<нше> та й давав переписувати малому синкові, щоб посилати через пошту»⁶⁸.

Щоб захопити простолудинів до оповідей та співів, Куліш ходив збирати зразки усної народної творчості з рятівним «штофіком» – «пляшкою горілки». Так, завдяки їй, під час гостинного сніданку в хаті одного с'уботівського косаря

⁶⁵ Там само. – С. 83.

⁶⁶ Там само. – С. 34.

⁶⁷ *Записки о Южной Руси* / Издал П. Кулиш. – СПб., 1856. – Т. 1. – С. 80, 81, 96, 122, 145, 235, 268, 269, 289, 292. Див. Кулішеві записи народних пісень, зроблені під Сквиною, зокрема у корчмі, 1844 р.: Івашків В. М. Українські народні пісні в записках Пантелеймона Куліша: (На матеріалі фондів Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського АН УРСР) // Народна творчість та етнографія. – 1989. – № 5. – С. 66.

⁶⁸ *Ред. <Кулиш П.> <Вступна примітка до: Пан Комарчук. Оповідання Данила Медовника, що прозивають Погонцем [В. Коховського]>* // Правда. – 1870. – № 3. – С. 98. У супроводі листа від 20 жовтня 1846 р. Куліш повідомляв о. Симеона, що надсилав йому видання Літопису Самовидця (ІЛ. – Ф. 99. – № 72. – Арк. 31–31 зв.).

вдалося записати пісню про бої Хмельницького («Ой почувайте і повідайте, / Що на Україні постало...»):

«Мой штофик оказался здесь никак не лишнею вещью, и скоро я увидел себя окружённым довольно многочисленным собранием. К хозяину пришли его родные, или соседи; я, разумеется, предложил им выпить и сразу попал к ним в самые приятельские отношения. Они уселись вокруг меня <...>. Пропето было и несколько песен <...>»⁶⁹.

Про ці фольклористично-етнографічні мандри Куліш залишив на старості цікаві спогади «Около полу столетия назад», у яких колоритно описав, зокрема, відвідини Мотронинського (Мотринога) монастиря (властиво, «хутора в лесу») у Мотронинському лісі поблизу Чигирина, де мав у келії зворушливу зустріч із 60-річним (на вигляд) монахом та його вродливою небогою:

«Монах мой <...> был более весёлого и развязного характера, нежели как я изобразил его <...> в “Записках о Южной Руси”. <...> Монах рассказал мне своё curriculum vitae, и я очень жалею, что хмель не позволил мне записать его рассказа перед отходом ко сну. Это был единственный случай, когда я в моём странствовании из виночерпия превратился в винопийцу»⁷⁰.

З приводу заініційованого ним проекту видавання літературно-наукового квартальника чи альманаху та якомога повнішого корпусу української народної поезії Куліш у 1844–1846 рр. листувався з М. Костомаровим, завідувачем кафедри слов'язознавства Харківського університету Ізмаїлом Срезневським⁷¹, чийм історико-фольклорним збірником «Запорожская старина» (Харків, 1833–1838) тоді захоплювався⁷², професором російської словесности того-таки університету, поетом-романтиком Амвросієм Метлинським⁷³. Однак виїзд Куліша в наукове закордонне відрядження, а потім арешт і адміністративне заслання не дали йому змоги завершити справу з укладанням спільного фольклористичного збірника. Свої записи народних пісень, зібрані під час учителювання у гімназії в Рівному, передав Кулішеві П. Чуйкевич⁷⁴.

Про свої літні мандри Куліш інформував М. Погодіна 15 жовтня 1843 р.:

«Совершил я летом двухмесячное путешествие по Малороссии и извлёк великие результаты, между прочим записал из уст народа множество превосходных преданий (в особенности о гайдамаках) с такою точностию, что они вполне могут назваться отрывками изустной народной литературы. Удивительные вещи! Что за красота слова! Что за дивный полёт фантазии!»

⁶⁹ *Записки о Южной Руси* / Издал П. Кулиш. – Т. 1. – С. 240, 270, 274.

⁷⁰ *Кулиш П.* Около полу столетия назад. Литературные воспоминания (ІР НБУВ. – Ф. 1. – № 28559. – Арк. 10 зв., 11 автографа-чернетки). Див. також: *Нахлік С.* Подружнє життя і позашлюбні романи Пантелеймона Куліша: Документально-біографічна студія. – К., 2006. – С. 10–11.

⁷¹ Див. Кулішеві листи до І. Срезневського від 13 лютого, 21 вересня, 10 грудня 1845 р., 10-го, 29 січня, 28 лютого, 7 березня, 21 квітня, 20 липня, 24 серпня, 12 жовтня, 2-го, 8-го, 17 листопада 1846 р. (*Кулиш П.* Листи. – Т. 1. – С. 48, 53–54, 61–62, 68–69, 73–76, 81–82, 94, 107–108, 119, 123–125).

⁷² «Мы восхищались обнародованными Срезневским раскопаниями до зела и не скоро додумались, что всё это – подделка» (*Кулиш П.* Около полу столетия назад. – Арк. 6 автографа-чернетки).

⁷³ *Федорук О.* До характеристики взаємин П. Куліша й А. Метлинського: (Два листи Метлинського до Куліша) // *Пантелеймон Куліш: Матеріали і дослідження.* – С. 251–267.

⁷⁴ Їх уміщено в рукописному збірникові П. Куліша (ЛЛ. – Ф. 99. – № 203). У Кулішовому розпорядженні був і зошит «Малороссийские песни, собранные в Киеве П. Чуйкевичем в 1843 году». Його мав у користуванні М. Максимович, на 1-й сторінці є напис «От Кулиша» (ІР НБУВ. – Ф. 1. – № 5130).

Вже тоді, за його словами, він підготував до друку першу книжку збірника «Малороссийские предания, легенды, поверья и разные заметки, касающиеся местных примечательностей народного быта и т. п. (Материалы для изучающих народную историю и поэзию)»⁷⁵. Пізніше із зібраних матеріалів склав збірник історичних переказів і фантастичних казок «Украинские народные предания», що їх згодом (на початку 1847 р.) видав йому в Москві земляк із Чернігівщини, професор Московського університету Осип Бодянський, який з 6 лютого 1845 р. став секретарем Товариства історії і старожитностей російських при цьому університеті⁷⁶ (через арешт і заслання Куліша майже весь наклад конфісковано).

Фольклористично-етнографічним мандрам Куліша сприяло те, що в 1843–1845 рр., завдяки М. Юзефовичу, київський військовий, подільський і волинський генерал-губернатор Дмитро Бібіков відряджав його для огляду всіх архівів у присутствених місцях та монастирях Київської губернії (з 5 липня 1843 р.), а київський цивільний губернатор Іван Фундуклей – для збирання в деяких її повітах відомостей про предмети старовини (з 13 липня 1844 р.); генерал-губернатор Бібіков призначив його також (із 18 січня 1844 р.) співробітником при Тимчасовій комісії для розгляду давніх актів (Київській археографічній комісії)⁷⁷. Ця комісія функціонувала при канцелярії військового губернатора для купчення й видавання історичних документальних матеріалів, виявлення та дослідження археологічних пам'яток (одним із її засновників і на той час діловодом був історик права Микола Іванишев). Зацікавлення українським фольклором та етнографією ішло в молодого Куліша в парі з інтересом до пам'яток національної історії, насамперед козацької. Саме з Кулішевою подачі та з його передмовою О. Бодянський опублікував 1846 р. в щойно започаткованих тоді й редагованих ним «Чтениях в императорском Обществе истории и древностей российских» Літопис Самовидця, що 1840 р. потрапив до рук Куліша, який його розшифрував і дав йому назву (яку й обґрунтував у «Предисловии»⁷⁸). На О. Бодянського Куліш вийшов через М. Погодіна, як видно з Кулішевого листа до останнього від 23 березня 1846 р. Оголошене публікування «Истории русов», приписуваної Георгієві Кониському, спонукало Куліша запропонувати видати Літопис Самовидця як більш вірогідне і менш тенденційне джерело з української історії, а тому корисніше для історіографії:

«Видел я чтения Вашего Общества истории. <...> Не понимаю только, зачем исторические малороссийские источники начаты с Летописи Кониского, тогда как мы имеем источники в более строгом значении этого слова, т. е. сочинения не прагматические. Нельзя ли мне как-нибудь примкнуть к Вашему Историческому обществу? Я приготовил бы для печати один украинский современный мемуар о войнах Хмельницкого и о междоусобиях, бывших в Украине по его смерти. Эта летопись, напечатанная вслед за Кониским, была бы лучшим объяснением “Истории русов”. На основании этих двух сочинений можно будет многое сказать не только о

⁷⁵ Куліш П. Листи. – Т. 1. – С. 22.

⁷⁶ Див. Кулішеві листи до О. Бодянського від 31 серпня 1846 р. (Куліш П. Листи. – Т. 1. – С. 110), 29 січня і 13 лютого 1847 р. (Там само. – С. 148–149, 154), 26 червня 1849 р. (Там само. – С. 294).

⁷⁷ Див. службовий атестат Куліша: Кордуба М. Причинки до урядничої служби Куліша. – С. 358.

⁷⁸ Куліш П. Предисловие // Чтения в императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете. – М., 1846. – Год 2. – № 1: Заседание 1-го июня 1846 года. – С. 1.

фактах історії України, но и о направлении, принятом этою историею в смысле науки...»⁷⁹

27 квітня 1846 р. на засіданні Товариства історії і старожитностей російських Погодін повідомив про Кулішеву пропозицію, зачитавши відповідний уривок з його листа, внаслідок чого ухвалено зайти в стосунки з Кулішем, дістати від нього й розглянути пропонований «мемуар» і, в разі схвалення, надрукувати його⁸⁰. Виконуючи це рішення, Бодяньський як секретар Товариства і нав'язав зносини з Кулішем, звернувшись до нього листовно. 23 травня Куліш з відписом надіслав йому початок Літопису Самовидця⁸¹. Уже 1 червня Товариство на своєму засіданні ухвалило надрукувати цю пам'ятку, віддячивши Кулішеві певною кількістю окремо видрукованих відбитків⁸². В основу публікації Літопису Самовидця у першій та другій книжках «Чтений...» (так званого другого року видавання, що почався від нового навчального року – з вересня 1846-го) Бодяньський поклав Кулішів список, хоча використав й інші списки, зокрема Костомарова і Юзефовича⁸³; текст вийшов з короткими передмовами Куліша й Бодяньського.

Пильною увагою до державотворчої козацької минувшини зумовлено Кулішеве листування 1844–1846 рр. із нащадком відомого козацько-старшинського роду Олександром Ханенком. Від нього та його брата Михайла Ханенка він отримав поштою навесні 1844 р. у списку рукописний «журнал», або «Діаріуш» (щоденники, що охоплюють події 1719–1754 рр.), їхнього прадіда, генерального хорунжого Миколи Ханенка, а восени дістав інші папери з їхнього родинного архіву, зокрема копії листування гетьмана Пилипа Орлика з різними особами, іноземними державами⁸⁴. «Діаріуш» того-таки року подав Куліш до Тимчасової комісії для

⁷⁹ *Куліш П.* Листи. – Т. I. – С. 77–78. Тим часом іще кілька років тому Куліш розглядав «Историю русов» як «лучшую летопись малороссийскую», «написанную <...> архиепископом Кониским» (<*Куліш П.*> Ответ г. Сенковскому на его рецензию «Истории Малороссии» Маркевича // Москвитянин. – 1843. – Часть III. – № 5. – С. 173).

⁸⁰ Протокол заседания Общества 1846 года, апреля 27-го дня // Чтения в императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете. – М., 1846. – Год 2. – № 1: Заседание 1-го июня 1846 года. — С. I–II.

⁸¹ *Куліш П.* Листи. – Т. I. – С. 83.

⁸² Протокол заседания Общества 1846 года, июня 1-го дня // Чтения в императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете. – М., 1846. – Год 2. – № 2. – С. I–II.

⁸³ *Дзира Я.* Вступ // Літопис Самовидця. – К., 1971. – С. 10–11. Див. також Кулішеві листи до О. Бодяньського від 23 травня до 7 листопада 1846 р.: *Куліш П.* Листи. – Т. I. – С. 84, 87, 93, 103, 105, 110–111, 116–118, 121–124. З приводу Кулішевого запевнення в епілозі до російського тексту «Чорної ради» у своїй першості: «Открыта мною и издана профессором Бодяньским “Летопись Самовидца” <...>» (*Куліш П.* Об отношении малороссийской словесности к общерусской: Эпиграмм к «Чёрной раде» // Русская беседа. – 1857. – Кн. 7. – С. 132) – М. Максимович у статті-рецензії на роман зауважив, що ця літописна пам'ятка була давно відома київським і харківським знавцям української старовини і що він сам мав її два списки (*Максимович М. А.* Собрание сочинений: Т. I–3. – К., 1876. – Т. I. – С. 525). Проте в листі до О. Кістяківського від 28 вересня 1876 р., мовлячи про Літопис Самовидця, Куліш, з ініціативи якого цю пам'ятку надруковано, знову слушно назвав себе тим, «кто первый обратил внимание на эту летопись, кто отправил её в Общество Ист<ории> и Др<евностей> Росс<ийских>, кто дал ей название, под которым она известна» (*Письма П. А. Куліша к А. Ф. Кістяковскому* // Киевская старина. – 1902. – Кн. 3. – С. 525).

⁸⁴ Див. Кулішеві листи до О. Ханенка орієнтовно кінця 1843 р. – не пізніше березня 1844 р., від 20 квітня, 20 жовтня 1844 р. і 5 лютого 1845 р. (*Куліш П.* Листи. – Т. I. – С. 35, 36, 43, 47), до М. Д. Білозерського від 24 березня 1844 р. (*Там само.* – С. 34), Кулішеві витяги з «Діаріуша», датовані 22 березня 1844 р. (Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України. – Ф. 3. – № 520).

розгляду давніх актів із пропозицією доручити йому готування їх до друку⁸⁵, а Орликові листи, переписані рукою Миколи Ханенка, 29 січня 1847 р. надіслав О. Бодянському для публікації⁸⁶. Куліш вивчав Литовський статут⁸⁷, потім «Права, по которым судится малороссийский народ», рукопис яких, одержаний від антиквара й бібліофіла Мик. Дан. Білозерського, надіслав знов-таки О. Бодянському для друку⁸⁸. Національно-державницьким духом надихав Куліша преромантичний віршотвір Семена Дівовича «Разговор Великороссии с Малороссиєю», пройнятий козацько-старшинським автономізмом⁸⁹. Знав Куліш і поширювані у списках літопис Григорія Граб'янки («Дѣйствія презѣльной и от начала поляков кравшой небывалой брани Богдана Хмельницкого, гетмана Запорожского, с поляки...»), 1710, окреме вид. – Київ, 1854) та літопис Петра Симоновського, у якому автор обстоював політичну автономію України («Краткое описание о козацком малороссийском народе и военных его делах...», 1765 р., окреме видання, що його здійснив О. Бодянський: Москва, 1847)⁹⁰. У процесі характерного для романтичної доби захоплення українською мовою, фольклором, козацьким літописанням, державобудівничою культурою формувалася національна свідомість молодого письменника.

На 1841-й, а потім особливо 1843–1845 рр., припадають і «польско-украинские сближения» Куліша (за його висловом)⁹¹: саме тоді він заприятелював з рядом польських літераторів та науковців із Правобережної України. Найраніше зійшовся з відставним професором хімії та мінералогії Київського університету, мешканцем Луцька Стефаном Зеновичем, у якого там квартирував («истинный поляк и в то же время совершенный толерант»⁹², «дорогий, може, найдорожчий моему сердцю поляк!»⁹³). Це зближення відбулося завдяки М. Максимовичу, який у листі до Зеновича просив його зацікавитися Кулішем⁹⁴.

Найтісніше зблизився Куліш з письменником і критиком Міхалом Грабовським, автором побутово-історичних романів і повістей з життя шляхти й простолюду в Україні, представником «української школи» в польському романтизмі. Дізнавшись,

⁸⁵ Міяковський В. Кирилometодіївці в Археографічній комісії // Ювілейний збірник на пошану Михайла Сергійовича Грушевського. – К., 1928. – <Т.> 1. – С. 316.

⁸⁶ Куліш П. Листи. – Т. 1. – С. 148.

⁸⁷ Див. його листа до М. Д. Білозерського від 24 березня 1844 р.: Там само. – С. 34.

⁸⁸ Лист Куліша до О. Бодянського від 7 лютого 1847 р. (Куліш П. Листи. – Т. 1. – С. 151).

⁸⁹ Від'їжджавши в закордонне відрядження, Куліш залишив примірник цього твору на зберігання М. Д. Білозерському (див. опис Кулішевих книжок і рукописних матеріалів, вилучених у цього поміщика: Кирило-Мефодіївське товариство. – Т. 2. – С. 64).

⁹⁰ Куліш П. Около полу столетия назад. – Арк. 7 списку-білєвика.

⁹¹ Куліш П. А. Хуторская философия и удаленная от света поэзия. – С. 94.

⁹² Там само. – С. 95.

⁹³ Куліш П. Сон про вовка та про лисицю, оповіданий в листі до редактора // Записки НТШ. – 1928. – Т. 148. – С. 305. Стефан Зенович народився 1779 р. в Луцьку у польській шляхетській родині. Викладав хімію, мінералогію, геогнозію (геологію) і технологію у Волинському ліцеї у Кременці, а по його ліквідації перейшов з 1834 р. до Університету св. Володимира, працював професором хімії та мінералогії (1835–1839), а навчального року 1837/1838-го – деканом II відділення філософського факультету. З виходом на пенсію повернувся до Кременця, потім до Луцька, де помер 1856 р. Був людиною надзвичайно лагідною й товариською, шанованою серед молоді й колег (Garbowska J. Stefan Zienowicz – krzemieniecki teoretyk nauki // Krzemieniec – Ateny Juliusza Slowackiego. – S. 397–403).

⁹⁴ «Особенно Ваше письмо к Зеновичу подняло меня в общем мнении целым аршином выше», – відзначив Куліш у листі до М. Максимовича від 25 березня 1841 р. з Луцька (ІР НБУВ. – Ф. III. – № 5121).

що Грабовський мешкає поблизу Чигирина, у спадковому селі Олександрівка, він захотів побачити улюбленого повістяра. Та спершу, в липні 1843 р., в кишені з «Гуляйпільською станицею» Грабовського, виданою 1841 р. («*Stanica Hulajpolska*»), об'їхав і обійшов пішки знаменні місця на Київщині та Черкащині, описані в цьому, як висловився, «польсько-українском романе». Під час мандрів робив етнографічні та історико-архітектурні замальовки, занотовував різноманітні фольклорно-етнографічні матеріали⁹⁵. А вже 31 липня 1843 р. з Олександрівки листовно сповіщав М. Юзефовича, що познайомився тут з Грабовським і «нашёл в нём человека весьма умного и чрезвычайно трудолюбивого», який люб'язно запропонував провести у нього в маєтку кілька днів і надав у його розпорядження власну бібліотеку й навіть усі свої численні папери (слід гадати, рукописні пам'ятки й зібрання). «Умная, светлая голова», – захоплено характеризував його Куліш⁹⁶. Відзначивши згодом, що Михайло Грабовський «прийняв його у себе в домі за милого гостя», Куліш споминав «про се гостювання яко про найщасливіше своє врем'я»; особливо тішило його те, що польський літератор захоплювався, хай і з чисто художньо-естетичного погляду, народними переказами й легендами про гайдамаків та іншою фольклорною всячиною, що її назбирав Куліш на Київщині, – це, за Кулішевим свідченням, підносило його дух. Завдяки Грабовському, Куліш дістав змогу ознайомлюватися з польськими джерелами до історії України; на його прохання, Грабовський охоче постачав йому потрібні книжки до Києва («Жизнь Куліша») [І; 244]. І значно пізніше, як минуло понад тридцять років, Куліш згадував про першу зустріч із Грабовським у його розкішній садибі з трепетом, глибокою шанобою і вдячністю:

«Он принял меня не как европеец невежественного азиатца, а как старший брат оставшегося без воспитания младшего брата [Грабовський був на 15 років старший від Куліша. – Є. Н.]. Он поместил меня возле своего кабинета, в комнате, обращённой окнами в парк, и прожил я у него много недель, в таком упоении счастья, в каком разве душа праведника пребывает у Господа на небесах. Это первое знакомство повело за собой длинную переписку и двадцатилетнюю дружбу до самой смерти Грабовского. Последняя и лучшая повесть его “*Zamięc w stepach*” посвящена мне. Задушевные строки посвящения относятся к представителю чуждой и как бы враждебной автору народности. Таков может быть союз поляка с украинцем»⁹⁷.

Як небуденну подію, що схвилювала його й викликала позитивні емоції, описав знайомство з Кулішем і Грабовський – у листі від 31 липня 1843 р. до свого приятеля, польського письменника Юзефа-Ігнація Крашевського:

«По кількадемній відсутності вдома, повернувшись 25 цього місяця, я застав на столику мого покою лист і книжки; лист був од молодого урядника з Києва, якого послано вишукувати старожитні акти і який, проїжджаючи через Олександрівку, жадав, як писав мені, познайомитись, а не заставши мене вдома, залишив мені свій твір, щойно виданий. <...> Знаючи, що він перебуває в Чигирині, я зручного часу написав до нього, прохаючи, щоб мене відвідав <...>».

Подарований роман «Михайло Чарнышенко» Грабовському не сподобався («бо змалювання характерів було слабе, точніше, не було жодної дії та гри, що

⁹⁵ Куліш П. Около полу столетия назад. – Арк. 5 автографа-чернетки, 6 списку-біловика.

⁹⁶ Куліш П. Листи. – Т. 1. – С. 19, 20.

⁹⁷ Куліш П. А. Хуторская философия и удалённая от света поэзия. – С. 85.

виникала би з характерів, пов'язаних у драму»), але сам автор, який приїхав на запрошення польського письменника, справив на нього щонайкраще враження:

«<...> я побачив чоловіка років 24-х, дуже привабливої будови, здатного до приємної та захопливої розмови, чудового рисувальника, палкого любителя малоросійських пам'яток і народнопоетичних традицій. <...> У його розмові, повній запалу, особливо вразило глибоке розуміння справжньої поезії та її джерел. За ці джерела він вважав народні пісні та самородні помисли народу, але в цьому предметі, зужитому і заяложеному нашими педантами-народоманами, його думки були такі соковиті, а підхід до мистецтва такий слухний, що я не міг надивуватися й натішитися з тої влучности. Він вивчав народ як живу книжку; показав мені величезний том українських пісень, укладених систематичніше, ніж усі доти відомі збірники; багато переказів <...>; але найважливіше, що це студіювання народу й народної поезії помітно йшло йому на користь і було посильним побором для розуму, здатного це перетравити й засвоїти»⁹⁸.

Після того Куліш не раз гостював у родовому маєтку Грабовського, у якого, за власним зізнанням, «был влюблён».

«Я понимал разницу между ним и Вальтером Скоттом, на котором он воспитал свой талант; но Грабовский был ближе для моего сердца и влиял на меня сильнее шотландского барда <...>», –

визнавав Куліш⁹⁹. Грабовський відчутно впливав на формування естетичних та літературно-критичних смаків і суджень Куліша, і сила цього впливу з роками ставала ще потужнішою, ніж замолоду: «Без умысла учил меня Грабовский приёмам критики, каких не представляет и в наше время русская литература <...>», – зауважив Куліш 1874 р. Понад те, Грабовський був своєрідним посередником у Кулішевому освоєнні європейованої польської культури:

«Всё, выработанное польскою интеллигенциею, всё, усвоенное ею от Европы путём культуры, делалось моим достоянием чрез посредство Михаила Грабовского»¹⁰⁰.

Незважаючи на вікові, національні, релігійні й культурно-освітні відмінності, між Кулішем і Грабовським одразу встановилися щирі, толерантні й тактовні взаємини, що переросли в довічну дружбу. Ба більше, поляка Грабовського Куліш на старості назвав своїм найкращим другом («лучшим из друзей козацкого потомка»)¹⁰¹.

«Мы до конца беседовали и переписывались на двух языках: он – по-польски, я – по-великорусски. <...> Во время моего неоднократного пребывания у Грабовского, он до того свыкся со мною, что даже молился в моём присутствии по молитвеннику, который лежал у него на карнизе каминя (Ofiarzyk złoty). О религии мы не говорили никогда; об истории же спорили sine ira et studio [без гніву і пристрасти, латин. – С. Н.]. Он был поляк и католик до глубины души, но это не мешало ему сочувствовать моему тогдашнему псевдопатриотизму»¹⁰².

⁹⁸ Grabowski M. Listy literackie / Wydał A. Bar. – Kraków, 1934. – S. 322–324.

⁹⁹ Куліш П. А. Хуторская философия и удалённая от света поэзия. – С. 88, 82.

¹⁰⁰ Там само. – С. 86, 90.

¹⁰¹ Лист до М. Шаховського 21 серпня 1893 р. (Русское обозрение. – 1897. – Кн. 3. – С. 219).

¹⁰² Куліш П. Около полувековия назад. – Арк. 14 списку-біловика. Відомий, проте, лист Куліша до Грабовського й українською мовою (від 12 червня 1856 р.): *Письмо П. А. Кулиша к М. Грабовскому // Киевская старина. – 1900. – Кн. 11. – С. 73–74.*

В інших мемуарах Куліш пояснив, чому вони не торкалися релігії чи церкви: «Религия – это наша старая няня, которую не могут ценить и любить посторонние. <...> Не желая услышать от уважаемого человека что-нибудь оскорбительное для моего религиозного чувства, я не трогал его религиозных мнений»¹⁰³.

1843 р. М. Грабовський познайомив Куліша з бібліофілом та антикваром Константієм (Костянтином) Свідзінським, що мешкав у містечку Ходорків на Житомирщині. Основою їхнього тісного зближення стало обопільне зацікавлення козацько-шляхетською історією, рукописними пам'ятками і стародруками. Попри відмінності в історичних поглядах, унаслідок чого часто виникали дискусії, вони симпатизували один одному. Куліш згадував про Свідзінського, «графа» і «старого холостяка»:

«Взгляды наши на русско-польскую старину были диаметрально противоположны, но как каждый из нас любил искренно своё дело, то охотно выслушивал и противоречия. У Свидзинского я никогда не было на первом плане <...>. Поэтому он не оскорблялся противоречиями молодого человека, каким я был в то время, а напротив, старался вразумить его в истину исторических явлений раскрытием новых для него памятников старины. <...> Живя уединённо, весь преданный своему делу, он часто приглашал меня к себе обедать tête-à-tête и был со мной терпелив и разговорчив, как нянька. Это тем разительнее, что тогдашние профессора Киевского университета, мои единовѣрцы, а некоторые и единоплеменники, держали себя относительно ко мне с отталкивающею, чѣрствою гордостью и, с высоты своей официальной учёности, едва достаивали меня двух-трѣх слов. <...> я был совершенно чужой человек таким людям, как покойные Неволін, Домбровский, Костырь, и был свой с иноверцами и иноплеменниками, которым беспрестанно противоречил изустно и печатно»¹⁰⁴.

Тепло відгукнувся Куліш про Свідзінського і в пізніших спогадах:

«Ultra-аристократ по своим воззрениям, он, однако ж, принял меня в особенную свою опеку, и много раз мы обедали с глазу на глаз, предаваясь бесконечным спорам – я за козаков, которых тогда воображал рыцарями (что ещё хуже козачества), а он – за шляхту. Это был недалёкий, но чрезвычайно начитанный человек. Он заменял для меня библиотеку таких сочинений, которых я бы никогда не развернул»¹⁰⁵.

Якось Куліш, вибравшись у фольклористично-археологічні мандри, звітав, згідно з попередньою обіцянкою, у Ходорків до Свідзінського, але не застав його вдома (це була пора цвітіння жоржин). Проте Свідзінський, відлучаючись, подбав про майбутнього гостя: Кулішеві вручили пакет із ключем від книгозбірні й запропонували до послуг екіпаж, коней і людей для роз'їздів по околицях і розкопок.

«Я прожил в этом тихом, очаровательном приюте семь дней один, с рукописями, природой и поселянами-земляками, и никогда не забуду этого времени. Наконец Свидзинский приехал из Киева. Мы наговорились досыта, споря о своих национальностях, и я пустился далее в свои демократические странствования»¹⁰⁶.

¹⁰³ Кулиш П. А. Хуторская философия и удалённая от света поэзия. – С. 87.

¹⁰⁴ Кулиш П. Воспоминания русского о польском археологе Константине Свидзинском // Русский вестник. – 1857. – Т. 11. – Окт. – Кн. 2. – С. 229. На ту пору правознавець Костянтин Неволін був професором і ректором (у 1837–1843 рр.) Університету св. Володимира.

¹⁰⁵ Кулиш П. А. Хуторская философия и удалённая от света поэзия. – С. 93–94.

¹⁰⁶ Кулиш П. Воспоминания русского о польском археологе Константине Свидзинском. – С. 229–

За спогадами Леонарда Босняцького, сина польського поміщика з Волині, у салоні Свідзінського часто збиралися Куліш, Костомаров, Шевченко, М. Максимович, не раз виникали палкі дискусії щодо історичних відносин України та Польщі, говорили переважно польською мовою.

«Найбільше й найголосніше мовив Куліш <...>. У поглядах на польсько-руський зв'язок як один із найсильніших важелів для порятунку обох національностей він погоджувався часто зі Свідзінським, годину по тому перечив самому собі і ставав по боці Костомарова, який тягнув до Росії та почував завжди якийсь містичний потяг до православ'я і попів. Куліш, навпаки, не любив попів і вважав їх загалом за елемент, шкідливий для руського народу та його розвитку, бо вони були і є передусім тільки урядниками. Стосувалося це взагалі до духовенства, яке стикається з руською людністю»¹⁰⁷.

Так уже замолоду виявлялася в Куліша схильність осмислювати історичні події під різними кутами зору, враховувати погляди й резони протилежних сторін.

Приязні стосунки зв'язували Куліша не лише зі «славним бібліоманом» Свідзінським, який довіряв йому рідкісні книжки й рукописи зі своєї унікальної книгозбірні, а й з поміщиком зі Стеблева Германом Головінським – «поважним паном», котрий вразив його під час однієї зустрічі у Свідзінського такими словами: «Україна ваша; на Вкраїні ви аборигени, а ми пришельці» («Жизнь Куліша») [I; 244, 245]. Зближення «с любезнейшим из поляков Головинским» відбулося завдяки М. Грабовському, як і зближення з істориком та етнографом з Київщини Едвардом Руліковським, «не менее любезным паном», теплі ділові взаємини з яким збереглися на десятиліття¹⁰⁸. Очевидно, Куліш був знайомий і з Еразмом Ізопольським, греко-католицьким священником з Білої Церкви, польським поетом «української школи», етнографом, збирачем і публікатором українського фольклору¹⁰⁹. Трохи пізніше, уже в Петербурзі, 9 січня 1846 р. він познайомився з братом Г. Головінського – ректором тамтешньої католицької Духовної академії, письменником Ігнацієм Головінським¹¹⁰, протекцію до якого йому зробив знов-таки М. Грабовський¹¹¹.

Завдяки цим та іншим польським інтелігентам і шляхтичам (утім, у Г. та І. Головінських лише мати була полькою, а батько вів рід з української шляхти¹¹²),

¹⁰⁷ Gawroński F. *Rawita*. Rok 1863 na Rusi: Ukraina, Wołyń, Podole. – Lwów, 1903. – S. 38–39.

¹⁰⁸ Куліш П. Около полу столетия назад. – Арк. 15 автографа-чернетки. Пізніше Куліш по своєму інтерпретував історичне оповідання про Палія, наведене у його, як висловився, «прекрасной монографии Васильковского уезда» («Opis Powiatu Wasylkowskiego»), виданій у Варшаві 1853 р. (*Записки о Южной Руси* / Издал П. Кулиш. – Т. 1. – С. 128). Цю книжку Руліковського Куліш зберігав у своїй книгозбірні, як свідчить його картотека «Моя библиотека по заглавиям книг. 1891» (ІР НБУВ. – Ф. 1. – № 28501. – Арк. 74).

¹⁰⁹ Прізвище Ізопольського зазначено у списку осіб, що його Куліш залишив для О. Бодяньського із вказівкою, кому скільки надіслати видрукуваного Літопису Самовидця (*Кирило-Мефодійське товариство*. – Т. 2. – С. 30), і в листі до О. Бодяньського від 29 січня 1847 р. серед тих, кому треба надіслати «Украинские народные предания» (*Куліш П.* Листи. – Т. 1. – С. 149).

¹¹⁰ Куліш П. Щоденник / Упоряд., приміт. С. М. Кіржаєва. – К., 1993. – С. 18.

¹¹¹ «Я уже рекомендовал Вас Головинскому. Головинский и несколько других писателей польских в Петербурге, его приятелей, каковы граф Ржевусский, Штюрмер, Пшеславский, составляют чело народа в нравственном отношении», – писав М. Грабовський до Куліша 24 грудня 1845 р. (*Переписка Я. К. Грота с П. А. Плетнёвым*. – СПб., 1896. – Т. 2. – С. 922). Йдеться про Генрика Жевуського, Людвіка Штирмера та Юзефа-Емануеля Пшецлавського.

¹¹² N. <Nowodorski Michał> Hołowiński Ignacy // *Encyclopedja Kościelna*. – Warszawa, 1875. – Т. 7. – S. 393.

молодий письменник, позбавлений змоги здобути університетську освіту, міг ширше і глибше освоювати європейську культуру, розвивати естетичний кругозір, знайомитися з польськими матеріалами до історії України. Куліша зближували з ними романтичне захоплення українсько-польською і давньоруською старовиною, українським фольклором, взаємна національна й конфесійна толерантність, поміркованість у суспільно-політичних поглядах (ці польсько-шляхетські інтелігенти займали консервативну, угодовську щодо російського царизму позицію; М. Грабовський, К. Свідзінський та І. Головінський належали до угруповання, що його співвітчизники зневажливо прозвали «koteria petersburska» – «петербурзьке кодло»). «Во всех этих польско-украинских сближениях» Куліш особливо цінував те, що ніхто з польських приятелів не говорив з ним «о различии вероисповеданий, о папе, об архиереях, о церковных вопросах», а отже, не намагався зробити з нього «орудие католичества или полонизма»¹¹³. У листі від 9/21 листопада 1892 р. до М. Павлика Куліш із приємністю згадував, що хоча б скільки він дискутував з М. Грабовським публічно й листовно, сперечався у молодості з багатьма іншими правобережними «поляками-інтелігентами», вони залишалися його друзями, і то такими, що на старості він визнав:

«<...> я не був достоен їх широї дружелюбности, не знав їй ціни, не вмів нею користуватись. Скажу більше: наша Мала Росія <...> не дала мені ні єдиного такого приятеля <...>»¹¹⁴.

У 40-х роках Куліш настільки захоплювався польською мовою, літературою та культурою, що землякам, особливо деяким його київським знайомим – за його словами, «стоявшим, так сказать, у кормила правления» – його «любовь к польщизне» здавалася незрозумілою, і до нього навіть доходили чутки, ніби він ополячується. Бувши тоді «*козаком*, в самом нелепом, костомаро-шевченковском смысле слова» (за його пізнішою оцінкою), Куліш від щирого серця сміявся над цими чутками¹¹⁵.

Два уривки з Кулішевої поеми «Україна» (авторську думу про заснування Січі та народну думу про Самійла Кішку) М. Грабовський надіслав Юзефові-Ігнацію Крашевському для публікації у редагованому ним віленському журналі «Athenaeum»¹¹⁶, але той не наважився їх надрукувати – щоб не наразитись, як пояснював, на рідну польську громадськість («Жизнь Куліша» [I; 244]; «Дописки» до «Куліша у пеклі» [II; 648]). Куліш листувався з Ромуальдом Подберезьким-Друцьким – близьким до «петербурзького кодла» білоруським і польським літературознавцем, поетом і видавцем з Петербурга, який згадав Кулішеву «Україну» у статті «Ukraina malownicza» (Tygodnik Petersburski. – 1844. – № 95. – 17 grudnia) і переклав польською мовою два його оповідання: «О том, отчего в местечке Воронежехе высох Пешевцов став» і «О том, что случилось с козаком Бурдюгом на Зелёной неделе» (Athenaeum. – 1843. – Т. 1). Їх-таки переклав та опублікував у другому томі тритомового зібрання «Pamiętniki Umysłowe» (Вільно, 1845) польський публіцист і прозаїк Зенон Фіш (псевдонім – *Тадеуш Падалиця*), який виріс на Правобережній Україні, бував у М. Грабовського в Олександрівці, а на той час жив у Петербурзі. У 1845–1846 рр. Куліш постачав українські народні

¹¹³ Куліш П. А. Хуторская философия и удалённая от света поэзия. – С. 94–95.

¹¹⁴ П. Куліш про свою справу з поляками: Лист до редактора «Народу» і «Хлібороба» // Народ. – 1892. – № 24. – С. 248.

¹¹⁵ Куліш П. Около полу столетия назад. – Арк. 4 зв.-5 списку-біловика.

¹¹⁶ Лист Грабовського до Крашевського від 31 липня 1843 р. (Grabowski M. Listy literackie. – S. 327).

пісні польському поетові «білоруської школи» Тадеушеві Ладі-Заблоцькому, засланому на Закавказзя (в Кульпи у Вірменії), де той перекладав їх французькою мовою (зв'язок підтримували через Івана Розковшенка, українського письменника з кола Харківської школи романтиків, інспектора Тифліської гімназії)¹¹⁷.

«Рукопись французского перевода прошла чрез мои руки, и я не мог налюбоваться родною нашею поэзиею на общеевропейском языке: она является в новом блеске и свежести. Издание вы<й>дет в Париже», –

з радістю повідомляв Куліш О. Ханенка 6 лютого 1845 р.¹¹⁸ І справді, цього року в Парижі вийшли окремою книжкою українські народні пісні у перекладах Ладі-Заблоцького («Chants populaire de l'Ukraine, traduits de l'original russe»)¹¹⁹. На жаль, у серпні 1847 р. Лада-Заблоцький помер від епідемії холери¹²⁰, тож не судилося здійснитися розширеному виданню українських дум і пісень у його французькому перекладі, про яке мовив Куліш у листах до О. Бодяньського від 21 серпня і 1 вересня 1846 р.¹²¹ та до І. Срезневського від 24 серпня і 12 жовтня 1846 р.¹²²

Перебування в українському й польському середовищі в Києві, на Волині та Правобережній Наддніпрянщині багато важило для формування українського патріотизму в молодого Куліша та зближення його з польською культурою. З дитячих і підліткових років Пантелеймон виніс не тільки любов до рідного краю і вкорінення в народну культуру, а й надмірне освоєння російської імперської культури. На схилку літ у примітці до поеми «Грицько Сковорода» він згадував:

«Черніговщина була під ляхом de jure тільки 20 років (1634–1654), а de facto тільки 13 років (1634–1647). По Черніговщині Кулеші рідніші були державі московській, ніж державі польській»¹²³.

Натомість Кулішеве зближення з українцями і поляками Правобережжя коригувало цю диспропорцію у бік української державности й культури, а також культури польсько-шляхетської, а назагал повертало його ментальність од монархізму до республіканізму.

Тим часом у прязькому журналі «Ost und West» (1844) було надруковано перший німецький переклад Кулішевого твору – повісті «**Огненный змей**»

¹¹⁷ Див. Кулішеві списки адрес, складені 1846 – не пізніше лютого-березня 1847 р. (*Кирило-Медодіївське товариство*. – Т. 2. – С. 37, 38, 40).

¹¹⁸ *Куліш П.* Листи. – Т. 1. – С. 47–48.

¹¹⁹ *Tadeusz Łada-Zablocki / Oprac. M. Janion; bibliografię zestawiła I. Jarośnińska // Obraz literatury polskiej XIX i XX wieku. Literatura krajowa w okresie romantyzmu: 1831–1863.* – Warszawa, 1992. – Т. 3. – С. 356.

¹²⁰ *Ibidem.* – С. 347.

¹²¹ *Куліш П.* Листи. – Т. 1. – С. 105, 111.

¹²² *Там само.* – С. 106–107, 119. 24 серпня Куліш просив Срезневського надіслати Ладі-Заблоцькому неопубліковані думи з власних записів і Кулішевих, що на той час були у Срезневського: «Он многое уже перевёл и хотел издавать, но я остановил его, представив ему, что как издание это вы<й>дет в Париже, то нужно, чтоб Европа увидела в его книге полную картину нашей жизни» (*Там само.* – С. 107). Звідси випливає, що Куліш не знав про паризьке видання 1845 р. Невідомо, чи дізнався про нього й коли сам Лада-Заблоцький, але він мав інакший погляд на нове видання. Зв'язавшись із ним листовно, Срезневський у листі до О. Бодяньського від 19 жовтня 1846 р. просив передати Кулішеві, що Лада-Заблоцький не потребує всіх пісень, а хоче вибрати з українських тільки найоригінальніші та найпостичніші [*Осин Максимович Болянский в переписке с учёными: (Письма И. И. Срезневского).* – <М., 1892>. – С. 10. – (Оттиски из 11 № «Библиографических записок»)].

¹²³ *Куліш П.* Твори: Т. 1–6. – Т. 2. – С. 521–522. Чернігово-Сіверська земля залишилася під владою Польщі вже за Деулінським перемир'ям із Московією 1618 р.; 1635 р. створено Чернігівське воєводство, що проіснувало до травня-червня 1648 р. (*Чернігівщина: Енциклопедичний довідник.* – К., 1990. – С. 11, 224, 893).

(Києвлянин. – К., 1841. – Кн. 2). У 1845–1847 рр. з'являються переклади його творів і чеською мовою: тієї-таки повісті у перекладі Карела-Владислава Запа (збірка «Pověsti ukrajinské», 1845), оповідань про Пішовців став і козака Бурдюга – «двох малюнків з України» (журнал «Poutník», 1846) та перших двох частин роману «Михайло Чарнышенко» (Прага, 1847) – у перекладі Кристіяна Стефана. Кілька років пізніше побачив світ ще один переклад оповідання «О том, отчего в местечке Воронеже высох Пешевцов став» – Ф.-Б. Куржінека (журнал «Lumír», 1851).

М. Юзефович активно використовував свої давні зв'язки з петербурзькими та московськими літераторами для впровадження Куліша в російський літературний світ. Показовим щодо цього є лист до князя Володимира Одоєвського від 28 березня 1844 р., у супроводі якого Юзефович надіслав знаному письменникові примірник роману «Михайло Чарнышенко». Щедро розхвалюючи автора, Юзефович настійливо просив Одоєвського (видавця журналу «Сельское чтение») підтримати молодого таланта, надавши прихильного розголосу його романові та новому творові «**Повесть о старых временах и обычаях малороссийских**»:

«Я уверен, что Вы найдёте в нём [романі «Михайло Чарнышенко». – С. Н.], признаки неподдельного дарования; а это будет достаточно, чтоб заслужить Ваше участие и покровительство 24-хлетнему юноше, которому предстоит весьма трудная в наше время забота: открыть себе пути к ведению и прочтению публики. Ежели в настоящем положении нашей книжной торговли этого достигнуть почти невозможно, то пусть, по крайней мере, он делается известным хотя небольшому кругу достойных ценителей. Вы принадлежите к числу главнейших старшин нашей литературы. Ваш одобрительный голос будет для Кулиша и поощрением, и утешением. Пособите, любезнейший князь, спасти молодой талант от уныния и поддержать его деятельность. Вместе с тем я посылаю А. В. Никитенку новую повесть его для напечатания где-нибудь. Эту повесть я поручаю также Вашему покровительству. Я прошу Александра Васильевича сообщить Вам её до напечатания»¹²⁴.

Ці листовні прохання не дали позитивних результатів (повість не було надруковано), проте саме завдяки Юзефовичу, який невдовзі рекомендував його ректорові Петербурзького університету Петрові Плетньову, Куліш переїхав до Петербурга. Ще 25 січня 1843 р. він надіслав Плетньову примірник свого щойно виданого роману «Михайло Чарнышенко», проте листування між ними зав'язалося лише два роки по тому – від 28 січня 1845 р., коли Куліш написав йому листа, з яким надіслав для редагованого ним «Современника» п'ять розділів нового роману «Чёрная рада», разом із супровідним листом Юзефовича від 9 лютого 1845 р.¹²⁵ У наступних листах (від 20 березня, 5 травня, 10 червня і 2 серпня 1845 р.) Куліш, який на ту пору викладав історію й географію у Києво-Подільському училищі, висловлював бажання перебратися до Петербурга («Я желал бы служить в Петербурге, чтоб руководствоваться, при своих литературных занятиях, советами опытных писателей», – пояснював він у листі від 20 березня, а в листі від 5 травня мріяв про петербурзькі бібліотеки та Академію мистецтв). У листі від 2 серпня

¹²⁴ Из переписки князя В. Ф. Одоевского // Русская старина. – 1904. – Кн. 8. – С. 418–419. Рекомендаційного листа Юзефовича до Никитенка (також від 28 березня 1844 р.) див.: *Айзеншток І. З історико-літературних матеріалів // Літературний архів. – Х., 1930. – Кн. 3/6. – С. 234.*

¹²⁵ *Куліш П.* Листи. – Т. 1. – С. 12–13, 46. П. Плетньов до Я. Грота 21 лютого 1845 р.: «Его [Кулишев. – С. Н.] письмо и сочинение препровождены мне Юзефовичем, помощником киевского попечителя, который рекомендует мне его как человека и с талантом, и с благими намерениями» (*Переписка Я. К. Грота с П. А. Плетнёвым. – Т. 2. – С. 404.*)

сповіщав, що позаяк перевести до петербурзької гімназії його могли тільки з посади старшого гімназійного вчителя, то Юзефович призначив його старшим учителем історії на вакантну посаду в гімназії у Рівному¹²⁶. Саме тоді піклувальник Петербурзької шкільної округи надав можливість Плетньову і професорові кафедри російської словесности Петербурзького університету Олександрові Никитенку вибрати людину на посаду окремого лектора для іногородців-вільнослухачів, і Плетньов зупинився на Кулішеві, бо, як мотивував у листі від 22 серпня 1845 р. до свого приятеля Я. Грота, з Кулішевих листів бачив, що той «прекрасно знает язык» (що ж до столичних спеціалістів, то вони на цю посаду не претендували, бо вона була малооплачуваною і не вважалася за державну службу). Плетньов схилив Никитенку, українця, родом зі Слобідсько-Української губернії (кріпакового сина, між іншим), подати голос за Куліша¹²⁷. Тож 12 листопада 1845 р. повний честолюбних намірів Куліш прибув до Петербурга¹²⁸. Як повідомляв згодом Плетньов тульського військового і цивільного губернатора в листі від 15 жовтня 1847 р., він з дозволу вищого начальства призначив Куліша 14 листопада 1845 р. тимчасовим викладачем російської мови у Санкт-Петербурзькому університеті для практичних занять з казеннокоштними студентами Царства Польського і Закавказького краю¹²⁹. Крім того, з 15 грудня Куліша переведено – формально ще з гімназії у Рівному – старшим учителем російської словесности до 5-ї Санкт-Петербурзької гімназії¹³⁰. Отож у Петербурзі він обійняв дві посади – викладача університету (три лекції на тиждень) і старшого вчителя гімназії (13 півторагодинних уроків). Остання посада забирала в нього час, та ще й стомлювала його, тож він хотів її позбутися й дістати місце ад'юнкта російської словесности в університеті, але для цього треба було мати науковий ступінь. Звіряючись у цьому Ізмаїлові Срезневському в листі від 10 січня 1846 р., Куліш просив неформального приятельського сприяння під час складання необхідного кандидатського іспиту:

«Экзамен на магистра выдержать мне легко, но на кандидата так трудно, что я никогда не возмогу к нему приготовиться, ибо, кроме того, что я не знаю древних языков, удержать в голове целый короб голых фактов (которые лежат у меня в кабинете, но считаются слишком грубыми вещами, чтобы загружать ими голову) я решительно не в состоянии. Костомаров говорил мне, что харьковский профессор греч<еского> или лат<инского> языка соглашался проэкзаменовать меня снисходительно. Если бы Вы могли составить потихоньку в мою пользу заговор против Постановлений об экзаменах, так чтобы каждый профессор назначил мне известные вопросы, то Вы бы сделали доброе дело <...>. Я могу приехать в Харьков к 1-му июля или в последних

¹²⁶ Куліш П. Листи. – Т. 1. – С. 49–51, 53. Спочатку Юзефович обіцяв поставити Куліша старшим учителем історії або словесности в одній із київських гімназій (лист Куліша до Плетньова від 10 червня 1845 р.: *Там само*. – С. 51), але врешті вакансію в 1-й Київській гімназії віддали магістрові Костомарову, якого перевели з Рівного, а звільнене там місце – Кулішеві. Незабаром Костомаров мав стати ад'юнктом Київського університету, і Куліш утішався надією, що обійме його місце в київській гімназії (до І. Срезневського 21 вересня 1845 р.: *Там само*. – С. 53).

¹²⁷ Див. листи П. Плетньова до Я. Грота від 22 і 29 серпня 1845 р.: *Переписка Я. К. Грота с П. А. Плетнёвым*. – Т. 2. – С. 528, 536.

¹²⁸ П. Плетньов до Я. Грота 14 листопада 1845 р.: *«Понедельник (12 ноября)»*. Приїхав Куліш» (*Переписка Я. К. Грота с П. А. Плетнёвым*. – Т. 2. – С. 622).

¹²⁹ Див.: *Дело Тульского губернского правления 1-го отделения, 1-го стола*. По предложению г. начальника губернии, об определении в канцелярию его чиновника 9 класса Кулиша (IP НБУВ. – Ф. 1. – № 11426).

¹³⁰ Див. службовий атестат Куліша: *Кордуба М.* Причинки до урядничої служби Куліша. – С. 358.

числах іюня с приготовленными по Вашей инструкции вопросами, выдержать экзамен, получить аттестат <...> и, возвратясь в Петербург, занять место адъюнкта, а может быть, и быть отправленным за границу, что ещё лучше»¹³¹.

Як зреагував професор Срезневський на таке незвичне прохання, невідомо, міг і делікатно відмовити, бо в наступних листах Куліш цю тему більше не порушував, але це «ще краще», про яке він мріяв, вийшло, волею Долі, без складання обтяжливого іспиту...

Мавши певний досвід у спілкуванні з лівобережними українцями – переважно молодими дворянами, які шукали знайомств і протекцій для успіху й самоствердження у Петербурзі та не раз лавірували між супротивними угрупованнями й особами, – Плетньов ставився до них упереджено й іронічно. Так, повідомлявши Я. Грота (у листі від 13 березня 1843 р.) про те, що серед гостей приймав і Євгена Гребінку, зауважив про нього: «<...> малоросс, следственно, не без цели – через меня ищущий случая поднести наследнику своего “Богдана”»¹³². Проте Куліш тримав себе щодо Плетньова щиро, відмовившись лукаво «повернуть мало-российским умком», «как, – з обурением згадував він пізніше в листі до В. Шенрока від 5 січня 1890 р., – это советовал отечески и мне Юзефович, напутствуя меня в столицу и воображая меня таким плутом, каким был сам»¹³³. Завдяки щирості, інтелігентності й делікатності, Куліш одразу справив приємне враження на Плетньова, який прийняв його дуже тепло, по-родинному (днів десять, до підшукання помешкання, Куліш працював і ночував у його кабінеті в університетській канцелярії, а обідав і чаював разом із ним у нього вдома). «Милый молодой человек, интересный и наружностью, и чистотою души, и умом», – характеризував його Плетньов у листі до Я. Грота від 14 листопада 1845 р. і за тиждень, 21 листопада, підтвердив свою думку: «Кулиш – молодой человек высоких нравственных и религиозных правил. Он мне более и более нравится»¹³⁴. Написавши свою першу університетську лекцію, Куліш 19 листопада прочитав її спочатку Плетньову, той його настроїв, як міг, а потім у листі до Я. Грота від 21 листопада радів, що «она сошла благополучно» (того-таки 19 листопада)¹³⁵.

Яків Грот, професор Гельсінгфорського університету, мовознавець та історик літератури, здивувався таким швидким захопленням свого приятеля малю зраним йому молодим співробітником і в листі від 22 листопада 1845 р. застерігав:

«Не совсем мне нравится, что ты, ещё не узнав хорошенько Кулиша, уже совершенно предался ему. <...> Малороссы – народ хитрый: мастера прикидываются. Сохрани

¹³¹ Куліш П. Листи. – Т. 1. – С. 68.

¹³² Переписка Я. К. Грота с П. А. Плетнёвым. – Т. 2. – С. 34. Пор. висловлювання у листі від 6 травня 1844 р.: «В № 5 “Отечественных записок” Савич поместил статью об Аргеландере: я из этого заключил, что Савич – истинный малороссиянин. Со мною ругая Краевского, он между тем забегает к нему в журнал. <...> Утром забегал ко мне Никитенко; тоже малоросс. Он действует, как кошка, знающая, чьё мясо съела» (Там само. – С. 243). Никитенко діяв тоді в супротиві з редактором «Отечественных записок» А. Красвським і плів усілякі інтриги проти Плетньова (див.: Там само. – С. 238). Олексій Миколайович Савич – професор астрономії С.-Петербурзького університету. Фридрих-Вільгельм-Август Аргеландер (1799–1875) – німецький астроном.

¹³³ Избранные письма П. А. Кулиша к В. И. Шенроку (1887–1890 гг.) // Крутикова Н. Е. Н. В. Гоголь: Исследования и материалы. – К., 1992. – С. 289.

¹³⁴ Переписка Я. К. Грота с П. А. Плетнёвым. – Т. 2. – С. 623, 635. 22 листопада Плетньов сповіщав, що ввечері того дня Куліш переїхав на помешкання, винайняте разом з іншим учителем поблизу 5-ї гімназії, й мав там дві кімнати (Там само. – С. 635).

¹³⁵ Там само. – С. 630.

Бог, щоб я в этом подозревал Кулиша; напротив, ты дал мне о нём самое высокое мнение. <...> Ничто не может быть более разочарования в людях, нами обласканных».

На це Плетньов розважливо відписав 28 листопада:

«Ты, конечно, прав во всём, что говоришь об отношениях моих к Кулишу; но такой мой нрав: не могу иначе думать, что порядочный человек за добро должен платить добром же. Я, впрочем, ничего положительно опасного для себя ещё не внёс в наши с ним отношения»¹³⁶.

Петербурзька чужина, з одного боку, поглибила Кулішеве входження до російської культури, а з іншого – породила в ньому тугу за батьківщиною й посилила його український національний патріотизм: «Украина и украинский язык сделались теперь моею истинною святынею», – писав він до О. Марковича 14 березня 1846 р.¹³⁷ й навіть у листі до М. Погодіна від 13 квітня того самого року, висловивши задоволення своїм загалом комфортним, матеріально забезпеченим становищем («Живётся мне недурно»), усе-таки признався: «Скучаю только за Малороссиею. <...> что мне в этом умном городе заменит звуки родного моего языка и вид моей родины?»¹³⁸

У грудні 1845 – січні 1846 р. в Києві виникло **Кирило-Мефодіївське братство**¹³⁹. Куліш безпосередньої участі в його діяльності не брав: «Знакомите

¹³⁶ *Переписка Я. К. Грота с П. А. Плетнёвым*. – Т. 2. – С. 632–633, 638.

¹³⁷ *Куліш П.* Листи. – Т. 1. – С. 77.

¹³⁸ *Там само*. – С. 81.

¹³⁹ Засновники цієї організації М. Костомаров, М. Гулак і В. Білозерський дали їй у російськомовному статуті («устав») назву «Славянское общество св. Кирилла и Мефодия» («Слов'янське товариство св. Кирила і Мефодія») (*Кирило-Мефодіївське товариство*. – Т. 1. – С. 150, 151). Так попервах називали таємну організацію і слідчі III відділення (або у скороченому варіанті: «Славянское общество»), проте в ході слідства перейменували її на «Украино-славянское общество св. Кирилла и Мефодия», скорочено «Украино-славянское общество» («Україно-слов'янське товариство») (*Там само*. – С. 20, 33, 34, 38, 41, 62–70). Куліш у «Жизні Куліша» писав, що його київські приятелі «назвали свою громаду Кирило-Мефодієвим братством» [I; 251], подібну назву – «Кирило-Мефодіївське братство» – ужив у «Дописках» до поеми «Куліш у пеклі» (90-ті роки) [II; 655] – можливо, за аналогією до Острозького Кирило-Мефодіївського братства – просвітньої та добродійної церковно-громадської установи, заснованої у Волинській єпархії 1865 р. (*Волинская Епархия // Полный Православный Богословский энциклопедический словарь*: В 2 т. – СПб. <б. г.>. – Т. 1. – Репринтное изд.: М., 1992. – С. 548; *Каманин И.* Известия Кирилло-Мефодиевского братства за 1880–1884 годы, с приложениями. СПб., 1885 г. // *Киевская старина*. – 1886. – Кн. 5. – С. 156–162, Библ.). В «Історичному оповіданні» Куліш мовив про «товариство святих братів Кирила і Мефодія», «товариство Кирила та Мефодія», «слов'янське общество Кирила та Мефодія» [I; 362, 371, 378], майже дослівно відтворив назву статуту: «статут общества святих братів Кирила та Мефодія» [I; 372–373]. Спираючись на назву товариства в «Жизні Куліша», М. Драгоманов у статті «Євреї и поляки в Юго-Западном крае» чи не вперше запровадив до російської мови назву «Кирило-Мефодієвское братство» (*Вестник Европы*. – 1875. – Кн. 7. – С. 162). Спростовуючи зроблене в цій статті зарахування його до членів товариства, Куліш у тодішньому короткому дописі під безпретензійною назвою «Заметка», поданому до друку в «Газету А. Гатцука», вживав назви «братство или общество славянских апостолов Кирилла и Мефодия», «Кирилло-Мефодиевское общество» (цю «Заметку» О. Гатцук, однак, не опублікував, а переслав 1876 р. М. Костомарову; див. її першодрук у вид.: *Житецкий Игн. П.* О. Куліш про Кирило-Мефодіївське товариство // *Україна*. – 1929. – Кн. 33. – Берез. / Квіт. – С. 70). Назвою «Кирилло-Мефодієвское братство» оперував О. Пипін, хоча також означував його загальним словом «общество» (*Пыпин А.* Панславизм в прошлом и настоящем // *Там само*. – 1878. – Кн. 10. – С. 757–759). Ідучи за Кулішем, рецензент «Хуторної поезії» М. Петров у переказі змісту «Історичного оповідання» скористався словосполученням «кирилло-мефодієвское общество или братство» (*Н<иколай> П<етров>*). «Хуторна поезія» и

товариство святих братів Кирила і Мефодія» «мої кияне без мене собі скомпонували» («Історичне оповідання») [I; 362]¹⁴⁰. Живучи у столиці імперії, він тільки листувався з київськими «братчиками» (Костомаровим, Шевченком, Вас. Бі-

«Крашанка» П. А. Кулиша. Львов. 1882 // Киевская старина. – 1882. – Кн. 6. – С. 512). Що кириломефодіївці називали проміж себе свою організацію «братством», свідчить уривок у листі Шевченка до Костомарова від 1 лютого 1847 р.: «О братстве не пишу, бо нічого й писать. Як зійдемося, то поплачем» (Шевченко Т. Г. Повне збір. творів: У 12 т. – К., 2003. – Т. 6. – С. 34). У статті історика В. Семевського («Н. И. Костомаров» знову з'явилася назва «Кирилло-Мефодиевское общество» (Русская старина. – 1886. – Кн. 1. – С. 190–191), яка згодом усталася в радянській історіографії («Кирило-Мефодіївське товариство»).

¹⁴⁰ Це підтвердив згодом і Костомаров, хоча водночас, усе ще остерігавшись жандармських переслідувань, заперечував сам факт існування таємного товариства, покликаючись на те, що воно перебувало лише на стадії формування: «Г<осподин> Кулиш прав, утверждая, что он не был ни членом, ни основателем такого общества; но мы прибавим, что, собственно, и самого общества не существовало, так как нельзя считать организованным обществом разговоры частных лиц, случайно сошедшихся для беседы без всякой предвзятой цели». Заперечуючи існування «общества Кирилла и Мефодия», Костомаров наголошував, що «происходили только разговоры о нём, без всякого намерения основывать его», та й то Кулиш не був учасником цих розмов. Костомаров визнавав також, що він, М. Гулак, Вас. Білозерський та О. Навроцький «составили для себя desiderata [дезидерати, латин. – побажання, вимоги. – Є. Н.], в которых выражалось то, что <...> должно было лечь в основу будущей славянской взаимности», на їхнє переконання, але заявляв: «Но тем не менее тайного общества со всеми неизбежными атрибутами: выборами, председателями, секретарями, собраниями, членскими взносами, отчётами – у нас организовано не было <...>» (Костомаров Н. И. Кулиш и его последняя литературная деятельность // Киевская старина. – 1883. – Кн. 2. – С. 226, 227, 230). До цього всього справді не дійшло, але програмові документи «братчики» вже мали: «Устав Славянского общества св. Кирилла и Мефодия», історіософський трактат «<Закон Божий>» («<Книга буття українського народу>»), відозви «Брати українці! – Братья украинцы!», «Братья великороссыяне и поляки!» (див.: Кирило-Мефодіївське товариство. – Т. 1. – С. 150–172, 250–258). Правди ради варто сказати, що розголосу братство набуло не так завдяки власній діяльності, як завдяки арештам і засланням його учасників (хоча жандарми й намагалися це приховувати), а також завдяки опублікованим значно пізніше матеріалам слідства. Про те ж, що Костомаров і 1882 року остерігався переслідувань у справі 35-річної давности, свідчить його побоювання за свій спогад, висловлене у листі від 17 січня 1883 р. до редактора «Киевской старины» Ф. Лебединцева: «О статье моей о Кулише я попрошу Вас повременить немного: лучше её напечатать несколько позже. Поговорите откровенно с цензором, что он скажет? Видите ли, я опасюсь, чтобы толки в печати о бывшем (на самом деле никогда не бывшем) тайном обществе не побудили коситься и на меня, автора этой статьи <...>. Погодите немного: она не уйдёт, а между тем поговорите с цензором, и я кой с кем поговорю» (Данилов В. Материалы для биографии Н. И. Костомарова // Україна. – 1907. – Кн. 11/12. – С. 262). В. Данилов навіть припустив, що стаття Костомарова «была сначала написана не в том виде, как напечатана впоследствии, и в ней заключались существенные указания насчёт так называемого Кирилло-Мефодиевского братства, толковом у которого Костомаров опасался» (Там само. – С. 248).

Список історіософського твору, що його жандарми знайшли у Костомарова, був без назви, як і список (теж його рукою), вилучений під час обшуку в Гулака. На останньому списку хтось із жандармів написав угорі: «Закон Божий! Переписано Костомаровым, найдено в бумагах Гулака» (Кирило-Мефодіївське товариство. – Т. 1. – С. 152, 153, 250). У переліку текстів, вилучених у Вас. Білозерського у Варшаві під час обшуку, цей твір занотовано під тою самою назвою: «Рукопись, именуемая “Закон Божий”, на малороссийском наречии». На допиті Вас. Білозерський на запитання: «Кто переписывал находившийся у Вас экземпляр рукописи “Закон Божий”?» – відповів: «Рукопись же, так названный “Закон Божий”, переписана Навроцким вероятно из рукописи, находящейся у Гулака <...>» (Там само. – С. 394, 413). Костомаров в автобіографії, написаній на схилку життя, признався, що саме він склав цей основний документ братства («<...> я написал небольшое сочинение о славянской федерации, старался усвоить по слогу библейский тон»), але заявив, що непричетний до назви тексту: «<...> почему она [рукопись. – Є. Н.] названа “Закон Божий” и кто назвал её таким образом, мне и до сих пор неизвестно, потому что о таком названии я и услышал впервые в III отделении» (Костомаров Н. И. Автобиография. – С. 481, 485). У доносі Петрова від 3 березня 1847 р. фігурує назва «Закон Божий»: «<...> пришед к нему [Гулаку. – Є. Н.], я застал студента

лозерським, О. Марковичем, М. Гулаком). Здогадуючися з кореспонденції, що «київське братте» щось komponує собі ширше й небезпечніше від, за його висловом, «нашої первохристиянської комуни», дорікав їм за це («Історичне оповідання») [І; 361]. Практично всі кириломефодіївці читали Кулішеві твори, які після Шевченкових здійснювали на них найбільший вплив – посилювали український патріотизм, інтерес до вітчизняної історії та фольклору, турботу про рідну мову, відроджували пам'ять про козацьку старовину, поглиблювали національну самосвідомість. Своєю активною літературною, фольклористичною, історіографічною та епістолярною діяльністю, динамічним усним спілкуванням у 40-х роках Куліш, поряд із Шевченком та Костомаровим, найбільше спричинився до українського національно-культурного поступу й перетворення його на визвольний рух, формував ту духову й політичну атмосферу, що в ній стала можливою поява таємного товариства.

У 1842–1846 рр. Куліш друкував свої окремі художньо-прозові та літературно-критичні тексти, оголошення й переклади (з польської) на сторінках «Москвитянина», що його редагував Михайло Погодін, і плетньовського «Современника». З Погодіним, вихідцем із кріпаків, Куліш листувався від 1842 р. Бувши в Москві проїздом до Петербурга, дві-три доби (5–7 листопада 1845 р.) мешкав у Погодіна, який прийняв його «весьма радушно» і в якому він одкрив «больше достоинств, чем предполагал доселе»; заодно дістав у нього змогу ознайомитися з Літописом Величка¹⁴¹. У Петербурзі Куліш попервах бував в Олександра Никитенка, критика й історика російської літератури, цензора, з яким його познайомив Плетньов¹⁴², але обережний і поміркований Никитенко вів себе з Кулішем досить стримано, на що він, звиклий, щоб йому протегували, скаржився М. Юзефовичу в листі від

Навроцкого, в присутствии которого Гулак прочитал мне “Закон Божий” <...>» (*Кирило-Методіївське товариство*. – Т. 1. – С. 26). З листа київського генерал-губернатора Д. Бібікова до О. Орлова від 3 травня 1847 р. видно, що інформація про назву твору надійшла до царської влади тільки від донощика Петрова: «<...> рукопись (якотоу Петров называет “Законом Божиим”) <...>» (*Там само*. – С. 44). Що так самі члени викротоу таємного товариства називали свій програмовий документ, зазначено (певне, на підставі доносу Петрова) у доповідній записці про хід слідства головного начальника III відділення О. Орлова до цесаревича Олександра: «Правила Славянского общества, которые члены называют “Законом Божиим”» (*Там само*. – С. 28). Подібну помітку О. Орлов зробив і на копії III відділення із Гулакового списку: «Вот правила, которые они называли “Законом Божиим”» (*Там само*. – С. 490). Отже, назва «Закон Божий» вийшла хоча й не від Костомарова, та все-таки з кола кириломефодіївців. Можливо, так називав цей християнсько-історіософський твір Гулак у розмовах із «братчиками» – насамперед на підставі відповідного вислову в самому тексті («[81] Бо <...> Україна <...> держалась закону Божого») (*Там само*. – С. 165). Крім того, правник Гулак міг назвати цей твір «Законом Божиим» за аналогією до Сербського законника та Закону винодільського, про яких згадував у своїй науковій праці «Юридичний побут поморських слов'ян» (*Там само*. – С. 107–110).

Як з'ясовано (*Сергієнко Г. Я.* Шевченко і Київ. – С. 102), широкоживану тепер іншу назву – «Книга буття українського народу» вперше дав цьому творові Куліш – у російськомовних «Воспоминаниях о Николае Ивановиче Костомарове», де зазначив її російською мовою: «Книга Бытия Украинского народа» (Новь. – 1885. – Т. 4. – № 13. – С. 67). Кулішева назва влучніша і точніша, проте серед деяких кириломефодіївців цей твір фігурував як «Закон Божий». На мій погляд, найкоректніша назва, під якою треба його сьогодні означувати в науковому обігу, має бути подвійна: «<Закон Божий>» («<Книга буття українського народу>»).

¹⁴¹ Лист Куліша до М. Юзефовича від 13 листопада 1845 р. (*Куліш П.* Листи. – Т. 1. – С. 58). Також див.: *Барсуков Н.* Жизнь и труды М. П. Погодина: Кн. 1–22. – СПб., 1894. – Кн. 8. – С. 251–252.

¹⁴² Див. листа П. Плетньова до Я. Грота від 15 грудня 1845 р.: *Переписка Я. К. Грота с П. А. Плетнёвым*. – Т. 2. – С. 657.

20 грудня 1845 р.¹⁴³ Щоправда, потім Кулішеві таки вдалося бодай трохи розкрутити Никитенка, і він чи то брався, чи то лиш обіцяв улаштувати продаж ще не виданої «Чорної ради»¹⁴⁴. На літературних зібраннях у Плетньова Куліш запізнався з його приятелями: згаданим Яковом Гротом, що бував наїздами з Гельсінгфорса, письменницею Олександрою Ішимовою, яка видавала, зокрема, журнал для дітей старшого віку «Звездочка» і в якій він почав брати уроки англійської мови¹⁴⁵. Зустрічався там і з Євгеном Гребінкою¹⁴⁶. Тривало дружнє спілкування з Павлом Максимовичем, сином колишнього київського протоєрея, інспектором казенних училищ Петербурзької шкільної округи, що з ним Куліш познайомився ще в Києві. Павло Петрович виявився близьким приятелем Плетньова, і вони разом з іншими колегами, зокрема й Кулішем, збиралися зазвичай у Петра Олександровича по середах, а в Максимовича по суботах¹⁴⁷. У вересні 1846 р. Я. Грот надіслав зошит Куліша з його рисунками для обладнання труб в українських курних хатах укладачеві карело-фінського епосу «Калевала» Еліясові (Іллі) Льонроту, й у відписі 10 жовтня фінський фольклорист просив передати Кулішеві щиру вдячність¹⁴⁸.

У Петербурзі Куліш відновив дружні зв'язки з давнім гімназійним товаришем Петром Сердюковим, тепер довголітнім студентом, який після трирічного навчання у Київському університеті й однорічного – у Московському ще принаймні чотири роки (1843–1847) студював у Санкт-Петербурзькому. Сердюков несподівано для Куліша прийшов на його вступну лекцію про історію російської мови, читану для студентів-інородців Санкт-Петербурзького університету, а наступного дня в записці

¹⁴³ Куліш П. Листи. – Т. 1. – С. 63.

¹⁴⁴ Див. Кулішевого листа до О. Марковича від 17 січня 1846 р.: Там само. – С. 70.

¹⁴⁵ Куліш П. Щоденник. – С. 12, 42; листи П. Плетньова до Я. Грота від 16 і 23 жовтня 1846 р. (Переписка Я. К. Грота с П. А. Плетнёвым. – Т. 2. – С. 840, 843).

¹⁴⁶ Див. листа П. Плетньова до Я. Грота від 23 березня 1846 р.: Переписка Я. К. Грота с П. А. Плетнёвым. – Т. 2. – С. 712. З Кулішевих розповідей Мик. Мих. Білозерський записав таку відомість: «У Плетнёвых К<ули>ш на вечерёе встреч<ался> с Е. П. Греб<ёнкой> и его женою; она б<ыла> урожд<ённой> Свичка и воспитыв<алась> в Киев<ском> институте в то вр<емя>, когда К<ули>ш был там учителем, и благоволила к нему, что доказыв<ала> тем, что подавала ему как учителю стул». Зустрівшись з ним у Плетньова, «она показыв<ала> с виду, что К<ули>ша видит в 1-й раз, – как бы давала [нерозбірливе слово, може: чувств<овать>. – С. Н.], что недовольна, зачем К<улиш> на ней не женился» (ІР НБУВ. – Ф. І. – № 25743. – Арк. 30). Насправді ж дівоче прізвище Гребінчиної дружини, Марії Василівни, – Ростенберг. А Свичка – це дівоче прізвище матері С. Гребінки. П. Плетньов не без іронії до Я. Грота 21 лютого 1845 р.: «Гребёнка по матери – Свичка. Это не менее странно. Такова Малороссия. Она наполнена не людьми, а вещами» (Переписка Я. К. Грота с П. А. Плетнёвым. – Т. 2. – С. 461). Пізніше – 28 листопада 1845 р. – Я. Грот до П. Плетньова про етимологію Кулішевого прізвища: «<...> имя его по-малороссийски значит: сун из круз <...>» (Там само. – С. 641). Свічкою писалася також Гребінчина сестра по чоловікові. Годі сказати, чи справді Марія Ростенберг або якась дівчина на прізвище Свічка (Гребінчина сестра у перших, у других?) кидала оком на Куліша, чи це йому лише здавалося. Згодом Куліш так висловився про Гребінку: «Гарний був чолов'яга, моторний і розумний; а все-таки товаришем Кулішевим не був» (<Куліш П.> Громадський суд над Страхопудом // Правда. – 1867. – № 18. – 21 верес. – С. 144).

¹⁴⁷ Див.: листи П. Плетньова до Я. Грота від 21-го, 24 листопада, 1 грудня, 12 грудня 1845 р., 16 березня, 13 листопада 1846 р. (Переписка Я. К. Грота с П. А. Плетнёвым. – Т. 2. – С. 630, 635, 644, 653, 709, 853), лист П. Максимовича до Куліша від 18 лютого 1847 р. (Куліш П. Листи. – Т. 1. – С. 155–156).

¹⁴⁸ Див.: листи Я. Грота до П. Плетньова від 14 вересня і 22 жовтня 1846 р., де Льонрота названо по-російському Ілья Іванович (Переписка Я. К. Грота с П. А. Плетнёвым. – Т. 2. – С. 823, 842), лист Е. Льонрота до Я. Грота (Письма Э. Лёнрота к Я. К. Гроту // Труды Юбилейной научной сессии, посвящённой 100-летию полного издания «Калевалы». – Петрозаводск, 1950. – С. 204).

влив на свого давнього приятеля потік жовчі як на нібито пройдисвіта. Проте Куліш не образився і того-таки дня відшукав його вбоге студентське помешкання і постав перед ним тим самим юнаком, яким той знав його раніше. Куліш згадував:

«<...> я, очутясь, после Малороссии, в новой для меня сфере жизни, был здесь, по естественному чувству украинца, более или менее замкнут в самом себе. Одному С**** мог я высказывать в Петербурге то, что у меня глубоко лежало в душе или горячо теплилось в сердце. <...> он, своими беседами, заменил мне множество книг, которых я не читал, и принёс мне больше пользы, нежели какие-либо лекции, которые удавалось мне слушать от официальных учёных. Будучи по призванию математиком, он стремился к учёности всесторонней»¹⁴⁹.

Сердюков не мав ні схильності, ні потягу до самостійної літературної та наукової творчості:

«<...> в самом устройстве богато одарённой головы своей носил он роковой недостаток <...>: отсутствие способности излагать свои мысли на бумаге в <...> гармоническом порядке, <...> он несравненно лучше говорил, нежели писал, <...> поэтому для него нелегко было приняться за учёно-литературное сочинение»¹⁵⁰.

Однак як добрий ерудит і жвавий співрозмовник, він міг пристрасно, гостро й критично обговорювати різні явища європейського, російського та українського письменства, питання історії східних слов'ян, про що свідчить його витриманий у бурлескному стилі країномовний лист до Куліша від 21–22 лютого 1847 р., де він досить сумбурно висловив свої прискіпливі естетичні міркування про поезію Шевченка, Костомарова, Байрона, Гете, Шиллера, Гюго та інших, думки з історичної проблематики¹⁵¹. Чимало важило для їхніх товариських стосунків і те, що Сердюков, за Кулішевими спогадами, «горячо любил свою Україну», хоча «в Україні мало находил утешительных задатков для счастливого будущего»¹⁵². У листі від 22 жовтня 1846 р. до О. Бодяньського Куліш рекомендував Сердюкова як «великого любителя и знатока украинской истории», звертав увагу на вперше висунуту ним на основі деяких джерел гіпотезу про те, що автором Літопису Самовидця був ніжинський сотник, а потім брацлавський протопоп Роман Ракушка-Романовський¹⁵³.

Розширюється лектура й самого Куліша: він із захопленням читає п'єси Шекспіра, ставлячи його вмілу розбудову драматичної дії та багатогранне змалювання характерів за взірцем для Шевченка¹⁵⁴, разом із П. Плетньовим заглиблюється у російські переклади роману англійського сентименталіста Олівера Голдсмита «Векфілдський священик» (вийшов окремою книжкою у Петербурзі 1846 р.) та надрукований у сьомому числі «Москвитянина» за той самий рік уривок

¹⁴⁹ Куліш П. Как у нас гибнут горячие люди: Воспоминания о Петре Яковлевиче С****. – С. 7–9.

¹⁵⁰ Там само. – С. 18.

¹⁵¹ Цього листа, надісланого Костомарову до Києва для передачі Кулішеві (його текст див.: Куліш П. Листи. – Т. 1. – С. 156–160), жандарми знайшли в Костомарова при обшуку і на підставі деяких висловлювань, наявних у листі, запідозрили в Сердюкові «приверженця України», який «питает нерасположение к русским», а тому на короткий час (початок червня – середина серпня 1847 р.) встановили за ним тємний нагляд (див. слідчі матеріали: Кирило-Мефодіївське товариство. – Т. 3. – С. 171–175). Див. також Кулішів запис про Сердюкова від 29 січня 1846 р.: Куліш П. Щоденник. – С. 19.

¹⁵² Куліш П. Как у нас гибнут горячие люди: Воспоминания о Петре Яковлевиче С****. – С. 17.

¹⁵³ Куліш П. Листи. – Т. 1. – С. 121–122.

¹⁵⁴ Лист від 25 липня 1846 р. (Листи до Тараса Шевченка. – С. 41, 42).

із щоденника німецькомовного швейцарського письменника-сентименталіста Йоганна-Каспара Ляфатера «Фізіогноміка» – спостережень щодо вияву психіки людини в будові й рисах її черепа й лица; поринає також у «Сповідь» Жана-Жака Русо, позичену у Плетньова-таки¹⁵⁵, знайомиться із творчістю американського романтика Вашингтона Ірвінга¹⁵⁶.

Як тільки Куліш прибув, Плетньов одразу заповзвся прищеплювати йому свої витончені естетичні погляди і смаки. 21 листопада 1845 р. він повідомляв Я. Грота, що в неділю 18 листопада Куліш прочитав його критику на «Мёртвые души»: «Это почти вся моя эстетика. Я стараюсь всю свою теорию передать Кулишу, чтобы у нас не было разногласицы, как с Никитенкой»¹⁵⁷. Майже за рік – 16 жовтня 1846 р. – Куліш у щоденникові занотував про наставника, вигідно протиставивши його навіть Міхалові Грабовському:

«Теперь я вижу уже, как много подействовало на меня сближение с П<етром> А<лександровичем>. Я сгармонировался, руководствуюсь его правилами, вкусом и духом суждений. В нём обыкновенное и простое удивительно возвышено до поэзии. Не знаю человека, подобного ему. Грабовский весь из противоречий»¹⁵⁸.

Водночас у Плетньові Куліш знайшов не тільки літературного проводиря, котрий передавав йому власний пієтет до поезії Жуковського і Пушкіна, до незвичайної особистості останнього, який був його близьким другом, а й лагідного, люблячого і близького за творчими інтересами батька, якого не мав доги: він «мене незнаного» «прийняв у столиці так, що я вважав його за рідного батька» («Прісвят од староруса новорусові») [I; 544]. Коли Куліша спіткала затяжна простудна хвороба (майже до трьох тижнів), його безкорисливо доглядав лікар Плетньова Християн Нордстрем, за Кулішевою характеристикою, «превосходный человек», який відмовився від оплати й ледве погодився лише на те, щоб їздити до Куліша його коштом¹⁵⁹.

Єдине, що роз'єднувало Куліша й Плетньова, – це різне ставлення до перспектив української мови та українців як нації. Пізніше Куліш згадував:

«Он смотрел на моё украинствование, как на один из моих недостатков, пожалуй – как на главный из них, и, без сомнения, клонил своё влияние на меня к тому, чтобы я сделался русским космополитом. <...> полному нашему сближению мешала только моя малорусская национальность. За его незнание малорусского языка я смотрел на него как на человека, не получившего *вполне русского* литературного образования. За моё пристрастие к украинщине он смотрел на меня как на полуурода»¹⁶⁰.

Плетньов допускав чисто культурницький інтерес до слов'янства, притім переважно антикварний, дослідницький, і цілковито відкидав політичний, не бачачи ні перспективи, ні доцільности самостійного розвитку бездержавних слов'янських

¹⁵⁵ Лист Куліша до Плетньова від 10 січня 1847 р. (*Куліш П.* Листи. – Т. 1. – С. 144); запис від 21 і 24 вересня 1846 р. (*Куліш П.* Щоденник. – С. 29, 31); лист Плетньова до Грота від 25 вересня 1846 р. (*Переписка Я. К. Грота с П. А. Плетнёвым.* – Т. 2. – С. 830).

¹⁵⁶ *Куліш П.* Щоденник. – С. 32. Згодом Куліш вибрав англomовну цитату з В. Ірвінга для епіграфа до «Жизні Куліша» [I; 234].

¹⁵⁷ *Переписка Я. К. Грота с П. А. Плетнёвым.* – Т. 2. – С. 630.

¹⁵⁸ *Куліш П.* Щоденник. – С. 39.

¹⁵⁹ Щоденникові записи від 19-го і 22 серпня 1846 р. (*Там само.* – С. 21, 24). Див. також Кулішеві листи до Плетньова від 20-го, 22-го, 24 серпня і 5 вересня 1846 р.: *Куліш П.* Листи. – Т. 1. – С. 103, 106, 113.

¹⁶⁰ *Куліш П.* Воспоминания о Николае Ивановиче Костомарове. – С. 66.

народів, скептично ставився навіть до слов'янського національно-культурного відродження, надто ж українського. Цю свою позицію він цілком визначено виклав у листі до Я. Грота від 30 жовтня 1846 р.:

«Касательно славянины я того мнения, что прекрасную можно сделать вещь, изучая памятники её истории и литературы, – но не далее. Возгласы о том и о сём – всё это глупые бредни. Я то же советую Кулишу и касательно Малороссии»¹⁶¹.

На національному ґрунті Куліш розійшовся і з донькою Плетньова, Ольгою, з якою, захопившись, потрохи зближувався: її зверхнє ставлення до української народної словесности і мови, яку вона навідріз відмовилася вивчати, поставило непереборну перешкоду між ним і погордливою петербурзькою панночкою¹⁶².

Плетньов час від часу доручав Кулішеві коректорську та редакторську роботу над «Современником» і, задоволений його сумлінністю, та й загалом літературними успіхами, збирався повністю передати йому редагування поважного журналу¹⁶³. Тим часом, у зв'язку зі смертю слависта Петра Прейса (11 травня 1846 р.), виникла потреба знайти гідну кандидатуру на посади ад'юнкта зі слов'янських мов у Петербурзькій академії наук і завідувача кафедри слов'янських літератур у Петербурзькому університеті. Академік Плетньов і його добрий знайомий, історик та археограф Яків Бередников, у якого Куліш слухав домашні лекції з палеографії («дописка» до «Куліша у пеклі») [Ш; 663]¹⁶⁴, рекомендували його князеві Платонові Ширинському-Шихматову, який обіймав посаду товариша міністра народної освіти і шукав відповідну кандидатуру (Плетньов надіслав йому «записку о Кулише»¹⁶⁵). 25 травня 1846 р. на засіданні Відділення російської мови і словесности Академії наук обговорювано потребу мати в числі своїх дійсних членів ученого-слависта, у зв'язку з чим Плетньов і Бередников звернули увагу Відділення на викладача російської мови для студентів-іногородців Куліша. Було підтримано подання Плетньова і Бередникова про скерування Куліша в оплачуване відрядження до слов'янських земель, для того щоб він, повернувшись, міг стати ад'юнктом цього Відділення¹⁶⁶. Проект подання під назвою «Записка о г. Кулише» склав сам Куліш, відзначивши в ньому, що

«совершенное познание своего природного украинского и польского языков облегчило ему изучение языка чешского, а богатая народная поэзия сербов давно уже сделалась ему доступною»¹⁶⁷.

¹⁶¹ *Переписка* Я. К. Грота с П. А. Плетнёвым. – Т. 2. – С. 846.

¹⁶² Докладніше див.: *Нахлік Є.* Подружнє життя і позашлюбні романи Пантелеймона Куліша. – С. 22–35.

¹⁶³ Див. листи П. Плетньова до Я. Грота від 15 грудня 1845 р. і 27 липня 1846 р.: *Переписка* Я. К. Грота с П. А. Плетнёвым. – Т. 2. – С. 656–657, 812–813.

¹⁶⁴ Про лекції у Бередникова див. також Кулішевого листа до О. Марковича від 14 березня 1846 р.: *Куліш П.* Листи. – Т. 1. – С. 76.

¹⁶⁵ Див. листа Плетньова до Я. Грота від 22 травня і 27 липня 1846 р. (*Переписка* Я. К. Грота с П. А. Плетнёвым. – Т. 2. – С. 772, 812–813).

¹⁶⁶ Див. витяг із протоколу засідання у коментарях І. Айзенштока (до вид.: *Никитенко А. В.* Дневник: В 3 т. – <Лг.,> 1955. – Т. 1. – С. 516) і коментарях О. Дорошкевича до копій Кулішевих листів до Плетньова (Ш. – Ф. 18. – № 184. – Арк. 50).

¹⁶⁷ Цю записку, писану рукою Куліша з його стилістичними виправленнями, навів О. Дорошкевич у коментарях до копій Кулішевих листів до Плетньова (*Там само.* – Арк. 51–52; також див.: *Куліш П.* Листи. – Т. 1. – С. 423–424). Кулішева дописка під нею для Плетньова: «Я не переписывал набело потому, что, может быть, эта записка требует ещё Ваших поправок» – вказує на те, що це чернетка з виправленнями самого Куліша, який допускав ще й можливість плетньовських виправлень.

За протекцією Плетньова Академія наук на загальних зборах 5 вересня 1846 р. ухвалила надати Кулішеві оплачуване відрядження до Пруссії, Саксонії та Австрії для вивчення слов'янських мов, літератур та історії протягом двох з половиною років¹⁶⁸. Крім того, П. Ширинський-Шихматов мав намір віддати Кулішеві ще й славістичну кафедру в університеті¹⁶⁹, тим-то він сподівався обійняти, коли повернеться, дві вакантні посади («Жизнь Куліша» [I; 252]; «Історичне оповідання» [I; 371–372]).

Я. Бередников склав докладну інструкцію до Кулішевого відрядження, згідно з якою він мав вивчати мови, наріччя, літератури та політичну історію західних і південних слов'ян (зокрема простежити помітний зв'язок «чешской речи» «с русинским и малорусским наречиями, происшедшими из древнего южно-русского»), відвідати Польщу, Лужицю (серболужицькі землі), Чехію, Болгарію, Сербію, Славонію, Іллірію, Далмацію, Словаччину, Галичину, побувати у визначних слов'янських містах, а також центрах славістики, таких, як Варшава, Познань, Берлін, Ляйпциг, Прага, Відень, Софія, Дубровник, Пресбург (Братислава), Львів; його навіть зобов'язано «изучить литературу русинов и освоиться с народным их наречием, по отношению его к нынешнему малорусскому»¹⁷⁰. Такі галицько- і наддніпрянсько-українські акценти дають підставу припустити, що Куліш доклався до складання і цієї інструкції.

Водночас кандидатура Куліша здивувала багатьох учених, про що листовно тоді-таки повідомляв М. Погодіна історик і філолог Арист Кунік, ад'юнкт російської історії в Академії наук: проти неї сильно виступали професори Петербурзького університету брати Михайло Кўторга (історик) і Степан Кўторга (природознавець, цензор); їх підтримував й А. Кунік, який вважав, що Куліш не народжений бути філологом, бо справжня філологія більш, ніж будь-яка інша наука, вимагає самозречення на користь предмета дослідження задля його об'єктивного пізнання, а Кулішеві якраз і бракує такого самозречення («самоотвержения»): «Филолог в строгом смысле не пустится в такие малорусские фантазии»¹⁷¹. Хоча Кунік, схоже на те, упереджено ставився до українського патріотизму, все-таки він влучно схопив такі риси Куліша-дослідника, як суб'єктивність і пристрасність, що згодом привели його до «Истории воссоединения Руси». Проте Плетньову, який сам був більш літератор, ніж професор, а також його прихильникам вдалося зламати опір опонентів. Завдяки цьому, від кінця травня почався найщасливіший період у

¹⁶⁸ Плетньов до Грота в суботу, 7 вересня 1846 р.: «В четверг было собрание академии. <...> Читали о посылке Кулиша» (*Переписка Я. К. Грота с П. А. Плетнёвым*. – Т. 2. – С. 819). За словами Кулішевого шурика, Олімпія Мих. Білозерського, сказаними 1897 р. на піврічному поминанні письменника, «Плетнёв и Жуковский устроили его отцу ради даровитого сына сомнительное дворянство». «Не осудим, – виправдовував їх Олімпій Білозерський, – а поблагодарим покровителей за это, памятуя слова практической мудрости Екатерины, сказавшей, что ложь дозволительна, если кому-либо приносит пользу и никому не причиняет вреда» [*Шенрок В. П. А. Кулиш: (Биографический очерк) // Киевская старина*. – 1901. – Кн. 3. – С. 471]. Фіктивне дворянство дало змогу Кулішеві робити університетську й академічну кар'єру.

¹⁶⁹ Див. Кулішеві листи до М. Юзефовича від 30 травня 1846 р. (*Кулиш П.* Листи. – Т. 1. – С. 85) та І. Срезневського від 12 жовтня 1846 р. (*Там само*. – С. 119).

¹⁷⁰ Див.: коментарі О. Дорошкевича до Кулішевих листів до Плетньова (ІЛ. – Ф. 18. – № 184. – Арк. 50); копію інструкції, засвідченої Я. Бередниковим (ІР НБУВ. – Ф. II. – № 2134), копію інструкції, надіслану до Міністерства народної освіти й збережену в його архіві (*Кулиш П.* Листи. – Т. 1. – С. 438–442). На 21 серпня 1846 р. інструкція вже була готова: цього дня у листі до О. Бодяньського Куліш повідомляв, що, згідно з інструкцією, має їхати спершу до Варшави (*Там само*. – С. 104).

¹⁷¹ Цит. за: *Барсуков Н.* Жизнь и труды М. П. Погодина. – СПб., 1895. – Кн. 9. – С. 229.

Кулішевому житті: «<...> судьба <...> меня балует», – тишився він у листі до М. Юзефовича від 30 травня 1846 р.¹⁷²

Остаточне рішення ухвалив Комітет Міністрів 1-го та 15 жовтня 1846 р. на основі доповідної записки товариша міністра народної освіти князя П. Ширинського-Шихматова, за поданням конференції Академії наук, і затвердив цар Микола I. Ухвала приписувала «отправить г. Кулиша для изучения славянских наречий в Пруссию, Саксонию и Австрию, на два с половиною года, с производством на содержание и путевые издержки по 1143 р. 68 к. сер. в год, из суммы, отпускаемой по штату отделения Русского языка и словесности». 22 жовтня Куліша звільнено із займаних посад¹⁷³. 29 листопада він отримав документ на виїзд (закордонний паспорт)¹⁷⁴. П. Плетньов дав йому рекомендаційного листа до В. Жуковського, який тоді жив у Німеччині: «Посилаю до Вас другого себе» («Історичне оповідання») [I; 362].

Наприкінці жовтня – у листопаді Куліш часто спілкувався зі своїм давнім приятелем, земляком із Чернігівщини Іваном Вернадським, який тоді щойно повернувся з-за кордону з подібного наукового відрядження і мав обійняти посаду професора політичної економії у Київському університеті (зустрічалися у Плетньова й на помешканні один одного). «Это нежная и благороднейшая душа», – характеризував його Куліш у щоденникові, але був незадоволений тим, що «он романы Евгения Сю ставит во всех почти отношениях выше романов Вальтер<a> Скотта», і звідси зробив невтішний висновок, що «он, кажется, везде хромает, где дело касается эстетических вопросов. В нём преобладает направление рациональное»¹⁷⁵.

За повідомленням П. Плетньова у листі до Я. Грота від 4 грудня 1846 р., Куліш збирався виїхати з Петербурга у п'ятницю, 6 числа¹⁷⁶. Очевидно, тоді-таки й відбув на Україну Московським трактом, бо у щоденниковому записі від 9 грудня і в листі до П. Плетньова від 11 грудня 1846 р. з Москви зазначив, що, найнявши поштових коней, обїдав уже на поштової станції Іжори, а перед світанком приїхав до Новгороду і відразу помчав далі; 8 грудня о 6-й годині вечора прибув до Москви і поселився у готелі купця Шевалдишева¹⁷⁷ (на вул. Тверській, тоді одному з найкращих). Зупинившись у Москві на кілька днів, спілкувався головним чиним з Осипом Бодянським, до якого завітав зранку 9 грудня (тоді відбулася їхня перша, годинна, зустріч – «бесконечный разговор о Малороссии, о летописях,

¹⁷² Куліш П. Листи. – Т. I. – С. 85.

¹⁷³ Відомості, викладені від початку абзацу, взято зі службового атестата Куліша: Кордуба М. Причинки до урядничої служби Куліша. – С. 358. Проект доповідної записки склали, очевидно, Бередников і Куліш. Останній писав до Плетньова 5 вересня 1846 р.: «Вчера я был у Я. И. Бередникова. <...> Прилагаю при сём докладную записку для князя. Если можно, покорнейше прошу Вас представить ему её» (Куліш П. Листи. – Т. I. – С. 113–114).

¹⁷⁴ Щоденниковий запис від 29 листопада 1846 р. (Куліш П. Щоденник. – С. 46). У закордонному паспорті дату видачі й набуття ним чинності поставлено наступним днем (Кирило-Методіївське товариство. – Т. 2. – С. 13).

¹⁷⁵ Записи від 29-го і 31 жовтня, 1-го, 5-го і 12 листопада 1846 р. (Куліш П. Щоденник. – С. 41–46; див. також листи Плетньова до Я. Грота від 6-го, 13-го і 23 листопада 1846 р.: Переписка Я. К. Грота с П. А. Плетнёвым. – Т. 2. – С. 851, 852, 859). Іван Васильович Вернадський (1821–1884) – економіст, професор політичної економії Київського, потім Московського університетів, багько природознавця В. І. Вернадського, першого президента Української академії наук.

¹⁷⁶ «Дюслезавтра уезжает Кулиш» (Переписка Я. К. Грота с П. А. Плетнёвым. – Т. 2. – С. 866). Листа писано в середу.

¹⁷⁷ Куліш П. Щоденник. – С. 47–48; Куліш П. Листи. – Т. I. – С. 129–131.

об истории и проч.»), відвідав його ввечері («<...> и опять мы много и с наслаждением говорили о Малороссии, и всё по-малороссийски»), потім був у нього ще разів два¹⁷⁸.

Судячи із записки від 9 грудня та двох листів від 10 грудня 1846 р. до Михайла Погодіна, Куліш увечері 9-го (або зранку 10-го) зустрівся також із ним і просив написати рекомендаційні листи до відомих слов'янських діячів¹⁷⁹. Ще 28 квітня 1846 р. надіслав Куліш чеському філологу й поету Вацлаву Ганці якийсь книжковий «гостинчик» і в супровідному листі від імени українців дякував чехам за те, що вони розклали «серед Слов'янщини таке огнище», що за ними й «нас» «стало трохи видніше». Тепер-то М. Погодін на Кулішеве прохання написав і надіслав до В. Ганки листа (від 10/22 грудня 1846 р.), в якому рекомендував йому Куліша як «молодого русского литератора, который едет заниматься славянскими наречиями» (відіслано з Москви)¹⁸⁰. Дещо згодом, 2 січня 1847 р., О. Бодяньський, який був особисто знайомий і листувався з чеським та словацьким філологом-славістом Павлом-Йосефом Шафариком, повідомляв його про очікуваний приїзд Куліша до Праги і просив сприяти йому. 5 лютого Шафарик відписав Бодяньському, що Кулішеві будуть дуже раді («Kuleš nám bude vítán»)¹⁸¹. Нотатка серед Кулішевих записів адрес («О Мицкевиче в Париже узнать в польской лавке, которая близ русской посольской церкви»)¹⁸² свідчить про його намір зустрітися і з польським революційним поетом, чиє ім'я заборонили тоді згадувати в російській пресі.

11 грудня Куліш вирушив із Москви далі¹⁸³. Після перебування в Тулі¹⁸⁴ відвідав на рідному хуторі біля Воронежа недужого батька, який переселився на хутірну пасіку, не годен мешкати разом із прикрими родичами, котрі поселилися у його хаті. Під час цих відвідин Пантелеймон з гіркою записав у щоденникові 14–15 грудня 1846 р., що пережив «самые тяжёлые чувства»:

¹⁷⁸ Див. запис від 9 грудня (*Куліш П.* Щоденник. – С. 48–49), Кулішеві листи до Плетньова від 11-го і 18 грудня 1846 р. (останній – з Борзни): *Куліш П.* Листи. – Т. 1. – С. 131–135.

¹⁷⁹ У записці сповіщав про свій майбутній візит: «Я думаю, Вас можно застать сегодня часа в 4 с половиною» (*Там само.* – С. 128). Якщо ця зустріч відбулася, то тривала недовго, бо того-таки вечора Куліш знову був, як і обіцяв, у Бодяньського. У першому листі від 10 грудня до Погодіна, повідомлявши, що за браком часу не зможе скористатися запрошенням приїхати до нього того дня на вечерю, Куліш попросив його надіслати обіцяні листи до Києва на ім'я Юзефовича (*Там само.* – С. 128–129). Очевидно, перед тим під час зустрічі домовилися, що Погодін напише такі листи і віддасть особисто Кулішеві увечері 10 грудня. Те, що в зазначених записці та листах не викладено прохання дати рекомендаційні листи, свідчить, що Куліш всловив таке прохання усно під час зустрічі.

¹⁸⁰ *Письма к Вячеславу Ганке из славянских земель / Издал В. А. Францев.* – Варшава, 1905. – С. 562, 857. У листі від 14 січня 1847 р. до П. Плетньова Куліш згадав опублікований 1820 р. російський переклад «Краледворського рукопису», завдяки якому набуло поширення ім'я В. Ганки як його нібито першовідкривача (*Куліш П.* Листи. – Т. 1. – С. 146).

¹⁸¹ *Korespondence Pavla Josefa Šafařika / Vydal V. A. Francov.* – Praha, 1927. – Část 1. – S. 108.

¹⁸² *Кирило-Медодіївське товариство.* – Т. 2. – С. 34.

¹⁸³ До М. Погодіна 10 грудня 1846 р.: «<...> я уже назначил завтра утром час для ямщика с лошадами <...>» (*Куліш П.* Листи. – Т. 1. – С. 128). Щоправда, з цим запевненням не узгоджується повідомлення у листі до П. Плетньова, датованому «Москва, 1846, дек<абр> 11»: «Завтра [тобто 10 грудня – наступного дня після першої зустрічі з Бодяньським. – С. Н.] я обещал быть вместе с ним [Бодяньським. – С. Н.] на публичной лекции Шевырѣва. Завтра же думаю и уехать из Москвы» (*Там само.* – С. 132). У щоденникові запис про заплановане на «завтра» відвідання лекції Шевирьова подано під 9 грудня, а під 10 грудня занотовано: «У Шевырѣва на лекции раздумал быть» (*Куліш П.* Щоденник. – С. 49). Тим часом Плетньова Куліш сповіщав, що передумав бути на лекції Шевирьова, щойно 18 грудня (*Куліш П.* Листи. – Т. 1. – С. 133). Виглядає, що Кулішів лист до Плетньова, датований 11 грудня, насправді писаний 9-го (мабуть, Куліш допустився помилки).

¹⁸⁴ Див. згадку в листі до П. Плетньова 18 грудня 1846 р.: *Там само.* – С. 134.

«Отца нашёл я в хуторе в самом жалком положении. Я привёз ему некоторые подарки, я хотел устроить его домашний быт иначе, поручив его заботам моей кумы и крёстницы и высылая ежемесячно понемногу денег; но это было решительно невозможно. Он не может расстаться с гнусною женщиною, к которой привык и которая сделала его самым жалким существом. Итак, я оставил его в немощи, в болезнях, посреди самых низких и развратных людей. Он скоро должен умереть»¹⁸⁵.

Не пізніше 21 грудня 1846 р. Куліш приїхав до Києва, відсвяткував тут Різдво і зустрів Новий рік¹⁸⁶. Зупинився у свого земляка і старшого друга Івана Юскевича-Красковського, родом із Борзнянського повіту, колишнього старшого вчителя історії та латини в Новгород-Сіверській семінарії (1832) та гімназії (1834–1837), а з 1837 р. – викладача латини у 2-й Київській гімназії. У 1845–1846 рр. Куліш листувався з ним та його гостинною дружиною Єлизаветою Іванівною¹⁸⁷.

Зустрівшись з «любими киянами», Куліш особливо зачарувався Шевченком, який віклявав у нього ще дужче захоплення, ніж кілька років тому. Шевченкові «плачі та пророкування» здалися молодому Кулішеві «мовби якимсь одкриттям з неба», а «сяєво духа його» – «чимся надприродним», звідси адорація поета не тільки як «кобзаря кобзарів українських», а й як «національного пророка» («Історичне оповідання») [I; 362–364]. Про тогочасну молоду київську інтелігенцію, зосібна й про себе Куліш згадував:

«<...> мы были очарованы Шевченком почти в буквальном смысле слова. Никто выше меня не ценил его дивного стиха. Чары дикой во многих случаях его поэзии подавили в моём уме и сердце всё, что воспринял я трезвенного от несравненного Плетнёва. Со мной произошло нечто вроде того, что происходит с некоторыми из воспитанных в русской столице черкесов, когда они понюхают родного воздуха»¹⁸⁸.

Про свій прорив віку підліткового, юнацького та молодого від російської культури до рідної української Куліш згадував у чернетці листа до М. Павлика 18 грудня 1892 р.:

«Тільки ж стоячи в освіченому великоруською літературою крузі, дав я вагу моїй коханій матері (langue maternelle) і тому, чим вона славна. Цим-то я й по великоруській драбині дібравсь до словесного і етнографічного скарбу, що занедбано його в нас давно... Луччі люде, яких я зустрів на дорозі мого розумового і сердечного життя, були або великоруси, або годованці великорущини. Державіна, Жуковського, Пушкіна я знав напам'ять перше, ніж побачив друковану материну мову. Малоруські думи і співи зробили мене ентузіастом рідного слова, а Шевченко, можна сказати, оп'янив був мені голову»¹⁸⁹.

Проте молодечого радикалізму київських патріотів Куліш не сприйняв, поставившись до нього стримано й осудливо. Своїми враженнями від перебування в Києві ділився він із П. Плетньовим 29 грудня 1846 р.:

¹⁸⁵ Куліш П. <Щоденник> [Список] (ІР НБУВ. – Ф. І. – № 28562. – Арк. 55). Майже дослівно ці відомості Куліш повторив у листі до П. Плетньова 18 грудня 1846 р. Там-таки писав, що був у Воронежі 14–15 грудня (Куліш П. Листи. – Т. 1. – С. 134).

¹⁸⁶ «<...> я уеду в Малороссию 1го генваря <...>», – сповіщав він Надію Мих. Забілу в листі з Києва від 21 грудня 1846 р. (ІР НБУВ. – Ф. І. – № 28844). Проте залишався у Києві ще принаймні до 4 січня, про що свідчить датований цим числом лист до П. Плетньова (Куліш П. Листи. – Т. 1. – С. 142).

¹⁸⁷ Про Кулішеві стосунки з ними див.: *Нахлік С.* Подружнє життя і позашлюбні романи Пантелеймона Куліша. – С. 11–14.

¹⁸⁸ Куліш П. Воспоминания о Николае Ивановиче Костомарове. – С. 68.

¹⁸⁹ Цит. за: *Глушко С.* Куліш про свої зносини з поляками // Україна. – 1924. – Кн. 3. – С. 107.

«В здешней молодёжи, окончившей университет, я нашёл страшное волнение умов и готовность на самые эфемерные затеи. Они думали, что я не только приму участие в их предприятиях, но сделаюсь даже главою их литературной корпорации. С этим намерением они собрались у одного моего знакомого, где я обещал быть на вечере. Я увидел себя посреди задумчивых лиц, потупленных лбов и нахмуренных бровей. Я внутренне смеялся и досадовал. Холодность моих суждений поразила их, и они, кажется, сочли меня столичным эгоистом. Но Костомаров и Шевченко по-прежнему ко мне привязаны».

Водночас тодішній Куліш поділяв їхні антикріпосницькі, антипоміщицькі погляди, повідомлявши в тому-таки листі, що Шевченко «смотрит на панов так, как должно на них смотреть»¹⁹⁰.

Пізніше Куліш згадував, що серед його київських товаришів і в нього самого у 40-х роках панували настрої духової протидії російському експансіонізму в Україні, що виявлялися у зневажливому ставленні до росіян як чужинців-загарбників: під впливом козацьких дум і пісень, «Истории русов» молоді українські патріоти

«подавали их, так сказать, анафеме, под польскою кличкою москали. Нам любо было тогда выражать племенной антагонизм ещё более грубым словом. В анекдотических беседах мы называли соплеменников эстетического Пушкина кацапами, alias [інакше, латин. – С. Н.] кацапнёю. <...> Шевченко, воспитанный чтением псевдо-Конисского, растравил <...> рану, и мы сделались ненавистниками не только тех, которые, по нашему детскому воззрению, были виновниками бедственного положения нашей родной Украины [тобто російських царів, сановників, полководців. – С. Н.], но и самых москалей, этого, по нашему тогдашнему мнению, грубого и ни к чему высокому не способного народа, который мы звали кацапами»¹⁹¹.

Певна річ, пізній Куліш утрирує свою давню негативну настроєність щодо росіян, бо бунтівне почуття зневаги до панівної чужої нації не перешкоджало йому щиро захоплюватися Плетньовим і почувати до нього родинну прив'язаність. Очевидно, в усному та листовному спілкуванні Куліш враховував думки і настрої своїх співрозмовників та адресатів: Василеві Білозерському, Шевченкові, Костомарову казав одне, Грабовському і Свідзінському – інше, а Плетньову – ще інше. У цьому немає чогось дивовижного, непорядного, вартого осуду: за тогочасних колоніальних умов, що в них опинилася Україна, Куліш лише у взаєминах із «братчиками» був рівноправним суб'єктом, тоді як у стосунках із польською шляхтою мав дипломатично брати до уваги їхні історичні упередження та претензії, пам'ятати про їхні культурні багатства, з яких міг користати, а у зближенні з Плетньовим мусив зважати, що перед ним – високопоставлений представник імперської урядничої драбини й панівної культури, зайва одвертість із яким могла дорого коштувати. Представник поневоленої нації не міг рівноправно (а отже, відверто) спілкуватися з представниками нації, яка донедавна панувала політично й далі зберігала культурну домінацію, а з представниками нації цілковито панівної – і поготів. Мимоволі мусив вдаватися до зручної дипломатії. З польською шляхтою, позбавленою реальної влади, міг собі дозволити гостру дискусію, а з Плетньовим та його оточенням змушений був тримати себе обережніше. Утім, і нещирим із Плетньовим Куліш не був – просто не виявляв уповні свого українського патріотизму, залишаючись не до кінця відвертим...

¹⁹⁰ Куліш П. Листи. – Т. 1. – С. 137.

¹⁹¹ Куліш П. Воспоминания о Николае Ивановиче Костомарове. – С. 64–65.

До того ж Куліш був досить широкою і різнобічною натурою, яка у спілкуванні з київськими «братчиками» розкривалася широкими гранями, у спілкуванні з Грабовським та його оточенням – іншими, і то теж широко, а в спілкуванні з Плетньовим – ще іншими і також по-своєму широко. Йому було тісно в самому лише чи то українському, чи то польському, чи то російському середовищі. Кожне з них виявлялося завузким для його різногранної особистості. Велет духу, він органічно прагнув обернутися в різнонаціональних середовищах та культурах.

Так уже змалку й замолоду було закладено основу для дальшого хитання й балансування Куліша між хутором і містом, природою і цивілізацією, Україною, Петербургом і Центральною та Західною Європою, культурою національно-народною та імперською, українською і загальноєвропейською.

Тим часом, крім Києва й Петербурга, виявилось ще одне місце, з яким Кулішеві суджено було пов'язати свою долю, і то назавжди: хутір Мотронівка поблизу села Оленівки на Борзнянщині. Там була батьківська оселя його приятеля Василя Білозерського, із наймолодшою сестрою якого, вісімнадцятилітньою Олександрою, він і одружився (згодом виступала в українській літературі як новеліст під псевдонімом *Ганна Барвінок*). Повінчалися в оленівській дерев'яній церкві Вознесіння у п'ятницю 24 січня (5 лютого) 1847 р.¹⁹²

На їхньому весіллі, що відбулося у мотронівській садибі Білозерських, за старшого боярина був Тарас Шевченко, з яким Куліша на той час еднали дружні взаємини і якому він оддав перевагу перед поетом Віктором Забілою, котрий образився, бо, мешкавши неподалік на власному хуторі Кукуріківщина (коло Борзни), уже раз шаферував у домі Білозерських. За кілька днів до весілля, розважаючись на «пам'ятній вечорині» у Забілиному маєткові в Кукуріківщині, Куліш було так «здивився» на Шевченка, «заслухався його пророчих річей, його чарівничих пісень», що, «замість дяки, просив його до себе “старшим боярином”», на що поет залюбки погодився, і Куліш відразу ж повіз його до своєї нареченої («Історичне оповідання») [II; 366, 369]¹⁹³. По весіллі Куліш сповіщав П. Плетньова (4 лютого 1847 р.):

«Самым дорогим гостем у меня был Шевченко, который держал и венец мой при венчаньи. Я старался оказывать ему всевозможное уважение для того, чтоб показать малороссийским панам, что не чины и богатство, а личные достоинства я ценю в человеке <...>. За столом я пил за здоровье нашего поэта, а при прощаньи сказал, что присутствие его на моей свадьбе я считаю величайшею для меня честью»¹⁹⁴.

На схилку літ у поемі «Грицько Сковорода» Куліш із приємністю згадав Шевченка в обрядовій ролі старшого боярина: «Як на весіллі в нас співав / І всіх гостей почарував»¹⁹⁵.

І напередодні весілля, й одразу по весіллі Куліш принагідно записував народні пісні: 17 січня на хуторі Миколаєві (гостювавши в М. Д. Білозерського), 20 січня у Мотронівці, 28 січня занотував тут од Шевченка пісні «Ой зійди, зійди ти, зіронько

¹⁹² Докладніше про Кулішеве залицяння до Олександри Білозерської та одруження з нею див.: *Нахлік Є.* Подружнє життя і позашлюбні романи Пантелеймона Куліша. – С. 14–49.

¹⁹³ За спогадами Олександри Куліш, Шевченко прибув до Мотронівки за три дні до весілля [Спомини А. М. Куліш (Ганни Барвінок) // *Ганна Барвінок*: Збірник до 170-річчя від дня народження. – С. 272].

¹⁹⁴ *Куліш П.* Листи. – Т. 1. – С. 150.

¹⁹⁵ *Куліш П.* Грицько Сковорода: Староруська поема // *Твори*: Т. 1–6. – Т. 2. – С. 303.

І. Від воронізького хутора до Києва і Петербурга: літературний та науковий зачин і злет та вечірня...», «У Києві на ринку п'ють чумаки горілку...», «Про Морозенка»¹⁹⁶. Зачитуючись новими, ще не друкованими поезіями Шевченка, молода пара вирішила і його взяти за кордон для культурного самовдосконалення; тим-то й запропонувала йому, щоб він виробив собі закордонний академічний паспорт (як художник), а грошима вони його забезпечать (Олександра готова була пожертвувати на його освіту всю грошову частину свого віна – три тисячі карбованців) («Жизнь Куліша») [І; 253].

Так у середині 40-х років Куліш од своїх найдавніших – іще гімназійних – товаришів (Чуйкевича, Сердюкова) помітно потягнувся до нових – цікавіших, талановитих, творчих: Шевченка, Костомарова, Василя Білозерського (останнього, до речі, вже наприкінці червня 1846 р. вирішив узяти собі за помічника в закордонне наукове відрядження замість Чуйкевича, на якого розраховував іще наприкінці травня і який уже навіть дав згоду¹⁹⁷). Прикметною рисою молодого Куліша стала його товариськість, щире сприяння друзям краще влаштуватися у житті – він не тільки шукав собі впливових осіб і настійливо просив у них протекції, а й так само наполегливо піклувався перед ними за своїх приятелів: у листах до М. Юзефовича (від 7 жовтня 1843 р., 25 грудня 1845 р., 23 березня, 30 травня, 22 червня і 8 липня 1846 р.) засипав його проханнями дати вигідні вчительські чи інспекторські посади або просто хоч як-небудь посприяти П. Чуйкевичу, І. Юскевичеві-Красковському, Василеві Білозерському та І. Хильчевському¹⁹⁸; у листі до О. Бодяньського від 9 січня 1847 р. повідомляв, що М. Юзефович у розмові обіцяв перевести при нагоді його брата, Федора Бодяньського (учителя повітової школи в Лохвиці), на краще місце¹⁹⁹; у листах до П. Плетньова (від 29 грудня 1846 р. та 4 січня 1847 р.) рекомендував йому М. Гулака, та ще й просив представити його Павлові Максимовичу: «Достоинства его не вдруг можно увидеть: он принадлежит к числу тех людей, в которых чем больше всматриваешься, тем больше открываешь добрых качеств»²⁰⁰. А в листі від 10 січня 1847 р. з Борзни до О. Бодяньського просив його прийняти Гулака – «предоброго і предорогого нашого земляка» – «так, як і мене самого» (цю Кулішеву характеристику Гулака підтвердив та скріпив своїм підписом і Шевченко)²⁰¹. Змалку доводилося Кулішеві добиватися усього самому, проте він багато чого здобув завдяки авторитетним покровителям (У. Мужилівській, М. Максимовичу, М. Юзефовичу, М. Грабовському, П. Плетньову), тож при нагоді й по змозі сам залюбки замовляв добре слово за своїх товаришів.

По весіллі молода пара ще якийсь час залишалася у Мотронівці, чекавши, поки Василь Білозерський з'їздить до Полтави, де він служив учителем історії й географії в кадетському корпусі, й дістане дозвіл на відставку²⁰². Він повернувся

¹⁹⁶ Див.: біографічні записи Мик. Мих. Білозерського (ІР НБУВ. – Ф. І. – № 25743. – Арк. 54), публікацію окремих пісень: *Івашиків В. М.* Українські народні пісні в записках Пантелеймона Куліша. – С. 66–67.

¹⁹⁷ Див. Кулішеві листи до М. Юзефовича від 30 травня, 22 червня і 8 липня 1846 р.: *Куліш П.* Листи. – Т. 1. – С. 85–86, 92.

¹⁹⁸ *Там само.* – С. 21, 66, 79, 85–86, 91–92.

¹⁹⁹ *Там само.* – С. 142.

²⁰⁰ *Там само.* – С. 139, 142.

²⁰¹ *Там само.* – С. 143, 474.

²⁰² Шевченко до Костомарова 1 лютого 1847 р. з Борзни: «Куліш блаженствує, а Василь Білозер поїхав у Полтаву одказуватися од учительства» (*Шевченко Т. Г.* Повне зібр. творів: У 12 т. – Т. 6. – С. 34).

6 лютого²⁰³. З Мотронівки Куліш із дружиною та Василь Білозерський виїхали десь 15-16 лютого²⁰⁴.

До Києва прибули 17 лютого ввечері й затрималися тут до 25 лютого²⁰⁵. Зупинилися у родича Білозерських – відставного майора Петра Забіли, що мешкав на Подолі²⁰⁶.

Почуваючись найщасливішим «на всій Україні» («Історичне оповідання») [I; 362], Куліш був вельми позитивно настроєний до світу, до оточення, сприймав людей з найкращого боку. У новій знайомій – князівні Варварі Репніній, близькому другові Шевченка й Навроцького, письменниці,

«девице с сильным характером, с деятельною душою и человеколюбивым сердцем», – «увидел женщину-християнку такою, какою она должна быть: возвышенное стремление мыслей, поэтический взгляд на мир и благородная простота в жизни и в обхождении с людьми» (лист до П. Плетньова від 25 лютого 1847 р.)²⁰⁷.

24 лютого Куліш улаштував товариську вечірку, зібравши на неї тодішній цвіт Наддніпрянщини (Миколу Костомарова, Василя Білозерського, Опанаса Марковича, Олександра Навроцького та ін.)²⁰⁸. Від них ще більше, ніж попереднього приїзду, дізнався, точніше, як потім згадував, «дочувсь» «глухо», що його «во Христі братте зорганізувалось у якесь товариство Кирила та Мефодія, скомпопувало собі статут і навіть має свою цеху [ознаку. – Є. Н.] – з литого заліза персні, на котрих сіяють літери К. М.», але Василь Білозерський відказав, що «се була в них, на якийся час, хлоп'яча забавка» («Історичне оповідання») [I; 371–372]. За іншими, також пізнішими, спогадами Куліша, коли на зламі 1846–1847 рр. до нього дійшла чутка про «слов'янську федерацію», він узявся допитувати свого родича (Василя Білозерського), і той запевнив, що «было у них нечто подобное,

²⁰³ Див. Кулішевого листа до П. Плетньова від 7 лютого 1847 р. з Мотронівки: *Куліш П.* Листи. – Т. 1. – С. 153.

²⁰⁴ Звістка в Кулішевому листі до О. Бодяньського від 13 лютого 1847 р.: «Завтра вже їду з сього зачарованого куточка» (*Там само.* – С. 154) – ще не означає, що вони справді виїхали 14 лютого, інакше прибули б до Києва раніше. Судячи зі спогадів О. Куліш, їхали кінним екіпажем, вирушили на ніч, частину шляху подорожували місячної ночі [*Спомини* А. М. Куліш (Ганни Барвінок). – С. 278]. Пізніше Мик. Мих. Білозерський записав: «1847, февр. 15: К<ули>ши с Вас. М<ихайлови>чем Б<елозерски>м выехали из х. Мотр<оновки> в Варшаву» (ІР НБУВ. – Ф. 1. – № 25743. – Арк. 54). Утім, могли виїхати й 16-го ввечері й за добу без довгих зупинок та ночівлі дібратися до Києва.

²⁰⁵ Листи до П. Плетньова, надіслані з Києва: од 18 лютого («Я приехал сюда вчера вечером <...>») і 25 лютого 1847 р. («Сегодня в час я выезжаю из Киева») (*Куліш П.* Листи. – Т. 1. – С. 154, 160).

²⁰⁶ Див. донос М. Юзефовича в листі від 19 квітня 1847 р. до правителя канцелярії київського, подільського і волинського генерал-губернатора М. Писарева: *Тарас Шевченко: Документи та матеріали до біографії* (1814–1861). – 2-ге вид., переробл. та доп. – К., 1982. – С. 116.

²⁰⁷ *Куліш П.* Листи. – Т. 1. – С. 161. Див. також щоденниковий запис від 23 лютого: *Куліш П.* Щоденник. – С. 59.

²⁰⁸ Наступного дня Куліш занотував у щоденникові, що на тій вечірці у нього зібралось «несколько образованных людей и дам» (*Там само.* – С. 59). Ганна Барвінок же у спогадах, написаних наприкінці життя, вела мову про «не менше 25 чоловік», зокрема й Шевченка та М. Гулака [*Спомини* А. М. Куліш (Ганни Барвінок). – С. 279]. Проте Шевченко по весіллі у Мотронівці затримався на Лівобережжі й вертався до Києва лише 5 квітня, коли й був заарештований на переправі через Дніпро, а Гулак виїхав із Києва до Петербурга ще 9 січня, а 10-го проїздом у Борзни взяв од Куліша й Шевченка вищезгаданого рекомендаційного листа до О. Бодяньського в Москві (*Жур П. В.* Труды і дні Кобзаря. – С. 155, 145). До Петербурга прибув на початку лютого (див. протокол допиту Гулака, відпис батька на його лист від 8 лютого 1847 р.: *Кирило-Мефодійське товариство.* – Т. 1. – С. 129, 138–139).

но потом испарилось, как несообразное с положением вещей в России». «Вместе с этим он сообщил мне, – додавав Куліш, – что ни я, ни Шевченко не были причислены к тайному обществу, из пощады к нам, работавшим и без того в пользу всеславянской идеи»²⁰⁹. (Насправді Шевченко таки належав до братства.) У «Дописках» до поеми «Куліш у пеклі», ведучи мову про себе у третій особі, Куліш згадував, що був «противником» «Кирило-Мефодіївського братства»:

«Ідучи за границю через Київ, допитувався він про се братство в Білозерського й Костомарова: бо Маркович Опанас признавсь йому, що вони коїли і які персні поробили собі з літерами К. М. (Кирило й Мефодій), вони ж запевнили його, що устав братський, премудрий твір Василя Білозерського, спалили, а персні повкидали в Дніпро» [II; 655].

Це свідчення не варто піддавати сумніву, бо на той час Куліш міг цілком признатися в належності до братства (якби справді був його учасником), і це йому вже нічим не загрожувало.

У Костомарова Куліш познайомився з урядником канцелярії київського генерал-губернатора Миколою Рігельманом, письменником-археографом (родом із Чернігівщини), який 1843 р. відвідав Вацлава Ганку у Празі, а 1844-го – Людовіта Штура у Братиславі (Пресбурзі). Прознавши, що Куліш їде в Західну Слов'янщину, Рігельман передав їм деякі книжки (зосібна для словацького поета-романтика – «Стихотворения» Кольцова, видані 1846 р. з оглядовою статтею В. Бєлінського). До книжок Рігельман долучив супровідні листи до цих діячів слов'янського відродження (відповідно від 24-го та 25 лютого), де принагідно відрекомендував їм Куліша, зокрема в листі до Людовіта Штура подавав його як «уже известного своими замечательными заслугами в отношении Украины»²¹⁰. Куліш записав собі в дорожню пам'ятку: «В Пресбурге отличный славянист словак Штур»²¹¹. Під час знайомства 23 лютого з піаністом і композитором Алоїзієм Паночіні (Панонцим), чехом з походження, який у Києві організовував великі концерти і викладав, Куліш схилив його до поширення в Європі мелодій українських пісень²¹². На малу часину Пантелеймон та Олександра подружилися з «прекрасным польским семейством Марцинковских»²¹³, із яким їх звів, очевидно, Василь Білозерський²¹⁴ і яке зачарувало їх освіченістю, сердечністю й елегантністю у поведженні. Правдоподібно, це була родина польського літератора-початківця 24-річного Антонія Марцінковського, згодом відомого публіциста, літературного критика, повістяра, етнографа, фольклориста²¹⁵. У 1841–1844 рр. він навчався в

²⁰⁹ Куліш П. Воспоминания о Николае Ивановиче Костомарове. – С. 66–67.

²¹⁰ Кирило-Мефодіївське товариство. – Т. 2. – С. 27–29, 41–42, 57; Т. 3. – С. 156, 158. Супровідну записку Рігельмана до Куліша тут згодом атрибутовано помилково – як «лист П. О. Куліша до Кронбергера (?)» (Там само. – Т. 2. – С. 40). Див. її текст, орієнтовно датований 24–25 лютого 1847 р.: Куліш П. Листи. – Т. 1. – С. 161.

²¹¹ Кирило-Мефодіївське товариство. – Т. 2. – С. 35.

²¹² Куліш П. Щоденник. – С. 58.

²¹³ Куліш П. А. Хуторская философия и удалённая от света поэзия. – С. 95; див. також: листа до П. Плетньова від 25 лютого 1847 р. (Куліш П. Листи. – Т. 1. – С. 161); щоденниковий запис від того самого числа (Куліш П. Щоденник. – С. 59).

²¹⁴ Про Марцінковських (Альфонса та інших) Вас. Білозерський запитував наприкінці 1846 р. в листах з Полтави до О. Марковича, який мешкав у будинкові Марцінковських на Хрещатику поблизу Університетського бульвару (Кирило-Мефодіївське товариство. – Т. 3. – С. 92, 97, 208).

²¹⁵ Мик. Мих. Білозерський занотував про тодішні київські зустрічі подружжя Кулішів: «В Киеве они часто вид<елись> с сем<ейством> писат<еля> А. Марцин<ковского>» (ІР НБУВ. – Ф. 1. – № 25743. – Арк. 45).

Київському університеті²¹⁶, був «учнем і суперником відомого професора Максимовича»²¹⁷, тож, можливо, Куліш знав його й раніше. Ще 19 листопада (1 грудня) 1843 р. польська петербурзька газета «Tygodnik Petersburski» з подачі іншого польського літератора-киянина – Бенедикта Доленги (псевдонім Якуба Юркевича) опублікувала під прибраним ім'ям *Альберт Гриф* написану у формі листа до приятеля полемічну статтю Марцінковського, у якій патетично відзначено, що твори Куліша («малоросійські оповідання»), роман «Михайло Чарнышенко» і поема «Україна», яка тоді ще перебувала у друці), побіч із творами Шевченка, Квітки-Основ'яненка, Гребінки та інших українських письменників, «могли б посісти почесне місце в кожній літературі!»²¹⁸

До Варшави Куліші та Василь Білозерський їхали мимо Радомишля – через Житомир – Новоград-Волинський – Курець – Острог – Бялу Подляську²¹⁹. 3/15 березня перетнули російську митницю у Бересті й польську в Тересполі²²⁰. 4/16 березня 1847 р. разом із дружиною і Василем Білозерським Куліш прибув до Варшави, зупинилися на помешканні рідного брата Олександри і Василя Помпея Білозерського, поручника гусарського полку²²¹. Чекавши, поки дружині та шурякові вироблять закордонні паспорти, щоб їхати далі, Куліш разом зі своєю женою тим часом за студіювання польських стародруків, користаючи з допомоги та порад Вацлава-Александра Мацейовського («Історичне оповідання») [I; 372], польського історика культури, права й літератури, панславіста, «великого ерудита слов'янського», який позичав їм книжки зі своєї бібліотеки («Дописки» до «Куліша у пеклі») [II; 655]. Познайомитися з ним Кулішеві радив О. Бодяньський²²². Зустрівся і познайомився, як і планував, із філологом-славістом та видавцем, родом із Чернігова, Петром Дубровським²²³. 18/30 березня Куліш від себе й дружини

²¹⁶ Lewinówna Z. Marcinkowski Antoni // *Literatura polska: Przewodnik encyklopedyczny*: T. 1, 2. – Warszawa, 1984. – Т. 1. – С. 638.

²¹⁷ За ознайомлювальним висловом Б. Доленги, приятеля Марцінковського, до публікації літературного листа останнього: *Gryf Albert <Marcinkowski A.>. List do Benedykta Dołęgi, z powodu artykułu w „Tygodniku” o literaturze wszechsłowiańskiej* // *Tygodnik Petersburski*. – 1843. – № 89. – С. 529.

²¹⁸ *Ibidem*. – С. 530. Листа датовано 25 жовтня 1843 р. До згадки про Куліша Б. Доленга додав примітку, в якій зазначив, що в «тісну літературну спілку з цим молодим і великих здібностей письменником увійшов наш естетик п. Грабовський», поклікався на його високу рукописну оцінку «України», «написаної чистою українською мовою», як «*enonei, єдиної можливої нашого часу*», і запропонував свої послуги щодо надіслання охочим, з доплатою за пересилку, примірників «України», що мала вийти наприкінці листопада (*Ibidem*). Полеміка Марцінковського стосувалася до статті Фелікса Віхерського з Немирова (справжнє прізвище – Остапович) «*Słówko o literaturze wszechsłowiańskiej*» [*Ibidem*. – № 74. – 24 września (10 października)]. – С. 447–448].

²¹⁹ Щоденникові записи від 27 лютого, 2 березня 1847 р. (*Куліш П. Щоденник*. – С. 60–61); листи до П. Плетньова 1847 р. – від 27 лютого з Острога, від 3 березня з Бялої Подляської (*Куліш П. Листи*. – Т. 1. – С. 163–164, 166–168).

²²⁰ Див. помітки в закордонному паспорті Куліша: *Кирило-Методіївське товариство*. – Т. 2. – С. 14.

²²¹ Лист І. Паскевича до О. Орлова від 3/15 квітня 1847 р.: *Там само*. – С. 12. Полк був розташований у місті Бяла, а Помпей Білозерський лікувався у Варшаві од епілепсії. 5/17 березня Куліш із Варшави дописав кілька абзаців до не надісланого раніше листа від 3/15 березня із Бялої до Плетньова (*Куліш П. Листи*. – Т. 1. – С. 169).

²²² Див. Кулішеві записи: *Кирило-Методіївське товариство*. – Т. 2. – С. 36.

²²³ Перед від'їздом у записнику: «В Варшаві, познайомившись с Петр<ом> Добровским, припомнить ему о Ладе-Заблочким и его московской дружбе» (*Там само*. – С. 37). З Варшави у листі до О. Бодяньського від 30 березня (11 квітня) 1847 р. просив його надіслати в Цензурний комітет на

листовно подякував П. Плетньову за допомогу у виробленні їй закордонного паспорта²²⁴.

На вершині щастя там його наздогнав лист, датований 1 березня 1847 р., від земляка Петра Чуйкевича, тоді вчителя Кам'янець-Подільської гімназії, котрий сповіщав про смерть батька, Олександра Куліша, що сталася ще 8 січня 1847 р. (зацитував листа від свого батька, Омеляна Чуйкевича, який проживав у Воронежі: «<...> генваря 8-го числа умер без призрения и три дни не говорил до смерти, только ревел, а речи не было»)²²⁵. Цю звістку Пантелеймон сприйняв із полегшенням:

«Благодарю тебя за известие о смерти человека, жалкого в высшей степени. Теперь мне на свете ещё свободнее и светлее» (відпис із Варшави від 31 березня / 12 квітня 1847 р.)²²⁶.

Здавалося, перед ним стелився світлий шлях наукової та літературної кар'єри і щасливої подружньої долі...

Від самого початку свого письменницького шляху Куліш формувался як гетерогенна особистість, яка залюбки обертається і природно почувається в різних етнокультурних середовищах, – українському, російському та польському, освоєно надбання і вітчизняної, і світової, насамперед європейської, культури. При цьому його національна самоідентифікація завжди залишалася українською, а творча праця була спрямована передусім на національне відродження рідного народу.

ім'я його члена П. Дубровського примірники «Украинских народных преданий» (*Куліш П.* Листи. – Т. 1. – С. 171). П. Дубровський був тоді помічником правителя справ Варшавського цензурного комітету.

²²⁴ Там само. – С. 170.

²²⁵ Там само. – С. 165.

²²⁶ Там само. – С. 172.

II. Арешт і тульське заслання (2 квітня 1847 р. – 24 грудня 1850 р.)

У березні 1847 р. III відділення імператорської канцелярії (орган політичного нагляду й розшуку, виконавчим знаряддям якого був окремий корпус жандармів) викрило Кирило-Мефодіївське братство (студент Київського університету Олексій Петров, вступивши з провокаційною метою до братства наприкінці 1846 р., 27 лютого доніс усно про його існування помічникові піклувальника Київської шкільної округи та кураторові студентів М. Юзефовичеві, а 3 березня подав письмовий донос самому піклувальникові)¹. У Кулішеві запідозрили активіста цього таємного антикріпосницького й антиімперського товариства. Шеф жандармів і головний начальник III відділення Олексій Орлов 24 березня (5 квітня) 1847 р. інформував намісника Царства Польського, головнокомандувача російськими військами в Польщі Івана Паскевича, що в Києві викрито таємне товариство слов'ян св. Кирила і Мефодія («общество славян св. Кирилла и Мефодия»), яке ставило за мету об'єднання всіх слов'янських племен під одне представницьке правління, і що одним із його членів є Куліш, який вирушив у закордонне відрядження і якого треба затримати при поверненні у Російську імперію на самому кордоні з конфіскацією усіх паперів та речей і негайно відправити до Петербурга у III відділення². Паскевич отримав цього листа у Варшаві 2/14 квітня. Виявилося, що Куліш іще знаходився у Варшаві, і Паскевич оддав наказ генерал-майорові Абрамовичу заарештувати його. 3/15 квітня Абрамович письмово рапортував Паскевичеві, що, згідно з його усним наказом, затримав Куліша, який прибув до Варшави 4/16 березня та зупинився на помешканні свого шуряка поручника Помпея Білозерського, і зберігає в себе Кулішеві папери та книжки, вилучені під час обшуку³.

За Кулішевими спогадами, він у Варшаві «унадивсь ходити» до сенатора Андрія Стороженка (головного директора урядової Комісії внутрішніх і духовних справ у Польщі), земляка з Полтавщини, котрий «манив його якимись великої ваги документами, що ніби в його на Україні заховані». Одного дня Стороженко, розговорившись про козачину з Паскевичем, «також полтавцем», мав із ним такий діалог: «“От, Ваша світлость, коли хочете, у мене тепер є українець! – так уже чистої крові козак”. – “Хто ж се такий?” – “От такий і такий Куліш”. – “Е! так ти приведи його до мене”, – каже Паскевич; а тут саме подають йому пакет із столиці. Розпечатав – глянув: “Гарний, – каже, – твій козак чистої крові! Ось його велять під арешт узяти» («Жизнь Куліша») [I; 253]⁴.

¹ Кирило-Мефодіївське товариство. – Т. 1. – С. 21, 24–26; Жур П. В. Труды і дні Кобзаря. – С. 148.

² *Handelsman Marcell. Załączniki. I. Aresztowanie Kulisza i Biłozerskiego w Warszawie w r. 1847 // Handelsman Marcell. Українська політика кс. Адама Цзарторського przed wojną Krymską. – Warszawa, 1937. – S. 131–132. – (Праці Українського наукового інституту. – Т. 35. – Серія праць Комісії для дослідів над польсько-українськими питаннями. – Кн. 3).*

³ *Ibidem. – S. 133.* Того-таки дня про арешт Куліша Паскевич послав звістку до Орлова (Кирило-Мефодіївське товариство. – Т. 2. – С. 12).

⁴ Див. також «Історичне оповідання» [I; 373]. У «Дописках» до «Куліша у пеклі», написаних у 90-х роках, Куліш замість сенатора Стороженка називав іншу дійову особу в цій «трагікомічній

За свідченням Василя Білозерського в листі до П. Плетньова від 4 квітня 1847 р., Куліша заарештували 2 квітня десь о 10-й годині вечора:

«Позавчера (2 апреля) в 9 часов вечера, в то время как Пантел<еймона> Алекс<андровича> не было дома, генерал-полицеймейстер города Варшавы [Абрамович. – Є. Н.] явился с полицейскими чиновниками в нашу квартиру и требовал, чтобы указаны были вещи Кулиша. Все книги и бумаги его и мои были взяты, а мне велено было идти под арест за неявку в полицию. Сестра осталась с братом Помпеем в квартире. Через час Пант<елеймон> Ал<ександрович> возвратился от г. управляющего комиссиею внутренних дел Царства Польского, г. Стороженка, и должен был тоже отправиться под арест вместе с полицейским чиновником, который во всё время находился в нашей квартире. В Ратуше г. обер-полицеймейстер объявил ему, что он взят под арест по приказанию Его светлости князя Варшавского [Паскевича. – Є. Н.]. Вчера утром, по приказанию Его же светлости, меня выпустили из-под ареста, сестре моей и нам позволено видаться с Пант<елеймоном> Ал<ександровичем>. Но ввечеру того же дня (3-го а<преля>) в 7 ½ часов он должен был отправиться с жандармским офицером в Петербург для объяснения – со всеми вещами, которые были взяты и опечатаны»⁵.

3 квітня Куліша під конвоєм одного жандарма та в супроводі жандармського офіцера – штабс-капітана Ягміна – відправили до Петербурга – через Яблонну (очевидно, теперішнє село Яблонна Ляцька на схід од Варшави), Ковно (Каунас), Пулково під Петербургом – і за сім з половиною днів, у ніч з 9 проти 10 квітня,

сцені): «Паскевич Сриванський бесідує з варшавським журналістом Павлищевим про свій рідний край. Любив гурити про його Миколаїв светлейший князь, а підлиза Павлищев умів йому розказати дечого багачого, та й говорить: “Ваша светлость! Позвольте Вам представить архималоросса. Сама фамилия его Кулиш говорит за него, что это хахол неподдельный!”... А тут саме подають землякові Паньковому, графу Сриванському, князю Варшавському, депешу від Його імператорського величества... “Хорош твой архималоросс, хахол неподдельный, – каже Паскевич. – На, прочитай!.. Арестовать его сию минуту и отправить в Петербург”.

Рече, і бисть. Приходять уночі до Куліша й Білозерського жандарми і знаходять устав Кирилло-Мефодієвського общества, писаний рукою Білозерського [II; 655]. Очевидно, на старості пам'ять підвела Куліша, і він замість Стороженкового прізвища написав прізвище Павлищева. Зустрітись у Варшаві зі Стороженком, аби дістати від нього декілька літописів, Куліш збирався ще в Петербурзі, про що сповіщав О. Бодяньського 21 серпня 1846 р. (*Куліш П.* Листи. – Т. 1. – С. 104). Перед від'їздом до Варшави Куліш записав собі до нотатника: «В Варшаве убедить Стороженко послать Бодянскому список-реестр-козаков Богдана Хмельницкого» (*Кирило-Мефодіївське товариство.* – Т. 2. – С. 35). О. Бодяньський, який, очевидно, і скерував Куліша до Стороженка, познайомився з останнім улітку 1842 р., зупинившись на місяць у Варшаві після подорожі по закордонній Слов'янині, і тоді бачив у нього реєстр Війська Запорозького, про що написав згодом у передмові до публікації у другій і третій книжках «Чтений...» за 1874 р. цієї пам'ятки, яку дістав уже по смерті А. Стороженка від його старшого сина (*Н. В. С–ко <Стороженко Н. В.>*). Очерк літературної діяльності А. Я. Стороженко // *Киевская старина.* – 1886. – Кн. 10. – С. 310–312).

Що ж до історика Миколи Івановича Павлищева (1802–1879), чоловіка Пушкінової сестри Ольги Сергіївни, то він у 1831–1871 рр. справді служив урядником у Царстві Польському, де завідував канцелярією генерал-інтенданта, займав різні посади в сенаті, керував цензурою і двома російськими офіційними газетами, викладав (у 1838–1851 рр.) російську історію, статистику й географію (*Путеводитель* по Пушкину. – СПб., 1997. – С. 288). Можливо, рекомендацію до Павлищева Кулішеві дав перед його від'їздом до Варшави пушкінський друг Плетньов. Без сумніву, Куліш зустрічався з Павлищевим під час своєї варшавської служби у 60-х роках. За відомостями, що їх навів В. Шенрок, Павлищев був глибоким знавцем і любителем українських пісень та мови і вразив маленького Петра Зуйченка захопленим відгуком про Куліша. Пізніше на запитання Зуйченка, де можна знайти дані для опису процедури вступу старого запорожця у ценці, Павлищев відповів, що в «Чорній раді», і відразу дослівно переказав напам'ять цей уривок з роману (*Шенрок В. П. А. Кулиш // Киевская старина.* – 1901. – Кн. 9. – С. 315–316).

⁵ Інститут російської літератури (Пушкінський Дім) [Санкт-Петербург]. – Ф. 234. – Оп. 3. – Спр. 60.

разом з усіма паперами й речами, забраними на його помешканні, доставили до казематів III відділення, в'їзд у які, за іронією долі, був із вул. Пантелеймонівської (тепер Пестеля, 9)⁶. Везли його, за вказівкою Паскевича, що «зглянувсь» на нього, «не на перекладному возі, а в скарбовій колясі» («Жизнь Куліша») [I; 253].

Куліш був приголомшений арештом, бо не брав безпосередньої участі в діяльності братства і не писав творів, не призначених до друку, проте на допитах, як свідчать документи слідства, тримався мужньо, з гідністю. Високопоставлені слідчі – сам граф Орлов та керівник III відділення Леонтій Дубельт – не довели належності письменника до небезпечної організації, а тому шукали «зачіпок» у його листах, рукописах і навіть друкованих творах. Куліш згадував:

«На одній рукописі мойй про козацький побут нарисував я олівцем стяту козацьку чубату голову; під нею турецька шабля; на ній степовий орел видовбує очі; на небосклоні степова могила; з-за могили серпом підбився місяць. Кожному розумно, що се образ козацької боротьби з ворогом християнства. Мой судді зробили з нього образ Росії, що видовбує Україні очі. Так-то на злодійну шапка горить!» («Історичне оповідання») [I; 375].

Урешті-решт Кулішеві інкримінували «дружеские сношения» з усіма учасниками братства, «чрезмерные мысли о мнимой важности Украины», висловлені в листах до «братчиків», у популярному нарисі для дітей старшого віку «Повесть об украинском народе» (Звездочка. – 1846. – Части 17–19; окреме вид. – Санкт-Петербург, 1846), поемі «Україна. Од початку України до батька Хмельницького» (Київ, 1843) та романі «Михайло Чарнышенко» (Київ, 1843), а також наявні в цих творах «многие двусмысленные места, кои могли поселять в малороссиянах мнение о праве их на отдельное существование от империи». У висновку III відділення (не раніше 30 травня 1847 р.) про справу Куліша зазначалося, що

«в письмах своих он везде выражал чрезмерную любовь к родине, Малороссии, ложные понятия о её прежней будто бы славе и заботился о восстановлении её литературы и народности»,

а у вищеназваних творах

«с восторгом описывал дух прежнего казачества, наезды гайдамаков изображал в виде рыцарства, представлял историю малороссиян едва ли не знаменитее всех историй, славу этого народа называл всемирною, приводил песни украинские, в которых выражается любовь к вольности, намекая, что этот дух не простыл и доселе также в малороссиянах; описывал распоряжения императора Петра I и преемников его в виде угнетений и подавлениях прав»⁷.

На Кулішеве переконання, «високі інквізитори» «знайшли його виноватим» на тій підставі, що «він смів написати» в «Повести об украинском народе» про те, що «сьому народові не подоба у крепачтві бути і що він туманіє від сього» [I; 254]. У самій «Повести...» про це мовлено так:

⁶ Див.: донесення варшавського генерал-губернатора князя Михайла Горчакова Орлову від 3/15 квітня 1847 р., квитанцію про прийняття Куліша та його документів, видану III відділенням капітанові Ягміну 10 квітня 1847 р. (*Кирило-Методіївське товариство*. – Т. 2. – С. 14–15), листа Орлова до Паскевича від 10/22 квітня 1847 р. (*Там само*. – Т. 1. – С. 396), донесення Горчакова Паскевичу від 5/17 квітня 1847 р. (*Handelsman Marcelli. Załączniki. I. Aresztowanie Kulisza i Więzierskiego w Warszawie w r. 1847* – S. 134); *Жур П. В. Труды і дні Кобзаря*. – С. 160.

⁷ *Кирило-Методіївське товариство*. – Т. 2. – С. 100, 80–81.

«Потом обнародован указ императрицы Екатерины II, чтобы поселяне не имели более права оставлять земли одного пана и переходить к другому или делаться мешанами, купцами, козаками, как свойственно народу свободному. <...>

Итак, вот судьба украинских простолюдинов, по поэзии и по благородству нравов едва ли не первых в Европе! <...> при губительном влиянии внешних обстоятельств и своекорыстии панов, отделивших свои интересы от интересов народных, простолюдины под гнётом нужд сперва теряют свою энергию, а потом и самоё сознание своих человеческих прав. Теперь украинского простолюдина характеризуют только мрачное уныние и нелюбовь ко всем богатым и знатым»⁸.

Закінчуючи «Повість...» піднесенням «середнього стану» – вільних нащадків городових козаків, які найкраще зберігали національну самобутність і до яких належав сам автор, він водночас критикував денационалізовані «вищі стани» і висловлювався проти запровадженого загарбниками кріпацтва:

«<...> есть ещё в разных местах Украины козаки-поселяне, потомки городовых козак. Они составляют многочисленное сословие и отличаются от прочих украинцев чистотою народного типа, который в высших сословиях истёрт чуждою цивилизациею, а в крестьянах подавлен несвойственным украинскому народу рабством»⁹.

Таким чином, у «Повести об украинском народе», що її писав не тільки ліберал, а й український патріот, розставлено, крім соціальних, і національні акценти. «Соединение Украины с царством Московским» потрактовано як «событие», «самое благодетельное для Русского государства», проте не сказано, що воно мало якесь позитивне значення для України. Високо оцінено діяльність гетьмана Богдана Хмельницького за те, що він провадив самостійну політику, дбав про суверенність України, причому натякнуто, що, власне, це й було його метою, а не з'єднання з Росією:

«Сделавши Украину спорным яблоком для соседних государств, он с необыкновенным искусством приводил их между собою в столкновение и, может быть, выжидал только благоприятного времени, чтоб воспользоваться своею политикою. К несчастью, смерть слишком рано похитила его у Украины, и цель, к которой он стремился, осталась для нас тайною. <...> если бы продолжился порядок вещей, установленный Богданом Хмельницким, в Украине цивилизация так же прочно развилась бы из собственных начал, как и в западных странах Европы»¹⁰.

Далі Куліш із почуттям національної гордості за міць військових сил України описав перемогу козацького війська гетьмана Івана Виговського над «московской ратью» під Конотопом:

«Здесь произошло жаркое сражение, и Выговский одержал совершенную победу. Семь полков московских легло на поле битвы, и множество людей перетонуло в реке Сейме. Победители гнались за бегущими три дня и истребили почти до остатка

⁸ Куліш П. Повесть об украинском народе // Звездочка, журнал для детей старшего возраста, посвящённый благородным воспитанникам институтов её Императорского Величества, издаваемый Александром Ишимовою. – 1846. – Часть 18. – С. 165, 166; Куліш П. Повесть об украинском народе. – СПб., 1846. – С. 97, 98. Див. також фототипічне перевидання та український переклад у кн.: Куліш П. Повесть про український народ / Упорядник та автор вступної статті В. Івашків. – Л., 2006. – 226 с.

⁹ Куліш П. Повесть об украинском народе // Звездочка. – 1846. – Часть 19. – С. 13–14. Окреме видання закінчується інакше: «<...> а в крестьянах подавлен беспрестанными притеснениями» (с. 112).

¹⁰ Куліш П. Повесть об украинском народе // Звездочка. – 1846. – Часть 18. – С. 28, 29, 31, 154. Див. також окреме вид. (с. 59, 60, 62, 86).

московское войско. Причиною такого ожесточения украинцев было то, что московское войско, вступив в Украину, обходилось с народом неприятельски, называя всех *выговцами*, грабя и разоряя всё, что ни попадалось ему на пути».

Про гетьмана Івана Мазепу з прихильністю зазначено, що

«он питал тайную надежду на самостоятельность Украины. Мазепа постигал, что Украина, по демократическому своему образованию, не может отдельно существовать иначе, как в виде республики, что для этого народа понятно только право вечевого закона и что всякий самовласный гетман не найдёт в нём себе усердных подданных».

Союз Мазепи зі шведським королем і повстання проти московського царя не осуджено, зауважено лише, що гетьманів план провалився тому, що

«Украинцы не любили Мазепы как гетмана, избранного не по воле народа, и, когда он провозгласил союз с Карлом XII и войну с царём Петром, только малая часть козаков осталась под его знамёнами <...>»¹¹.

По суті, Куліш уперше після «Истории русов» написав нову політизовану історію України, що в ній не тільки суб'єктивно висвітлював історичні факти, а й висував далекосяжну політичну мету, сугестіюючи скасування кріпацтва й відновлення української державності.

Національно-патріотичну заангажованість автора «Повести об украинском народе», його тугу за втраченою козацькою державністю, плекання ідеалу політичної самостійності України виразно збагнув публіцист Юрій Самарін, який виходячи з російських великодержавних засад тенденційно зауважив у своєму щоденникові 1850 р.:

«Этот мастерской, прекрасно написанный очерк истории Украины замечателен в особенности тем, что факты, в нём выведенные, ясно обличают односторонность воззрения автора и доказывают неопровержимо мысль, прямо противоположную той, на которую он намекает довольно ясно во многих местах.

Украина могла бы сделаться самостоятельной, если бы не измена дворянства и не владычество Москвы, убившей её народность, – вот что старается внушить автор»¹².

¹¹ Кулиш П. Повесть об украинском народе // Звездочка. – 1846. – Часть 18. – С. 65–66, 155, 156 (й окреме вид.: с. 66–67, 87, 88). У вірші середини 80-х «До Мазепи, прочитавши його біографію» Куліш про себе та своїх патріотично настроєних товаришів 40–50-х років згадував, що їх тоді вельми приваблювала державницька постать Мазепи: «Ти був у нас колись народним ідеалом; / Про тебе книжники між себе знай шептали / І те, що ти зорав своїм письменським ралом, / Під засів смут нових в народі поновляли. / Архівних таємниць, мов одкровення, ждали, / Щоб їх друковано земляцтву до науки...» У примітках до вірша поет покликався на «прегарні, правдиво поетичні» «Записки» Петра Селецького, де розказано, «як за Мазепу стояв Шевченко і його мешенат, князь Рєпнін з княжною», Варварою (Киевская старина. – 1884. – Кн. 8. – С. 621–622), і від себе пояснював: «Така була колись пошесть на мазепщину, що й шановний трудолюбець Юсип Боянський чайв чогось дивного від не знаних ще світові документів, про що й шептав мені “потай Бога, щоб і чорт не знав”» [1; 424, 696].

¹² Из дневника, ведённого Ю. Ф. Самариним в Киеве, в 1850 году: Повесть об украинском народе. Написал для детей старшего возраста Кулиш. С.-Петербург. 1846 года // Русский архив. – 1877. – Кн. 2. – С. 229. Полемізуючи з Кулішем, Самарін силкувався довести, буцім «Украине, предоставленной себе самой, предстояла бедственная будущность» і начебто «Московское государство спасло материальное существование простого народа в Украине», «положило конец притязаниям Польши, спасло Православие», а тому наставляв українців: «Пусть же народ украинский сохраняет свой язык, свои обычаи, свои песни, свои предания <...>. Но в то же время пусть он помнит, что историческая роль его – в пределах России, а не вне её, в общем составе государства Московского <...>» (Там само. – С. 232). Пор. щоденниковий запис Віри Аксакової від 24 листопада 1854 р.: «Утром читала Н. “Повесть о малороссийском народе”. Сильно. Возбудительная вещь.

За згадані твори, опубліковані з дозволу цензури, Куліша після двомісячних допитів у казематах III відділення негласним царським рішенням, без суду (задня приховання од світової громадськості «україно-слов'янської справи» і репресій проти інакодумних літераторів та науковців) засуджено на чотиримісячне тюремне ув'язнення й подальше адміністративне заслання до Вологди із заборонаю писати і друкувати. Із книгарень, університетських, училищних і гімназійних бібліотек вилучили його книжки, їх заборонили перевидавати. Цензор «Михайла Чарнышенко» й «України», історик та правник, професор Київського університету Олександр Федотов-Чеховський і цензор дев'ятнадцятої частини (книжки) «Звездочки», де вміщено сьомий розділ «Повести об украинском народе», вінтаки й цензор її окремого видання Степан Куторга, який у Петербурзькому цензурному комітеті вирізнявся схильністю до самостійного мислення, дістали сувору догану¹³. Інший цензор журнальної публікації «Повести об украинском народе» (першого – шостого розділів у сімнадцятій та вісімнадцятій книжках «Звездочки») – Ігнатій Івановський, який хутенько визнав свою провину, відбувся, з огляду на його необачність, довіру до благонадійного журналу і на те, що він «отличный человек», тільки «л'єгким Высочайшим выговором» «без занесення последнего в послужной список». О. Никитенко, який подав ці відомості в щоденникових записах від 2 травня і 17 червня 1847 р., від себе 2 травня додав:

«Я, наконец, достал “Звездочку” и прочёл историю Кулиша; теперь мне понятно, почему Ивановский не мог отвечать ничего, кроме: “виноват”. Государь, увидев под отдельными книжками имя цензора Куторги, велел посадить его в крепость. Но граф Орлов представил, что надо прежде узнать, как дело было»¹⁴.

Тим часом повідомлення про арешти Куліша та його українських колег з'явилося у словацькій газеті «Slovenskје národňje novini» (1847. – № 200), що її редагував і видавав Л. Штур (ця редакційна інформація стала наче сумним відлунням очікуваної Кулішем їхньої зустрічі у Братиславі, що їй так і не судилося відбутись). В аугсбурзькій газеті «Augsburger Allgemeine Zeitung» (1847. – № 185. – 4 лип.) арештованих з осудом хибно потрактовано як «російських панславистів» (німці й австрійці ставилися до них вороже)¹⁵.

Куліша з дружиною сліткало й сімейне горе: узяття чоловіка під варту вікликало у вагітної Олександрі такі сильні хвилювання, що в неї стався викидень, після чого вона вже ніколи не могла мати дітей¹⁶.

Куліш відсидів увесь червень в Олексіївському рavelіні Петропавлівської фортеці – в'язниці для політичних на Заячому острові в Петербурзі, а майже два наступні місяці, через погіршення здоров'я, на що вказували як суб'єктивні симптоми (скарги на віддавна сухий кашель і біль коло серця, найпевніше,

Всё, кажлое слово-проникнуто одним духом! А между тем нельзя не видеть всех вин самой Малороссии, которые неизбежно влекли её к гибели» [Дневник Веры Сергеевны Аксаковой (1854–55 гг.) // Минувшие годы. – 1908. – № 8. – С. 110].

¹³ Кирило-Медодійське товариство. – Т. 1. – С. 62, 70, 80, 85–87, 476.

¹⁴ Никитенко А. В. Дневник. – Т. 1. – С. 304, 307. Пояснювальну записку І. Івановського див. у коментарях О. Дорошкевича до копій Кулішевих листів до Плетньова: ІЛ. – Ф. 18. – № 184. – Арк. 46.

¹⁵ Цю замітку див.: Франко І. Авгсбурзька «Allgemeine Zeitung» про арешт Шевченка і тов'аришів> в р. 1847 // Зоря. – 1886. – № 6. – 15/27 берез. – С. 102; Кирило-Медодійське товариство. – Т. 1. – С. 87–88.

¹⁶ Див. Кулішевого листа до М. Лободовського від 10 листопада 1887 р.: ІЛ. – Ф. 18. – № 59.

перебільшені), так і об'єктивні (помітне схуднення, деякі функціональні порушення легень і серця), – перебував у арештантському відділенні 2-го військово-сухопутного госпіталю (згодом це все офіційно оформили як відставку). Зважаючи на клопотання Кулішевої дружини і медичне свідоцтво про стан його здоров'я, де лікарі госпіталю зафіксували, що він «слабого вообщє» і «рахитического сложения», котре виявляється у значній деформації верхніх ребер та грудної кістки, і тому він має схильність до грудних хвороб, а отже, довготривале перебування його як уродженця південних губерній у будь-якому сирому, холодному й непостійному кліматі може сприяти появі у нього легеневих сухот, О. Орлов 22 серпня 1847 р. письмово звернувся до Миколи I з пропозицією припинити ув'язнення Куліша й заслати його не до Вологди, а до Тули. Цар дозволив¹⁷.

2 вересня Куліша вирядили в кареті у супроводі жандарма до Тули, в розпорядження тульського військового і цивільного губернатора. Від 9 вересня 1847 р. майже до кінця грудня 1850 р. письменник разом із дружиною проживав у цьому місті. З 17 вересня 1847 р. був прийнятий на службу до канцелярії начальника Тульської губернії (поза штатом, а тому без оплати), з 4 листопада 1848 р. затверджений канцелярським урядником канцелярії (на тих самих умовах) і лише з 24 жовтня 1849 р. призначений на оплачувану посаду помічника редактора щотижневої газети «Тульские губернские ведомости» – редактора її неофіційної частини¹⁸ (офіційно посада називалася: коректор Тульської губернської друкарні)¹⁹.

Певною відрадою було те, що в Тулі Куліш дістав змогу продовжити самоосвіту. Вже майже від самого початку заслання він узяв на думку піднести рівень своєї європейської освіченості: «Хочу расширить вокруг себя узкий тульский горизонт и наперекор судьбе стать с веком наравне» (лист до О. Бодяньського від 22 грудня 1847 р.)²⁰. Далі вивчав іноземні мови (польську, французьку, італійську, німецьку, англійську)²¹, багато читав зарубіжних авторів ув оригіналах та російських перекладах – В. Скота, Дикенса («Битва життя», «Життя й пригоди Ніколаса Ніклбі», перша частина «Посмертних записок Піквікського клубу», «Домбі і син» та ін.), Шекспіра, Байрона («Дон Жуан», «Паломництво Чайльд-Гарольда»), Філдінга («Історія Тома Джонса, найди»), Ж.-Ж. Русо («Юлія, або Нова Елоїза», «Сповідь», «Еміль, або Про виховання»), Мольєра, Габрієля Фері, Шатобріана (про війну Наполеона з Росією), Ламартіна («Історія Шарлотти Корде» – уривок з «Історії жирондистів»), французького природознавця Ж.-Л. Бюфона (ймовірно, «Історія природи»), Гете (роман «Виборча

¹⁷ Кирило-Мefeldiivske товариство. – Т. 2. – С. 89–101. Згідно з нотаткою М. М. Білозерського, замолоду, у 1843–1847 рр., Куліш був такий худий, що деякі тітки Олександри Білозерської по материній лінії (Сребдольські) прозвали його «глистюком» (ІР НБУВ. – Ф. І. – № 25743. – Арк. 26, 27). Проте поза звичайними простудними захворюваннями серйозних проблем зі здоров'ям він не мав.

¹⁸ Кирило-Мefeldiivske товариство. – Т. 2. – С. 106–108, 156–157, 159.

¹⁹ Див. службовий атестат Куліша: Кордуба М. Причинки до урядничої служби Куліша. – С. 359.

²⁰ Куліш П. Листи. – Т. 1. – С. 202.

²¹ До О. Бодяньського 16 грудня 1850 р. з Тули: «Я греческого языка не знаю, латинский знаю мало, но зато читаю по-польски, по-французски, по-немецки, по-итальянски и по-английски <...>» (Там само. – С. 325).

спорідненість», у перекладі – «Оттилия»), Шиллера («Орлеанська Діва» у перекладі Жуковського), Боккаччо, Бенвенуто Челліні («Записки», інакше – «Життя Бенвенуто Челліні»), Міцкевича, Сильвіо Пелліко, античних письменників (зокрема Гомерову «Одіссею»); звертався до творів російських митців слова – Фонвізіна («Недоросль»), Пушкіна, Тургенєва («Записки охотника»), Лажечникова («Басурман»), студіював восьмий – дванадцятий томи «Истории государства Российского» Миколи Карамзіна, різноманітні історичні матеріали (О. Бодянский надіслав йому повний комплект своїх «Чтений...», регулярно постачав інші історичні книжки й зарубіжну літературу); з нечисленних творів нового українського письменства перечитав «Конотопську відьму» Квітки-Основ'яненка²². Особливо зрадів праці Шафарика «Славянские древности» у перекладі Бодяньського (Москва, 1848), від якого й одержав це видання: «Что это за Шафарик, что это за голова, что это за характер, что за душа! У нас одни Вы наследовали его ревность к делу науки и правоту учёной деятельности <...>» (лист до Бодяньського від 17 листопада 1848 р.)²³. Тодішній свій та жінчин підхід до читання Куліш розкрив у листі від 15 грудня 1847 р. до її сестри, Надії Забіли:

«Мы много читаем, но не для препровождения только времени, а для усовершенствования душ и умов своих. Поэтому все плохое или посредственные книги нами отвергнуты. Мы положили за правило читать только великих писателей. У них заключается всё то в первоначальной эссенции, что у посредственных – в растворённом водою состоянии»²⁴.

Сам великий талант, Куліш прагнув зростати на великих літераторах, у зв'язку з чим зачитувався визнаними авторами, звідси його значна увага до творів, що вже давно або принаймні на той час стали класичними в європейському письменстві.

Особливо вразила засланого Куліша, за його словами, «христианнейшая книга» італійського романтика С. Пелліко «Le mie prigioni», що її він із дружиною навіть почав перекладати російською мовою, хитаючись між назвою, даною О. Бодяньським («Темничное сиденье»), та адекватною назвою «Мои темницы, воспоминания Сильвио Пеллико Саллюсского». Цей письменник, признавався Куліш у листі від 27 липня 1849 р. до Бодяньського, від якого й дістав книжку, «наполнил мою душу знакомыми и незнакомыми, но понятными для меня чувствами. Это одно из красноречивейших произведений, какие мне когда-либо случалось читать». Звістка від Бодяньського про те, що російський переклад (під назвою «Мои темницы») уже видано (Санкт-Петербург, 1836), та ще й, мабуть, непевність щодо одержання цензурного дозволу на публікацію нового перекладу змусили Куліша

²² Див.: у «Тутьському альбомі» Куліша список книжок і творів у періодиці, прочитаних разом із дружиною Олександрою протягом листопада 1847 р. – травня 1848 р. (ЧМ. – № Ад 225–35/1933. – Арк. 38); Кулішеві листи до Надії Забіли від 15 грудня 1847 р. і 11 липня 1848 р. (ІР НБУВ. – Ф. І. – № 28846, 28850), до Вікт. Білозерського від 20 грудня 1847 р. (Там само. – № 34140. – Арк. 93, список), до О. Бодяньського від 18 грудня 1848 р. і 26 червня 1849 р. (Куліш П. Листи. – Т. І. – С. 246–247, 294); до І. Славницького від 16 серпня 1849 р. (Національний художній музей України. – Документально-архівний фонд. – Ф. 25. – Оп. 2. – № 2а); Дорошкевич О. Куліш на засланні // Пантелеймон Куліш: Збірник праць Комісії для видавання пам'яток новітнього письменства. – К., 1927. – С. 37–40. «Ишимова его часто наделяет романами Вальтера Скотта в подлиннике» (Олександра Куліш до Надії та Миколи Забіл 1 травня 1850 р.: ІР НБУВ. – Ф. І. – № 30275).

²³ Куліш П. Листи. – Т. І. – С. 241.

²⁴ ІР НБУВ. – Ф. І. – № 28846.

припинити дальшу роботу над власним російським відтворенням цієї книжки (лист до того самого адресата від 1 вересня 1849 р.)²⁵.

Від квітня 1847 р. до квітня 1856 р. Куліш перебував у стані психічного потрясіння, викликаного арештом, ув'язненням, засланням і позбавленням його творчих прав. Пізніше він якось прохопився, що коли «был жестоко наказан», то пережив «уныние», «убожество» і навіть «разочарование в собственных силах»²⁶. Особливо тяжкими були перші місяці заслання. І все-таки, попри труднощі й ускладнення, зумовлені статусом заслання, Куліш не втрачав філософського оптимізму, вірячи, що людська цивілізація і життя окремої особистості мають високу доцільність, визначену Божим Провидінням, і тому істина й краса незнищенні. Коли через публікацію в «Чтениях...» мемуарів англійського посла Джайлса Флетчера Бодяньського увільнили з кафедри і припинили видавання «Чтений...», Куліш у листі від 17 листопада 1848 р. підбадьорював його, покликаючись на афоризм Жуковського у віршованому посланні «К К. М. С<оковнин>ой» і переконуючи шукати заспокоєння, утіхи й морального задоволення у власному внутрішньому світі:

«Неужели делами человеческими управляет игра слепого случая? Неужели неправда тому, что сказал поэт:

Незримая Рука, простёртая над нами,
Ведёт нас к одному различными путями?

Если не неправда, то да перенесём без ропоту и этот удар – как ни велик он, как он ни тяжек – и сохраним любовь к истинному и прекрасному на всех путях жизни, при всей невзгоде обстоятельств. Лучшее утешение в горе для нас да будет то, что не стяжание богатств и не удовлетворение тщеславия было нашею целью, когда мы для науки и искусства не досыпали ночи, не доедали куска хлеба, добровольно терпели разного рода лишения. Нас не поняли, не оценили, грубо ошиблись в духе наших действий – это не наша беда, если для человека единственная награда и единственное наказание существует в его совести и в сознании правоты или неправоты его действий. <...> к счастью моему, какой-то тайный голос твердит мне беспрестанно, что истинное и прекрасное на свете живуще до высокой степени и невозможно ничем убить его»²⁷.

Поступово Куліш звикався зі своїм становищем заслання, усунутого від літературного й наукового процесу, сподівався, що воно зміниться, і знаходив утіху в маленьких радощах буття під час не надто обтяжливого заслання. «Плетью обуха не перешибёшь, а с покорностью судьбе и терпеливостью достигнешь благ, дарованных и здесь добрым душам», – по-філософському роздумував він у листі від 24 листопада 1848 р. до Бодяньського, теж скривдженого тоді долею²⁸. В умовах суспільних негараздів, що несподівано звалилися на нього через політичну дискримінацію, Куліш шукав опору у власній душі та сім'ї. З приводу їхніх нещасть він розважливо й мудро розмірковував у листі від 3–5 березня 1849 р. до дружини, яка в середині грудня 1848 р. виїхала до Петербурга клопотатись про полегшення чоловікової долі:

²⁵ Куліш П. Листи. – Т. 1. – С. 295, 296, 298.

²⁶ Куліш П. А. Хугорская философия и удалённая от света поэзия. – С. 181.

²⁷ Куліш П. Листи. – Т. 1. – С. 241.

²⁸ Там само. – С. 243.

«Видно, всё – одна игра случая. Тяжело с таким убеждением переносить невзгоду жизни, но есть и тут утешение – именно, что человек посреди непрочности и превратности обстоятельств может создать для себя в душе своей прочное счастье. Надобно полюбить этот нетвёрдый род жизни, готовый измениться так и иначе, смотря по дождю и засухе, всё вещественное считать ничтожным, ценить одно то, что вошло в душу и составляет её утеху; не завидовать никому, не оскорбляться ничем, смотреть на жизнь как на искусственное представление, пользоваться скоропреходящими удовольствиями и забывать огорчения. Я теперь сделался великим философом, так что равнодушно ожидаю перемены наших обстоятельств. Они не могут не перемениться: очень рад, но когда – это мало меня занимает. Малочисленность нашей семьи заставляет меня беспечно думать о будущем: много ли надобно двоим? Одного моего хутора, как он ни ничтожен, достаточно. Советую и тебе быть так же спокойною. Очисти ум и душу от всяких суетных желаний, ищи одной любви и дружбы, а всё прочее, право, мало прибавляет блаженства человеку. Лезть из кожи для того только, чтоб пустые люди нас почитали – безрассудно. Жизнь коротка; надобно в ней как можно больше уловить счастливых ощущений. Кто умел наслаждаться в душе чаще и больше других, тот и мудрец, тот и понял цену жизни»²⁹.

А 1 грудня 1849 р. вмиротворено, з побожною покiрнiстю сповiщав О. Бодяньського:

«Тепер же я й моя жінка живемо, як Бiг нам повелiв, от у сiй навiснiй Тулi, учимось дечого потрошку, сидючи дома, та й нi про що не дбаємо. Добре й такечки жити на свiтi. За все про все дякуємо Господевi милосердному!»³⁰

Крiм О. Бодяньського, постiйно листувався Кулiш i з П. Плетньовим та його донькою Ольгою, з Олександрою Iшимовою (до речi, усi троє радо спiлкувалися з Олександрою Кулiш пiд час її перебування в Петербурзi останньої декади грудня 1848 р. – на початку березня 1849-го³¹). Пiдтримував Кулiш листовнi зв'язки також iз шуряками Василем i Вiктором Бiлозерськими, своячкою Надiєю Забiлою з Бiлозерських, тещею Мотроною Бiлозерською, М. Погодiним, Л. Дубельтом (просив його поклопотатися за оплачуване працевлаштування, дозвiл друкуватися, переїхати до Петербурга, Москви чи на рiдний хутiр бiля Воронежа у Глухiвському повітi³²). Зрiдка писав до О. Орлова, Мик. Дан. Бiлозерського. Вiд А. Метлинського надiйшов альманах «Южный русский сборник» (Харкiв, 1848)³³. Проїжджаючи через Тулу, Кулiша провiдали Иван Вернадський (26 вересня 1847 р.), Михайло Максимович (17 жовтня 1849 р.)³⁴, «всегдашний покровитель Белозерских»

²⁹ IP НБУВ. – Ф. I. – № 34140. – Арк. 115–116 (список).

³⁰ Кулiш П. Листи. – Т. I. – С. 304. Про взаємини Кулiша з дружиною пiд час арешту й тульського заслання див.: *Нахлік Є.* Подружнє життя i позашлюбнi романи Пантелеймона Кулiша. – С. 50–60.

³¹ Олександра Кулiш приїхала до Петербурга 21 грудня 1848 р. (див. її листа до Кулiша вiд 24–25 грудня 1848 р.: IP НБУВ. – Ф. I. – № 29714. – Арк. 1), а зустрiчалася з ними вiд початку сiчня наступного року (див. її петербурзькi листи до Кулiша вiд 1–3-го, 4–5-го, 8–12-го, 12–14-го, 18-го, 24 сiчня 1849 р. *Там само.* – № 29716, 29709–29713).

³² Кулiш П. Листи. – Т. I. – С. 186–188, 194–195, 204–207, 209, 218–219, 233–234, 236–237, 239, 284, 287, 297, 302, 309–311, 316–320, 322–323.

³³ Див. Кулiшевого листа до О. Бодяньського вiд 16 березня 1849 р.: *Там само.* – С. 284.

³⁴ Про приїзд I. Вернадського Кулiш сповiщав П. Плетньова 27 вересня 1847 р., а про приїзд М. Максимовича – О. Бодяньського 1 листопада 1849 р. (*Там само.* – С. 181, 302). Про те, що їх вiдвiдав М. Максимович 17 жовтня 1849 р., писала й Олександра Михайлiвна до сестри Надiї наступного дня (IP НБУВ. – Ф. I. – № 30274).

сенатор Олександр Кочубей, магнат із Борзнянщини, який дав надію, що з часом вистарається для Куліша місце в Москві³⁵.

Натомість стався розрив у стосунках з Ізмаїлом Срезневським, який 1847 р. перейшов саме на ту кафедру слов'янських літератур Петербурзького університету, що її сподівався обійняти Куліш, коли повернеться з наукового відрядження. Це не могло не викликати в нього заздрощів, але остаточно зіпсувалися їхні товариські взаємини через необов'язковість Срезневського, його професорську зверхність і неухвагу до Кулішевих запитів, а може, просто перестраховальне бажання відмежуватися од засланця. Куліш згодом згадував, що причиною розриву став обмін рукописними збірниками пісень:

«<...> сборник Срезневского я возвратил, как было между нами условлено, а своего, существовавшего в единственном экземпляре, от него не получил. Он отговаривался, что рукопись моя валяется где-то на чердаке. Читатель мой поверит, что у меня от этих слов учёного козакомана встали волосы дыбом на голове <...>».

Після того Куліш, за його словами, вже із заслання написав до Срезневського в Петербург

«суровое требование моей собственности. Письмо моё вручил Срезневскому мой родственник, Виктор Белозерский, и получил от него следующий лаконический ответ: “Скажите Кулишу: зачем он наживает себе врагов?” Легко вообразить, как это было почувствовано ссыльным в провинциальную глушь козакоманом от козакомана, благоденствующего в столице. Я написал ему ругательное письмо, которое до сих пор помню от слова до слова, <...> и тем наши сношения кончились»³⁶.

Щоправда, пізніше, в листі до Мик. Мих. Білозерського від 24 жовтня 1854 р., Куліш схвалив намір А. Метлінського скористатися можливістю надрукувати частину народних дум в «Известиях Императорской академии наук по Отделению русского языка и словесности», що їх редагував І. Срезневський: «Тут надобно забыть, что Срезневский – негодяй, лишь бы исправно были напечатаны думы»³⁷. Це характерна риса Кулішева – він був повсякчас готовий переступити через власні образи, непорозуміння з колегами, якщо тільки відкривалася можливість для видавничої співпраці, публікування написаного чи зібраного.

Архівні документи і приватна кореспонденція Куліша часів заслання дали підстави О. Дорошкевичу зробити висновок, що мотиви хворобливості й нужди в Тулі, які не раз фігурували в офіційних листах письменника, були для нього тільки зручною дипломатичною зброєю у відчайдушних спробах домогтися свого повернення із заслання та дозволу друкуватись, а насправді він ні серйозних клопотів зі здоров'ям не мав, ні реальної матеріальної скрути не відчував, бо

³⁵ Див. Кулішевого листа до О. Бодяньського від 26 червня 1849 р.: *Куліш П.* Листи. – Т. 1. – С. 295.

³⁶ *Куліш П.* Около полу столетия назад. – Арк. 6 зв.–7 автографа-чернетки. Про неповернення Срезневським збірника пісень, його наглу відповідь і свою реакцію Куліш згадав і в «Дописках» до «Куліша у пеклі»: «Одержавши таку звістку про дорогі, записувані ще змалку пісні, він зараз послав заказний лист Срезневському, а в листі написав: “Бачу тепер, що і професори бувають злодіяками”» [II; 682]. Очевидно, йшлося про неповернення дум, бо інші пісні Срезневський відіслав назад, як можна судити з Кулішевих листів до нього від 8 листопада («Вы хорошо сделали. Измаил Иванович, что прислали мне мои песни») і 17 листопада 1846 р. («Покорнейше прошу Вас мои и Костомарова думы, остающиеся у Вас, переслать Бодяньскому <...>») (*Куліш П.* Листи. – Т. 1. – С. 124, 125).

³⁷ ІР НБУВ. – Ф. 1. – № 34140. – Арк. 59 (список).

йому й дружині допомагали коштами її родичі й, особливо, Плетньов³⁸. Певна річ, у скаргах на долю в листах до впливових осіб Куліш вдавався до всеможливих правдоподібних перебільшень, але якихось нестатків час від часу, гадаю, усе-таки зазнавав, бо жити доводилося досить довго не на власну платню, що її він там понад два роки не одержував, а на грошову частку жінчиного віна, яку й було там прожито повністю («Жизнь Куліша») [I; 255], а також на фінансові надходження від благодійників. На схилку літ і Ганна Барвінок згадувала, що в Тулі вони «бували в лихих матеріяльних обставинах»³⁹.

Ще до заслання Куліш дістав у спадок по батькові хутір на 15 десятин у сімох верстах од Воронежа (другою половиною землі заволоділи, згідно з батьковим заповітом, малолітні діти покійного брата Пантелеймоного – Миколи). Тоді ж і задумав уладнати справу з маєтком так, щоб його було доглянуто і в ньому він міг при нагоді зупинитися, а на старість і взагалі туди переселитися. Тим-то відразу поселив на хуторі свою похресницю 17-річну Оленку Вовківну та її матір Вовчиху (дружину покійного козака Вовка), яким іще під час свого приїзду до Воронежа в середині грудня 1846 р. обіцяв передати хутір у користування⁴⁰. На засланні здійснив спробу дістати дозвіл на тимчасовий переїзд до Воронежа, мотивуючи це погіршенням здоров'я і бідністю: мовляв, за відсутністю коштів на проживання матиме з дружиною змогу харчуватися там обробітком успадкованої ділянки землі (лист до Л. Дубельта від 28 серпня 1848 р.)⁴¹. Пані Олександра, зі свого боку, просила виклопотати дозвіл на проживання їм у Глухівському повіті О. Кочубея, зазначивши в тутьському листі до нього 18 серпня 1848 р., що чоловіка кличуть на рідний хутір і сімейні обставини: «Недавно умер старший брат его и оставил двух малолетних сирот, сына и дочь, обоих в таком возрасте, когда всего нужнее уроки доброй нравственности: сыну 14, а дочери 13 лет»⁴². Насправді ж Куліш, очевидно, турботою про виховання небожа й небоги особливо не переймався, бо сам у листах до Л. Дубельта про це не згадував, а повернувшись із заслання, шукав роботу у столицях. У відповідь на прохання подружжя Кулішів і Кочубеєве клопотання, передані Дубельтом, О. Орлов у листі від 22 вересня 1848 р. попросив тутьського військового губернатора Миколу Крузенштерна спішно знайти Кулішеві оплачувану посаду, але позаяк останній і далі відмовлявся бути

³⁸ *Дорошкевич О.* Куліш на засланні. – С. 23–24, 31–36.

³⁹ *Барвінок Ганна.* Спомини про Марка Вовчка // *Ганна Барвінок*: Збірник до 170-річчя від дня народження. – С. 245.

⁴⁰ Див.: щоденниковий запис від 14 і 15 грудня 1846 р. (*Куліш П.* Щоденник. – С. 49); лист П. Куліша до П. Чуйкевича від 31 березня (12 квітня) 1847 р. (*Куліш П.* Листи. – Т. 1. – С. 172). До них Куліш довго мав особливу симпатію: «Найлюбіща йому людина з простолюддя була і є хрещениця його Оленка Вовківна, воронізька козачка, що хрестив він її, бувши ще у дяка в школі. Мати Кулішева дуже любила і стару Вовчиху, моторну, говірку бабу, і її Оленку: в очу у Куліша на сій Оленці, що вже давно замужем і обсадила себе дітьми-козачатами, сіяє одсвіт матернього серця. Як колись Уляна Терентьовна, так тепер вона бере від його запомогу» («Жизнь Куліша») [I; 258].

⁴¹ *Куліш П.* Листи. – Т. 1. – С. 234. Див. також записку III відділення з приводу Кулішевого прохання дозволити повернутись на успадкований хутір у Глухівському повіті: *Кирило-Методіївське товариство.* – Т. 2. – С. 131.

⁴² *Там само.* – С. 121. У зацитованому виданні адресатом цього листа хибно вказано Л. Дубельта (у вступному звертанні замість помилкового «Леонтий Васильевич» мало бути «Александр Васильевич»; далі в тексті листа йдеться про «генерала Дубельта» як третю особу). Небіж П. Куліша – Григорій Миколайович Куліш навчався у Новгород-Сіверській гімназії; у листі до О. Бодяньського від 29 січня 1847 р. письменник зазначив його у списку тих осіб, яким слід надіслати «Украинские народные предания» (*Куліш П.* Листи. – Т. 1. – С. 149).

доглядачем лікарні, що йому пропонувано ще з грудня 1847 р., то лише за рік, після повторного звернення О. Орлова від 8 жовтня 1849 р., його призначили помічником редактора «Тульских губернских ведомостей» з річною платнею 180 крб. сріблом⁴³. При цьому, за Кулішевим зізнанням у листі до О. Бодяньського від 10 травня 1850 р., йому не давано жодної роботи («кажется, приказано редактору работать одному, во избежание каких-нибудь казусов»), тож він займався вдома своїми справами⁴⁴.

Тим часом не погашена повністю заборгованість за друкування «Михайла Чарнышенко» та «України» поламала Кулішеві плани освоїти воронізький хутір: на покриття фінансової претензії друкарні Київського університету глухівський повітовий межовий суд з останнього кварталу 1849 р. виставив успадковану землю на ліцитацію. Перша спроба продажу з торгів – десь у другому кварталі 1850 р. якомусь урядникові Рябцову – виявилася невдалою: глухівський суд не затвердив ліцитаційної операції у вищій інстанції, тож за недодержання закону петербурзький сенат 17 жовтня 1852 р. скасував цей продаж. Щойно 1856 р. після повторної ліцитації глухівський суд продав нерухомість тому самому Рябцову за 241 крб. сріблом (але й це не покрило боргу перед друкарнею повністю – на письменникові лишилося ще 196 крб. 81 коп. сріблом)⁴⁵. Так Куліш утратив батьківську спадщину, а з нею – і можливість бодай періодичного тісного зв'язку з рідним Воронежем⁴⁶.

У Тулі з Кулішем захотів познайомитися гімназист передостаннього класу Іван Славницький. На початку серпня 1849 р. він написав письменникові листа з проханням прийняти його, щоб порадитися з якогось делікатного питання. У відповідь 5 серпня Куліш зауважив, що може дати йому пораду хіба що «для якого-нибудь сочинения» або «для облегчения трудов» у вивченні певної галузі знання, котра йому (Кулішеві) добре відома:

«<...> как человек прямой, я должен Вас предупредить, что не на всякую услугу станет у меня великодушия. Я занят своими делами очень сильно, и притом с такою (положим, и ошибочною) мыслию, что этим самым исполню и обязанности любви к ближнему».

Після такого застереження він запросив Славницького до себе на ранок⁴⁷.

⁴³ Кирило-Методіївське товариство. – Т. 2. – С. 124–126, 132–134, 155–157, 159.

⁴⁴ Куліш П. Листи. – Т. 1. – С. 314.

⁴⁵ Див.: Павлушков М. П. Куліш у Тулі на засланні // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – К., 1927. – Кн. 13/14: Ювілейний збірник на пошану акад. Д. І. Багалія. – Ч. 2. – С. 133–134. За спогадами старожилів, якийсь панотець з іншого села, одружившись із «сестрою» П. Куліша (насправді, очевидно, небогою), частину її земельного посагу продав «жителєві посаду Шостки – Рябцеві, а той розпродав землю місцевим селянам» (Абрамов І. С. Розшуки про П. О. Куліша й його батьківщину. – С. 47).

⁴⁶ Краснавець І. Абрамов, уродженець Воронежа, писав 1925 р.: «В сучасний мент від Кулішевого хутора біля м<істеч>ка Вороніжа zostались тільки сліди. Збереглися тільки останки саду: старі яблуні та груші. В саду є ознаки могили над тілом Олександра Андрієвича Куліша – батька П. О. Куліша. Воронізький гурток краєзнавства торік (1924 р.) літом зробив ограду навколо цієї могили» (Абрамов І. С. До характеристики оточення, із якого вийшов П. О. Куліш. – ІР НБУВ. – Ф. X. – № 16801. – Арк. 6). Пізніше він-таки зазначив: «До останнього часу Кулішів хутір належав селянам села Локотків. Садибні будівлі давно вже знесено, і лише старі тіняві осокори й липи та здичавілі яблуні і груші позначають те місце, де був садок та садиба. Під цими яблунями й тінявими липами поховано батька П. О. Куліша – Олександра Андрієвича». Гуртківці обгородили могилу «дерев'яною загородою». «Локотки – село щось за 8 верстов од Воронежа» (Абрамов І. С. Розшуки про П. О. Куліша й його батьківщину. – С. 45, 49).

⁴⁷ ІР НБУВ. – Ф. I. – № 29259. – Арк. 1–2 (список).

Під час приїзду до Тули 1849 р. з Кулішем познайомився і потоваришував земляк Микола Макаров, молодший років на дев'ять син чернігівського поміщика⁴⁸ (родовий маєток Макарових був у селі Липів Ріг неподалік від Ніжина)⁴⁹. Очевидно, зійтися з Кулішем йому порадив Василь Білозерський, адже вони обидва служили в канцелярії олонецького цивільного губернатора в Петрозаводську Миколи Писарева і квартирували в його домі, то й потоваришували. Білозерський відбував там заслання на посаді асесора Олонецької губернської управи, а Макаров, закінчивши Ніжинський юридичний ліцей, приїхав 1848 р. на запрошення самого Писарева, проте наступного року змушений був спішно втекти звідти через те, що не хто інший, як той-таки губернатор переслідував його за знайомство із засланим петрашевцем. Після тієї втечі губернатор навіть звинувачував Білозерського в тому, що він «развратил» Макарова. Усі троє – Білозерський, Макаров і Куліш – мали того самого покровителя – Олександра Кочубея, завдяки особистій поруці якого утікач Макаров дістав дозвіл на проживання у Петербурзі⁵⁰. Сприяла зближенню Куліша й Макарова, певно, й наявність спільного знайомого-антагоніста – згадуваного Миколи Писарева, який раніше працював керівником секретної канцелярії київського генерал-губернатора (у 1838–1848 рр.), головою Київської археографічної комісії (у 1843–1848 рр.), а тому брав участь у допитах кирило-мефодіївських «братчиків» у казематах III відділення⁵¹. Був присутній він і на допиті Куліша, про що письменник згадав в автобіографії:

«<...> як у перший раз почав йому генерал Дубельт казати, яка жде його доля (щоб залякати), – перед очима Куліша пройшла його жінка кохана і її мати, котру дуже любив і поважав; у голові його закрутилось, він захитавсь і впав би, коли б не підбіг і не посадив його Писарев київський, що тут же вертівсь, коло Дубельта, у фрак у із звідкою» («Жизнь Куліша») [I; 253].

Подаючи в березні 1847 р. відомості про осіб, запідозрених у членстві в таємному товаристві, Писарев доповідав, що «Кулиш, недоучившись в Киевском университете и не получив степени учёной, занялся писанием разных мало-российских повестей и романов в народном духе»⁵². У квітні Писарев склав письмовий висновок про зміст Кулішевого перекладу «Гайдамаки», рукопис якого відібрали в О. Навроцького (цей висновок, щоправда, звівся до стислого, суто інформативного, переказу змісту)⁵³.

На третьому році перебування в Тулі Куліші заприязнилися із сім'єю щойно прибулого жандармського капітана Петра Гусева⁵⁴, якому в Петербурзі «наказано»

⁴⁸ Павлушков М. П. Куліш у Тулі на засланні. – С. 135.

⁴⁹ Липів Ріг // Чернігівщина: Енциклопедичний довідник. – К., 1990. – С. 403.

⁵⁰ Див.: листа Л. Дубельта до О. Кочубея від 9 грудня 1848 р., рапорт від 10 листопада 1849 р. олонецького жандармського штаб-офіцера про несхвальну поведінку Вас. Білозерського, виправдовувального листа Вас. Білозерського до Л. Дубельта від 20 січня 1851 р., листа Вас. Білозерського до О. Кочубея від 20 березня 1850 р., записку III відділення від 19 квітня 1850 р. (Кирило-Мефодіївське товариство. – Т. 1. – С. 432, 436, 440, 442, 445); <Николай Яковлевич Макаров: Некролог> // Исторический вестник. – 1892. – Т. 47. – Кн. 3. – С. 866; Переселенков С. Из переписки Тургенева с В. Я. Карташевской // Голос минувшего. – 1919. – № 1–4. – С. 209.

⁵¹ Кирило-Мефодіївське товариство. – Т. 1. – С. 33, 42, 244.

⁵² Там само. – С. 29.

⁵³ Там само. – Т. 2. – С. 383.

⁵⁴ Куліш до О. Бодяньського 1 вересня 1849 р.: «Мы приобрели хороших знакомых в семействе некоего Гусева, приехавшего сюда недавно из Петербурга на службу. <...> в этом семействе, к моему отряду, я нахожу твёрдые основания высокой нравственности, которая больше всего проявляется в

«було від родича, щоб притьмом спознався з Кулішем і йому сподобавсь» («Жизнь Куліша») [I; 255] (це доручення виходило від братів Нордстремів – Християна, який кілька років тому лікував Куліша, та Івана, чиновника для особливих доручень при III відділенні та близького родича Гусєва⁵⁵). За Кулішевими спогадами, жінка Гусєва була «свята душа: і тілом, і серцем, сказати, що прекрасна», а мати – «німкеня родом, розумна і благородна пані». Як спіткало їх «горе: вмерла жінка Гусєва з якогось за давнього недугу», то Куліші перейшли мешкати до їхнього будинку й пані Олександра діток-напівсиріт «як рідних дозирала» («Жизнь Куліша») [I; 255]. З Гусєвим Куліш навіть почав разом писати сімейно-побутовий роман – судячи зі збереженого уривку («Глава I» – Гусєва, «Глава II» – Кулішева)⁵⁶, роман виховання.

3 весни 1850 р. бездітні Куліші взяли на виховання семирічну Машу Боголюбцову – небогу й похресницю Олександри, доньку її найстаршої сестри Любови Михайлівни⁵⁷.

Восени 1850 р. завдяки М. Максимовичу Куліш познайомився з поетом і публіцистом-слов'янофілом Олексієм Хом'яковим, який одвідав його і, щоб розвіяти тугу засланця, запросив на зимове полювання до себе на село⁵⁸ (його маєток був у селі Богучарово Тульської губернії). По гостюванні у Хом'якова Куліш листовно ділився приємними враженнями з Надією Забілою:

«Самое особенное в моих домашних событиях – есть знакомство с Хомяковым в деревне, хотя и оно похоже на чтение книги. Я был у Хомякова в деревне. Он угостил меня псовою охотою по первому снегу; я видел смерть десяти серых тусов; но его беседа гораздо приятнее охоты. Он очень учёный человек, так что знает даже медицину и исправляет в своём имени лично обязанность лекаря. Хороший, очень хороший человек Хомяков. Я доволен этим знакомством»⁵⁹.

Так у Куліша, доти захопленого західником Плетньовим, з'являється симпатія до літератора з кола слов'янофілів.

Ближче до літа 1850 р. Куліш жив надією (мабуть, небезпідставно), що очікуваний новий правитель губернії Володимир Казадаєв виявить прихильність до нього: «Ожидаем приезда нового губернатора, Козодаева, от которого я надеюсь улучшения моего положения в Туле» (до О. Бодяньського 10 травня

воспитании детей. Нас, кажется, там очень полюбили» (*Куліш П.* Листи. – Т. 1. – С. 299). Куліш за своєю вдачею і характером – мораліст і вихователь.

⁵⁵ *Шенрок В. П. А. Куліш // Киевская старина.* – 1901. – Кн. 4. – С. 139. Надвірний радник І. Нордстрем завіряв своїм підписом відповідність оригіналам копій офіційних листів О. Орлова та Л. Дубельта, зокрема, у справі Кирило-Мефодіївського товариства і, таким чином, був обізнаний з ходом слідства (див. іменні покажчики у вид.: *Кирило-Мефодіївське товариство.* – Т. 1–3).

⁵⁶ Начало неоконченного романа двух сочинителей Г. и К. (ІР НБУВ. – Ф. І. – № 28524).

⁵⁷ Див. Кулішевого листа від 10 травня 1850 р. до О. Бодяньського: *Куліш П.* Листи. – Т. 1. – С. 314.

⁵⁸ Олександра Куліш до Надії Забіли 11 вересня 1850 р.: «Мы недавно познакомились с поэтом Хомяковым; он у нас был и приглашал приехать нас в свою деревню <...>» (ІР НБУВ. – Ф. І. – № 30277). П. Куліш до М. Максимовича 20 серпня 1851 р.: «От всей души благодарю Вас <...> за знакомство с Хомяковым, которое было для меня как бы предвестником близкого освобождения моего из Тулы» (*Там само.* – Ф. Х. – № 14714. – Арк. 3). Див. також витяг із Кулішевого листа до М. Шаховського 1893 р., де дату знайомства зазначено помилково 1848 роком: *Русское обозрение.* – 1897. – Кн. 3. – С. 202.

⁵⁹ ІР НБУВ. – Ф. І. – № 28886.

1850 р.)⁶⁰. В. Казадаєв, який приїхав керувати губернією до Тули в середині того-таки року⁶¹, справді, був, за Кулішевими спогадами, «людина тяжко добра»: на відміну від Крузенштерна, що ставився до засланого літератора суто офіційно, «по-генеральськи», той «сам прийшов до Куліша, зазивав його до себе на обід», а врешті порадив скласти альбом на честь царського переїзду через Тулу («Жизнь Куліша») [I; 239, 254, 255; тут також: Козодаєв]. Таке доброзичливе ставлення до політичного засланця військовий губернатор міг виявити, звісно, лише з протекції П. Плетньова і сенатора О. Кочубея. Куліш описав тульську старовину та проілюстрував її власними малюнками історичних пам'яток, зокрема пам'ятника Дмитрію Донському, для чого його відрядили урядовим коштом за сто верст на Куликове поле⁶². У листі до О. Бодяньського від 6 вересня 1850 р. він повідомляв, що цього дня губернатор представив альбом, та й його самого, великим князям, які проїжджали через місто⁶³, а в листі до П. Плетньова додав, що малюнок показано й самому цареві⁶⁴. Про це Куліш писав і до Віктора Білозерського 13 листопада 1850 р.:

«<...> я составил для Великих Князей описание Тул<ьской> губ<ернии> с рисунками. Рукопись мою губернатор, с позволения Их Высочеств, удержал для представления Государю Императору. Его Величество, услышав от губернатора при этом, что это работа Кулиша, спросил: “Каков он?” Губ<ернатор> похвалил меня. “Что ж ты с ним хочешь делать?” – спросил Государь. “Я представил об нём графу Орлову”, – отвечал губернатор. На это Е<го> В<еличество> сказал: “Ну, хорошо”. Слова эти могут послужить мне в пользу. Сам Казадаев теперь в СПб. и может лично сообщить Дубельту и Орлову разговор обо мне с Государем. Я просил его ходат<айствовать> обо мне у Орлова. Он обещал»⁶⁵.

За пізнішим переказом Кулішевим, акварелі не лише потрапили до Миколи I і сподобалися йому, а й схилили дати авторові дозвіл на повернення до столиці («Жизнь Куліша») [I; 239]. Значно пізніше у curriculum vitae від 10 вересня 1889 р., доданому до прохання про прийняття його назад у російське підданство, Куліш знову – тепер уже офіційно – повторив версію про рятівний альбом:

«В то время путешествовали по России Великие Князья Николай и Михаил Николаевичи, а вслед за ними ожидали в Туле и их Августейшего Родителя. Этим событием я воспользовался для того, чтобы смягчить Монарший гнев, и приготовил для поднесения Высоким Путешественникам альбом достопримечательных в Тульской губернии предметов, с историческим описанием самой губернии. Рисунки, сделанные

⁶⁰ Куліш П. Листи. – Т. 1. – С. 314.

⁶¹ Покликаючись на тижневик «Тульские губернские ведомости» (1850. – № 12, 22), В. Данилов підтвердив, що Володимир Олександрович Казадаєв заступив Крузенштерна на посаді тульського губернатора (ІР НБУВ. – Ф. X. – № 14714. – Арк. 59–60).

⁶² Див. листа Олександри Куліш до Надії Забіли від 24 серпня 1850 р.: Там само. – Ф. I. – № 30276. – Арк. 2 зв. Малюнок пам'ятника Дмитрію Донському в саду поміщика М'ясоєдова поблизу Куликового поля (очевидно, якийсь інший варіант, датований «1850, сент<ября> 25») див. в альбомі Кулішевих малюнків 1844–1850, 1853, 1855, 1857, 1858 рр. (ЧІМ. – Ад 225–36/1933. – Арк. 25).

⁶³ Куліш П. Листи. – Т. 1. – С. 321.

⁶⁴ П. Плетньов до Я. Грота 7 жовтня 1850 р.: «Кулиш ко мне пишет, что тульский губернатор поручал ему срисовать памятник на Куликовом поле и что его рисунок был представлен Государю и Великим Князьям в их проезде через Тулу; все остались довольны, но его судьба не улучшена» (Переписка Я. К. Грота с П. А. Плетнёвым. – СПб., 1896. – Т. 3. – С. 521).

⁶⁵ Список у записках Мик. Мих. Білозерського: ІР НБУВ. – Ф. I. – № 25743. – Арк. 140.

мною с натуры для этого альбома, обратили на себя милостивое внимание покаравшего меня Монарха, и мне дозволено было возвратиться в столицу»⁶⁶.

Отож завдяки цьому альбомові, а головно – клопотанням дружини, її брата Віктора Білозерського, петербурзького урядника Міністерства внутрішніх справ, й особливо таких впливових осіб, як П. Плетньов, член Державної ради О. Кочубей і тульський губернатор В. Казадаєв, Микола I наприкінці 1850 р. з нагоди 25-річчя свого царювання дозволив Кулішеві оселитися і працювати будь-де в імперії, зокрема і в «Малоросії» та обох столицях, залишивши, проте, чинною заборону друкуватися і служити в закладах Міністерства народної освіти (до того ж за ним і далі провадився таємний нагляд)⁶⁷. Урадуваний, Куліш одразу – 16 грудня 1850 р. – сповіщав про своє звільнення О. Бодяньського⁶⁸ і Надію Мих. Забілу, зазначивши в листі до неї, що добру звістку безпосередньо оголосив «Шварц, только что произведённый в генералы»⁶⁹. За тиждень виїхав із дружиною з Тули на відпустку; не пізніше 29-го, перед самим Новим роком, після майже чотирирічної перерви, був уже в Мотронівці⁷⁰.

Арешт і перебування під слідством, у зв'язку з викриттям Кирило-Мефодіївського братства, і даліше тульське заслання знівечили Кулішеву кар'єру, але й загострили його розум, відчуття реальності, сприйняття історії – минулої, теперішньої, майбутньої.

⁶⁶ Цит. за: Чубський П. П. <Могилянський М.> Вихід П. О. Куліша з російського підданства та поворот до російського підданства (рр. 1882–1891): За архівними матеріалами // Записки історично-філологічного відділу Української академії наук. – К., 1927. – Кн. 13/14. – Ч. 2. – С. 160. Про те, що великі князі справді приїжджали до Тули, де влаштували прийняття 6 вересня 1850 р., і що Тулу відвідав 11 вересня Микола I, див.: Андреевский-Александрович К. Письмо из Тулы, в редакцию «Северной пчель» // Северная пчела. – 1850. – № 232. – 16 окт. – С. 925–926.

⁶⁷ Див. довідку III відділення (після 14 листопада 1850 р.): Кирило-Мефодіївське товариство. – Т. 2. – С. 168.

⁶⁸ Куліш П. Листи. – Т. 1. – С. 325.

⁶⁹ ІР НБУВ. – Ф. І. – № 28851.

⁷⁰ 19 грудня датований Кулішів лист із Тули до О. Орлова (Куліш П. Листи. – Т. 1. – С. 326), 23 грудня – лист тульського губернатора до О. Орлова з повідомленням про звільнення Куліша (помічника редактора «Тульських губернських ведомостей») на відпустку строком на 28 днів для подорожі у Глухівський і Борзнянський повіти Чернігівської губернії та до Петербурга (Кирило-Мефодіївське товариство. – Т. 2. – С. 169). Рапорт на 28-денну відпустку (починаючи з 2 січня 1851 р.) подав Куліш тульському губернаторові 19 грудня. За словами М. Павлушкова, з повідомлення тульського поліцмейстера губернаторові «дізнаємося, що 24 грудня виїхав Куліш з Тули до Борзни» (Павлушков М. П. Куліш у Тулі на засланні. – С. 142). У листі з Мотронівки 29 грудня Куліш сповіщав М. Д. Білозерського, що через простуду не може прийти до нього на хутір Миколаїв (коло Борзни), а тому запрошує його до Мотронівки (Куліш П. О. Листи до М. Д. Білозерського / Упоряд., вступ. стаття й коментарі О. О. Федорука. – Нью-Йорк; Л., 1997. – С. 43).

III. Без права друку

(24 грудня 1850 р. – 5 квітня 1856 р.)

На постійне місце проживання Куліш перебрався до Петербурга, куди приїхавдесь у 20-х числах січня 1851 р.¹ 22 січня Куліш листовно звернувся до тульського губернатора з проханням продовжити йому відпустку на чотири місяці². 24 січня тульський губернатор повідомляв О. Орлова про надання Кулішеві відпустки на три місяці для подорожі до Петербурга. Одержавши листа з цим повідомленням 2 лютого, Орлов наступного дня видав таємний припис начальникові 1-ї округи корпусу жандармів: налагодити таємний нагляд за Кулішем, який «на днях прибув в С.-Петербург»³. 1 лютого Куліш надіслав з Петербурга листа до О. Бодяньського з непевною звісткою про те, що є надія на службу⁴. 10 березня 1851 р. П. Плетньов сповіщав Я. Грота: «Кулиш с женою приехал сюда искать службы»⁵. 16 квітня в листі до О. Бодяньського Куліш повідомляв із північної столиці, що нарешті знайшов собі місце в департаменті сільського господарства Міністерства державного майна⁶, проте щойно 24 червня, після офіційного дозволу III відділення (відпису О. Орлова від 16 червня на запит директора інспекторського департаменту О. Танєєва від 9 червня), його перевели до числа рядових урядників департаменту, де він з 1 липня 1851 р. до 22 жовтня 1852 р. працював редактором статистичного відділу⁷. За повідомленням Куліша в листі до Мотрони Білозерської 1851 р., посаду редактора статистичного відділу йому вдалося дістати за підтримки О. Кочубея та П. Плетньова; його обов'язки полягали в тому, «чтобы из сведений о состоянии государственного имущества составлять разные статьи и отчёты», на службу мав виїжджати о дванадцятій годині і просиджувати там до третьої, міг не з'являтися кілька днів і виконувати потрібну роботу вдома; крім того, поза службою багато займався літературною працею⁸. А за Кулішевими словами в автобіографії, цю посаду йому дано завдяки старанням «приятеля і земляка» Миколи Макарова («Жизнь Кулиша») [I; 256]. Лев Жемчужников згадував, що Макаров був «человек чрезвычайно хороший, добрый и благородный, принимавший в Кулеше горячее участие», зокрема, як близький до сенатора Олександра Кочубея, користувався з його впливу, щоб полегшити Кулішеву долю⁹.

¹ 16 січня 1851 р. повідомляв з Мотронівки М. Д. Білозерського про себе й дружину: «Мы выезжаем в путь-дорогу завтра, то есть в среду, чуть свет <...>», – і перепрошував, що не зможуть перед від'їздом одвідати його на хуторі Миколаєві. Проте на світанку не виїхали, а таки зібралися до М. Д. Білозерського, про що Куліш сповістив його листом від 17 січня: «Сами же мы будем, то есть я и Саша <...>, часов в 12, с тем, чтобы тотчас после обеда возвратиться вспять для окончательных в дорогу сборов и с маменькою разговор» (*Кулиш П. О.* Листи до М. Д. Білозерського. – С. 46–47).

² *Павлушков М. П.* Куліш у Тулі на засланні. – С. 142.

³ *Кирило-Методіївське товариство.* – Т. 2. – С. 176–177.

⁴ *Письма П. А. Кулиша к О. М. Бодяньскому (1846–1877 гг.) / Сообщ. А. Титов // Киевская старина.* – 1897. – Кн. 11. – С. 260–261.

⁵ *Переписка Я. К. Грота с П. А. Плетнёвым.* – Т. 3. – С. 540.

⁶ *Киевская старина.* – 1897. – Кн. 11. – С. 261.

⁷ Див.: службовий агестат Куліша (*Кордуба М.* Причинки до урядничої служби Куліша. – С. 359); листування III відділення (*Кирило-Методіївське товариство.* – Т. 2. – С. 179–180).

⁸ *ІЛ.* – Ф. 18. – № 110.

⁹ Лист до В. Шенрока від 11 жовтня 1897 р. (ІР НБУВ. – Ф. І. – № 31045). Згодом, 18 грудня

Тим часом у вересні 1852 р. Кулішеві не підвищили чину за вислугу років – Микола І, якому доповідач – керівник департаменту цивільного відомства при І відділенні імператорської канцелярії Олександр Танєєв – нагадав про заслання письменника, наклав на поданні до вищого чину резолюцію: «Не производитъ». По тому прикрому випадкові Куліш, за його бажанням, ще залишався урядником для особливих доручень при директорові, щоправда, без оплати, зате й із мінімальною кількістю робіт – лише зрідка мав розглядати вдома якісь справи щодо освіти в Міністерстві державного майна¹⁰. 11 лютого 1854 р. він звільнився нібито через хворобу¹¹, а насправді тому, що не домігся дозволу на наступне підвищення в чині. З цього приводу ходив до директора департаменту сільського господарства Олексія Левшина, а І. Нордстрем радив подати доповідну записку Л. Дубельтові¹². 20 квітня 1853 р. Куліш склав письмове прохання про підвищення його в чині за вислугу років до самого О. Орлова, 7 травня посприяти Кулішеві листовно просив Л. Дубельта О. Кочубей (обидва листи передано рівночасно, й вони надійшли до ІІІ відділення 14 травня). Проте вже 16 травня Л. Дубельт відписав О. Кочубєєві, що, з огляду на те, що цар не дав дозволу на підвищення Куліша в чині, О. Орлов визнав за незручне ще раз турбувати імператора з цього приводу. 4 грудня 1853 р. Куліш подав повторне клопотання на ім'я О. Орлова, проте Л. Дубельт наклав пілатівську резолюцію: «Мы помощь не можем»¹³. За Кулішевою розповіддю в автобіографії, він просив свого директора Левшина:

«Заступіться за мене. Ви ж бачите, що служба моя добра». – «Не маю, – каже, – я права домагатись Вам чину. Трейте одділенне Вам нашкодило, то нехай воно й заступиться за Вас». Пішов він у Трейте одділенне, і там йому відказують: «Нехай Ваш директор про Вас напише, що служба Ваша добра, – тоді ми до царя представимо». Знов Куліш до директора. «Ні, – каже той, – мені не можна сього писати, коли цар написав: *Не производитъ*». Бачивши тоді Куліш, яка в їх правда, покинув службу, поїхав на Україну. Казано йому опісля, що той його добродій [М. Макаров. – С. Н.] питавсь у царського докладчика: «Нащо-бо Ви чоловікові шкоду зробили?» – «Я, – каже, – не знав, що він Ваш protégé!»» («Жизнь Куліша») [І; 256].

Опальний письменник силкувався визначитися в нових умовах, що в них неждано-негадано потрапив, а тому хотів засвідчити свою лояльність до панівного режиму й завдяки цьому зайняти помітне місце в легальному літературному процесі. Як ніколи до й після цього, він писав з осторогою, оглядаючись на тодішні цензурні вимоги, позаяк зобов'язаний був подавати свої твори на рецензію до ІІІ відділення. Жандарми ж, ознайомившись із новими писаннями підопічного літератора, зволікали з поверненням йому права друку. З огляду на просвітницькі

1854 р., в петербурзькому листі до Сергія Аксакова Куліш рекомендував йому Макарова, який збирався першої ж нагоди відвідати Абрамцево, як найприємнішу людину: «Это такой человек, на которого смотреть есть уже удовольствие» (*Гудзій М. К.* Невидані листи П. О. Куліша до Аксакових // Радянське літературознавство. – К., 1957. – № 19. – С. 65).

¹⁰ Див. листа від 17 листопада 1852 р.: *Куліш П. О.* Листи до М. Д. Білозерського. – С. 55–56. У листі від 20 квітня 1853 р. до О. Орлова Куліш пояснював, що начальство визнало його «достойним к повышению чином; но на представление своё от 31 января 1852 г. за № 115 департамент сельского хозяйства получил от г-на статс-секретаря Танеева отзыв (от 5 сентября 1852 г. за № 5656), что “Государю Императору не благоугодно было изъять на сие Высочайшего соизволения”» (*Кирило-Медодіївське товариство.* – Т. 2. – С. 181).

¹¹ *Кордуба М.* Причинки до урядничої служби Куліша. – С. 359.

¹² Див. листа від 17 листопада 1852 р.: *Куліш П. О.* Листи до М. Д. Білозерського. – С. 56.

¹³ *Кирило-Медодіївське товариство.* – Т. 2. – С. 181–183.

думки про позастанову цінність і рівність людей, про моральну вищість простолюдю над панством і поміщицьку сваволу й обурення кріпаків, висловлені в написаному на заслання утопічному романі «**Пётр Иванович Березин и его семейство, или Люди, решившиеся во что бы то ни стало быть счастливыми**», у висновку III відділення від 20 січня 1851 р. зазначалося, що автор «почти прямо излагает мысли, приближающиеся к коммунизму и социализму», а Л. Дубельт у листі до Куліша від 24 січня 1851 р. обурювався:

«<...> роман Ваш исполнен коммунистических и социальных мыслей, проникнут теми пагубными учениями, которые подрывают все святое основы благоустроенных обществ и от которых произошло и происходит столько бедствий в Западной Европе»¹⁴.

Тоді Куліш подав до III відділення із супровідним листом від 2 квітня 1851 р. перекладені з англійської мови (десь певно, ще на заслання) дві брошури релігійно-повчального змісту «**Азь есмь, или Гласъ Иисуса въ бурю**» і «**Прииди ко Иисусу**», але Л. Дубельт чи то не захотів, чи то не наважився дати дозвіл опальному письменникові на публікацію навіть цих перекладних проповідей, що не вікликали жодних застережень у прискіпливого рецензента, і наклав хитромудро-цинічну резолюцію: «Надо служить и стараться, чтобы его забыли, тогда вспомнят»¹⁵.

Унаслідок такого ставлення, звільнений із заслання Куліш змушений був задля заробітку багато займатися журнальними перекладами й компіляціями з німецьких, англійських, французьких та польських книжок. Задля цього далі вивчав англійську та латинську мови, узявся за іспанську, давньогрецьку й навіть арабську¹⁶. Намагався заробити анонімними перекладами, у зв'язку з чим пропонував свої послуги М. Погодіну:

«Один мой знакомый знает польский, французский, немецкий, английский, итальянский и испанский языки в такой мере, что может с каждого из них переводить на русский <...>» (лист від 26 серпня 1851 р.)¹⁷.

Більшу частину написаних тоді власних літературних творів, наукових праць та перекладів він на свій страх і ризик публікував у журналах (а відтак окремими книжками) без дозволу III відділення – спочатку анонімно, а потім під псевдонімом, точніше алонімом *Николай М** (згадуваний земляк Микола Макаров, петербур-

¹⁴ Там само. – С. 174, 175.

¹⁵ Там само. – С. 179.

¹⁶ До О. Бодяньського 1851 р. з Петербурга: «Я хожу в англиканскую церковь для усовершенствования в английском языке <...>» (19 травня); «В Петербурге я начал изучать испанский язык, и теперь уже почти сплощу разумно без лексикона “Дон-Кихота” [роман Сервантеса. – С. Н.], а исторические книжки – так и геть-то. <...> Древними языками не начинал ещё заниматься <...>» (1 серпня); «<...> я подвигаюсь в греческом языке (по методе Робертсона) очень медленно. <...> Вы вознегодовали на мои занятия арабским языком. Это так, между прочим. Случай забросил ко мне несколько арабских книг, и мне хотелось понюхать, чем они пахнут» (30 грудня) (Киевская старина. – 1897. – Кн. 11. – С. 262–264). 18 лютого 1852 р., також з Петербурга, бідкався: «<...> дуже жалкую, що грецька мова не дуже мені втямковується; а чом? Еге, бо треба гроші заробляти, а то пропаду з голоду колись і з грецькою мовою» (Там само. – 1898. – Кн. 2. – С. 298). Серед книжок, що їх мав у своєму розпорядженні Куліш, була й «метода Робертсона для английского языка» (див. листа від 9 листопада 1852 р.: *Куліш П. О.* Листи до М. Д. Білозерського. – С. 53). Про перебування з дружиною у Мотронівці Куліш писав до М. Максимовича 3 квітня 1854 р.: «Мы проводим время прекрасно: читаем Вальтера Скотта, Шекспира и Сервантеса. Это делается по вечерам» (ІР НБУВ. – Ф. Х. – № 14714. – Арх. 23).

¹⁷ *Савченко Ф. Я.* Листи П. Куліша до М. Погодіна (1842–1851) // *П. О. Куліш: (Матеріяли і розвідки).* – Л., 1929. – Ч. 1. – С. 24.

зький урядник, фінансист, а крім того, літератор, який у 1853–1854 рр. вів один з відділів журналу «Современник», погодився, у разі потрапляння Кулішевих рукописів до рук таємної поліції, визнати себе автором публікацій і засвідчити, що Куліш у нього заробляв копійку, пишучи під диктування – див. «Жизнь Куліша» [I; 256)]¹⁸. У 1852–1854 рр. Куліш друкувався в «Современнике», що його видавали й редагували Микола Некрасов та Іван Панаєв. З редакцією «Современника» попервах був у приязних стосунках (за Віктором Петровим, «своя людина в редакції, постійний співробітник, один із членів редакційної сім'ї», «навіть починав і в карт гуляти в некрасівській кумпанії»¹⁹, попри те, додаю, що почував нехтї до гри в карти, – так, 18 лютого 1847 р. листовно подякував Плетньову «за приговор картёжной игре», висловлений у передмові «Жизнь и сочинения Ивана Андреевича Крылова» до «Полного собрания сочинений» байкаря у трьох томах, що вийшло в Петербурзі на початку 1847 р.)²⁰. На сторінках авторитетного часопису побачили світ Кулішеві автобіографічні повісті «История Ульяны Терентьевны», «Яков Яковлич», історичний роман «Алексей Одногор», фізіологічний нарис «Прогулки по Петербургу. I. Утро на толкучем рынке», «Опыт биографии Н. В. Гоголя», деякі рецензії, матеріали з хроніки закордонних новин. Це було певним літературним здобутком Куліша, який став одним із помітних молодих авторів популярного журналу. Рукопис першого нарису – про відвідини товчка й купівлю пари книжок – редактори часопису («современники», за Кулішевим висловом у листі від 15 грудня 1852 р. до Мик. Дан. Білозерського) прийняли

«с восхищением и просили его писать для каждого месяца по одному такому рассказу. Он однако ж не ручается за своё толкучечное вдохновение и боится покончить двумя или тремя опытами в этом роде»²¹.

Справді, розвинути цей літературно-фізіологічний успіх він не зміг і не схотів. В. Петров пояснював це тим, що «Современник» культивував нову моду на «фізіологію», замість старої моди на «історію», унаслідок чого Куліш, опинившись на роздоріжжі між своїм давнім улюбленцем Волтером Скотом і новим кумиром Дикенсом, не зміг до кінця прийняти останнього як автора фізіологічних нарисів. Так, у «Прогулках по Петербургу» (Современник. – 1853. – № 1), «писаних під Діккенса», «на базар він їде як антиквар, антикваризує фізіологічну сучасність. “Діккенса” бере через “Вальтер Скотта”». За В. Петровим, ставши перед альтернативою: «або ж повний розрив з провінціальним романтичним історизмом, або ж розрив з фізіологічною сучасністю Петербургу і тим самим з “Современником”, Куліш вибрав останнє»²². Думається, вибір було зроблено на користь України, її актуальних культурних та літературних потреб. Куліш зрезигнував з можливості стати художнім «фізіологом» сучасного йому Петербурга (інакше кажучи, піти шляхом Гоголя) і залишився літературним та науковим етнографом рідної України.

¹⁸ Див. також Кулішевого листа до М. Павлика від 10 червня 1896 р.: Записки НТШ. – 1928. – Т. 148. – С. 236. У листі від 14 листопада 1852 р. до О. Бодянського Куліш підкреслив українське походження свого благодійника: «<...> наш земляк Макаренко (який він у біса Макаров?) <...>» (Киевская старина. – 1898. – Кн. 2. – С. 299). Алонім – псевдонім, утворений від прізвища іншої особи. Збереглося 48 неопублікованих листів Куліша до Макарова з 1850-х рр.: Інститут російської літератури (Пушкінський Дім). – Ф. 170. – Оп. 1. – Спр. 70, 71.

¹⁹ Петров В. Пантелеймон Куліш у п'ятдесяті роки: Життя. Ідеологія. Творчість. – К., 1929. – С. 49.

²⁰ Куліш П. Листи. – Т. 1. – С. 154.

²¹ Куліш П. О. Листи до М. Д. Білозерського. – С. 68.

²² Петров В. Пантелеймон Куліш у п'ятдесяті роки. – С. 20–26.

До ідейно-естетичних розходжень із Некрасовським «Современником» додалися грошові незгоди. Про свій конфлікт із Некрасовим Куліш на старості згадував у листі до Олексія Білобородова від 25 квітня 1896 р.:

«Петербургський ледар Некрасов, знаний журналіст, хотів не заплатити мені гонорару за другу половину “Опыта биографии Гоголя” [друкованої в “Современнике” 1854 р., № 3, 4. – Є. Н.], а я не дав йому другої половини. Тоді він: “Не забывайте, что у меня есть Ваша записочка, в которой Вы называете себя автором этой биографии” (печатано під псевдонімом Николай М., се єсть Макаров, такий друзяка, що коли б Николай Павлович [Микола І. – Є. Н.] присіпався: як я смію займатись літературою, коли мені се височайше заперщено? – дак він би сказав: “Се моя книжка; а що його рукою писано, дак я диктував йому”. Сміх і горе!). Ну, я й Некрасова знав як загнудати. Я сказав йому: “Николай Алексеевич! Признаюсь Вам, я всегда думал о Вас дурно; но никогда не думал так дурно, как в эту минуту. Прощайте. Мы больше не знакомы”. Що йому робити? Обіщано, що в дальшій книзі “Современника” буде конець “Опыта б<и>ографии Гог<о>ля”, а конець у мене. Мусив сей архиледар положити в Плетньова 1 000 р. і взяти з його рук мою рукопись (так йому переказав од мене Макаров)»²³.

Унаслідок цих розходжень і конфлікту, Панаєв тут-таки, в «Современнике», досить критично відгукнувся про «Опыт биографии Н. В. Гоголя», заявивши, що цю працю надруковано лише з огляду на цінність уміщених у ній доти не оприлюднених листів Гоголя, тоді як виклад біографа не відзначається ні ясністю погляду на письменника, ні вправністю й послідовністю²⁴.

Розходження з тодішньою редакцією «Современника» стало для Куліша першим редакційним конфліктом, за яким пізніше настали його зіткнення з видавцями «Основи», «Вестника Юго-Западной и Западной России», «Библиотеки для чтения», «Правды», «Газеты А. Гатцука», «Киевской старины», «Зорі»...

Неприхильна рецензія Михайла Михайлова на «Историю Ульяны Терентьевны», опублікована в «Отечественных записках» (1852. – № 10), спричинила недобррозичливе ставлення Куліша до цього журналу та його редактора-видавця Андрія Краєвського. 7 грудня 1852 р. Куліш писав до Мик. Дан. Білозерського, мовлячи про себе у третій особі, як псевдоавтора Н. М.:

«А читали Вы, как его бранили в “От<ечественных> зап<исках>” за первую повесть? Это бранил Мих. Михайлов, автор “Кумушек” (№ 12) и других небольших пьес. Краевский представляет вид, что у него есть свои таланты, но чем дальше, тем ему будет неловче без повестей Н. М., а потом уж требования сего последнего – в случае просьбы – окажутся неслыханными. Так говорит автор, оскорблённый низкою бранью, показывающею совершенное отсутствие критического чутья и уважения к литературному делу»²⁵.

²³ П'ять листів П. Куліша до Ол. Білобородова / Подав М. Возняк // Україна. – 1929. – Кн. 38. – Груд. – С. 90. Правдоподібно, на цей учинок Некрасова з обуренням вказував О. Герцен у листі до І. Тургенева від 5 січня 1861 р. (24 грудня 1860 р.): «Крузе мне рассказывал одну проделку Некрасова с Кулишом – вероятно, ты её знаешь. И с эдаким-то сукиным сыном – вы все якшаетесь. Характеры вы мои, характеры» (Герцен А. И. Собр. соч.: В 30 т. – М., 1963. – Т. 27. – Кн. 1. – С. 125). Герцен загалом неприхильно ставився до Некрасова, несправедливо вважавши його за винуватця у присвоєнні спадщини першої дружини Огарьова, Марії Львівни. Микола Федорович фон Крузе – на той час відставний цензор.

²⁴ <Панаєв И. И.> Заметки и размышления Нового Поэта по поводу русской журналистики // Современник. – 1854. – № 12. <– Отд. 7.> – С. 44.

²⁵ Куліш П. О. Листи до М. Д. Білозерського. – С. 63.

Наступного дня Куліш хвалився своїм відносним літературним успіхом у листі до О. Бодянського:

«Повести моего друга Н. М. возбудили в петербургской публике много споров за и против, что должно служить для него предвестием успеха. “Современник” за ним решительно волочится и сам говорит, что они “скрасили нам журнал и придали ему интересу”. Кр<аевский> бесится, что выпустил из своих рук. Но какой же он дурень: зачем было браниться!»²⁶

Назагал, автобіографічні повісті Куліша своїм психологізмом і художнім рівнем вікликали певний інтерес та неоднозначні (притім досить стримані) публічні, листовні та щоденникові оцінки, прикметні визнанням окремих здобутків і не позбавлені критичних суджень (зокрема Івана Тургенева, Лева Толстого, Аполлона Григор'єва, Бориса Алмазова)²⁷.

У 1851-му – на початку 1854 р. задля заробітку займався Куліш перекладами наукової літератури. Так, переклав (скорочено) і скомпіював фундаментальну працю тогочасного американського письменника й історика літератури Джорджа Тикнора (**История испанской литературы по Тикнору // Отечественные записки.** – 1852. – № 2, 3, 6, 7, 12; окр. вид. – СПб.: Типография П. А. Кулиша, 1861), робив переклади з англійської та німецької мов для Імператорського російського географічного товариства та його видання «Вестник Императорского русского географического общества» (1854), для якого зредагував, зокрема, переклад І. Славницького; переклав з німецької мови у співавторстві з П. Сердюковим працю професора Петербурзького університету, геолога Ернеста Карловича Гофмана – «Северный Урал и береговой хребет Пай-Хой» (Санкт-Петербург, 1856) («Жизнь Кулиша») [I; 263]²⁸.

У Петербурзі Машу Боголюбцову віддали на навчання до приватного пансіону, звідки вона 1853 р. щонеділі приходила до Кулішів і ночувала до понеділка. Проте сподівань вимогливого дядька дівчинка не виправдала – виявилось, що не з кожної дитини можна зробити, що хочеш. Куліш вирішив не тратити марно часу й зусиль і при першій нагоді відмовитися од продовження непевного виховного експерименту, про що повідомляв М. Д. Білозерського 23 січня 1853 р.:

«Маша уже несколько дней у нас, и так как (независимо от небрежности своих наставниц) она обнаружила ту же лень и холодное упрямство в пансионе, какими она постоянно отличалась, то для собственного нашего спокойствия мы решились не стремиться к идеалу воспитания и предоставит ей почти полную свободу в её занятиях. Естественно, с этим решением уменьшается и наша к ней расположенность, заключающаяся в одной нашей идее добра, но не поддерживаемая добрыми природными свойствами воспитанницы. При первой возможности мы возвратим её родителям, потому что нам из этого грубого металла не сделать золота»²⁹.

²⁶ Киевская старина. – 1897. – Кн. 11. – С. 266–267.

²⁷ Див.: Петров В. Пантелеймон Куліш у п'ятдесяті роки. – С. 4–13.

²⁸ Ямпольський І. До бібліографії праць П. О. Куліша та писань про нього: (Додатки й поправки до книги Євгена Кирилюка) // Літературний архів. – 1931. – Кн. 1/2. – С. 156. У листі до М. Д. Білозерського від 30 грудня 1852 р. з Петербурга Куліш повідомляв, що Сердюков у містечку Горки (тепер Могильовської області в Білорусії) здобув «звание учёного агронома, соответствующее кандидатскому. Он zelo учён и ещё более мудр. Приезд его сюда был для меня истинным праздником. Он человек отличных душевных свойств <...>» (Куліш П. О. Листи до М. Д. Білозерського. – С. 72).

²⁹ Там само. – С. 78; див. також: С. 74–76, 88, 99. Машу повіз до батьків на Борзнянщину Віктор Білозерський останньої декади травня (див.: Там само. – С. 101, 102).

Зазнавши невдачі як педагог і вихователь, Куліш шукав причину не в собі й застосованому підході, а в об'єкті виховання, який виявився невіддатливим суб'єктом. У цій побутовій, родинній ситуації, як у краплі води, виявила себе глобальна національна ситуація, що в ній не раз опинявся Куліш як самозваний учитель української інтелігенції та народу, – ті теж далеко не в усьому піддавалися його вихованню, а воліли розвиватися стихійно, відповідно до власної природи, і що більше він ставав у позу авторитарного резонера й обвинувача, то менше співвітчизники його слухали і то більше виявляли опір. Натура сильна і вперта, він не бажав урахувати природні нахили й задатки суб'єкта виховання, а настирливо силкувався ліпити з нього свій ідеал; якщо не виходило – ладен був радше відмовитися – бодай до часу – від «непридатного матеріалу», ніж од вимріяного чи вистражданого взірця. Куліш належав до тих національних провідників, що їх програма й діяльність розраховані на далеку історичну перспективу й високу націє- та державотворчу мету, а не на поблажливе ставлення до національних вад і цюхвилинне запобігання ласки в «етнографічній маси».

На початку і в середині 50-х років письменник підтримував інтенсивне творче й дружнє листування з М. Максимовичем, який від 1841 р. жив на хуторі Михайлова Гора над Дніпром (на теперішній Канівщині). Куліш побував там першої половини жовтня 1852 р. і навіть домовився було з Максимовичем про купівлю у нього шматка землі для власної оселі³⁰. Коли Максимович одружувався (по Великодні 1853 р.), то на його прохання Куліш власним коштом справив у Петербурзі різні убори для нареченої Марії (капелюшок, наколку, весільну квітку) (гроші Максимович повернув за півроку); зі свого боку, Максимович подав Кулішеві багаті матеріали для «Опыта биографии Н. В. Гоголя» (листи письменника та його ще учнівські зшитки)³¹. У листі від 20 січня 1854 р. М. Максимович, усамітнений з дружиною на хуторі, а тому спраглий на інтелектуальне спілкування, тішився з Кулішевих листів і від свого та жінчиного імені запрошував його з Олександром Михайлівною знову приїхати до них улітку:

«Пишите почаще ко мне, если Вам эта заочная беседа приносит хоть половину такого удовольствия, какое мне от неё, каждый раз, как привезут из Золотоноши Ваш конверт. Господь да поможет Вам жить там хорошо, а приехать сюда ещё лучше, отогреться и освежиться привольем Днепра-Словутицы. Не дале, как вчера, Маруся моя с удовольствием румяным говорила мне уже о том, как она по-прошлогоднему поедет с Вашею жинкою и свестью (купаться) на Днепр... – Кланяйтесь же им обеим от нас обоих и привозите их скорее!»³²

Петербург викликав у Куліша амбівалентне ставлення. Він то захоплювався ним, то виривався зі столиці в Україну. На початку 1853 р. писав до Віктора Білозерського:

«Очаровательный Петербург! Сколько здесь для всего находишь времени! Какою чудною силою назлектризован здесь человек! Как верно исполняются расчёты на

³⁰ Див. Кулішеві листи: до П. Плетньова від 13 жовтня 1852 р. [*Перець Л.* Листування П. А. Куліша з П. П. Плетньовим (1843–1861 рр.). – ІР НБУВ. – Ф. І. – № 17927. – Арк. 14, машинопис], до О. Бодяньського від 18 жовтня 1852 р. (Киевская старина. – 1897. – Кн. 11. – С. 265).

³¹ Див. Кулішеві листи до М. Максимовича від 1-го і 10 квітня, 25 жовтня, 2-го і 14 листопада, 25 грудня 1853 р.: ІР НБУВ. – Ф. Х. – № 14714. – Арк. 11, 13, 15, 16 (копії).

³² *Каманин И.* Письмо М. А. Максимовича к П. А. Кулишу // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – К., 1904. – Кн. 18. – Вып. 3/4. – С. 129.

возможное в наших обстоятельствах! Если бы только мне как-нибудь поладить с его климатом, то я бы никогда не расстался с ним навеки!»³³

Про те, що йому дошкуляли тоді в Петербурзі насамперед погодні умови, Куліш писав і до Мотрони Білозерської у квітні того самого року: «Благословенный Петербург! Если б только он не стоял в болоте! <...> Здесь есть только сырость, но прохлады нет»³⁴. Вологий клімат і не пристосований до нього сіверський організм, унаслідок чого виникали проблеми зі здоров'ям, змушували Куліша час від часу вертатися для оздоровлення в Україну. До С. Аксакова 23 березня 1853 р. з Петербурга про задуманий від'їзд на батьківщину:

«Наконец я пренебрѣг все так называемые благоразумные расчѣты и решился провести хоть несколько лет жизни по-человечески. Я бы этого не сделал, если бы пользовался более цветущим здоровьем; а то меня преследует мысль о позднем сожалении в предсмертных муках среди болота [тобто Петербурга як міста на болоті. – С. Н.], вдали от родины, от её неба и зелени. Мало есть людей, которые, зная мои ничтожные средства для жизни и другие обстоятельства, не назовут меня легкомысленным человеком. Совершенно с ними согласен, да жить-то хочется... <...> Я спешу захватить в Малороссии начало весны»³⁵.

Якщо нудне спливання часу в лінощах на хуторі породжувало потяг до переваг великого міста, його напружених робочих ритмів, то столична суєта, навпаки, викликала тугу за уявно безтурботним хутірним життям, а при нагоді спонукувала насолоджуватися ним бодай якусь часину:

«Солнце сяс, дерево має листем перед самим моїм столом; а у Блатенську де сього взяти? Хвала тобі, Господи, що виніс мене живого й цілого із тієї болотньої цивілізації. Лучче тут носить свитку, ніж там жупан», –

утішався Куліш мотронівським буттям у листі до О. Бодяньського 18 червня 1853 р.³⁶ Дитя степу, він почувався зрідненим зі степовою природою, мовби розчинявся у ній, віддаючись суто фізичним відчуттям, насолоджуючись простою фізіологією природного буття, утім, як основи життєдіяння душі, розуму; глибоко відчував свіжість степового повітря і поетичний чар рівнинної місцевости, на протигагу задушливій і метушливій цивілізації міста:

«Едешь степью, по дороге, ровной как стол, дышишь полною грудью, доверчиво дышишь, и – ничего не желаешь. Ведь это чудное состояние души – не желать ничего!.. Ничего не помнишь, ни о чём не жалеешь, чувствуешь только, что жизнь, то есть простое ощущение бытия, – драгоценнейший дар Провидения, источник всех радостей, всех поэтических движений сердца. Это сознаёшь постоянно под влиянием живительного степного воздуха и полного произвола в своих действиях. В городах – и особенно в больших городах, где люди оспаривают друг у друга каждый шаг и на нескольких квадратных сажнях строят тысячи своих затей, отрѣкшись от простой

³³ ІЛ. – Ф. 18. – № 110 (список без дати). Що це лист січня – початку лютого 1853 р., свідчить згадка про купівлю Кулішами фортеп'яна, який на той час іще був у майстра. Про це придбання йдеться також у Кулішевих листах до О. Бодяньського від 3 лютого 1853 р. (Киевская старина. – 1898. – Кн. 2. – С. 300) і до М. Д. Білозерського від 7 лютого 1853 р. (Куліш П. О. Листи до М. Д. Білозерського. – С. 82).

³⁴ ІР НБУВ. – Ф. І. – № 30178.

³⁵ *Листьма П. А. Куліша к С. Т. Аксакову / Сообщ. В. Шенрок // Русская старина. – 1904. – Кн. 12. – С. 696.*

³⁶ Киевская старина. – 1898. – Кн. 2. – С. 303.

природи, витеснив её совершенно душевною цивилизацією, – человек никогда не добудет этого чувства из-под груза разных и разных ощущений, брешущих в его сердце. А поэту необходимо возвращаться иногда к первобытной дикости и суровости души <...>. Вот почему, я думаю, Петербург опротивел мне наконец смертельно <...>» (лист до М. Д. Білозерського від 26 червня 1853 р. з Лубен)³⁷.

Хуторянинові за народженням і вихованням потрібно було місто для відповідного роду діяльності, а міщанинові-інтелігенту в першому поколінні – хутір для черпання фізичних і душевних сил.

І все-таки головна причина Кулішевого почуття неприкаяности крилася в тому, що через заборону друкуватись він не міг розгорнути на повну силу власних творчих можливостей. Докладені зусилля не давали бажаного результату, перспектива у найближчому майбутньому не проглядалася. Звідси – відчуття власного безсилля, часом настрої резигнації, апатії, безпечна бездіяльність. Немоżliвість плідної творчої праці веде до внутрішнього сум'яття, бентежних рефлексій і спрямування незадіяної енергії на духове самовдосконалення. До М. Максимовича 25 грудня 1853 р. зі столиці імперії:

«<...> мне почти так же тяжело жить в Петербурге, как и в Малороссии. <...> Я желал бы жить для того, чтоб жить. Впрочем, я весел, или – по крайней мере – беспечен. Журбою поле не переедешь. Живу как живётся, а будущее пускай само обо мне позаботится, – тем более, что сколько я о нём ни прилагал старания – всё-таки ничего не выходит путного. <...> Надобно презреть все искательства, есть кусок хлеба, какой Бог послал, и, отложив попечение о земных благах, работать в тишине для благ небесных – то есть развивать своего внутреннего человека. Это одно верно; всё прочее – пустые призраки, за которыми гоняются только дети»³⁸.

Мрію мати усідок на власному хуторі, щоб час од часу вириватися туди з надокучливого «Блатенська» (Петербурга) та його «болотної цивілізації», Куліш здійснив наприкінці червня 1853 р., надбавши землю в етнографа й фольклориста Матвія Симонова на хуторі Заріг, що складався з козацьких (запорозьких) поселень поблизу містечка Оржиця Лубенського повіту на Полтавщині³⁹. За Кулішевим свідченням, Симонов дав йому землю «без плати» – «роби що хочеш» («Жизнь Куліша») [I; 256]. Вікторові Білозерському в листі від 26 червня 1853 р. Куліш так пояснював свій вибір місця для хутора:

«Жаль мне расстаться с Михайловой Горой, но она только бы брала от нас деньги, а нам ничего, кроме эстетических впечатлений, не доставляла. Здесь же мы будем иметь независимый кусок хлеба»

(тут було 80 десятин чорнозему та 40 десятин сіножатей, лісу й занедбаного саду). Для спорудження будівель, придатних спочатку тільки для проживання влітку, а за рік, як будуть поставлені печі, – і для зимування, Куліш мав намір

³⁷ Куліш П. О. Листи до М. Д. Білозерського. – С. 107.

³⁸ ІР НБУВ. – Ф. Х. – № 14714. – Арк. 20–21.

³⁹ Див. листа від 4 липня 1853 р.: Куліш П. О. Листи до М. Д. Білозерського. – С. 110. У листі від 24 січня 1890 р. Куліш інформував О. Огоновського, що Матвій Симонов, який друкувався під літературним псевдонімом *М. Номис*, – «син козака Симоненка. Симоненків у селі Зарозі, над річкою Оржицею, багато, і один з них зробився титулярним купцем Симоновим і сина провів “у люде” через гімназію й університет» (Життя й революція. – 1929. – № 12. – С. 299). Виїхавши з Петербурга 24 травня, Куліші добралися до Мотронівки 15 червня (лист Куліша до М. Максимовича від 18 червня 1853 р.: ІР НБУВ. – Ф. Х. – № 14714. – Арк. 14).

використати мотронівських кріпаків: «Надлежит також озайботитися и переводом сюда людей, как предоставленных в наше распоряжение, так и тех, на которых даровано право Наденьке»⁴⁰ (Надії Михайлівні). Позичивши п'ятсот карбованців у Плетньова та ще чотириста в одного родича, Куліш став будуватися на пустій леваді («“Баївщина” зветься те місце, жили колись там козаки Баї, старосвітські люде запорозького кодла»); наступного літа хату збудовано («Жизнь Куліша») [I; 256]⁴¹.

Та це було тільки тимчасове приміщення, яке Куліш задумав використати в майбутньому як пекарню, для себе ж із дружиною хотів спорудити не «хату», а справжній «будинок». Про це, а також про клопоти і прикросі, пов'язані з облаштуванням хутора, він інформував «любих наших» Михайла та Марію Максимовичів 4 червня 1854 р. з Баївщини:

«Чи скоро ж воно зробиться, сього не скажу, бо наші зарізькі майстри такий народ, що два рази сокирою цюкне, а в третій раз горілочки хлисне; як же нахлищеться, то ляже під колодою виспатся, а виспавшись, просить чого кислого напитись та й знов шукає чарки похмелитися»⁴².

Не обійшлося без симптомів «класового антагонізму» – побутових чвар і сварок подружжя Кулішів з їхніми кріпаками, які навіть робили спробу підпалити своїх «панів»⁴³. З приводу двомісячної перерви у кореспонденції з О. Бодянським Куліш одверто зауважив у листі до нього від 2 липня 1854 р. з Баївщини:

«Между малороссийским панком и профессором университета какая может быть переписка? А я в последнее время погрузился по шею в мелочь самой ничтожной панской жизни. <...> Меня месяца два не было на свете, был только человек, носивший моё имя. Но этому человеку чужды были все мои привычки и стремления. Наконец, деревенские мерзости мелкопоместного хозяйства в глухой степи дошли до последней крайности; я плюнул на всё и обратился к своим обычным занятиям»⁴⁴.

Етнографія – зайняття далеко приємніше, ніж клопітне користання з кріпацької праці... Навчений гірким хутірним досвідом, Куліш радив Іванові Славницькому, тоді вже студентові Медико-хірургічної академії в Петербурзі, не плекати ілюзій щодо можливого ідилічного життя серед простолюду: «Простой народ в Малороссии хорош, но для этнографа, а не для медика» (лист від 13 лютого 1855 р.)⁴⁵. Виїхавши на зиму 1855/56 р. з Баївщини до Києва, Куліш з гіркотою і роздратуванням зазначив у листі до М. Д. Білозерського 3 січня 1856 р., що

«долго, долго, а может быть, и никогда не будет хозяйничать в Баивщине. Это была самая неудачная проба. Но, клянусь, подлее народу я не встречал, как тот, который

⁴⁰ ІЛ. – Ф. 18. – № 110. Див. також листа до О. Бодянського від 25 липня 1853 р. з Мотронівки: Киевская старина. – 1897. – Кн. 11. – С. 275.

⁴¹ Пор. у Кулішовому листі до М. Максимовича від 22 квітня 1854 р.: «Баївщина (се, бач, так зове народ мій хутір, бо тут жив Бай козак)» (ІР НБУВ. – Ф. X. – № 14714. – Арк. 24). Заробивши на своїх книжках, Куліш сплатив цей борг Плетньову, пославши йому 15 березня 1857 р. переказний вексель до Парижа (див. Кулішеві листи до Плетньова від 4 грудня 1856 р. і 15 березня 1857 р.: *Перетц Л.* Листування П. А. Куліша з П. П. Плетньовим. – Арк. 17, 20).

⁴² ІР НБУВ. – Ф. X. – № 14714. – Арк. 25, 26.

⁴³ Див. листи Олександри Куліш до Надії Забіли від 1 червня, 25-го і 27 липня 1854 р.: *Петров В.* Пантелеймон Куліш у п'ятдесяті роки. – С. 62–68. Автограф листа від 25 липня 1854 р.: ЧЛМК. – № А–5721.

⁴⁴ Киевская старина. – 1897. – Кн. 12. – С. 457.

⁴⁵ ІР НБУВ. – Ф. I. – № 29259. – Арк. 2.

мене достался! Он отравил для нас хуторскую жизнь, в которой мы никогда не знали скуки. Одни досады и огорчения прогнали нас оттуда»⁴⁶.

Господарські стосунки з простолюдом у Куліша не склалися від самого початку його власного хутірної побуту.

У 50-х роках розширюється коло Кулішевих знайомств із літераторами, митцями, мислителями. На літературно-мистецьких вечірках, що їх влаштували Куліші по п'ятницях у себе в Петербурзі 1853 р., бував, зокрема, композитор і оперний співак Семен Гулак-Артемівський з дружиною Олександрою Іванівною, арфісткою і піаністкою: він співав самотужки покладених на ноти українських пісень, а вона акомпанувала на фортеп'яно, що його придбали Куліші⁴⁷.

Принагідно Куліш підтримував стосунки з Михайлом Туловим (1814–1882), професором (у 1840–1853 рр.) російської словесности Ніжинського ліцею князя Безбородька. 18 жовтня 1852 р. з Борзни Куліш повідомляв О. Бодяньського:

«В Нежине заехал к Тулову. Он говорит, что монет вырыто плугом до 200, из которых большая часть серебряных и носят названия Владимира, Ярослава, другого Владимира и Глеба (а по мнению других, Святополка)»⁴⁸.

На початку 1853 р. Тулов видав у Києві написаний на основі прочитаних курсів свій посібник з естетики «Руководство к познанию родов, видов и форм поэзии», у якому намагався поєднати естетику просвітницького класицизму з християнською мотивацією класицистичних категорій, водночас виступивши послідовником Жан-Поля, особливо в загальній естетиці, та гегельянцем у теорії мистецтв, але при цьому вилучав народну словесність із систематики мистецтв⁴⁹. Примірник цього видання Куліш дістав, очевидно, від самого Тулова і, чи то з прихильности до нього, чи то справді ознайомившись зі змістом посібника і чомусь не перейнявшись ігноруванням фольклору, все-таки просив Бодяньського в листі від 24 лютого 1853 р. з Петербурга:

«Недавно в Москву прислана из Нежина книга Тулова об эстетике. Пожалуйста, похлопочите, чтоб она была похвалена, чего она и заслуживает. Может быть, Вы имеете средства подействовать косвенно и на “Москвитянина”»⁵⁰.

У Петербурзі на помешканні П. Плетньова 11 січня 1853 р. Куліш запізнався з письменником Григорієм Данилевським, родом із Харківщини, але той справив на нього кепське враження як торохтій, а ще й, мабуть, тому, що перед тим його стаття «Хуторок близ “Диканьки”», надрукована в «Московских ведомостях» (1852. – № 124. – 14 окт.), не сподобалася Кулішеві. Другого дня в листі до М. Д. Білозерського він досить уїдливо описав цю зустріч:

«Настоящий фертик, скучнейший пустомеля. За неимением материалов для разговора (а беспрестанно говорит он считает своим долгом), он рассказывал свою

⁴⁶ Куліш П. О. Листи до М. Д. Білозерського. – С. 139. Про клопоти Кулішів під час господарювання у Баївщині також див.: *Нахлік Є.* Подружнє життя і позашлюбні романи Пантелеймона Куліша. – С. 52–55.

⁴⁷ Див. Кулішевого листа від 7 лютого 1853 р.: Куліш П. О. Листи до М. Д. Білозерського. – С. 82–84.

⁴⁸ Киевская старина. – 1897. – Кн. 11. – С. 265.

⁴⁹ *Бовсунівська Т. В.* Історія української естетики першої половини XIX століття. – К., 2001. – С. 152–157.

⁵⁰ Киевская старина. – 1897. – Кн. 11. – С. 268.

статью в “Моск<овских> ведомостях” о хуторе Гоголя. Если б он знал, несчастный, что подле него сидит безжалостный рецензент его статьи!»⁵¹

А невдовзі, 9 травня 1853 р., в листі до того самого адресата Куліш назвав «пакою» «Епизод из поэмы “Адвокатство женщины”» Данилевського, надрукований у журналі «Пантеон» (1853. – № 4), і додав: «Г. Данилевский этот, несмотря на свою молодость, успел уже составить себе такую репутацию, что его прозвали маленьким Булгариным»⁵². Проте від лютого 1854 р. Куліш принагідно листувався з Г. Данилевським⁵³.

З кінця 1853 р. зав’язалося приятелювання з художником Левом (Левком, як називав його Куліш) Жемчужниковим, який у 1852–1856 рр. жив переважно в Україні й, за Кулішевыми словами в петербурзькому листі до О. Бодяньського від 13 грудня 1853 р., «очень полюбил нашу Малороссию», «посвящает свой талант исключительно Малороссии и теперь занят изучением её истории, этнографии и словесности»⁵⁴. Знайомство з Кулішем, за пізнішими спогадами самого Жемчужникова, ще більше зміцнило його духовий зв’язок з Україною, бо Куліш узимку 1853/54 р. незрідка приходив до нього в Петербурзі на наймане помешкання, вводив у світ української історії, переказів та пісень, читав Шевченкові твори⁵⁵. А в листі від 11 жовтня 1897 р. до В. Шенрока, відгукуючись на його прохання написати спогади про Куліша, Жемчужников згадував:

«Я познакомился с П<антелеймоном> А<лександровичем> в Петербурге. Жил он скромно, и я нашёл в нём то, что искала моя душа, горячо полюбившая Малороссию со всею её историею, песнями, обычаями, одеждой, – словом, полюбил в ней всё-всё – без исключения. Кулиш посещал меня нередко в моей уединённой, так сказать, секретной, мастерской в саду, на Вас<ильевском> Острове. Там он мне читал свои произведения, думы народные, и мы вдвоём засиживались нередко за полночь. В это время он подарил мне историю Малороссии (им написанную, маленькую книжку), думы, собранные им в последовательном порядке. То и другое предназначалось пустить в народ и публику, но то и другое цензурой не было до этого допущено»⁵⁶.

Як можна здогадуватися, Жемчужников мав на увазі Кулішеві книжки «Повесть об украинском народе» та «Україна».

У Москві О. Бодяньський познайомив Куліша, за його спогадами в одному з листів до М. Шаховського 1893 р., «со всесторонне чувствующим, истинно русским и истинно великорусским домом Аксаковых»⁵⁷. Куліш не раз бував у їхній підмосковній садибі в Абрамцеві, листувався із Сергієм Аксаковим і його синами Костянтином та Іваном. Уже першого дня перебування в Абрамцеві

⁵¹ Куліш П. О. Листи до М. Д. Білозерського. – С. 73. Подібну характеристику тодішньому Данилевському дав і Л. Жемчужников од себе та своїх петербурзьких приятелів-художників: «человек весьма несимпатичный для нас и развязный до нахальства» [Жемчужников Л. М. Мои воспоминания из прошлого. – Лг., 1927. – Вып. 2: В крепостной деревне (1852–1857 гг.). – С. 46].

⁵² Куліш П. О. Листи до М. Д. Білозерського. – С. 98.

⁵³ Див. Кулішеві листи до нього від 2 лютого з Москви й від 24 лютого з Борзни та ін.: Багалеї Д. И. Письма к Гр. Петр. Данилевскому. Письма П. А. Кулиша // Киевская старина. – 1903. – Кн. 2. – С. 227–231.

⁵⁴ Там само. – 1897. – Кн. 12. – С. 453.

⁵⁵ Жемчужников Л. М. Мои воспоминания из прошлого. – Лг., 1927. – Вып. 2. – С. 23, 48.

⁵⁶ ІР НБУВ. – Ф. І. – № 31045.

⁵⁷ Русское обозрение. – 1897. – Кн. 3. – С. 202.

(4 листопада 1852 р.) він запізнався з іншими московськими слов'янофілами – братами Іваном та Петром Киреевськими, Василем Єлагіним, а другого дня уже в Москві у Єлагіних – з їхньою матір'ю Авдотьєю (Євдокією) Єлагіною (у першому шлюбі – Киреевською), господинею літературно-філософського салону⁵⁸. Гарними враженнями від сімейств Аксакових і Єлагіних Куліш ділився у листі до М. Максимовича 9 листопада 1852 р.: «Прекрасные люди. Я провёл с ними несколько часов с чувством, не часто мне внушённым»⁵⁹. Про відвідини разом із Кулішем Єлагіної зробив щоденниковий запис від 6 листопада 1852 р. О. Бодяньський; він також зазначив, що Куліш занотував од нього деякі подробиці про його останню зустріч із Гоголем та інші деталі з життя письменника⁶⁰.

Повертавшись на літо з Петербурга до Мотронівки, Куліш та його дружина наприкінці травня – на початку червня 1853 р. мешкали у Москві в О. Бодяньського⁶¹. Наприкінці січня 1854 р. проїздом із Петербурга до Мотронівки знову зупинилися в Москві, ймовірно, також на помешканні О. Бодяньського, відвідали театр⁶². Пишучи біографію Гоголя, Куліш і далі консультувався з Бодяньським. За щоденниковим записом останнього від 29 січня 1854 р., він розказав Кулішеві, що приводом для написання «Ревизора» послугувала справжня подія, що трапилася у Бесарабії з письменником і мандрівником Павлом Свиньїном (про неї Бодяньський чув од близьких родичів останнього). За іншим щоденниковим записом Бодяньського – від 31 січня, – Куліш у Москві спеціально приходив до Михайла Щепкіна з листом від Андрія Маркевича, котрого славетний актор вельми цінував як прекрасного музиканта. Метою цих відвідин було прохання до Щепкіна як близького знайомого й шанувальника Гоголя послухати кілька уривків з біографії письменника («<...> мне не хотелось бы сказать что-нибудь такого, что было бы не так или неприятно Вам», – переказував Бодяньський Кулішеві слова, промовлені до актора)⁶³. Пізніше в листі від 16 травня 1856 р. до К. Аксакова

⁵⁸ Див. Кулішевого листа до дружини від 4–5 листопада 1852 р.: *Куліш П. О. Листи до М. Д. Білозерського*. – С. 197–199.

⁵⁹ ІР НБУВ. – Ф. Х. – № 14714. – Арк. 5 (копія).

⁶⁰ *Выдержки из дневника О. М. Бодянского // Сборник Общества любителей российской словесности на 1891 год*. – М., 1891. – С. 109.

⁶¹ Лист від 28 травня 1853 р.: «В Москве мы уже дня четыре. <...> мы – у Бод<я>нского» (*Куліш П. О. Листи до М. Д. Білозерського*. – С. 103). Див. також листа від 4 червня: *Там само*. – С. 104–105.

⁶² 12 січня 1854 р. Куліш писав до Бодяньського з Петербурга: «Надеюсь выехать отсюда 25 января <...>. В Москве я намерен прожить целую неделю, потому что еду домой не к спеху и хотелось бы видеть на сцене Щепкина и других хороших актёров. <...> На этот раз нас будет ехать всего двое – я та жінка <...>. Надеюсь, что мы не обременим Вас своим присутствием; если же у Вас кто-нибудь болен или явилось в доме какое-нибудь особенное неудобство, то сделайте одолжение – известите меня. Тогда я останюсь у Шевальдешева», тобто в готелі (Киевская старина. – 1897. – Кн. 12. – С. 455–456). А 30 січня 1854 р. співіцав уже з Москви Вікт. Білозерського: «Знайте же, что мы уже в Москве и наслаждаемся сё чудесами, то есть театром и пр. Из Москвы намерены выехать 6-го февраля <...>» (цит. за: *Петров В. Пантелимон Куліш у п'ятдесяті роки*. – С. 59). Тим часом пізніше, в листі до С. Аксакова від 13 січня 1858 р., Куліш признався: «<...> во всю мою жизнь я не видел на театре Щепкина: так я себе отказывал до сих пор в общественных удовольствиях. Но теперь, проработавши иногда вплоть от утра до ночи, в лихорадочном жару деятельности (моей спасительницы) и не зная, к кому из моих приятелей склонить усталую голову, я позволяю себе слушать вечером итальянскую оперу или смотреть спектакль» (*Людзі М. К. Невидані листи П. О. Куліша до Аксакових // Радянське літературознавство*. – К., 1957. – № 19. – С. 99).

⁶³ *Выдержки из дневника О. М. Бодянского*. – С. 118.

Куліш просив надіслати від його імени Щепкіну один примірник «Записок о жизни Николая Васильевича Гоголя»⁶⁴.

В атрибуції Гоголевих текстів Кулішеві допомагав випускник Московського університету, молодий історик російської літератури, знаний своїми бібліографічними працями, Микола Тихонравов. Іще 1853 р. він опублікував у газеті «Московские ведомости» (№ 51 за 28 квітня) бібліографічні поправки й доповнення до Кулішевої статті «**Несколько черт для биографии Николая Васильевича Гоголя**» (Отечественные записки. – 1852. – № 4. – Отд. 8). 2 липня 1854 р. з Баївщини Куліш просив О. Бодяньського, якому надіслали примірник «**Опыта биографии Н. В. Гоголя**» (Санкт-Петербург, 1854): «Передайте его от меня Тихонравову, чтоб я не показался ему неблагодарным; а Вам я готовлю экземпляр с приписками, как было обещано. Передайте ж немедленно»⁶⁵. За витягами, що їх зробив Куліш, Тихонравов з'ясував для нього, що майже всі рецензії, надруковані в першому числі «Современника» за 1836 р. під загальною назвою «Новые книги», належать Гоголеві⁶⁶. Тим-то в петербурзькому листі від 16 травня 1856 р. до К. Аксакова Куліш просив його надіслати Тихонравову примірник «Записок о жизни Николая Васильевича Гоголя»⁶⁷.

У мотронівському листі від 4 жовтня 1854 р. до О. Бодяньського Куліш повідомляв, що влітку в нього на хуторі Заріг гостювали почергово Микола Рігельман (на той час дійсний член Київської археографічної комісії) і Лев Жемчужников. Попри зайнятість, Куліш особливо тішився з приїзду Жемчужникова: «Цей хлопець і геть-то у мене загаюєсь, і хоч дуже мені дещо поперебивав, ну, та вже ж хоч не дурно: там таке втішне та цікаве москальча, що й роботу усяку забудеш». На пропозицію Жемчужникова, поїхали удвох до Полтави – спочатку, до Лубен, на бричці, далі, за його наполяганням, на перекладній. По дорозі відвідали гоголівську Яновщину (інакше – Василівка). Там познайомилися з матір'ю (Марією Іванівною) та сестрами письменника, його небожем Миколою Трушковським:

«Стара Гоголиха і її дочки – прелюбезні люде. Так нас приголубили, як родичів, і які тільки були шпаргали (з чемодана з Німеччини і письмо до сестри до Ганни), – усе нам – нате, батечки, що хоча робить собі. Ще й більше обіщали, як побачуєсь із їх небожем у Москві. Воно-бо там служитиме. І небожа <...> – гарний хлопчик».

На Полтаву, за браком часу, Куліш, за його словами, «тільки подививсь, та й годі. <...> Бачив хатину Котляревського. <...> Вернувшись до хутора, знов працював над садовоною <...>».

Відтак поїхав до Мотронівки⁶⁸.

⁶⁴ Радянське літературознавство. – К., 1957. – № 19. – С. 85.

⁶⁵ Киевская старина. – 1897. – Кн. 12. – С. 458.

⁶⁶ Про цю допомогу М. Тихонравова влячний Куліш згадав у вид.: *Николай М. <Кулиш П. А.> Записки о жизни Николая Васильевича Гоголя, составленные из воспоминаний его друзей и знакомых и из его собственных писем: В 2 т. – СПб., 1856. – Т. 1. – С. 166.*

⁶⁷ Радянське літературознавство. – К., 1957. – № 19. – С. 86, 112.

⁶⁸ Киевская старина. – 1898. – Кн. 2. – С. 307. В оригіналі: «да вже ж». Раніше на звороті титульної сторінки своєї книжки «Україна» Куліш надрукував таку вказівку: «Словце *да* треба читати – *та*». Подібну примітку зробив і до однієї української народної пісні, умонтованої в російській текст: «Частицу *да* должно выговаривать – *та*» (*Кулиш П. А.* Михайло Чарнышенко, или Малороссия восемьдесят лет назад. – К., 1843. – Часть вторая. – С. 42). З огляду на це скрізь в українських текстах Куліша правонисну форму *да* відповідного сполучника й частки заміною на *та*.

Відвідини Яновщини відбулися після 4 липня 1854 р., бо того дня І. Аксаков, уже побувавши в цьому селі, у листі до рідних сповіщав із Ромен, що Куліш іще не був у родини Гоголів⁶⁹. А найпевніше, Куліш і Жемчужников завітали до Яновщини у вересні. У листах до М. Максимовича від 4 липня та 18 серпня з Баївщини, від 22 серпня з Хорола та від 2 вересня з Баївщини про перебування у Яновщині ще не йдеться, а в листі до нього від 28 вересня 1854 р. з Баївщини Куліш уже сповіщав:

«Последнее моё время растратил гость мой Жемчужников, с которым я ездил в Полтаву и был у матери Гоголя: он продержал меня в Полтаве своими просрочками очень долго <...>. Возвращаясь из Полтавы, он переменял свой план и уехал от меня в Черниговскую губернию. Я остался в хуторе дня на два, чтоб распорядиться хозяйством и вот уже десять дней собираюсь к Вам <...>»⁷⁰.

Про те, що вони з Кулішем заїжджали у Василівку на Полтавщині до матері та сестер Гоголевих, згадав і Л. Жемчужников у спогадах, зазначивши, що Кулішеві було дуже цікаво й корисно познайомитися з ріднею славетного земляка, чиї матеріали він тоді збирав для свого видання. У дерев'яній хаті вони вели бесіди з матір'ю, тіткою і сестрами письменника, потім Трушковський і Куліш зачепили руки за Гоголеві листи. Виїхали звітти Куліш із Жемчужниковим,

«провожаемые самыми дружескими прощаниями и снабжённые на дорогу провизией. <...> Кулиш, нагруженный материалом письменным и устным, пояснениями на свои вопросы, – спешил к себе, чтобы работать в тишине хуторской жизни»⁷¹.

5 жовтня 1854 р. з Мотронівки Куліш повідомляв Жемчужникова у Седневі, що мусить тут, у хутірному затишку, десь з місяць опрацьовувати гоголівські матеріали, зібрані в Яновщині та одержані з Петербурга й Москви, а тому запрошував його приїхати сюди, щоб привезти якогось листа, пов'язаного з Гоголем, а заодно послухати місцевих пісень і займатися далі малюванням (Куліші обіймали у флігелі три світлі покої)⁷². 21 жовтня Куліш іще опрацьовував гоголівські матеріали в Мотронівці (лист звіттіля до М. Максимовича, датований цим днем). А в листі до нього-таки від 30 листопада 1854 р. вже з Москви відзначив:

«Записки Гоголихи для меня драгоценны и как заметки, и как документ. Это прекрасная, поэтическая натура. Она собою многое объясняет для меня в сыне, и я сделал большое приобретение, познакомившись с нею»⁷³.

У Марії Іванівни навзаєм склалося щонайкраще враження про Куліша. Надсилаючи йому, на його прохання, свої родинні спогади, вона в листі від 30 грудня 1854 р. із щирою прихильністю зазначила:

«Письмо Ваше осветило и мне Вашу душу, и каких чувств исполнена она <...>. Я никогда не писала с такой откровенностью и спокойствием, как к Вам, мой дорогой земляк, любитель моего сына. Вы так умели своей добротой расположить меня к себе»⁷⁴.

Оселившись у середині 50-х років у Баївщині, Куліш принагідно об'їздив чимало міст і сіл Полтавщини. Так, наприкінці квітня 1855 р., повертавшись із

⁶⁹ *И. С. Аксаков: Письма к родным (1849–1856)*. – М., 1994. – С. 282.

⁷⁰ ІР НБУВ. – Ф. Х. – № 14714. – Арк. 28–33 (копії).

⁷¹ *Жемчужников Л. М. Мои воспоминания из прошлого*. – Лг., 1927. – Вып. 2. – С. 160–163.

⁷² ІЛ. – Ф. 18. – № 102 (список).

⁷³ ІР НБУВ. – Ф. Х. – № 14714. – Арк. 35, 36.

⁷⁴ *Крутикова Н. Е. Н. В. Гоголь: Исследования и материалы*. – С. 235, 254.

Петербургу через Москву, Тулу, Орел, Кроми, Курськ⁷⁵, село Суджа, Суми й Охтирку, проїхав «на своїх, домашніх лошадях» через Зіньків, Миргород і Хорол, черпаючи по дорозі чимало цікавого зі своїх неквапливих спостережень, був у Великих Сорочинцях і про тамтешню мальовничу місцевість захоплено відгукнувся у листі до М. Д. Білозерського від 1 травня 1855 р. з Баївщини: «Что за красавица река Псёл там! Она могла действительно вдохновить автора “Сорочинской ярмарки”»⁷⁶. 1855 року Куліші знову літували в Зарозі – Баївщині, де перебували від початку травня до кінця вересня⁷⁷.

На все життя Куліш зберіг пошану й симпатію до Сергія Тимофійовича Аксакова, «святого, юного серця дідуся» («Жизнь Куліша») [І; 256], під керівництвом та за прискіпливою редакцією якого (а також його старшого сина Костянтина і П. Плетньова) підготував і видав набагато розширені проти «Опыта...» «Записки о жизни Николая Васильевича Гоголя, составленные из воспоминаний его друзей и знакомых и из его собственных писем» (т. 1–2, Санкт-Петербург, 1856). Згодом у листі від 29 квітня 1888 р. до В. Шенрока Куліш признався: «<...> всё, мною сообщённое публике, было одобрено этими министрами народной нравственности <...>»⁷⁸. Частину нових гоголівських матеріалів доставив йому той-таки С. Аксаков, який позичив, «сам визвавшись», і кошти на видання «Записок...» – 800 карбованців («Жизнь Куліша») [І; 257]. Можна сказати, що в 1850-х рр. авторитетний «старий Оксак», як зукраїнська називав його Куліш⁷⁹, зайняв у його взаєминах із літераторами поважне місце поруч із давнім наставником Плетньовим, а щодо свіжості й динамічності стосунків навіть випередив останнього. Куліш і далі підтримував дружні контакти з Плетньовим (листувався з ним, бував у нього на обідах, на недільних вечорах)⁸⁰, але період взаємопізнавального захопленого зближення вже минув⁸¹. С. Аксаков також почував до Куліша дружню взаємність, про що повідомляв М. Максимовича 5 липня 1854 р. («Вы, верно, уже знаете, как я познакомился с Паликопом [прізвисько Куліша, хрещеного на Паликопи й названого на честь святого Пантелеймона. – Є. Н.] и как мы полюбили друг друга») і 10 квітня 1856 р. («Я очень полюбил этого энергического и преданного своему делу человека»)⁸².

⁷⁵ Див. листи від 16 квітня з Петербурга і від 25 квітня з Кром: *Куліш П. О.* Листи до М. Д. Білозерського. – С. 123–125.

⁷⁶ *Там само.* – С. 125–126.

⁷⁷ Див. Кулішевого листа й дописку Олександри Михайлівни від 3 травня 1855 р. з Баївщини (*Куліш П. О.* Листи до М. Д. Білозерського. – С. 127–128); баївчанські листи Олександри Михайлівни до Надії Забіли від 29 липня, О. і П. Кулішів до неї-таки від 2 серпня (зі звісткою про гостювання М. Рігельмана), Куліша до Мик. Мих. Білозерського від 1 серпня, – а також Кулішеві листи до цього адресата від 7 і 10 вересня з Лубен (*Петров В.* Пантелеймон Куліш у п'ятдесяті роки. – С. 133–137, 140–143, 147) і до О. Бодяньського від 26 червня і 16 вересня з Баївщини (Киевская старина. – 1897. – Кн. 12. – С. 461–462), 8-го і 13 жовтня 1855 р. Куліш написав листи вже з Мотронівки (*Куліш П. О.* Листи до М. Д. Білозерського. – С. 129–130).

⁷⁸ ІР НБУВ. – Ф. 324. – Гог. 34.

⁷⁹ Див., зокрема, листа до О. Бодяньського від 4 жовтня 1854 р.: Киевская старина. – 1898. – Кн. 2. – С. 307.

⁸⁰ Див. Кулішевого листа до Вікт. Білозерського початку 1853 р. (ІЛ. – Ф. 18. – № 110). У цьому-таки листі Куліш повідомляв, що відновлюються колишні дружні зв'язки і з О. Ішимовою.

⁸¹ Докладніше див.: *Нахлік Є.* Подружнє життя і позашлюбні романи Пантелеймона Куліша. – С. 92–95.

⁸² *Пономарёв С.* Из писем к М. А. Максимовичу: (Письма С. Т. Аксакова) // Киевская старина. – 1883. – Кн. 4. – С. 836, 838.

Увечері 30 листопада 1854 р. Куліш приїхав ув Абрамцево до Аксакових і мешкав у них близько двох тижнів, користаючи з аксаковських матеріалів, потрібних йому для «Записок о жизни Николая Васильевича Гоголя» (лістів Гоголя до С. Аксакова та нотаток останнього про письменника). Незаміжня донька Сергія Тимофійовича, Віра, Кулішева ровесниця, у своєму щоденникові тих років залишила цікаві спогади про це перебування, висловивши, зокрема, влучні спостереження над творчістю й особистістю українського літератора. За її записом від 6 грудня 1854 р., три вечори поспіль (2–4 грудня) Куліш читав їм «исторический малороссийский свой роман “Чёрная рада”» (певно, російський текст). Твір вікликнув ув Аксакових загальне схвалення:

«Кроме нескольких весьма лишних и известных рассуждений о любви, нескольких вовсе ненужных сравнений и отчасти довольно устарелых форм романа, роман этот чрезвычайно интересен и замечателен. Исторические события передаются живо, в полноте всех обстановок, значения Казачества, Запорожья: характеры запорожцев выставлены живо, верно, язык удивительно прост, жив и передаёт весь дух малороссийской речи. Некоторые отдельные характеры прекрасны. Кулишу следовало бы написать целый ряд исторических романов малороссийских, и это было бы настоящее дело, но он говорит, что неостанет сил нравственных, что с мыслею о невозможности печатать теряет силы, нужные для такого труда».

Потім Куліш вечорами, а далі й зранку до 10 грудня читав напрацьовані частини гоголівської біографії. Враження, однак, було неоднозначне:

«Какие драгоценные отрывки [з Гоголевих лістів. – Є. Н.] нашёл Кулиш! <...> Делали некоторые заметки, он принимал охотно советы, даваемые ему. Станный человек, способный так верно, так тонко видеть и судить и столько же способный впасть в ошибку, а главное, попасть в фальшивую ноту! Чаше же всего он употребляет какие-то фигуральные, цветистые выражения, вроде: литературная мантия и т. д., и это очень мешает его, местами чрезвычайно верным и даже глубоким, замечаниям, всегда полным искренней любви и даже благоговения к Гоголю. Кулиш – человек очень умный, наблюдательный, но какая-то странная путаница в его понятиях о чувствах любви поразила нас прежде всего в повестях и теперь также в романе его “Чёрная рада”, а особенно в одной его повести, которую он нам было начал читать, но не мог продолжать. Он сам почувствовал её недостатки, её фальшивый тон более, нежели мы могли ему это высказать. Вскочил со стула и сказал: “Нет, я не могу продолжать, я сам почувствовал, как это дурно, фальшиво”. Вот что значит читать вслух в большом обществе, в присутствии людей, не довольно знакомых!»

Закінчивши читати Аксаковим «записки о Гоголе»,

«Кулиш как-то был довольнее, свободнее; он очень работал по утрам, списывая из черновых бумаг Гоголя, находящихся у нас <...>. Это ему стоило много труда <...>. Он перебирал все бумаги и книги Гоголя, разобрал кое-что новое, небольшие отрывки, часто состоящие из нескольких только слов, но и в них видны следы его гения».

Знаходив час і для мистецького відпочинку, пробував прищепити цьому слов'янофільському сімейству любов до української мови й пісні, задля чого підтримував зацікавлення ними в одній з доньок С. Аксакова, 25-річної незаміжньої Надії: «Каждый вечер после чаю Кулиш учил Наденьку петь малороссийские песни, а сам учился петь славянские и другие». При цьому Віра Аксакова помітила:

«В нём много учительских приёмов и какой-то старинный методизм в выражениях, в приёмах и даже в мыслях, а между тем слышна под этим страстная натура, которая, впрочем, как кажется, побеждается довольно сильным характером, но странные у него понятия, особенно о некоторых предметах. Мне кажется, это как будто следы впечатлений Жан-Жака Руссо, о котором он и теперь говорит с таким восхищением. Странно, как же он мог понять так истинно, так глубоко Гоголя, чисто духовного человека, и с такой любовью, с таким благоговением предаться ему!» (Запис після 11 грудня⁸³.)

Думається, самому Кулішеві була властива просвітницька й учительська жилка, що й спонукувало його захоплюватися читанням Русо як спорідненим автором. Віра Сергіївна ж не сприймала французького мислителя. За її нотаткою від 21 грудня 1854 р., по Кулішевому від'їзді Аксакови

«При <...> бедности чтения <...> вздумали перечить “Ульяну Терентьевну” Кулиша, и она опять произвела на нас тоже неприятное впечатление, а в Константине, который читал в первый раз, даже отвращение».

Кулішева особистість вікликала подив і не позбавлені сенсу роздуми над її пізнанням:

«Станный этот человек Кулиш, что за пуганица у него в голове разнородных понятий, а в душе разнородных стремлений! Мне кажется, это плод смешения страстного малороссийского характера с влиянием польской жизни и, главное, Ж.-Ж. Руссо, про которого он сам сказал, что это был его лучший друг в заточении. Он даже огорчился, что мы напали на безнравственность Руссо и пробовал его защищать. И сам он верно считал такого рода отношения, какие выведены в “Ульяне Терентьевне”, самыми чистыми и идеальными».

Водночас Вірі Сергіївні здалося, що Куліш здатен бути самокритичним і прагнути до самовдосконалення, позбуватися недоліків:

«Надобно отдать справедливость Кулишу, что он способен почувствовать свою ошибку, заблуждение, и, почувствовав раз, он, кажется, способен от неё отказаться; силы воли у него на то станет, но не скоро может совершаться такое перерождение, иначе оно было бы непрочно»⁸⁴.

Помічені Вірою Аксаковою в Кулішеві певна штучність й афектація у живому, а надто літературному висловленні почуттів, переважно «дивне» тлумачення їх, аніж безпосереднє вираження, перешкоджали його душевному взаєморозумінню і зближенню з Аксаковими. Коли на суботу, 11 грудня, Іван, на Кулішеве прохання, замовив йому коней, то він

«сказал, что не думал ехать так скоро, что у него ещё есть дело, что неужели уже суббота и т. д. Братья, разумеется, сами уговаривали его не спешить и остаться у нас. Извозчик был отпущен, а между тем, вдруг, после завтрака Кулиш объявил, что он всё кончил и что собирается на другой день ехать. Константин уговаривал его отложить отъезд, но он не согласился. Что было причиной такого его изменения своего намерения и быстрого решения – не знаем, но, кажется, это не без причины; может быть, так как он человек весьма щекотливый, ему показалось, что он уже слишком долго у нас зажился, что мы несколько тяготимся его пребыванием, желаем его отъезда, но только из учтивости его уговариваем. Он был как-то смущён и как-будто

⁸³ *Дневник Веры Сергеевны Аксаковой // Минувшие годы. – 1908. – № 8. – С. 114–118.*

⁸⁴ *Там само. – С. 119–120.*

расстроен весь этот день, вечером прочёл нам письма Гоголя, которые не вошли в биографию».

Увечері трохи розважились:

«После чаю Кулиш предложил Наденьке читать по-малороссийски и подарил ей свою тетрадку выписок из малороссийских песен, потом пелись малороссийские и славянские песни, но немного, и скоро все разошлись».

12 грудня Куліш покинув Абрамцево:

«В воскресенье всё утро Кулиш работал до завтрака, списывал разные письма, стихи. – После завтрака он сейчас же собрался, видно было, что он взволнован несколько. Простился он со всеми с искренним чувством, он был сильно тронут и благодарил за участие к нему, все простились с ним самым дружеским чувством и пожелали ему от души доброго успеха его труду».

Куліш сказав, що на зворотній дорозі з Петербурга заїде до них, але Вірі Аксаковій, котра мала якесь психологічне упередження до Куліша, здалося, що «он не думает захватить...» (запис 12 грудня або на день-два пізніше)⁸⁵. Утім, вона помилилася.

За порадою С. Аксакова, Куліш 17 грудня 1854 р. познайомився у Петербурзі з Олександрою Смирноюю, Гоголевим другом, до якої з'явився з аксаковським рекомендаційним листом, і з її дальших розповідей та наданих нею у його розпорядження її листів до Гоголя описав її стосунки з ним у «Записках о жизни Николая Васильевича Гоголя»⁸⁶. 27 грудня після чергового відвідання Смирноюї Куліш сповіщав С. Аксакова, що цього дня «официальные визиты А<лекса>ндре<О>сипов<не> кончились», і висловив жаль, що вона не довірила йому «собственных записок о Гоголе»⁸⁷. На схилку літ у листі від 25 квітня 1890 р. до В. Шенрока він згадував про свої ділові зустрічі з О. Смирноюю: «<...> она была со мной так любезна, как только я мог желать. Всё, что я писал о её сношениях с Гоголем, было, можно сказать, ею продиктовано»⁸⁸.

Завершуючи біографію Гоголя, Куліш на початку другої декади березня 1855 р. знову приїздив ув Абрамцево до Аксакових (цим разом із Миколою Трушковським), був у захваті перед Костянтином («От него так и пашет теплотою души: чудесный Конста!»), а заодно спілкувався з Хом'яковим, відвідав у Москві Єлагіну та Погодіна, який розщедрився і дав йому комплект «Москвитянина» за п'ять років⁸⁹. Віра Аксакова залишила в щоденникові спогад про те, як Куліш, котрий несподівано прибув до Абрамцева 11 березня об одинадцятій годині вечора і відразу мав довгу розмову з її братами Іваном та Костянтином, матір'ю та сестрами, сприйняв звістку про смерть Миколи II, що настала 2 березня:

⁸⁵ Там само. – С. 118–119.

⁸⁶ Див. листи Куліша до С. Аксакова від 18-го і 27 грудня 1854 р.: Радянське літературознавство. – К., 1957. – № 19. – С. 64–67, 104.

⁸⁷ Там само. – С. 66. Пізніше О. Смирнова нарікала, що Куліш, зробивши з її дозволу витяги з її листів до Гоголя, надрукував їх, не погодивши з нею (Смирнова-Россет А. О. Воспоминания о Н. В. Гоголе // Смирнова-Россет А. О. Дневник. Воспоминания. – М., 1989. – С. 67).

⁸⁸ Крутикова Н. Е. Н. В. Гоголь: Исследования и материалы. – С. 293. У цьому листі Куліш зазначив, що його рекомендував Смирноюї Плетньов (Там само), що було, очевидно, помилкою ослабленої з роками пам'яті.

⁸⁹ Див. Кулішеві листи з Москви додому від 15-го і 18–21 березня 1855 р.: Куліш П. О. Листи до М. Д. Білозерського. – С. 201–207.

«Услышавши о кончине государя Николая Павловича и перешедши через все впечатления, через которые перешли и мы все, он остановился на надеждах, возбуждённых в нём новым царствованием. “Я одного желаю: чтобы мне дали жить”, – сказал он. Он уже мечтает, что ему откроется новая деятельность, что он будет издавать журнал и т. д.»

Уже після 17 березня Віра Сергіївна зробила багатонадійний запис у щоденникові:

«Все чувствуют, что делается как-то легче и в отношении платья, и в отношении духа; Ф. И. Тютчев прекрасно назвал настоящее время *оттепелью*»⁹⁰.

Куліш і Трушковський приїжджали для перемовин із С. та К. Аксаковими щодо друкування біографії та листів Гоголя. Другого дня, 12 березня, виникла суперечка з приводу Гоголевих листів до матері, що їх привіз Трушковський:

«Вопрос был в том, печатать ли их немедленно особо, или отдать Кулишу воспользоваться ими для пополнения своей биографии; этого-то именно и хотелось добиться Кулишу, и он успел в том, говоря, что иначе он и печатать не будет, когда знает, что есть материалы, которыми он мог бы воспользоваться и не воспользуется».

Незадоволена настирливстю Куліша, до якого загалом почувала нехіть, Віра Аксакова зауважила:

«Признаюсь, не раз и даже постоянно производит он на меня неприятное впечатление; что-то именно внутри его есть для меня отталкивающее; я нахожу, что он поступал неделикатно с Трушковским. <...> Я советовала печатать письма семейные немедленно и отдельно от всех других, отесенька, Константин и Трушковский того же мнения, но Кулиш жарко восставал, так что мы немножко поспорили».

У неділю зранку, 13 березня, Куліш і Трушковський виїхали до Москви⁹¹.

Влучну характеристику дав Кулішеві рік по тому І. Аксаков у листі до батька від 21 і 22 грудня 1855 р.:

«Он не свободный жрец, а какой-то чиновник искусства и литературы, очень усердный, бескорыстный, преданный своей “службе”, но относящийся к ней с такими же педантическими требованиями формализма, как регистратор к настольному регистру».

(Такі риси, зауважу, створювали Кулішу проблеми у стосунках також із Шевченком, який, власне, й був яскраво вираженим вільним жерцем мистецтва.) На синове спостереження С. Аксаков відписав 5 січня 1856 р.:

«Насчёт Кулиша я почти с тобою согласен, только выражусь иначе: это человек слишком легко поддающийся впечатлениям и потому иногда неразумный. Талант у него есть, но слишком односторонний; когда дело идёт о Малороссии – он талант»⁹².

Моралізація та ідеологізація почуттів, схильність підводити навіть під особисте, інтимне певну поважну ідеологічну основу, надавати всім виявам людського життя якусь вищу доцільність, виправдовувати ледь чи не будь-які свої дії концептуально, вірити в самодостатність власних поглядів та переконань і настійливо нав'язувати їх іншим, повчати і проповідувати там, де можна просто кохати, втішатися життям, – ці прикметні риси характеру Кулішевого назагал визначали його роль і місце в українському літературному та загальнокультурному процесі, у вітчизняній

⁹⁰ *Дневник Веры Сергеевны Аксаковой // Минувшие годы. – 1908. – № 12. – С. 227, 236.*

⁹¹ *Там само. – С. 227–228.*

⁹² *И. С. Аксаков: Письма к родным. – С. 410–411, 613.*

духовості, саму його творчість, стосунки з товаришами, колегами, жінками. Ці риси зумовлювали силу Кулішевого впливу на суспільство та найближче оточення і водночас ускладнювали йому як письменникові-ментору літературне й особисте спілкування.

Ще в листопаді 1846 р. до Куліша завітав письменник-слов'янофіл Федір Чижов, який шукав автуру для майбутнього журналу⁹³; працюючи ж над гоголівською біографією, Куліш зійшовся з ним ближче, позаяк той особисто знав автора «Мёртвых душ»⁹⁴. На ту пору Куліша зближувало зі слов'янофілами зацікавлення народною слов'янською культурою, захоплення Гоголем, а також те, що й вони зазнавали переслідувань і цензурних утисків з боку царизму. Їхнього ж відгородження від Заходу він не приймав. Дещо згодом у листі від 3 квітня 1857 р. до вихованця петербурзької (читай: західної) культури П. Плетньова зауважив:

«<...> я люблю все народы, и в особенности их литературы. Да сохранит меня Господь от презрения, с которым отзываются о Европе приверженцы “Русской беседы”»⁹⁵.

Пошуки матеріалів про Гоголя привели Куліша до тісного знайомства уже в Києві з іншим близьким другом письменника та його далеким родичем (по лінії гетьмана Скоропадського) графом Олександром Петровичем Толстим («Очень симпатичный, очень искренний человек», – характеризував його Куліш у київському листі до М. Д. Білозерського 30 листопада 1855 р.)⁹⁶.

Кирило-мефодіївські «братчики» небезпідставно вважали Юзефовича за одного з призвідців їхнього ув'язнення, а тому порвали з ним усілякі відносини. Проте в умовах політичної «відлиги», під час зустрічі з Кулішем у Києві другої половини жовтня 1855 р.⁹⁷ Юзефовичу вдалося якимось чином виправдати себе перед ним, і вони обидва порозумілися. З приводу цього Куліш у листі до нього від 29 жовтня 1855 р. висловив задоволення:

«<...> легко у меня сделалось на душе после того, когда между нами восстановились прежние отношения. Может быть, Вы никогда не испытали, как тяжело отвергнуть от души человека, с которым связаны святыя воспоминания юности. Мои горестные обстоятельства оправдывают меня в моём ужасном заблуждении касательно Вас, и мне остаётся только радоваться, что у меня с души свалился, наконец, тяжёлый камень»⁹⁸.

⁹³ Куліш П. Щоденник. – С. 45; свідчення Ф. Чижова на допиті (*Кирило-Мефодіївське товариство*. – Т. 3. – С. 246).

⁹⁴ Куліш про Чижова у листі до С. Аксакова від 7 квітня 1856 р.: «<...> я упомянул в “З<аписках> о ж<изни> Г<оголя>” его имя в числе рассказывавших мне о Гоголе <...>» (*Радянське літературознавство*. – К., 1957. – № 19. – С. 78, 109). Спогади Чижова наведено в розділі XIX першого тому і в розділі XXXI другого тому *Записок о жизни Николая Васильевича Гоголя*.

⁹⁵ Петров В. Пантелимон Куліш у п'ятдесяті роки. – С. 368 (тут, очевидно, помилково, замість «презрения» – «прегрешения»); *Перетц Л.* Листування П. А. Куліша з П. П. Плетньовим. – Арк. 20.

⁹⁶ Куліш П. О. Листи до М. Д. Білозерського. – С. 134.

⁹⁷ Куліш перебував у Києві з другої половини жовтня до 15 листопада 1855 р., підшуковуючи помешкання для зимування там разом із дружиною. Див. листи до О. Бодяньського від 26 жовтня з Києва (*Київська старина*. – 1897. – Кн. 12. – С. 464) і до М. Д. Білозерського від 16 листопада з Мотронівки (*Куліш П. О.* Листи до М. Д. Білозерського. – С. 130).

⁹⁸ *Ред.* Письма П. А. Кулиша к М. В. Юзефовичу (1843–1861 гг.) // *Киевская старина*. – 1899. – Кн. 3. – С. 312. Однак на старості Куліш утвердився у версії, викладеній Костомаровим, а саме, що «Михайло Юзефович», «новый Иуда», підло виманив у Костомарова «всі папери про братство» і віддав у руки жандармів («Дописки» до «Куліша у пеклі») [II; 214].

Натура динамічна й холерична, а водночас діяльна і прагматична, Куліш міг страшенно гніватися на різних осіб, але й не раз ішов на пропонуване з їхнього боку примирення, надто ж коли цього вимагали інтереси літературної та видавничої справи. А від Юзефовича він сподівався – і недаремно – нового сприяння його проєктам.

На початку 50-х років під Кулішевим впливом історією, етнографією та фольклором України захопився Микола Білозерський, молодший брат Олександрі. 1855 року він мав зібраних особисто понад 800 дум і пісень, але за різними клопотами не зміг їх видати, тож віддав рукопис Кулішеві⁹⁹. Тим часом із листопада 1855 р. до лютого 1856-го Куліш заходився у Києві коло коректури і друкування власним коштом іншої книжки, що її підготував М. М. Білозерський, – першого (і єдиного) тому: «Южнорусские летописи, открытые и изданные Н. Белозерским»¹⁰⁰ (свого прізвища Куліш іще не міг додати, бо не мав права друку).

Спостережливий Мик. Мих. Білозерський у своїх записках про Куліша залишив нотатки, зокрема, про його звички 50-х – початку 60-х років. З них дізнаємося, що Куліш дотримувався певних правил гігієни й раціонального режиму:

«Проснувшись ночью и утром, встав из постели, полоскал рот холод<ною> водою, п<отому> ч<то> в роте во вр<емя> сна делается противно (1850–3). Ложась спать, ставил стакан воды у постели. <...>

Вставши, умыв<шись>, сейч<ас> прогулка с ½–1 ч. на свеж<ем> воздухе во всяк<ую> погоду: для здоровья моцион (1850)».

М. М. Білозерському запам'яталось, що Куліш ходив «в халате – красном (1850) и сером на красной подкладке (1853–1855)», «любил цвета – красный и серый».

Зранку за чаєм читав Євангелію. До чаю подавали великі пшеничні пироги з яловичиною, яловичину з гречаною кашею тощо. «Любив барлón <...>, грецькі вареники з сиром до сметани», а з плодів найбільше – яблука. «Перед обедом – рюмочку “запеканки”, к<ото>рую назыв<ают> “капернаутскою” (1853–62 г.) (в 1850 г. не пил)»¹⁰¹.

⁹⁹ А<лександр> Л<азаревский>. Памяти Н. М. Белозерского // Киевская старина. – 1897. – Кн. 1. – С. 146–150.

¹⁰⁰ Див. кийські листи від 15-го і 30 листопада 1855 р. (Листи П. Куліша до В. Тарновського / Подав Є. Кирилюк // За сто літ: Матеріали з громадського й літературного життя України ХІХ і початків ХХ століття. – Х.; К., 1930. – Кн. 6. – С. 147), від 30 листопада 1855 р., 3-го і 31 січня 1856 р. та коментар (Куліш П. О. Листи до М. Д. Білозерського. – С. 121, 122, 134, 135, 139, 142). 16 листопада Куліш повернувся з Києва до Мотронівки по Олександрі Михайлівну, деякий час іще перебували на хуторі (див. мотронівські листи від 16-го, 19-го і 22 листопада 1855 р.: Там само. – С. 130–133), а 25 листопада уже сповіщав О. Бодяньського про прибуття з дружиною на зиму до Києва (Киевская старина. – 1897. – Кн. 12. – С. 466).

¹⁰¹ ІР НБУВ. – Ф. 1. – № 25743. – Арк. 174–175. Мик. Мих. Білозерський мешкав у Кулішів у Тулі взимку – навесні 1850 р., про що сповіщав Куліш О. Бодяньського в листах від 7 січня («Недавно приехал к нам брат Александры Мих<айловны>, оставивший кадетский корпус по неприятным отношениям, в которые он, как мальчик вовсе невоспитанный, поставил себя к начальству. Теперь он попробует готовиться к экзамену в Медико-хирургическую академию») і 10 травня 1850 р. («<...> одну часть времени я убил на бесполезные занятия с своим швагером ех-кадетом, страшным лентяем, которого наконец я предоставил на произвол судьбы <...>») (Киевская старина. – 1897. – Кн. 11. – С. 256, 258). Критично охарактеризував Куліш М. М. Білозерського і в тодішньому листі до Мотрони Білозерської: «О Медико-хирургической академии нечего и думать. Он так ленив, что может приготовить к экзамену в неё разве через пять лет. Очень мне жаль, что моё усердие не нашло в нём соответственного послушания и прилежания; а как привести его к тому и другому – я решительно не знаю» (ІР НБУВ. – Ф. 1. – № 29080).

Додам, що на початку 50-х років у Петербурзі Куліш деякий час дозволяв собі купувати високоякісне (і, мабуть, дороге) вино тільки з англійського магазину: «другим я не верю», – пояснював він Мик. Дан. Білозерському в листі від 12 січня 1853 р.¹⁰²

За Кулішевими спогадами, він прибув до Києва за кілька днів до смерті К. Свідзінського, що сталася 29 листопада 1855 р., і на прохання безнадійно хворого, якого повідомили про Кулішів приїзд, одвідав його на київському помешканні. Перед Кулішевим зором постав «умирающий поляк, католик и аристократ, окруженный такими вещами, как медные доски с украинскими сценами, гравированные поэтом Ш*** [Шевченком. – *Є. Н.*], как его дорожные альбомы, добытые из десятых рук за большую плату, и тому подобные предметы» української культури, що в них до нестями кохався колекціонер¹⁰³. Можливо, саме завдяки Кулішеві ці офортні дошки й перші два подорожні альбоми Шевченка придбав для своєї колекції Василь Тарновський-молодший, з яким тоді в Києві Куліш спілкувався¹⁰⁴.

Під зиму 1855/56 р. до Києва приїхав Лев Жемчужников і поселився, за його спогадами, в одному з покоїв на квартирі Куліша, який мешкав разом із дружиною та її братом Миколою недалеко від Золотих воріт:

«П<антелеймон> А<лександрович>, как всегда, был за работой, и надо отдать ему справедливость, что мало встречал я таких неутомимых работников, как он. Жена его, Александра Михайловна, помогала ему перепиской. Я был встречен с радостью и дружески. Кулиш начал меня расспрашивать о моих занятиях и весьма был обрадован, когда я ему всё рассказал и передал ворох записанных песен и сказок. Он всё выслушивал внимательно и тут же записывал слышанное, как делал всегда. Результат наших бесед был сообщён им во втором томе “Записок о Южной Руси”».

За свідченням Жемчужникова, Олександра Михайлівна «очень характерно пела малороссийские песни, что делал иногда и её брат». У Куліша Жемчужников познайомився з Міхалом Грабовським, до якого вони обіцяли приїхати в родовий маєток¹⁰⁵.

У грудні 1855 р. в Києві Куліш виконав графічний портрет Шевченка (мабуть, з уяви)¹⁰⁶. Це епізодичне повернення до малярства зумовлено, ймовірно, тим, що

¹⁰² Куліш П. О. Листи до М. Д. Білозерського. – С. 74.

¹⁰³ Кулиш П. Воспоминания русского о польском археологе Константине Свидзинском. – С. 231–232.

¹⁰⁴ Див.: Кулішеві листи до нього від 15-го і 30 листопада 1855 р. (*За сто літ.* – Кн. 6. – С. 147); Яцюк В. Мистецька спадщина Шевченка в робочому зошиті «Шевченківської енциклопедії» // Відкритий архів: Щорічник матеріалів та досліджень з історії модерної української культури. – К., 2004. – Т. 1. – С. 591–592.

¹⁰⁵ Жемчужников Л. М. Мои воспоминания из прошлого. – Лг., 1927. – Вып. 2. – С. 136–137, 139, 140. Куліш до свояка 31 січня 1856 р. з Києва: «Жемчужников живёт у нас» (Куліш П. О. Листи до М. Д. Білозерського. – С. 143). Куліш до М. Максимовича 5 грудня 1855 р.: «В Киеве зимует Грабовский <...>» (ІР НБУВ. – Ф. Х. – № 14714. – Арк. 39). Перед від'їздом до Києва Куліш у листі від 16 вересня 1855 р. з Баївщини дав О. Бодяньському для дальшого листування між ними адресу свого приятеля І. Юскевича-Красковського: «В Киев, в собственный дом, близ Софийского собора», а в листі з Києва від 25 листопада повідомляв, що залишається тут із дружиною на цілу зиму за іншою адресою: «у Золотых Ворот, в доме Мартынова» (Киевская старина. – 1897. – Кн. 12. – С. 463, 466).

¹⁰⁶ Зберігається: ЧІМ. – Ад 225–36/1933. – Рис. № 31. – Арк. 29. Датовано: «1855 года 15 дек. Киев». Див. також: Яцюк В. Барвінкові етюди // Ганна Барвінок: Збірник до 170-річчя від дня народження. – С. 478–479.

тоді він перебував у середовищі двох приятелів-художників – Л. Жемчужникова та Сергія де Бальмена. Десь наступного року зробив Куліш олійну копію з Шевченкового автопортрета (у світлому кашкеті), намальованого на Косаралі в 1848–1849 рр. і подарованого 1850 р. Аркадієві Венгжиновському, який того-таки року виїхав з Оренбурга до Одеси¹⁰⁷.

Тодішнє перебування Куліша в Києві було знаменним: воно означало його рішуче повернення до україністичних студій, що стало можливим завдяки загальним сподіванням на послаблення жандармських і цензурних утисків, очікуване від нового царя Олександра II.

«Я до такой степени занят своею малороссийскою работою, что решительно отказываюсь от Петербурга и поеду туда разве печатать, если окажется неудобным печатать в Киеве или в Чернигове», –

заявив Куліш у баївшанському листі від 7 вересня 1855 р. до Мик. Мих. Білозерського¹⁰⁸. А за кілька днів (16 вересня) у листі до О. Бодянського навіть гадав по оселенні в Києві знову здійснити фольклористично-етнографічні мандри по Україні:

«Я скоро перееду в Киев для своих литературных студий и, вероятно, проведу там, с перерывами, всю зиму. Теперь для меня ни Москва, ни Петербург не годятся, и, кажется, не скоро я пожелаю в них заглянуть. Весною хочется начать основательное путешествие для всевозможного изучения Малороссии»¹⁰⁹.

У Києві Куліш завершив укладати перший том та упорядкував половину другого тому майбутніх «Записок о Южной Руси»¹¹⁰.

Не вважаючи себе за щасливця, пестунчика долі, Куліш, проте, не втрачав властивих йому завзяття, бадьорости й готовий був енергійно боротися за своє творче самоутвердження, усупереч його репутації неблагонадійного літератора. На репліку про своє нібито везіння зауважив О. Бодянському в листі від 26 жовтня 1855 р. з Києва:

«Где тут везёт!? Я должен везти, а не мне везёт. Мне уж никогда, может быть, везти не будет, как человеку, выскочившему из рельсов; а я всё-таки буду самим собою – вот Вам и всё тут»¹¹¹.

Повний видавничих планів і надій на повернення йому права друку, він усе-таки подався до Петербурга, де на місці найефективніше міг домогтися легалізації свого літературного імені¹¹². Приїхавши спочатку до Москви 26 лютого 1856 р. і почувши від тамтешнього цензора Миколи фон Крузе обіцянку дати дозвіл на публікування першого тому згаданого збірника, Куліш того-таки дня поспішив сповістити поміщика Василя Гарновського-старшого, що рукопис пропущено, і наглив свого мецената чимшвидше надіслати кошти, обіцяні на його видавання. Проте 7 березня з Петербурга змушений був повідомити, що «“Этнографические записки” до сих пор не подписаны цензором, хотя он говорил и говорит, что

¹⁰⁷ Яцюк В. «В неволі, далеко над морем» // Яцюк В. Малярство і графіка Тараса Шевченка. – С. 200–219; Яцюк В. М. Віч-на-віч із Шевченком. – С. 63–64.

¹⁰⁸ Цит. за: Петров В. Пантелеймон Куліш у п'ятдесяті роки. – С. 141.

¹⁰⁹ Киевская старина. – 1897. – № 12. – С. 463.

¹¹⁰ Див. листа від 31 січня 1856 р.: Куліш П. О. Листи до М. Д. Білозерського. – С. 142.

¹¹¹ Киевская старина. – 1897. – Кн. 12. – С. 464.

¹¹² Про від'їзд чоловіка до Петербурга Олександра Михайлівна сповіщала з Києва матір, Мотрону Білозерську, 21 лютого 1856 р. (ІР НБУВ. – Ф. I. – № 30184).

пропускає їх»¹¹³ (цензурний дозвіл дано щойно 21 березня 1856 р., ясна річ, тоді ще на ім'я Николая М*). 29 лютого 1856 р. з Москви Куліш інформував О. Навроцького про зустріч у Бодяньського з Костомаровим, який збирався друкувати «історію Богдана Хмельницького» та готувався писати повну «історію Южной Руси»:

«Ні, ще не зламано його духовної сили, та коли б видержало тіло! <...> Із Костомари зняли заперет, та мало з його користи, бо мішаються в писательське діло і темним своїм розумом указують поправки. <...> Одмін гарних немає, а так тільки зробилось трохи легше»¹¹⁴.

У новій політичній ситуації Куліш у Петербурзі 13 березня 1856 р. звернувся до Л. Дубельта з письмовим проханням виклопотати для нього право загальної цензури і звільнення від цензури III відділення (до канцелярії цей лист надійшов наступного дня)¹¹⁵.

За Кулішевим спогадом (у листі до М. Шаховського 1893 р.), у Петербурзі на одному із засідань маленького плетньовського гуртка він якось зустрівся з Левом Толстим:

«<...> входит граф Толстой (Лев) в сопровождении Панаева, который и возвестил нам имя, сделавшееся наконец столь знаменитым. <...> Я и Плетнёв почувствовали отвращение к пятну, которым его развязно-дружеская манера быть с графом Толстым помрачила чистоту не известной ещё нам личности».

Попри те, П. Плетньов познайомив Куліша з Левом Толстим, тоді «новим деятелем слова, мысли и чувства», та його зверхне ставлення довіку вразило Куліша:

«Манера графа Толстого обращаться с юношей, о котором в нескольких словах сказано было много, и сказано человеком высшего света, <...> – эта манера никогда не изгладилась из памяти моего ума и сердца».

Тому-то Куліш назавжди залишився, за власним зізнанням, «критиком, беспощадным к произведениям Толстого», причому ця «беспощадность», «соединившая воедино поэта, умствователя и человека», зробила з Куліша, знов-таки за його самохарактеристикою, «чудо незнания и нежелания знать множайшие из его [Л. Толстого. – *С. Н.*] произведений»¹¹⁶.

Коли могло відбутися це знайомство Куліша з Левом Толстим у Плетньова? Толстой приїхав до Петербурга 19 листопада 1855 р., але 1 січня наступного року виїхав до Москви; повернувся до Петербурга 29 січня і перебував тут до 17 травня 1856 р. Потім знову мешкав у Петербурзі від 7 листопада 1856 р. до 12 січня 1857 р.¹¹⁷ З Іваном Панаєвим знався принаймні від 31 січня 1856 р., коли вони

¹¹³ Письма Кулиша к В. В. Тарновскому: 1855–1858 / Сообщ. В. В. Тарновский-сын; публ. А. Лазаревского // Киевская старина. – 1898. – Кн. 4. – С. 113, 116.

¹¹⁴ ІР НБУВ. – Ф. І. – № 29242.

¹¹⁵ Кирило-Мефодіївське товариство. – Т. 2. – С. 183. У Петербурзі Куліш зупинився на помешканні М. Симонова, який обіймав посаду в Державному контролі (про це Куліш писав до С. Аксакова 18 березня 1856 р.: Радянське літературознавство. – К., 1957. – № 19. – С. 75–76).

¹¹⁶ Русское обозрение. – 1897. – Кн. 3. – С. 206. Кулішеві під час зустрічі йшов 37-й рік, а Л. Толстому – 28-й. Мабуть, із висоти своїх сімдесятьох з гаком літ Куліш сприймав себе тодішнього як юнака.

¹¹⁷ Гусев Н. Н. Летопись жизни и творчества Льва Николаевича Толстого: 1828–1890. – М., 1958. – С. 100–105, 106–115, 127–139.

обидва серед інших гостювали в Некрасова (до речі, Толстой, як і Плетньов та Куліш, з огидою ставився до Панаєва, бо 8 листопада 1856 р., після чергової зустрічі, зокрема, з ним, записав у щоденникові: «Редакция “Современника” противна»; 44-річний же Панаєв хотів триматися з молодим Толстим запанібрата, про що відверто висловився у листі до Тургенєва 6 грудня 1856 р.: «Толстой делается проще и легче для меня»). Пізніше, у 1857–1861 рр., Толстой заїжджав до Петербурга лише на кілька днів, але ні про знайомство з Кулішем, ні про відвідання Плетньова на його петербурзькому помешканні не залишив згадок ані в щоденникові, ані в листах (у щоденниковому записі зафіксував лише свою зустріч із Плетньовим у Парижі 15/27 лютого 1857 р.)¹¹⁸. Плетньов виїхав до Західної Європи 20 травня 1856 р. і перебував там понад рік¹¹⁹. Зимуючи з листопада 1855 р. в Києві, Куліш повернувся до Петербурга на початку березня 1856 р. (див. вище), тож найімовірніше, що з Толстим він познайомився у Плетньова десь у березні – до середини травня 1856 р.¹²⁰

¹¹⁸ Там само. – С. 107, 128, 132, 145.

¹¹⁹ Див. його листи до Я. Грота від 26 червня 1856 р. – 10 липня 1857 р. (*Переписка Я. К. Грота с П. А. Плетнёвым*. – Т. 3. – С. 639–655) і до П. А. В'яземського від 15/27 вересня 1856 р. – 27 червня (9 липня) 1857 р. (*Плетнёв П. А. Сочинения и переписка*. – Т. 3. – С. 426–462).

¹²⁰ Ще один можливий час їхньої зустрічі – від 10-го до 20 березня 1859 р., коли Толстой приїздив до Петербурга (*Гусев Н. Н. Летопись жизни и творчества Льва Николаевича Толстого*. – С. 198–199), а Куліш тоді (принаймні у січні) заходив до Плетньова (див. Кулішевого листа до Плетньова від 29 січня 1859 р.: *Перець Л. Листування П. А. Куліша з П. П. Плетньовим*. – Арк. 23), який узимку 1858/59 р. і принаймні до середини квітня 1859-го перебував у Петербурзі (див. листи Плетньова до П. А. В'яземського від 14/26 листопада 1858 р. – 17/29 квітня 1859 р.: *Плетнёв П. А. Сочинения и переписка*. – Т. 3. – С. 465–479). Проте можливість тодішнього знайомства малоімовірна. До того ж Куліш на той час уже став знаним літератором (автором «Чорної ради» двома мовами), а Толстой для Плетньова перестав бути «неизвестной личностью».

IV. На чолі всеукраїнського національно-культурного піднесення (6 квітня 1856 р. – лютий 1864 р.)

З приходом до влади Олександра II настала певна лібералізація суспільного життя (перша «відлига» в історії Російської імперії). Листом від 5 квітня 1856 р. Леонтій Дубельт офіційно повідомив Куліша про те, що імператор дозволив йому друкувати свої твори після розгляду їх у звичайній цензурі (таємно ж Л. Дубельт розпорядився, щоб цензори звертали на них якнайпильнішу увагу)¹. Радо сповіщавши В. Тарновського-старшого про цей давноочікуваний дозвіл, як тільки одержав його (6 квітня), письменник додав, що тут же надсилає до Москви «Чорну раду» з надією, що Аксаковим вдасться пробити її в цензора².

Відтак з іще більшою енергією розгорнув Куліш різнобічну діяльність на терені українського письменства, літературної критики та історії літератури, публіцистики, фольклористики й етнографії, історичної науки, освіти, журналістики та книговидавництва, утвердившись у 1856–1863 рр. як авторитетний організатор українського літературного процесу, енциклопедична постать в історії нашої культури, одна з чільних фігур серед так званої української колонії в Петербурзі (Т. Шевченко, М. Костомаров, Василь Білозерський, Ганна Барвінок, М. Макаров, магнат, громадський діяч-українофіл, член Державної ради й учасник підготовчих комісій із селянської реформи Григорій Галаган, юрист і музикант-аматор А. Маркевич, М. Симонов, Д. Каменецький, Марко Вовчок, О. Маркович, В. Карташевська та ін.).

Ставши студентом Медико-хірургічної академії в Петербурзі, Іван Славницький зустрічався у столиці з Кулішем у середині – другій половині 50-х років і залишив такі спогади про нього тодішнього:

«Красивый шатэн, высокого роста с карими наблюдательными и ласковыми глазами, он приближался к чистому малорусскому типу. Говорил превосходно – речь лилась плавно и отличалась образностью и нередко добродушным юмором, – голос приятный. К<улиш> не курил и не пил, кроме стакана слабого вина; работал без устали и не давал себе обычного отдыха, вместо которого занимался ручным трудом или подбирал и обрабатывал материалы для других историч<еских> работ. Общества многолюдного или малознакомого избегал и, раз попав в такое, дичился, но в своём кружке он был оживлён и оживлял других. Обстановка в его петербургской квартире в пятидесятых годах была роскошна: стулья цельного ореха, дорогой письменный стол и другой без ящиков с раздвигающим его механизмом от Тура и т. д.

Увлекаясь учёными и литературными интересами, о себе он мало рассказывал. Говоря о других, о собратии по перу, он относился скорее субъективно, нежели объективно и нередко преувеличивал и похвалу, и порицание; в людях он ценил преимущественно нравственные достоинства. Сам безукоризненно честный и искренний, он волновался при малейшем проявлении фальши, черствости и неосмысленной рутини. Домашнее ли воспитание или позднее изучение Нового Завета прочно привило ему религиозное чувство, и он был рьяным противником

¹ Кирило-Мефодійське товариство. – Т. 2. – С. 184–187.

² Киевская старина. – 1898. – Кн. 4. – С. 119.

материалистических взглядов и отрицания идеалов. Целомудрие и нечто вроде женственности придавало особенную прелесть этому энергичному деятелю, и его обаянию подчинялся я не один»³.

«На дачі, чи тобто по-нашому на хуторі», у дачному селищі Стрільна під Петербургом Куліш за місяць (десь із середини травня до середини червня 1856 р.) закінчив другий том «Записок о Южной Руси»⁴. Потім на серпень сам (без дружини) повернувся-таки в Україну. 2 серпня вже відразу з Есм'ані, поштової станції під Глуховом (першої при в'їзді в Чернігівську губернію), ділився з Олександрою Михайлівною тим настроєвим піднесенням, що охопило його при поверненні на батьківщину:

«Немного лет попросил бы я у Господа, если б был с ним знаком лично, а не через обманщиков-попов, только бы эти годы исполнены были чувства, мысли и ума!

При въезде в Малороссию чувствую какой-то восторг, которого давно не испытывал. Иногда я совершенно переставал любить свою родину, и это было в моменты упадка нравственных сил. Теперь я люблю её снова, несмотря на всё дурное, что она в себе заключает»⁵.

Годині о сьомій вечора дібрався на хутір Миколаїв, до Мик. Дан. Білозерського, звідки другого дня, перед від'їздом до Мотронівки, сповіщав дружину:

«Теперь я привязан материально и нравственно к Петербургу, а душа моя стремится в несколько пунктов Малороссии за поэтической поживою; мне предстоят долгие странствования по свету»⁶.

Ці мандри він здійснював на запрошення С. де Бальмена, В. Тарновського-старшого та Г. Галагана відвідати їхні родові маєтки (із цими поміщиками спілкувався під час перебування в Києві у листопаді 1855-го – лютому 1856 р., коли вони також тут зимували). Тож Куліш провадив, за зізнанням дружині в листі від 14 серпня 1856 р., «життя циганське» – «вештався» по селах⁷ (Прилуцького, Пирятинського та Борзнянського повітів). Ці його «вештання» по поміщицьких маєтках у серпні 1856 р. були не тільки виявом порожньої цікавості: до більшості дідичів він мав свій видавничий інтерес. Спроби перевірити, чи здатні вони на творчі або меценатські послуги, й зумовили своєрідний серпневий відпочинок Куліша.

³ *Славницький*. Воспоминания о П. А. Кулише (ІР НБУВ. – Ф. І. – № 28699. – Арх. 3–3 зв.). Про їхні зустрічі 1856 р. в Петербурзі та приміському селищі Стрільна й обмін при цьому книжками свідчать тодішні записки Куліша до Славницького, якого він величав «любезный друг»: від 7 березня (запрошував до себе на помешкання на розі Вознесенського та Єкатерингофського проспектів, у будинкові Кавеліна) та 27 травня (адресовано Славницькому як «студенту Медико-хирургической академии») – «В Медико-хирургическую академию» (Національний художній музей України. – Документально-архівний фонд. – Ф. 25. – Оп. 2. – № 26, в).

⁴ Див. Кулішеві листи 1856 р. – до М. Грабовського від 12 червня (*Письмо П. А. Кулиша к М. Грабовскому // Киевская старина. – 1900. – № 11. – С. 73*) і О. Марковича від 14 червня (ІР НБУВ. – Ф. І. – № 29240). 10 квітня 1856 р. з Петербурга Куліш до дружини в Києві про себе й Надію Забілу: «Время так подошло к весне, что мы уж ищем дачи и отсюда перееедем прямо туда» (*Там само. – № 28760*). У петербурзькому листі до матері, Мотрони Білозерської, від 29 травня (без зазначення року) Олександра Куліш повідомляла, що вони з чоловіком, а також Надія Забіла придбали двоповерхову дачу під Петербургом (на першому поверсі розмістилися Куліші, на другому – сестра з дітьми) (*Там само. – № 30186*).

⁵ *Там само. – № 28766*.

⁶ *Там само. – № 28767*.

⁷ *Там само. – № 28769*.

Переночувавши у Прилуках, він о восьмій годині ранку 9 серпня прибув до села Линовиця Прилуцького повіту Полтавської губернії, де сподівався застати графа Сергія де Бальмена, який малював ілюстрації до окремого видання «Чорної ради» та «Орисі», призначеної для другого тому «Записок о Южной Руси»⁸. Знайомств з подружжям де Бальменів у Києві наприкінці 1855 р. Куліш завдячував Леву Жемчужникову, який перед тим восени вже побував у їхньому маєтку в Линовиці. У листі до В. Шенрока від 11 жовтня 1897 р. Жемчужников згадував: «В Полтав<кой> губ<ернии> я познакомил Кулиша с семейством графа де-Бальмена, горячо любившего Малороссию <...>»⁹.

Позаяк господар іще був у Києві, то й Куліш, мавши там різні справи, о п'ятій вечора виїхав туди, на перекладній із Прилук¹⁰, і по кількох зупинках на поштових станціях наступного дня (10 серпня) о другій годині пополудні дібрався до київського помешкання де Бальмена. Пообідавши, відвідав давнього приятеля Івана Хильчевського, який тоді вже вчителював у Києві, провів у нього вечір («Жинка у него хорошенькая и опрятная»), другого дня їздив по місту, побував у свого знайомого Данила Каменецького та тоді ж і вирушив назад (лист до дружини від 11 серпня 1856 р., написаний у Броварах, де ночував¹¹, а надісланий із Яготина¹²). По дорозі вступив до маєтку поміщиків Закревських у Березовій Рудці Пирятинського повіту Полтавської губернії, заночував у них («Добрі люде, тільки скучно»), відтак наступного дня повернувся до Линовиці, звідки написав до дружини листа (14 серпня), теж хвалячи господарів («<...> лучче не буде мені ніде <...>»). Поки де Бальмен ілюстрував «Орися» («Цілий день морочивсь <...>»), Куліш принагідно, спонукуваний своїм тодішнім засадничим народолубством, приглядався до селян, кріпаків:

«Ранком ходили з панночкою [дочкою де Бальменів, Манею. – Є. Н.] до церкви, щоб подивитись на линовицький народ. Мізерний народ! Усюди по Україні переводиться нінащо. А був би народ гарний, коли б доля йому лучча», –

натякав він на потребу скасування кріпацтва¹³. Спроби ж під час серпнево-вересневих мандрів по-давньому спілкуватися із селянами з народознавчою метою наштовхувалися на зловісне втручання поліції: «Пробовал толкаться между мужиками, но вечно сталкивался с полицией, которая не хочет ничего видеть и знать, кроме злоумышлений <...>» (до П. Плетньова у грудні 1856 р.)¹⁴. Навіть етнографічне занурення у народ стало для неблагонадійного Куліша утрудненим і небезпечним.

15 серпня до Линовиці приїхав Левко Жемчужников¹⁵, а 16-го – 18-річний Василь Тарновський-молодший, син поміщика Василя Тарновського («Приїхало,

⁸ По дві з них зберігаються: ЧІМ. – Ад 225–117/1933. – Арк. 1, 4, 5, 8. Одну з ілюстрацій (погона за Шрамом) датовано: «1855, дек. 2» (Арк. 4).

⁹ ІР НБУВ. – Ф. І. – № 31045.

¹⁰ Див. Кулішевого листа від 9 серпня 1856 р. з Прилук до Людмили Тарновської (дружини Тарновського-старшого): ЧІМ. – № Ал 17–133/504.

¹¹ ІР НБУВ. – Ф. І. – № 28768.

¹² Див. наступного листа – від 14 серпня: Там само. – № 28769.

¹³ Там само. Про ілюстрування ідилії писав до дружини й наступними днями – 15 серпня: «Орися» виходить на Божий світ що дальш, то все краще. Сергій упивсь у свою роботу <...>» (Там само. – № 28770), 16 серпня: «Сергій рисовав “Орису”» (Там само. – № 28771).

¹⁴ Цит. за: Петров В. Пантелимон Куліш у п'ятдесяті роки. – С. 223.

¹⁵ Куліш до дружини того-таки дня: ІР НБУВ. – Ф. І. – № 28770.

не сподіваючись мене застать. Люба дитина! От походили по саду, побалакали»¹⁶). Опівдні 17 серпня Куліш і Тарновський-молодший виїхали з Линовиці¹⁷ й о восьмій вечора прибули до Качанівки¹⁸ (Борзнянського повіту Чернігівської губернії). Письменник сподівався, що Тарновський-старший дасть кошти на друкарню і публікацію задуманих книжок. Проте за кілька днів, пишучи про перебування у Качанівці, сповіщав дружину, що не час брати в Тарновського гроші для заснування власної друкарні, бо той всерйоз захопився ідеєю звільнення селян і для цього йому потрібен запас коштів; водночас Тарновський «пришёл в крайнее восхищение от проповедей», прочитаних Кулішем, і виявив палке бажання видати запропоновані книжки (лист Куліша до дружини від 20 серпня 1856 р.)¹⁹.

20 серпня поїхали з Тарновським-молодшим до магната Григорія Галагана в Сокиринці Прилуцького повіту Полтавської губернії, де застали Левка Жемчужникова²⁰. Той пізніше в листі від 11 жовтня 1897 р. до В. Шенрока згадував: «В Полтав<кой> губ<ернии> я познакомил Кулиша <...> с семейством Г. П. Галагана, где в первый раз свёл его с моим приятелем бандуристом Остапом»²¹ (Вересаєм). Куліш іще раніше познайомився з Галаганом і навіть уже був недолюблював його, про що відверто висловився у листі до свояка від 30 листопада 1855 р. з Києва: «Галаган сильно декламирует в пользу национальности. Но она, я думаю, состоит не в costume, а в великодушии, которого он не имеет»²². Того-таки дня разом із Галаганом, Жемчужниковим і Тарновським-молодшим Куліш їздив до села Лебединець (за 20 верст од Сокиринців) на освячення щойно спорудженого (за задумом і коштом Галагана) будинку в давньому українському стилі, з інтер'єром також «під старовину» (на зразок будинків козацької старшини часів Гетьманщини): «Будинок Галагана сделал первый и весьма удачный шаг к примирению двух враждебных сословий во внешней форме. Посмотрим, каково-то будет внутреннее примирение» (до дружини 21 серпня 1856 р.)²³.

У складеному тоді описі будинку, що мав слугувати оселею для приїжджих, Галаган пояснював, що за зразок було взято зображення давніх українських приміщень у Кулішевому романі «Михайло Чарнышенко». З Галаганового опису будинку видно, що цей магнат був патріотом української мови та культури:

«<...> родилась во мне мысль попытаться воссоздать нашу старинную малороссийскую постройку. Я не смею сказать архитектуру, – в ней нам отказывают совершенно. Да, впрочем, разве не отказывают нам люди близорукие даже в отдельности языка и в своеобразности всей нашей народности, называя всё это случайными оттенками? Многие не понимали вовсе, как можно выстроить дом

¹⁶ Також до дружини, 16 серпня 1856 р.: *Там само.* – № 28771.

¹⁷ Див. Кулішевого листа до дружини від 17 серпня 1856 р. У попередній частині того самого листа, датованій 16 серпня, сповіщав, що їхатиме з «малечюю», тобто В. Тарновським-молодшим (*Там само.* – № 28771).

¹⁸ Куліш до дружини в іншому листі від 17 (помилково написав: 16) серпня (*Там само.* – № 28772), а також у листі від 20 серпня 1856 р. (*Там само.* – № 28832).

¹⁹ *Там само.*

²⁰ Листи до дружини – від 20 серпня з Качанівки (*Там само.*), від 21 серпня із Сокиринців (*Там само.* – № 28773). Куліш писав: Галаган (див. листа до дружини від 14 серпня 1856 р.: *Там само.* – № 28769).

²¹ ІР НБУВ. – Ф. І. – № 31045.

²² Куліш П. О. Листи до М. Д. Білозерського. – С. 134.

²³ ІР НБУВ. – Ф. І. – № 28773.

малоросійський, в котрому ожили б стени так, як ожив язик наш в речах наших поетів. <...> Удивляться этому нечего, когда вспомним, что самое драгоценное достояние всякого народа – его родное слово и родные мелодии – были у нас в Малороссии пренебрегаемы и даже до крайности унижаемы так называемым нашим образованным классом. <...> Для составления плана и фасада я обратился к архитектору, академику Червинскому, также малороссиянину. <...> наш художник пересмотрел в разных местах все мелочные остатки, из которых можно бы было собрать что-либо целое, много переговорил с старыми людьми, перечитал разные описания старинных малоросійських построек, а более всего перечитывал “Михайла Чарнышенка”, в котрому не упущены ни малейшие подробности, характеризующие жилища наших предков, и, наконец, составлен был проект, по котрому постройка начата была в 1854-м году и в прошедшем 1856 году совершенно окончена. Дом, или скорее *будынок*, вышел очень удачный»²⁴.

Там для гостей співав Остап Вересай²⁵. Про знайомство з Остапом, сокиринським бандуристом, Куліш повідомляв дружину в одному із серпневих листів 1856 р.: «Пошли мы к нему в хату и долго с ним беседовали. Он очень умён и благороден чувствами». Зустрічалися й повернувшись із Лебединця: «На другое утро по возвращении нашем из будинка Остап пришёл к нам, и Жемчужников нарисовал его, для 2-го тома [“Записок о Южной Руси”. – С. Н.], с натуры»²⁶.

Із Лебединця виїхали 21 серпня пополудні й надвечір повернулися до Сокиринців, наступного дня по обіді разом із Жемчужниковим і Галаганом Куліш мав їхати до Качанівки. 21 серпня із Сокиринців він ділився із дружиною враженнями від перебування у поміщиків, менталітет і спосіб життя яких суперечили його активній творчій натурі, а тому наводили нудьгу і сум:

«<...> скучно у Галагана, и не будь здесь Жемчужникова – я бы норовил поскорее уехать. Из трёх резиденций не знаю, однако ж, которую выбрать. В Линовице жить не хочется, здесь тягостно и скучно, а в Качановке тоже пустота и скука. <...> Галаган – умный человек; но как в его характере много сухости, то я скоро начал тяготиться его сообществом. К счастью, Жемчужников облегал мою душу своими выходками. Мы ночевали вместе и проговорили до трёх часов ночи [у Лебединці. – С. Н.]. <...> Мать и жена его [Галагана. – С. Н.] – предобрые люди; но надобно много времени, чтобы к ним привыкнуть и чтоб не видеть в их внимании какой-то официальности. У Гарновских больше простоты и задушевности <...>»²⁷.

²⁴ *Письмо* Г. П. Галагана о малоросійском будинке в селе Лебединце Прилукского уезда // Киевская старина. – 1904. – № 7/8. – Отд. II. – С. 2, 3. На жаль, цей унікальний будинок згорів під час громадянської війни (див. примітку Андроника Степовича, родом із села Лебединець, на автографі Кулішевого листа до Г. Галагана від 20 «ливня» – листопада – 1856 р. з Петербурга: ІР НБУВ. – Ф. III. – № 11339).

²⁵ *Жемчужников* Л. Полтавщина: (Из записной книжки 1856 года) // Основа. – 1861. – № 10. – С. 96.

²⁶ ІР НБУВ. – Ф. I. – № 28833. Згадка Олександри Куліш у листі до І. Шрага від 15 квітня 1910 р. про те, що теплої пори року Остап Вересай удвох із Л. Жемчужниковим приїздив до Кулішів на хутір Баївшину (Заріг), співав народних дум та пісень і вона слухала їх там разом із матір'ю, Мотроною Білозерською (ЧЛМК. – № А-3186), виглядає сумнівною. Куліш познайомився з Остапом щойно в серпні 1856 р., після чого у вересні приймав у Баївщині лише самого Жемчужникова, а дружину на хуторі тоді взагалі не було. А вже 21 травня наступного року Мотрона Білозерська померла.

²⁷ ІР НБУВ. – Ф. I. – № 28773. Дружина Г. Галагана – Катерина Василівна з Кочубеїв. Пізніше в листі від 6 березня 1862 р. до Параски Глібової Куліш зауважив: «Галаганы – добрые люди в обыкновенном общежитейском смысле; но я <не> люблю Григория Павл<овича> за его сухую,

Після Сокиринців Куліш прожив у Качанівці в Тарновських «днів зо два», потім повернувся до Линовиці, де Сергій де Бальмен далі малював ілюстрації до «Орисі» («Деякі дуже гарні», – відзначив письменник у линовицькому листі до дружини 29 серпня 1856 р.²⁸). Занудьгувавши, поспішив на власний хутір, не дочекавшись Жемчужникова з фургоном²⁹.

У листі з Зарога («Сент-ября», каже, 4») Куліш сповіщав «Сашуню-серденько», що на хуторі, дожидавши Левка Жемчужникова, «усе зробив до ладу. Хліб торішній попродав і прядиво переважив; усе поприбирав і позамикав», одну кріпачку, Аннушку, відсилає до Мотронівки, а іншу, Уляну, «лукаву і крадливу», відпускає на волю; у фургоні Жемчужникова, який щойно приїхав, збирається вирушити завтра до Черкас³⁰.

Жемчужников, за його нотатками, їхав до Зарога, залюблений у цю місцевість, у широкий степ, де, як йому згадувалося, «бывало, мы с Кулишом сживали на могилах или гуляли ночью». «Сойдьясь, мы о многом говорим и многое создаём в будущем...» – занотовував він у записнику про себе та свого товариша. Жемчужников залишив також опис хутора Кулішів і тамтешнього старосвітського побуту:

«В это время Кулиш устраивает в Зароге свою усадьбу. Строящаяся хата прилегала к лесу, который спускался вниз к воде. Впереди хаты степь; около хаты, близ ворот, три старых могучих вербы. С версту отсюда жила владелица земли (тысячи с полторы десятины), Симонова, мать Номиса, малороссийского писателя, как я узнал впоследствии уже в 1861 году, в Петербурге. Верстах в пяти растянулся казачий хутор Зарог.

...Жили мы вполне казаками; жена Кулиша хозяйничала и нас кормила. Пантелеймон Александрович писал; я бродил и рисовал».

Куліш поселив Жемчужникова у Зарозі в самій садибі, у хаті старої Симонової («Бабусі», як її всі називали), і вона запросила їх на старосвітський обід, що зазвичай припадав на дев'яту ранку, показала всі покої, на дверях яких було виписано фарбою пам'ятні дати із сімейної хроніки.

За спогадами Жемчужникова, постійно бродячи по Зарогу та околицях, він якось зустрів кобзаря з поводирем і дещо записав. «Обыкновенно, возвращаясь домой, истреблял я с Пантелеймоном Александровичем и Александрой Михайловной кавуны, бросая плохие и лакомясь только лучшими».

Цю старосвітську ідилію несподівано перервав інцидент, що трапився з Жемчужниковим, на якого поскаржився Кулішеві один козак: буцім панич зайшов до хати напиться води та й пішов, а за якийсь час молодиця схопилася за серце й захворіла; люди подумали, що він англійський, французький або турецький шпигун і отруїв воду, тим-то хотіли його схопити й передати становому (підозри були викликані Кримською війною). Щоб уникнути ускладнень чи навіть розправи з Жемчужниковим («Народ дик, могут избить, холера была недавно, а у меня ни паспорта, ни подорожной», – коментував він сам той прикрий випадок), приятелі вирішили податися у подорож³¹.

непозитическую натуру. Особенно доброго он не способен сделать, а дурное, смотря по его панским обстоятельствам, очень и очень способен» (Ів. К-й <Іван Капустянський>. До життєпису П. Куліша // Червоний шлях. – 1924. – № 8/9. – С. 282).

²⁸ ІР НБУВ. – Ф. І. – № 28774.

²⁹ Лист до дружини від 3 вересня 1856 р. з Баївщини: *Там само*. – № 28775.

³⁰ *Там само*. – № 28830.

³¹ *Жемчужников Л. М. Мои воспоминания из прошлого*. – Лг., 1927. – Вып. 2. – С. 152–157.

Ці нотатки подано під ремаркою «1856 год. Из записной книжки»³². Проте цього року Жемчужников лише переночував у Баївщині з 4-го на 5 вересня, приїхавши, щоб забрати Куліша і разом з ним власним фургоном вирушити до М. Грабовського в Олександрівці. На той час Олександри Михайлівни на хуторі не було – вона залишалася на дачі у Стрільні під Петербургом (як видно з Кулішевих листів до дружини від 3 і 4 вересня 1856 р. з Баївщини³³). Тож описи тривалого гостювання Жемчужникова у Зарозі – Баївщині за господарювання там Олександри Михайлівни стосуються, правдоподібно, до його першого приїзду на хутір – у вересні 1854 р., після чого він із Кулішем подався до Яновщини та Полтави. Описаний же у спогадах Жемчужникова «старосветский и национальный обед» у поміщиці Марії Василівни Симонової (Гладкої Терещихи³⁴), у хаті якої ночував та обідав тоді й сам Куліш³⁵, справді відбувся на початку вересня 1856 р., бо під час тої гостини обговорювано маніфест нового царя, Олександра II, про помилування засуджених за різні злочини. В іншому місці мемуарів Жемчужников згадував, що восени 1855 р. «время было холерное», але чи заїздив він у Заріг до Кулішів тодішнього вересня, коли повертався з охопленого війною Криму до Линовиці через Полтаву, невідомо (літо й осінь 1855 р. Жемчужников провів переважно в Линовиці)³⁶.

7 вересня 1856 р. Куліш повідомляв дружину, що до Черкас він і Жемчужников їхали кіньми матері Симонова, Марії Василівни, у місті ночували дві ночі й того-таки дня їдуть до Грабовського, а далі захоплено описав їхні відвідини старого Василя Судденка, від якого в 40-х роках занотував низку цікавих оповідань, уміщених згодом у першому томі «Записок о Южной Руси», що вийшов восени 1856 р. в Петербурзі³⁷. У цьому колоритному старому господареві та його жінці Куліш бачив утілення українського народного характеру:

«Он узнал меня и очень обрадовался. В Черкасах были убеждены, что “Куліша нагнали на австрийской границе и там же повесили”. Всё тот же балагур, что и прежде. Доволен своею судьбою и женою бесконечно. <...> Жінка на приказки та на вигадки така ж моторна, як і чоловік. <...> Жемчужников был от них в восхищении и сделал им разные подарки. <...> Василь Судденко и его жена – замечательные образчики малороссийского общежития, обходительности, любезности и развития души в простой форме. Это шевченковские люди!»³⁸

Далі, перебувавши «днів зо три» у степовому маєтку Міхала Грабовського в Олександрівці, Куліш у листі до дружини від 11 вересня повідомив звідти невтішні новини про життя польського письменника, який під тиском співвітчизників, обурених його угодовською позицією щодо російського царизму, відцурався літератури:

³² Там само. – С. 150.

³³ ІР НБУВ. – Ф. І. – № 28775, 28830.

³⁴ Таке її прізвисько, утворене від чоловікового імені, доброзичливо вжив Куліш у листі до М. Д. Білозерського від 1 травня 1855 р. з Баївщини (*Куліш П. О.* Листи до М. Д. Білозерського. – С. 125).

³⁵ Див. його листа до Олександри Михайлівни від 3 вересня 1856 р.: ІР НБУВ. – Ф. І. – № 28775.

³⁶ *Жемчужников Л. М.* Мои воспоминания из прошлого. – Лг., 1927. – С. 96, 104–108, 127–132, 135.

³⁷ Куліш до В. Гарновського-старшого 24 жовтня 1856 р. з Петербурга: «Посланы Вам <...> “Записки о Южной Руси”» (*Киевская старина.* – 1898. – Кн. 4. – С. 123).

³⁸ ІР НБУВ. – Ф. І. – № 28776. Про подорож Куліша і Жемчужникова до Черкас та їхні відвідини «настоящего запорожца» Василя Судденка також див.: *Жемчужников Л. М.* Мои воспоминания из прошлого. – Лг., 1927. – Вып. 2. – С. 157–160.

«Покинув за домашніми клопатами книжки і зробивсь паном. Гірко нам на його дивиться, і сам він у своєму господарстві сумує. Коли б Господь уберіг мене од такого упадку! Щоб скончати своє діло так, як почав, і не звестись не знати на що!»³⁹

У середині вересня Куліш заїхав до Києва, де зупинився у Тарновських, а відтак подався через Москву до Петербурга⁴⁰.

Так у вересні 1856 р. Куліш згорнув упорядкування Баївщини. Задумані широкі літературні та видавничі плани кликали його до Петербурга. Він хотів максимально скористатися зі сприятливого для національно-культурної діяльності часу, котрий, як небезпідставно гадав, міг невдовзі знову погіршати (у листі до В. Тарновського-старшого від 7 березня 1856 р. з Петербурга: «Теперь-то самое время для печатания “Чёрной рады”, которое, пожалуй, опять изменится»⁴¹). Від хутірного вкорінення Куліш рішуче повертається до чергового здобуття міста: він заморожує роботи з упорядкування Баївщини. Наводить там сякий-такий лад і від обридливих хутірних клопотів, мороки з кріпаками виривається до столиці, охопленої ліберальними віяннями і пожвавленням суспільно-політичного та культурно-громадського життя:

«<...> уложил я в сундуки свои книги, от которых ожидал слишком много добра в удалении от людей и с которыми теперь не знаю, куда деваться; отпустил я всех своих рабов и рабынь туда, откуда они были переселены в мой хутор; оставил сторожем только одного семейного плута, предоставив ему такие льготы и выгоды, о каких не слышано под солнцем» (лист від 4 грудня 1856 р. вже з Петербурга до П. Плетньова, що перебував у Парижі)⁴².

Для хутірного усамітнення ще не настав час, як і немає тепер потреби заробляти на життя урядництвом:

«Благодарю Бога за то, что Он укреплял мою страдающую душу мужеством и не допустил меня погребсти свои способности в канцелярских бумагах или в мелких заботах сельской жизни. Я не мог вынести ни того, ни другого состояния и часто упрекал себя в недостатке мужества; но теперь вижу, что сила Божия в немощи моей совершилась» (петербурзький лист від 25 грудня 1856 р. до П. Плетньова)⁴³.

Спізнавши недолі канцеляриста й хутірного панка, Куліш береться за те, до чого має найбільший талант і що робить з найдужчою насолодою, – іде за своїм покликанням, стає професійним літератором, журналістом, видавцем.

Позбуваючись комплексу переслідуваного літератора, якому було заборонено друкуватись, і службовця, якому не давали ходу по службовій драбині, унаслідок чого він і подався на хутір, Куліш внутрішньо перебудовував себе на активну творчу й культурно-громадську діяльність. До дружини 6 березня 1857 р. з Петербурга:

«Читая теперь исторические сочинения и великих поэтов, я кой-как себя восстанавливаю, наполняю и привожу в порядок. Если б дела шли так, как до сих пор,

³⁹ ІР НБУВ. – Ф. І. – № 28777. Про гостювання три дні у Грабовського в Олександрівці згадав і Кулішів супутник: *Жемчужников Л. М.* Мои воспоминания из прошлого. – Лг., 1927. – С. 160.

⁴⁰ Див. кийські листи до дружини від 15 і 18 вересня 1856 р.: ІР НБУВ. – Ф. І. – № 28778, 28779.

⁴¹ Киевская старина. – 1898. – Кн. 4. – С. 116.

⁴² *Петець Л.* Листування П. А. Куліша з П. П. Плетньовим. – Арк. 16; *Петров В.* Пантелеймон Куліш у п'ятдесяті роки. – С. 250. Див. також Кулішевого листа до дружини від 4 вересня 1856 р. із Зарога (ІР НБУВ. – Ф. І. – № 28830).

⁴³ Цит. за: *Петров В.* Пантелеймон Куліш у п'ятдесяті роки. – С. 250.

я бы с отчаянья сделался пьяницей или застрелился. А теперь я бы желал отдать себя в руки какому-нибудь мудрому человеку, который бы всё во мне пересмотрел и дополнил. Ещё чувствую возможность быть человеком; ещё остался во мне юношеский жар к учению; но знаю, что это последний порыв; если им не воспользуюсь, то лучше мне не существовать, чтоб не презирать самого себя за пустую, мелкую, вздорную, ни к чему святому не направленную жизнь! <...>

Итак, я ещё не совсем падший человек. Я ещё могу встать, ещё могу торжествовать под жизнью, которая разбила меня в прах. Один год такого торжества – и душа моя совершенно и навеки исцелится <...>⁴⁴.

Відроджуючись як творча особистість, Куліш із головою поринає у різномірну інтелектуальну працю, ледь чи не навсібіч спрямовуючи свої доти сковані духові сили і використовуючи всілякі можливості, що їх відкриває для українського національно-культурного поступу доба суспільної «відлиги».

Віхою, що знаменувала відродження українського культурного процесу по миколаївському погромі, став етнографічно-фольклористичний, історіографічний та літературний збірник «Записки о Южной Руси» (Санкт-Петербург, т. 1 – 1856, т. 2 – 1857). Його впорядкував і видав Куліш (за сприяння Сергія Аксакова), а коректуру вичитав і допоміг проконтролювати друкування давній (ще київський) приятель Олександр Навроцький⁴⁵, який тепер служив у Міністерстві шляхів сполучення. 3 травня 1856 р. Куліш, окрилений дозволом друкуватися, відзначив у листі до С. Аксакова: «Записки о Южной Руси» «<...> печатаю с наслаждением – не потому, что в них есть моё, а потому, что передаю свету памятники духа народного, которым, в моих глазах, нет цены!»⁴⁶ До збірника ввійшли переважно фольклорні записи Куліша, зроблені у 1843–1845 рр. на Правобережжі й у 1853–1854 рр. на Лівобережжі, його різномірні коментарі й ідилія «Орися», а також народні думи, одержані від лубенського лікаря Михайла Ніговського, який занотував їх од сліпого старця-бандуриста Миколи Ригоренка з села Красний Кут Богодухівського повіту на Харківщині, українські народні казки, що їх зібрав Лев Жемчужников у Пирятинському повіті, Шевченкова «Наймичка», статті Івана Могильницького, Міхала Грабовського та інші матеріали.

Вміщено й 25 українських народних пісень із нотами, під назвою «Малороссийские народные песни, положенные на ноты для пения и фортепьяно Андреем Маркевичем» і з коротенькою передмовою («Примечание») за підписом: Андрей Маркевич. За правдоподібною версією Євдокії Косачевської, насправді ці народнопісенні записи й ноти до них належать його батькові – Миколі Маркевичу,

⁴⁴ IP НБУВ. – Ф. I. – № 28785.

⁴⁵ Див. листи Куліша до С. Аксакова від 12-го і 28 березня 1856 р.: Радянське літературознавство. – К., 1957. – № 19. – С. 74, 76. Про те, що «Записки о Южной Руси» «оценил по достоинству и всячески содействовал их пропуску в свет С. Т. Аксаков», Куліш із влччністю згадав у листі до М. Шаховського 21 серпня 1893 р. (Русское обозрение. – 1897. – Кн. 3. – С. 219). Куліш, зокрема, просив С. Аксакова (у квітневому листі 1856 р.): «Спросите у цензора, могу ли я в заглавии книги зачеркнуть слово “Этнографические”, так, чтобы осталось только “Записки о Южной Руси”. Это мне нужно для того, чтобы в будущих томах не стеснялись подбором материалов» (Русская старина. – 1904. – Кн. 12. – С. 697). С. Аксаков схилив цензора М. фон Крузе дозволити змінити попередню назву збірника, яку вже було пропущено.

⁴⁶ Там само. – С. 698.

який, записуючи з голосу і кладучи на ноти народні пісні, зібрав на Полтавщині та Чернігівщині понад півтора ста наспівів і підготував до друку збірник, який, однак, не пропустила московська цензура. В опублікованих у лютьневому числі «Основи» за 1861 р. спогадах про Миколу Маркевича, який помер торік у червні, Л. Жемчужников наголосив, що той займався народною музикою і його збірник народних пісень ходив по руках у Петербурзі й уже чотири роки лежить у нього, Жемчужникова, в забутті. Щоправда, з дозволу московської цензури Григорієві Галагану, родичеві Миколи Маркевича, вдалося анонімно видати упорядкований останнім збірник із п'ятдесятьох народних пісень «Южнорусские песни с голосами» (Київ, 1857). Андрій же Маркевич, за даними дослідниці, ніколи не збирав народних пісень і не складав до них музики. За поясненням Є. Косачевської, батько поступився синові авторством, щоб обійти цензуру в Москві та Петербурзі, яка блокувала його (батьків) збірник народних пісень⁴⁷.

Тим часом Куліш, як виглядає, гадав, що пісні на ноти кладе сам Андрій Маркевич, бо в петербурзькому листі до С. Аксакова 18 грудня 1854 р. висловив незадоволення повільним темпом його роботи: «Маркевич за ноты выбранен и посажен за работу». Про Андрія Маркевича як автора нот писав він і до К. Аксакова 9 жовтня 1856 р. з Петербурга:

«Во втором томе “Записок о Южной Руси” я намерен поместить 25 народных песен с нотами. А. Н. Маркевич говорит, что у Надежды Сергеевны есть несколько положенных им и другими лицами на ноты песен. <...> испросите у Вашей сестры позволение выслать мне в Петербург её сборник <...>»⁴⁸.

У «Записках о Южной Руси» Куліш продемонстрував *власний спосіб народовивчення*: не тільки вмістив народні думи, пісні, легенди, перекази й оповідання (про запорожців, боротьбу проти татар і турків, І. Мазепу, гайдямаччину), а й описав свої фольклористичні мандри, сліпих кобзарів і лірників (Архипа Никоненка з хутора поблизу села Оржиця на Лубенщині, Андрія Шута з містечка Олександрівка Сосницького повіту на Чернігівщині, Дмитра Погорілого зі Звенигородки на Черкащині) та різних оповідачів, що з ними спілкувався, подав їхні дослівні розповіді про самих себе та своє найближче оточення, показав, за яких обставин і яким чином йому вдалося почути й занотувати той чи той текст. Пізніше в листі від 21 серпня 1893 р. до М. Шаховського шкодував, що обставини не дали йому змоги розвинути цей свій фольклористично-етнографічний підхід:

«<...> горюю невыразимо, что, когда были собраны мною материалы для I тома (предмет восхищения Грабовского, как потом и Аксакова), господа профессора Киевского университета Максимович и Домбровский отнесли к ним крайне тупо, чем и затормозили мой способ народоизучения. Это тем более для меня горестно, что мои приёмы не унаследовал никто, а сам я, даже и при умственном свете Грабовского, не в такой степени ценил сокровища моих бесед с простолюдинами, чтобы ради новых поисков жертвовать всеми прочими интересами жизни <...>»⁴⁹.

Обробляючи матеріали на свій лад, Куліш із пам'яті відтворив усні розповіді Л. Жемчужникова про його записування казок та про сліпого кобзаря Остапа (Вересая, без називання прізвища), не побоявшись подати з кобзарєвого

⁴⁷ Косачевская Е. М. Н. А. Маркевич: 1804–1860. – Лг., 1987. – С. 81–87; Мищенко Ф. Г. П. Галаган. 15 авг. 1819 – 25 сент. 1888 г.: (Некролог) // Киевская старина. – 1888. – Кн. 12. – С. 6.

⁴⁸ Радянське літературознавство. – К., 1957. – № 19. – С. 65, 86.

⁴⁹ Русское обозрение. – 1897. – Кн. 3. – С. 219.

репертуару соціально-викривальну пісню «Нема в світі правди...», яку записав Жемчужников⁵⁰.

«Записки о Южной Руси» виявляли чисто романтичний підхід до народу – поетичний, історико-етнографічний. Куліш сам признавався, що під час збирання фольклорних творів у 1843–1845 рр. почувався не так науковцем, як естетом, залюбленим у народ, надто ж у сільський люд:

«<...> странствуя из села в село по малороссийским губерниям в период моей юности, я редко имел в виду собственно науку. Меня увлекала поэтическая сторона жизни народа. Я гонялся за драмою, которую разыгрывает мелкими отрывками целое малороссийское племя. Мне нужно было видеть постановку сельской жизни на театре природы <...>».

При цьому сучасний народ його цікавив як носій характерних ознак свого історичного минулого:

«<...> по выражению лиц, по ухваткам и речам я живее обыкновенного воображал, каков должен был быть малороссиянин под иными влияниями и при других обстоятельствах. Тут этнография сливалась для меня в одну науку с историей, а история разоблачалась в своих этнографических последствиях. <...> сам народ – такой памятник своей прошедшей жизни, который лучше всякого произведения искусств вводит нас в познание того, как он существовал до настоящего момента»⁵¹.

Підходячи до записування, а надто до публікування фольклорних текстів як митець слова, Куліш не зберігав усіх мовних особливостей співців та оповідачів, а вдавався до певного редагування (змінювання, переставляння, пропускання та додавання окремих слів і цілих виразів та частин); ставлячи собі за мету витворювати українську літературну мову, він уніфікував деякі діалектні риси – фонетичні та морфологічні; дещо знімав з огляду на цензуру (це все добре помітно, як порівняти аналогічні тексти з «Украинских народных преданий», де їх подано в більш-менш первісному вигляді, та із «Записок о Южной Руси») ⁵².

У збірникові передруковано з «Журнала Министерства народного просвещения» за 1837 р. російський переклад статті галицького культурно-освітнього діяча Івана Могильницького «О древности и самобытности южнорусского языка» (статтю не підписано, а у змісті прізвище автора зазначено інакше: Иоанн Могилевский). Ця стаття, що відкривалася невеличкою Кулішевою передмовою «Примечание издателя», мала величезний вплив на Кулішеве бачення Київської Руси як давньої української держави, а Галицької Руси – як частини Руси Південної, на його розуміння національної та культурної відрубності українського (південноруського) народу і водночас українське походження багатьох знатних польсько-шляхетських родів, усвідомлення самостійної генези й історичного буття

⁵⁰ Жемчужников Л. Полтавщина: (Из записной книжки 1856 года) // Основа. – 1861. – № 10. – С. 96. Так безпрізвищно – *кобзар Остап, Остап* – називав Вересає зазвичай Жемчужников (*Там само.* – С. 85, 88, 90–99), тож, очевидно, з його розповідей і Куліш ужив цю форму. В одному із серпневих листів до дружини (1856 р.) він згадав «об Остапе, сокиринском бандуристе, который играет роль в первой статье 2-го тома “Записок о Ю. Р.”» (ІР НБУВ. – Ф. І. – № 28833). Порівняння варіантів згаданої пісні у публікаціях Куліша й Жемчужникова дало підстави припустити, що Куліш зредагував її, притупивши антипоміщицьку гостроту, аби не накликати гніву панів (*Кирдан Б., Омельченко А.* Народні співці-музиканти на Україні. – К., 1980. – С. 101–103).

⁵¹ *Записки о Южной Руси* / Издал П. Кулиш. – Т. 1. – С. 234–235.

⁵² *Лобода А.* До літературної історії Кулішевих «Записок о Южной Руси» // *Записки історично-філологічного відділу ВУАН.* – К., 1923. – Кн. 2/3. – С. 111–115.

української (південноруської) мови (народної та книжної), її окремішнього місця серед слов'янських мов та ролі в розвиткові й удосконаленні польської мови.

Не обійшлося і без казусів. У другому томі «Записок о Южной Руси» на сторінках 83–95 Куліш умістив віршовану сатиру на духовенство під власною назвою «Баллада из времён Унии» (відома як «Вірша про Кирика»). За його поясненням, «баладу» «про бідного Кирика» записав Л. Жемчужников од кобзаря Остапа, котрий нібито перейняв цю пісню від старця із села Димер, як був у Києві⁵³. Однак у Вересаєвому репертуарі такої пісні не зафіксовано. Новий архівний матеріал, що його розшукав Олексій Дей (записка-спростування Миколи Мих. Білозерського від 9 грудня 1885 р.), виявляє, що запис пісні здійснив саме Микола Мих. Білозерський 13 січня 1856 р. від лірника Василя Липника з Димера на Київщині, який співав цю пісню йому в Києві на помешканні, що його винаймали Куліші в будинку Мартинова, а Куліш літературно опрацював записаний текст і надрукував його без закінчення, містифікувавши те, де, від кого й за яких обставин записано пісню⁵⁴. Тим часом, за пізнішим свідченням Л. Жемчужникова, він сам узимку 1855/56 р. в Києві записав од якогось лірника «баладу про Кирика», яка дуже сподобалася Кулішеві, котрий потім умістив її у другому томі «Записок о Южной Руси»⁵⁵. Можливо, запис зробили від того самого лірника і Микола Білозерський, і Левко Жемчужников, передавши занотовані тексти Кулішеві для публікації (щоправда, у пізніх спогадах Жемчужникова не раз трапляються фактичні неточності й відомості, які не підтверджуються іншими джерелами).

Та річ не в тім. За Кулішевими спогадами, він 1857 р., їдучи з Петербурга в Україну, на одній із залізничних станцій з'їхався з російським поетом Олексієм Костянтиновичем Толстим, який по материнській лінії походив з українського роду Розумовських, а по-батьківській був братом у перших Л. Жемчужникова, і Толстой дружньо порадив йому вилучити з проданих примірників другого тому «Балладу из времён Унии».

«Это вовсе не была униатская баллада, а современный протест против недостойных пастырей душ, замечательный как литературное произведение простонародного ума и вкуса. В избежании “независящих обстоятельств”, я отнёс изображённые в ней обстоятельства ко временам униатским. Но любезнейший из поэтов счёл своим долгом предостеречь меня, чтоб не навить мне этой балладой такой беды, какая меня постигла из-за “Повести об украинском народе”»⁵⁶.

За порадою Олексія Толстого, щоб уникнути цькувань з боку Російської православної церкви і переслідувань царською владою, Куліш зняв цей твір із видрукуваних примірників другого тому «Записок о Южной Руси». Позаяк порушилася нумерація сторінок, то довелося вклеїти окремий аркушик зі спеціальною поміткою: «В оригинале нарушена нумерация колонцифр: по содержанию за стр. 83 следует стр. 96» (на щастя, частина первісних примірників другого тому з наявною в них віршею про Кирика збереглася). Один із цілісних примірників Куліш довірливо надіслав Г. Галагану, застерігши в посланому вслід листі від

⁵³ *Записки о Южной Руси* / Издал П. Кулиш. – СПб., 1857. – Т. 2. – С. 83.

⁵⁴ *Дей О. І. Методологічна та джерелознавча база видання зводів фольклору слов'янських народів // IX Міжнародний з'їзд славістів. Історія, культура, фольклор та етнографія слов'янських народів: Доповіді.* – К., 1983. – С. 276–278.

⁵⁵ *Жемчужников Л. М. Мои воспоминания из прошлого.* – Лг., 1927. – Вып. 2. – С. 139.

⁵⁶ *Кулиш П. Около полу столетия назад.* – Арк. 7 зв.–8 автографа-чернетки.

прізвищі *Куліш* букв *ѣ* – *е*⁶³. Проблема з вимовою ще більше ускладнилася, коли письменник почав друкуватися в петербурзькій та московській пресі, а потім переїхав до Петербурга: не чувши вимови, росіяни прочитували його прізвище як *Кулеш*. Отож, за Кулішевим поясненням, щоб уникнути неправильного прочитання, від часу його викладацької роботи в Петербурзі прізвище почали писати по-російському через *и* – *Кулиш*⁶⁴. Тим часом на російських та українських («Україна») публікаціях до арешту (квітень 1847 р.) його прізвище зазначувано зазвичай однаково: *Кулѣш*, притім у приписі на звороті титульної сторінки «України» дано таку вказівку: «Літеру *ѣ* різно читають по Вкраїні: інші ледві не так, як московське *е*, але ліпше читати як московське *и*». Згідно з цим і в первісному чорновому автографі «Орисі», датованому «1844, сент. 7. Ходорков», *ѣ* слугує для передачі етимологічного *і/ї* в українському тексті (*одѣѣть, поѣѣловавъ, наѣѣхало, дѣѣло*) та авторському підписі (*П. Кулѣшь*)⁶⁵. Лише під публікацією «Цигана» у Гребінчиній «Ластівці» стояв підпис: *П. Кулиш* (так само і в змісті; притім замість *ѣ*, скрізь в українських текстах альманаху використовувано *и*). Слід гадати, це був російськомовний підпис, бо й інших авторів під українськими творами й у змісті зазначено по-російському: *Е. Гребенка, В. Забѣла, Л. Боровиковскій, И. Котляревскій* та ін. Щоправда, на титульній сторінці в перелікові авторів альманаху Кулішеве прізвище подано в родовому відмінку через *е* («Сочинения <...> П. Кулеша <...>»). Це було врахуванням властивого українській мові чергування голосних *і* – *е* в новозакритому й відкритому складах. А тим часом Микола Мих. Білозерський у своїх біографічних нотатках про Куліша записав, що ще восени 1853 р. він підписував своє прізвище через *ѣ*: «Кулѣш»⁶⁶ (ця заувага, як і вищезитована І. Димковського, свідчить, що тогочасні освічені українці не були байдужі до зросійщення їхніх прізвищ). Щойно коли йому повернули право друку (власне, з першого тому «Записок о Южной Руси», 1856), він став по-російському послідовно підписуватися на публікаціях *Кулиш*. Це був один із його кроків до української національної самоідентифікації. Тоді-таки в листі до С. Аксакова від 5 квітня 1856 р. він просив так само підписати в «Русской беседе» його повість «Феклушу»: «<...> “Николай М” более не существует. Пускай под “Феклушею” напечатают П. Кулиш. (Не Кулеш, а Кулиш, ибо так произносится моё имя в Малороссии)»⁶⁷. За цим підписом повість і надруковано в «Русской беседе» (1856. – № 3).

⁶³ Наприклад у листі Крелевецької духовної управи від 10 вересня 1792 р. до воронізького священика: *Абрамов І. С.* Розшуки про П. О. Куліша й його батьківщину. – С. 45–46.

⁶⁴ У чернетці звернення до Чернігівського губернського дворянського депутатського зібрання від 1 березня 1892 р. з проханням видати посвідку про його дворянське походження Куліш зазначив, що в чернігівських документах про дворянство, виданих йому на початку 40-х років, його «фамільное имя было писано чрез букву *ѣ*. Кулѣш», але від часу його «службы в столице стали писать его, для правильности произношения, чрез букву *и*, Кулиш» (Л. – Ф. 18. – № 111). Щоправда, вже у відомості від 8 вересня 1845 р. про зміни серед чиновників по Київській дирекції училищ його прізвище як учителя Києво-Подільського училища було написано *Кулиш* (*Шандра В. С.* Документи ЦДІА УРСР у м. Києві про П. О. Куліша. – С. 25).

⁶⁵ ІР НБУВ. – Ф. 1. – № 3974. – Арк. 10 зв.

⁶⁶ Там само. – № 25743. – Арк. 308.

⁶⁷ Радянське літературознавство. – К., 1957. – № 19. – С. 77. С. Аксаков задовольнив Кулішеве прохання і вже 10 квітня 1856 р. в листі до М. Максимовича зробив уточнення: «Кулиш (он просит, чтоб его более не называли Кулѣш), слава Богу, отдохнул теперь; он получил право общей цензуры <...>» (Киевская старина. – 1883. – Кн. 4. – С. 838).

«Записки о Южной Руси» дістали схвальні відгуки у пресі – Еразма Ізопольського (на перший том: *Biblioteka Warszawska*. – 1857. – Т. 2), Миколи Костомарова (Отечественные записки. – 1857. – Кн. 6, 9), Миколи Рігельмана (Русская беседа. – 1857. – Кн. 8). Одержавши від Куліша перший том «Записок...» ще на засланні, у Новопетровському укріпленні, Тарас Шевченко відзначив у щоденникові 17 червня 1857 р.:

«Я эту книгу скоро наизусть буду читать. Она мне так живо, так волшебнo живо напомнила мою прекрасную бедную Украину, что я, как будто с живыми, беседую с её слипыми лирныками и кобзарями. Прекраснейший, благороднейший труд. Бриллиант в современной исторической литературе»⁶⁸.

Як видно з Шевченкового листа від 22 квітня 1857 р. до Я. Кухаренка, «ся дуже розумна і щира книга» сподобалася йому найбільше фольклорними матеріалами:

«Такої доброї книги на нашому язyku ще не було дрюковано. Тут живо вилитий і кобзар, і гетьман, і запорожець, і гайдамака, і вся старожитна наша Україна як на лодоні показана. Куліш тут свого нічого не додав, а тільки записав те, що чув од сліпих кобзарів, а тим самим і книга його вийшла книга добра, щира і розумна»⁶⁹.

Насправді ж фольклорні матеріали були дещо зредаговані й майстерно та ненав'язливо подані впереміжку із супровідними розповідями Куліша. Те, що Шевченко сприймав це все як єдине ціле, свідчить на користь Кулішевого способу подачі фольклорних та фольклористично-етнографічних матеріалів.

За оцінкою Івана Франка,

«в історії української етнографії ім'я Куліша тривко записане його “Записками о Южной Руси”», цінними насамперед «тем чувством искренней любви автора к Украине, её народу и его языку, каким проникнута вся книга» [41; 288, 132].

Водночас три критичні листи-рецензії Михайла Максимовича, опубліковані в журналі московських слов'янофілів «Русская беседа» (1857. – Кн. 5, 8), започаткували серію полемічних виступів покровителя проти свого давнього підопічного і приятеля. Ще тільки одержавши від Максимовича звістку про незабарне починання ним публічної полеміки, Куліш застерігав його в листі від 1 грудня 1856 р.:

«А щодо бійки за “Записки”, то шкода Вам заводить ізo мною чубанину: чи Ви мене, чи я Вас подолаю, однаково буде негарно і для почину нашого діла невжиточно. Глядіть, Добродію, чи не пересолили Ви своїх листів у “Бесіду”? Самі знаєте, що буває людям за пересіл. Мого діда прозвали *Гарячим Кулешем*, то й мені трудно буде вдержатися, щоб кого не парить, а найбільш, як часом удрали що-небудь не до шмиги, бо в Вас ангел не стояв за плечем, як Ви свої листи писали, а троха, чи не присусідивсь лисий дідько із Дніпрової ополонки. Як же скажете мені щирю правду з добрим серцем і розумом, то поклонюсь і подякую за науку»⁷⁰.

Хоча Максимовичева критика «Записок о Южной Руси» була доброзичлива й тактовна, Куліш образився, і то образився за те, що, як пояснював він у листі

⁶⁸ Шевченко Т. Г. <Щоденник> // Повне збір. творів: У 12 т. – К., 2003. – Т. 5. – С. 18.

⁶⁹ Шевченко Т. Г. Там само. – Т. 6. – С. 123.

⁷⁰ ІР НБУВ. – Ф. X. – № 14714. – Арк. 44–45. У петербурзькому листі до Максимовича від 9 жовтня 1856 р. Куліш повідомив, що надіслав йому щойно виданий перший том «Записок о Южной Руси» (Там само. – Арк. 43).

від 30 березня 1857 р. до Максимовича, той назвав його супровідні міркування «мечтами», а записані з народних уст перекази – «болтовню рассказчиков». Куліш відповів Максимовичу з досадою і гідністю, свідомий далекосяжної значливості своєї літературної та фольклористичної справи:

«Мечти мої нехай будуть, поки що, мечтами, а обернувшись в плоть і кров роду грядущого, будуть такою ж правдою, як весняне сонце. Одна ся думка вже вище *мечти*, бо шира прихильність до рідного краю, до рідного плем'я – така ж мечта, як і ребро, копьем прободенное. Се моя релігія, котора спасла мене од смерті і спасе, може, тисячі інших людей».

Що ж до «болтовни», зауважив: «І не з Ваших би уст треба чувати землякам таке ганебне слово. Висока краса слова, камень, на котрому воздвигнется наша не-німецька словесність, – от що се за болтовня»⁷¹. Тим часом Максимович без жодного лихого умислу вжив не зовсім вдале – а в Кулішовому сприйнятті «ганебне» – слово, щоб підкреслити невимушеність народної оповіді. Крім того, Куліша діткнули фактографічні спростування деяких його думок про історичні постаті (зокрема гайдамацьких ватажків – сотника Харка і запорожця Чуприну), а також про історичні пісні (про того-таки Харка та іншого гайдамацького отамана – Швачку, про зруйнування Січі), а особливо те, що Максимовичеві закиди підхопили мало обізнані з Україною і до того ж недоброзичливі чужинці:

«Вся Ваша стаття написана для тих, которі не знають нашого краю, а не для тих, которі знають. <...> Отже, вже Ви свого й добились: уже “Современник” (за май) на Вас і обперся і Вами мені дорекає. <...> Ви бачите, що я один серед москалів, которих тоді тільки ми врозумим, як уже і француз, і німець заговорить про Вкраїну; Ви не знаєте, що наші земляки у москала учаться своєї історії і етнографії; перед Вами чоловік закладає діло нове, на добро людям і кому ж подобало б указать на його з лица, як не Вам? Ні, Ви указуєте на його з смітника» (лист від 13 травня 1857 р.)⁷².

Публічна критика Максимовичева деяких фольклористичних та історіографічних аспектів у «Записках о Южной Руси», попри їх загалом схвальну вступну оцінку, відразу погіршила його взаємини з Кулішем, який демонстративно перервав дружнє листування зі своїм довголітнім наставником (принагідно вони обмінялися сухуватими листами, дотичними не до власних персон і стосунків, а до сторонніх осіб, ще 1860-го і 1864 р.⁷³). У статті «Взгляд на малороссийскую словесность по случаю выхода в свет книги “Народні оповідання” Марка Вовчка» (Русский вестник. – 1857. – Дек.) Куліш розкритикував Максимовичів переклад українською мовою «Слова о полку Ігоревім» (Київ, 1857). С. Аксакову, який висловив незадоволення цією критикою, Куліш безцеремонно відписав: «И Тредьяковский трудился добросовестно над стихами. Это ещё не внушает почтения к произведениям его музы. Максимович полез туда, где ему нет места <...>». Спересердя Куліш відмовлявся визнавати, що багато чим зобов'язаний своєму колишньому наставникові: «Неизвестно, кто кому сделал больше добра: я Максимовичу или Максимович мне». Ба більше, розлючений, він дав волю своєму

⁷¹ Там само. – Арк. 46, 47.

⁷² Там само. – Арк. 49. Див. також: Данилов В. П. А. Куліш і М. А. Максимович // Україна. – 1925. – Кн. 6. – С. 18–19.

⁷³ Див.: Кулішеві листи до М. Максимовича від 21 лютого 1860 р., 26 березня, 1 липня і 13 жовтня 1864 р. (ІР НБУВ. – Ф. Х. – № 14714. – Арк. 51–52); витяги з двох останніх листів (Данилов В. Матеріали для біографії Н. И. Костомарова. – С. 227–229).

холеричному темпераментові й навіть похвалювався розправитися словесно з відомим ученим, який насмілився його покритикувати:

«Максимович должен был бы держать себя в отношении ко мне, как ящерица, которой позволяется существовать только в мраке и в безмолвии. Вы увидите, как я его раздавлю своим каблуком как писателя и человека. Уж это никак не самохвалство. Вы увидите, и скоро (хотя не всё ещё можно печатать). <...> огонь негодования был в моей душе всегда, только засыпан золою забвения. Зачем он пошевелил золу?» (Лист від 13 січня 1858 р.⁷⁴)

Півроку по тому, 17 липня, Куліш із цього приводу повідомляв Д. Каменецького: «Антикритика против Максимовича написана и посылается к Крузе», тобто до цензора⁷⁵ (дальша доля цього полемічного тексту – мабуть, обіцяної у зацитованому листі до С. Аксакова брошури – невідома).

Пізніше в листі від 9/21 травня 1869 р. до Ол. Барвінського Куліш кепкував із Максимовича:

«Він бравсь за все і має прізвіще: “издатель первых томів і випусків”, бо ні разу за всю жизнь не напечатав нічого з такими словами: “Том другий” або “випуск другий”, а всюди тільки: “том I, выпуск I”»⁷⁶.

Попри такі полемічні виступи, що переходили на особистість опонента, Куліш у першому (1857) та другому (1861) виданнях своєї «Грамматки» повчав дітей і дорослих, які вчилися грамоти, по-християнському ставитися до своїх напасників і ненависників:

«Ні один чоловік не проживе без ворогів на світі, ніхто не вбережеться, щоб його хто не возненавидів, щоб його хто не кляв, щоб не нападав на його ніхто напастю. Яка ж защита од ворогів, од ненависти, од клятьби, од напасти? Змагатися з ворогами, лаяться, бить їх? Що ж із сього буде? Хіба ворог перестане ворогувати од того, що ти його вилаяв, або побив, або як инше покарав? Хто ж тебе ненавидить, а ти його зненавидиш, то він іще більш на тебе взлється за твою ненависть. Почни клясти того, хто тебе проклинає, то він, почувши твою клятьбу, іще голосніше буде клясти тебе. <...> Платячи злом за зло, ти зла не впиняєш, а тільки согрішаєш перед Богом і ворога свого іще до більшого гріха доводиш. Тим-то Премудрість Божа повеліла нам иншим способом справлятися: велить вона нам любити ворогів наших, бо хто встоїть проти любови і не станеться з ворога приятелем?»⁷⁷

Одначе сам Куліш із його гордовитою, запальною вдачею, честолюбним характером не спромігся так чинити – у пресі та листах він гнівно накидався на опонентів із лайкою, звинуваченнями, висміюваннями (особливо пізніше у збірках «Хуторна поезія» та «Дзвін»). Проповідувати християнське братолюбство, милосердя і прощення виявилось легше, ніж їх самому сповідувати. Суперечність між проповідуваним християнством і насправді сповідуваним не раз язичництвом стала наскрізною у довголітній життєдіяльності Куліша.

Як письменник, найбільшу популярність він здобув тоді історичним романом «**Чорна рада. Хроніка 1663 року**», надрукованим 1857 р. українською мовою

⁷⁴ Радянське літературознавство. – К., 1957. – № 19. – С. 98, 100.

⁷⁵ *Письма Кулиша к Д. С. Каменецкому: 1857–1865* / Сообщ. Г. С. Вашкевич; публикация А. Лазаревского // Киевская старина. – 1898. – Кн. 5. – С. 239.

⁷⁶ *Барвінський О.* Спомини з мого життя: Частини перша та друга / Упорядники А. Шацька, О. Федорук. – Нью-Йорк; К., 2004. – С. 142.

⁷⁷ <Куліш П.> Великі слова із Письма Святого // *Куліш П.* Грамматка. – СПб., 1861. – С. 54–55.

(у Петербурзі) та російською (у Москві). За дозвіл опублікувати роман Куліш витримав справжню битву. Не виправдав його сподівань московський цензор Микола фон Крузе, що про нього він писав з Москви у короткій записці до дружини 25 липня 1856 р.: «“Чёрную раду” Крузе возьмёт от другого цензора и прочтёт сам к сентябрю непременно. Я в нём нашёл очень любезного и расположенного к себе человека»⁷⁸. Тим часом, за Кулішевим повідомленням в іншому московському листі – від 28 вересня до В. Тарновського-старшого, «“Чёрная рада” до сих пор не пропущена: фон Крузе не смеет её пропустить»⁷⁹. Дійшло до того, що справу про допуск чи недопуск до друку «Чорної ради» розглядала Головна управа цензури. За неї взявся цензор Санкт-Петербурзького цензурного комітету – 64-річний письменник Іван Лажечников, якого торік рекомендував на вакантну посаду цензора П. Плетньов⁸⁰. 16 листопада 1856 р. з Петербурга Куліш інформував Надію Тарновську (сестру згаданого Тарновського):

«“Чорная рада” всё ещё у Лажечникова. Невозможно пересказать, сколько возни тут было мне из-за неё. Наконец Лажечников дал мне слово разжевать малороссийский язык своими старыми зубами и взять на себя ответственность в существовании такого подозрительного сочинения <...>»⁸¹.

20 листопада також із Петербурга Куліш сповіщав Тарновського-старшого про мороку з цензурним проходженням роману:

«Последние дни недели я почти каждый день бывал у кого-нибудь из цензоров и цензурных чиновников или у сильных земли, каковы князь Вяземский, князь Щербатов, граф Толстой, князь Оболенский, то с визитом, то с запискою, то с просьбою, то с жалобою, то с косвенным внушением; а тут разразилась в цензурном мире одна и другая буря, и всё это как будто для того, чтоб не дать явиться на свет моему бедному произведению. Восстал против провинциальных очерков Салтыкова граф Панин и был уничтожен решением Государя: “читал с удовольствием”. Восстал против стихотворений Некрасова князь Долгорукий и чуть не низверг “Современника” и цензора Бекетова с высоты их величия. В эту бурю я должен был без устали направлять свой парус, сообразно с дующими в него ветрами. Наконец в пользу “Чёрной рады” образовалась сильная партия и решилась пасть или победить»⁸².

Того-таки дня («1856, ливня 20. С.-Петербург») Куліш писав і до Г. Галагана: «“Чорної ради” не пропущено ще й досі, однак не втерв я надії, бо й між великими панями не без добрих людей. На біду, плюгавії вірші плюгавого Некрасова розсердили князя Долгорукого, а той давай тушковати міністра, а міністр цензорів, а цензори нас, а нам уже й нікого»⁸³.

⁷⁸ ІР НБУВ. – Ф. І. – № 28765.

⁷⁹ Киевская старина. – 1898. – Кн. 4. – С. 121.

⁸⁰ Див. рекомендаційного листа (від 12 листопада 1855 р.) Плетньова до Петра В'яземського, товариша міністра народної освіти, члена Головної управи цензури: *Плетнёв П. А.* Сочинения и переписка. – Т. 3. – С. 425.

⁸¹ ЧІМ. – № Ал 17–101/4/504.

⁸² Киевская старина. – 1898. – Кн. 4. – С. 124–125.

⁸³ ІР НБУВ. – Ф. Ш. – № 11339. Подібна інформація в обох листах дає підставу віднести листа, датованого «ливня 20», до 20 листопада. На автографі листа від 20 «ливня» А. Степович помилково зазначив, що «ливень» – це вересень. Однак Куліш не міг бути 20 вересня 1856 р. в Петербурзі, бо 18 вересня затримався ще в Києві (див. його київського листа до дружини, датованого цим числом: *Там само.* – Ф. І. – № 28779).

Нарешті 25 листопада 1856 р. дано цензурний дозвіл на видавання роману. Наступного дня Куліш із вдячністю відзначив у листі до В. Тарновського:

«Всього больше обязан я обер-прокурору Святейшего Синода за “Чёрную раду” [графові Олександрові Петровичу Толстому, призначеному на цю посаду 20 вересня 1856 р. – *С. Н.*]. Он не усумнился поручиться своею репутациею за чистоту моих намерений. Цензором моим был Лажечников, что для меня очень приятно. Русский романист подал руку малороссийскому!»⁸⁴

На схилку віку в листі від 21 серпня 1893 р. до М. Шаховського Куліш назвав Лажечникова «любезный моему сердцу цензор» і згадав, що то́му сподобалася також повість «Феклуша»⁸⁵. Проте Лажечников відмовився цензурувати передмову до «Чорної ради» й у листі від 2 січня 1857 р. до виконувача обов'язків піклувальника Санкт-Петербурзької шкільної округи просив дозволу передати передмову на розгляд Головної управи цензури. Своє прохання він мотивував, поперше, тим, що такий важливий предмет, як роздуми про примирення українців і росіян, вимагає розгляду вищою цензурою, а по-друге, тим, що Куліш домовився з редакцією «Русской беседы» про клопотання з нею перед Головною управою цензури⁸⁶.

12 січня 1857 р. в Москві Куліш побував у князівни Варвари Репніної, яка, за його словами в тодішньому листі до дружини, «зраділа дуже», побачивши його. Вирішив прочитати їй наступного дня ще не пропущену цензурою передмову до «Чорної ради» (майбутній епілог до російського тексту), «бо людина розумна й щира». 13 січня і прочитав: «Плакала слухаючи, а потім поклонилась мені так, як мужики кланяються пану, – низенько; здивовався я, а далі що робить? І я їй так поклонивсь, та й попрощались»⁸⁷.

Ті самі можновладці – Олександр Толстой, Дмитро Оболенський, Григорій Щербатов, який був головою Санкт-Петербурзького цензурного комітету в 1856–1858 рр., – піклувалися і про цензурний дозвіл на публікацію Гоголевих листів у Кулішевому виданні його творів та супровідної статті до «Чорної ради». Куліш до дружини 19 січня 1857 р. з Петербурга: «Ось обідав у графа Т<олстого>, та й там своє діло правив. Не всі листи Гоголеві зібрані; не все цензура пропустила. Треба було графа погодити об духовній цензурі <...>». Про статтю, що потрапила у дорадчий комітет Головної управи цензури, зазначив:

«Князь Щербатов, председатель Петербургск<ого> цензурного комитета, стоить за мою статью горою. Граф Толстой репетуе на всю столицю, что притьмом треба дать мені волю глаголати по своему разуму. Обідав у його і князь Оболенський. Той прихилився до мого діла серцем і душею. Тепер позбирає у всіх Гоголеві листи»⁸⁸.

Куліш мав намір видати український текст «Чорної ради» окремою книжкою із власною передмовою, яка первісно називалася «О духовном соединении Южной Руси с Северною. Предисловие к “Чёрной раде”»⁸⁹ (прообраз пізнішої ідеї

⁸⁴ Киевская старина. – 1898. – Кн. 4. – С. 126.

⁸⁵ Русское обозрение. – 1897. – Кн. 3. – С. 219.

⁸⁶ ІР НБУВ. – Ф. X. – № 14714. – Арк. 72 (копія).

⁸⁷ Лист від 12–13 січня 1857 р.: *Там само.* – Ф. I. – № 28828. Певне, до сліз князівну передмова зворушила тим, що в ній шлося про Шевченка, якого ця жінка любила.

⁸⁸ *Там само.* – № 28783.

⁸⁹ Див. Кулішевого листа від 27 березня 1856 р. (з Петербурга) до В. Тарновського-старшого: Киевская старина. – 1898. – Кн. 4. – С. 116.

«воссоединения Руси»). Однак цензура пропустила спершу текст роману, а передмову ще розглядала. Щоб не гаяти часу, Куліш вирішив надрукувати для майбутньої книжки спочатку романний текст, а потім приверстати до нього російськомовну передмову. 9 лютого 1857 р. він листовно сповіщав Г. Галагана: «“Чорна рада” напечатана вже вся, а предисловіє цензура ще придержує. І хочеться, і мати не веліла – отак і тій цензурі!»⁹⁰ Не дочекавшись цензурного дозволу на публікацію передмови, Куліш видав роман без неї. Сталося це у березні. 30 числа того-таки місяця він писав до Г. Галагана про надіслані йому примірники книжки: «Оце ж, я думаю, Ви вже получили “Чорну раду” <...>». Тоді-таки (після «Чорної ради») вийшов і другий том «Записок о Южной Руси» («Слідом за “Радою” послав я Вам по книжці і другого тому “Записок”», – читаємо в тому самому листі)⁹¹.

27 травня 1857 р. Петро В'яземський повідомляв виконувача обов'язків піклувальника Санкт-Петербурзької шкільної округи, що Куліш за його (В'яземського) вказівками переробив супровідну статтю і тому її доцільно розглянути на основі загальних цензурних правил у Санкт-Петербурзькому цензурному комітеті⁹². Князь В'яземський, тоді найвищий цензор, сприяв Кулішеві завдяки проханням графа Олександра Толстого. Куліш до дружини 9 березня 1857 р. з Петербурга:

«Был я у графа Толстого (обер-прокурора). Он с сокрушением сердца узнал о колебании князя Вяземского и обещал употребить вновь своё влияние. Доверенность его ко мне, или, лучше сказать, – уверенность во мне, необыкновенна. Он не жалуется современной литературы и называет себя гасильником, но говорит: “Уж если я, гасильник между ними (верховодными цензорами) желаю видеть Ваше предисловие в печати, то что же им думать!” Всё, однако, же он призадумался над замечаниями Вяземского и сказал, что, видно, нельзя его поколебать, если он так говорит»⁹³.

Урешті-решт передмову було пропущено й надруковано як післямову «Об отношении малороссийской словесности к общерусской. Эпизод к “Чёрной раде”» до публікації російського тексту роману у слов'янофільському журналі «Русская беседа» (1857. – Кн. 6, 7) та окремим відбитком («Чёрная рада. Хроника 1663 года»). У листі від 19 липня 1857 р. до сестер Марії та Олександри Милорадовичівен Куліш зазначив: «<...> моє предисловіє до “Чорної ради” <...> печатається в “Руській бесіді”, без усякої переміни»⁹⁴.

Привітавши Куліша з виходом «Чорної ради» як безперечним здобутком, Михайло Максимович у статті-рецензії «Об историческом романе г. Кулиша “Чёрная рада”, 1857 г.», написаній у формі відкритого листа до Г. Галагана, водночас захищав ранні повісті Гоголя (на українську тематику) від Кулішевих закидів у відході від історичної правди, висловлених у післямові до журнальної публікації російського тексту роману (Русская беседа. – 1857. – Кн. 7), і з огляду на це вказав на ряд історичних неточностей у самій «Чорній раді» (Русская беседа. – 1858. – Кн. 9) [див. також: І; 605–606]. Максимовичів захист Гоголя спонукав Куліша прискіпливо розглянути його «українську» прозу з погляду

⁹⁰ ІР НБУВ. – Ф. III. – № 11342.

⁹¹ Там само. – № 11343.

⁹² Там само. – Ф. X. – № 14714. – Арк. 72–73 (копія).

⁹³ Там само. – Ф. I. – № 28786. Див також Кулішевого листа від 20 квітня 1857 р. до П. Плетньова: Петров В. Пантелеймон Куліш у п'ятдесяти роки. – С. 284, 323.

⁹⁴ Дорошкевич О. Куліш і Милорадовичівна. Листи. – К., 1927. – С. 74.

етнографічної та історичної вірогідності в окремій студії «Гоголь как автор повестей из украинской жизни и истории» (Основа. – 1861. – № 4, 5, 9, 11/12). Максимович відповів у гострополемічній статті «Оборона украинских повестей Гоголя» (День. – 1861. – № 3, 5, 7, 9; 1862. – № 13), де вже переніс ущипливу критику на саму особу Куліша. Ця непоштивість вразила останнього і змусила написати лист-протест «Несколько слов об обороне Гоголя и нападении его земляков»; його опублікувала та сама московська газета «День» (1861. – № 7), але з тенденційним коментарем від редакції, що в ньому скептично висловилася про обстоювану «Основою» ідею всебічного, різножанрового розвитку української літератури. Фактично полеміку між українськими літературознавцями слов'янофільський тижневик, редагований І. Аксаковим, використав для дискредитації думки про саму можливість повноправного розвитку нового українського письменства. Ці дошкульні взаємні випадки між Кулішем та Максимовичем, якого підтримувала більшість літературних поцінувачів, призвели до ворожнечі їй, після 1864 р., – до розриву стосунків між ними та непозбутію неприязні один до одного⁹⁵.

Ще наприкінці 1853 р. в Петербурзі Куліш познайомився зі священником Василем Васильовичем Гречулевичем, сином Василя Яковича Гречулевича (1791–1870), також священника (протоєрея) із села Ганнопіль Брацлавського повіту Подільської губернії. Син заповзівся видати вдруге батькові проповіді, що вийшли українською мовою у Петербурзі 1849 р., і Куліш зголосився пройтися по них своїм олівцем⁹⁶. Справа затягнулася (мабуть, через прискіпливе ставлення цензури до україномовних рукописів і заборону Кулішеві друкуватись). За нових, сприятливих, умов Куліш одразу повернувся до ідеї оновленого другого видання проповідей. 8 травня 1856 р. в петербурзькому листі до В. Тарновського-старшого він зазначив: «Есть у нас надруковані по-нашому проповіді Гречулевича, тільки плохенька мова, та ще й по-подольському слезбизованню. Так я сю книжку гарненько виправив, і Гречулевич оддає мені – що хотя з нею чинити. Якби надруковати її вдруге та пустить по Україні, то велике б з того добро було народу християнському. <...> Так от, якби Ви вислали 300 руб. на се діло, то і в наших церквах зрозуміли би миряне, що панотець глаголе»⁹⁷.

Захопившись можливістю – за допомогою цього жанру церковної літератури – заговорити рідною мовою з українцями різних станів, Куліш не тільки виправляв,

⁹⁵ Куліш мав і прихильників своїх багато в чому слухних поглядів на Гоголя, через що незадоволений Максимович нарікав у листі до О. Бодяньського 14 травня 1862 р., що «Кулишовы брехни производят немалый эффект между молодёжью украинской, особенно полтавской: есть великие поклонники, верующие в его писания; даже и относительно Гоголя» (*Титов А. А. Материалы для истории Имп. общества истории и древностей российских.* – М., 1887. – С. 166). Полемізував Максимович і з Кулішевим трактуванням творчості Котляревського та Квітки-Оснóв'яненка, проте ці статті опубліковано помертньо: «Полемическое обозрение малороссийской словесности» (Киевская старина. – 1888. – Кн. 11. – С. 380–382, 387–390; статтю не закінчено, надруковано уривки полемічної відповіді на Кулішеву передмову до «Хати»); «Трезвон о Квиткиной “Марусе”» (*Там само.* – 1893. – Кн. 8. – С. 256–264; датовано: 26 жовтня 1861 р.).

⁹⁶ Див. петербурзького листа Куліша до М. Максимовича від 10 грудня 1853 р.: ІР НБУВ. – Ф. Х. – № 14714. – Арк. 19. Духовний дияч Подільської єпархії, протоєрей В. Я. Гречулевич, що перебував також на посаді благочинного, читав проповіді зазвичай українською мовою [про нього див.: *Лотоцький А.* Памяти протоєрея В. Я. Гречулевича: (По поводу тридцатилетия со дня его смерти) // *Киевская старина.* – 1900. – Кн. 6. – С. 279–287].

⁹⁷ *Там само.* – 1898. – Кн. 12. – С. 357.

а й дописував проповіді: «Проповеди пишу, оставивши решительно Гречулевича и даже Иннокентия. Вы увидите проповеди, обращённые к такой пастве, в которой могут быть паны и гетманы» (до В. Тарновського-старшого 24 жовтня 1856 р.)⁹⁸. А в петербурзькому листі від 25 грудня 1856 р. до О. Шишацького-Ілліча він визначив частку свого авторства як таку, що набагато перевищувала Гречулевичеву: «Проповіді я написав трохи не всі унов»⁹⁹. Надіславши кілька примірників уже видрукованої книжки В. Тарновському-старшому, письменник у супровідному листі від 26 листопада 1856 р. звертав увагу саме на власні проповіді: «Читайте первую проповедь и тотчас переходите к 100-й странице, т. е. к тем проповедям, которые писаны мною по возвращении из Малороссии. В них выразилась вся душа моя»¹⁰⁰. Судячи з цього листа, а також із датованого тим самим числом листа, у супроводі якого Куліш надіслав О. Шишацькому-Іллічу примірник проповідей¹⁰¹, їх видруковано вже в листопаді того-таки року. На обкладинці ж другого, виправленого видання «**Проповедей на малороссийском языке**» протоєрея Василя Гречулевича, що їх заново переписав і доповнив Куліш, роком виходу зазначено 1857-й. У хвалебній рецензії (Русская беседа. – 1857. – Кн. 7) Микола Мизко відзначив, що найістотніша відмінність цього видання від першого – «язык, значительно усовершенствованный», який до того ж

«отличается типическою верностию с наиболее распространённым и самым чистым говором южнорусской речи, возведённой здесь до художественности, так что в этом отношении второе издание “Малороссийских проповедей” имеет важное филологическое значение <...>»¹⁰².

Від імені журнальної редакції сам факт появи «Проповедей на малороссийском языке» підтримав Олексій Хом'яков у післямові до рецензії, підписаній: *Русская беседа*¹⁰³.

Зустрічавшись у Петербурзі з Василем Васильовичем Гречулевичем, який мешкав там, Куліш сприймав його «как превосходного священника и честнейшего человека» (за зізнанням у петербурзькому листі від 4 січня 1858 р. до С. Аксакова), навіть любив «как брата, несмотря на то, что он принадлежит к поповской секте», тим-то й рекомендував його О. П. Толстому як кандидата на відповідальну посаду, але обер-прокурор Святого Синоду не прислухався до Кулішевої поради¹⁰⁴. Невдовзі, однак, між В. В. Гречулевичем і Кулішем пробіг чорний кіт, про що письменник згадав у листі до М. Павлика від 19 жовтня 1893 р.: «Через мое якобы *друге* виданне розійшовсь я і з сином автора, петербурзьким Гречулевичем, таким же попом, як ваш Огоновський, і російським іезуїтом <...>»¹⁰⁵.

⁹⁸ Там само. – Кн. 4. – С. 124. *Иннокентий* (1800–1857) – архієпископ херсонський, відомий богослов і проповідник, випускник Київської духовної академії.

⁹⁹ ІР НБУВ. – Ф. 63. – № 41. – Арк. 7 зв.

¹⁰⁰ Киевская старина. – 1898. – Кн. 4. – С. 125–126.

¹⁰¹ ІР НБУВ. – Ф. 63. – № 40. – Арк. 5.

¹⁰² <Николай> Мизко. Проповеди на малороссийском языке, протоєрея Василя Гречулевича. Издание 2-е, исправленное. СПб. 1856 // Русская беседа. – 1857. – [Т.] 3. – Кн. 7. – С. 69. Про авторство М. Мизка див.: *Ефименко П. Н. Д. Мизко: (Некролог)* // Киевская старина. – 1882. – Кн. 12. – С. 596; *Ямпольський І.* До бібліографії праць П. О. Куліша та писань про нього. – С. 160.

¹⁰³ Послесловие «Русской беседы» // Русская беседа. – 1857. – [Т.] 3. – Кн. 7. – С. 70–72 (назву подано лише у змісті). Про авторство О. Хом'якова див.: *Ямпольський І.* До бібліографії праць П. О. Куліша та писань про нього. – С. 160.

¹⁰⁴ Радянське літературознавство. – К., 1957. – № 19. – С. 95.

¹⁰⁵ Записки НТШ. – 1928. – Т. 148. – С. 231.

Свої книжки («Записки о Южной Руси», «Чорну раду», «Проповеди на малороссийском языке» В. Гречулевича) Куліш друкував тоді переважно коштом (у кредит) свого літературного мецената Василя Васильовича Тарновського-старшого («Жизнь Куліша») [І; 257], який спочатку був небагатим поміщиком, а з грудня 1853 р. дістав мільйонну спадщину по дядькові (Григорію Тарновському) в Качанівці на Чернігівщині. Куліш заприятелював з ним, очевидно, за посередництвом його шуряка, М. Юзефовича, сестра якого – Людмила Володимирівна – була заміжня за Тарновським. Ще в 40-х роках молодий Тарновський, за переконаннями лібералів, живши взимку здебільшого в Києві, спілкувався там із Костомаровим, Кулішем, Василем Білозерським, Миколою Гулаком, улаштувався на своїй київській квартирі літературні вечори¹⁰⁶. Відновивши з жовтня 1855 р. стосунки з Юзефовичем, Куліш від грудня того-таки року зав'язав листування з приводу своїх видавничих проєктів також із розбагатілим Тарновським (а ще від листопада – з його сином, теж Василем Васильовичем). На видрук першого тому «Записок о Южной Руси» Тарновський-старший надіслав 1 000 крб. сріблом¹⁰⁷, потім на другий том і «Чорну раду» 500 крб.¹⁰⁸, а загалом виділив на видавничі потреби письменника позику (без розписки) в сумі 3 660 крб.¹⁰⁹ Невдовзі, однак, він перестав постачати кошти Кулішеві, на що письменник скаржився Г. Галагану 1 травня н. ст. 1858 р. зі Страсбурга:

«Василий Васильевич, как я вижу, совершенно охладел ко мне и оставил меня. Это очень грустно, тем более, что я ему много обязан и до сих пор не успел возблагодарить его. Мне таки в жизни много приходится испытывать разочарований и ошибаться жесточайшим образом. Иногда мне кажется, что я уж совершенно уничтожился и ни на что больше не годен. Но невидимая сила подкрепляет и обновляет мою душу во время величайших её огорчений, так что на самые огорчения я начал смотреть, как на необходимый элемент моей жизни»¹¹⁰.

Тарновський-старший охолов до видавничих задумів Кулішевих, бо був вражений егалітарним та антипоміщицьким духом його «Граматики» (про це далі). Проте Куліш, буди сильною особистістю, навчився не падати духом од тимчасових, хоча щоразу якихось нових труднощів, невдач та розчарувань, і стійко долав усілякі прикрощі, які час від часу отруювали йому життя.

Частково допомагали Кулішеві, на його прохання, й інші багаті. Григорій Галаган передплатив 20 примірників «Чорної ради» на суму 60 крб. сріблом (згідно з усталеною ціною по 3 крб. сріблом за примірник)¹¹¹. На цю ж суму викупив

¹⁰⁶ Див.: *Белозерский Н. <М.> Тарас Григорьевич Шевченко, по воспоминаниям разных лиц (1831–1861 г.) // Киевская старина. – 1882. – Кн. 10. – С. 69; Жур П. Дума про Огонь: З хроніки життя і творчості Тараса Шевченка. – К., 1985. – С. 125–126.*

¹⁰⁷ Кулішеві листи до Тарновського-старшого від 26 лютого 1856 р. з Москви і 27 березня 1856 р. з Петербурга (*Киевская старина. – 1898. – Кн. 4. – С. 113, 117.*)

¹⁰⁸ Лист Куліша до Тарновського-старшого від 24 грудня 1856 р. з Петербурга: *Там само. – Кн. 12. – С. 362.*

¹⁰⁹ По смерті Тарновського-батька Куліш у листі до його сина від 12 липня 1866 р. з Варшави запевняв, що незабаром зачне повертати цю суму частинами й виплатить із процентами (*Там само. – 1899. – Кн. 1. – С. 83.*) але Тарновський-молодший великодушно не захотів прийняти багькового боргу (див. згадку про це в Кулішевому листі до нього від 4 жовтня 1896 р.: *Там само. – С. 89.*)

¹¹⁰ ІР НБУВ. – Ф. III. – № 173.

¹¹¹ Див. Кулішеві листи до нього від 26 листопада 1856 р. і 9 лютого 1857 р.: *Там само. – № 11340, 11342.*

таку саму кількість передплатних білетів на роман і Михайло Юзефович¹¹². У той самий спосіб – через передплату – частково фінансували видання «Граматки» В. Тарновський-молодший (замовив п'ятсот примірників по 20 коп. за книжку) і Г. Галаган¹¹³.

За часів «відлиги» Куліш підтримував творчі й товариські зв'язки з багатьма українськими літераторами, фольклористами, етнографами, істориками, ставши наче духовим ядром, навколо якого обертався тогочасний український культурний світ. У 1856–1857 рр. листувався із земляком (родом із Козелеччини), фольклористом і поетом-початківцем Олександром Шишацьким-Іллічем, молодим редактором газети «Черниговские губернские ведомости». Надсилав йому свої видання («Записки о Южной Руси», «Проповеди на малороссийском языке», «Записки о жизни Николая Васильевича Гоголя», «Чорну раду»), просив їх продати, організувати передплату на «Чорну раду», цікавився, як сприйнято роман у Чернігові¹¹⁴. Шишацький-Ілліч вважав, що Куліш як редактор і видавець – «человек надёжный и старательный» (щоденниковий запис від 12 квітня 1857 р.)¹¹⁵. На Кулішеве прохання він постачав його своїми записами народних пісень. Куліш до нього 10 жовтня 1856 р. з Петербурга:

«Сделайте одолжение, не переставайте наделять меня песнями и другими записанными от народа вещами. Этим Вы докажете, что любите народ, посреди которого живёте. У меня ничто не погибнет бесплодно и рано или поздно обратится на пользу общую»¹¹⁶.

Шишацький-Ілліч надіслав Кулішеві, як той і просив, річник неофіційної частини «Черниговских губернских ведомостей» за 1856 р.¹¹⁷

З Кулішевої ініціативи у Петербурзі від червня 1857 р. стала до ладу «Друкарня П. А. Куліша», що в ній він виконував основну редакторську роботу, а завідувачем (бухгалтером, секретарем, коректором і книгопродавцем) був його ще київський знайомий, земляк Данило Каменецький¹¹⁸, уродженець Глухова чи одного із сіл Глухівського повіту (хоча його родовід, можливо, сягав Крелевецької сотні), також колишній новгород-сіверський гімназист (40-х – початку 50-х років) і студент Київського університету, що його закінчив 1857 р.¹¹⁹ На той час йому чи то йшов, чи то виповнився 27-й рік (нар. 1830 р.). За Кулішевими спогадами, він перетягнув Каменецького з Києва до Петербурга і зробив «своїм фактотумом»

¹¹² Див. Кулішеві листи до нього від 2 грудня 1856 р. і 19 січня 1857 р.: Киевская старина. – 1899. – Кн. 3. – С. 313, 314.

¹¹³ Див. Кулішевого листа до В. Тарновського-старшого від 10 грудня 1857 р.: Там само. – 1898. – Кн. 12. – С. 366.

¹¹⁴ Див. Кулішеві листи до Шишацького-Ілліча, надіслані з Петербурга: від 10 жовтня 1856 р. (ІР НБУВ. – Ф. 63. – № 38. – Арк. 1), 26 листопада 1856 р. (Там само. – № 40. – Арк. 5), 25 грудня 1856 р. (Там само. – № 41. – Арк. 7 зв.), 6 березня 1857 р. (Там само. – № 42. – Арк. 9), 30 березня 1857 р. (Там само. – № 43. – Арк. 11), 13 травня 1857 р. (Там само. – № 44. – Арк. 12).

¹¹⁵ Шишацький-Ілліч О. Щоденник (Фрагменти) // Сіверянський літопис. – 1997. – № 3. – С. 112.

¹¹⁶ ІР НБУВ. – Ф. 63. – № 38. – Арк. 1–1 зв. Див. також листа від 21 «лижня» (листопада) 1856 р.: Там само. – № 39. – Арк. 3.

¹¹⁷ За це йому Куліш дякував у листі від 30 березня 1857 р. (Там само. – № 38. – Арк. 10).

¹¹⁸ Куліш до Шевченка 1 лютого 1858 р. з Петербурга: «<...> туг мій секретар, він же й хазяїн, і коректор, і іздатель Каменецький з Києва» (Листи до Тараса Шевченка. – С. 105).

¹¹⁹ Див.: відомості про Д. Каменецького, що їх зібрав його знайомий з петербурзьких часів Г. С. Вашкевич [Листьма П. А. Куліша к Д. С. Каменецькому (на малорусском языке): 1858–1859 // Киевская старина. – 1898. – Кн. 12. – С. 350–352]; Марахов Г. І. Каменецький Данило Семенович // Марахов Г. І. Т. Г. Шевченко в колі сучасників: Словник персоналій. – К., 1976. – С. 53–54; Терлецький В. Штрихи до взаємин Пантелеймона Куліша із земляками. – С. 90.

(довіреною особою) («Дописки» до «Куліша у пеклі») [II; 650]. Навесні 1857 р. написав до дружини, що кличе Каменецького до Москви, де спочатку гадав заснувати друкарню, і дає йому даром помешкання у своїй друкарні (ось тобі, мовляв, «приятное известие о твоём любимце Каменецком») ¹²⁰. 1 червня уже сповіщав, що Каменецький приїхав ¹²¹. У листі до міністра внутрішніх справ від 20 червня 1857 р. петербурзький військовий губернатор повідомляв, що Куліш просить дозволу відкрити друкарню у 3-му кварталі Московської частини в будинку Яценкової та що він, генерал-губернатор, це прохання підтримує ¹²². У листі від 22 червня 1857 р. до С. Аксакова Куліш подав точнішу адресу своєї друкарні: «В Николаевской улице, в доме г-жи Яценковой» ¹²³. Однак незабаром він перевів друкарню на нове місце – на розі Вознесенського та Єкатерингофського проспектів, у будинкові Лея ¹²⁴. Під час виїзду за кордон 1858 р. Куліш особисто придбав друкарську машину в Берліні ¹²⁵. І. Славницький згадував, що Кулішева «типография была на Вознесенском проспекте со скоропечатною машиною, им впервые заведёною в России, и обставлена она была довольно роскошно» ¹²⁶. Вона стала першою і єдиною в ХІХ ст. українською друкарнею в підросійській Україні (Куліш спочатку так і хотів її назвати: «Українська друкарня», але йому не дозволили ¹²⁷).

Першою книжкою, що її видав Куліш, стали «Размышления о Божественной Литургии» Гоголя, написані у 1843–1852 рр. Цей твір, що зберігся в невикінчених уривках, переписаних і редагованих Гоголем різного часу, спробував опублікувати 1856 р. О. Бодяньський, але в петербурзькому Комітеті духовної цензури, куди він надіслав рукопис, його не пропустили, мотивуючи це у відписі 13 серпня того-таки року тим, що «в размышлениях о литургии Гоголя, при множестве прекрасных мыслей, встречается немало объяснений обрядов Богослужения произвольных и даже неправильных; есть даже выражения, противные учению православной церкви» ¹²⁸. Натомість настирливий і верткий Куліш зумів добитися

¹²⁰ ІР НБУВ. – Ф. І. – № 28836. Наміром завести власну друкарню у Москві (на ім'я свого тульського знайомого, чиновника Івана Папіна, який би на певних умовах керував нею два з половиною роки, поки Куліш перебуватиме за кордоном), він ділився з дружиною і в петербурзькому листі від 23 січня 1857 р. Планував домовитися з редакцією «Русской беседы», щоб друкувати в себе цей журнал (*Там само.* – № 28784).

¹²¹ *Там само.* – № 28792.

¹²² Російський державний історичний архів. – Ф. 1286. – Оп. 18. – № 749. – Арк. 60.

¹²³ Радянське літературознавство. – К., 1957. – № 19. – С. 93.

¹²⁴ Вказано, зокрема, у зворотній адресі в листах до Шевченка від 26 листопада і середини грудня 1857 р. (*Листи до Тараса Шевченка.* – С. 92, 97) і на виданні: *Гоголь Н. В.* Размышления о Божественной Литургии. – Изд. 2-е, без перемен, П. А. Кулиша. – СПб.: В Типографии П. А. Кулиша, на углу Вознесенского и Екатерингофского проспектов, в доме Лея, 1859. Будинок зруйновано під час Другої світової війни (*Лобач-Жученко Б. Б.* Літопис життя і творчості Марка Вовчка. – 2-ге вид., доп. – К., 1983. – С. 41); «...» нині ділянка будинку № 38/4 по проспекту Майорова» (*Жур П. Шевченківський Петербург.* – К., 1972. – С. 154).

¹²⁵ У листі до С. Аксакова в жовтні 1858 р.: «...» купленная мною лично в Берлине машина работает великолепно» (Радянське літературознавство. – К., 1957. – № 19. – С. 101).

¹²⁶ *Славницький.* Воспоминания о П. А. Кулише. – Арк. 2. З приводу заснування друкарні Куліш писав у недатованому листі до Олександри Михайлівни: «...» я употребил все усилия, чтобы устроить типографию, которая стоит мне 4,000 р. сер. «...» Какое множество денег я перевёл на веку своём и всегда жил с нуждою! Это оттого, что не имел постоянного, ровного дохода» (ІР НБУВ. – Ф. І. – № 29470).

¹²⁷ *Куліш П.* Літературний універсал [Публікація І. Чорновола] // Проблеми слов'язнознавства. – Л., 1996. – Вип. 48. – С. 43.

¹²⁸ *К биографии Н. В. Гоголя.* 1. О недозволении печатать «Размышления о Божественной литургии» Н. В. Гоголя / Сообщ. В. И. Шенрок // Русская старина. – 1902. – Кн. 9. – С. 651.

дозволу завдяки сприянню О. П. Толстого, який у 1856–1862 рр. був обер-прокурором Святого Синоду. 4 березня 1857 р. в петербурзькому листі до С. Аксакова Куліш іще бідкався, що «“Размышления о Литургии” не скоро ещё пройдут через Синод»¹²⁹, а 8 червня того самого року вже надіслав до дружини багатонадійну звістку:

«Моя типография уж набирает “Бориса Годунова” [“Повесть о Борисе Годунове и Димитрии Самозванце” Куліша. – *С. Н.*]; а граф Толстой обещал через неделю возвратить мне “Литургию”, и это будет первая книга, которая выйдет из моей типографии»¹³⁰.

12 червня 1857 р. Куліш просив дружину привітати його: «<...> видел я корректурный лист из собственной типографии, в которой ещё ни разу не был. Всё Папин с Каменецким там копышутся»¹³¹ (очевидно, це був аркуш згаданого популярно-історичного нарису). 18 червня з радістю сповіщав О. Бодяньського: «“Литургия” Гоголя пропущена; оце вже друкуватиму»¹³² – і дружину: «“Божественная Литургия” с сегодняшнего утра набирается в моей типографии <...>»¹³³. Першодрук тексту Гоголевого тлумачення літургії Куліш здійснив 1857 р. за списком, що його опрацював критик і поет Степан Шеви́рьов, а зберігав у себе М. Трушковський¹³⁴. Гоголів рукопис не мав назви; здогадно, її дав Куліш¹³⁵, припускаю – на основі умовних робочих назв, що ними раніше послуговувався Шеви́рьов: «Размышления о литургии» (у листі до Гоголевої матері від 21 лютого 1854 р.), «К объяснению Божественной литургии» (у списку текстів, що залишилися по Гоголю)¹³⁶. На прохання Гоголевих спадкоємців, Куліш на самому початку 1859 р. здійснив друге видання «Размышлений о Божественной Литургии», яке у поліграфічному відношенні відповідало першому, але продавалося значно дешевше¹³⁷.

У видавничо-друкарському комплексі Кулішовому побачило світ найповніше на той час зібрання творів і листів Гоголя («Сочинения и письма», т. 1–6, 1857), здійснене на прохання Гоголевої матері Марії Іванівни, за упорядкуванням Куліша, з його передмовою, поясненнями українських слів та коментарями (у найстисліші строки – всього за три місяці) («Жизнь Куліша») [І; 257]. З приводу цензурного проходження гоголівських текстів Куліш у 1856–1857 рр. листувався з Микитою Гіляровим-Платоновим, публіцистом і філософом, московським цензором, якого в листі до М. Шаховського (десь зими 1893/94 р.) згадав як «одного из достойнейших представителей русского ума и чувства», «великого по

¹²⁹ Радянське літературознавство. – К., 1957. – № 19. – С. 89.

¹³⁰ ІР НБУВ. – Ф. І. – № 28793.

¹³¹ Там само. – № 28794.

¹³² Киевская старина. – 1898. – Кн. 2. – С. 310.

¹³³ ІР НБУВ. – Ф. І. – № 28796.

¹³⁴ Див. листи від 27 березня і 20 квітня 1856 р.: *Куліш П. О.* Листи до М. Д. Білозерського. – С. 145, 150. При цьому текст видано з купюрами, цензурними виправленнями (див. примітку у вид.: *И. С. Аксаков:* Письма к родным. – С. 573). Науково-критичну публікацію з текстологічним коментарем і варіантами зробив пізніше М. Тихонравов: *Гоголь Н. В.* Сочинения. – Изд. 10-е / Текст сверен с собственноручными рукописями автора и первоначальными изданиями его произведений Н. Тихонравовым. – М., 1889. – Т. 4. – С. 585–619.

¹³⁵ <Тихонравов Н.> Примечания редактора и варианты // Там само. – С. 593.

¹³⁶ *Паламарчук П. Г.* Список уцелевших от сожжения рукописей Гоголя // *Гоголь:* История и современность. – М., 1985. – С. 488, 490.

¹³⁷ <Куліш П.> От издателя // *Гоголь Н. В.* Размышления о Божественной Литургии. – Изд. 2-е, без перемен, П. А. Куліша. – С. V.

русскому духу и русскому уму человеком», що з ним познайомився «дружественно» у Аксакових¹³⁸. В одному з листів до Гілярова-Платонова Куліш пояснював, що коли постало питання про видавання Гоголевих творів, то він спочатку не думав за них братися:

«Я прежде всего подумал о Бодянском, как об издателе, не имеющем соперника, и свёз к нему Трушковского для переговоров. Но Трушковский (которого NB тогда я не считал ещё помешанным) сказал мне после беседы с ним tête-à-tête [віч-на-віч, франц. – С. Н.], что не желает иметь с ним никакого дела и что только мне одному мог бы он вверить издание».

Заковика була в тім, що Бодянський призначив тиждень часу лише для того, аби подумати, чи зможе він розпочати самі переговори про цей видавничий захід. Куліш же врешті захопився «возможностью сделать дело необыкновенное» якнайшвидше і водночас «полезное» для нього «материально» («Желание заработать деньги вовсе не низкое побуждение <...>, – розтовкмачував він цензорів)¹³⁹. Власне, Гіляров-Платонов і дав цензурний дозвіл на видавання гоголівських «Сочинений и писем», а також популярно-історичного нарису Кулішевого «Повесть о Борисе Годунове и Димитрии Самозванце», теж надрукованого відтак у його друкарні (1857). Заробіток од видання гоголівських творів та листів Куліш використав на потреби власної друкарні («Жизнь Куліша») [I; 257].

Свого часу Гоголь заповів зобразити себе одному з найкращих російських граверів і рисувальників Федорові Йордану, який був у дружніх стосунках із Плетньовим. Йордан і зробив літографований портрет Гоголя для першого тому видання його «Сочинений и писем», яке готував Куліш. Сам-таки Куліш і приніс Йорданові для зразка оригінал досить подібного портрета Гоголя, виконаний художником Федором Моллером¹⁴⁰.

4–5 серпня 1857 р. Куліш знову відвідав Аксакових в Абрамцеві: «Славные люди! <...> Уехал, как из родного семейства. <...> Старик этот нежен и жив душой, как женщина» (лист до Надії Олександрівни Білозерської від 6 серпня 1857 р.)¹⁴¹. За Кулішевими спогадами, десь 1857 р. (років «із двадцять» перед появою на початку 1877 р. першого тому «Материалов для истории воссоединения Руси») він «спізнавсь» у С. Аксакова, «найліберальнішого чоловіка в Москві», з «великим істориком» (сказано іронічно) Сергієм Соловйовим і навіть у його присутності читав недруковані твори Шевченка, зокрема славнозвісну антицарську поему «Кавказ»:

«Бував у його яко ліберал і Соловйов, дарма що Костянтин Аксаков об'явив тоді ж таки печатно гірку йому правду: “Соловьёв – не историк”. Сей неісторик залюбки ніби слухав, як Панько, мій тезко, читав Шевченкові твори “Кавказ” і таке інше: бо в

¹³⁸ Русское обозрение. – 1897. – Кн. 3. – С. 200, 203.

¹³⁹ Цит. за: Там само. – С. 195–196. Переговори між Кулішем, Трушковським і Бодянським у справі видавання творів Гоголя відбувалися 12 січня 1857 р. під час Кулішевого перебування у Москві; погодившись видавати Гоголеві твори, Куліш радився з цього приводу з Аксаковими, і вони схвалили його кандидатуру (див. Кулішевого листа до дружини від 12 січня 1857 р.: ІР НБУВ. – Ф. І. – № 28828).

¹⁴⁰ Записки ректора и профессора Императорской академии художеств Фёдора Ивановича Йордана // Русская старина. – 1891. – Кн. 12. – С. 653.

¹⁴¹ Зайцев П. Листи Куліша до Н. Ол. Білозерської // Наше минуле. – 1919. – № 1. – С. 161. Куліш побував в Аксакових і раніше – другої декади січня 1857 р., разом із дружиною, проводжаючи її з Петербурга до Москви. Олександра Михайлівна їхала в Новгород-Сіверський повіт до своєї хрещеної матері, Пелагеї Гаврилівни Богун (у другому заміжжі – генеральша Чинчик). Див.: Нахлік С. Подружнє життя і позашлюбні романи Пантелеймона Куліша. – С. 79–80.

дому в Аксакових цар Николай I був *persona ingrata* [небажана особа, латин. – Є. Н.]» («Дописки» до «Куліша у пеклі») [II; 677].

Десь тоді Куліш приязно розговорився з Іваном Аксаковим про Україну, як читаємо в листі до дружини:

«Він же сам її із'їздив, то й дивується тепер, як там чи панок, чи міщанин, чи козак тамошній чує себе рівно чоловіком. Не видно так, як у Росії, що се купець, а се міщанин. *Comme il faut* [комільфо, франц.; той або те, що відповідає приписам світської поведінки. – Є. Н.] пристало в нас до всякої шляхетноуродженної людини; і купецької комедії Островського трудно зрозуміти українцеві; бо наш купець не одособивсь так од наших панів, як великоруський. І багато дечого говорили ми до своєї любови про Малоросію. Шкода, що тебе тут не було. Іван не завсігди розговориться»¹⁴².

Куліш волів бути письменником, аніж упорядником, редактором та видавцем чужих текстів (до дружини 19 січня 1857 р. з приводу укладання Гоголевих творів та листів: «Лучче б своє писать, аніж чуже печатать»¹⁴³). А все-таки на зламі 50–60-х років він систематично заходжувався коло видавання творів українських письменників. Примірник першого тому «Записок о Южной Руси» він надіслав до Немирова своєму давньому, ще київському, приятелю Опанасові Марковичу, а від нього (як згадував у листі до О. Огоновського 20 липня 1889 р.) несподівано дістав оповідання його дружини, Марії Олександрівни, з проханням опублікувати їх у другому томі. Ознайомившись, вирішив, що низка цих оповідань «послужить народній ідеї більш, як вийде в світ самостійно»¹⁴⁴. Тим-то, зробивши художнє редагування, зокрема давши заголовки, яких не було, видав ці твори у власній друкарні окремою книжкою під назвою «Народні оповідання Марка Вовчка» (з'явилася першої половини грудня 1857 р. з позначкою наступного 1858 р.¹⁴⁵). З цієї нагоди у спеціальній статті він описав свою першу реакцію на надіслану «тетрадку»:

«Взглянув на неї мельком, я принял написанное в ней за стенографию с народных рассказов по моим образцам и отложил к месту до другого времени. Тетрадка лежит у меня на столе неделю и другую. Наконец я удосужился и принялся её читать. Читаю и глазам своим не верю: у меня в руках чистое, непорочное, полное свежести художественное произведение! Было прислано сперва только два небольших рассказа»¹⁴⁶.

Сам-таки він придумав і чоловічий (згідно з тодішньою традицією) псевдонім *дебютантки* – за суголоссям із її прізвищем (Марковичка)¹⁴⁷. Повідомлявши

¹⁴² Шенрок В. П. А. Кулиш // Киевская старина. – 1901. – Кн. 5. – С. 202.

¹⁴³ ІР НБУВ. – Ф. І. – № 28783.

¹⁴⁴ Той-таки лист до О. Огоновського (Життя й революція. – 1927. – № 12. – С. 295). Жінчині оповідання Маркович надіслав Кулішеві у лютому – на початку березня 1857 р. (Лобач-Жученко Б. Б. Літопис життя і творчості Марка Вовчка. – С. 28). Тут сказано, що їх надіслала сама авторка, проте вірогідно видається Кулішева згадка (в цитованому листі до О. Огоновського від 20 липня 1889 р.), що він дістав оповідання від її чоловіка і свого приятеля О. Марковича.

¹⁴⁵ Лобач-Жученко Б. Б. Літопис життя і творчості Марка Вовчка. – С. 32.

¹⁴⁶ Кулиш П. Взгляд на малороссийскую словесность по случаю выхода в свет книги «Народні оповідання» Марка Вовчка // Русский вестник. – 1857. – Т. 12. – Дек. – Кн. 2. – С. 233.

¹⁴⁷ Див. Кулішеві листи: до Ол. Барвінського від 9/21 травня 1869 р. (Барвінський О. Спомини з мого життя. – С. 144), до О. Огоновського від 20 липня 1889 р. (Життя й революція. – 1927. – № 12. – С. 295). Раніше прізвище *Вовчок* уже пройшло через Кулішеву свідомість і осіло в його пам'яті – у 40-х роках він записав народний переказ про гайдамацького ватажка Вовчка (Вовчок // Украинские народные предания / Собрал П. Кулиш. – М., 1847. – С. 26–27).

С. Аксакова (у листі від 4 січня 1858 р.) про вихід «Народних оповідань», захоплений Куліш відзначив:

«Изданием этой маленькой книжки я горжусь гораздо более, нежели изданием сочинений Гоголя, ибо один я мог выпустить её в таком обработанном виде. Я был вместе и редактором этих ни с чем несравненных повестей, которые показывают мне в зерне, чем будет словесность южнорусская в развитии»¹⁴⁸.

1859 р. в Кулішевій друкарні вийшов російський переклад Вовчкових оповідань – «Украинские народные рассказы», з передмовою Івана Тургенева. Вважається, що їх переклала сама авторка, а Тургенєв зробив літературне редагування і дозволив поставити на книжці своє прізвище як перекладача, що було доброю рекомендацією оповідань російському читачеві¹⁴⁹ (існує також припущення, що первісний переклад Марко Вовчок здійснила разом із Кулішем¹⁵⁰). Тим часом із Кулішевого листа від 8 серпня 1858 р. до Д. Каменецького видно, що він тільки робив редакторські зауваження до перекладу, вже здійсненого й опублікованого письменницею («Я послал Вовчку замечания на его перевод в “Русск. вестнике”») ¹⁵¹. А в листі від 8 грудня 1889 р. до О. Огоновського Куліш задував, що він сам правив «Тургенєвий переклад»:

«Приходит ь його праця до моїх рук. Бачу: “люб’яний язык” здóрово помиляється. Та схотілось мені здобути рідному слову тієї слави, що й передовики великоруської словесности поважають його. Давай той луб розмочувати, виправляти, чепурити! Тим робом і москворущина пійшла ширити ім’я Вовчкове <...>»¹⁵².

Ймовірно, спочатку Куліш висловив поради Марку Вовчку, як вдосконалити її автопереклад (хоч невідомо, як вона скористалася з його зауваг), потім над виправленням Вовчкового автоперекладу попрацював Тургенєв, а врешті тексти остаточно зредагував Куліш. Крім того, спеціально для Тургенева Куліш (частково з Д. Каменецьким) зробив російський переклад-підрядник «Інститутки» із пропонуванням можливих стилістичних варіантів, поясненням на берегах рукопису окремих українських слів та висловів, дослівним перекладом українських приказок; за літературною редакцією Тургенева російський текст повісти «Інститутка» й опублікували «Отечественные записки» (1860. – № 1)¹⁵³. Куліш редагував і первісний український текст повісти, за що йому дякував Опанас Маркович у листі від 13 листопада 1858 р.: «Дай Боже Вам здоров’я, що коло “Панночки” потрудилися. Не дивуйтеся, що я попропускав сомів: мені, зблизька, дуже трудно розгледіть їх <...>»¹⁵⁴.

¹⁴⁸ Радянське літературознавство. – К., 1957. – № 19. – С. 96.

¹⁴⁹ *Дорошкевич О. К.* Роль Тургенева в перекладанні творів Марка Вовчка на російську мову // *Марко Вовчок. Статті і дослідження: Збірник наук. праць.* – К., 1985. – С. 142–148. У вересневому листі до Шевченка 1858 р. О. Маркович бідкався: «“Козачки”, “Панської волі” і “Одарки” “Р<усский> <вестник>” не надрукував переводу; така притика одбива Вовчка зовсім од переводів; шкода праці кривавої і часу дорогого» (*Листи до Тараса Шевченка.* – С. 122). Авторський переклад одного з найгостріших антикріпосницьких творів – «Козачки», як перед тим автопереклади вісьмох інших її оповідань, «Русский вестник» усе-таки надрукував (1859. – № 3).

¹⁵⁰ *Недзвідський А. В.* Марко Вовчок: Семінарії. – К., 1981. – С. 60–61, 130.

¹⁵¹ Киевская старина. – 1898. – Кн. 5. – С. 241.

¹⁵² Життя й революція. – 1927. – № 12. – С. 298–299.

¹⁵³ *Дорошкевич О. К.* Роль Тургенева в перекладанні творів Марка Вовчка на російську мову. – С. 148–156.

¹⁵⁴ *Вовчок Марко.* Твори / За ред. і з критично-біографічною розвідкою Ол. Дорошкевича. – <Х.> К., 1928. – Т. 4. – С. 323.

За згодою на видавання Квітчиних творів Куліш звернувся до його небожа і спадкоємця, Валер'яна Андрійовича Квітки, і дістав од нього, як повідомляв дружину 18 червня 1857 р., «любезнейшее письмо, которым он вверяет сочинения дяди в полное моё распоряжение, не требуя от меня за право издания ровно ничего»¹⁵⁵. Куліш вважав за доцільне і правомірне заново зредагувати «Повісті» **Квітки-Основ'яненка** і з власними мовностилістичними виправленнями видав їх у двох томах 1858 р. «С Основьяненком я поступаю так, как будто он живой просит меня об этом. Я сам был бы доволен на том свете, когда бы опытная и добрая рука распорядилась так с моими сочинениями», – пояснював він у листі до Д. Каменецького 7 липня 1858 р.¹⁵⁶ Куліш також упорядкував і видрукував у себе коштом одеського книгаря Олександра Великанова двотомовик драматичних творів Квітки (1862)¹⁵⁷, із власною передмовою «От издателя»¹⁵⁸. Таким чином, йому вдалося втілити в життя мрію, висловлену ще в листі до І. Срезневського 10 грудня 1845 р.: «<...> все украинские сочинения Основьяненка стоило бы издать вместе и тщательно как прекрасный памятник нашего языка, обычаев и поэзии»¹⁵⁹. 1860 рік ознаменувався виходом у Кулішевій друкарні Шевченкового «Кобзаря». У призначеній для народного читача й слухача серії «Сільська бібліотека», що її заініціював і видавав власним коштом Данило Каменецький¹⁶⁰, «Друкарня П. А. Куліша» в 1860–1862 рр. випустила понад двадцять дешевих книжечок-«метеликів» із творами Т. Шевченка, П. Куліша, Г. Квітки-Основ'яненка, Марка Вовчка, Ганни Барвінок, М. Номиса (М. Симонова), Д. Мордовця (решта – а всього було 39 випусків – вийшло в «Типографии департамента уделов»: твори знов-таки Куліша, Марка Вовчка, Шевченка, Квітки-Основ'яненка, Мордовця, а також О. Стороженка і П. Кузьменка). Як тільки міг, Куліш провадив уперту боротьбу легальними та нелегальними засобами зі свавіллям цензури, виявляючи при цьому особисту громадянську сміливість і мужність. Так, заборонені в «Кобзарі» рядки «Катерини» було, на Шевченкове прохання, видрукувано на окремих аркушиках для вклеювання на місці цензурних купюр у примірниках, призначених для принесення в дар деяким високопоставленим особам (у такий спосіб хотіли наочно продемонструвати безпідставність цензурних вилучень); Куліш і Каменецький доклали чимало зусиль і винахідливості, щоб добитися цензурного дозволу на видавання окремими книжечками-«метеликами» Шевченкових «Псалмів Давидових», «Наймички», «Гайдамаків», «Катерини» та деяких інших віршотворів¹⁶¹.

Та коли до Куліша звернувся син письменника Павла Білецького-Носенка Петро з пропозицією видати твори батька і навіть надіслав готовий рукопис, то Куліш, розуміючи, що віршова спадщина цього автора не належить до найкращих надбань українського письменства і тому книжка не окупиться, не схотів друкувати її власним коштом. У відписі од 15 серпня 1858 р. з Мотронівки він бідкався, що

¹⁵⁵ IP НБУВ. – Ф. I. – № 28796.

¹⁵⁶ Киевская старина. – 1898. – № 5. – С. 235.

¹⁵⁷ Див. з цього приводу Кулішевого листа від 11 серпня 1861 р. до Д. Каменецького: Там само. – Кн. 7/8. – С. 133–134.

¹⁵⁸ Ямпольський І. До бібліографії праць П. О. Куліша та писань про нього. – С. 157.

¹⁵⁹ Куліш П. Листи. – Т. 1. – С. 62.

¹⁶⁰ Див. короткий життєпис Д. Каменецького, що його склав Г. С. Вашкевич: Киевская старина. – 1898. – № 12. – С. 351.

¹⁶¹ Бородін В. С. Т. Г. Шевченко і царська цензура: Дослідження та документи (1840–1862 роки). – К., 1969. – С. 69–73.

українські книжки розпродуються дуже повільно, «по ограниченному числу любителей родной литературы», тим-то «затрачивать на неопределённое время деньги» для нього, «человека, живущего собственными трудами и кой-как устроившего типографию, – дело невозможное». Водночас, гадавши, що твори Білецького-Носенка мають певні вартості, запропонував свої послуги щодо видавання їх коштом сина:

«Я совершенно уверен, что сочинения Вашего отца имеют много достоинств и очень пригодились бы для нашего едва возникающего малороссийского читающего общества, но не могу служить своей идее деньгами, которых не получал ни по наследству, ни от щедрот благодетельницы многих, русской казны, и которые добываю не иначе, как личным трудом своим, часто терпя большую нужду, скрываемую от людей, так как люди умеют преследовать человека и за то, что у него есть недостаток, и за то, что у него достатка нет, – различными способами»¹⁶².

Коли Петро Білецький-Носенко погодився друкувати батькові твори власним коштом, то Куліш у листі від 30 жовтня 1858 р. з Петербурга відверто написав йому про невтішну перспективу продажу задуманого двотомовика («Рассмотрев сочинения Вашего отца, я, по моему крайнему разумению, думаю, что они, будучи напечатаны, заинтересуют немногих»), попередив, що ледве чи вдасться виручити суму, затрачену на видання, а тому радив друкувати не більше 600 примірників і взагалі спочатку подумати, чи варто братися за цю справу¹⁶³. На цьому спроба видавничої співпраці між ними й закінчилася.

Відмовився Куліш видати окремою книжкою й українські та російські вірші покійного Євстахія (Остапа) Рудиковського, що їх пропонував приятель останнього, Михайло Максимович, до якого звернулася вдова автора. 21 лютого 1860 р. Куліш одписав Максимовичу:

«Мне известно несколько стихотворений Рудиковского. Они не принадлежат к тому разряду сочинений, которых издание окупается с прибылью; поэтому и не могу я взяться за издание книги»¹⁶⁴.

1857 року з'явилася Кулішева «ГраMATка» – перший на Наддніпрянщині український буквар і читанка («граматка» – найуживаніша в тодішній українській мові загальна назва посібника для початкового навчання грамоти¹⁶⁵). Мріючи про відродження власне українського (тобто україномовного) шкільництва, про національну школу як осередок національного виховання, Куліш надавав особливого значення цьому підручникові: «Ся книжка явить народу, що він таке, звідки узявся і як йому подобає на світі жити», – зазначив він про майбутнє видання у листі до сестер Олександри та Марії Милорадовичівен 19 липня 1857 р.¹⁶⁶, а по виході «ГраMATки» у світ писав у захваті до С. Аксакова 4 січня 1858 р.:

«Эта вещь важнее всех моих сочинений, не только известных Вам, но и будущих. Я совершенно знаю, что она будет значить в истории восстановления южнорусской народности, и умру с своим убеждением. Я вполне счастлив, что дожил до такого времени, когда можно было напечатать подобную книжку»¹⁶⁷.

¹⁶² ІР НБУВ. – Ф. III. – № 7153.

¹⁶³ Там само. – № 7154.

¹⁶⁴ ІР НБУВ. – Ф. X. – № 14714. – Арк. 51.

¹⁶⁵ Див.: *** Наські граматки // Основа. – 1862. – № 1. – С. 77.

¹⁶⁶ Дорощкевич О. Куліш і Милорадовичівна. Листи. – С. 71.

¹⁶⁷ Радянське літературознавство. – К., 1957. – № 19. – С. 96.

Щоправда, правобережна польська шляхта домоглася заборони «ГраMATки» в Київському генерал-губернаторстві на тій підставі, що вона пробуджує давній козацький дух і нібито підбурює народ до гайдамацької різни, але на Лівобережжі книжка продавалася безперешкодно¹⁶⁸. Задовольняючи скаргу шляхетського маршалка Київської губернії Октавія Ярошинського, київський, подільський і волинський генерал-губернатор Іларіон Васильчиков розпорядився вилучити з книгарень усі примірники «ГраMATки»; її відбирали навіть у приватних осіб¹⁶⁹.

Та й на Лівобережжі не обійшлося подекуди без невдоволення українських поміщиків «ГраMATкою» та їхніх спроб обмежити її поширення серед селян. Не знавши змісту книжечки, п'ятсот примірників придбав передплатою Василь Тарновський-молодший, якусь частину викупив наперед і Г. Галаган, один примірник Куліш надіслав В. Тарновському-старшому¹⁷⁰. Їхня реакція на «ГраMATку» виявилася інакшою, ніж письменник очікував од ліберально настроєних поміщиків. За їхніми уявленнями, читанка могла мати шкідливий вплив на селян, виховуючи в них вороже ставлення до поміщиків. З цього приводу обурений Куліш писав до М. Юзефовича 5 грудня 1860 р.:

«Я не перестаю и не перестану работать для образования массы и, как ни трудно мне проходит через наши мытарства, но и нынешней зимой выпущу кое-что вроде “ГраMATки” [йдеться про історико-популярний нарис “Хмельницина”. – С. Н.], которая разошлась уже в 5 000 экземплярах, кроме тех, которые задержаны кн. Васильчиковым, Г. П. Галаганом и ещё одним господином, так как я имел неосторожность продать им по несколько сотен, в уверенности, что они предоставляют каждому свободу убеждать и разубеждаться в чём угодно, – единственно разумный путь к образованности. Но эти господа больше веруют в свои политические соображения, чем в стремление массы.

Пусть и так будет. <...> Пускай и в наше время существуют Вишневецкие и Кисели, если жизнь нуждается в их противудействии, как в отрицательном стимуле; я же и мне подобные будем идти своей дорогой, а сила вещей поможет кому следует. Вот основание моих поступков, на котором я, при самых неблагоприятных обстоятельствах, остаюсь так спокоен, как будто всё идёт, как по маслу»¹⁷¹.

Глибоко засвоївши просвітницькі засади, органічні для нього, Куліш несхитно вірив у розумну побудову Всесвіту, людський поступ, вищу доцільність усього, що відбувається на світі, й кінцеву перемогу добра над злом.

Розпродавши всі п'ять тисяч примірників першого видання «ГраMATки», Куліш на початку 1861 р. випустив друге восьмитисячним накладом, уже без оправи, щоб було дешевше – по п'ятаку срібла. З приводу того збурення, яке спричинив буквар серед поміщиків, він сміливо, з викликом зазначив у зверненні «До громади», вміщеному на четвертій сторінці обкладинки другого видання:

«Перву “ГраMATку” мою розкупили і скрізь по селах пороздавали. А кóлоту вона таки наробила між тими розумними людьми, которі думають, що поки вони сплять, то

¹⁶⁸ Драгоманов М. П. Антракт з історії українофільства (1863–1872) // Драгоманов М. П. Вибране («...мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні»). – К., 1991. – С. 205, 206.

¹⁶⁹ *Z Kijowa, w czerwcu (koresp.)* // *Wiadomości Polskie* [Париж]. – 1858. – № 30. – 24 lipca. – S. 131–132.

¹⁷⁰ Див. Кулішевого листа до В. Тарновського-старшого від 10 грудня 1857 р.: Киевская старина. – 1898. – Кн. 12. – С. 366.

¹⁷¹ *Tam samo.* – 1899. – Кн. 3. – С. 319. Прізвища Тарновського-старшого в листі не вказано чи то з обачности, чи то з делікатности, бо той, нагадаю, був Юзефовичевим швагром.

й сонце не повинно сходити, щоб не зашкодило людям без їх догляду. Інші вельможні земляки наші, накупивши необачно “Грамоток” моїх, в себе попереховували; інші, приїхавши з столиці у свої села і вбачивши, що люде її смакуючи почитують, зараз ізвеліли її поодніматися (дарма що, може, трудову копійку за неї заплачено). Жижа! – кажуть. – Жижа!.. Сміху було доволі по Україні з тих премудрих людей»¹⁷².

Після того як Григорій Честахівський під час перепоховання тіла Шевченка влітку 1861 р. під Каневом розпродав тут і в довколишніх селах кількесот українських книжок, зокрема якісь примірники другого видання «Граматки», польська шляхта знову звернулася до князя Васильчикова з проханням заборонити у краї всі українські видання, але генерал-губернатор вважав за можливе зробити це тільки щодо Кулішевого букваря, наказавши не допускати до шкіл у губернії, що всі мали статус державних, будь-яких інших букварів, крім офіційних російських¹⁷³.

Вийшло й чотири томове зібрання російськомовної прози Куліша під назвою «Повести» (Санкт-Петербург, 1860), яке склали романи «Чёрная рада» (I) і «Алексей Однорог» (II), повістєва трилогія «Воспоминания детства» (III), повість «Майор» та оповідання «Потомки заднепровских гайдамак» (IV).

Заходами Куліша й Каменецького «Друкарня П. А. Куліша» 1861 р. випустила фольклорну збірку «Українські пісні з голосами», до якої ввійшло десять пісень – по дві козацькі, чумацькі, бурлацькі, жіночі та дівочі. За Кулішевим поясненням у «Передньому слові», «допомагаючи нашій народності українській над чужоземством по Україні гору брати», надумалися вони «невеличкою громадою» почергово «випустити десятків з п’ять, чи й більш, пісень наших рідних з голосами», а щоб гідно репрезентувати «живий люд український із живим і здоровим смаком своїм», поставили собі за мету ретельно добирати «гарні пісні, которі панство, та лакейство, та оте москальство не всі ще поперекручували та позаглушували». На їхнє прохання, ноти до дібраних пісень буцімто склав знов-таки Андрій Маркевич, якому Куліш висловив глибоку вдячність, згадавши, що й у «Записках о Южной Руси» той поклав пісні

«на ноти так, як ми їх співаємо, а не по-панській. То чоловік з головою! Той не з німцем пійшов радитись, а раз-по-раз, було, просить: “А нуте, козаки, заспівайте!” – та все прислухається, та все з чужоземнього смаку (що, бачте, всякої музики наслухався) визволяється <...>»¹⁷⁴.

Тим часом це також, напевне, були наспіви з народнопісенного збірника Миколи Маркевича. Чи знав або принаймні здогадувався про це Куліш – невідомо.

1859 року в Кулішевій друкарні виходив російський сатиричний журнал «Искра», а тим часом письменник уживав заходів для заснування українського

¹⁷² Куліш П. До громади // Куліш П. Граматка. – СПб., 1861 (цензурний дозвіл від 29 грудня 1860 р.). – С. 4 обкладинки. Жижа (дитяче) – вогонь; щось гаряче; те, що обпікає.

¹⁷³ Билык И. <Рудченко И. Я.> Тревога над свежей могилой Т. Г. Шевченка // Киевская старина. – 1886. – № 4. – С. 712–719. На основі цього допису І. Франко у статті «Шевченко герсом польської революційної легенди» висловив сумнівний, на мій погляд, здогад, буцімто й 1858 р. генерал-губернатор заборонив «тільки допускати “Граматку” до шкіл, але історію з її цілковитою конфіскацією і відбиранням примірників від приватних людей шляхетний дописувачеві причинив, мабуть, з власної фантазії» [29; 216].

¹⁷⁴ Казюка Панько <Куліш П.>. Переднє слово // Українські пісні з голосами. Десяток первий: (Дві пісні козацькі, дві чумацькі, дві бурлацькі, дві жіноцькі і дві дівочькі) / Видав Д. Каменецький. – СПб., 1861. – С. I, III–IV.

органу. З цією метою він склав подання «Цель и характер украинского литературно-политического журнала», у якому обґрунтовував доцільність видавання «украинского литературно-политического вестника» «Хата» (цю назву, пояснював він, бажано б дати журналові тому, що «вся будущность Русской земли зависит от развития моральных сил, таящихся в простонародьи»). У місячникові передбачав друкувати поезію та художню прозу російською й українською мовами, статті наукового змісту, критику й бібліографію, політичний огляд, урядові розпорядження, що стосуються до південноруського краю, суміш¹⁷⁵. Очевидно, з цим поданням Куліш офіційно не звертався до урядових інституцій. Натомість підготував інше, від 25 жовтня 1858 р., на ім'я міністра народної освіти. У цьому клопотанні просив дозволу видавати знов-таки «Хату», але вже як «южнорусский журнал словесности, истории, этнографии и сельского хозяйства», підкресливши при тім, що його журнал «будет чужд политики», позаяк «его цель – не столько специальная, сколько общежитейская и всего более хозяйственная»¹⁷⁶. Імовірно, внаслідок попередніх консультацій, зняв етнонім «український», що викликав підозру у можновладців, і відмовився од політичного спрямування часопису, що теж привертало прискіпливу увагу. 3 грудня 1858 р. товариш міністра народної освіти надіслав письмовий запит до головного начальника III відділення Василя Долгорукова з приводу того, чи можна дозволити Кулішеві видавання журналу. Відпис князя Долгорукова, датований 8 грудня 1858 р., був для піднаглядного літератора невтішний: з огляду на видрукувану в його друкарні «Граматку», яка «ясно доказывает, что он в литературной своей деятельности следует прежнему направлению, бывшему причиною особых мер, принятых против него правительством», – «разрешение губернскому секретарю Кулишу издание журнала отклонить»¹⁷⁷. Виконуючи цю вказівку, канцелярія Міністерства народної освіти листом від 24 грудня 1858 р. повідомила Куліша, що «вследствие полученных министерством сведений, не признано возможным ходатайствовать о разрешении ему издания журнала»¹⁷⁸. 29 жовтня 1859 р. Куліш сповіщав Я. Головацького, що він «торік восени подав просьбу про журнал – не дозволено через “Граматку”, котру прокричали пани в один голос найвреднішою книжкою»¹⁷⁹.

До задуманого часопису Куліш спробував було залучити Петра Сердюкова, свого приятеля ще з гімназійних літ, який сам давно мріяв про український журнал. Позаяк Сердюков подався до Києва, Куліш попросив когось із киян розшукати його й передати йому листа із замовленням статей на господарчі та інші теми. Близкуче закінчивши Горигоріцький інститут (с. Гори і м. Горки на Могильовщині) і здобувши диплом агронома, Сердюков деякий час служив у Петербурзі в одному з департаментів (судячи з Кулішевих спогадів, у департаменті сільського господарства), але, бездоганно чесний і нездатний до пристосуванства, змушений був залишити службу і заробляти на хліб насущний публікуванням невеликих статей у періодиці. Непристосованого до життя, його дедалі більше охоплювала затяжна іпохондрія: вельми прискіпливий до людей (викладачів, товаришів по

¹⁷⁵ ЧИМ. – № Ад 225–72/1933. Без дати.

¹⁷⁶ Текст цього клопотання див.: Шаховской Н. Памяти П. А. Кулиша // Русское обозрение. – 1897. – Кн. 3. – С. 208–210.

¹⁷⁷ Кирило-Мефодіївське товариство. – Т. 2. – С. 189–190.

¹⁷⁸ Неосуществившийся журнал Кулиша – «Хата» / Сообщ. Гр. Ст. Вашкевич // Киевская старина. – 1898. – Кн. 7/8. – С. 5–6.

¹⁷⁹ ІЛ. – Ф. 104. – № 689.

навчанні та службі), він не лише залишився нежонатим («Сколько мне известно, – згадував Куліш, – он не был близок ни с одной женщиной»), а й став книжним відлюдьком і диваком (за словами Куліша, «даже моего семейного круга как-то дичился») і «разворачивался только тогда, когда я приходил к нему на долгие посиделки, по обычаю студентов, и заставлял его забывать, что мы уже не юноши»). «Это отсутствие веры в человечество вообще и привязанности к человеку в частности составляло величайшее и роковое его несчастье». Закінчилося тим, що Сердюков зарізався у Кирилівській лікарні Києва. У спогадах про нього, написаних одразу, як тільки надійшла від якогось київського адресанта ця приголомшлива звістка (їх датовано «1858, ноябрь 16»), Куліш зазначив:

«Он был самый несчастный из всех товарищей моего детства, самый достойный и самый несчастный! Жизнь его бросала некоторый мрак и на мою душу. <...> я никогда не мог видеть и слышать его без глубокого душевного уныния»¹⁸⁰.

Проте віра в людство, у рідний народ (перша була в нього завжди більша, ніж друга), а також віра у власне покликання давали змогу Кулішеві щасливо долати хвилинні похмурі настрої.

Орієнтовно третьої декади жовтня 1859 р. Куліш склав «**Объявление об издании с 1860 года украинских сборников**» і в ньому висловив думки про заснування українознавчих наукових товариств («<...> приходит в голову мысль о работах систематических, производимых не разьединёнными личностями, а целыми обществами учёных и литераторов <...>»), потребу українського журналу («Необходимость отдельного лит<ературного> органа для выражения сущности южн<орусского> человека в его прош<лом> и наст<оящем> чувствуется в сильнейшей степени <...>») і доцільність випускати поки що, коли немає цензурного дозволу на журнал, українські збірники:

«Мы не имеем возможности изда<вать> журнал – станем издавать сборники», у яких друковано б «труды слишком специальные, интересные собственно для нас, украинцев, знающих родной язык и родн<ой> народ», «для того, чтобы посредством самопознания уразуметь ошибки своего прошедшего и предохранить себя от подобных ошибок в будущем. <...> Этих сборников будет неопределённое количество; они будут выходить в неопред<елённые> сроки, и каждый будет иметь особое заглавие».

Водночас він зробив закид царській владі, яка ототожнювала себе з освіченим абсолютизмом, провадила ліберальні реформи, а проте не дозволяла видавати український журнал:

«Всё ждёт, всё жаждет укр<аинского> ж<урнала>, а украинский журнал не существует, и од<ин> Б<ог> знает, когда будет существовать. Здесь не место указывать причины такого странного явления – и когда же? – во 2-й половине XIX века, провозглащён<ного> веком свободного просвещения народов, основанном на самопознании»¹⁸¹.

¹⁸⁰ Кулиш П. Как у нас гибнут горячие люди: Воспоминания о Петре Яковлевиче С****. – С. 16, 17, 20. Про те, що він написав «спомини» про «одного дуже розумного, та безталанного нашого товариша. Може, Дм<итрій> Павлович [Пильчиков. – Є. Н.] пам'ятає: Сердюков» і що їх друкуватиме «Экономический указатель», дописувачем якого був покійний, Куліш повідомляв О. Кониського в листі від 23 січня 1861 р. (Возняк М. Листування Панька Куліша з Олександром Кониським // Нова Україна. – 1923. – № 10. – С. 142).

¹⁸¹ Кулиш П. Объявление об издании с 1860 года украинских сборников (ІР НБУВ. – Ф. І. – № 28558; чорновий автограф, недагований). Орієнтовно дагується на підставі листа Вас. Білозерського

Проект цього оголошення про видавання українських збірників Куліш надіслав для попереднього ознайомлення Василеві Білозерському, з тим, як видно з відпису останнього від 27 жовтня 1859 р., щоб з ним могли ознайомитися також М. Костомаров і польський поет Едвард Желіговський, ініціатор, автор програми, натхненник та один із редакторів польської газети «*Slowo*» (на той час, після конфіскації 15-го числа ще в лютому 1859 р., вже забороненої¹⁸²). Дозволив Куліш прочитання проєкту й М. Симонову. Обережний Білозерський побачив в оголошенні відгомін хоч і шляхетних, а все ж ризикованих переконань, запозичених із сучасної науки (зокрема політичної економії) та мистецтва і, в очах більшості читачів, навіть суспільно небезпечних. Стурбував його й промовистий закид царській владі. Тимто Білозерський, за підтримки Костомарова, висловився за те, щоб не публікувати цього оголошення, принаймні доти, доки не буде дозволено видавати журнал, і сповістив про це Куліша листом від 27 жовтня 1859 р.¹⁸³

Куліш прислухався до поради колег й оголошення не опублікував, але задуму видавати літературні збірники не полишив. Настирливий письменник домогся дозволу оприлюднити матеріали, підготовані для першого числа журналу, саме у вигляді збірника. Так у Кулішевій друкарні з'явився на світ альманах «*Хата*» (1860), що його він уклав із власних літературно-критичних та художніх текстів, а також поетичних і прозових творів Є. Гребінки, Т. Шевченка, Якова Щоголева, Марка Вовчка, Олександри Псьол і вперше репрезентованих нових імен – Ганни Барвінок, Петра Кузьменка, М. Номиса (літературний псевдонім Матвія Симонова). З Вовчкових оповідань опублікував власноруч зредаговані «*Чари*», що їх через фантастичний елемент вилучив раніше з її збірки, до якої ввійшли твори з життєподібними сюжетами¹⁸⁴. З поезій Олександри Псьол, відомих іще з 1840-х рр. у рукописах, зокрема Т. Шевченкові, у «*Хаті*» анонімно вміщено триптих «*Три сльози дівочі*», кожен вірш якого датовано 1847 р., – це був натяк на те, що вони є співчутливими відгуками на арешт кирило-мефодіївських «братчиків». Обсяг альманаху передбачався більшим, але Куліш, остерегавшись посилення цензурних утисків, спішив видати бодай те, що друкарі встигли видрукувати. У листі до О. Бодяньського 26 лютого 1860 р. він пояснював:

«Насилу, та на превелику силу, зліпили ми сяку-таку хатину. Тут морока з цензорами, Добродію! Ніхто читати не хоче. Коли б, каже, по-турецьки або по-німецьки, то читав би, а то не знать по-яківськи! Та вже насилу знайшовсь добрящий чоловічок, до Куліша від 27 жовтня 1859 р., що є відписом на проєкт цього оголошення: «Я получил (вчера) письмо Ваше <...>» (Там само. – № 29566).

¹⁸² «*Slowo*» виходило в Петербурзі з 2/14 січня 1859 р. двічі на тиждень і мало поміркованоліберальний характер, редакція остерігалася друкувати щось незгідне з духом царської влади. Проте під натиском російської окупаційної адміністрації в Царстві Польському, яка боялася національного піднесення у зв'язку з виходом газети, Олександр II заборонив «*Slowo*» 23 лютого (7 березня) 1859 р. під формальним приводом надрукування у 15 числі двох листів польського політичного емігранта Йоахима Лелевеля. Самі листи були невинного змісту, але влада причепилася до імені відправника як члена Національного уряду 1831 р. (див.: *Смирнов А. Ф. О польском литературном кружке в Петербурге и его органе «Слово» // История и культура славянских народов: Польское освободительное движение XIX–XX вв. и проблемы истории культуры.* – М., 1966. – С. 14–39; *Писаржк Г. Роль русских и украинцев в жизни и творчестве Эдварда Желиговского // Связи революционеров России и Польши XIX – начала XX в.* – М., 1968. – С. 233–236).

¹⁸³ ІР НБУВ. – Ф. І. – № 29566.

¹⁸⁴ Куліш до Марка Вовчка 24 лютого 1860 р.: «В “Хату” вошли и Ваши “Чари”, на которые по-прежнему, не отнятому у меня праву, я набросил покров старинной легенды» (Листи до Марка Вовчка: У 2 т. – К., 1979. – Т. 1. – С. 86).

що згодивсь нашу «Хату» читати. Ну, й тут же нашому брату без пені не минулось. Як назначили Паніна верховодом, цензор мій зараз і штани попустив додолу. Я бачу, що притьмом лихо, та й закінчав посеред книжки, а то б ще й зовсім припинили! Посилаю ж Вам «Хату», яка єсть <...>»¹⁸⁵.

Цензурував перше видання «Хати» цензор Санкт-Петербурзького цензурного комітету, письменник Андрій Ярославцев, який дав дозвіл 25 лютого 1860 р. З нагоди публікування альманаху Куліш писав до Якова Головацького 20 лютого 1860 р.:

«Пани московські добре вже второпали, що Україна – сама по собі нація, і, як тільки зможуть, загороджують нам дорогу до самопознання. Журналу українського не дозволяють. Насилу можна було напечатати невеличкий альманах «Хату»»¹⁸⁶.

Як і раніше «Граматку», так тепер «Хату» Г. Галаган сприйняв неприхильно, на відміну від демократично настроєної української громадськості. 10 травня 1860 р. з гоголівської Василівки письменник повідомляв Д. Каменецького про свої враження від перебування у Полтаві:

«“Хата” сделала здесь впечатление сильное, и Галаган с братиею очень глупо считает вредным издание этой книги. Что поднимает в обществе лучшие человеческие чувства, то может быть вредно для одних лицемеров и плутов»¹⁸⁷.

Завдяки сприянню Івана Розковшенка, який тоді мешкав у Москві й працював цензором Московського цензурного комітету, вийшло друге видання «Хати» (на ньому зазначено, що І. Розковшенко дав дозвіл 11 травня 1860 р.). Сповідавши Шевченка 7 жовтня 1860 р. з Петербурга, що «другий тип» (за Кулішевою термінологією, друге видання) «Хати» «вже додруковується», Куліш зауважив, що «цензура другого типу була не тут, а в Москві», бо «тут би була морока з поправками»¹⁸⁸.

Письменник плакав задум видавати на зразок «Хати» почергово літературні збірники «Левада», «Пасіка» та «Гумно», а наступного року знов-таки «Хату», «Леваду», «Пасіку» та «Гумно» – «так как ни один сборник под одним и тем же заглавием явится два раза в год не может» (лист до Марка Вовчка від 24 лютого 1860 р.)¹⁸⁹.

Шукав Куліш і можливостей уклінитися з українською частиною до якогось російського журналу. Так, він було домовився з редактором і видавцем «Народного чтения» Олександром Оболонським, чий рід мав помістя на Полтавщині, про видавання при цьому часописі українського додатку «Село». За відповідним дозволом Оболонський звернувся до Міністерства народної освіти у грудні 1859 р. Санкт-Петербурзький цензурний комітет дав згоду, проте Головна управа цензури відмовила під тим приводом, що в Санкт-Петербурзькому комітеті немає цензора для українського видання¹⁹⁰. Про спробу «под именем Оболонского издавать при

¹⁸⁵ Киевская старина. – 1898. – Кн. 2. – С. 312. Граф Віктор Микитович Панін, міністр юстиції, консерватор, з 1860 р. став головою редакційних комісій із селянської справи (реформи).

¹⁸⁶ ІЛ. – Ф. 104. – № 690. Офіційне повідомлення про дозвіл видавати «Основу» Вас. Білозерський одержав 29 лютого 1860 р. (*Бернштейн М. Д.* Журнал «Основа» і український літературний процес кінця 50–60-х років XIX ст. – К., 1959. – С. 19).

¹⁸⁷ Киевская старина. – 1898. – Кн. 6. – С. 384.

¹⁸⁸ *Листи до Тараса Шевченка.* – С. 165.

¹⁸⁹ *Листи до Марка Вовчка.* – Т. 1. – С. 86.

¹⁹⁰ Цю інформацію з покликом на архівні матеріали подано у вид.: *Бернштейн М. Д.* Журнал «Основа» і український літературний процес кінця 50–60-х років XIX ст. – С. 19.

“Нар<одном> чтении” приложение “Село”» Куліш сповіщав Марка Вовчка 24 лютого 1860 р.¹⁹¹ Куліш співпрацював із редакцією «Народного чтения», зокрема опублікувавши в ньому 1859 р. свої фольклористичні та етнографічні праці «**Что такое поэзия и что народная поэзия**» (із добіркою народних пісень; кн. 2), «**Повесть о Южной Руси**» (кн. 3, 4). Один із редакторів «Народного чтения» – Григорій Щербачов згадував, що Куліш, як і Марко Вовчок, належав до найоплачуваніших авторів журналу, з якими розраховувалися по 100 крб. за аркуш (з іншими – по 80 і навіть по 60 крб.). Позаяк цензура, зважаючи на призначення журналу для нижчих станів, особливо прискіпливо оцінювала його зміст, то й «исторические статьи Кулиша <...> бывали так испещрены красным карандашом цензора, что теряли значительно в своём достоинстве»¹⁹². На те, що «вырванные цензором места» спотворили сторінки «Повести о Южной Руси», Куліш скаржився Д. Каменецькому в листі від 16 травня 1859 р. з Твері¹⁹³.

Дізнавшись від Григорія Галагана, що перестав виходити «Русская беседа», Куліш запропонував редакторові Івану Аксакову перетворити її на російсько-український журнал, який би видавали українці власним коштом:

«<...> если нет у Вас каких-нибудь против нас предубеждений, то передайте право своё нам, южным русским. Ваша народность будет занимать в “Русской беседе” угол под образами, но к ней присоединится и сядет *конец стола* другая. Они вместе станут крепко за землю Русскую против онемеченных русских и обруселых немцев», – розігрував він антизахідну карту в листі до цього слов'янофіла 28 листопада 1859 р.¹⁹⁴

Проте «Русская беседа» таки припинила існування на другій книжці наступного року.

Покажемо щодо зусиль царської цензури, спрямованих на викорінення думок про політичну самостійність України, а водночас і щодо руху тодішнього Кулішевого мислення в самостійницькому напрямку є цензурне проходження історико-популярного нарису «**Хмельницина**». Санкт-Петербурзький цензурний комітет не наважився самостійно прийняти рішення щодо дозволу чи заборони опублікувати цей твір і переклав відповідальність на Головну управу цензури, передавши туди текст на остаточний розгляд, із таким, зокрема, поясненням у супровідному листі від 17 грудня 1860 р.:

«Рассмотрев эту рукопись на русском и малорусском наречии, цензор В. Бекетов не нашёл в содержании её ничего противного цензурным постановлениям, за исключением некоторых слов, намекающих на стеснительное положение Малороссии при завладении её русскими. <...> Принимая же в соображение, что в настоящем трактате речь идёт о временах давнопрошедших, <...> цензор Бекетов полагал бы, с своей стороны, возможным дозволить эту рукопись к печати и встречает сомнение в том, может ли вообще быть допущена история Малороссии, в чём как бы высказывается самостоятельность этого края»¹⁹⁵.

Головна управа цензури доручила розглянути рукопис «Хмельницини» своєму членові Олександрові Никитенку. Той у відписі 14 січня 1861 р. розтлумачував

¹⁹¹ Листи до Марка Вовчка. – Т. 1. – С. 86.

¹⁹² Из воспоминаний Григория Дмитриевича Щербачёва // Русский архив. – 1891. – Кн. 1. – С. 60, 64.

¹⁹³ Киевская старина. – 1898. – Кн. 6. – С. 371.

¹⁹⁴ Радянське літературознавство. – К., 1957. – № 19. – С. 102–103.

¹⁹⁵ ІЛ. – Ф. 18. – № 180 (список).

два питання – по-перше, «как смотреть с цензурной точки зрения на исторические сочинения отдельных частей империи, бывших некогда в известной степени автономическими», а по-друге, чи можна пропустити «ряд статей о Малороссии», поданих Кулішем:

«По первому пункту – цензура не может и не должна препятствовать обнародованию специальных сочинений, касающихся истории разных областей Империи, бывших некогда отдельными и ныне составляющих с ней одно целое, *если они написаны с чисто учёною и литературною целию, без всякой мысли о возможности их самостоятельного существования, без всяких сепаратических учений и намерений.*»

Дозволяючи, з огляду на це, друкувати Кулішевий нарис «истории Малороссии», О. Никитенко застеріг, що цензура

«должна не только не допускать в этом направлении ничего сепаратического, но обязана исключать и такие места, какие замечены цензором Бекетовым в “Хмельничине” и какие отмечены в ней карандашом, – места, бросающие тень на отношения Малороссии к России в прошедшем. Цензор тем осторожнее должен быть и в настоящем случае, что г. Кулиш пишет свои статьи с целию сделать их доступными массе народной»¹⁹⁶.

Згідно з цим роз'ясненням, Володимир Бекетов дав цензурний дозвіл 27 лютого 1861 р., і того-таки року «Хмельничину» видрукувано в «Друкарні П. А. Куліша» коштом, як зазначено на титульній сторінці, Федора Івановича Чорненка (гарнізонного інженера-архітектора, чие петербурзьке помешкання було центром літературних зібрань української громади 50-х – початку 60-х років).

Невдовзі Василеві Білозерському таки вдалося дістати дозвіл на видавання українського журналу, якому Куліш, за його словами в листі до М. Павлика від 12 «коложега» (листопада?) 1893 р., дав назву «**Основа**» і до якого склав програму: «Саме ім'я сьому місячникові нарек аз, програму до нього скомпонував аз <...>»¹⁹⁷. Крім них, цей перший загальноукраїнський журнал, який мав підзаголовок «южнорусский литературно-учёный вестник» (за цим зразком буде пізніше названо львівський «Літературно-науковий вісник»), організували й редагували Костомаров і Шевченко. На сторінках цього двомовного – українсько-російського – часопису, який друкувався протягом 1861–1862 рр. у «Друкарні П. А. Куліша», вміщено чимало Кулішевих творів різних жанрів – художньо-прозових, поетичних, літературно-критичних, публіцистичних, історико-дослідницьких, етнографічних. Крім того, він багато редагував чужих текстів – літературно-художніх (прозових та віршових), літературно-критичних, і то робив це ґрунтовно, не раз навіть переробляючи їх. «<...> скільки було моєї власти над його редактором, те все переходило через мою критичню реторту, і проза, й віршунанне», – писав він у тому-таки листі про своє редагування місячника, офіційним редактором якого був Василь Білозерський¹⁹⁸. Куліш володів добрим чуттям слова, знанням рідної мови, мав редакторський хист, тому сміливо втручався в чужі твори, будиши

¹⁹⁶ Там само. – № 179 (спісок).

¹⁹⁷ Записки НТШ. – 1928. – Т. 148. – С. 232. Питання про Кулішеву участь у складанні програми «Основи» потребує окремого дослідження. Можливо, він мав на увазі, що за основу програми було взято його програму для задуманого журналу «Хата». Втім, Куліш мав би брати й безпосередню участь у виробленні «основ'янської» програми.

¹⁹⁸ Там само. *Реторта* – посудина для перегонки речовини нагріванням. Тут ідеться про редакторську «перегонку» чужих текстів.

впевнений, що йому вдається їх удосконалювати. Щоправда, не завжди виходило на краще, та й авторська воля порушувалася, проте на тому етапі становлення нової української літератури та літературної мови, коли до їх творення долучалися автори-аматори, така роль Кулішева була виправдана й потрібна.

З-поміж усіх співробітників «Основи» (організаторів, редакторів, видавців, авторів) різнобічна участь Куліша у цьому журналі сумарно виявилася найвагомішою.

Властиво, ще перед Франком Куліш став першим українським літератором, котрий заробляв на життя літературною, науковою та редакторсько-видавничою працею (як письменник, перекладач, літературний критик, історик літератури, публіцист, фольклорист, етнограф, історик, редактор власного видавництва та «Основи», а також видавець чужих книжок).

У «Хаті» й «Основі», а потім і в інших виданнях, за словами І. Франка, «ряд прочувствованих рассказов, живописующих украинскую женщину», вмістила Ганна Барвінок «и снискала себе почётное имя как “поэт женского горя”» [41; 135]. Вона показала себе тонким знавцем жіночої психології. Цей основний псевдонім їй утворив знов-таки Куліш – із криптоніма А. Б. (Александра Білозерська): за його згадкою у листі до М. Драгоманова від 31 жовтня 1893 р., спочатку другу літеру перевернув на *Барвінок*, а потім першу на *Анна – Ганна* (українське прізвище вимагало українізованого імені)¹⁹⁹. У листі 1889 р. до О. Огоновського Куліш пояснював: «Псевдонім же їй прибрав я, згадавши Діккенсову молитву: “God, make my memory every green!” – і озирнувшись на Гомера, що мовляв: “Зеленіють Одиссеїві й старощі”»²⁰⁰. Тим-то й вибрав дружині псевдонім *Барвінок* як символ вічної духової та душевної молодості, бо так званий у народі хрещатий барвінок – це вічнозелена трав'яниста рослина (півкущик), листя якої зберігає зелений колір навіть під снігом. В українському фольклорі барвінок – це символ молодості, кохання та шлюбу²⁰¹. Ще до одруження Куліш записав у рідному Воронежі народну пісню «Ти, козаче, запорозький дейнеко!..», у якій фігурує цей фольклорний символ: «Да стоїть же козаченько, як явор над водою, / Зеление личенько, як барвінок зимою»²⁰². Понад те, самі художні твори Олександра Михайлівна стала писати за спонукою і духовим проводом чоловіка; виглядає, що він був ретельним редактором усіх текстів Ганни Барвінок, опублікованих за його життя²⁰³.

Таким чином, завдяки Кулішеві як редакторові й першому видавцю творів Марка Вовчка, Олександри Псьол та Ганни Барвінок українська література явила на світ Божий своїх перших жінок-письменниць.

Вельми вигадливий на творення прибраних імен, Куліш, очевидно, придумав літературний псевдонім і 24-річному Митрофанові Александровичу (Олександровичу) – *Митро Омелькович*, під яким друкувалися його оповідання в «Основі».

¹⁹⁹ Лотоцький О. П. О. Куліш та М. П. Драгоманов у їх листуванні. – Прага, 1937. – С. 10.

²⁰⁰ Життя й революція. – 1927. – № 12. – С. 293. До цитати з Дікенса («Господи, зроби мою пам'ять завжди зеленою!», *англ.*) Куліш додав примітку: «Не пам'ятаю, чи так стемнено надписав Діккенс надпись над дверима в одного свого героя. Давно не брав його в руки».

²⁰¹ Див.: *Українська минувшина: Ілюстрований етнографічний довідник*. – К., 1993. – С. 227. Див. також про барвінкові обряди у весільній обрядовості (*Там само*. – С. 173).

²⁰² Див. публікацію тексту пісні: *Івашик В. М. Українські народні пісні в записках Пантелеймона Куліша*. – С. 65–66.

²⁰³ Див. розділ «“Ти моє твориво!” Ганна Барвінок – письменницька креатура Пантелеймона Куліша» у кн.: *Нахлік Є. Подружнє життя і позашлюбні романи Пантелеймона Куліша*. – С. 284–298.

Знайомий з Александровичем раніше, Куліш по дорозі з Чернігова до Києва зустрівся з ним випадково на поштової станції за Козельцем і десь 23–24 червня 1860 р. гостював у його маєтку в селі Калиті Остерського повіту Чернігівської губернії²⁰⁴. Та й загалом у 60-х роках і пізніше підтримував з ним дружні стосунки, свідченням чого стало, зокрема, віршоване послання Александровича до Куліша «Не кажи мені, брате мій, друже...»²⁰⁵.

У Петербурзі Куліш одвідував літературний салон Варвари Яківни Карташевської, рідної сестри Миколи Яковича Макарова, уродженки Чернігівської губернії (народилася 1832 р. в поміщицькій сім'ї). Дядьком їхнім по матері був Микола Маркевич, котрий мав на них значний вплив²⁰⁶. Вийшовши заміж за Володимира Карташевського, чернігівського дворянина, судового чиновника (а по матері – небожа С. Аксакова), Варвара Яківна разом із чоловіком виїхала в середині 50-х років до Петербурга, де подружжя замешкало в будинку, що ще з 1840 р. перейшов у власність чоловікової матері, Надії Тимофіївни Карташевської. Прислугу привезли з родового маєтку Макарових – села Липів Ріг коло Ніжина. Вечорами у їхньому домі (двоповерховій кам'яниці на Малій Московській вулиці, 4) збиралася «колонія» петербурзьких українців. Тут скрізь і всюди чути було українську мову, лунала українська музика, милував око національний одяг. Зустрічі особливо пожвавішали, коли стали приходити прибулі до Петербурга Шевченко (згідно із щоденниковим записом поета, Г. Галаган познайомив його тут із Карташевськими 14 квітня 1858 р.), а потім, другої половини березня наступного року, – Марко Вовчок. Крім них, бували тоді на цих музичних і літературних вечорах Костомаров, Василь Білозерський, Андрій Маркевич (брат у перших М. Макарова), звісно, й сам Макаров, Опанас Маркович, а також російські літератори – Тургенев, Писемський, Некрасов, Тютчев, Анненков та ін.²⁰⁷ «Ну-с, любезнейшая Варвара

²⁰⁴ Див. Кулішевого листа до Д. Каменецького, датованого в публікації Олександра Лазаревського «(1860 г.) Июля 25. Киев» (Киевская старина. – 1898. – Кн. 6. – С. 393). На мою думку, цього листа писано, швидше за все, 25 червня (июня) 1860 р.: не міг Куліш, будучи в Одесі 22 липня 1860 р., як свідчить його лист, датований цим числом (*Там само.* – С. 393), і навіть 23 липня (див. відповідно датованого листа до В. Тарновського-молодшого: *Письма П. А. Кулиша к В. В. Тарновскому-сыну // Там само.* – 1899. – Кн. 1. – С. 83), приїхати до Києва вже 24 липня («Я только вчера приехал», – повідомляв він у листі, що його в публікації датовано 25 липня: *Там само.* – 1898. – Кн. 6. – С. 394) – та ще й через Козельць на Чернігівщині, а до того ж, затримавшись на добу в селі Калиті біля Козельця у М. Александровича! У тому-таки листі (*Там само.* – С. 393–394) Куліш обговорював книжоторговельні справи у Полтаві, яку відвідав наприкінці квітня – на початку травня 1860 р. (листи від 28 квітня, 10 травня 1860 р.: *Там само.* – С. 381–384), сповіщав актуальні відомості з Борзни, у якій зупинявся проїздом до Чернігова (лист від 3 червня 1860 р.: *Там само.* – С. 385), відтак подавав новини із Чернігова, де був (із виїздами до Козельця і Ніжина в середині червня, про що далі) від кінця травня принаймні до 22 червня (листи від 3 і 22 червня 1860 р.: *Там само.* – С. 385–386), нарешті, інформував про лист книгаря Олександра Великанова від 2 червня, надісланий з Одеси. Наступного листа до Д. Каменецького Куліш написав також із Києва 28 червня 1860 р., де повідомляв про свій незабарний від'їзд до Одеси (*Там само.* – С. 387).

²⁰⁵ Див.: Дудко В. До літературної біографії Митрофана Александровича // Київська старовина. – 1998. – № 1. – С. 94–99.

²⁰⁶ Макаров Н. Воспоминание о Н. А. Маркевиче // Основа. – 1861. – № 1. – С. 293–297.

²⁰⁷ Тургенев І. С. Спогади про Шевченка // Спогади про Тараса Шевченка / Упоряд. і приміт. В. С. Бородіна і М. М. Павлока. – К., 1982. – С. 334–335; *Н<иколай> Ш<еууров>*. Из воспоминаний В. Я. Карташевской о Т. Г. Шевченке // Киевская старина. – 1900. – Кн. 2. – С. 61–63; *Переселенков С.*

Яковлевна, что поделываете Вы со всем семейством и со всем милым малороссийским Вашим мирком?» – по-дружньому запитував Карташевську Тургенєву у листі від 31 березня (12 квітня) 1859 р. зі Спаського²⁰⁸. У травні 1860 р. Варвара Яківна з хворим чоловіком і Макаровим виїхала за кордон, улітку Карташевські жили й лікувались у Німеччині, а наприкінці жовтня або на початку листопада повернулися до Петербурга, й у їхньому домі знову збиралися українські та російські літератори²⁰⁹. Очевидно, тоді Куліш іще більше заприязнився із господаркою цього літературного салону, бо Тургенєв у паризькому листі до неї від 22 листопада (4 грудня) 1860 р. ревниво назвав «презлющего» – як висловився – Куліша її «новим приятелем»²¹⁰.

На зламі 50–60-х років Куліш багато подорожував по Україні та деколи й по Росії. У травні 1859 р. на пароплаві до Нижнього Новгорода він зблизився з якимось офіцером, «ревностнейшим патриотом», котрий «много, много толковал о малороссийской народности». Свого імени Куліш йому не відкрив, хоча був приємно вражений, про що писав, коментуючи цей випадок, у травневому листі з Нижнього Новгорода до Д. Каменецького:

«Когда я вижу, что идея народности распространяется в разнообразных обществах и кружках, я почти не верю ушам своим: я слишком долго носил её в душе, не признаваемою никем, слишком долго считали меня люди учёные и благоразумные – полупомешанным. Теперь случается слышать мне толки в пользу моей идеи от тех самых лиц, которые мне противоречили; случается слышать даже ободрения и наставления. Чудеса в решете!»²¹¹

Поширення в суспільстві ідеї самодостатності й самоцінності української народності підносило дух письменника, наповнювало його світовідчуття оптимізмом та ентузіазмом.

Приїхавши, під час подорожі вниз по Волзі, до Саратова (наприкінці травня 1859 р.), Куліш уже не застав там М. Костомарова, який іще наприкінці квітня вирушив з цього міста свого заслання до Петербурга, щоб обійняти в університеті кафедру російської історії²¹². Тим часом у Саратові Куліш скористався нагодою познайомитися з Данилом Мордовцем, тамтешнім урядником і письменником-початківцем, і сам прийшов до нього. Пізніший спогад Мордовця про цю першу зустріч із Кулішем добре передає тодішню заангажованість останнього в українських справах, його пильну увагу до української етнографії, до історичної долі рідного народу не тільки на його етнічних землях, а й на обжитих ним колоніях. На той час по обидва боки середнього Поволжя порозкидалися українські слободи, заселення яких, за поясненням Мордовця, припало частково на добу Руїни, коли, за договором між Московією і Польщею, населення Правобережної України мало бути «зігнано» на лівий берег Дніпра (цей час і називається *Згоном*); звідти воно й потягнулося у Слобідську Україну, на Дон і навіть на Волгу й за Волгу. Частково

Из переписки Тургенева с В. Я. Карташевской // Голос минувшего. – 1919. – № 1–4. – С. 207–211; Лобач-Жученко Б. Б. Літопис життя і творчості Марка Вовчка. – С. 47; Жур П. Шевченківський Петербург. – С. 146; Жур П. В. Труды і дні Кобзаря. – С. 331. У первісному вигляді будинок до наших днів не зберігся.

²⁰⁸ Тургенев И. С. Полное собр. соч. и писем: В 30 т. – Письма: В 18 т. – М., 1987. – Т. 4. – С. 34.

²⁰⁹ Див. коментарі: Там само. – С. 568, 587.

²¹⁰ Там само. – С. 267.

²¹¹ Киевская старина. – 1898. – Кн. 6. – С. 373.

²¹² Костомаров Н. И. Автобиография. – С. 523.

ж залюднення відбувалося тоді, коли від озера Елтона впорядковано «солевізний тракт» до Волги і вздовж цього тракту поселено для перевезення соли чумаки з України. Мордовець згадував:

«Мы вышли на балкон, с которого вид расстился на Волгу и далёкое Заволжье. Картина эта поразила его. Увидав за Волгой, прямо против Саратова, большое селение с несколькими церквами, он спросил – что это за город. Я отвечал, что это Покровская слобода, заселённая украинцами. Мой ответ привёл Кулиша в изумление.

– Как попали сюда наши украинцы? Я слышу об этом в первый раз.

Я рассказал, что таких слобод в Поволжье много и что все переселенцы до сих пор, в течение почти двух столетий, сохраняют и язык свой, и обычаи, и одяние, да и песни их помнят и Саву Чалого, и Перебийноса. Вот тут г. Кулиш и просил меня составить описание поволжских колоний Украйны.

– Украинские колонии на Волге!.. Это отзывается украинским миром – точно эллиские колонии в Малой Азии, в Колхиде, в Тавро-Скифии... Пожалуйста, опишите... Как у древних греков, у наших украинцев есть, вероятно, и свои пенаты, принесённые из Украйны?

– Есть, – говорю, – ярма для волов, занозы, мазницы с дёгтем, батоги, украинские галушки и сало.

Кулиш рассмеялся, но мысль об украинских колониях в Поволжье крепко засела в нём. И вот, когда созрел план об издании украинского журнала, вспомнили и об украинских колониях»²¹³.

В останній фразі процитованого уривку Мордовець мав на увазі лист від 28 липня 1859 р., в якому Костомаров уже з Петербурга просив його написати про українські надволзькі колонії для майбутнього українського журналу, що його збирався видавати Василь Білозерський.

На зламі 50–60-х років Куліш підтримував листовні зв'язки з учителем історії Полтавської чоловічої гімназії Олександром Строніним, якого просив розповіджувати його видання. За спогадами О. Кониського, Стронін як історик

«добре знав історію ідеї, а на факті часом спотикався; що ж до історії України, так сам признавався, що не вельми добре її знає. По своїм думкам Стронін тоді був космополіт <...>, але ні він нас, ні ми його не цуралися; часто він заходив на наші збори, <...> і всі ми його шанували <...>»²¹⁴.

Михайло Драгоманов, який навчався у Полтавській гімназії та перебував у Полтаві до кінця квітня 1859 р., згадував, що Стронін був сином росіянина, колишнього кріпака, проте народився на Полтавщині й виявляв інтерес до української мови та літератури. У Строніна Куліш, будучи в Полтаві 1858 р., залишив на продаж книжки, з яких Драгоманов придбав «5 грубих томів Кулішевого Гоголя», а потім Стронін дав йому читати оповідання Марка Вовчка, Кулішеву «Граматку» й «Эпилог к “Чёрной раде”»²¹⁵. На прохання Куліша, який задумав видати твори Котляревського, Стронін подав деякі відомості про цього письменника, отримані від його біографа Степана Стебліна-Камінського, колишнього вчителя Полтавської

²¹³ Мордовцев Д. Л. Исторические поминки по Н. И. Костомарове († 7-го апреля 1885 г.) // Русская старина. – 1885. – Кн. 6. – С. 619–620.

²¹⁴ О. Я. К<ониськ>ий. З життя в Полтаві: (Частина з моїх споминок) // Правда. – 1890. – Т. 2. – Вип. 5. – Лют. – С. 107.

²¹⁵ Драгоманов М. П. Два учителі: Спомини. П. О. Ів. Стронін // Драгоманов М. П. Вибране. – С. 590–592, 596, 597.

гімназії, та принагідно надіслав рахунок щодо проданих книжок²¹⁶. Зі свого боку, С. Стеблін-Камінський, батько якого належав до найближчих друзів Котляревського і який сам був дуже добре знайомий з ним, у листі від 15 березня 1860 р. сповіщав Куліша, що після автора «Енеїди» не залишилося жодних прямих спадкоємців і прав на публікування його творів він нікому не передавав²¹⁷. Отож за Кулішевим упорядкуванням та його коштом у петербурзькій «Друкарні департаменту наділів» 1862 р. вийшли в одному томі «Писання» Котляревського («Енеїда», «Наталка Полтавка», «Москаль-чарівник», «Ода до князя Куракіна»)²¹⁸.

28 квітня 1860 р. з Петербурга через Орел і Харків Куліш знову приїхав до Полтави. Перед тим у Харкові одвідав Валер'яна Квітку і

«нашёл в нём прекрасного человека, но роскошного барина, который не знает, как ему жить покойнее и упрочить будущность единственного сына, 10-летнего мальчика. Употребляет разные меры, но все они недействительны от стихии, в которой мальчик живёт. Жена Квитки умная и приятная женщина, но тоже с панскою придурью» (лист до Д. Каменецького від 28 квітня 1860 р. з Полтави)²¹⁹.

У Полтаві пробув добу; після відвідин Гоголевої матері у Василівці повернувся до Полтави, три доби провів «в прекрасном урочище Трибах, варя с угольщиками кашу и гуляя по цветущим пустыням» (до Д. Каменецького 10 травня 1860 р. з Василівки)²²⁰. За спогадами Олександра Кониського, який тоді був дрібним урядником Губернської управи у Полтаві, 4 травня він зайшов до Дмитра Пильчикова, колишнього члена Кирило-Мефодіївського братства, викладача історії у Полтавському кадетському корпусі, одного з організаторів недільних шкіл у місті, і відразу почув із його вуст радісну новину:

«Куліш приїхав! <...> він зараз прийде сюди, обідатиме у мене; <...> тройцею боршу покоштуємо». «Отоді-то, – згадував Кониський, – вперше спізнався я і поклонився земним поклоном славному робітникові українсько-руського слова, Пантелеймону Олександровичу Кулішеві. Доти я не знав навіть його особисто, навіть патрета його не траплялося ніде бачити. Але я глибоко поважав автора “Чорної ради”, видавника “Записок о Южной Руси”, “Хати” і інч. Чарівничий вплив зробив на мене Куліш своїм видом, своєю вродою, своєю постаттю, своєю чарівничо-поважною мовою і розмовою. Ми пробалакали утръх до самого вечора»²²¹.

Щоправда, пізніше у спогадах для В. Шенрока, написаних після прикрих непорозумінь з Кулішем у 90-х роках, образений Кониський оприявнив інші свої враження від тої першої зустрічі:

«Первое наше впечатление было не в пользу Кулиша; нам казалось, что мы видели совсем не того Кулиша, о котором слышали от Пильчикова и которого знали по “Чёрной

²¹⁶ Див. листа Строніна до Куліша від 20 березня 1860 р. з Полтави; *Два письма о Котляревском // Киевская старина. – 1898. – Кн. 7/8. – С. 1–2 (Документы, известия и заметки).*

²¹⁷ Там само. – С. 2–3.

²¹⁸ За припущенням, Куліш зробив власні виправлення, додатки і зміни в публікації «Оди до князя Куракіна» (<Шамрай А. П.> Різничитання «Пісні на Новий год... князю Куракіну» // *Котляревський І. П. Повне збір. творів: У 2 т. – К., 1952. – Т. 1. – С. 485, 489*), купюри в пісні «Гомін, гомін по діброві» у «Наталці Полтавці» (<Шамрай А. П., Приходько П. Г.> Від редакторів // *Там само. – К., 1953. – Т. 2. – С. V–VI*).

²¹⁹ Киевская старина. – 1898. – Кн. 6. – С. 381–382.

²²⁰ Там само. – С. 382.

²²¹ О. Я. К<ониськ>ий. 3 життя в Полтаві. – С. 111.

раде”, “Запискам о Южной Руси” и в особенности по журналу “Хата”. Перед нами был человек типично красивый, умный, хорошо образованный; но все эти качества перед молодыми энтузиастами-демократами затмевала какая-то надменность Кулиша, холодная сдержанность и большое самолюбие, не допускавшее в споре даже с Пильчиковым противоречий. Но более всего нам не понравилось то, что Кулиш беседовал с нами по-русски, несмотря на то, что я и Пильчиков несколько раз начинали разговор по-украински»²²².

З нагоди Кулішевого приїзду й з ініціативи його давнього приятеля Дмитра Пильчикова Полтавська українська громада в неділю 9 травня влаштувала бенкет за передплатою у великому вокзалі (приміщенні для громадських розваг) міського саду. Розпорядниками обіду обрали Кониського та Василя Трунова, полтавського книгаря. За спогадами Кониського, «охочих пошанувати Куліша підписалося 162 чоловіка (платили по спроможності – хто 3, хто 10, а хто й 25 р.)», і то «багацько охочих» не могло потрапити на обід через те, що зала була «не вельми велика». Врешті зібралось осіб з 200 з різних соціальних верств – учителі гімназії, урядники, офіцери, поміщики, купці, шевці, кравці, столяри, мірошники, літератори, міщани та селяни-кріпаки (переважно українці, а також із десять поляків, по троє чехів, росіян і євреїв, двоє сербів). Вони вітали Куліша і вшановували Шевченка як визнаних проводирів українського національно-культурного руху, подвижників слов'янської духовости, у тостах лунало «бажання розцвіту української ідеї народно-національної»²²³. Перший тост виголосив «за здоров'я нашого дорогого гостя» найстарший віком міщанин Григорій Гавриленко. Кониський висловився за розквіт українського письменства і «за здоров'я славного кобзаря Т. Г. Шевченка».

«Боже мій! – захоплено згадував він. – Яким громом покотилося і в вокзалі, і за вокзалом на ганках посеред публіки, що зібралася в саду, в честь кобзаря: “ура!!” Третім промовив Трунов – за здоров'я Марка Вовчка; далі полилося слово Пильчикова <...>: то лилася українська історія! Тост за здоров'я автора “Богдана Хмельницького” [Костомарова. – Є. Н.] вікликав гучне “ура!” і силу оплесків. На отсі промови, говорені вже ж пак українською мовою, відповів Куліш сердечною подякою і тостом “за здоров'я полтавців, за здоров'я, за світ, за волю усього українського народу”... Не сказати, не списати тепер ентузіастичного гуку і грому оплесків, що кілька хвилин не вгамовувалися!.. Шибки від них дзвеніли по вікнах! – Перегодом почали держати промови не-українці. Найбільшу увагу звернули на себе промови: жида Аврама Варшавського (потім банкіра, мільйонника, будівничого залізниць і нарешті “знаменитого підрядчика” під час війни р. 1877) і чеха Е-ка (здається, ще й досі здоровує). Жида полтавські бажали подякувати Кулішеві і в особі його усіх українців, що підписали свій протест проти одного з російських журналів, що накинувся був на жидів. Варшавський в своїй промові запевняв, що виною експлуатації жидами українського народу – не жида, а безправність їх: “Дайте жидам повну горожанську волю і освіту і експлуатації не буде”. – (По теорії воно б справді так повинно бути, але ж власним приводом Варшавський під війну 1877 р. довів, що теорія та не відповідала його практичним вчинкам! <...>)

Чех Е-ка говорив на тему єднання усіх слов'ян; говорив на ту тему і поляк Сильвестрович (полковник і вчитель з кадетського корпусу – військової гімназії).

²²² Шенрок В. П. А. Кулиш // Киевская старина. – 1901. – Кн. 7/8. – С. 52.

²²³ О. Я. К<ониськ>ий. З життя в Полтаві. – С. 111–112; Кониський О. Я. Тарас Шевченко-Грушівський: Хроніка його життя. – К., 1991. – С. 555.

Промова Сильвестровича і змістом, і ідейністю, і доводами з історії – багацько переважала промову чеха; але ж у останнього було більш ентузіязму»²²⁴.

У листі від 10 травня 1860 р. Куліш стисло інформував Д. Каменецького, що після промови Пильчикова, виголошеної з рукопису, українською мовою, він одповів йому усно, теж по-українському, а далі говорили вже усно по-українському, по-російському, по-польському і по-чеському. «Присутствовал и один цивилизованный еврей и благодарил речью русских литераторов в моём лице за наше мнение в пользу евреев»²²⁵. Така вдячність була пов'язана з тим, що прізвище Куліша (а також Марка Вовчка, М. Костомарова, М. Номиса і Т. Шевченка) фігурувало, разом із прізвищами багатьох російських літераторів, у додатковому списку осіб, які протестували проти появи антисемітських статей у російському журналі «Иллюстрация» (додатковий список оприлюднила друга книжка «Русского вестника» Михайла Каткова за листопад 1858 р.). Крім того, Куліш у листопаді того самого року склав окремих протест від імени українських літераторів, якого поряд із ним підписала та сама четвірка колег і надрукував «Русский вестник» у тій-таки другій книжці як додаток до аналогічного листа, підписаного російськими письменниками. Кулішів лист до редакції журналу «Русский вестник» став першим колективним українським виступом, що засуджував антисемітизм.

На тому обіді трапилася несподівана зустріч Куліша з колишнім жандармським офіцером, який навесні 1847 р. пильнував його в казематах III відділення. Тепер він був кримським поміщиком, мав садибу на березі моря коло Євпаторії та настійливо запрошував Куліша до себе на морські купання. Він, писав Куліш у тому-таки листі до Каменецького, «провожає мене, в числі других, за 10 верст от Полтавы с шампанским, из сочувствия к тем идеям, за которые Дубельт устроил мне прогулку из Варшавы в Петербург»²²⁶.

Про цей дивовижний випадок залишив згодом спогади й Кониський. Він згадував наприкінці 80-х і в 90-х роках, що на прийняття упросився Олександр Остапович Біловодський, котрий представився йому як «той самий жандарм, що року 1847 відвозив Куліша з Петербурга до Тули»²²⁷ (тут, очевидно, пам'ять з роками зрадила Кониського: сам Куліш наступного дня по зустрічі з колишнім жандармом засвідчив, що той сторожував його у III відділенні та сприймав як ув'язненого, привезеного з Варшави до Петербурга; до того ж, за офіційними документами, Куліша до Тули відвіз поручник Чулков²²⁸; хіба що їх супроводжував ще один конвоїр – той самий, що сторожував Куліша у казематах). Кониський так описував зустріч Куліша з Біловодським:

«Незнайомий гість сяк-так примостився на кінці столу, на самому розі проти Куліша. І от, після десятої чергової промови, він встав, просив слова без черги і в короткій, але енергійній промові, повітав Куліша яко “старого знайомого”. Пам'ятаю, наче оце зараз, здивовану твар Куліша: знати було, що він силкується пригадати собі, де він бачив сього оратора. Але останній поспішив повідати, хто він, як і відколи знає Куліша, і підніс такий тоаст: “З уст вислуженого жандаря прийміть, люде добрі, шире бажання, щоб ширилася, зміцнялася і пишалася по нашій рідній Україні та ідея українська, за яку я відвозив Куліша на заслання в Тулу”».

²²⁴ О. Я. К<ониськ>ий. З життя в Полтаві. – С. 112–113.

²²⁵ Киевская старина. – 1898. – Кн. 6. – С. 383.

²²⁶ Там само.

²²⁷ О. Я. К<ониськ>ий. З життя в Полтаві. – С. 112.

²²⁸ Кирило-Мефодіївське товариство. – Т. 2. – С. 105–108.

Трудно уявити собі той ентузіазм і захват, яким перейнялася уся громада, і та, що була за столом, і та, що стояла навкруги залу під вікнами...»²²⁹

Коли на тому обіді в Полтаві хтось із росіян висловив почуття прихильності своїх співвітчизників до української словесности, то Куліш відповів, що воно засвідчено вже Тургенєвим, завдяки його російському перекладові українських оповідань Марка Вовчка, і запропонував тост за здоров'я перекладача. Підносили келихи також за здоров'я українських жінок-письменниць – Марка Вовчка і Ганни Барвінок. Завершився обід процесією по саду, під час якої Куліш та його шанувальники розпили шампанське просто неба.

«Я не встречал человека, который бы при моём имени не выражал радости, что случай позволил ему меня видеть. Последние два года много сделали. Репутация моя как писателя даёт мне везде вход и радушный приём», –

з приємністю повідомляв Куліш Д. Каменецького 10 травня 1860 р. Щоб якимось віддячити полтавцям за тепле прийняття, письменник взяв у місцевому магазині дванадцять примірників «Чорної ради» і подарував їх тим, хто виголошував промови та читав вірші на урочистому обіді²³⁰.

За спогадами О. Кониського, обід закінчився дуже пізно й більшість присутніх провела Куліша на його помешкання пішки з музикою. Квартирував він у будинку Григорія Івановича Гавриленка, «простого, но довольно развитого мещанина, столяра по ремеслу и друга покойного Котляревского». Там розмови тривали у вужчому колі зацікавлених осіб:

«Вечер прошёл в оживлённой беседе исключительно об украинской литературе – о предстоящем издании “Кобзаря” и “Основы”. Мы, полтавцы, как люди молодые, энтузиасты, настаивали на том, чтобы “Основа” издавалась исключительно на украинском языке; Кулиш доказывал нам невозможность такого издания, и что язык наш ещё недостаточно выработан. Когда же я, не соглашаясь с Кулишом, выразил желание, чтобы кто-нибудь занялся переводом Шекспира на украинский язык, Кулиш – как теперь вижу – засмеялся, говоря, что Шекспира на нашем языке увидят разве правнуки»²³¹.

Уранці 10 травня Куліш виїхав із Полтави до Василівки, і Кониський, Трунов, Пильчиков та поет-початківець Василь Кулик провели його аж до села Жукі²³². Пізніше Куліш, відмовляючись од запрошення Параски Глібової знову відвідати Чернігів і збираючись до Полтави, висловив своє захоплення рівнем національної

²²⁹ Кониський О. Я. Тарас Шевченко-Грушівський. – С. 556.

²³⁰ Киевская старина. – 1898. – Кн. 6. – С. 383–384.

²³¹ Шенрок В. П. А. Кулиш // Там само. – 1901. – Кн. 7/8. – С. 53.

²³² О. Я. К<ониськ>ий. З життя в Полтаві. – С. 113–114. Гучне прийняття Куліша у Полтаві мало тривожний резонанс серед владних структур. Провівши Куліша, Кониський повернувся на службу, трохи спізнившись, і це стало приводом для його утисків з боку губернатора О. Волкова: «Мокрим рядом накинувся на мене губернатор: як я смію, будучи урядником, захожуватись коло “демонстрації”. Губернатор стояв на тому, що Куліш був на засланні, був покараний урядом; шанувати такого чоловіка прилюдним обідом значить протестувати проти уряду; друга вина моя: чому я, кермуючи обідом, не оповістив про те поліції (такого звичаю у Полтаві ніколи не було <...>); третя вина в тому, що друкував оповістку без дозволу поліції; четверта – та, що ми пнемося “разводити здесь всякую хахлачину”. <...> розмова моя з Волковим привела лишень до того, що він звелів арештувати мене на три дні “за опоздание на службу”» (Там само. – С. 114). Кониський надрукував у друкарні Губернської управи «оповістку про обід» – «кілька слів по-російськи» і розіслав її тільки «до тих, хто підписався на обід, оповіщаючи лишень, де і коли буде обід» (Там само. – С. 114).

свідомости й діяльності в цьому місті: «<...> в Полтаве національний елемент процвітає. По любови к родному языку Полтава в сравнении с Черниговом – Афины» (лист від 6 березня 1862 р. з Петербурга)²³³.

Симпатизуючи Строніну, Драгоманов ідеалізував його ставлення до української мови та літератури, згадуючи, що той,

«коли заклались у Полтаві недільні школи, переробив на українське “Буквар” Золотова, зложений по “звуковому” способу “передвижных букв”, що був пущений в моду недільними школами і що переважував усякі старомодні букварі, в тім числі і українські Куліша й Шевченка. Цей перший український буквар, зроблений по раціональній методі, послужив незабаром як *corpus delicti* [склад звинувачення, латин. – *Є. Н.*] для того, щоб обвинуватити Строніна “в намерении отделить Малороссию от России”»²³⁴.

Тим часом лист Дмитра Пильчикова до Василя Білозерського від 1 серпня 1861 р. свідчить, що Стронін спочатку був проти запровадження навчання українською мовою в недільних школах Полтави, перша з яких постала наприкінці квітня 1860 р., бо вважав таку справу за безплідну, навіть попри те, що раніше в Кулішевій присутності (правдоподібно, на початку травня 1860 р.) дав Пильчикову слово, що буде однаковою мірою прихильний до обох народностей. І лише після того як самі учні однієї зі шкіл стали в опозицію до Строніна і з 216-х 198 висловилися за навчання рідною українською мовою, він, щоб загладити свою помилку, сам переклав і пристосував до української мови «Буквар» Василя Золотова, складений на основі звукового способу опанування грамоти («Азбука по методе Золотова для Южнорусского края», Полтава, 1861; вийшла навесні). При цьому Стронін у листі до вчителя недільної школи в Лубнах Василя Шевича 18 вересня 1861 р. признався: «<...> я скорее панславист, чем малорусофил, и ежели писал азбуку, то единственно в целях педагогических»²³⁵. Шануючи розум та освіченість Строніна, Куліш водночас усвідомлював його зверхнє ставлення до української мови. Повідомлявши Кониського в листі від 20 листопада 1860 р., що напише «історію по-нашому», він зауважив:

«Отсе вже як дочуються полтавські москалі, Стронін та Щелкан [Віктор, викладач кадетського корпусу. – *Є. Н.*], то й лятимуть мене. Та дарма: я ще ні в кого не питаю дороги, вертаючись додому з чужини!»

Дізнавшись про конфлікт щодо мови навчання в полтавській недільній школі, Куліш у листі до Кониського (орієнтовно в середині лютого 1861 р.) запропонував розв'язати цю проблему демократично, поклавшись на учнівську цікавість до захопливих книжок, задля чого надіслав свої «метеликові» видання творів українських письменників, випущені у серії «Сільська бібліотека»:

«Стронин писал ко мне о борьбе двух народностей. Я думаю, надобно в том деле давать побольше воли свободному убеждению каждого. Я верю Стронину, зная его, что он не способен умышленно навязывать великорусские книги мальчишкам; но если они больше охотятся к великорусским, то тому стоит противопоставлять только одно – занимательность наших книг. Коллекция брошюр послана Василию Лонгиновичу [Трунову. – *Є. Н.*]. На великорусском языке нет подобного издания. Если мальчишки

²³³ Червоний шлях. – 1924. – № 8/9. – С. 282.

²³⁴ Драгоманов М. П. Два учителі. – С. 597–598.

²³⁵ Дудко В. Полтавська громада початку 1860-х рр. у листах Дмитра Пильчикова до Василя Білозерського // Київська старовина. – 1998. – № 2. – С. 161–162, 169–170.

и взрослые не будут заинтересованы ими и просят великорусских книг, значит, сила вещей не в нашу пользу»²³⁶.

Та учні, як уже сказано, обрали таки рідну мову.

Третьої декади травня – у червні 1860 р. Куліш відвідав Чернігів, познайомився з етнографом і фольклористом Степаном Носом, у якого зупинився і з яким відтак почав листуватися²³⁷. «Особенно приятная личность», – таку характеристику дав йому Куліш у листі до Василя Білозерського від 22 червня 1860 р. з Чернігова, пояснюючи:

«Это такой человек, в которых и историк, и поэт наиболее нуждается. Он меж народом – свой, без малейшей натяжки. В сравнении с ним я уже джентельмен, т. е. отроженный от народа недостаточностью народного воспитания. Он учится у народа, и прекрасно учится. Выше его нет у нас этнографа <...>».

Важливим було і знайомство з поетом Леонідом Глібовим, якого Куліш сприйняв неоднозначно і збагнув, здається, вельми тонко:

«Никто больше Глибова видом, манерою и чтением не похож на поэта. Его назначение было высокое, и в ином обществе, при иных обстоятельствах, он был бы превосходный эстетический критик и поэт. Но гниющая жизнь в панском нашем сословии сгубила его. Он не живёт, а отживает, хотя и сама развалина прекрасна в этой личности, задуманной природою в самую счастливую минуту» (той самий лист до Василя Білозерського, надісланий до Каменецького)²³⁸.

У 1861–1863 рр. Куліш друкувався у приватному тижневику «Черниговский листок», що його видавав і редагував Глібов.

Від кінця червня до кінця липня 1860 р. Куліш здійснив подорож за маршрутом Київ – Богуслав – Корсунь – Богуслав – Лисянка на Звенигорудщині – Одеса²³⁹. У Корсуні познайомився з книгарем Варфоломеєм Шевченком, домовився з ним про торгівлю виданнями «Друкарні П. А. Куліша» («<...> брат Шевченків – дуже розумний і гарний чоловік», – ділився враженнями у листі до Д. Каменецького від 9 липня 1860 р.²⁴⁰).

Під час цієї подорожі по Україні Куліш зустрічався з різними людьми, виходив на довірливі розмови, намагавшись з'ясувати тутешні громадські настрої, прагнення, сподівання, зрештою, здатність і готовість до рішучого обстоювання суспільних прав. Унаслідок цього занурення в суспільну атмосферу Наддніпрянської України, він зробив невтішний висновок про надмірну обережність, боязкість і пасивність її мешканців, а позаяк вони в переважній більшості були етнічні українці, то, можна сказати, – загалом про національну ментальність підросійських українців, яка даватиметься взнаки аж до наших днів. Про це він писав у листі від 20 вересня 1860 р. вже з Петербурга до колишнього ліберального цензора Миколи фон Крузе, який на той час жив у Лондоні:

²³⁶ Нова Україна. – 1923. – № 10. – С. 140, 143.

²³⁷ «В Чернигове я уже другую неделю <...>», – сповіщав Куліш Д. Каменецького 3 червня 1860 р. (Киевская старина. – 1898. – Кн. 6. – С. 385), а гімназійний учитель Ілля Дорошенко в листі від 5 червня 1860 р. з Чернігова повідомляв свого приятеля О. Марковича, що Куліш «уже цілий тиждень у нас, живе у Носа», і додав: «Я тільки одно зауважив, що ви один одного не любите <...>» (Вовчок Марко. Твори. – Т. 4. – С. 337–338). Кулішеве залицяння до дружини Марковича і плітки навколо цього розладнали їхні давні приятельські стосунки.

²³⁸ Киевская старина. – 1898. – Кн. 6. – С. 386.

²³⁹ Див. листи до Д. Каменецького від 25 і 28 червня, 4 липня з Києва, 9 липня з Корсуна, 16 липня з Лисянки, 22 липня з Одеси (Там само. – С. 387–394).

²⁴⁰ Там само. – С. 390.

«Приобретённая мною некоторая известность давала мне лёгкий доступ к мужчинам и женщинам, и я свободно рылся в умах и сердцах моих старых и новых знакомых, чтоб узнать, на чём основана внутренняя жизнь нашего несчастного общества и чего можна ожидать от него за нашей жизни. <...> у нас покаместь не на ком основать реформы общественных и семейных понятий, при нынешнем порядке вещей. Лучшие из провинциальных жителей ограничиваются словами, которые показывают в них живое сочувствие литературной пропаганде; но переводить свои убеждения в жизнь боятся. <...> Жалобы наши на гнёт сверху не совсем основательны: у нас мало характеров даже между людьми, действующими вне непосредственного влияния властей. У всех какая-то крайняя осторожность в поступках; никто не смеет рисковать ничем в виду судь, давно уж потерявших здравый смысл»²⁴¹.

За спогадами О. Кониського, у серпні 1861 р. Куліш знову приїздив до Полтави, зустрічався з місцевими громадівцями. Побував тут і наступного року, в червні, але залишався недовго, а прожив два-три тижні в містечку Старі Санжари, де його провідували знайомі. Одного разу Кониський, Пильчиков, Кулик та інші разом із Кулішем довго ходили по містечку, оглядаючи старі церкви й залишки фортеці. Після того днів за п'ять до губернатора О. Волкова надійшов від одного поміщика донос про те, що Куліш збирає довкола себе неблагонадійних людей, пробуджує в козацькому населенні колишні козацькі традиції і «сеєт семена незалежності України». Легковірний Волков, вірячи будь-якій плітці з політичним відтінком, спішно призначив «строгое секретное дознание». Справник, однак, посвідчив лише, що Куліш двічі щодня купався у Ворсклі й що ніхто з опитаних людей не показав, ніби він поширював революційні українські ідеї. Проте письменник змушений був прискорити свій від'їзд²⁴².

За часів «Основи» (а згодом і варшавської служби) Куліш досить часто зустрічався з Олексою Стороженком (переважно у Костомарова), але не зблизився з ним («хотя мы видались много раз, но разговор наш вращался на предметах общих. Ни его служебная, ни общественная, ни семейная сторона жизни не раскрывалась во время наших свиданий. Я не расспрашивал, он не высказывался», – пояснював Куліш у листі до Миколи Стороженка 5 грудня 1884 р.). Водночас Стороженко запам'ятався Кулішеві як «человек талантливый во многом»:

«Он мне показывал произведения своей лепной работы. Было видно, что из него мог бы выйти отличный художник. Алексей Петрович рассказывал малорусские анекдоты ещё лучше, чем печатно» (спогад у листі до М. Стороженка від 16 грудня 1884 р.)²⁴³.

²⁴¹ Покальчук В. З Кулішевого листування // Літературний архів. – 1930. – Кн. 1/2. – С. 145.

²⁴² Шенрок В. П. А. Кулиш // Киевская старина. – 1901. – Кн. 7/8. – С. 54–56. Ще як тільки пішла поголоса про ймовірний новий приїзд Куліша до Полтави з подальшим проживанням тут близько місяця, штаб-офіцер корпусу жандармів у Полтавській губернії полковник Белов 9 лютого 1862 р. доносив шефові жандармів і головному начальникові III відділення В. Долгорукову, що «появление г-на Кулиша в Малороссии может повлечь за собою неблагоприятные последствия», позаяк «либеральный образ мыслей этого писателя неминуемо найдёт сторонников и не останется без влияния на умы, способные увлечься и подчиниться такому влиянию; а что найдутся такие умы, то это почти не подлежит сомнению, если принять во внимание восторженность и энтузиазм, проявившийся в жителях г. Полтавы при посещении г-на Кулиша этого города два года тому назад, частные официальные обеды, данные в то время в честь г-на Кулиша, служат немалым доказательством тому, что писатель этот пользуется в здешнем крае любовью и значительным авторитетом». І Долгоруков 20 лютого 1862 р. розпорядився встановити таємний нагляд за Кулішем у разі його прибуття до Полтави (*Кирило-Методіївське товариство*. – Т. 2. – С. 190–191, 194).

²⁴³ Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – К., 1923. – Кн. 2/3. – С. 202–204.

«Пантелеймону Александровичу Кулішу» Стороженко присвятив своє оповідання «Вуси», надруковане в «Основі» (1861. – № 10).

У Петербурзі Куліш познайомився з письменником-початківцем Всеволодом Коховським, офіцером-народолюбцем (родом із Харківської губернії), який вчився у столичній військовій академії. Приймав його в себе на вечорах; на прохання Коховського, вказав йому архівні джерела для дисертації на тему з української історії («Дописки» до «Куліша у пеклі») [II; 653]²⁴⁴. Зустрічався і з Яковом Кухаренком, українським письменником та етнографом з Кубані, наказним отаманом Чорноморського козацького війська, який приїздив до Петербурга десь у четвертому кварталі 1861 р. і справив добре враження на Куліша, про що він листовно сповіщав О. Кониського орієнтовно наприкінці жовтня – першої половини листопада 1861 р.: «Кухаренко тут чорноморець гостює. Гарний козак. Говорить по-нашому – як у дзвони дзвонить»²⁴⁵.

У Петербурзі Куліш мав епізодичні зустрічі з Миколою Чернишевським, але до зацікавленого спілкування між ними не дійшло. У «Дописках» до поеми «Куліш у пеклі» наш письменник згадував, як саме тоді, коли він морочився «з редагуванням пресловутого костюмаровського “Богдана Хмельницького”», надісланого із Саратова від автора з проханням зредагувати, як сам знатиме, і надрукувати, «приходить до його Чернишевський і подає цидулку Кулішеві від Костомарова: “Прошу вручить подателю записки моеї рукопись мою для напечатания в журнале”. Більше ні слова ні тоді, ні наспілі».

Історичну монографію Костомарова «Богдан Хмельницкий и возвращение Южной Руси к России» надруковано в «Отечественных записках» (1857. – № 1–8). З цього приводу пізній Куліш, упереджено ставлячись не тільки до Чернишевського, а й до Костомарова, нарікав, перебільшуючи вплив російського революційного мислителя на українського історика: «Напечатавши в журналі, Чернишевський яко мистець революційного задуму, дав ходу козакоманству Костомарова <...>» [II; 677–678]. Коментуючи той самий епізод в одному з листів до В. Шенрока, Куліш зауважив: «До верности изображений им не было дела, как и до языка, о котором Чернышевский тут же отозвался, что у всякого свой вкус»²⁴⁶.

Можливо, до пізніших негативних відгуків Куліша про Чернишевського спричинилася почасти й репліка останнього «Заметка по поводу предыдущей статьи» (Современник. – 1858. – № 11), що являла собою спробу заперечити міркування про діяльність російського художника Олександра Іванова, викладені у Кулішевих коментарях до його публікації в тому самому числі листування Гоголя з Івановим. Замітку Чернишевського надруковано без підпису (вказано лише, що

²⁴⁴ Див. також Кулішевого листа до О. Огоновського від 28 липня 1890 р.: Життя й революція. – 1927. – № 12. – С. 303.

²⁴⁵ Нова Україна. – 1923. – № 10. – С. 148. Листа датує приблизно за згадкою у ньому віршованих публікацій І. Гушалевича та Я. Головацького у 76 числі львівського «Слова» за 21 жовтня (2 листопада) 1861 р. та наступним листом Куліша до О. Кониського – від 30 листопада 1861 р. На час писання листа, орієнтовно дагованого останніми днями жовтня – першою половиною листопада, у Петербурзі за погодними умовами вже настала зима, про що свідчить звістка в тому-таки листі: «У нас гарна зима <...>» (*Там само*). Про тодішній приїзд Я. Кухаренка до Петербурга згадано на паняхиді по ньому 10 листопада 1862 р.: «Ми знали Кухаренка тільки з торішньої зими, як він приїжджав до Петербурга <...>» (*Паняхида по Я. Г. Кухаренке в С.-Петербурге // Основа. – 1862. – № 10. – С. 127*).

²⁴⁶ ІР НБУВ. – Ф. 324. – Гор. 77.

її написав один зі співробітників журналу), та літератори, наближені до «Современника», мали би знати, хто її автор. Знав, очевидно, й Куліш, хто полемізував з ним. У коментарях до «Переписки Н. В. Гоголя с А. А. Ивановым» розвинуто, у зв'язку з останньою картиною Іванова «З'явлення Христа народові», гоголівський погляд на нього як релігійного живописця-подвижника, оприлюднений в «Выбранных местах из переписки с друзьями» у розділі «Исторический живописец Иванов». Чернишевський же, будиши особисто знайомий з померлим кілька місяців тому художником і спілкувавшись з ним, з одного боку, визнавав, що Іванов справді «был несколько лет в настроении духа подобном тому, жертвою которого сделался Гоголь, оставивший памятник своего заблуждения в “Переписке с друзьями”», а з іншого – доводив, що завдяки «знакомству с людьми другого настроения», під впливом історичних подій, «знаменитого немецкого теологически-философского сочинения» («Життя Ісуса» Давида Штрауса) «и других исследований подобного рода», багато з яких він «основательно изучил» (авторів, як і прізвища самого Штрауса, та й навіть назви його книжки, з обачности не зазначено), Іванов змінив свої погляди і пройнявся «идеями новой цивилизации»: «Но, к счастью, Иванов прожил несколько долее Гоголя, и у него достало времени, чтобы увидеть свою ошибку, отказаться от неё и сделаться новым человеком»²⁴⁷.

Замітка Чернишевського, на той час популярного й авторитетного мислителя, могла дати Кулішеві один з імпульсів до формування в нього тодішнього (й пізнішого) релігійного вільнодумства, до зацікавлення недогматичними життєписами Ісуса Христа.

Разом з тим іще перед цієї реплікою Чернишевський опублікував в «Современнике» загалом схвальні рецензії на інші Кулішеві видання, пов'язані з Гоголем: «Записки о жизни Николая Васильевича Гоголя» (1856. – № 5), «Сочинения и письма» в шістьох томах (1857. – № 8).

Ставши членом Археографічної комісії, Костомаров запросив Куліша до участі у видаванні актів, що стосувалися до епохи Б. Хмельницького²⁴⁸. Їхня співпраця над цим проектом розпочалася з кінця 1859 р., коли вони зійшлися у Петербурзі й заповзялися вивчати історичні рукописи Публічної бібліотеки, усамітнівшись там в окремому кабінеті²⁴⁹. Завдяки їхнім зусиллям, у Кулішевій друкарні 1861 р. вийшов у світ *третьій том* «Актов, относящихся к истории Южной и Западной России, собранных и изданных Археографическою комиссиею» (містив документи 1638–1657 рр.). У передмові зазначено:

«Этот том издан под редакцией члена-редактора Археографической комиссии профессора русской истории в С.-Петербургском университете Н. Костомарова, при содействии Пантелеймона Александровича Кулиша, которому комиссия считает долгом принести свою благодарность»²⁵⁰.

Костомаров на той час для Куліша – «наш несравненный историк»²⁵¹.

²⁴⁷ Чернышевский Н. Г. Заметка по поводу предыдущей статьи // Полное собрание сочинений: В 15 т. – М., 1950. – Т. 5: Статьи 1858–1859. – С. 337, 339, 340.

²⁴⁸ Костомаров Н. И. Автобиография. – С. 532.

²⁴⁹ Кулиш П. Воспоминания о Николае Ивановиче Костомарове. – С. 69.

²⁵⁰ Предисловие // Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею. – СПб., 1861. – Т. 3: 1638–1657. – С. II.

²⁵¹ Кулиш П. Примечания к поэме «Настуся» // Основа. – 1861. – № 10. – С. 26.

15 грудня 1861 р. Куліша обрали дійсним членом Імператорського російського географічного товариства²⁵² (по відділенні етнографії), і він звернувся туди з проханням, щоб йому дали офіційного листа, який би посвідчував його право займатися збиранням фольклорних та етнографічних матеріалів серед народу і тим самим оберігав од поліцейських присікувань, але, перестраховуючись, йому відмовили («Жизнь Куліша») [1; 262].

Наприкінці зими 1860/61 р. до Куліша листовно звернувся випускник Харківського університету Андрій Шиманов, який хотів, перед тим як обійняти в гімназії посаду старшого вчителя, здійснити протягом року подорожі по Україні обабіч Дніпра, щоб краще пізнати свою батьківщину, проте не мав на це досить коштів. Куліш схвально сприйняв таке бажання і дав Шиманову гроші, на які той і зміг з весни податися в мандри. Повернувшись перед настанням зими, він стисло описав їх у листі до Куліша. Того другого листа Куліш опублікував із непідписаною передмовою (очевидно, власною) у найближчому числі «Основи»²⁵³.

Згадку про тодішнього Куліша залишила діячка народної освіти Христина Данилівна Алчевська, яка народилася 1841 р. в Борзні у сім'ї, як відзначила, «истого малоросса» з Київської губернії, виросла в Курську, а 1862 р. переїхала до Харкова, вийшовши за також «истого українця», Олексія Алчевського, провідника місцевого українського гуртка «Громада», що складався зі студентів і семінаристів. За її спогадами в листі до невідомої особи від 31 січня 1912 р., до них у Харків заїжджали

«гости: Кулиш, Стороженко, Рыльский из Киева и профессор Пулуй из Галиции. Это вызывало ещё большее оживление нашего и без того оживлённого кружка, ещё больше подымало дух».

Христина Данилівна до кінця життя зберегла привабливий образ натхненного Куліша, який причарував її:

«Умный и даровитый Кулиш поразил меня своей красотой. Это был человек высокого роста, с правильным выразительным лицом, с умными глубокими глазами, с тёмными “вусами”, напоминавшими картины типичных запорожцев. А когда он начинал говорить, эти глубокие глаза оживлялись каким-то затаенным огнём, и весь он казался не просто человеком, а героем, выхваченным из исторического романа»²⁵⁴.

Описаний портрет передає зовнішність Куліша кінця 50-х – початку 60-х років²⁵⁵, а сама його зустріч із подружжям Алчевських відбулася десь наприкінці 1862-го – на початку 1863 р., бо 28 лютого 1863 р. вже з Мотронівки Куліш відписав Олексієві Алчевському на його листа, виправдовуючись, що за браком часу, який поглинала в нього праця над історією боротьби шляхти з козаками, вдався до російської мови, листуватися якою йому звичніше й легше: «Будучи увлечён этим делом, поленился – признаюсь Вам – ответить Вам по-украински на Ваше письмо, написанное прекр<асным> укр<аинским> яз<ыком>». У тому-таки відписі Куліш од свого та жінчиного імени тепло згадував їхнє гостювання в Алчевських у Харкові:

²⁵² Див. службовий атестат Куліша: *Кордуба М.* Причинки до урядничої служби Куліша. – С. 376.

²⁵³ *Шиманов А.* О путешествии по Украине // *Основа*. – 1862. – № 2. – С. 75–78. Передмова – назвімо її так: <Предисловие к публикации письма, полученного от А. Шиманова> – на с. 75–76.

²⁵⁴ *Алчевская Х. Д.* Передуманное и пережитое: Дневники, письма, воспоминания. – М., 1912. – С. 451–453.

²⁵⁵ Пор. зі світлинами Куліша 1859 р.: *Яцюк В.* Прижиттєві портрети Куліша // *Пулуй – Куліш: Подвижники Нації / За заг. ред. проф. В. Шендеровського*. – К., 1997. – С. 60, 61, 64.

«С особенным удовольствием вспоминаем о Харькове, где так приятно провели у Вас время. <...> сообщите имя и отчество Вашей супруги. К стыду нашему, мы позабыли. Моя пані вкупі зо мною обом Вам <нерозб. – Є. Н.> вклоняється»²⁵⁶.

З 1862 р. Х. Д. Алчевська розпочала педагогічну діяльність у жіночій недільній школі, про яку в цитованому листі від 31 січня 1912 р. згадувала:

«Время украинского движения 60-х годов совпало с увлечением интеллигенции воскресными школами; и я пошла туда. В них учили, конечно, по-русски, и только моей обширной группе учениц я раздавала грамотку Кулиша [буквар “Грамотка”. – Є. Н.] и начала учить по-украински»²⁵⁷.

Про те, яку визначну – провідну, навіть центральну, – роль відігравав Куліш в українському літературному процесі на зламі 50–60-х років, тобто доби ліберальних реформ, свідчить схвильований відгук М. Номиса (Симонова) на його смерть у ліричному листі від 7 лютого 1897 р. до редакції «Киевской старины»:

«<...> в годы расцвета нашей литературы, в пятидесятые, шестидесятые годы – незабвенная эпоха! незабвенные годы! – при твоей находчивости на средства, при твоей головокружительной деятельности и необычайной быстроте в писании и вообще в работе ты был тем рогом изобилия, из которого сыпались десятки томов изданных тобою украинских писателей, твои собственные беллетристические статьи, разного рода рассказы, письма, сообщения и т. д., и т. д.; ты был тем центром, куда стекались приезжающие из провинции, пишущие и непишущие, за порадой, за родными литературными новостями, куда являлись стоящие у родной литературы на совещания, обсуждения...»²⁵⁸

Матвій Симонов це знав не з переказів, а з власних спостережень, бо сам був активним учасником українського літературно-видавничого процесу в Петербурзі: мешкавши тоді у столиці, де перебував на адміністративній службі в Державному контролі, він став посередником і помічником Куліша у видавничій діяльності²⁵⁹, одним із керівників його друкарні, дописувачем «Основи». Кулішеві записи прислів'їв та приказок, разом із матеріалами багатьох інших збирачів, увійшли до укладеного М. Номисом збірника «Українські приказки, прислів'я і таке інше», що вийшов у Петербурзі на початку 1864 р. – «В друкарнях Тиблена і комп<анії> і Куліша»²⁶⁰.

1856–1862 роки були для Куліша, за його пізнішим признанням у листі до Л. Жемчужникова від 27 грудня 1876 р., періодом «увлечения украинскою идеєю до величайшего энтузиазма», позаяк він бачив у ній «социальную и национальную

²⁵⁶ ІР НБУВ. – Ф. III. – № 4086 (список).

²⁵⁷ Алчевская Х. Д. Передуманное и пережитое. – С. 454.

²⁵⁸ Номис М. П. А. Кулиш († 2 февр. 1897 г.) // Киевская старина. – 1897. – Кн. 3. – С. II.

²⁵⁹ У московському листі від 26 лютого 1856 р. Куліш просив В. Тарновського-старшого надсилати кошти на видавання «Записок о Южной Руси» («в Петербург на имя Матвея Терентьевича Симонова, служащего в Государственном контроле») (Там само. – 1898. – Кн. 4. – С. 113), а 27 березня 1856 р. з Петербурга повідомляв В. Тарновського, що вже надійшло від нього 1 000 крб. сріблом (Там само. – С. 117).

²⁶⁰ Номис М. Од видавця // Українські приказки, прислів'я і таке інше / Уклад М. Номис. – К., 1993. – С. 27, 32.

правду»²⁶¹. Проте непорозуміння і чвари, пов'язані з видаванням «Основи», залишили в його честолюбній і діткливій душі гіркий осад.

Знавши свою вимогливу й прямолінійну натуру, Куліш, хоч і мріяв про власний журнал, усе-таки вагався і сумнівався, чи варто за нього братися, бо передбачав майбутні конфлікти з авторами. Ще 16 травня 1859 р. він із Твері пропонував Д. Каменецькому віддати деякі матеріали Василю Білозерському для журналу «Хата», що його той мав видавати (первісна назва «Основи»):

«Меня занимает издание “Хаты” посредством других: я был бы полезнее в качестве сотрудника, право. Возня с цензурою и с сотрудниками поглотила бы мои силы, а при моей прямоте в объяснениях с авторами я бы вооружил их против себя ещё больше. Надоело мне ссориться с людьми»²⁶².

Водночас іще в процесі підготовчої роботи до «Основи» в Куліша напружилися стосунки саме з Василем Білозерським. Наприкінці жовтня 1859 р. вони гостро дискутували з приводу задуму видавати журнал з 1860 р. та Кулішевої спроби власного видавничого заходу (майбутньої «Хати» та інших подібних збірників). У відписі від 27 жовтня 1859 р. на Кулішеву програму-оголошення, пройняту його тодішнім лібералізмом та демократизмом і призначену для товариського обговорення й дальшого друку (вищезгадане «Объявление об издании с 1860 года украинских сборников»), Білозерський, за підтримки Костомарова, закликав Куліша бути поміркованим, обачним, вважати на соціально-політичні реалії:

«<...> каждая строчка программы, высказанной так человеком в Вашем положении, будет перетолкована против Вас, против нашей литературы <...>, прежде всего поражаетесь невниманием к действительности <...>. Вы, без сомнений, писали под влиянием кабинетных размышлений, разговоров и по соображению с тем, что печатается в больших, дорогих, для массы недоступных журналах; но разве можно всем этим руководствоваться, в особенности Вам? Разве Вы не знаете, что оставляемое без внимание в журнале, не пропускается в дешёвой книге; что дозволяемое москвичу – Вам вменится в вину <...>?? <...> С действительною жизнью нельзя шутить; <...> она возьмёт своё насильно, и не спасёт от неё никакая нравственная сила, никакая чистота добрых намерений <...>, никакая самая возвышенная теория».

Позаяк лист Білозерського містив докори, що вдаряли Куліша в болісне відчуття вимушеної самотності, надто ж душевної («Это уединение в жизни; это устранение от людей, которым Вы, по-видимому, гордитесь, вводило и вводит Вас в большие, весьма вредные ошибки <...>»)²⁶³, то він, виведений з рівноваги, вибухнув емоціями і в негайному відписі, погодившись усе-таки зачекати із друкуванням програми, накинувся на свояка з дошкульними звинуваченнями:

«Я положительно считаю вредным Ваш способ действовать. <...> И в отнош<ении> к правит<ельству>, и в отн<ошении> к общ<еству>, и в отношении к сотрудникам – Вы действуете во вред делу. Да избавит нас Господь от таких деятелей, кот<орые> на то только и существуют, чтобы не дав<ать> другим вести дело иным пут<ём>».

Розгніваний, Куліш вихлопнув назовні ту досаду, яку затаїв у глибині душі на Білозерського ще з 1847 р., покладавши на нього вину за тодішні арешти й поламани долі «братчиків»:

²⁶¹ ЦЛ. – Ф. 18. – № 108 (копія).

²⁶² Киевская старина. – 1898. – Кн. 6. – С. 372.

²⁶³ ІР НБУВ. – Ф. 1. – № 29566.

«В истор<ию> просвещ<ения> должен вписаться сперва 1846 год, в кот<ором> Вы, мимо моего ведома, отвергли *мой* способ действовать на пользу народа и, мимо моего ведома, составили великолепный план, кот<орый> одного Вас не выбросил из рельсов. Все мы обязаны Вашему неумению исполнять предначертанья люд<ей>, призв<анных> к делу, тем, что жили в ссылке и отупели в солдатах».

Зопалу Куліш сумбурно й різко, з боєм і в образливій формі висловив ті кривди, що зібралися в нього на душі за останній рік від зіпсованих стосунків із шуряком та іншими колишніми приятелями-земляками:

«Нет, я не горжусь своим одиночеством как преимуществом положения, полезного для авторства. Я горжусь им как ссылкой со стороны таких людей, как Вы, которые ни в чём не хотят видеть чистого и возвышенного, а всё и обосновывают во вред моей личности. Толкнувшись в одно, в другое, в третье сердце, я нашёл только могильный холод и лукавство. Я перестал искать людей и стою одиноко в жизни, пот<ому> что не надеюсь б<ыть> счастливее прошлого в своих искан<иях>. Но никогда ещё никто, ищущий моего совета, помощи, участия, не был мною отвергнут и не услышан. Только – и мои советы, и моя помощь, и моё участие – всё это люди, подобные Вам, заподозривали и закидывали грязью со дна своих душ, не верующих в чистое и святое в моей натуре. Оскорбив меня, оттолкнув меня, поругавшись во мне над самой пламенной жаждой бескорыстного добра, нечего Вам увещевать меня не быть одиноким. Одиночество и неодинокство моё будет зависеть от того, найдутся или не найдутся люди, кот<орые> поверят мне, ч<то> я точно люб<ил> и люблю дело жизни, а не себя только, как в этом Вы убеждены по своему туподумию. <...> по Вашему взгляду на вещи, по Вашей *условности добра и зла* я вижу, ч<то> нам вместе дел<ать> нечего. Идите Вы своей дорогой, а я пойду своей, т. е. той, с кот<орой> Вы гуртом чуть ли не свели меня в могилу!»²⁶⁴

Розходження зі швагром відбувалося на засадничій основі: Куліш тоді займав демократичну позицію і майбутнє України пов'язував із пробудженням та самоутвердженням народу на протигагу поміщицькому класові, що, на Кулішеве переконання, втрачав історичну перспективу. Саме в такому дусі він і хотів видавати український журнал. Це аж ніяк не була ситуативна позиція, зумовлена його тогочасними натягнутими стосунками з Галаганом і Тарновським, адже демократичні погляди стали не наслідком, а причиною Кулішевих розходжень із цими магнатами. До засадничого демократизму органічно привів Куліша весь його попередній духовий розвиток, особливо перед арештом і потім за часів «відлиги» (шире захоплення фольклором, Шевченковою поезією, народністю у літературі), сприяв цьому й демократичний дух доби ліберальних реформ. Демократичні переконання Куліша, сягнувши на зламі 50–60-х років своєї вершини, були глибокими й природними (інша річ, що невдовзі, а надто ж із часом духовий саморозвиток мислячого письменника спонукав його ширше подивитися на суспільні процеси). Білозерський же хотів видавати журнал на широкій національній платформі, з озираю на можновладних і грошовитих поміщиків, з урахуванням їхніх інтересів та побажань. Про свій тодішній ідеологічний конфлікт із ним Куліш повідомляв з Москви 28 жовтня 1859 р. Д. Каменецького:

«Коли буваєте в Над<ежди> Мих<айлівни>, то нехай покажуть Вам, які листи ми пишемо один до одного з Вас<илем> Мих<айловичем>, которий іще в колодочки не

²⁶⁴ Там само. – № 28927.

ббився, а вже орлом літає і нашому брату дорогу з висоти вказує і ледащом, непутящим чоловіком звиває – звісно, делікатненькими словцями, по своєму звичаю. <...> Не буде пуття з журналу, як попали його в свої лапи пани з паненятами! Треба як-небудь будувать хату, хоть обихідчасту, аби була на світі *хата*, щоб тільки слава була – що *хата єсть*! А там одлигне цензура, то й періодична хата явиться. Я пишу до В<асиля> М<ихайловича>, щоб ішов старою дорогою, а не коверзовав по-панськи, то не буду особно розводити свого діла, а то далєбі не втерплю – і зараз він явиться чоловіком будинковим, як тільки навпроти його хату збудую»²⁶⁵.

Дізнавшись про дозвіл Білозерському видавати журнал, Куліш із тривогою писав до Марка Вовчка 15 березня 1860 р.:

«Лишь только украинская словесность изменит свой величавый тон неуклонной правды, свидетельствуемой даже её молчанием, – ей угрожает пошлое многословие и бесхарактерность. Василий Мих<айлович> расставил свои изнеженные руки, чтобы понянчить её по-пански хотя один годик и привить ей манеру говорить ни то ни сё, господствующую в так называемом высшем кругу и усвоенную им самим по сочувствию. Я даю себе слово стоять на страже простонародной прямоты и выразительности слова. Вот почему я издаю сборники, а между тем жду возможности основать журнал противоположного недоляшеству направления»²⁶⁶.

Так на зламі 50–60-х років, проймаючись антипоміщицькими настроями й цілком визначено обстаючи за демократичним розвитком української літератури та преси, Куліш виступав переконаним прихильником і навіть провідником *національно-демократичного напрямку* в українському визвольному русі.

Тим часом Надія Олександрівна, як зацікавлена особа (дружина Білозерського), упереджено трактувала Кулішеву поведінку щодо її чоловіка лише як таку, що продиктована надмірними амбіціями, жадобою лідерства. За особистим суперництвом цих діячів вона не бачила принципових розходжень між ними. Навесні 1860 р. Надія Білозерська писала французькою мовою до Едварда Желіговського, свого та чоловікового близького друга, який на початку року виїхав із Петербурга до Парижа:

«<...> нарешті дозволили видавати український журнал; мій чоловік дуже радий, захоплений і зайнятий. <...> Усі його краєни тішаться разом з ним. Лише Куліш, який першим було погодився, тепер наперед відмовився від участі в журналі, кажучи, що погляди їх обох надто відмінні: завжди ставить своє я понад усе; утім, я певна, що він іще змінить своє ставлення, адже він більше, ніж хто інший, підлягає відомому закономі природи: *немає нічого сталого в цьому світі*, особливо погляди і спосіб поведінки принаймні більшості людей»²⁶⁷.

У цьому психологічному спостереженні над мінливістю Кулішевої поведінки Надія Білозерська, безперечно, мала рацію.

Згідно з нотатками Мик. Мих. Білозерського, Куліш у Тулі ще прихильно відгукувався про Василя Білозерського («“солнце” по сравн<ению> со мною – “месяцем”»), але потім, у 50-х і в 1860–1862 рр., звинувачував його за арешт і «порчу карьеры», а 1862 р. – ще й за те, що не віддав йому редагування «Основи»,

²⁶⁵ Киевская старина. – 1898. – Кн. 12. – С. 350.

²⁶⁶ Вовчок Марко. Твори. – <Х.> К., 1928. – Т. 4. – С. 342; *Листи* до Марка Вовчка. – Т. 1. – С. 87.

²⁶⁷ Цит. в українському перекладі за оригіналом та російським перекладом: *Писаржк Г.* Роль русских и украинцев в жизни и творчестве Эдварда Желиговского. – С. 240, 241.

яка, мовляв, через те «лопнула» на десятому числі. За твердженням М. М. Білозерського, «гішпанська дітська казочка» «**Півпівника**» (Основа. – 1861. – № 4; під псевдонімом *Панько Казюка*) – «это к<ули>шов<ская> пародия на деять<ельность> Вас<илия> М<ихайлови>ча»²⁶⁸ (у цій повчальній казочці висміяно зарозумілого, нависного й недолугого Півпівника, яке не хотіло нікого слухати й за це поплатилося життям). Суперечки з Василем Білозерським щодо укладання книжок «Основи» почалися вже від формування перших чисел журналу. Куліш наполягав на вимогливому доборі текстів і публікуванні лише досконалих, літературно вартісних речей, а Білозерський ганявся за кількістю, потураючи невибагливим авторським і читацьким смакам. У листі від 28 січня 1861 р. до Я. Головацького Куліш нарікав:

«Наш часопис український видається не зовсім по моїй мислі: я не раджу редактору друкувати всяку всячину, а лучче маленькі видавати книжки, та коштовні, а він зробив із часопису шпиталь для всяких калік і недорік, що аж дивитись сумно. Ну, та нехай уже хоть такий буде, коли немає кращого»²⁶⁹.

У листі від 1 лютого того самого року до Д. Мордовця Куліш уже виливав особисті кривди на редактора Білозерського і тих, хто його підтримував:

«Редакция “Основы” стала против меня прямо в неприязненное положение, и только он один [Костомаров. – *С. Н.*] сдерживает эту неразумную толпу <...>. Вы будете читать мои статьи об украинской словесности и, конечно, изумитесь, когда я Вам скажу, что каждая из них стоила мне генерального сражения с... редактором “Основы”. Сперва он не хотел вовсе печатать Климентия, потом хотел печатать в приложении, наконец уже согласился поместить в виде начала целого ряда статей, как я и задумал задолго до выхода “Основы”. <...> В статье о Котляревском я должен был отстаивать каждое своё положение и не разорвал отношений с “Основой” единственно потому, что вокруг её редактора образовалось мнение о моём недоброжелательстве журналу. Из моей любви к нашей народности, из моих усилий сохранить нашу литературу от пошлостей – сделали недоброжелательство».

28 березня 1861 р. в листі знов-таки до Мордовцева Куліш, уже тоді схильний до епатажних публікацій, скаржився на поміркованого й обережного Василя Білозерського:

«<...> он поместил мою статью о критике как бы из милости. У меня есть его увещательная записка, в которой он предостерегает меня, как ребёнка, от неловкого акта в литературе. Смех и горе!»

Урешті Куліш із гіркотою заявив:

«Я хочу издавать “Хату” ежегодно до тех пор, пока, наконец, она превратится в периодическое издание, как и было мною предположено. “Основа” противоречит моему идеалу украинского журнала, я хочу сохранить его в “Хате”».

Крім того, незадоволений «Основою», Куліш збирався разом із Костомаровим відновити «Вестник Европы», що виходив у Москві в 1802–1830 рр.; до співпраці запрошував Мордовця як автора²⁷⁰. Дізнавшись із Кулішевих листів про незгоду

²⁶⁸ ІР НБУВ. – Ф. І. – № 25743. – Арк. 347–347 зв.

²⁶⁹ Центральний державний історичний архів України у Львові. – Ф. 309. – Оп. 1. – Од. зб. 2296.

²⁷⁰ *Сліпченко-Мордовець Д.* За крашанку – писанка П. Ол. Кулішеві. – Пб., 1882. – С. 19–20, 27–28. Про задум видавати з Костомаровим з 1862 р. «Вестник Европы», «щоб широко вопрос о народностях і товаристві розпростерти» (бо «в “Основе” нам тесно и запах её тошнит нас»), Куліш

серед редакції «Основи», Данило Мордовець попросив роз'яснення у Миколи Костомарова, і той 1 березня 1861 р. писав йому до Саратова:

«<...> я нахожусь и с Белозерским, и с Кулишом одинаково в хороших отношениях. У них разные вкусы. Например, Кулиш хотел, чтоб “Три дни” [правильно: “Три доли”. – *Є. Н.*] Марка Вовчка не помещались, находя их ниже всякой критики. Белозерский, напротив, превозносил эту повесть. Ещё прошлый год они не ладили. Теперь уже не бывают друг у друга, и Кулиш участвует в “Основе” и бранит её, Белозерский бранит Кулиша и помещает его сочинения в “Основе”. Много помогают их нерасположению и семейные отношения, ибо Кулиш разошёлся с своєю женой, сестрою Белозерского. Кулиш – человек очень честный и прямодушный, но самолюбив до чрезвычайности. Белозерскому не хочется быть под его ферулою. Таким образом, с одной стороны, часто Кулиш произнесёт суд через край, с другой – Белозерский не послушается Кулиша, иногда и напрасно, когда бы следовало»²⁷¹.

Навесні 1861 р. в Петербурзькій українській громаді стався розкол. Незадоволена угодовською політикою «Основи» щодо панства, частина громадівців плекала задум видавати альтернативний часопис, причому Куліш, перебувавши тоді на вершині своїх демократичних переконань, стояв на боці демократично настроєної «сіроми» і навіть мав стати редактором новозаснованого тижневика. Про це він ділився міркуваннями з О. Кониським у листі від 10 травня 1861 р.:

«І в нас земляки заходжуються коло нового часопису, тижньового. Се вже вони самі піднялися. Я тільки тоді буду редакторствувати, як проживатиму в столиці. Та ще не знаю, чи буде що з сього, чи ні. Літо покаже. Тут поділились наші на городових і січовиків, так що не всі городовики й бувають у Січі, бо їх не люблять низовці. Так отця-то сірома й хоче свій часопис, щоб і не пахло в йому панством. Коли “Основа” стоїть на твердій підвалині, то їй не зашкодить тижньовий часопис. Коли ж вона – фальш, то мусить зникнути. То було б найкраще, якби обидва часописи стояли поруч. Хоча я й не вподобав “Основи”, а проте я буду її шпетити тільки тим, що в мене не буде такого сміття, як у неї, розбирати ж її критикою буду злегенька, указуючи тільки дорогу чистого смаку і здорового розуму народнього»²⁷².

Про свій редакційний конфлікт із Білозерським розповідав Куліш і Дмитрові Пильчикову під час приїзду до Полтави на початку серпня 1861 р., але Пильчиков підтримував поміркованого й догідливого Василя Михайловича, висловивши 5 серпня в листі до нього задоволення червневим числом «Основи», де надруковано полтавські матеріали:

«У нас теперь гостит Пант<елеймон> Алекс<андрович>. Я сам вижу, что примирение трудно – идите своєю дорогою: публика здешняя полюбила Ваш примиряющий, мягкий тон; любящее сердце идёт всегда самою верною дорогою»²⁷³.

повідомляв і О. Кониського в листах 1861 р. – від 28 березня та ще одному, недатованому (Нова Україна. – 1923. – № 10. – С. 144, 145). «Вестник Европы» було відновлено в Петербурзі щойно 1866 р., коли Куліш уже працював у Варшаві. Редакторами-засновниками виступили М. Стасюлович і М. Костомаров.

²⁷¹ *Мордовцев Д. Л.* Исторические поминки по Н. И. Костомарове. – С. 628. *Ферула* – лінійка для биття по руках учнів; переносно: бути під чиеюсь ферулою – бути суворо підпорядкованим комусь. Цього листа, з точним зазначенням дати, захищено (з купюрою) й у кн.: *Сліпченко-Мордовець Д.* За крашанку – писанка П. Ол. Кулішеві. – С. 25.

²⁷² Нова Україна. – 1923. – № 10. – С. 145.

²⁷³ *Дудко В.* Полтавська громада початку 1860-х рр. у листах Дмитра Пильчикова до Василя Білозерського. – С. 164, 175.

Та все-таки, повернувшись до Петербурга у вересні 1861 р., Куліш зумів на якийсь час порозумітися з Білозерським, поділивши редакційний портфель (Кулішеві йшлося головню про опублікування власних поетичних творів, привезених із закордонної подорожі). 16 жовтня він сповіщав Марію Іванівну Гоголь:

«<...> у меня теперь на руках половина редакции “Основы”; Белозерский просил меня забыть всё прошлое, для общей пользы, и Вы увидите сентябрьскую книжку (которая скоро выйдет), наполненную моими стихами и статьями»²⁷⁴.

Того-таки дня тишився і Леонід Глібов у листі до О. Кониського: «Кулиш и Белозерский, слава Богу, помирились; об этом Вы уже, я думаю, знаете»²⁷⁵. Однак це вимушене з обох боків примирення було не взаєморозумінням, а терпимістю. Уже по кількох місяцях роботи в редакції «Основы» й дальшому кількамісячному самоусуненні від неї Куліш 29 липня 1861 р. заявив в одеському листі до Параски Глібової: «Я совсем не гождусь для общественной жизни. Мне остаётся только уединение и труд»²⁷⁶. Майже за рік редакційної роботи він усвідомив, що йому легше працювати самому, ніж у гурті:

«Не моя воля в “Основы”. Я вмю робити діло тільки самостайно, а з рук дивитись не привик. Тим і помагаю Василеві сп<р>оковоля, а змагатись із ним шкода!» (Лист до О. Кониського від 4 січня 1862 р.²⁷⁷)

Згодом у листі до І. Пулюя від 20 квітня 1873 р., визнавши, що «Василь Білозерський і по розуму, і по серцю – чоловік вельми хороший, один з немногих на світі», Куліш усе-таки зауважив: «Редагуванне “Основы” нас поробило було ворогами <...>. Так він її редагував! (Я розумію непорядність)»²⁷⁸. Урешті-решт по виході десятого числа за 1862 р. «Основа» припинила існування. На такий крок змушена була піти сама редакція журналу, вичерпавши призначені на нього кошти й не роздобувши нових.

Гроші на видавання «Основы» дав багатий російський поміщик із села Заніно Чухломського повіту Костромської губернії, інженер-капітан на відставці Микола Іванович Катенін (1818 – після 1876), дядько дружини Василя Білозерського, Надії Олександрівни з Генів (брат її матері). З родиною Катеніних доля звела Василя Білозерського під час заслання у Петрозаводську, де й мешкала з батьками Надія

²⁷⁴ Чаговец В. А. Семейная хроника Гоголей: По бумагам семейного архива // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – К., 1902. – Кн. 16. – Вып. 1/3. – Отд. 3. – С. 65.

²⁷⁵ Глібов Л. Твори: У 2 т. – К., 1974. – Т. 2. – С. 355.

²⁷⁶ Червоный шлях. – 1924. – № 8/9. – С. 280.

²⁷⁷ Нова Україна. – 1923. – № 11. – С. 154. Ще в листі від 1 серпня 1855 р. Куліш на основі тодішнього власного гіркою досвіду відраджував Мик. Мих. Білозерського від переїзду з Чернігова, де той обіймав посаду редактора «Черниговских губернских ведомостей», до Києва для роботи в Київській археографічній комісії: «Лучше всего сидеть на хлебном месте, каково место редактора, и делать дело особняком! В обществе, в корпорации, в комиссии и во всяком сборище людей не может быть у нас единодушия и общего бескорыстия. Один человек в своём кабинете или в путешествии больше делает, при средствах, чем целая Комиссия учёных. Учитесь и работайте в маленькой сфере своих действий <...>, и результаты в течение десяти лет будут превосходные. А главное, сохраните душевное спокойствие и весёлость, необходимые для литературных трудов. Я часто терял то и другую от забвения собственных ресурсов и поползновения к посторонним» (цит. за: Петров В. Пантелеймон Куліш у п'ятдесяті роки. – С. 140). Так уже тоді Куліш визначив найперспективніший напрямок власної діяльності, пов'язаний з усамітною творчою працею, хоча і в спільних потугах чи то разом з основ'янами, чи то пізніше з правдовиками та іншими колегами йому також вдалося досягти значних успіхів.

²⁷⁸ П. О. Куліш: (Матеріяли і розвідки). – Ч. 2. – С. 15.

Олександрівна (по смерті батька, німця з походження, мати з дітьми переїхала до брата в родовий маєток Заніно, і Надія Олександрівна жила там два роки – десь у 1854–1855 рр.²⁷⁹). 26 червня 1853 р. Василь Білозерський з Петрозаводська листовно просив Л. Дубельта надати йому дозвіл

«на кратковременный выезд отсюда в Чухломский уезд Костромской губ., в деревню отставного полковника гвардии Ивана Николаевича Катенина, который, в приезд свой сюда по откупным делам, познакомясь со мной в Петрозаводске, где находится дом его, несколько раз уже повторял мне своё приглашение»²⁸⁰.

Куліш на ту пору вже також знав Миколу Катеніна і навіть старався прилучити його до літературно-наукових кіл, передусім українських, у зв'язку з чим писав до О. Бодяньського 9 березня 1853 р.: «Рекомендую Вам Николая Ив. Катенина как человека образованного и прекрасного. Пригласите его бывать у Вас по определённым вечерам, чем его и меня много обяжет»²⁸¹. Про дуже приємну зустріч із Катеніним у Петербурзі Куліш повідомляв М. Д. Білозерського 2 квітня 1855 р.:

«Был у меня сегодня Катенин и поглотил всё время, которое предназначилось на письмо к Вам. Но что это за славное творение! Вот человек, которого Гоголь не успел включить во второй том “Мёртвых душ”. Много говорили о Васе, который, как я намекнул когда-то, находится под влиянием постоянно вырастающей любви к весьма-весьма достойной особе, которая, впрочем, очень спокойно нохает фимиам его сердца, и неизвестно ещё, что из этого будет»²⁸².

Тим часом у січні 1856 р. Надія Олександрівна вийшла заміж за Василя Білозерського, який тоді служив у канцелярії петербурзького губернатора, і переїхала до столиці. Пізніше вона згадувала:

«В. М. Белозерский был человек очень общительный и обладал редким умением группировать около себя общество. Между прочим я очутилась в кругу малороссов, во главе которых были Кулиш, Костомаров и Шевченко, слышала много-много интересного, так как наряду с разговорами о возрождении Малороссии затрагивались более широкие, общечеловеческие вопросы. <...>

Сила общества шестидесятых годов заключалась в его солидарности, которая сказывалась на частых и многолюдных сборищах того времени, где сходились люди всех слоёв общества, всякого возраста: средних лет, старики и молодёжь. <...>

Такие многолюдные собрания были и у нас в доме с 1860 года, когда началось издание малороссийского журнала “Основа”, редактором которого был мой муж. На наши понедельники обыкновенно собиралось от пятидесяти до шестидесяти человек: малороссы, поляки, русские. <...> Являлись учёные, профессора университета, <...> бывали и литературные знаменитости, и просто образованные люди. Кроме шумевших [тобто широковідомих, чії імена постійно були на язиці. – *Є. Н.*]: Кулиша, Костомарова и Шевченка, в числе посетителей находились: Тургенев, П. Анненков, Кавелин, изредка Пыпин, <...> братья Жемчужниковы, поэт Полонский, Чернышевский <...>. При этом всегда много было молодёжи, особенно студентов <...>. Говорили все, и слышен был гул голосов: кто кого слушал – неизвестно. Лица у всех были оживлённые... Занимать гостей не приходилось, угощения не требовалось... На большой стол

²⁷⁹ *Надежда* Александровна Белозерская, урождённая Ген (Автобиография) // Исторический вестник. – 1913. – № 6. – С. 925–926.

²⁸⁰ *Кирило-Методіївське* товариство. – Т. 1. – С. 460.

²⁸¹ Киевская старина. – 1897. – Кн. 11. – С. 269.

²⁸² *Куліш П. О.* Листи до М. Д. Білозерського. – С. 121.

подавался огромный самовар, ставился хлеб и сыр. Я наливала чай тем, кто приходил из первых, а затем всякий наливал сам себе чай, если хотел, но и чай забывали...»²⁸³

Звернім увагу: мовлячи про трійцю провідників тогочасного українського національного відродження, Надія Ол. Білозерська як учасник Петербурзької української громади на чільне місце незмінно ставила Куліша, передаючи цим, очевидно, його загально визнану громадську роль. Зі свого боку, Куліш пройнявся до своячки суто людською симпатією, яка виростала поступово, як видно з петербурзьких листів до Олександри Михайлівни 1857 р. – від 23 січня («Приїхав Вася з жінкою. На вид так собі молодичка, а здається, буде хороша людина») ²⁸⁴ й орієнтовно від червня-липня («Жінка его – прекрасная женщина, с которой видется приятно. Всегда оставляет хорошее впечатление <...>») ²⁸⁵.

Плекавши задум заснувати власну друкарню, Куліш сподівався, що частину коштів на неї дасть М. Катенін, хоча в листі до дружини від 20 серпня 1856 р. зауважив, що писати про це до нього поки що зайве, бо раніше зими той не матиме грошей²⁸⁶. Десь наприкінці червня – у середині липня 1857 р. в Петербурзі Куліш тимчасово мешкав на вільній квартирі М. Катеніна, який поїхав до брата, де збирався пробути до осені. «Тут мне лучше, потому что в моём распоряжении хороший слуга, а у меня теперь множество рассылок», – тоді-таки листовно пояснював Куліш Олександрі Михайлівні²⁸⁷.

Висока гуманність, перебування в Петербурзі у колі українських літераторів, особисті симпатії до них, свояцтво з Білозерськими – це все схилило Катеніна виділити значну суму конкретним особам на видавання українського часопису. М. Костомаров, згадуючи свої зустрічі з Василем Білозерським у вересні 1859 р. в Петербурзі, засвідчив: «Белозерский тогда уже делал предположения об издании журнала “Основа”, надеясь на материальную помощь, обещанную родственником его жены Н. И. Катениным»²⁸⁸. Про філантропізм, вільнодумство і прихильність Катеніна до українських діячів свідчить його лист до Т. Шевченка від 23 березня 1860 р., в якому він дякував «украинскому козаку, бандуристу и художнику» за подарованого «Кобзаря» та «прекрасную на нём надпись» і бажав далі будити «в нас стремление к Добру и Правде»²⁸⁹. У примітці до публікації записки Василя Білозерського до Д. Каменецького орієнтовно кінця 1860 р., в якій він просив з'ясувати, скільки взяв «из денег, должных Пантелеймоном Ал. Н. И. Катенину», редакція «Киевской старины» зазначила: «Сколько приходилось слышать, от этого Катенина полученные были деньги на издание “Основы”, причём указывается и цифра их – 20 т<ысяч> р<ублей>»²⁹⁰. Двадцять років по тому в листі від 16 січня 1881 р. до Олександра Кістяківського, який, працювавши урядником у Петербурзі,

²⁸³ *Надежда Александровна Белозерская, урождённая Ген (Автобиография)*. – С. 926–928. Про зустрічі щопонеділка у 1860–1862 рр. на петербурзькому помешканні Вас. і Надії Білозерських, де бували Шевченко, Куліш, Костомаров, Кухаренко, Симонов, Чернишевський, Катенін, Тургенев, Тиблен, Анненков, Кавелін та ін., згадував відвідувач цих зібрань Л. Жемчужников (*Жемчужников Л. М. Мои воспоминания из прошлого*. – Лг., 1971. – С. 340). Костянтин Дмитрович *Кавелін* (1818–1885) – російський публіцист, історик і правознавець, професор Петербурзького університету (1857–1861).

²⁸⁴ *IP НБУВ*. – Ф. І. – № 28784.

²⁸⁵ *Там само*. – № 28831.

²⁸⁶ *Там само*. – № 28832.

²⁸⁷ *Там само*. – № 28831.

²⁸⁸ *Костомаров Н. И. Автобиография*. – С. 526.

²⁸⁹ *Листи до Тараса Шевченка*. – С. 145–146.

²⁹⁰ *К истории «Основы» // Киевская старина*. – 1899. – Кн. 4. – С. 1 (Отд. 2).

із середини 1861 р. був помічником головного редактора «Основи»²⁹¹ (відповідальним секретарем редакції), Кулиш зазначив, наголошуючи на потребі меценатів та грошового фонду для розвитку української літератури:

«Без денег, *легковерно* затраченных Катениным, не существовала бы и “Основа”. Без денег, истраченных без всякого счета мною, не было бы ни малорусских книг, ни метеликов, ни Каменецких, ни Щербаков»²⁹².

Ще пізніше в розмові з Михайлом Лободовським у Мотронівці 1898 р. Василь Білозерський згадував:

«Русский, т. е. великорусский помещик г. Катенин из любви к покойному Кулишу и ко мне подарил нам на изд<ание> жур<на>ла малорусского 8 000 руб. чистоганом! Вот мы на эти деньги и издавали ж. “Основу”; а когда эти деньги потратили, мы обратились к знаком<ым> украин<ским> помещикам, к Галаганам и tutti quanti [всі їм подібні, *латин.* – *С. Н.*] за денежною допомогою, посылали и журнал наш, – и ни от кого не получили желанной помощи к нашему удивлению»²⁹³.

У листі від 9 січня 1863 р. радник Петербурзької губернської управи, громадєць Михайло Лазаревський (родом з-під Конотопа) повідомляв якогось свого адресата (його прізвища в публікації не зазначено):

«“Основа” заснёт, потому что нет денег. Теперь и я убедился, что Белоз. [Вас. Білозерський. – *С. Н.*] не может вести коммерческого дела. Он, кроме подписки, убил на “Основу” 18 тыс. руб. – Кулиш, весной ещё [1862 р. – *С. Н.*], предлагал Белоз. передать “Основу” ему с 1863 г., но Б. не согласился. После – Костомаров просил передать, желая составить компанию, но Б. всё ещё надеялся»²⁹⁴.

Білозерський змушений був спробувати перевести журнал на самокупність і задля цього задумав випускати популярний двотижневик, а при ньому, як додаток, – два літературно-художні збірники на рік та ще й періодичний додаток «для народного чтения». Задля такої реорганізації склав нову програму і подав її

²⁹¹ Науменко В. Александр Фёдорович Кистяковский: (Биографический очерк, с отрывком из рукописной автобиографии его) // Там само. – 1895. – Кн. 1. – С. 29–30.

²⁹² Там само. – 1902. – Кн. 4. – С. 23. За щоденниковим записом О. Кістяківського від 17 травня 1880 р., Щербак – «старый петербургский громадянин [тобто учасник української громади. – *С. Н.*] начала шестидесятих годов. Он состоял тогда адъютантом Кулиша и назывался его захребетником» [Кістяківський О. Ф. Щоденник (1874–1885): У 2 т. – К., 1995. – Т. 2. – С. 160]. У листі до О. Огоновського від 15 квітня 1889 р. Кулиш назвав Щербака «таким чоловічком, що проживав у мене в Петербурзі за підпасича» (ІР НБУВ. – Ф. І. – № 29441, копія). Михайло Григорович Щербак (1836–1880) під час навчання у Санкт-Петербурзькій духовній академії був випусковим редактором «Основи» (див.: Дудко В. Оголошення про вихід у світ чисел журналу «Основа» // Відкритий архів. – К., 2004. – Т. 1. – С. 596–597). По смерті Шевченка Щербак запропонував створити на основі придбаних громадою поетових книжок та малюнків нелегальну національну бібліотеку – «Тарасівську громадську книгарню» і передав для цього діла чимало наявних у нього книжок, запрошуючи вчинити так само й інших громадівців. Петербурзька українська громада підтримала цю ініціативу й обрала Щербака громадським бібліотекарем. За його словами, «подав перш усього» до його рук «П. О. Кулиш деякі книжки, що друкувались у його друкарні, і другі від себе, а потім стали потрошки давати й інші: В. М. Білозерський, М. Т. Номис, В. П. Ковховський, Лебединець, Д. С. Каменецький (свої видання й інші) і другі люде громадські» [До історії «Тарасової книгарні»: (Рахуба киянам книгаря Щербака про книгарню й запросини для дальшої послуги; ноябрь 1867 года) / <Подав> В. Доманицький // Україна. – 1907. – Кн. 11/12. – С. 222–223].

²⁹³ Лист М. Лободовського до М. Петрова від 23 січня 1911 р. з приводу його «Очерков истории украинской литературы XIX столетия» (ІР НБУВ. – Ф. III. – № 7930. – Арк. 1 зв.–2 зв.).

²⁹⁴ Для історії «Основи»: (Отрывок из письма М. М. Лазаревского, 9 января 1863 г.) // Киевская старина. – 1901. – Кн. 7/8. – Отд. 2. – С. 12.

як лист від 15 листопада 1862 р. до Санкт-Петербурзького цензурного комітету. Проте рішення з цього питання відклали, давши знати про це Білозерському листом від 20 грудня 1862 р.: «Министр внутренних дел признаёт удобнейшим до ожидаемого в скором времени издания новых правил по делам книгопечатания приостановиться разрешением сделать в журнале “Основа” просимые редакцією изменения»²⁹⁵. Тим міністром був не хто інший, як горезвісний Валуев, котрий, певно, вже тоді виношував задум свого циркуляра... Пізніше на запитання М. Лободовського, чому перестала виходити «Основа», Василь Білозерський сказав, що програма журналу не відповідала вже часові й він подав тодішньому міністрові внутрішніх справ Петрові Валуєву на затвердження нову, проте міністр відхилив її, а він не хотів видавати часопис за старою програмою (за словами Білозерського, він чомусь дуже не подобався Валуєву...)»²⁹⁶.

Свою версію того, чому не видавано далі «Основу», виклав згодом і Олекса Стороженко (лист від 1 квітня 1874 р. до одеського видавця і книгаря Василя Білого):

«В 1863 г. наши украинско-литературные дела вовсе не были в дурном положении в отношении правительства. Это мне достоверно известно потому, что я был действительным и доверенным лицом Валуева. Валуев – человек умный и прозорливый; он очень хорошо понимает, что наше писанье никакого вреда не могло причинить России. “Основа” же прекратилась вследствие неспособности и несостоятельности редактора Белозерского и таких ярых сотрудников, как Кулиш, вооруживших земляков своими непословательными статьями против Котляревского, Гулака, Полуботка и проч.»²⁹⁷

Звідси випливає, що земляки, які могли бути потенційними читачами «Основи» (а це переважно поміщики та члени їхніх сімей, дрібні службовці), звикли до ідеалізації національної минувшини та канонізації постатей національного пантеону, а тому виявляли незадоволення критично-аналітичними публікаціями Куліша про

²⁹⁵ Цит. за: *Бернштейн М. Д.* Журнал «Основа» і український літературний процес кінця 50–60-х років XIX ст. – С. 208. Там-таки на основі архівних джерел зроблено виклад подання Білозерського (с. 206–208).

²⁹⁶ *К истории «Основы» // Киевская старина. – 1899. – Кн. 5. – С. 73 (Отд. 2).*

²⁹⁷ *Стороженко О. П.* Марко Проклятий: Повесть. Оповідання. – К., 1989. – С. 574. Куліш з його тодішньою рішучою антифеодальною настроєністю писав, зокрема, про гетьмана Полуботка, що той «по милости Кониского [тобто приписуваної йому “Истории русов”. – *Є. Н.*] и сочинённой Кониским речи, прослыл героем украинского патриотизма», тимчасом як йому «патриотизм не мешал заниматься обманом и грабежом, под прикрытием козацкого полковничества. Без совершенной откровенности от простолюдинов и без глубокого к ним презрения, наследованного нашими панями от их сановных прототипов – Вишневецких, Киселей, Радзивилов, не возможны были бы те ужасные дела, которые творились в Гетманщине от Мазепы до Разумовского» (*Кулиш П.* Обзор украинской словесности. II. Котляревский // *Основа. – 1861. – № 1. – С. 239*). Негативну оцінку дав він і Мазепі – з соціального, національно-демократичного погляду: «Гетманство Мазепы было временем наибольшего процветания козацких панов, на счёт низших классов украинского населения. Ни один гетман не возвышался до такого самовластия, как Мазепа, и, следовательно, ни один не мог позволить себе таких крупных злоупотреблений. Чем ниже клонил он голову перед царём Петром, тем надменнее держал её перед тогдашней украинскою нацією <...>. Набожный без веры в распятого за слово истины, отважный без самопожертвования, он обманывал людей, для него опасных, и передавался на сторону сильных. <...> Украина, с её народонаселением, после падения Мазепы, представила возмутительную картину дележа национальной собственности между последователями его системы, его непосредственными учениками, и множеством их мелких подражателей, которые, увиваясь вокруг них, жилились их недоедками. Историю от Мазепы до Разумовского можно назвать историею расхищения национальной собственности всеми благовидными и неблаговидными способами» (*Там само. – С. 237–238*). Даруйте за довгу цитату, але я не міг собі, та й читачам, відмовити в задоволенні навести напрочуд проникливе спостереження Куліша над вігчизняною історією, яке й досі, на жаль, не втратило актуальності, – досить замість тих давніх прізвиськ поставити всім відомі сучасні.

деяких українських письменників та гетьманів і відмовлялися передплачувати «Основу», чим позбавляли її фінансової підтримки. Вже за півроку з часу заснування «Основи» Дмитро Пильчиков у листі від 1 серпня 1861 р. повідомляв Василя Білозерського про обурливу реакцію полтавського панства: «<...> критические статьи Кулиша разбесили хамократию до крайности»²⁹⁸.

Отже, «Основа» перестала виходити через брак коштів, а реорганізація журналу не відбулася, бо царська влада не дала на неї дозволу. Коштів не було тому, що бракувало передплатників і меценатів, частину вини за що можна покласти, звичайно, на самих редакторів часопису, проте на їх виправдання треба зазначити, що їм добряче шкодила цензура, роблячи купюри й затримуючи проходження матеріалів, що спричиняло затримку з виходом окремих чисел, а звідси й невдоволення передплатників²⁹⁹. Утім, якби журнал і далі виходив, йому б загрожувала неминуча заборона після Валуєвського циркуляру й посиленних утисків української преси.

Виїхавши з Петербурга ще у травні 1862 р.³⁰⁰, Куліш значно зменшив свою участь в «Основі» і натомість видрукував уривки «Встреча», «Братья» і «Два стана» з розпочатого історичного роману в липневій – жовтневій книжках щойно заснованого в Києві історико-літературного журналу «Вестник Юго-Западной и Западной России», що його видавав і редагував Ксенофонт Говорський у 1862–1864 рр. Від липня 1862 р. до січня 1863 р. в цьому журналі публікувалися й перші чотири розділи Кулішевого дослідження «Падение шляхетского господства в Украине обеих сторон Днепра в XVII столетии». Водночас журнал обскуранта Говорського дедалі більше набував шовіністичного характеру, містячи доноси й наклепи на діячів українського національно-культурного руху, тим-то співпраця з ним іще сильніше відчувувала Куліша від Петербурзької та Київської українських громад. Приїхавши влітку 1862 р. до Києва, він охоче спілкувався не лише з молодими громадівцями, а й з російськими шовіністами – М. Юзефовичем (тоді вже головою Київської археографічної комісії), К. Говорським, професором філософії та педагогіки Університету св. Володимира Сильвестром Гогоцьким, який був співробітником «Основи» і головним ідеологом «Вестника Юго-Западной и Западной России», автором найзначніших публіцистичних статей у ньому³⁰¹.

²⁹⁸ Дудко В. Полтавська громада початку 1860-х рр. у листах Дмитра Пильчикова до Василя Білозерського. – С. 164. Покликавшись на розмову з Вас. Білозерським, якийсь надволзький дописувач львівської «Мети» повідомляв, що в «завчасній смерті» «Основи» «винні не одні вороги нашої мови та цензурні устави, але й сама українська громада. Передплатників у неї в остатнім часі дуже мало було. Деякі з українців – найбільш ті кріпосники-самодури – поглядали на “Основу” з якимсь дворянсько-чиновничим чувством і лякались понизитися до мужицької мови» (З-над Волги // Мета. – 1864. – Т. 2. – № 5. – Січ. – С. 69).

²⁹⁹ Про цензурні утиски «Основи» див.: Бернштейн М. Д. Журнал «Основа» і український літературний процес кінця 50–60-х років XIX ст. – С. 195–198.

³⁰⁰ «Я з’їхав з Петербурга в маї місяці 1862 року, дак і не знаю, що се за Чайка печатався у V-й книжці» (лист до О. Огоновського від 24 січня 1890 р.: Життя й революція. – 1927. – № 12. – С. 300). В «Основі» (1862. – № 5) під псевдонімом Михайло Чайка надруковано оповідання «Москалева правда» і вірша «Перед свігом» Василя Гуглинського, учасника української громади в Петербурзі 1860-х рр., який приятелював з Костомаровим, Мордовцем, Кулішем (Мишук Р. С. Гуглинський Василь Степанович // Українська Літературна Енциклопедія: У 5 т. – К., 1988. – Т. 1. – С. 512).

³⁰¹ Про приятні стосунки з С. Гогоцьким свідчить Кулішеве прохання за нього в мотронівському листі від 25 серпня 1862 р. до О. Гонського: «На Гогоцького польские газетчики ропшут, что будто бы он пишет статейки в галицкое “Слово” из Полтавы и Киева под псевдонимом. Узнав, что я с Вами знаком, он просил меня попросить Вас писнуть отрицательную статейку, объявив своё имя как автора полтавских писаний, или и без такого объявления, как Вы признаете за лучшее. Пожалуйста, не откажите ему в этом» (Нова Україна. – 1923. – № 11. – С. 155).

До громадівців Куліш спочатку поставився прихильно: «Громада киевская понравилась мне умеренностию своих стремлений. Передовые люди в ней, будучи юны, рассуждают как старики. Жаль только, что всё народ безденежный» (до О. Кониського 25 серпня 1862 р.)³⁰². Про Кулішеву зустріч із київськими громадівцями, а заодно про періодичний нагляд царських жандармів в Україні за його діяльністю як українського літератора, фольклориста, етнографа і провідника громадівського руху свідчать показання Володимира Синьогуба, учня 2-ї Київської гімназії. 25 квітня 1863 р. його було заарештовано й ув'язнено в Києво-Печерській фортеці (йому тоді йшов 18-й рік – він народився 13 червня 1845 р.). Підставою для затримання стала його агітаційна робота в селах Переяславського повіту (Пилипчі, Войтове та ін.), куди він виїздив на Великодні свята 1862–1863 рр., на літні вакації та Різдво 1862 р. і, збираючи селян на вечорниці (так звану кобзарщину), співав з ними народних пісень, читав революційні вірші Шевченка, Анатолія Свидницького та інших поетів, вербував добровольців у повстанці³⁰³.

Даючи показання у слідчій комісії з політичних справ при київському, подільському і волинському генерал-губернаторі, Вол. Синьогуб 5 березня 1864 р. розповів, зокрема, про свою зустріч із Кулішем у Києві 1862 р. та про вплив письменника на формування його світогляду. Згідно з протоколом допиту, брат Володимира Віктор Синьогуб, вибравшись на Різдвяні свята 1861 р. (за ст. ст. Різдво припадає на 25 грудня, тож це було наприкінці року) до Чернігова, познайомився там із поміщиком Митрофаном (у протоколі він – Дмитрій) Александровичем, який друкувався в «Основі» під псевдонімом *Митро Олелькович*. Перед літніми вакаціями, а точніше ще перед Пасхою наступного року Александрович відвідав Віктора Синьогуба в Києві, привівши із собою «известного малороссийского писателя Пантелеймона Александровича Кулиша», з яким тоді й познайомив братів.

«Они провели у нас один вечер. Кулиш известен как собиратель разных преданий, песен и рассказов малорусских. Для нас интересно было знакомство с ним как с писателем, издавшим уже разные сочинения по этому предмету. Мы с любопытством расспрашивали его об этих его занятиях, и он живо и увлекательно рассказывал нам о своей деятельности, как он посещал все места и лица, от коих мог что-нибудь узнать и из их слов записать для собираемых им материалов.

Рассказ Кулиша был для нас интересен, а во мне возбудил даже охоту к подобным занятиям, когда к тому представится случай. И вот с этого времени я посвятил себя тоже собиранию малороссийских материалов. <...> в первые мои поездки в село Войтово на пасху, потом на вакации и, наконец, на Рождественские праздники я начал замечать и записывать из рассказов малороссиян всё, что мне казалось замечательным: слова, названия разных предметов, домашней утвари и вообще малороссийского быта, также песни, сказки и что случалось слышать. От Кулиша ещё я слышал, что он старается входить в беседу с малорусскими гусярами и лирниками, от коих он много позаимствовал. Он даже назвал по имени знакомых ему лирников, и где кто из них живёт <...>»³⁰⁴.

Так під впливом Кулішевої розповіді Вол. Синьогуб захопився збиранням зразків усної народної творчості й народної лексики (пішовши водночас далі – до

³⁰² Там само.

³⁰³ *Марахов Г. І.* Синьогуб Володимир Силович // *Марахов Г. І.* Т. Г. Шевченко в колі сучасників: Словник персоналій. – С. 115. У червні 1865 р. Вол. Синьогуб звільнили з ув'язнення, а в серпні наступного року заслали до В'ятської губернії з правом влаштуватися на цивільну службу.

³⁰⁴ Див. публікацію показань Вол. Синьогуба: *Шандра В. С.* Документи ЦДІА у м. Києві про П. О. Куліша. – С. 25–26.

провадження революційної агітації). У його показаннях на допиті не було нічого такого, що могло б дати підставу чи бодай привід для звинувачення Куліша у протиправній діяльності, але навіть само по собі збирання фольклорно-етнографічних матеріалів серед українського простолюду, та ще й колишнім засланим, викликало підозру в жандармів, і вони й далі принагідно цікавились суспільною поведінкою неблагоннадійного письменника й фіксували відомості про неї.

Водночас уже тоді (28 серпня 1862 р.) з-під Кулішевого пера вийшла публіцистична стаття «Українофилам», спрямована на те, щоб погамувати вкрай демократичну, антипоміщицьку настроєність київської громадівської молоді, захопленої модою хлопоманства. За згодою Ореста Левицького, Куліш написав цю статтю трохи чи не за порадою Юзефовича, бо саме йому надіслав її з Мотронівки на попередній розгляд, і Юзефович зробив у рукописі деякі виправлення. Юзефович мав тоді сина-студента Володимира, який почувався українцем і був діяльним членом студентської громади. Кулішева стаття мала стишити і його хлопоманський запал. Вона призначалася, правдоподібно, для «Вестника Юго-Западной и Западной России», проте, знов-таки за згодою Ор. Левицького, Говорський не наважився її надрукувати, бо погім нарікав, що Куліш навіть белетристичними творами «уронил его журнал в глазах начальства» (часопис діставав субсидію від місцевої адміністрації). Відкритий лист «Українофилам» розповсюджувався серед громадівців у рукопису, його прочитано на їхніх зборах, але він справив на них неприємне враження, про що потім розповідали деякі свідки Ор. Левицькому. Від Володимира Антоновича він чув також, що Куліш, прибувши до Києва 1862 р., розчарував тутешніх громадівців³⁰⁵. Та й сам Куліш пізніше згадував, що розійшовся з Петербурзькою українською громадою і не сприйняв Київську, бо спостеріг «у піснях, у речах і звичаях» її учасників «якесь бурлацтво» і чуже йому схиляння «перед громадською черню» («Жизнь Куліша») [I; 260–261].

Головною ж причиною того, що Куліш змушений був покинути Київ, стало переслідування його з боку поліції та зловтішання цим не кого іншого, як частини наукової громадськості, зокрема Миколи Іванишева, який у 1862–1865 рр. працював ректором Університету св. Володимира. 12 листопада 1862 р. вже з Мотронівки Куліш листовно пояснював О. Кониському:

«Не любо ми жити в Києві!» – реку і аз купно со Святославом. <...> Як був я в Києві, то Васильчикова не було в городі, а його підручники нацьковали на мене поліцію. Я ж собі, нічого не знаючи, поїхав додому, а вони по всьому городу: “Де він? Де він?” – “Нащо Вам його?” – питають кияне. – “Узяти, у хурдигу посадити!” (сказано, псина кров). Тут деякі почали сумувати, що як таки доброму чоловікові за собаками ні пройти, ні проїхати! А інші – радуватись. Ну, нехай же б радувався який-небудь предсідатель гражданської палати, чи що, а то – ректор університетський. <...> Як же довідався я, що учена братія київська таким бурсацьким духом дише, то так мене й одвернуло од Києва. <...> Вже пишуть до мене, що й Васильчиков жалусь про таку необачність своїх сіпак і просив мені кланятися і зазивати на зимівлю в Київ; та мені не поліція огидла, а оте учене товариство, що не тямить, хто свій, а хто чужий. Плюнув на Київ, та й годі. <...> всюди тепер погано, і нічого нарікати на правительство, що воно азіят. Над азіятами і мусить сидіти зверху азіят; бо з кого ж той штат набирається, як не з таких Іванишевих, що плещуть у долоні, як собаки оступлять тихого і трудяшого чоловіка?»³⁰⁶

³⁰⁵ *Левицький Ор.* «Українофилам»: (Невідомий твір П. Куліша) // Записки Українського наукового товариства в Києві. – К., 1911. – Кн. 8. – С. 63, 67, 68.

³⁰⁶ Нова Україна. – 1923. – № 11. – С. 155–156.

Кулішева співпраця з «Вестником Юго-Западной и Западной России» була не тільки демаршем щодо «Основи», а й спробою опанувати навіть ворожу до українства трибуну, та й просто поправити своє фінансове становище. Заразом у цьому кроці виявлявся і тривожний симптом того, що він ладен був співпрацювати хоч би й з російськими шовіністами. За спогадами О. Кониського, Кулішева участь у журналі Говорського, обскуранта й ворога тих національних ідей, що їм служив тоді Куліш, вікликала серед полтавців подив і обурення. За дорученням полтавських громадівців, Кониський попросив Куліша пояснити мотиви його дивної співпраці з Говорським³⁰⁷. 30 листопада 1862 р. Куліш у відписі виправдовувався:

«То, что я печатаю в “Вестнике Юго-З. Росс.», запечатлено любовью к истине, как и то, что я печатал в “Основе”. Но “Основа” не заплатила мне ни одного рубля за семь месяцев самого деятельного сотрудничества, и я был вынужден из самостоятельного писателя превратиться в переводчика Маколея; а “Вестник” освободил меня от этой убийственной необходимости».

Що ж до спрямування «Вестника», то Куліш доводив, що не може за нього відповідати, як і за спрямування будь-якого іншого журналу, в якому б друкувався. Антиукраїнські ж публікації цього часопису, на Кулішеве переконання, мали, навпаки, вікликати здоровий опір серед свідомого українства і стати приводом для жвавої дискусії:

«Нападения Говорского на украинскую народность должны принести ей пользу одной своей запальчивостию. Они дают возможность высказать многое, чего нельзя было бы высказать без всякого повода. <...> Если наша народность так ничтожна, что одна журнальная статейка колеблет её основания, то не стоит её и поддерживать».

Позаяк Кониський не вгавав, Куліш продовжив дискусію у наступному листі – від 22 грудня 1862 р.:

«Може й правда, що заплатив би не один журнал мені такі гроші, як нависний “Вістник”, так треба ж туди посилати та договорюватись, а сей сам добивається моєї роботи. Я ж такої думки, що коли не я поганю хату дурними речами, то й байдуже мені про те, що в їй іноді блягузкають. <...> Коли ж завести так, щоб у хату й не заходить, де буває ледача лайка абощо, то не багацько знайдете непорочніх хат. Друкувавсь я у московському “Вістнику” [“Русский вестник” М. Каткова. – Є. Н.], а що ж він, як не псяюха? <...> Поки Говорський не вчинить якого ледарства супротив мене, поти я даватиму йому свою підмогу; бо як почать судити кожного судом жорстоким, то дійдеться до того, що себе самого тільки й за чоловіка вважатимеш»³⁰⁸.

Однак громадська думка таки вплинула на Куліша, і в листі до Кониського від 25 березня 1863 р. він уже повідомляв, що вищезгаданої історичної праці далі не друкуватиме «в “Вісникові”, бо великий він харцизяка», а переробивши початок, почне друкувати деінде³⁰⁹. Її продовження справді з'явилися в інших, поважних, часописах: «Библиотеке для чтения» [розділи V і VI під назвою «**Борьба шляхты с козаками за обладание Украиной обеих сторон Днепра (1637-й год и начало 1638-го)**» – у вересневому числі за 1863 р. та липневому числі за 1864 р.] і «Отечественных записках» («**Польско-козацкая война 1838 года**» – у вересневій та жовтневій книжках за 1864 р.). Певне, Куліш, переконавшись, куди хилить

³⁰⁷ Див.: Шенрок В. П. А. Кулиш // Киевская старина. – 1901. – Кн. 7/8. – С. 69–70.

³⁰⁸ Нова Україна. – 1923. – № 11. – С. 156–158.

³⁰⁹ Там само. – С. 160.

Говорський, вирішив порвати з ним. У листі від 28 лютого 1863 р. до О. Алчевського Куліш висловив сподівання, що в Києві вдасться заснувати «нечто противоположное невежеству и грязиности “Вестника Юго-Западной и Западной России” <...>»³¹⁰. Навесні 1864 р. виявилися марними Кулішеві сподівання і на гонорари, що їх обіцяв Говорський за надруковані статті, – тепер той, в умовах посилення реакції, відмежовувався од письменника, який мав репутацію затятого українофіла. В одному з тодішніх петербурзьких листів до дружини Куліш скаржився:

«А надобно тебе знать, что я получил, в ответ на моё требование долга, от Говорского бесстыднейшее письмо, какое только способен написать подлеший из подлых полицантов. Письмо до того грязное, что М<атвей> Т<ерентьевич> [Симонов. – С. Н.] выпросил его у меня в подарок. Теперь уж он не только не должен мне ничего за мои статьи, но ещё в претензии на меня, что я будто бы уронил его журнал в глазах начальства, а ты знаешь, как он благодарил меня за геномее, которое я доставил “Вестнику Юго-Западной России” и какие сулил он мне благодарности сверх условленной платы»³¹¹.

Мало того, «Вестник Юго-Западной и Западной России» став нападати на Куліша за його діяльність, спрямовану на збереження й розвиток української мови й літератури, самоутвердження українців як окремої нації. Одержавши на хуторі брошуру невідомого автора «Новый взгляд на хохломанию» й гадаючи, що її надіслав йому для ознайомлення Іван Нордстрем, Куліш у листі до нього від 15 червня 1864 р. з Піддубня іронічно писав:

«Признательно сказать, ни в одном журнале не оказывали ещё мне такой чести, как в “Вестнике Юго-Западной России”, которого сотрудники беспрестанно повторяют моё имя, хотя оно вовсе того не заслуживает. Что в этих упоминаниях есть неприятного для моего авторского самолюбия (без самолюбия ведь автора нет), я, по милости Божией, переношу безвредно, но вида себя беспрестанно цитируемым то прямо, то косвенно, не могу не радоваться, как это свойственно каждому смертному, которому указывают, что он достиг некоторой значительности»³¹².

Про те, що Куліш добре усвідомлював антиукраїнський характер «Вестника Юго-Западной и Западной России», свідчать його пізніші зневажливі відгуки про цей часопис у листах до І. Хильчевського: «пакустный журнал» (25 липня 1874 р.), «паскудный журналец» (11 серпня 1874 р.)³¹³. Тоді-таки в одній із приміток до першого тому «Истории воссоединения Руси» він навіть публічно затаврував «Вестник...» Говорського «нелепейшим из провинциальных журналов» і виправдовувався тим, що «не знал, отдавая редактору рукопись, в каком сообществе очутится он и чем окажется сам редактор»³¹⁴.

У 1857–1861 рр. Куліш намагався налагодити дружню співпрацю з **Тарасом Шевченком**, про що писав до нього в середині грудня 1857 р. й потім 1 лютого 1858 р. ще до Нижнього Новгороду:

³¹⁰ ІР НБУВ. – Ф. III. – № 4086 (список).

³¹¹ Там само. – Ф. I. – № 28837.

³¹² Там само. – № 29243.

³¹³ Ред. Письма Кулиша к И. Ф. Хильчевскому (1858–1875) // Киевская старина. – 1898. – Кн. 1. – С. 133, 135.

³¹⁴ Кулиш П. А. История воссоединения Руси: В 3 т. – СПб., 1874. – Т. 1. – С. 232.

«Що за добро було б, якби нас Господь докупи звів, та якби ми пожили по-сусідськи хоть один рік, та й Костомару до себе приманили. Порозумнійшали б усі трое! Що ж, коли йдемо різно трьома шляхами!»³¹⁵

Куліш надіслав чи передав Шевченкові до Новопетровського укріплення та Нижнього Новгороду власні книжки, «Народні оповідання» Марка Вовчка. Із набутою вправністю старанно редагував його твори – «Наймичку», «Неофітів»³¹⁶, пізніше «Назара Стодолю»³¹⁷, які тепер перевидаються в основному або й повністю в Кулішевій редакції. Куліш був одним з організаторів збору коштів для звільненого із заслання поета – з цього приводу звертався до українських магнатів В. Тарновського (батька) та Г. Галагана, київського урядника М. Рігельмана, і ті переказували певні суми у фонд допомоги Шевченкові³¹⁸. Куліш переконав В. Тарновського-старшого і Г. Галагана придбати 17 малюнків Шевченка з Каратауської експедиції 1851 р. й виручені гроші надіслав поетові до Нижнього Новгороду із супровідним листом від 23 грудня 1857 р.³¹⁹

Повертавшись із заслання, Шевченко теж тягнувся душою до давнього побратима. 29 листопада 1857 р. з Нижнього Новгороду просив їхнього спільного друга Михайла Лазаревського: «Подякуй доброго і розумного Куліша за його “Чорну раду” і за “Записки о Ю<жной> Р<уси>»». А 4–5 грудня того самого року, ще не мавши дозволу вертатись до Петербурга, щиро запрошував Куліша разом із Щепкіним приїхати до нього у Нижній Новгород, щоб порадитись про таке «святе діло», як перетворення «Записок о Южной Руси» на журнал: «Прилітай, мій голубе сизий, хоч і на тиждень, хоч і на один день. <...> Я жду тебе, а ти стань мені за рідного брата <...>»³²⁰. 4-го-таки грудня записав у щоденникові з надією на незабарну зустріч із Щепкіним та Кулішем:

«Прошу их, друзей моих великих, отложить всякое житейское или служебное попечение и приехать ко мне недели на две, а аще совесть не зазрит, то и больше. Как бы я счастлив был, если б сбылось моё желание»³²¹.

Куліш з обережності, а може, й через зайнятість, мотивовано відмовив:

³¹⁵ *Листи до Тараса Шевченка.* – С. 96, 105.

³¹⁶ «<...> такі автографи, як “Наймичка” і “Неофіти” Шевченка, <...> я повикінчував, чи подомальовував <...>. “Наймичкою” так я задовольнив Тараса, що, вертаючись із неволі, надіслав він мені “Неофіти”, просячи зредагувати <...>. Я вволив його волю <...>», – писав Куліш до О. Огоновського 20 липня 1889 р. (Життя й революція. – 1927. – № 12. – С. 294). Див. також: *Яцюк В.* Віднайдені рукописи Шевченка: Перші враження // Літературна Україна. – 2003. – № 20. – 22 трав.

³¹⁷ «<...> Шевченкового “Назара Стодолю” обробив я ж таки» (лист від 30 вересня 1889 р. до О. Огоновського: Життя й революція. – 1927. – № 12. – С. 298). Див. також спеціальну статтю, у якій з’ясовується міра Кулішевого редагування українського тексту «Назара Стодоля» при переведенні його на кулішівку і спростовано припущення, ніби Куліш переклав з російської мови на українську більшу частину п’єси – до середини третього акту (перекладач залишається невідомим): *Тимошенко П. Д.* До питання про авторство перекладу п’єси Шевченка «Назар Стодоля» на українську мову // Збірник праць Чотирнадцятої наукової шевченківської конференції. – К., 1966. – С. 92–105.

³¹⁸ До Тарновського-молодшого 27 лютого 1857 р.: «Дуже звеселив мене любий лист Ваш, що в Києві таки схаменулись на Тараса. Гроші пошліть так, як я писав пану Галагану чи пану Рігельманові <...>» (За сто літ. – Кн. 6. – С. 148).

³¹⁹ *Листи до Тараса Шевченка.* – С. 99, 267.

³²⁰ *Шевченко Т. Г.* Повне збір. творів: У 12 т. – Т. 6. – С. 145, 146. У листі від 7 листопада 1903 р. до Марії Грінченко Олександра Куліш згадувала про братів Лазаревських: «Я ж усіх знаю лично, і самий краший і прихильний з них був Мих<айло> Лазар<евський> – друг Шевченка і нашого дому близький приятель і друг» (Т. Г. Шевченко в епістолярії відділу рукописів. – К., 1966. – С. 224).

³²¹ *Шевченко Т. Г.* Повне збір. творів: У 12 т. – Т. 5. – С. 132.

«Не подобає мені, друже мій Тарасе, їздить на розмову з тобою, бо про тебе побиваються, як би тебе залучить до столиці; як же піjde слава, що вже й тепер до тебе збираються земляки, як жиди до рабина, то гляди – й попусується твоє діло в великих панів! Я ж, собі на лихо, чоловік у громаді замітний, то зараз усі й дознаються, що поїхав за сім миль киселю їсти. <...> Мені сей з'їзд не зашкодив би, а тобі певно зашкодить» (середина грудня)³²².

Шевченко до таких аргументів поставився наче з розумінням, хоча й не без жалю на Куліша:

«Он отказывается от свидания со мною здесь, не по недостатку времени и желания, но во избежание толков, которые могут замедлить моё возвращение в столицу. Я с ним почти согласен» (щоденниковий запис від 17 грудня 1857 р.)³²³.

Оце багатозначне «почти» містило зародок прикрого враження, яке з часом посилювалося.

Шевченко прибув до Москви 10 березня, а до Петербурга – 27 березня 1858 р.³²⁴, коли Куліш уже подорожував по Західній Європі (про це далі). Закінчивши переписувати свою поезію за 1847 р., Шевченко у щоденниковому записі 18 березня 1858 р. висловив жаль, що «не с кем толково прочитать», а тому вирішив:

«Нужно будет подождать Кулиша. Он хотя и жёстко, но иногда скажет правду; зато ему не говори правды, если хочешь сохранить с ним добрые отношения»³²⁵

(мовлячи про жорстку правду, Шевченко, певно, мав на увазі Кулішів лист до нього від 1 лютого 1858 р., в якому відверто розкритиковано російські повісті). Уперше по засланні вони зустрілися щойно десь у жовтні 1858 р. в Петербурзі, коли Куліш повернувся з літування в Україні³²⁶. На той час Шевченко вже потрохи акліматизувався у столиці, перебачився з давніми приятелями та набув нових, тож, певне, зустріч із Кулішем не мала тої свіжості й безпосередности, що могла мати раніше, у березні. Перший порив один до одного, виявлений 1857 р., вже минув. Виглядало, що Куліш не дуже-то й рвався до Шевченкових обіймів. Спочатку, за півтора місяця до Шевченкового повернення, він виїхав з Петербурга,

³²² *Листи до Тараса Шевченка*. – С. 96.

³²³ *Шевченко Т. Г. <Щоденник>*. – С. 135.

³²⁴ *Жур П. В. Труды і дні Кобзаря*. – С. 320, 325.

³²⁵ *Шевченко Т. Г. Повне збір. творів: У 12 т. – Т. 5. – С. 162.*

³²⁶ Наприкінці серпня 1858 р. Куліш сам, без дружини, подався до Байшчини, першої половини вересня знову відвідав Гоголеву матір у Василівці та Полтаву, потім збирався завітати до етнографа й літературознавця Миколи Мизка у Новомосковську на Катеринославщині, на зворотному шляху заїхати до Гарновського в Качанівку й повернутися до Мотронівки для лаштування в дорогу до Петербурга (див. Кулішів лист до Д. Каменецького від 25 серпня 1858 р. з Лубен, 13 вересня – з Полтави: *Киевская старина*. – 1898. – Кн. 5. – С. 242–244). Микола Мизко, чий родовід походив із борзнянських козаків, наприкінці 50-х років бував у М. Д. Білозерського [див.: *Ефименко П. Н. Д. Мизко: (Некролог) // Там само*. – 1882. – Кн. 12. – С. 593–598]. Як видно з Кулішевого листа до П. Плетньова від 30 вересня 1858 р. з Мотронівки, поїздка до М. Мизка відбулася: «От матери Гоголя проехал я в Екатеринославскую губернию, а оттуда воротился через свой хутор [Байшчину. – С. Н.] к Александре Михайловне [у Мотронівку. – С. Н.] <...>. Более месяца продолжалось моё странствование» [Институт російської літератури (Пушкінський Дім). – Ф. 234. – Оп. 3. – № 357. – Арк. 124 зв.–125; *Перетц Л.* Листування П. А. Куліша з П. П. Плетньовим. – Арк. 22]. 25 жовтня 1858 р. вже в Петербурзі Куліш подав клопотання на ім'я міністра народної освіти, щоб дозволили видавати журнал «Хата» (*Шаховской Н.* Памяти П. А. Кулиша // *Русское обозрение*. – 1897. – Кн. 3. – С. 208–209).

а потім не спішив назад до столиці. У листі до Каменецького від 13 вересня 1858 р. з Полтави навіть дорікав своєму повірникові, що той шукає приводів для виклику його до Петербурга³²⁷. До цього своєрідного виверту спричинилися, мабуть, особисті проблеми Куліша, його маргіналізм між столицею і хутором, сімейні негаразди.

У Петербурзі Куліш нерідко заходив до Шевченка, принаймні стільки разів, що Борисові Суханову-Подколзину, який у 1858–1860 рр. 11–13-річним хлопчиком брав у Шевченка уроки малювання, запам'яталось:

«До Шевченка у майстерню часто заходили відвідувачі, переважно його земляки; зрозуміло, що в таких випадках розмови велися виключно на малоросійському діалекті. Частіше від усіх бував П. Куліш, відвідини якого закарбувались у моїй пам'яті через те, що я чомусь вважав це прізвище надто вже дивним» (спогади 1884–1885 рр.)³²⁸.

Однак злагожденій співпраці не вийшло: стихійний і незалежний геній, безпосередній і вибуховий у вияві будь-яких почуттів, Шевченко живився не систематичною працею, а натхненням і не був схильний трудитися у супрязі з методичним і педантичним резонером Кулішем, котрий до того ж, не зваживши на психічний стан самотнього поета, найпристраснішим бажанням якого по заслання було надолужити втрачене і завести сім'ю, менторським тоном радив йому «з сим ділом підождають» і понад усе дбати про громадянський обов'язок – «вчинитись великим поетом на всі вічні роки» (петербурзький лист іще від 1 лютого 1858 р.)³²⁹.

На сходах громади 21 листопада 1858 р. (властиво, засіданні редколегії «Хати») розглянуто також матеріали, призначені до друку в задуманому часописі, й заслухано Шевченкові поезії в авторському виконанні. Незадоволений, найімовірніше, ідеєю політичного єднання українців та поляків, вираженою у вірші «Полякам», Куліш удався до різкої привселюдної критики. Між ним і поетом спалахнула ледь чи не сварка. Схаменувшись, Куліш наступного дня написав до Шевченка примирливого вибачливого листа³³⁰, виправдовуючись:

«Учора я сказав Вам дещо про стихи, та й злякався, щоб Ви не прийняли того за вхību своєму достоїнству поетичньому. Коли б хто інший написав Ваше слово до ляхів, то, може, високо я поставив би його <...>. Но Ви самі собі поставили таку високу міру в печатаних і ненапечатаних Ваших віршах, що й найплохший критик зуміє вказати, що нижче її, тої міри. <...> У нашому малому товаристві повинна царювати щира воля суда. Не всюди я те скажу про Марка Вовчка або про Вас, розбираючи Ваші писання, що скажу в своїй громаді, і з того щирого суда, мені здається, повинна вийти для нашої молодой словесности велика користь»³³¹.

Властиво, відтоді окреслився злам у їхніх дружніх стосунках, що назривав під час поновленого спілкування у Петербурзі. Якщо в мотронівському листі від 7 червня 1858 р. Куліш звертався до поета як побратима, на «ти» («Здоров, здоров,

³²⁷ Киевская старина. – 1898. – Кн. 5. – С. 244.

³²⁸ Суханов-Подколзін Б. Г. Що пригадалось про Тараса Григоровича Шевченка // Спогади про Тараса Шевченка. – С. 357.

³²⁹ Листи до Тараса Шевченка. – С. 104.

³³⁰ Антонович М. З історії громад на рубежі 1850–1860-х років // Київська старовина. – 1998. – № 2. – С. 37–38.

³³¹ Листи до Тараса Шевченка. – С. 124.

брате Тарасе! <...> Що ж ти думаєш із своїми думами і поемами чинити?»), то в листі, писаному близько 22 листопада, – уже на «Ви»³³².

Попри психологічні тертя та деякі ідеологічні розходження, Шевченко й Куліш на зламі 50–60-х років усе-таки явили приклади літературної співпраці. У листі з Москви від 15 листопада 1858 р. Михайло Максимович повідомив поета, що для першого числа газети «Парус», яка мала виходити з січня наступного року, редактор-видавець Іван Аксаков просить Шевченкових віршів, залишених Максимовичу для публікації в «Русской беседе» або якихсь інших. Ця пропозиція стала предметом обговорення на сходинах української громади в Петербурзі, що відбулися 21 листопада, за припущенням Марка Антоновича – з Кулішевої ініціативи³³³. На них Куліш виступив ініціатором поетової відмови від запрошення Аксакова – Максимовича. На пропозицію громади він склав близько 22 листопада проєкт негативної відповіді, запропонувавши Шевченкові мотивувати відмову від співробітництва з «Парусом» двома причинами. По-перше, тим, що «Парус» «у своєму універсалі перелічив усі народності, тільки забув про нашу, бо ми, бач, дуже одинакові, близькіі родичі <...>», а по-друге, тим, що «паруса» «надуває чоловік, котрий вступивсь за князя, любителя хлости»³³⁴. Першу причину зумовило те, що в оголошенні «Об издании в 1859 году газеты “Парус”», виданому окремим додатком до «Московских ведомостей» (1858. – № 122. – 11 окт.), І. Аксаков серед конституйованих ним слов'янських народів, зокрема й закордонних «русинів», не згадував українців у межах Російської імперії:

«<...> мы пригласили некоторых литераторов польских, чешских, сербских, хорватских, русинских, болгарских и так далее быть нашими постоянными корреспондентами <...>. Все мы, чехи, русские, поляки, сербы, хорваты, болгары, словенцы, словаки, русины, лужичане, все мы, выражая собою разные стороны многостороннего духа славянского, взаимно пополняем друг друга <...>»³³⁵.

Друга причина була пов'язана з тим, що І. Аксаков у «Московских ведомостях» за 30 жовтня 1858 р. виступив на захист князя Володимира Черкаського, члена Головного комітету в селянській справі, який у статті «Некоторые общие черты будущего сельского управления», надрукованій у вересневному (за той самий рік) числі слов'янофільського журналу «Сельское благоустройство», доводив необхідність на необмежений строк надати власникові – дворянину право тілесного покарання дворових слуг, панщинних селян, наймитів та осіб, які протягом перехідного періоду перебуватимуть у кріпосній залежності (серед них – жінок та дітей). Стаття вікликала обурення й гостру полеміку в російській пресі, унаслідок чого князь Черкаський змушений був в окремому поясненні, надрукованому в листопадовому числі того самого журналу, визнати несвоєчасність збереження за дворянством права на тілесне покарання.

Перед тим як схилити Шевченка до відмови од співпраці з «Парусом», Куліш і сам вирішив порвати з анонсованим тижневиком І. Аксакова, через що вступив

³³² Там само. – С. 118, 124. Цю зміну у ставленні до Шевченка зафіксував і Мик. Мих. Білозерський у нотатці про Куліша 17 липня 1895 р.: «О Ш<евчен>ке: 1850–58: слёзы умил<ения> и восторга; <...> 1860 г. – “это второй Виктор Забѣла; п’яничка, пустомеля” <...>» (ІР НБУВ. – Ф. І. – № 25743. – Арк. 347 зв.).

³³³ Антонович М. З історії громад на рубежі 1850–1860-х років. – С. 36–37.

³³⁴ Листи до Тараса Шевченка. – С. 123–124.

³³⁵ Аксаков И. С. Об издании в 1859 году газеты «Парус» // Аксаков К. С., Аксаков И. С. Литературная критика. – М., 1982. – С. 255.

з останнім у листовну полеміку. 20 листопада 1858 р. він делікатно відкликав уже подані матеріали («У Вас есть две мои статейки. Отыщите их, сделайте одолжение, и пришлите мне. Они мне нужны очень, очень»), закинув йому ігнорування окремості наддніпрянських українців («<...> у Вас в объявлении “Паруса” исчислены все славянские народности, кроме малороссийской <...>»), поставив за приклад тих росіян, які домагаються для нього, Куліша, дозволу видавати український журнал («<...> петербургские русские позволяют существовать малороссийской народности и хлопчут о ней, как свойственно истинно просвещённым людям нашего времени»), прямо дорікнув І. Аксакову за його захист В. Черкаського («А в Москве, я слышу, хлопчут о сохранении за помещиками права сечь людей розгами, и даже такие люди, как Вы, печатно вступаются за подобных публицистов»)³³⁶.

У листі до І. Аксакова від 28 листопада Куліш висловився з цих питань розлогіше, визначеніше й різкіше. Він доводив хибність аксаковського «исторического взгляда на нашу родину, оскорбившего, – як зазначив, – меня до глубины души»:

«Если бы у нас существовала свобода мнения, поверяемого только просвещённым обществом, то мы с Вами, почтеннейший Иван Сергеевич, не тратили бы времени на слово для одного читателя. Но возражать *московской* школе печатно нет возможности. <...> Вы написали беспрепятственно, что Вам было угодно, о Малороссии: неужели же Вам не было известно, что Вы становитесь под знамя московских царей Иванов, собирателей земли Русской, против которого нам не дозволено идти с словом опровержения? Вам ли освещать своим добровольным судом те меры, которые принимаются относительно Малороссии централизаторами? Если Вы убеждены в пользе централизации, то позвольте же и нам стремиться к децентрализации, а зная, что против нас официальная власть, не оскорбляйтесь письменным упрёком, который в печати был бы подробным трактатом».

Великодержавницький випад І. Аксакова проти українства обурих Куліша («<...> Вы не считаете нашей народности отдельной от севернорусской <...>») і спонукав разом із земляками в Петербурзі діяльніше домагатися заснування українського часопису, в якому можна було б давати відсіч – бодай у межах дозволеного цензурою – таким шовіністичним публікаціям («Идея малороссийского журнала обязана Вам внезапным переходом в дело»). Почувавшись належним до руської етнічної спільноти, за княжих часів сконсолідованої єдиною Києво-руською державою, Куліш водночас обстоював політичну, культурну й мовну самосвідомість і самодостатність українців, їхнє право як окремого народу на самовизначення:

«Мы не перестали и не перестанем считать себя русскими, но своё прошедшее, настоящее и будущее хотим обсудить с своим толком; слиться же в один язык с московским (в обширном значении слова) не желаем, из уважения к их разнохарактерности и из любви к красоте и богатству родной поэзии. Ни Петербург, ни космополитизм не по душе нам <...>».

Куліш виражав упевненість у неминучому, історично закономірному національному відродженні України, попри шалені потуги різного роду русифікаторів (царських урядовців, освітян, літераторів та журналістів), і заявляв мовно-літературне та ідеологічне відмежування від Росії, опанованої великодержавницьким духом:

³³⁶ Радянське літературознавство. – К., 1957. – № 19. – С. 102.

«<...> если мы, воспитавшись по навязанным столицами великорусским учебникам и пройдя длинную школу севернорусского централизирующего образования, остались тем, чем Вы нас видите, то в два года ни “Русская беседа”, ни “Парус” не переиначат наших понятий и чувств. Да и если бы даже и того, кто с Вами спорит, не было на свете, то сила вещей и тогда возьмёт своё. Моё мнение, взятое в отдельности, значит весьма мало. Я твёрдо убеждён, что со временем и камни в Малороссии возопиют против того, чего опровергать не даёт покмест цензура. <...> Вы на своём знамени написали: “Русская беседа” – Москва, а мы на своём в смысле литературном напишем народную поговорку: “Шкодá москаля дядьком звати!”».

На здійснену І. Аксаковим спробу виправдання (мовляв, він «не називав в своїм об'явленні ні *великорусов*, ні *малорусов*, ні *белорусов*») Куліш з докором зазначив:

«Вот Ваша оценка малороссийской народности! Чем проявили себя белорусы, которых Вы ставите рядом с нами? Польша ли, Москва ли претворит [их. – *С. Н.*] в свою народность, от этого не будет ни убытка человечеству, ни пользы приобретателям. Но претворивши нас в москалей (что невозможно), вы изгладили бы народность самобытную и богатую, которая, развиваясь на свободе, много бы помогла и вашей народности; слиться же с вашею она может только вследствие совершенного упадка. Вот мы на чём стоим и вот почему нам больно видеть Ваши стремления обобщить обе Руси, пользуясь тем, что на Вашей стороне административная сила. Воля Ваша, а это не по-русски – это по-московски».

Пояснюючи І. Аксакову деякі неясні місця в попередньому листі, Куліш заявив про свою відчуженість од російського письменницького світу:

«Я не о литераторах говорил, когда писал, что петербургские русские люди позволяют существовать нашей народности, а о тех, которые вызвались хлопотать о моём журнале из любви к свободе мнения. С литераторами я почти не вижусь и вовсе с ними не в компании. Мы и здесь, как и в Москве, поём свою песню на земле чуждой».

Урешті в тому ж листі від 28 листопада Куліш прямо відмовлявся співпрацювати з «Парусом»: «Находившиеся мои статьи у Вас ничтожны, и польза от них Вашей газете не могла бы быть; но мне было горько думать, что они напечатываются в “Парусе”»³³⁷ (незважаючи на це, І. Аксаков усе-таки надрукував у другому числі тижневика вже подану його рецензію на «Хохлацькі співки» Крутоярченка).

Що ж до Шевченка, то він скористався з Кулішевого тексту у своєму відписі до Максимовича від 22 листопада 1858 р., повторивши підказані Кулішем дві причини відмови «плисти» «під тим парусом»³³⁸.

Показово також, що коли редактор «Народного чтения» запропонував Шевченкові написати автобіографію для цього петербурзького журналу, то поет, не спроможний скласти її так, як би хотілося, звернувся по допомогу саме до Куліша і віддав йому рукопис незакінченої спроби. На її основі Куліш орієнтовно першої половини лютого 1860 р. написав від імени Шевченка його біографію, яку й надруковано, після поетового схвалення, в «Народном чтении» (1860. – № 2)³³⁹.

³³⁷ Русская старина. – 1904. – Кн. 12. – С. 704–706.

³³⁸ Шевченко Т. Г. Повне збір. творів: У 12 т. – Т. 6. – С. 176.

³³⁹ Кулиш П. Автобиография Т. Гр. Шевченка, писанная для «Народного чтения» // Киевская старина. – 1885. – Кн. 11. – С. 431. Тут з Кулішевої подачі, з його примітками і супровідною нотацією (після деякого редагування – про це далі) опубліковано первісний текст Шевченкової автобіографії (с. 431–435). Порівняння Шевченкового прототексту й Кулішевої редакції

За Кулішевим наполяганням, вислів у першодруці послання «До Основ'яненка» в «Кобзарі» 1840 р.: «Наш завзятий Головатий / Не вмре, не загине...» – у «Кобзарі» 1860 р. змінено на інший: «Наша дума, наша пісня / Не вмре, не загине...» Зробити таку заміну Куліш порадив Шевченкові ще в листі від 25 липня 1846 р., позаяк Головатий – «лицо не очень важное и мало известное народу и историкам»³⁴⁰. Повернувшись із заслання, поет змінив перший рядок на «Наша дума, славослови»³⁴¹, мавши на увазі під «думою» не фольклорний жанр, а думки-мрії про волю України. Під час верстання нового видання «Кобзаря» у своїй друкарні Куліш таки звелів набрати власне виправлення, хоча Шевченко й не погоджувався, обстоючи за варіантом із Головатим³⁴². У цій контрверзі яскраво виявила себе наявна вже тоді ідеологічна суперечність між культурником Кулішем і радикально настроєним Шевченком, для якого образ кошового отамана Чорноморського козацького війська Антона Головатого символізував незнищенність серед українського народу військового духу козаччини. Перший і другий варіанти повніше відбивають Шевченкові погляди, ніж нав'язана йому заміна, хоча й вона за своїм змістом йому не чужа. Зрештою вислів у запропонованій і обстоюній Кулішем редакції став крилатим.

Наприкінці 50-х – на початку 60-х років, дозволивши собі критикувати Шевченкову поезію – усно й листовно – у вузькому колі українських літераторів, Куліш у пресі майже завжди її хвалив. 8 серпня 1858 р. в листі до Д. Каменецького він просив передати Шевченкові: «<...> в разных моих статьях, например, о Гоголе, я подготавливаю мысль о разрешении [Шевченкові друкуватися. – *Є. Н.*] выписками из него и толками о нём». Натхненно розкривавши величезне значення Шевченка для української літератури у своїх статтях 1857–1858 рр., він мав повне право заявити в тому-таки листі: «Я для него сделался из повествователя критиком»³⁴³. Завзято популяризуючи Шевченкову поезію на сторінках «Хати», «Основи» та деяких інших видань початку 60-х років, Куліш-критик виспівував йому такі дифірамби, що стриманий Костомаров навіть зауважив якось, що «многие уважавшие талант Шевченка находили восторги г. Кулиша чрезмерными»³⁴⁴.

За психологічним типом Куліш був трудоголіком, який у творчій та й навіть рутинній допоміжній, але потрібній праці знаходив душевну рівновагу. Найкраще на його психічний стан і душевне здоров'я впливала пильна й термінова самостійна робота, що вимагала повного занурення в неї, цілковитої концентрації уваги і, таким чином, відвертала від бентежних думок. Він це прекрасно усвідомлював, коли в листі до С. Аксакова 25 лютого 1857 р., повідомлявши, що всі

(див.: *Шевченко Т. Г.* [Автобіографія]; Письмо Т. Гр. Шевченка к редактору «Народного чтения» // Повне збр. творів: У 12 т. – Т. 5. – С. 191–198) дає підстави вважати останнього за співавтора поетової автобіографії, друкованої в «Народном чтении». М. Павлик був навіть категоричніший: «<...> славнозвісний лист Шевченка у редакцію “Народного чтения” писав д. Куліш» (*М<ихайло> П<авлик>*). Хто писав українські «Проповіді Гречулевича»? // Народ. – 1893. – № 22. – С. 326). Зрештою, 18 листопада 1875 р. в листі до О. Кониського Куліш признався: «<...> автобиографический очерк [Шевченка. – *Є. Н.*], напечатанный первоначально в “Народном чтении”, составлен мною» (Нова Україна. – 1923. – № 11. – С. 161).

³⁴⁰ *Листи до Тараса Шевченка.* – С. 40.

³⁴¹ *Шевченко Т. Г.* До Основ'яненка // Повне зібрання творів: У 12 т. – К., 2001. – Т. 1. – С. 445, 625.

³⁴² Див. Кулішеве пояснення в листі до О. Огоновського від 30 вересня 1889 р.: Життя й революція. – 1927. – № 12. – С. 298.

³⁴³ *Киевская старина.* – 1898. – Кн. 5. – С. 241.

³⁴⁴ *Костомаров Н.* Исторические монографии и исследования. – СПб., 1905. – Т. 14. – С. 111.

рукописи «Сочинений и писем» Гоголя знаходяться у цензора, а тому йому самому в друкарні тепер «осталось быть только простым машинистом и смотреть за смазкою и тому подобными мелочами», признався:

«Работы и тут много, но я люблю иметь много срочной и точной работы. В это время душа моя вкушает спокойствие, которое для неё невозможно в бездействии. Разумеется, это деятельность ничтожная; но я предаюсь ей так, как некоторые предаются пьянству или карточной игре»³⁴⁵.

Від туги Куліш рятувався активністю – творчою, науковою, видавничо-журналістською, службовою, фізичною. Коли Л. Жемчужникова спіткало сімейне горе (від дифтерії горла помер 1862 р. його п'ятирічний син Юра³⁴⁶), Куліш у листі від 16 вересня 1863 р. радив йому із власного досвіду: «Ищите спасения от тоски в деятельности. Это средство не раз спасало меня на краю гибели»³⁴⁷. У пошуках забуття й розради в різних видах діяльності й відпочинку теж була істотною відмінність між Кулішем і Шевченком як психологічними типами. Шевченко волів щирю гостинну компанію, ніж усамітнену працю, Куліш, навпаки, віддавав перевагу пильній роботі, навіть на свята, перед дружнім застіллям. У листі від 8 березня 1857 р. до свого земляка і приятеля Олексія Гребницького, управителя київської поштової контори, він виправдовувався, чому не зможе присидатися до великодніх забав:

«Не здивуйте, що й на Великодніх святках не вилажу з хати, oprіч проходки по чистому воздуху, бо сй-же-сй не впорав би з своїм ділом, коли б ходив між люде, коли схочеться або потреба укаже! Знаю, що й шкоджу собі в громаді своїм занедбаннем компанії; та інакше не зможу свого діла зробити. Не осудіте ж хоть Ви мене, щирі мої земляки, і пойміть мені віри, що легше з приятелями бенкетовати, аніж за читаннем та за писаннем сидіти»³⁴⁸.

Унікавши нав'язливої Кулішевої опіки й поринавши в життя літературно-мистецької богемі, Шевченко натомість зблизився більше з представниками російської творчої інтелігенції Петербурга, які гостинно прийняли опального поета в своїх колах і сприймали його таким, яким він був, не вимагали від нього стати кращим, зробитися моральним, а то більше національним взірцем, радо відвідували його петербурзьке помешкання. Богемний побут Шевченка в Петербурзі контрастував із тверезим способом життя, що його провадив Куліш. Про один прикметний випадок, який наочно виявив їхні несумісні характери, останній згодом розповів у «Дописках» до «Куліша у пеклі», розставивши пізніші акценти, чужі його етнографічному народолобству на зламі 50–60-х років:

«Раз увечері зайшов Шевченко з мужикуватим п'яницею Якушкиним [Павлом Якушкиним, російським етнографом і фольклористом. – Є. Н.] до Кулеша. <...> По пословиці “вбравшись між ворони, кракай, як і они”, мусив і Куліш терпіти <...>. От і загулялись п'яні гості в тверезого господаря аж геть. Покинули вони господу його тільки тоді, як нічого вже було наливати в чарки. Куліш-бо догадався підставити їм порожні пляшки і сим робом здихав невpokійних репрезентантів брехливого всюди мужицтва. Засів тоді за вечірню свою перебіту йому працю; аж опівночі – дзвінок, другий, третій! Відомкнуто двері на сходи. По сходах Якушкин із дворником удвох веде під руки Тараса в його знанім кожусі й шапці-кучмі <...>».

³⁴⁵ Радянське літературознавство. – К., 1957. – № 19. – С. 88.

³⁴⁶ Жемчужников Л. М. Мои воспоминания из прошлого. – Лг., 1971. – С. 359, 361, 431.

³⁴⁷ Іл. – Ф. 18. – № 102 (копія).

³⁴⁸ ІР НБУВ. – Ф. III. – № 3980.

Якушкин же благас Кулеша (по-нашому не вмів ніже): “Ради Бога, дайте ему переночевать у себя! Не доведу до квартиры: валится с санок, а против Зимнего дворца орёт по всю глотку, грозит своим свяченим царю, бранит его на чём свет стоит... Нас посадят в кутузку обоих”. Мусив Куліш уступити на ніч кабінет невпокійному Фебовому синку...» [II; 675].

У тих-таки «Дописках» Куліш згадував, що по засланні, аби «рятувати Шевченка з тієї геєни п'яницької», якій потурали його петербурзькі приятелі, він «навіть на останці вже віку Тарасового дарував йому одному, без інших гостей, свої працьовиті вечори в Петербурзі, почитуючи з ним то кобзарські наші думи, то великоцінованого в обох їх Пушкіна, etc., etc. ...»

А проте:

«Перебивали Кулешеві в його спасенному силкуванні ті приятелі Тарасові, що, мов кажани проти світла, летіли з темряви своєї проти слави великого кобзаря. Вони потурали всім його дурушам, <...> вони спювали в столиці великого поета» [II; 672].

На Шевченкових «приятелів», які «були приводцями до п'янства, замість того щоб навчати його історії і соціології», Куліш нарікав у листі до Ол. Барвінського 12 березня 1876 р.:

«Чого я не робив, щоб визволити з-між них Тараса! Дак що ж? У мене одні уста, а в їх сотня. Вони йому брехали про мене, що в дурну голову їм поналазило, і, розлучивши з моєю тверезою бесідою, вели його в таку бесіду, де тільки пили та всячину вигукували: се в їх був лібералізм! Так було спочатку, так було і при останці Тарасового віку»³⁴⁹.

Куліш мав мужність за життя Шевченкового протистояти його богомному (якщо не сказати – пияцькому) або й просто догідливому петербурзькому оточенню і згодом у принагідних спогадах відверто звинуватити це безвідповідальне оточення у згубному впливі на поета, що повернувся із заслання з утраченим здоров'ям.

Наприкінці поетового життя у Шевченка й Куліша, через особистий розбрат, уже траплялися заочні неприхильні висловлювання один про одного. Дещо зі сказаного Шевченком доходило до Кулішевих вух і сильно ображало його. Згодом, пройнявшись довірою до свого щирого катеринославського приятеля Петра Зуйченка, Куліш вихлюпнув давню образу в листі до нього 1 серпня 1885 р.:

«Я й чув, що Тарас на мене ремствував: як я смію поправляти Марку Вовчкові його оповідання! “Він їх опрозить!” – гукав неборак по п'яну, а про те й забув, що я не опрозив “Наймички”, “Назара Стодолі” і “Неофітів”, доробляючи недороблене. <...> Може, я й опрозив твори Марка Вовчка поправляючи їх, та як перестав поправляти, перестав і Марко Вовчок путне що появляти. А тепер на що звівся? Ні на що! Шевченка ж дурні прихвости поти поїли та пестили, поки такі дурним гуртом уклали <...>»³⁵⁰.

Шевченкове зближення з росіянами прикро вразило Куліша, який уже по смерті поета у посланні «**Брату Тарасові на той світ**» (зб. «Досвітки», «замість епілогу» до «Настусі») нарікав:

У пахарській хаті
Україна мати

Обох нас родила;
<...>

³⁴⁹ Барвінський О. Спомини з мого життя. – С. 182.

³⁵⁰ Письмо П. А. Куліша Петру Ивановичу З. // Яворницький Д. І. Матеріали до біографії Т. Г. Шевченка. – Катеринослав, 1909. – С. 13–14.

Вкупі працювати	Братався з чужими,
Брат із братом брався;	Радився з чужими,
Що одна в нас мати,	Гордував словами
Ти не догадався.	Щирими моїми.

Усе-таки після тих прикрих непорозумінь на зламі 50–60-х років Куліш пішов на примирення із Шевченком, щоправда, тоді, коли поет уже відійшов у вічність:

Різно діти, різно
В світі пробували,
Та єдину душу
Удвох вони мали,

яку й поклали «на одно діло» [I; 294].

Згодом у «Жизні Куліша», згадуючи перше знайомство з Шевченком і взаємини з ним у 1840-х рр., Куліш іще різкіше, ніж у посланні «Брату Тарасові на той світ», з'ясував характерні відмінності між ними, акцентуючи тепер на тому, що вони були представниками різних типів індивідуальної та соціальної (історично зумовленої) психології:

«<...> Куліш не зовсім уподобав Шевченка за його цинізм; зносив його нориви ради його таланту. А Шевченкові знов не здалась до смаку <...> аристократичність Кулішева <...>. Кохавсь Куліш у чистоті і коло своєї особи вродливої, і навкруги себе, кохався у порядкуві як до річей, так і до часу; а ухо в його дівоче: гнилого слова ніхто не чував від його. Можна сказати, що се зійшовся низовий курінник, січовик, із городовим козаком-кармазинником. А були, справді, вони представителі двох половин козашини. Шевченко репрезентував собою правобережну козашину, що після Андрусівського договору зосталась без старшини і опинилась під лядською кормигою, що втікала на Січ, а з Січі верталась в панські добра гайдамаками <...> і до посліду дня жадала одного – розтоптати панство панськими ж закаблукками. Куліш походить з того козацтва, що радувало з царськими боярами <...>. Один учився історії просто від гайдамацьких ватажків, читав її з ураженого серця козацького, що рвалось і томилось у підданстві в козацького ворога ляха; другий дорозумувався української бувальщини від такого коліна, що спредку-віку не знало панщини <...>. Глибина чуття своєї народности була в обох їх однакова, тільки в Шевченка кров буяла без упину; Куліш уже й тоді шукав рівноваги серця і розуму, рівноваги *хочу* і *мушу*. Енергія холодна, мовчазна, а проте неборима ні щастем, ні лихом, була і є ідеалом його» [I; 249].

Тут Куліш протиставляє себе Шевченкові шляхом контрастування їхнього різного історичного коріння – городового козацтва, яке в його очах утілювало порядок і державобудівничі діяння, і січової та гайдамацької стихії, небезпечної для формування цивілізованого суспільства. За словами Сергія Єфремова, цим «порівнянням» Куліш «дуже влучно» дав «антитезу поміж поривчастою, трохи, може, анархічною, бунтарською вдачею Шевченка і власними “господарніми”, як потім він любив казати, державницько-культурними нахилами»³⁵¹. Проте за життя Шевченка Кулішеву увагу приковувало насамперед те, що їх зближувало; стоячи тоді на демократичних засадах, він залюбки протиставляв себе й Шевченка «українському нашому панству», яке звинувачувало їх обох у зневазі до ролі козацької старшини і шляхти в українській історії та віщуванні кривавого суду над

³⁵¹ Коментарій до Шевченкового журналу // Шевченко Т. Повне зібрання творів. – К., 1927. – Т. 4: Щоденні записки (журнал): Текст. Первісні варіанти. Коментарій / Редакція і вступне слово С. Єфремова. – С. 278. Коментар про стосунки між Кулішем і Шевченком підписано: С. Є.

поміщиками, а Куліша ще й у тому, що він «вдумав якусь національність», «мужиків первими громадянами українськими оглашає», «пророкує, що знов колись так повиганяють перевертнів із України, як колись Вишневецьких, Песочинських, Киселів і інших» (лист від 19 липня 1857 р. до Марії й Олександрі Милорадовичівен)³⁵².

За спогадами Лева Жемчужникова, присутнього на похоронній відправі над померлим Шевченком, що відбувалася 28 лютого 1861 р. в церкві Академії мистецтв, коли закінчилася церковна панахида, «вышел впереди и стал лицом к покойнику П. А. Кулиш и сказал речь на малороссийском языке о значении поэта; за ним говорил Н. И. Костомаров и на польском языке – Хорошевский»³⁵³. Власне, Куліш розпочав громадську панахиду. В листі від 28 лютого 1861 р. до Я. Кухаренка в Катеринодарі він сам описав її так:

«Над домовиною його в академічній церкві говорили ми речі поважні, хвалячи його подвиги словесні і дякуючи йому за добру науку. Перше всіх сказав своє слово я <...>, за мною Білозерський, а за ним Костомаров, – тії-то, бачте, козарлюги, що вкупі з ним бідували та, бідуючи, душі свої гартували <...>»³⁵⁴.

Того-таки дня Куліш сповіщав про це й Д. Мордовця:

«Над Шевченком в академической церкви я говорил надгробное слово по-украински. О словах, сказанных вслед за мною Белозерским, не стоит упоминать. Николай Ив. [Костомаров. – *С. Н.*] говорил по-русски – хорошо, но мало. Все так засуетились, что мы не приготовились. Я совсем не хотел говорить, будучи окружен врагами, но для дела решился, и речь произвела впечатление, – первая украинская речь перед многочисленною петербургской публикой!»³⁵⁵

Мовлячи про вороже оточення, Куліш, мабуть-таки, перебільшував: на панахиді могли бути хіба що його окремі недоброзичливці, опоненти тощо. Щира скорбота за рано померлим поетом-страдником об'єднала всіх, хто прийшов на панахиду з доброї волі. У пізнішому – березневому – листі до Марії Гоголь Куліш визнавав:

«<...> неукраинские посетители остались ещё больше довольны моим словом, чем украинцы. Они никак не воображали, чтоб украинский язык мог выражаться с таким достоинством о предметах высоких. Тут стояли враги мои Панаев и Некрасов, но и те очень хвалили мою речь общим нашим знакомым. Многие плакали, а при выходе из церкви люди мало знакомые со мной теснились ко мне, чтоб пожать мне руку и поблагодарить. Дело в том, что я взял темой свободу мысли и идею народности и высказался так решительно, как в небольшом кружке близких людей. <...> За мною говорил Белозерский, а за ним Костомаров – лица, пострадавшие с Шевченко за благородство убеждений. Это было поразительно!»³⁵⁶

Виголошене на панахиді Кулішеве «Слово над домовиною Шевченка» (разом з українською промовою Василя Білозерського, російською – Миколи Костомарова, а також польською – Владислава Хорошевського) надруковано в березневій книжці «Основи» за 1861 р. У ньому патетично, з очевидною гіперболізацією (що можна скинути на траурний жанр) зроблено спробу поширити Шевченків культ на всю Слов'янщину:

³⁵² Дорощкевич О. Куліш і Милорадовичівна. Листи. – С. 69–70.

³⁵³ Жемчужников Л. М. Мои воспоминания из прошлого. – Лг., 1971. – С. 341. Див. також: Жур П. В. Труды і дні Кобзаря. – С. 462.

³⁵⁴ ЧМ. – № Ал 698.

³⁵⁵ Сліпченко-Мордовець Д. За крашанку – писанка П. Ол. Кулішеві. – С. 23.

³⁵⁶ ІР НБУВ. – Ф. І. – № 29133; Т. Г. Шевченко в епістолярії відділу рукописів. – К., 1966. – С. 36.

«Такий поет, як Шевченко, не одним українцям рідний. Де б він не вмер на великому слов'янському мирові, чи в Сербії, чи в Болгарії, чи в Чехах, – всюди він був би між своїми. <...>

Радуйся ж, Тарасе, що спочив ти не на чужині, бо немає для тебе чужини на всій Слов'янщині – і не чужі люде тебе ховають, бо всяка добра і розумна душа тобі рідна».

Куліш високо підніс творця «Кобзаря» як національного і загальнослов'янського поета, речника «правди святої животворящої», поклявшись його «слідом простувати» – виконати його «великий і святий завіт»: «безтрепетно святую правду глаголати», – а коли не стане снаги або не можна буде, то краще мовчати³⁵⁷ (у 70–90-х роках він, однак, торуватиме власний шлях, будучи переконаний, що йому дано «святу правду» промовляти).

Куліш підготував і, скажу так, «<Слово на сороковини по Шевченковій смерті>», але не виступив з ним через нездужання, як пояснено перед публікацією тексту в «Основі». У цій промові, складаючи шану Шевченкові як «великому поетові», наголосив передусім на його суспільному, національному значенні:

«Він був пророком иншого життя громадського. <...> настав для нас усіх великий час праці святої на користь нації нашій, на її честь і шанобу між народами, і могила Шевченкова мусить нам статись початком нової науки і подвигів праведно християнських»³⁵⁸.

Кулішеві доводилося енергійно обстоювати серед земляків думку про перевезення Шевченкового тіла у степову Україну, на Дніпрові кручі. З цього приводу він згадував у «Дописках» до «Куліша у пеклі»:

«Як умер поет, <...> були в громадянській скарбовні шістсот карбованців. Сі гроші громада присудила потратити на величезного необтесаного каменя, якого можна привести в Петербург та й положити на Шевченковій могилі. Насилу та на превелику силу громадський речник, мій тезко, переміг інших речників громадських, що Тарасові й так важко буде лежати в “чужій землі”, як се він виспівував» [II; 650].

26 квітня 1861 р. вся Петербурзька українська громада зібралася на Шевченковій могилі для проводів поетового тіла в Україну. Коли всі перебували під гнітом зосередженого суму, раптом заговорив Куліш, запропонувавши вкрити домовину, за козацьким звичаєм, червоною китайкою. Цей несподіваний для багатьох виступ було спричинено тим, що одні земляки, всупереч іншим, не радили вкривати труну китайкою. Куліш же у «Слові до Шевченка про червону китайку, випроводжаючи його на Вкраїну 1861 року» палко промовляв:

«Що ж се ти, батьку Тарасе, од'їжджаєш на Вкраїну без червоної китайки, заслуги козацької? Чим же ти нижчий од тих козацьких лицарів, що червоною китайкою вкривалися, заслугою козацькою пишалися? Ні один вільний предок твій, Тарасе, не сходив з сього світу без сеї остатньої чести. Чи вже ж ти – нехай Бог криє – умер

³⁵⁷ Слова над гробом Шевченка. І. П. А. Куліша // Основа. – 1861. – № 3. – С. 5–6. У першодруці Кулішеву промову подано в тексті російськомовної статті Л. Жемчужникова «Воспоминание о Шевченке; его смерть и погребение», разом з іншими промовами на похороні під загальною назвою російською мовою «Слова над гробом Шевченка». У самій же промові Куліш висловився про неї як про «рідне українське слово над домовиною Шевченка» (*домовина* – український відповідник російського слова *гроб*). Тим-то Кулішеву промову коректно називати по-українському «Слово над домовиною Шевченка».

³⁵⁸ Цит. за: <Белозерский В.> Значение Шевченка для Украины. Проводы тела его в Украину из Петербурга // Там само. – № 6. – С. 30. Що цю оглядову редакційну статтю, в якій наведено Кулішеву промову, написав редактор «Основы» Вас. Білозерський, є свідчення у слогахдах його брата: Белозерский Н. <М.> Тарас Григорьевич Шевченко, по воспоминаниям разных лиц. – С. 67.

невольником у жорсткій неволі і чужим чуженицею на чужині? <...> А розкиньте, небожата, червоний цвіт славетний по чорній сумній домовині Тарасовій. Нехай наш батько з'явиться на Україні лицарем ширим, що жив і вмер, побиваючись, як би своїй матері Україні на добро послужити»³⁵⁹.

І, за Кулішевим розказом, труну вкрили червоною китайкою.

Ще раніше деякі земляки наполягали, щоб перепоховати Шевченка в Києві, усупереч його заповіту про поховання «Серед степу широкого» над Дніпром («Як умру, то поховайте...»), але Кулішеві та його однодумцям вдалося перекопати їх уволити волю поета. «Этих некоторых почитатели воли покойного называли паненятами и панскими детьми, т. е. людьми, не понимающими жизни Шевченка и духа его поэзии», – зауважив Куліш у примітці до вірша «З того світу», присвяченого Варфоломієві Шевченку і приуроченого до перепоховання поетового праху. Вірша написано від імени покійного поета, який висловлює задоволення, що «Китайкою труну вкрили» й поховали його на Дніпрових схилах – «Паненятам на досаду, / Товариству на одраду, / Україні на пораду»³⁶⁰.

На тому прощанні з Шевченком на «чужині» петербурзькій Куліш виступив і з другою промовою (назвімо її «Слово друге до Шевченка на проводах його в Україну»). Пророкуючи народження нової України, він уже тоді підтримував поетову деідеалізацію гетьманів:

«З'явися, батьку, серед рідного краю під своєю червоною китайкою, заслугою козацькою; згромадь навкруги себе сліпих, глухих і без'язиких: нехай побачать, як далеко вони од правди постали, нехай почують из мертвих уст твоїх твоє слово безсмертне; нехай, хоч помиляючись, зачнуть глаголати непозиченою мовою після столітніх позичок! Чи даремне ж бо прокляв тую славу, що в літописах наших восхвалена? Чи даремне, батьку, проклін твій, наче молитву, люде слухали? Ой ні, Тарасе! Твоя душа велика нову, свіжу Україну посеред старої трухлої вбачала»³⁶¹.

Ще раніше нещадну Шевченкову критику діянь козацької старшини, заклопотаної не загальнонаціональними, а егоїстичними та «вузькопартійними» інтересами, Куліш підніс в епілозі до публікації російського тексту «Чорної ради» (1857): «Называют его безумным патриотом; а между тем он-то нанёс первый удар тому вредному местному патриотизму, который поднимает на ходули своих аттестованных историею героев и отворачивает глаза от доблестей соседнего народа, – тому патриотизму, который полагает славу свою не в успехах благоденствия целой страны, а в торжестве какой-нибудь партии или даже нескольких лиц, иногда, очевидно, во вред всему народонаселению...»³⁶²

Таким чином, поривавшись уже на зламі 50–60-х років до певної деміфологізації гетьманської старовини, Куліш усвідомлював це як продовження

³⁵⁹ Цитую за публікацією авторизованого списку, що в ньому цензор В. Бекетов закреслив фразу: «невольником у жорсткій неволі і»: *Ол<ександр> Д<орошкевич>*. Матеріяли до теми «Куліш і Шевченко» // *Шевченко*. – Х., 1930. – Річн. 2. – С. 323. У першодруці промову, вмонтовану в текст оглядової редакційної статті «Значение Шевченка для Украины. Проводы тела его в Украину из Петербурга» (Основа. – 1861. – № 6. – С. 31), подано без назви, зі згаданою купюрою та деякими іншими виправленнями.

³⁶⁰ *Куліш П.* З того світу // *Основа*. – 1861. – № 9. – С. 49, 50.

³⁶¹ Цит. за: <*Белозерский В.*> Значение Шевченка для Украины. Проводы тела его в Украину из Петербурга. – С. 32.

³⁶² *Куліш П.* Об отношении малороссийской словесности к общерусской: Эпилог к «Чёрной раде» // *Русская беседа*. – 1857. – Кн. 7. – С. 139–140.

Шевченкової традиції; цим він закладав можливості для власного поглиблення деміфологізації національної історії у майбутньому. Проте в 50–60-х роках часткова деідеологізація гетьмансько-шляхетської минувшини відбувалася в нього під знаком української національної ідеї, на демократичних засадах. Розуміючи, що козацько-гетьмансько-шляхетська Україна зійшла з політичної та історичної арени, а в особі панства занепадає національно й морально, він новочасну українську націю ладен був починати від «батька Тараса»:

«Нехай хто хоче великим родом своїм пишається, – а з нас усякий – новий, чистий рід починатиме. Твоїм слідом, Тарасе, всі ми пійдемо. Ти нас оживив-еси словом своїм на світ, проклявши нашу славу, нашу предківщину».

Силу і значення Шевченкового слова для українського народу Куліш убачав у тому, що воно рано чи пізно станеться ділом: «Знайдуться люде, що твоє святе слово на святе діло обернуть»³⁶³.

У листі до видавця петербурзької газети «Северная пчела» Куліш, обстоюючи «поэзию в народном духе», чистоту й високий рівень народнопоетичного смаку, піддав нещадній критиці українську частину благодійного концерту, що відбувся 27 квітня 1861 р. у великій залі дворянського зібрання у Петербурзі для збору коштів на купівлю землі для Шевченкових родичів. Звинувативши організаторів у тому, що вони «несостоятельны в понятиях об истинно украинском, об истинно народном», він заявив, що «выбраны были песни худшие из худших по напевам и содержанию», а «прекрасные произведения народной музыки <...> были изуродованы антинародным выполнением»: так, «один из певцов, г. Артемовский <...> одной народной песне придал собственный антиукраинский напев, а вместо другой – спел бездушный и уродливый романс г. Виктора Забины <...>» (йшлося про народну пісню «Стоїть явір над водою» та романс Михайла Глинки на Забіліні вірші «Гуде вітер вельми в полі»). Мавши вибагливий естетичний смак і вимагавши глибокого змісту й морального сенсу від народної та письменницької творчости, Куліш насамкінець висловив жаль, що «подобный вой раздаётся над могилою поэта, который так чисто, так благородно понимал вкус народной поэзии!»³⁶⁴

26 лютого (10 березня) 1862 р. в петербурзькій церкві Введення відбулася панахида по Шевченкові. Одправивши її, земляк-протоєрей Платон Менчиць запросив Петербурзьку українську громаду до себе на «предковичню слов'янську тризну». Виступавши там перед присутніми, Куліш у «Слові в перші роковини Шевченкової смерті» (дозволимо собі таку назву) запропонував на знак громадської поваги до творця «Кобзаря» скерувати зібрані кошти не на спорудження «пишного мавзолею», а на заснування «безплатної ремесної школи на Україні». Він-таки зробив в «Основі» редакційний огляд цих поминок, умістивши в ньому, крім своєї промови, й виступ Вс. Коховського і наголосивши, що «громада» «розійшлась, обновились духом високим, котрим жив, та й нам його завітував, наш батько Тарас». У тому самому огляді, названому «Роковини по Шевченкові, місяця лютого, 26-го дня, 1862 року», Куліш подав і «звістки, як шанували пам'ять кобзареву по інших громадах» – Львівській, Полтавській,

³⁶³ Цит. за: <Белозерский В.> Значение Шевченка для Украины. Проводы тела его в Украину из Петербурга. – С. 33.

³⁶⁴ Кулиш П. Концерт в память Т. Шевченка // Северная пчела. – 1861. – № 95. – 1 мая. Див. також огляд відгуків на концерт, із передруком Кулішевого листа: Побратим А.-В. Концерт 27 апреля, сбор с которого был предназначен на покупку земли для родственников Т. Гр. Шевченка // Основа. – 1861. – № 6. – С. 145–147, 155, 158.

Харківській, Київській, Чернігівській та Катеринославській, а насамкінець підсумував:

«Так наш везикий поет, умерши, живе у всякій чесній душі українській, а його пам'ять обертається на користь бідолашньому людові <...>. Слава ж тобі, батьку Тарасе, по всі вічні роки, що ти нам виявив забуту нашу правду своїм пророчим словом! <...> не замовкне твоя пісня животворяща, і буде вона для нас ніби стягом великим <...>. Усе живе, усе правдиве, усе чесне і до діла гаряче збиратиметься навкруги сього славетного стягу... визнають і нашу сім'ю по всьому світу!»³⁶⁵

Попри малосумісність характерів та особисті розходження, Куліш, щиро захоплюючись Шевченковою поезією, закладав у свідомості співвітчизників національний культ «батька Тараса».

1858-го і 1861 р. Куліш двічі подорожував по Західній Європі, виїздив туди й 1859 р. Ці подорожі сприяли його ознайомленню зі здобутками західноєвропейської цивілізації й багато важили для посилення його орієнтації на її культурні цінності, а водночас дали йому змогу побачити істотні відмінності між Сходом і Заходом Європи, порівняти власне самовідчуття на батьківщині та чужині. Ще в листі від 30 березня 1857 р. до М. Максимовича він мріяв виїхати з осоружної Російської імперії на певний час за кордон – «годів через два чи що»:

«Збираю гроші, щоб одкупиться на два годи од Отечества і забраться в такі сторони, де ледві знають, що воно есть на світі. Учадів я, живучи в Росії, чи не полегшає мені на голову серед інших язиків. Другої нема в мене цілі, як одвернуть очі і забудь, скільки зможе душа, яка мізерія пожирає тут дух чоловічеський. Все ж умираючи скажу: “Два годи я жив по-людськи”. А чи не лучче б уже й не вертаться. Бог знає, може так і буде; може, при ясному світі науки і поезії без цензури закотиться моє хмарне сонце...”³⁶⁶

А 20 квітня того самого року, розлючений тим, з якими труднощами доводиться проводити через цензуру твори й листи Гоголя, Куліш дав волю своєму обуренню у листі до П. Плетньова:

«<...> цензура делает своё дело – мешает мне, ибо она у нас и не имеет другого назначения, как останавливать, елико возможно, успех мысли. Наши цензоры – это собаки, которые не дают человеку спокойно пройти по улице, а их начальники – тяжёлые колоды попере́к дороги».

Припиняючи нарікання, щоб не бентежити Плетньова, який тоді проживав у Парижі, «варварскими властями посреди общества, существующего на правах человеческих», Куліш мріяв у тому петербурзькому листі: «Когда-нибудь и для меня настанет время свободы, когда-нибудь вырвусь же из этого ужасного государства!» Плетньову ж він радив не спішити з поверненням у Росію:

«Кроме уныния, кроме всеобщего безнадежного уныния, Вы ничего здесь не найдёте. Ещё никогда наше общество не чувствовало так сильно тяжести и отвратительности мёртвого трупа, который оно таскает на плечах своих. Даже во времена Гоголя, как

³⁶⁵ <Куліш П.> Роковини по Шевченкові, місяця лютого, 26-го дня, 1862 року // Основа. – 1862. – № 3. – С. 22–27. Що ця оглядова стаття належить Кулішеві, засвідчив О. Дорошкевич, який мав у своєму розпорядженні її автограф, писаний Кулішевою рукою (Ол<ександр> Д<орошкевич>. Матеріали до теми «Куліш і Шевченко». – С. 323).

³⁶⁶ ІР НБУВ. – Ф. X. – № 14714. – Арк. 48 (копія).

вижу я по его письмам, удушающий смрад

разложения старых начал

не чувствовался в такой страшной степени. Теперь уж нет никакой возможности смеяться над Русью по-гоголевски: русское слово превратится скоро в одни отчаянные рыдания»³⁶⁷.

Нарешті у березні – червні 1858 р. Куліш разом із дружиною подорожував за маршрутом: Мотронівка (виїхали 2 березня) – Варшава – Берлін – Брюсель – Намюр – Льеж (Літтих) – Ахен – Кельн, звідти вверх по Рейну через Страсбург до Базеля, відтак Невшатель – Женева – Турин – Мілан – Венеція – Відень – Львів – Мотронівка³⁶⁸.

Варшавським побутом був розчарований, про що писав звідти до Надії Михайлівни Забіли 21 березня 1858 р.:

«Мы выезжаем из Варшавы. <...> я <...> всё возился с обманщиками и плутами, которые не дают ступить шагу в Варшаве. Саксонская гостиница есть притон скотов и живодёров. Меня заставили самого выручать свой пашпорт, чтоб продержатъ подольше»³⁶⁹.

Натомість особливо приємно вразила Куліша висока побутова культура німців, гречне обслуговування у готелях, привертала увагу суспільна тенденція до згладжування і послаблення соціальних суперечностей, не цурався він славнозвісного німецького пива. Свої захоплення листовно передавав Д. Каменецькому 5 квітня н. ст. 1858 р. з Берліна:

«Німці – люде учтиві і ласкаві. В кого спитаєш чого, то покаже і доведе, ше й поклониться приязненько. <...> Гостиница – як віночок <...>. Німці навчились добре жить на світі – щоб на всіх добро ділити і щоб усяке за свою працю мало смачний кусок і затишок. Не так, як у нас, що один у розкоші купається, а другий у грязі тоне. Лакей подає тобі їсти – і бачиш, що він тож собі пан. Одбуде своє діло – і пішов до веселого товариства, візьме пива, закурить люльку і гадки не має. Пиво в Берліні (Berliner-Bier) смачнійше варшавського *Старопольського* і чисте, як мед, а йграє так, що в стакані третя часть буде піни. Улиці чистіі <...>. Не видно ні одного п'яного, а всі ходять веселі і нічого не бояться»³⁷⁰.

Однак уже в Брюселі європейська цивілізація відштовхувала Куліша вражаючими суперечностями між розкішно вдягненими багатіями і бідняками в лахмітті, а також своїм «міщанством», через що він зневажливо прозвав бельгійців

³⁶⁷ *Перетц Л.* Листування П. А. Куліша з П. П. Плетньовим. – Арк. 20–21. Див. також: *Петров В.* Пантелимон Куліш у п'ятдесяті роки. – С. 284–285.

³⁶⁸ Див. Кулішеві листи 1858 р.: до Д. Каменецького від 2 березня ст. ст. з Мотронівки, 16 квітня н. ст. з Брюселя, 23 квітня н. ст. з Льежа, 15-го і 26 травня н. ст. з Женеви, початку червня ст. ст. зі Львова, 10 червня, 7-го, 12-го, 17 липня, 8 серпня з Мотронівки (Киевская старина. – 1898. – Кн. 5. – С. 225–242), 5 квітня н. ст. з Берліна (*Там само.* – Кн. 12. – С. 345); до Вікт. Білозерського від 20-х чисел квітня н. ст. з Літтиха (Лл. – Ф. 18. – № 110); до П. Плетньова від 28 березня – 9 квітня н. ст. з Брюселя і 30 квітня н. ст. зі Страсбурга (*Перетц Л.* Листування П. А. Куліша з П. П. Плетньовим. – Арк. 22; *Петров В.* Пантелимон Куліш у п'ятдесяті роки. – С. 370), до Г. Галагана від 1 травня н. ст. зі Страсбурга (ІР НБУВ. – Ф. III. – № 173). Перед виїздом за кордон, по дорозі з Петербурга до Мотронівки, Куліш заїхав до рідного Воронежа, дав хрещениці Оленці (у дівочтві Вовківні) 106 крб. сріблом (лист до Д. Каменецького від 10 лютого 1858 р. з Мотронівки: Киевская старина. – 1898. – Кн. 12. – С. 345).

³⁶⁹ ІР НБУВ. – Ф. I. – № 28853.

³⁷⁰ Киевская старина. – 1898. – Кн. 12. – С. 346–347.

«арифметичним народом»³⁷¹. Тим-то, повернувшись на батьківщину, Куліш признався Каменецькому в листі від 7 липня 1858 р. з Мотронівки:

«Я теперь пишу и дорожу тем, что могу здесь писать. После обзора Европы я влюблён в Малороссию и даже в её жизнь. Желал бы никогда с ней не расставаться»³⁷².

За обґрунтованою гіпотезою Василя Бородіна, у Куліша ще перед від'їздом за кордон виникла ідея надрукувати деякі Шевченкові твори у книжковій серії «Русская библиотека», що її започаткував 1858 р. ляйпцизький видавець і книгар Вольфганг Гергард за редакцією Івана Головіна – російського письменника, емігранта, заочно засудженого в Росії на каторжні роботи за відмову повернутися на батьківщину. Перебувавши за кордоном, Куліш передав І. Головіну рукопис поетичних творів Шевченкових за своїм добором та у власній редакторській мовноправписній обробці (кулішівка з розставленими наголосами). Невдовзі оголошення на обкладинці четвертого тому «Русской библиотеки» про те, що в ній друкуватимуться невидані твори Шевченка, зробило ведмежу послугу поетові, і він змушений був заздалегідь (у листопаді 1858 р.) сам з'явитися до начальника III відділення і попередити, що ніяких рукописів Головіну не передавав. Наступного року в Ляйпцизі восьмим випуском згаданої серії вийшла збірка «Новые стихотворения Пушкина и Шевченки», де вперше надруковано майже всі найразючіші зразки політичної поезії Шевченка 40-х років: «Кавказ», «Холодный Яр», «Як умру, то поховайте...», «Розрита могила», «Гоголю» (під назвою «Думка»), «І мертвим, і живим...». Ця книжечка мала надзвичайно важливе значення для поширення позацензурних творів Шевченка в півдавстрійській і підросійській Україні та інших європейських країнах³⁷³.

Як на мене, Куліш міг віддати до друку за кордоном гострополітичні твори Шевченка тільки сподівавшись, що їх буде опубліковано цілком анонімно, тобто без зазначення прізвищ і публікатора, і самого автора (лише в такому разі ця публікація не могла зашкодити нікому з них). (У такий спосіб – або під псевдонімами – Куліш потім, у 1867–1871 рр., друкував свої твори, не прохідні для російської цензури, у Львові та Відні.) Дібравши тексти, що їх неможливо було опублікувати в Російській імперії, і переписавши їх своїм правописом, Куліш, очевидно, не залишив на рукописах жодних вказівок на те, хто є автором цих творів (мабуть, через те видавці збірки, самовільно подавши поетове прізвище на обкладинці, титульній сторінці та під його віршами, допустилися помилки: «Шавченко»).

У Швейцарії Куліш відвідав знаний Шильйонський замок, верхні поверхи якого на той час слугували державною тюрмою, а підземелля і герцогський палац показувано іноземцям. Цей замок у Кулішевій уяві асоціювався із Байроновою поемою «Шильйонський в'язень», і, повний літературних амбіцій, він залишив (очевидно, на стіні) автограф. Пізніше його прочитала там Марко Вовчок, яка, за словами Павла Анненкова в листі до М. Макарова від 16/28 травня 1860 р., «дуже тонко посміялася з Куліша, котрий у Шильйоні над іменем Байрона поставив величезними літерами своє рівнозначне ім'я...»³⁷⁴

³⁷¹ Див. витяги з його тогочасних листів до П. Плетньова: *Петров В.* Пантелеймон Куліш у п'ятдесяті роки. – С. 363–378.

³⁷² Киевская старина. – 1898. – Кн. 5. – С. 234.

³⁷³ Див.: *Бородин В. С.* «Новые стихотворения Пушкина и Шевченко»: Біографія книжки // *Новые стихотворения Пушкина и Шавченки: Факсимильное издание.* – К., 1990. – С. 1–27.

³⁷⁴ Цит. за: *Лобач-Жученко Б. Б.* Літопис життя і творчості Марка Вовчка. – С. 81. На звороті німецькомовної географічної та політичної карти, з якою подорожував Куліш (Post und Eisenbahn

Потребує ретельної перевірки свідчення Лева Жемчужникова, залишене у старечих спогадах, про те, що в Парижі у нього з певною метою побував Куліш:

«Приехал я из Парижа в Петербург осенью 1860 года с женою и детьми <...>. Из близких знакомых, знавших историю моей женитьбы, находился тогда в городе один П. А. Кулиш, посетивший меня в Париже, к которому я и отправился на другой день по приезде».

І далі, зазначивши, що в них у Парижі був портрет Шевченка у смушевій шапці й кожусі, пояснив:

«По просьбе Кулиша, мною были заказаны первому в Париже литографу Муильрону с фотографий портреты: Кулиша, Костомарова и Шевченко, прекрасно выполненные, которые ныне составляют чрезвычайную редкость»³⁷⁵.

Про Кулішів приїзд до нього в Париж Жемчужников згадав і в листі до О. Кониського 18 жовтня 1897 р.:

«О жизни Шевченка в Петербурге, после его ссылки, в 1858 и 59 годах, я ничего не могу сказать, так как жил в то время за границей. В Париже я узнал подробности возвращения Шевченки от Кулиша, кот<орый> по приезде туда рассказал; он же привёз мне фотографические портреты Шевченки, Костомарова и свой, для того чтобы, чрез моё посредство и под моим наблюдением, с них сделаны были литографии. Портреты были прекрасные, и я исполнил его просьбу; они были налитографированы лучшим литографом Муильроном (А. Mouilleron). Вместе с сим Кулиш привёз мне от Шевченки другой его фотографический портрет в подарок за участие в облегчении его положения, о чём узнал он от друга своего Мих. Матв. Лазаревского и Кулиша»³⁷⁶.

На жаль, спогади Жемчужникова про те, що Куліш відвідав його в Парижі й особисто передав світлини для літографування, не підтверджуються іншими джерелами, та й навіть не зовсім узгоджуються з ними. Жемчужников виїхав у Західну Європу зі своєю нареченою – викраденою кріпачкою де Бальменів Якилиною (Ольгою) навесні 1857 р.: спочатку зупинилися у Бреславлі (Вроцлаві), потім у Дрездені, далі у Берні, дібралися до Женевського озера й на довше осіли в одному зі швейцарських сіл; восени перебралися на stále до Парижа³⁷⁷. Очевидно, по від'їзді за кордон Жемчужников листувався з Кулішем, бо останній повідомляв дружину в петербурзькому листі від 1 червня того-таки року:

Karte von Deutschland den Niederlanden, Belgien und der Schweiz, bearbeitet nach L. Fridrich's Post-Eisenbahn und Reise-Karte von Mittel-Europa. Gothe: Justus Perthes, 1857), є, зокрема, його олівцеві замальовки сільськогосподарських робіт у Шильйоні (датовано: «Chillon, mai 22») і самого Шильйонського замку (датовано: «Le chateau de Chillon. Mai 24») (ІР НБУВ. – Ф. 338. – № 6).

³⁷⁵ Жемчужников Л. М. Мои воспоминания из прошлого. – Лг., 1971. – С. 338, 339.

³⁷⁶ Возняк М. З оточення Тараса Шевченка // Культура [Львів]. – 1925. – № 3. – С. 41. Ті самі відомості Жемчужников виклав і в спогадах про Куліша в листі від 11 жовтня 1897 р. до В. Шенрока: «В 1858 г. я уехал за границу и занимался в Париже, где навестил меня П<антелеймон> А<лександрович>, причём привёз мне дорогой для меня подарок от Шевченки, его собств<енный> портрет, в благодарность за моё некоторое участие в облегчении его судьбы. Он же привёз мне и другие портреты фо<то>графические: Шевченки в шапке и шубе; Костомарова и свой. Цель доставки этих портретов мне состояла в том, чтобы я заказал с них литографии, что я и сделал. Они были исполнены лучшим литографом А. Mouilleron» (ІР НБУВ. – Ф. І. – № 31045).

³⁷⁷ Жемчужников Л. М. Мои воспоминания из прошлого. – Лг., 1971. – С. 255, 268–270, 276–278.

«Жемчужников уехал с своею собственностью в Рим. Дебальманы живут в Дрездене и очень любезно зовут его к себе, вероятно, полагая, что он за границей без собственности»³⁷⁸.

За наявними відомостями, Куліш виїздив за кордон уперше навесні 1858 р., вдруге навесні 1859-го, а потім навесні – влітку 1861-го, коли Жемчужников з літографіями вже повернувся до Петербурга. Паризький літограф, гравер і маляр Адольф Мультерон зробив Шевченкову літографію за світлиною петербурзького знімка Генріха Денъера, на якій бачимо поета в шапці й кожусі та без бороди³⁷⁹. Сфотографуватися у такому вигляді у студії Денъера Шевченко міг не раніше зими 1858/59 р.³⁸⁰ Таким чином, узяти із собою у подорож 1858 р. Шевченків фотопортрет Куліш не міг. Та й з вищезитованих його подорожніх листів видно, що 1858 р. він із дружиною до Парижа не доїхав, а з Бельгії (Брюсель – Намюр – Льеж) повернув до Німеччини (Ахен – Кельн). До того ж і Жемчужникова не було в Парижі від 19/31 січня десь до першої декади червня (ст. ст.) 1858 р., бо тоді він разом із братом Володимиром здійснив подорож до Єрусалима (через Бельгію, Прусію, Богемію, Австрію, Грецію, яку залишили вже 19 лютого (3 березня), далі через арабські міста Олександрію та Бейрут; верталися через Бейрут, Кіпр, Константинополь, потім Лев сам добрався Дунаєм до Відня, а відтак до Парижа, куди прибув не пізніше 25 червня н. ст.)³⁸¹. До Відня приїхав увечері 28 травня (10 червня) і пробув там «короткое время» (мабуть, кілька днів)³⁸². Десь тоді заїжджав до австрійської столиці проїздом до Львова Куліш із дружиною, однак невідомо, чи вдалося їм зустрітися (на жаль, спогади Жемчужникова опубліковано з купюрами).

Немає відомостей і про те, що Куліш заїздив до Парижа у травні 1859 р., коли подорожував за маршрутом: Ковно (Каунас, 26 квітня) – Кенігсберг (28 квітня) – Берлін (30 квітня, 2 травня, 7–8 травня) – Твер (16 травня)³⁸³. Збирався податися з Німеччини лише до Швейцарії («Едва ли я усижу долго в Дрездене и Мюнхене. Швейцария сильно манит меня к себе», – ділився намірами з Каменецьким 26 квітня з Ковна). З Кенігсберга 28 квітня знов-таки повідомляв Каменецького, що з Берліна хоче виїхати в перших числах травня лише «в Саксонскую Швейцарию дня на три, на четыре, пока подоспеют в Берлин спутники»³⁸⁴ (Марко

³⁷⁸ ІР НБУВ. – Ф. І. – № 28792.

³⁷⁹ Яцюк В. Таїна Шевченкових світлин. – К., 1998. – С. 26–37; Яцюк В. М. Віч-на-віч із Шевченком. – С. 66, 92.

³⁸⁰ За щоденниковим записом від 30 березня 1858 р., Шевченко того дня в якогось петербурзького фотографа «заказал фотографический портрет в шапке и тулупе <...>» (Шевченко Т. Г. Повне збір. творів: У 12 т. – К., 2003. – Т. 5. – С. 168). На цій світлині поет іше з бородою (див.: Яцюк В. Таїна Шевченкових світлин. – С. 12–18; Яцюк В. М. Віч-на-віч із Шевченком. – С. 88), яку напередодні збирався поголити, бо мав показатися своєму головному наглядачеві – петербурзькому обер-поліцейстерові Петрові Шувалову, що перед ним йому як рядовому на відставці негоже було з'являтися бородатим (щоденниковий запис від 29 березня 1858 р.: Шевченко Т. Г. Повне збір. творів: У 12 т. – Т. 5. – С. 168). Поголився не пізніше 6 квітня, бо того дня, згідно із щоденниковим записом, побував ув обер-поліцейстера (Там само. – С. 171). На світлині, з якої зроблено літографію, Шевченко в новому кожусі зі смушковим коміром і новою смушковою шапкою, що їх пошив собі на зиму 1858/59 р., після того як комендант Новопетровського укріплення Іраклій Усков, на постове прохання, висловлене в листі від 4 липня 1858 р. (Там само. – Т. 6. – С. 173, 456), надіслав йому п'ять чорних смушків (лист від 9 вересня 1858 р.: Листи до Тараса Шевченка. – С. 121, 289).

³⁸¹ Жемчужников Л. М. Мои воспоминания из прошлого. – Лг., 1971. – С. 286–320.

³⁸² Там само. – С. 319.

³⁸³ Див.: Нахлік Є. Подружнє життя і позашлюбні романи Пантелеймона Куліша. – С. 135–143.

³⁸⁴ Киевская старина. – 1898. – Кн. 6. – С. 367, 368.

Вовчок із сином). Проблематично, щоб Куліш зміг здійснити подорож із Берліна до Парижа й назад до Твері за такий короткий строк (7/8–16 травня). Адже дорога з Берліна до Парижа залізницею тривала десь добу³⁸⁵, додаймо ще добу на повернення назад, із Берліна до Петербурга (залізницею до Кенігсберга й далі каретою) треба було добиратися щонайменше шість діб³⁸⁶. Виходить усього вісім діб (за умови негайного повернення з Парижа назад). Отож у найкращому випадкові Куліш, якби виїхав із Берліна до Парижа 7 травня, щойно 15 травня міг би повернутися до Петербурга. Проте малоімовірно, щоб він, уперше прибувши до Парижа, не скористався нагодою чимдовше ознайомитися з містом.

Якщо слушне припущення Володимира Яцюка, що літографію Костомарова зроблено з його парного фотопортрета з Кулішем³⁸⁷, то важливо з'ясувати, коли вони могли разом сфотографуватися. По засланні це могло статися найраніше хіба що в лютому – навесні 1856 р. в Москві чи Петербурзі або у травні чи пізньої осені 1857 р. в Петербурзі, під час приїздів туди Костомарова³⁸⁸ та їхніх документально встановлених або ймовірних зустрічей. Утім, імовірність такого поспішного фотографування невелика, надто якщо взяти до уваги, що в лютому – травні 1856 р. Костомаров заслаб на очі³⁸⁹. Удруге Костомаров прибув із Саратова до Петербурга 20 липня 1858 р. і пробув там майже до кінця серпня, але Куліш тоді літував у Мотронівці. На сталі ж Костомаров переїхав до столиці в середині травня 1859 р., на запрошення обійняти кафедру російської історії Петербурзького університету³⁹⁰. Проте від третьої декади квітня до першої декади листопада 1859 р. Куліша не було в Петербурзі³⁹¹. Отож, якщо Куліш і Костомаров не сфотографувалися разом у лютому – навесні 1856 р., у травні чи пізньої осені 1857-го (а найправдоподібніше, тоді ні такої нагоди, ні самого бажання ще не було), то потім вони могли зазнимкуватися вже тільки після першої декади

³⁸⁵ Так, Тургенев 30 квітня 1860 р. ще був у Берліні, а вже наступного дня, 1 травня, – у Парижі (див. «Указатель мест пребывания И. С. Тургенева с 1859 по 1861 год»: *Тургенев И. С. Письма*. – Т. 4. – С. 683).

³⁸⁶ Так, Марко Вовчок із Тургенєвим виїхали з Петербурга ввечері 29 квітня 1859 р., а прибули до Берліна 5–6 квітня (*Лобач-Жученко Б. Б. Літопис життя і творчості Марка Вовчка*. – С. 50, 51). Наступного року Тургенєв виїхав з Петербурга 24 квітня, 28-го був у Кенігсберзі, а 30-го доїхав до Берліна (див. «Указатель мест пребывания И. С. Тургенева с 1859 по 1861 год»: *Тургенев И. С. Письма*. – Т. 4. – С. 683).

³⁸⁷ Яцюк В. Прижиттєві портрети Куліша. – С. 61–62.

³⁸⁸ *Костомаров Н. И. Автобиография*. – С. 500–501, 502, 516.

³⁸⁹ *Там само*. – С. 502; Кулішів лист до О. Навроцького від 29 лютого 1856 р. з Москви (ІР НБУВ. – Ф. І. – № 29242).

³⁹⁰ *Костомаров Н. И. Автобиография*. – С. 521, 522, 524.

³⁹¹ Повернувшись із-за кордону і з'явившись 16 травня у Твері, він звідти подався із дружиною у подорож по Волзі (Нижній Новгород, Казань, Саратов); зупинилися в середині червня аж у селі Малинівка Балашовського повіту Саратовської губернії, на річці Хопер (лівій притоці Дону), в маєтку графа Олексія Толстого, письменника, де брат Олександри Михайлівни Олімпій Білозерський був управителем; затрималися там майже до кінця вересня (див. Кулішеві листи до Д. Каменецького від 16 травня з Твері, невідомо якого числа травня з Нижнього Новгорода, 27 травня з Казані, 15 червня, 10 серпня, 12 вересня з Малинівки: *Киевская старина*. – 1898. – Кн. 6. – С. 371–379; лист Олександри Куліш до М. Максимовича від 24 вересня 1859 р. з Малинівки: ІР НБУВ. – Ф. X. – № 14714. – Арк. 54–55). Десь із кінця вересня до першої декади листопада Куліші затрималися в Москві – див. Кулішеві листи до Д. Каменецького: від 12-го і 15 вересня з Малинівки, московські листи від 8-го, 10-го, 19 жовтня 1859 р. (*Киевская старина*. – 1898. – Кн. 6. – С. 378–381), 5-го і 28 жовтня того ж року (*Там само*. – Кн. 12. – С. 347, 349). «Ми наняли квартиру до 10 ноября <...>» (*Там само*. – С. 349).

листопада 1859 р., коли Куліш повернувся до Петербурга. Якщо так, то й у травні 1859 р. Куліш не міг передати Жемчужникову фотографію портрету Костомарова, навіть якби й заїжджав до Парижа.

Літографовані портрети Шевченка, Куліша й Костомарова у великому форматі тиражовано у виданні «Портреты украинских писателей, изданные Д. Каменецким» (Санкт-Петербург, 1861. – Вып. 1)³⁹². Готувати це видання Каменецький почав, правдоподібно, не раніше лютого 1860 р., бо 26 лютого з Петербурга Куліш із цього приводу писав до О. Бодяньського:

«Хоче один земляк видавати Галерею портретів українських писателів, то й Ваш портрет сюди неодмінно треба вмістити. Будьте ласкаві, спасибі Вам, вишліть гарненьку фотографію, та ще й писульку, що Ви дозволяєте Данилу Семеновичу Каменецькому Вашу шановну парсуну налітографировать от у такой-то колекції»³⁹³.

Якби Каменецький заповзівся укласти збірку літографованих портретів українських письменників торік, то й Куліш сповістив би про це Бодяньського раніше. Прикметно також, що 24 лютого 1860 р. Куліш із Петербурга повідомляв про цей захід і Марка Вовчка в Гайдельберзі:

«Каменецкий издаёт “Галерею портретов украинских писателей” для приобретения денег на издание популярных книг. Я, Костомаров и Шевченко подписали ему лист, уполномочивающий его одного издать наши портреты. Для первого выпуска не достаёт Вашего портрета. Пришлите!»

А в наступному петербурзькому листі – від 15 березня – дорікав їй, що вона не наважується «дати свій портрет для такого святого дела», як «Галерея портретів українських письменників»³⁹⁴. Виходить, що саме в лютому – березні 1860 р. ідея літографування портретів стала для Куліша актуальною. Варто звернути увагу й на те, що на звороті титульної сторінки Кулішевої книжки «Хуторская философия и удалённая от света поэзия», видрукованої 1874 р. й випущеної у світ 1879-го, подано відбиток літографованого портрета Куліша з підписом, зробленим «уїдливым» київським правописом, запровадженим 1873 р.: «П. Куліш в році 1860». Ця дата, що її проставив сам автор, могла означати не тільки рік літографування, а й рік фотографування. Вищесказане дає підстави припустити, що Куліш міг зазнимкуватися зумисне для «Галереї портретів українських письменників» у лютому 1860 р.³⁹⁵ і десь навесні з'їздити до Парижа для замовлення літографій. Щоправда, в петербурзькому листі від 24 лютого 1860 р.

³⁹² Про це сповістила «Основа» у лютому числі за 1861 р. (рубрика «Извещения»). Ці три портрети у зменшеному вигляді можна побачити, зокрема, у книжечці в металевій оправі, куди їх уміщено згодом разом із фотопортретами інших письменників: ЧИМ. – № Ад 225–97/1933. Оригінал же Кулішевої літографії у великому форматі із зазначенням виконавця (А. Mouillon), наклеєний на паспарту з підписами – друкованим (П. А. Куліш) та факсиміле (П. Куліш), із дарчим написом «Милому другу Ивану Филипповичу Хильчевскому» (усе без дат), див.: ІР НБУВ. – Ф. III. – № 16713.

³⁹³ Киевская старина. – 1898. – Кн. 2. – С. 312.

³⁹⁴ *Листи* до Марка Вовчка. – Т. I. – С. 86, 87. Свою відмову Марко Вовчок у відписі до Каменецького (орієнтовно наприкінці лютого 1860 р., коли отримала Кулішевого листа від 24 лютого) пояснила так: «Не посылаю портрета. Вы знаете, что думаю я об этом, да и нет у меня похожего» (*Вовчок Марко*. Твори: В 7 т. – К., 1967. – Т. 7. – Кн. 2. – С. 55).

³⁹⁵ За моїм здогадом, що світліну зроблено також у Деньєра, бо на виставці в Академії мистецтв 1861 р. цей фотограф демонстрував власні знімки Шевченка й Куліша, що засвідчує «Указатель художественных произведений годичной выставки Императорской Академии художеств за 1860–1861 академический год», виданий у Петербурзі 1861 р. (див.: *Яцюк В.* Таїна Шевченкових світлин. –

до Марка Вовчка він просив її одписувати на ім'я Каменецького, позаяк сам збирався незабаром або за якийсь час (залежно від того, друкуватиме свій «український словарь» тепер чи відкладе до осені) виїхати з Петербурга не на Захід, а в Україну³⁹⁶. Тим часом у наявних відомостях про хронологію подій в тогочасному житті Кулішевому є прогалина, яка підкріплює здогад про його можливу поїздку до Парижа наприкінці березня – на початку квітня 1860 р.³⁹⁷

Утім, немає певности, що Куліш узагалі відвідав Жемчужникова у Парижі, а то більше, вручив йому там світлини для літографування (між іншим, у старечих спогадах Жемчужникова трапляються помилки в датах, іменах, фактах). Міг Куліш із Петербурга й передати кимсь. Наприклад, Тургенєвим, який після перебування у російській столиці від 9 лютого до 24 квітня 1860 р. виїхав до Парижа, де залишався від 1 до 23 травня³⁹⁸. Тургенєв іще раніше був знайомий із Жемчужниковим, який із Линовиці надсилав йому до Петербурга свої малюнки для продажу й одержував од нього поштою гроші³⁹⁹. Щоправда, у листах Тургенєва 1859–1861 рр. немає згадок не тільки про передачу в Парижі чужих фотографій Леву Жемчужникову, а й узагалі про цього художника. До того ж із листа Тургенєва до Марка Вовчка від 20 березня 1860 р. випливає, що на той час у Петербурзі він не спілкувався з Кулішем («Я часто вижусь с Шевченко <...>. О Кулише доходят разные слухи <...>») ⁴⁰⁰. Ясна річ, це ще не означає, що при потребі не могло бути їхніх контактів після 20 березня – до 24 квітня (дня виїзду Тургенєва за кордон).

Іще ймовірніше, що Куліш міг передати світлини Жемчужникову Едвардом Желіговським, своїм знайомим і близьким другом Василя Білозерського. Звільнений із заслання у січні 1857 р., Желіговський у лютому оселився в Петербурзі, де відновив дружні стосунки з Василем Білозерським, із яким познайомився ще на засланні у Петрозаводську⁴⁰¹. Костомаров згадував, що до нього в Петербурзі якось прийшли, рекомендуючись від імени Білозерського й Куліша, Желіговський, Зигмунт Сераковський і Володимир Спасович і що з Желіговським, який перед від'їздом 1860 р. за кордон років три проживав у Петербурзі, він часто бачився у Білозерського та приймав їх обох у себе⁴⁰². Добре знав Желіговського з тих часів і Лев Жемчужников, який пізніше (в листі від 24 січня 1898 р. до О. Кониського)

С. 29, 37; *Яцюк В. М.* Віч-на-віч із Шевченком. – С. 92). Гадаю також, що Денєрову світлину Шевченка в новому зимовому одязі, з якої зроблено літографію, могло бути виконано або взимку 1858/59 р., або взимку 1859/60 р.

³⁹⁶ *Листи до Марка Вовчка.* – Т. 1. – С. 86.

³⁹⁷ Петербурзькі листи Куліша датовано: 15 березня – до Марка Вовчка (*Листи до Марка Вовчка.* – Т. 1. – С. 87–88), 23 березня – до Петербурзького цензурного комітету з проханням дозволити надрукувати окремими книжечками твори з альманаху «Хата», Шевченкового «Кобзаря» та Квітчиних «Повістей», 13 квітня – до цього-таки комітету з проханням повернути йому подані раніше примірники цих видань (забрав 15 квітня) (*Бородін В. С. Т. Г. Шевченко і царська цензура.* – С. 142–143). 28 квітня Куліш уже написав листа з Полтави до Каменецького в Петербург (Київська старина. – 1898. – Кн. 6. – С. 381). Для того щоб довести або спростувати версію про Кулішеву поїздку до Парижа навесні 1860 р., треба документально з'ясувати його місцеперебування від 23 березня до 13 квітня.

³⁹⁸ Див. «Указатель мест пребывания И. С. Тургенева с 1859 по 1861 год»: *Тургенев И. С. Письма.* – Т. 4. – С. 683.

³⁹⁹ *Жемчужников Л. М.* Мои воспоминания из прошлого. – Лг., 1927. – С. 97.

⁴⁰⁰ *Тургенев И. С. Письма.* – Т. 4. – С. 176.

⁴⁰¹ Див. запис від 11 березня (н. ст.) 1857 р. з петербурзького щоденника Желіговського: *Писаржк Г.* Роль русских и украинцев в жизни и творчестве Эдварда Желиговского. – С. 229.

⁴⁰² *Костомаров Н. И.* Автобиография. – С. 567.

згадав його в переліку своїх знайомих петербурзьких поляків: «Я хорошо знал Круневича (доктора), Б. Залеского, Желяговского (Сову) <...>»⁴⁰³. Павла Круневича, лікаря, котрий до 1857 р. був на засланні в Оренбурзькому краї, а потім оселився у Петербурзі й лікував Шевченка перед його смертю⁴⁰⁴, Жемчужников міг знати ще до свого від'їзду за кордон (навесні 1857 р.) і вже напевно знав по поверненні (у жовтні 1860 р.⁴⁰⁵). Із Броніславом Залеським (а йдеться саме про нього, бо про всіх трьох у листі мовлено як про засланців, котрі добре відгукувалися про Василя Перовського, генерал-губернатора Оренбурзького краю, дядька Жемчужникова) він міг спілкуватися у Петербурзі після свого повернення з Парижа й до від'їзду Бр. Залеського за кордон⁴⁰⁶. А з Желіговським Жемчужников міг зустрітися у Петербурзі в лютому – навесні 1857 р. й пізніше в Парижі навесні – восени 1860 р. Адже, звільнившись зі служби 22 січня 1860 р., Желіговський невдовзі виїхав за кордон і прибув до французької столиці, де надумав оселитися; щоправда, залишався там недовго і вже на початку квітня (ст. ст.) приїхав тимчасово до Лондона для зустрічі з Герценом (як свідчить лист останнього до Желіговського від 17 квітня н. ст. 1860 р.); відтак повернувся до Парижа⁴⁰⁷. Про те, що Желіговський привіз до Парижа передачі від петербурзьких приятелів, частково засвідчив інший польський поет – Юзеф-Богдан Залеський, який тоді мешкав у французькій столиці й у коментарі до свого вірша «Тарасова могила» згадав, що від прибулих Броніслава Залеського та Желіговського дістав кілька зошитів Шевченкових поем та віршів, правдоподібно, ніколи не друкованих⁴⁰⁸.

Нарешті, не слід відкидати й того, що світлини для літографування Куліш Жемчужникову міг надіслати. На таке припущення наводить згадка у спогадах Жемчужникова: «За мою заочную любовь к нему Шевченко прислал мне благодарность в Париж через Лазаревского и Кулиша и выслал свой портрет»⁴⁰⁹. Тоді-таки, на старості, Жемчужников писав про це й у листі до О. Кониського 27 жовтня 1898 р.: «У меня тоже есть два портрета Тараса Григорьевича, из кот<орых> один был выслан мне покойником, через Кулиша, в Париж, а другой – маленькая и очень хорошая фотография, весьма характерная»⁴¹⁰. В обох випадках написане можна розуміти двояко: або Куліш особисто при зустрічі передав поетів портрет (і словесну подяку) або від імени Шевченка надіслав його (їх) поштою.

⁴⁰³ Культура [Львів]. – 1925. – № 3. – С. 43.

⁴⁰⁴ *Большаков Л. Н.* Круневич, Павел Адамович // *Большаков Л. Н.* Оренбургская Шевченковская Энциклопедия: Тюрма. Солдатчина. Ссылка. Энциклопедия одиннадцати лет: 1847–1858. – Оренбург, 1997. – С. 181–182.

⁴⁰⁵ «<...> я приехал в Петербург в октябре 1860 года <...>» (*Жемчужников Л. М.* Мои воспоминания из прошлого. – Лг., 1971. – С. 341).

⁴⁰⁶ Бр. Залеський прибув до Петербурга у вересні 1859 р. й до 10 жовтня наступного року брав участь у засіданнях редакційних комісій з готування селянської реформи як член-експерт (*Жур П. В.* Труды и дни Кобзаря. – С. 384, 435). За кордон (до Франції) виїхав, за одними відомостями, 1860 р. (*Большаков Л. Н.* Залеский, Бронислав Францевич // *Большаков Л. Н.* Оренбургская Шевченковская Энциклопедия. – С. 134), за іншими – близько 1862 р. (*Zaleski Bronisław // Bibliografia literatury polskiej «Nowy Korbut».* Romantyzm. Nasza osobowe. – Warszawa, 1972. – S. 356).

⁴⁰⁷ Див.: *Писаржк Г.* Роль русских и украинцев в жизни и творчестве Эдварда Желиговского. – С. 237–238.

⁴⁰⁸ *Zaleski Bohdan.* Objasnienia. Mogila Tarasowa // *Zaleski Bohdan.* Wieszcze Oratorium w dumach a dumkach. – Poznań, 1866. – S. 225 (на літографічній обкладинці зазначено: Paryż, 1865).

⁴⁰⁹ *Жемчужников Л. М.* Мои воспоминания из прошлого. – Лг., 1971. – С. 345.

⁴¹⁰ Культура [Львів]. – 1925. – № 3. – С. 48.

У цих спогадах Жемчужников мав на увазі лише подарований йому портрет Шевченків, але Куліш міг надіслати і три портрети для літографування. А що світлини можна було доставити поштою, свідчить вищезгадане Кулішеве прохання до Марка Вовчка надіслати свій фотопортрет.

У кожному разі, про те, що Куліш 1860 р. поживав свої взаємини з Левом Жемчужниковим, свідчить присвята йому повчальної белетризованої «истории <...> героя нашего времени» «*Старосветское двѣрище. Душеспасительное размышление*», – цей твір датовано «20 августа 1860. Васильевка» (Основа. – 1861. – № 3). Певно, Куліш мав за щось почуватися вдячним Жемчужникову.

Після 10 травня 1861 р. Куліш вирушив у закордонну подорож разом із Миколою Костомаровим⁴¹¹. Перед тим у листі від 7 квітня 1861 р. до Ганни фон Рентель він так пояснював мету цієї мандрівки:

«Мы с Костомаровым предпринимаем с 1862 года издание “Вестника Европы”, так надобно приискать корреспондентов для этого журнала в центрах европейского просвещения, чтобы получать свежие новости не из журналов заграничных, а от самих писателей иностранных»⁴¹².

Натомість пізніше в белетризованій автобіографії мету їхнього виїзду за кордон Куліш означив інакше – як суто приватну: «купатись у морі». Виглядає, що так насправді й було. Поїхали на Середземноморське побережжя (через Берлін, Ляйпциг, Нюрнберг, Аугсбург, Констанцьке озеро, швейцарські міста Рорбах і Кур, Комське озеро, Комо, Мілан до Генуї). Місяць мешкали в Ніцці й Монако, на два тижні повернулися до Генуї («Жизнь Куліша») [I; 259]. Подорожували залізницею, кінним екіпажем, пароплавом⁴¹³. Куліш потребував доброго відпочинку по інтенсивній літературній та видавничій праці, а надто ж по редакторських конфліктах в «Основах». У листі до Параски Глібової від 28 травня 1861 р. з Берліна він скаржився:

«<...> право, я почувствовал, как будто я бежал на родину из чужой стороны: столько пошлостей, глупостей и гадостей перетерпела душа моя от просвещённых представителей несчастной Украины. <...> я болен, и мне надо лечиться чужими языками, чужими нравами, чужою историею»⁴¹⁴.

До Італії приїхали під час усенародного святкування здобуття нею незалежності від Австрійської імперії, династій Габсбургів та Бурбонів, об'єднання і проголошення в березні 1861 р. Італійського королівства (у формі конституційної монархії), у чому вирішальну роль відіграв П'ємонт, історична область із центром у Турині, головне вогнище Рисорджименто. Незабутніми враженнями од визволеної Італії Куліш ділився з Параскою Глібовою у листі від 2 червня 1861 р., надісланому з Мілана :

«Мы приехали в Милан в день торжественного празднования итальянской свободы и воссоединения Италии. Все улицы сияли трёхцветными флагами; из окон веяли разноцветные флаги. В Миланском соборе слушали мы великолепную обедню с двумя органами и лучшею в мире певчею. <...> мы видели тысяч десять народа, собравшегося в церкви»⁴¹⁵.

⁴¹¹ Цим числом датовано петербурзький лист Куліша до В. Буткова (Киевская старина. – 1905. – Кн. 2. – С. 330).

⁴¹² Іл. – Ф. 18. – № 96.

⁴¹³ Костомаров Н. И. Автобиография. – С. 538–543.

⁴¹⁴ Червоний шлях. – 1924. – № 8/9. – С. 278.

⁴¹⁵ Там само. – С. 279.

Для релігійної толерантності Куліша та його любови до культури й мистецтва показово, що він, хоча й православний, щиро захоплюється римо-католицьким богослужінням.

У визволеній Італії піднесена, урочиста атмосфера відродження національної державности й об'єднання країни посилювала в Куліша заповітні мрії про національну волю і соборність України й навіть знову пробудила в ньому виявлений ще в 40-х роках поетичний дар. За спогадами Куліша, на них із Костомаровим часто знаходило натхнення вести розмову церковнослов'янською мовою, яку вони знали досконало, і навіть віршувати на старовинний смак (гравшись, зверталися один до одного «отче Николае», «отче Пантелеймоне» чи ще й з означенням «честнійший»; потім деякі листи та уривки в листах до Костомарова з Варшави 1865–1867 рр. Куліш писав також по-церковнослов'янському). По дорозі з Монако склали російською мовою (із церковнослов'янськими) і декламували жартівливий вірш, перша й третя строфи якого належали Костомарову, а друга й четверта – Кулішеві. Унаслідок цих «иноческих шалостей», у Куліша з'явилася охота писати українські вірші, і він, не признавшись про це Костомарову, який з Генуї вирушив назад до Петербурга, залишився подорожувати по Італії вже сам⁴¹⁶. Читав Данте і його біографію. На березі озера Лаго-Маджоре в передгір'ї Ломбардських Альп з-під Кулішевого пера вийшли перші ліричні «думи» («Lago Maggiore», «Народня слава», послання «До Данта, прочитавши його поему “Пекло”»), героїко-історичні поеми «Солониця», «Кумейки», початок «Дунайської думи» («Жизнь Куліша») [I; 259]. Психологічно це цілком зрозуміло: по напруженій праці, подавшись на відпочинок і розпружившись, людина не раз або раптово хворіє (коли організм ослаблений), або, вивільняючи доти притлумлені душевні сили, стає ліричнішою, чутливішою, поринає у спогади, у переосмислення минулого, тягнеться до мистецтва, зокрема пише вірші, коли має хист. А в Кулішеві психіці під час подорожі, як свідчить його щойно цитований лист до Параски Глібової, відбувалася інтенсивна внутрішня перебудова (зведення поррахунків з минулим, перелаштування душевного світу на новий лад):

«Я доволен своим путешествием всего больше потому, что оно делает для меня ясною предшествовавшую жизнь. Я ведь обыкновенно не успеваю пережёвывать то, что попадает в мою душу, и теперь постоянно отрываю жвачку: грубое, но верное выражение. Я много задолжал самому себе в умственной работе. Много так и остаётся во мне неосмысленным, как навалено течением жизни, а это нехорошо: надобно вести внутреннее своё хозяйство в порядке, чтоб не очутиться в хаотическом состоянии. <...> Вот Вам уведомление о том, что со мною делается: делается, как всегда, что-то странное, но необходимое и неизбежное»⁴¹⁷.

Куліш побував у Флоренції, Венеції, Відні⁴¹⁸, далі залізницею добрався до Дунаю («Жизнь Куліша») [I; 259]. У липні на якийсь час зупинився у придунайському місті Віддин, що було в турецьких володіннях («Здесь ведь не Сербия, как Вы обозначили на письме, а Турция», – зауважив він у листі з Віддина до Параски Глібової 28 липня н. ст. 1861 р.⁴¹⁹). Через те що в нього вкрали паспорт, змушений був повернутися з-за кордону раніше, ніж передбачав (для ідентифікації особи

⁴¹⁶ Куліш П. Воспоминания о Николае Ивановиче Костомарове. – С. 72–73.

⁴¹⁷ Червоний шлях. – 1924. – № 8/9. – С. 279.

⁴¹⁸ Див. листа до Параски Глібової від 28 липня н. ст. 1861 р.: Левченко М. До листування П. О. Куліша з П. Х. Глібовою // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – 1927. – Кн. 10. – С. 298.

⁴¹⁹ Там само. – С. 297. Тепер м. Видин у Болгарії.

взяв посвідчення у російського консула на Дунаї)⁴²⁰. Вертався через придунайське місто Тульче, при нагоді подружився з комендантом турецької фортеці, який потім надіслав йому до Петербурга характерного листа разом із російським перекладом місцевого консула⁴²¹, відтак Дунаєм на пароплаві («Жизнь Куліша») [I; 259] спустився до Чорного моря, а далі до Одеси, куди прибув наприкінці липня для зустрічі з книгарем Олександром Великановим⁴²² і куди торік (саме останньої декади липня) вже навідувався. На той час Куліша охоплювало амбівалентне почуття у ставленні до рідної України: ще зберігався неприємний осад в душі від недавніх внутрішньооснов'янських непорозумінь і пліток про його любовні романи, а з іншого – він уже заангажовувався у писання патріотичної поезії українською мовою. Відлуння цих амбівалентних почуттів знаходимо в його одеському листі від 29 липня 1861 р. до Параски Глібової, де він, щоб не дати приводу для базікання «людям с прокажёнными языками», відмовлявся знову приїхати до Чернігова і, стаючи в позу, додавав:

«Может быть, я отрекусь и от остальной Малороссии. Жаль только несчастного народа. Его будущность может быть великою. Одна эта мысль привязывает меня к Малороссии»⁴²³.

З Одеси Куліш заїхав через Полтаву просто до Гоголевої матері у Василівку (8 серпня ще був у дорозі до села, 10-го вже там). Гостював з місяць, багато віршував, живучи в будиночку, з якого милувався мальовничим краєвидом «на воду, на зелень и на небо»⁴²⁴. Від тої місцевости на верхів'ях Говтви (Шишацької) і з'явилося Кулішеве перевтілення у п'ятому з «Листів з хутора» – «Хто такий Хуторянин» – в оповідача-хуторянина Павла Белебня, що нібито має однойменний хутір на березі Говтви, звідси й псевдонім *Козак Белебень*, яким підписано цього листа⁴²⁵. Восени знову подався до Петербурга⁴²⁶.

Тим часом публікація в «Основі» (1861. – № 4, 5, 9, 11/12) розвідки «Гоголь как автор повестей из украинской жизни и истории», про зміст якої Марія Іванівна дізналася з листів своїх московських кореспондентів, зіпсувала Кулішеві стосунки з нею. У петербурзькому листі до Гоголевої матері від 24 грудня 1861 р. він змушений був виправдовуватися:

⁴²⁰ Див. листа до Параски Глібової від 29 липня ст. ст. 1861 р. з Одеси (Червоний шлях. – 1924. – № 8/9. – С. 280).

⁴²¹ *Куліш П.* Воспоминания о Николае Ивановиче Костомарове. – С. 73. Тепер м. Тулча в Румунії.

⁴²² «Теперь пишите мне в Одессу, на имя Александра Семёновича Великанова <...>» (до Параски Глібової 28 липня н. ст. 1861 р. з Віддина: Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – 1927. – Кн. 10. – С. 298).

⁴²³ Червоний шлях. – 1924. – № 8/9. – С. 280.

⁴²⁴ Лист до Д. Каменецького з Василівки від 11 серпня 1861 р. (Киевская старина. – 1898. – Кн. 7/8. – С. 134). Див. також «Жизнь Куліша» [I; 259].

⁴²⁵ «На верхів'ях <...> Говтви есть хутір Белебень. Ото ж мій і хутір. <...> я й сам прозиваюся Белебнем-таки» (*Козак Белебень <Куліш П.>*). Листи з хутора. Лист V: Хто такий Хуторянин // Основа. – 1861. – № 11/12. – С. 123, 128). *Белебень* – високе відкрите місце; глухий, відлюдкуватий хутір. В автобіографічному листі до Куліша від 30 грудня 1854 р. Марія Іванівна Гоголь зазначила, що спадковий масток її діда по батьковій лінії був «на реке Голтве в 7 верстах от нашей Васильевки» (*Крутикова Н. Е. Н. В. Гоголь: Исследования и материалы.* – С. 236).

⁴²⁶ *Куліш П.* Воспоминания о Николае Ивановиче Костомарове. – С. 73. На берегах автографа (чернетки) пісень третьої і четвертої «Великих проводів» зазначено: «На дороге в Васильевку. 1861, авг<уста> 8», «Васильевка. Авг<уста> 10» (Лл. – Ф. 18. – № 33). Листи Куліша до Д. Каменецького датовано: з Василівки – 11 серпня 1861 р., з Петербурга – 3 жовтня 1861 р. (Киевская старина. – 1898. – Кн. 7/8. – С. 133–134).

«Вам из Москвы дали такую точку зрения, что мои суждения показались Вам хулою на Вашего сына, тогда как я выразил к нему глубокое уважение и желал показать, как он, начав писать нетвёрдою рукою и <со> свойственными писателю недостатками, мало-помалу освободился от этих недостатков. Я поставил его как образец для всех начинающих, неопытных писателей, а ошибки его приписывал недостаточному изучению народа украинского и истории Украины <...> Дело идёт об искусстве, о науке, а не о личности Вашего сына. <...>

В сентябрьской книжке “Основы” Вы обратили внимание на отдельные фразы, а в целом та статья говорит всё то же о стремлении Гоголя к совершенству. <...> Славы Вашего сына я никогда иметь не буду, но его терновый венок – моё наследство, и враги мои ничего не могли придумать лучшего, как возложить этот венок на мою голову Вашими непорочными руками, которые я, однако ж, целую как руки матери Гоголя, а по Гоголю и моей»⁴²⁷.

Проте ці літературно-естетичні аргументи не переконали – та й не могли перекопати – серце матері. Прикро вражена, Марія Іванівна передоручила видання синових творів Федорові Чижову. Сміливе оприлюднення оригінального й багато в чому слухного погляду на Гоголя ускладнило Кулішу стосунки з колегами, проте в історико-літературній перспективі важило більше, ніж його видавання Гоголевих творів, де він не мав можливостей для вираження власної творчої індивідуальності.

По відвідинах Полтави, де Куліш читав свої віршотвори, він хвалився Д. Каменецькому 11 серпня 1861 р. з Василівки: «Прочёл я в Полтаве кой-кому сочинения Дунайского поэта, и все пришли в восторг»⁴²⁸. Тим часом, за спогадами Олександра Кониського, зупинившись наприкінці серпня 1861 р. на помешканні мирового посередника І. Д. Стефановича, Куліш запросив до себе Кониського, Пильчикова й Кулика послухати твори нібито відкритого ним десь у Добруджі нового українського поета (нащадка запорожця), який талантом не поступається Шевченкові. Прочитав же, як потім виявили публікації в «Основі» за його підписом, власні вірші, поеми «Дунайська дума» й «Великі проводи».

«Читал он просто, хорошо; но читанное не производило никакого впечатления на слушателей и никто из нас по окончании чтения не выразил ни одобрения, ни порицания новому поэту. Когда же Кулиш спросил моё мнение, я сказал откровенно, что в прочитанных стихотворениях никакой поэзии нет – проза, да и проза не всегда хорошо рифмованная. Кулиш посмотрел на меня свысока и, ничего не отвечая мне, положил рукопись в чемодан»⁴²⁹.

Очевидно, на цих суб'єктивізованих спогадах позначилася вже згадувана образа Кониського на Куліша в середині 90-х років. Різниця в датах, що їх зазначили Куліш у листі та чотири десятиліття по тому Кониський у спогадах (перша декада серпня – кінець серпня), дає підставу припустити, що в розказаних випадках могло йтися про різні зустрічі. Проте не можна відкидати й того, що Куліш і згодом Кониський мали на увазі ту саму зустріч, лише значно перебільшували власні враження від того читання.

Привезені з закордонної подорожі та з України й написані в Петербурзі віршотвори склали поетичну збірку «Досвітки. Думи і поеми», видану в Кулішевій

⁴²⁷ *Письмо* П. А. Кулиша к М. И. Гоголь / Сообщ. П. Е. Щёголев // Литературный вестник. – 1902. – Т. 3. – Кн. 1. – С. 69, 71, 72.

⁴²⁸ Киевская старина. – 1898. – Кн. 7/8. – С. 134.

⁴²⁹ Цит. за: Шенрок В. П. А. Кулиш // Там само. – 1901. – Кн. 7/8. – С. 54.

друкарні навесні 1862 р. (цензурний дозвіл дав 25 березня того самого року цензор Санкт-Петербурзького цензурного комітету літературознавець Стефан Лебедєв). На друкування збірки Куліш просив позики з громадської скарбівні. У датованій 3 грудня 1861 р. заяві – «В Українську Громаду петербурзьку братчика Панька Куліша Прохання» – мотивував своє звернення так:

«Служивши справі народній, скільки було мені снаги, потратив я немалі гроші на книжки, котрі не так-то швидко розкупуваються, і тепер друкую, на вжиток народній, нову “Граматку” <...>, а також “Виговшину” і комедії Квітки. Прошу чесну Громаду вважати, що я вбиточаюсь на таке, з чого сподіваюсь користи нашому товариству Українському, а вваживши, зазвати раду і на раді, перевагою голосів, присудити: видать мені позикою чи в позичку підмогу грошову на друкування книжки: “Думи і поеми” П. Куліша. Книжка моя буде завбільшки з “Кобзаря” святої пам’яті Тараса Шевченка <...>».

Передбачав наклад 1 200, на що, гадав, піде не менш, як «300 цілкових»⁴³⁰.

Куліш сподівався, що не лише обсягом, а й патетикою та художністю «Досвітки» дорівнюватимуть «Кобзареві».

На початку червня 1858 р., повертавшись разом з дружиною із Західної Європи в Україну, Куліш у Львові зустрівся з польським поетом та істориком Августом Бельовським, який запискою запросив до себе на помешкання професора Львівського університету Якова Головацького – спеціально для знайомства «зі знаменитим літератором малоросійським»⁴³¹. Пізніше Куліш прихильно відгукнувся про одну з праць цього польського історика («почтенный труд покойного Августа Бельовского “Pisma Stanisława Żółkiewskiego”, Lwów, 1861, которому польско-русская история очень много обязана») і додав, що сам «имел случай с ним беседовать и сохранил о нём воспоминание как о человеке, жаждущем знать истину, что, надо сказать, весьма часто можно встретить между поляками <...>»⁴³².

З Головацьким у Куліша відразу зав’язалися ділові й суто людські стосунки: він подарував галицькому діячеві деякі видання (зокрема перший том «Сочинений» Гоголя, «Народні оповідання» Марка Вовчка, Літопис Самовидця), просив його скласти ціну іншим книжкам, залишеним у книгаря в різній кількості примірників («Граматка», «Чорна рада», «Записки о Южной Руси», «Проповіді»), і виручку, яка буде, обернути на потреби Народного дому⁴³³. У Львові Куліш купив екіпаж

⁴³⁰ ЧИМ. – № Ал 36–2/523; ІР НБУВ. – Ф. III. – № 45315 (список). Друге видання «Граматики» вийшло двічі: на початку 1861 р. в Кулішевій друкарні (цензурний дозвіл архімандрита Сергія від 29 грудня 1860 р.) і в тій самій верстці наприкінці року (цензурний дозвіл того-таки архімандрита від 25 грудня 1861 р.).

⁴³¹ Кореспонденція Якова Головацького в літах 1850–62 / Видав К. Студинський // Збірник фільологічної секції НТШ. – Л., 1905. – Т. 9. – С. 396.

⁴³² Куліш П. А. История воссоединения Руси. – СПб., 1874. – Т. 2. – С. 214. На останній сторінці зроблено вибачливу дописку з приводу поданої у книжці неправдивої інформації: «Когда книга, кроме последнего листа, была уже отпечатана, автор получил известие, что достопочтенный Август Белёвский жив и здоров <...>» (Там само. – С. 456). Згідно з Кулішевою картотекою «Моя бібліотека по заглавиям книг. 1891», у його мотронівській бібліотеці була книжка «Wstęp krytyczny do Dziejów Polski. August Bielowski. Lwów. 1850» (ІР НБУВ. – Ф. I. – № 28501. – Арк. 10).

⁴³³ Див. Кулішеву записку до Головацького від 8 червня 1858 р.: Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. – Ф. 36. – № 213.

до Борзни під розписку, і серед тих, хто поручився за нього, був Головацький, бо саме йому Куліш попросив Каменецького (в листі на початку червня 1858 р.) перерахувати, через один із львівських банків, заборговану суму⁴³⁴. Пізніше, 30 січня 1862 р., надсилаючи офіційному редакторові «Основи» Вас. Білозерському для друку вірш Вол. Шашкевича «Нинішня наша пісня», Головацький принагідно просив поклонитися «панові П. Ал. Кулішові і його чесьній сопрузі» й передати їм гарну звістку про відкриття у Львові «нашого народнього касина (клуба)» під назвою «Руська Бесіда» – «в Народнім Домі, в тім куті, где за його [Куліша. – С. Н.] буття ві Львові закладалися хундаменти і звідки він [Куліш. – С. Н.] взяв собі на пам'ятку каміньчик»⁴³⁵.

У петербурзькому листі від 28 січня 1861 р. до Я. Головацького Куліш дякував йому «щирим серцем» за надісланий «гостинець»: альманах «Львов'янин, приручний і господарській місяцеслов на рік звичайний 1861», окремо видані у Львові 1860 р. поему «Буй-Тур Всеволод, князь Курській» та ще один віршотвір Богдана Дідицького, один з віршів Івана Наумовича, історичну повість «Рогніда-Горислава» Василя Ільницького та інші книжки. Словіщав також, що одержав «програму» щойно заснованої газети «Слово». Частину цих творів (Дідицького, Наумовича, окремі тексти у «Львов'янині»), писано язичієм, якого Куліш не приймав, тож у відписі він дорікав Головацькому:

«Чом се Ви, панове браття, не хапаєтесь нашої мови, а пишете на взір того, як у нас колись писали в академіях, та й покинули? У нас з Вами виходить не одна, а дві літературі. Ваша словесність така ж од нашої далека, як і московська. І правопись Ваша якась чудна, що хто не був у Вас і не чув, як Ви вимовляєте, то читатиме Ваші книжки по-московській. Чи не можна б на се звернути увагу в Вашому “Слові”? Перечитайте, що ми пишемо в “Основи” про нашу словесність. Здається, що й Вам би так годилося розумувати; а то ми йдемо двома дорогами, і Бог знає, коли докупи зійдемося»⁴³⁶.

З приводу одержаного повідомлення про вихід у Львові з січня 1861 р. «руської» політичної газети «Слово» і супровідного редакційного прохання підтримати її різними дописами та з'ясувати можливість пересилки до Російської імперії Куліш словіщав О. Кониського 23 січня 1861 р. з Петербурга:

«Сьогодні получив я із Львова “Запрошеніє к предплаті на руску політичну часопись Слово”. Просяť і нас до гурту, та такою мовою пишуть, що аж сумно! Розум у їх є, та немає мови. Що якби там з рік пожити та в тому “Слові” пописати? Чи не поправились би вони на кращий смак? Еге, та політичная часопись!» –

з осторогою додавав він⁴³⁷. Передрукувавши в «Основи» це запрошення до передплати, звернене до галицьких та закарпатських «русинів» і підписане

⁴³⁴ Киевская старина. – 1898. – Кн. 5. – С. 232.

⁴³⁵ Частина листу високоповажного професора ві Львівськiм університеті Якова Федоровича Головацького до редактора // Основа. – 1862. – № 7. – С. 68.

⁴³⁶ Студинський К. Слідами Куліша // Записки НТШ. – 1928. – Т. 148. – С. 250. Під «програмою» «Слова» малася на увазі, правдоподібно, передовиця «Наш програм», надрукована в першому числі газети за підписом «От Редакції» (1861. – 25 януарія. – С. 1). Вислів у листі до Головацького: «Получив я і Вашу програму “Слова” <...>» – міг означати: «Одержав я від Вас і програму “Слова”», «Одержав я і Вашу галицьку (або: редакційну) програму “Слова”», «Одержав я з Галичини і програму “Слова”».

⁴³⁷ Нова Україна. – 1923. – № 10. – С. 142. Здогадно, «Запрошеніє к предплаті на руску політичну часопись “Слово”, іздаєму в Львові 1861» надійшло до Куліша від автора – видавця і відповідального редактора «Слова» Б. Дідицького.

редактором газети Дідицьким, Куліш у передмові «Галицко-русская газета «Слово»» висловив переконання, що

«<...> “Слово” <...>, «несмотря на двойной иноплеменный гнёт, пребудет верным и непоколебимым слугою русинской народности и до конца не изменит народному желанию, превосходно высказанному почтенным Я. Ф. Головацким. Доказывая право русинского народа на охранение и развитие своей народности, он выразился так насчёт всех препятствий и противодействий: “нас можно сломать, но – не согнуть”».

Водночас Куліш повчав галицьких літераторів, що «русинське»

«“Слово” только тогда будет иметь успех, тогда достигнет цели, когда делается народным не только по-своему намерению, не только по мысли, но и по языку. <...> Этого народного языка следует искать не в книгах, а в живом слове народа: оно должно быть главным источником и основой письменной словесности; из него, как из корня, она должна развиваться и расцветать».

При цьому він застеріг галицьких колег од користування «без розбора другими языками, что мы беспрестанно замечаем у галицких русинских писателей»⁴³⁸ (мав на увазі, звичайно, передусім російську мову і так зване язичіє).

Поінформований од своїх галицьких кореспондентів про розвиток народного шкільництва у Галичині, Куліш в іншій «основ'янській» статті висловив ідею соборности України та спільної праці обабіч кордону для розбудови єдиної літературної мови й літератури: в Галичині

«школьное преподавание и судопроизводство идут на общедоступном южнорусском языке. У нас в украинской литературе преобладает (отчасти и по необходимости [натяк на обов'язкове, тобто насильно запроваджене, викладання у школах та університетах російською мовою. – Є. Н.] направление беллетристическое, у них – реальное. Ни то, ни другое не останется без плодотворных последствий. Обменяются не долго, лишь бы открылась материальная возможность. Чего недостаёт в их языке, то есть у нас; чего у нас недостаёт, есть у них. Работая каждый в одиночку, обе части южнорусского народа созидают своё слово, как главного двигателя жизни»⁴³⁹.

У 1861–1863 рр. Куліш публікувався у львівській газеті «Слово», редактор якої – Б. Дідицький – у перших річниках досить твердо став на захист українського руху і друкував дописи й твори наддніпрянських авторів, зокрема під впливом члена редакції Ксенофонта Климковича, який дотримувався тоді українофільської орієнтації і нав'язав із Дідицьким контакти 1862 р., переїхавши до Львова⁴⁴⁰. 4/16 жовтня 1861 р. у 71 числі «Слова» з'явилася Кулішева поезія (за його підписом) «З-за Дунаю», складена під час завершення літньої подорожі по Південній Європі й пройнята тривогою перед поверненням в Україну, де, за поетовим передчуттям, його очікують політичні репресії:

Покину, покину
Чужую чужину
Та на Україну
Соколом долину,

⁴³⁸ <Кулиш П.> Галицко-русская газета «Слово» // Основа. – 1861. – № 3. – С. 81, 82. Передмову не підписано, та зрозуміло, що її міг написати єдиний спеціаліст від Галичини, що був у редакції «Основи», – Куліш, який уже на той час підтримував зв'язки з галичанами й одержав анонс про вихід «Слова».

⁴³⁹ Кулиш П. Ответ на письмо с Юга // Там само. – 1862. – № 3. – С. 42.

⁴⁴⁰ Барвінський О. Спомини з мого життя. – С. 61.

але там його зустрінуть «вовки-сіроманці», які на нього вже давно «чигають», там його «привітають» «яструби з орлами», що погрожують: «Твої очі-зорі / Із лоба достанем» – і женуть геть:

Втікай на чужину
Із рідного поля.
Тобі рід-родина –
Чужая чужина;
Наша люба здобич –
Славна Україна!

Позаяк вірша подано без пізнішої присвяти дружині, його сприйняли як фольклоризоване ліричне самовираження поета, звернене до всіх співвітчизників-одномудців. Тож редакція відразу дістала кілька віршованих відгуків, з-поміж яких умістила у 76 числі «Слова» за 21 жовтня (2 листопада) два послання відомих галицьких літераторів. Обидва твори помережано алюзіями-ремінісценціями з Кулішевого вірша, що став для цих послань своєрідним передтекстом. Іван Гушалевич, інспектор народних училищ, посол до Галицького крайового сейму, у вірші «З-під Бескида» виражав ідею соборности України й Галичини:

Ой лети, соколе,
Та на Україну,
А звідтам к Бескиду
Понад Галичину.
Славна колись була,
Славна Галичина,
Ту є рідні люди
І рідна родина.
<...>
Розгостися, батьку, –
Всього у нас мало,
А сэрця в достатку.

Автор солідаризувався з галицькими і наддніпрянськими українцями у визвольній боротьбі:

Чи слишиш, соколе,
І ти, Україно,
Чи слишиш і наша,
Бідна Галичино?
Гей-гей, сжалься, Боже,
Та над вашою [України і Галичини. – Є. Н.] долею,
Та над вашим горем,
Вашею неволей!
Коли в вашу хату
Світ-сонце загляне,
Коли у вас темна
Чорна ніч устане?
Та коли покинут
Вас вже здобувати
І вашим убором
Серце убирати?

Яків Головацький у своєму посланні «Братові з-за Дунаю», оприлюдненому під псевдонімом *Галичанин*, не так переймався сумом Куліша з приводу можливого жандармського переслідування його на «славній Україні», як жалівся на «нужду домашню», галицьку:

Гонять вороженьки
Із рідного поля;
Нашу рід-родину –
Стару Галичину
Свойов називають,
Нам ю отчужають.

Тим-то він тягнувся з надією до наддніпрянців:

Тільки ви, сердечні
Українські орлята,
Діти одной крові, –
Ви наша відрода!

До Куліша – «любого брата» – він звертався із закликом при поверненні «з-за Дунаю» «в рідну Україну» не минати «родини – / Старой Галичини» та «Щастє і неволю, / Весь клопіт і труди – / Разом поділяти...» Таке назагал ігнорування російсько-імперського гноблення України і шукання опори в обстоюванні «руської» самобутности Галичини не в ній самій, а деінде, притім у того, хто сильніший, урешті-решт привело Головацького до москвофільства.

Обидва зворушливі поетичні відгуки сподобались Кулішеві, який у листі до О. Кониського (орієнтовно останні дні жовтня – першої половини листопада 1861 р.) з приємністю відзначив: «Он уже і в галицькому “Слові” по-нашому наламуються писати. Я послав туди “З-за Дунаю”, так гарно одкликнулись у Бескидах і в Галичині, таки зовсім по-нашому»⁴⁴¹. Очевидно, саме Куліш залучив до «Слова» Кониського, який у 1862–1863 рр. друкував у цьому часописі статті (а в збірникові «Галичанин» – художні твори). Ба більше, Куліш, незадоволений ні цензурними умовами в Російській імперії, ні редагуванням «Основи», пустив було думку про можливість використання галицької періодики, і ця ідея знайшла відгук у Полтавській громаді, якій неодноразово відмовлено в дозволі видавати газету (за цю ідею схопився, слід гадати, насамперед Кулішів кореспондент Кониський). 12 травня 1862 р. Андрій Шиманов, тоді вже член Полтавської громади, зазначив у листі до харків'янина Олександра Потебні:

«<...> с месяца на месяц нужно ожидать падения “Основы”. По словам Кулиша и всех интересующихся, главный виновник тут – Белозерский; целая груда матерьялов, высылаемых в “Основу” из провинции, гибнет бесследно. <...> Обо всём этом Кулиш Вам подробнее расскажет; а тут уже схватились за мысль *повернуть всю украинскую литературу на страницы галицкого “Слова”* или же могущего возникнуть в таком случае при нём периодического сборника – что ли. Львовская редакция с радостью изъявила своё согласие помещать всё присылаемое из Украины»⁴⁴².

Незважаючи на віршоване послання, а також листи Головацького, який не раз просив його «пособити русинам галицьким» надсиланням літературних новинок,

⁴⁴¹ Нова Україна. – 1923. – № 10. – С. 148.

⁴⁴² Халанский М. Г. Материалы для биографии А. А. Потебни // Сборник Харьковского историко-филологического общества. – X., 1909. – Т. 18. – С. 15.

пропонував безперервне літературне спілкування, Куліш у 1861–1863 рр. зав’язав ближчі листовні стосунки не з цим діячем, який тоді вже переходив на москвофільську орієнтацію⁴⁴³, а з молодими галицькими літераторами *народовського* спрямування. За посередництвом семінариста Данила Тянячкевича він підтримував першу в Галичині «народовецьку громаду», що виникла серед вихованців Львівської духовної семінарії, мав зв’язки і з так званими вечерничниками – хронологічно другою «народовецькою громадою», згуртованою навколо львівських журналів «Вечерниці» (1862–1863) і «Мета» (вересень 1863 – січень 1864, лютий – грудень 1865 р.), – тим-таки Д. Тянячкевичем⁴⁴⁴, К. Климковичем, які радо вміщували на сторінках цих часописів його численні твори – і нові, й раніше публіковані. Зокрема, в перекладах К. Климковича «Вечерниці» 1862 р. надрукували оповідання «За те, від чого у містечку Воронежі висох Пішевців став» (№ 19. – 7 черв.), «За те, що сталося з козаком Бурдюгом на Зеленій неділі» (№ 36. – 8 листоп.; № 37. – 15 листоп.) і повість «Огняний змій» (№ 20–26. – 14 черв. – 26 лип.). За спогадами Титка Реваковича, колишнього семінариста (у 1861/62–1864/65 рр.) та учасника гуртка українофілів, об’єданого навколо «літературно-політичного вісника» «Мета», «Данило Тянячкевич переписувався з Паньком Кулішем, тодішнім – так би сказати – головою всеукраїнського літературного руху <...>»⁴⁴⁵. Цей спогад є показовий щодо того, як сприймала Куліша на початку 60-х років патріотично настроєна галицька молодь. Інший семінарист, Йосиф Могильницький, у листі від 16 жовтня 1861 р. до професора класичної філології Станіславівської гімназії Амвросія Шанковського з радістю повідомляв, що серед вихованців Львівської духовної семінарії настало певне національно-культурне пожвавлення, бо «питомці нашого богослов’я з самою головою нашої літератури Кулішом в дуже стислом стосунку стоять і дуже часто листи і книжки от него достають» (а саме: повісті Квітки-Основ’яненка, «Кобзар» Шевченка 1860 р., славнозвісні позацензурні «Новые стихотворения Пушкина и Шевченки», твори М. Макаровського, М. Петренка, С. Александрова, альманах «Хата»)⁴⁴⁶. Олександр Барвінський також згадував, що тернопільська гімназійна громада дістала від Тянячкевича зі Львова «Основу», яка посилювала їхнє замишування до козацької старовини.

«Сей романтичний настрій та погляд на козаччину і на нашу минувшину взагалі скріпили в нас ще більше *Кулішеві* “Записки о Южной Руси”, які нам тоді також прислав Тянячкевич зі Львова, де ми нашли українські історичні думи і перекази. Отсі думи виучували ми напам’ять і деклямували в “Громаді”»⁴⁴⁷.

Саме з Кулішевої руки К. Климкович видав окремою книжечкою у Львові 1865 р. найгостріший твір Шевченків – антицарську поему «Сон» («У всякого своя доля...»)⁴⁴⁸.

⁴⁴³ Докладніше див.: *Нахлік Є.* Пантелеймон Куліш і «Руська Трійця»: до проблеми ідеологічних шукань серед української інтелігенції XIX століття. – Л., 1994. – С. 5–13; *Дудко В.* Яків Головацький і петербурзький журнал «Основа» (1861–1862) // *Шашкевичіана*: 36. наук. праць. – Л.; Вінніпег, 2000. – Вип. 3/4. – С. 263–273.

⁴⁴⁴ *Гордінський Я.* До історії культурного й політичного життя в Галичині у 60-тих рр. XIX в. // Збірник фільольогічної секції НТШ. – Л., 1917. – Т. 16. – С. 39–40.

⁴⁴⁵ *Ревакович Т.* З переписки письменників 1860-тих років в Галичині // *Записки НТШ.* – 1913. – Т. 117/118. – С. 270.

⁴⁴⁶ Збірник фільольогічної секції НТШ. – Т. 16. – С. 151, 152.

⁴⁴⁷ *Барвінський О.* Спомини з мого життя. – С. 83.

⁴⁴⁸ *Бородін В. С.* «Новые стихотворения Пушкина и Шевченко». – С. 17.

Володимир Шашкевич, який з початком навчального 1861 р. став студентом юридичного факультету Львівського університету (згодом редактор «Вечерниць», відомий поет), у автобіографії згадував, що «побачив у п. Дідицького “Хату”, прочитав передне слово до “Хати” і тим більше переконався», що його «гадка» – «іти дальше дорогою, витиченою нам українськими писателями, та й “Дністровою Русалкою” і “Вінком»» (галицькі альманахи “Русалка Дністровая”, 1837, і “Вінок русинам на обжинки”, дві книжки у 1846, 1847 pp.), – «се не утопія», бо не тільки він сам так думає. В. Шашкевич продовжував:

«Між мною і п. Дідицьким вив’язалась тоді диспута живіша, як звичайно, в котрій я виказав мої переконання щодо природного розвою нашої літератури, нічого вже не скриваючи. П. Дідицький говорив пізніше, що “Хата” накоїла сего “лиха”, которе “русский” зовуть країноманією»⁴⁴⁹.

У жовтні 1862 р. Ставропігійська книгарня у Львові одержала від Д. Каменецького комплекти нових українських книжок та «Основи» за 1861–1862 pp., що їх замовив у нього Я. Головацький. Серед них були й випущені окремими виданнями Кулішеві твори й упорядковані ним збірники («Чорна рада», «Повести» в чотирьох томах, «Орися», «Досвітки», «Листи з хутора», «Хмельницина», «Записки о Южной Руси», «Хата», «Граматка», «Проповеди на малороссийском языке» В. Гречулевича, та ін.)⁴⁵⁰. Куліш піклувався про постачання українських видань львівському книгареві Михайлові Димету, з яким свого часу співпрацювала «Друкарня П. А. Куліша»⁴⁵¹. Вже тоді, підбадьорений поступом української журналістики в Східній Галичині, він прозорливо передбачав, що ця найближча до європейських правових традицій частина України може стати плацдармом загальноукраїнського культурного розвитку:

«<...> мысль украинского журнала возродилась на пепелище, которое казалось давным-давно потухшим, – в Червонной Руси. Там издаётся “Мета” (цель) как продолжение того, что начато украинскою литературою. Я не видал ещё этого журнала (об этом заботятся, чтоб он не доходил до украинцев), но по письмам редактора [К. Климковича. – Е. Н.] вижу, что он понимает своё дело как следует. Издание “Меты” оживляет меня, а то на душе было очень скверно. В самом деле, под австрийскою конституцією, которую напрасно так унижают наши газетчики, украинский вопрос может сделать в литературе великие успехи, которые в своё время почувствуются и нашею ничтожною публикою» (лист до Л. Жемчужникова від 16 січня 1864 р.).

Як газету «Слово» три роки тому, так і тепер «Мету» Куліш волів би перебрати під свою опіку: «Грошей катма – вот горе. Мне бы очень, очень нужно съездить в Червоную Русь и поруководствовать кое в чём редактора “Меты” <...>»⁴⁵².

⁴⁴⁹ *Возняк М.* Недрукована автобіографія Володимира Шашкевича // *Неділя*. – 1911. – № 35. – С. 6.

⁴⁵⁰ Див. реєстр: *Головацький Я.* Украинская словесность // *Галичанин: Литературный сборник, издаваемый Я. Ф. Головацким и Б. А. Дедицким*. – Л., 1862. – Кн. I. – Вып. I. – С. 190–193.

⁴⁵¹ У листі до редакторів «Мети» 1863 р. Куліш скеровував «купця Димета» для придбання книжок до Д. Каменецького, давши його адресу: «Які тільки друковано в нас книжкі, всі Вам вистачить Каменецький. Він же колись і листувався із паном Диметом, та якось перервалась їх комерція» (*Студинський К.* Слідами Куліша. – С. 260). А в листі від 14 червня 1864 р. з Піддубня Куліш дорікав Д. Каменецькому: «Вот Вы и с Дыметом прервали сношения, так что львовяне обращаются ко мне, воображая, что я всё ещё занимаюсь книжными делами» (*Киевская старина*. – 1898. – Кн. 7/8. – С. 135). У листі до нього-таки від 25 серпня 1864 р. Куліш покликався на «письмо от одного львовского семинариста, который жалуется, что у Димета нет наших украинских книг» (*Там само*. – С. 136).

⁴⁵² До Л. Жемчужникова 16 січня 1864 р. (ЛЛ. – Ф. 18. – № 103, список).

Від початку 1860-х рр. розпочався широкий вплив Куліша на українську інтелігенцію Галичини й Буковини.

У 1856–1862 рр. розладналося *подружнє життя* Куліша: коли пригасли свіжі почуття, Олександра Михайлівна здалася йому надто буденною (недарма ще до одруження він жартома називав її *Хозяйственными Способностями*), стала впадати в око недостатність її освіти, брак інтелекту, він соромився її хуторянської провінційності, мучився її затяжною депресією, що в неї вона западала починаючи від зими 1854/55 р. через пережиті біди й сімейні негаразди, а тому то розходився, то сходився із дружиною, рівночасно кинувшись шукати розради у спілкуванні з іншими жінками, у любовних мандрах. Невинне захоплення 16-річною донькою Сергія де Бальмена Манею у серпні 1856 р. в їхньому родовому маєтку в Линовиці стало наче прологом до *любовних романів*, що їх Куліш зав'язав то з панночкою Лесею Милорадовичівною із Калюжинців на Прилуччині (серпень 1856 р. – листопад 1860 р.), то з Марком Вовчком (січень – травень 1859 р.), то з іншою панночкою – Ганною фон Рентель із її родового хутора Ганнинський біля Диканьки на Полтавщині (травень 1860 р. – лютий 1862 р.), то з чернігівкою Параскою Глібовою (дружиною Леоніда Глібова, травень 1860 р. – квітень 1862 р.). Ці романи протікали переважно в епістолярній формі, були більше платонічними, ніж гедонічними. Тодішнім Кулішем керувало максималістське прагнення знайти свій інтимний ідеал – жінку, яка повністю задовольняла б його в душевному, духовому й еротичному планах. Ці невдалі спроби завершилися навесні – влітку 1862 р. примиренням із тим, що є, – подружнім життям із не досить ефектною, зате надійною та безмежно відданою Олександрою Михайлівною, котра хоч і не розуміла чоловіка так глибоко, як він прагнув, проте по-своєму й до того ж покійно любила⁴⁵³.

На початку 1863 р. Куліш придбав леваду на десятин п'ять чи шість коло Мотронівки й разом із дружиною заповзався господарювати – зводити будинок, давши своєму хуторові, розташованому біля трьох дубів, назву Піддубень⁴⁵⁴. На сволюку будинку, споруджуваному у стилі забудов, що їх Куліш бачив під час подорожі по Дунаю, викарбували напис: «Збудувавсь будиночок сей р<оку> Б<оього> 1863 коштом і доглядом Панька Куліша, за доброю порадою господині його Олександри»; сподівалися навесні 1864 р. вже вселитися⁴⁵⁵.

У зв'язку з польським повстанням 1863–1864 рр., у Російській імперії склалася нова політична ситуація – царизм перейшов у наступ не тільки проти національно-визвольних, а й проти національно-культурних рухів. Сприяло цьому і цькування українських культурних діячів у російській шовіністичній пресі, насамперед у

⁴⁵³ Докладніше див.: *Петров В.* Романи Куліша. – К., 1930. – 211 с.; *Нахлік Є.* Подружнє життя і позаілюстровані романи Пантелеймона Куліша. – С. 66–208.

⁴⁵⁴ До О. Кониського 25 березня 1863 р.: «Хутір Піддубень буде коло самісінької Мотронівки, на виїзді в Оленівку, де в окопі, чи в леваді, стоять три дуби вкупі. Се йому таке прізвище я сам даю, що до дубів пристроюю хутір так, щоб дуби серед двора стояли» (Нова Україна. – 1923. – № 11. – С. 160). За спогадом небоги Олександри Михайлівни, «Дядя говорив нам, що он назвав так хутір в честь трьох дубов, растуших из одного пня, которые роскошно раскинулись на поляне перед домом» (*Леся <Слинько О. М.>*. Воспоминание о дяде П. А. Кулише. – ІР НБУВ. – Ф. І. – № 28591).

⁴⁵⁵ Див. Кулішевого листа до Л. Жемчужникова від 16 січня 1864 р. з Мотронівки (ЛІ. – Ф. 18. – № 103, список).

виданнях М. Каткова – газеті «Московские ведомости» та недільному додатку до неї «Современная летопись» – і в журналі К. Говорського «Вестник Юго-Западной и Западной России». Валуєвським циркуляром від 8/20 липня 1863 р. цензорам дано розпорядження призупинити пропуск до друку книжок українською мовою як церковного змісту, так і загалом навчальних, призначених для початкового читання серед народу. Видавати книжки красного письменства формально дозволялося, але цензура всіляко обмежувала їх публікацію. Стало неможливим заснувати в Російській імперії український часопис. Було закрито українські недільні школи, ряд українських діячів, знаних Кулішеві, затримано й покарано адміністративним засланням (П. Чубинського, О. Кониського, С. Носа, Андрія Шиманова, ще одного дописувача «Основи» – Василя Шевича та ін.). Про заслання Павла Чубинського Куліш відгукнувся як поміркований ліберал про шкідливого радикала:

«Да, Чубинского действительно повезли в Пинегу. Жаль его как человека, но как деятель украинской идеи, он был больше вреден, нежели полезен. Своею неутомимою болтовнёю он вооружал людей опасных против нас, которые действуют самыми мирными средствами» (до О. Кониського 30 листопада 1862 р.)⁴⁵⁶.

За таких умов Куліш гамував антифеодальні настрої – свої та колег, зокрема Кониського у Полтаві (листом від 22 грудня 1862 р.):

«Та що Ви там усе колотите панським миром? <...> Не стинайтесь із ним, не мавши за собою великої сили. Бачте, скільки наших чубатих перегинуло, поки напівподужали за Польщі! Лучче з ними політикуватись, аніж битись».

У тому-таки листі Куліш запрошував Кониського на свята до Мотронівки:

«Як заїдете, то зварю Вам гарного борщу, і горілочка в мене мудра. Пані моя тож буде Вам рада. Тільки що тепер така пора, що круто нам буває через прислугу. У дворі народ попсований, та й сторонніх одбиває, щоб самому од нас житись. Так вибачайте, коли трапеза буде чернеча»⁴⁵⁷.

А в лютому-березні наступного року він слав листи до Кониського вже у Вологду, куди того заслали. Навіть Олександра Строніна заарештували у вересні 1862 р. не за що інше, як за українську пропаганду, а в грудні без суду вислали під нагляд поліції до Архангельської губернії. Репресії зачепили й родину Білозерських: на початку 1863 р. поліція раптово вчинила трус у колишнього редактора «Основи» Василя Білозерського, опечатавши всі наявні там матеріали журналу⁴⁵⁸; того-таки 1863 р. заарештували було Кулішевих швагрів – жінчиних братів Олімпія (за звинуваченням у зв'язках із Герценом та Огарьовим) і Олександра (у справі «Землі і волі») ⁴⁵⁹. Загальмувався громадівський рух на Наддніпрянській Україні, де він набув поширення у 1859–1862 рр. (у Києві, Полтаві, Чернігові, Харкові та інших містах).

⁴⁵⁶ Нова Україна. – 1923. – № 11. – С. 157.

⁴⁵⁷ Там само. – С. 158.

⁴⁵⁸ Бернштейн М. Д. Журнал «Основа» і український літературний процес кінця 50–60-х років XIX ст. – С. 197–198. Засланий Петро Єфименко писав про Вас. Білозерського до О. Кониського у Вологду: «Василя Михайловича тричі обшукували, дякуючи пісням Каткова і т-ва» [Возняк М. 3 років заслання Петра Єфименка на Архангельщину: (Листування з Ол. Кониським в рр. 1863–67) // За сто літ. – Кн. 2. – С. 119].

⁴⁵⁹ Жур П. Дума про Огонь. – С. 331.

Порівняно сприятливий для розвитку української літератури й культури етап закінчився. До того ж Куліш перебував у боргах і переживав «нужду велику»: друкарня занепадала, і десь у лютому-березні 1862 р. він змушений був її невідгідно продати, не повернувши собі тих коштів, що вклав у неї; за умовою, його ім'я залишилося на друкарні, про що він потім шкодував, «бо перепродано печатню у лихі руки» («Жизнь Куліша») [1; 258, 262]. (Придбав її петербурзький книговидавець Микола Тиблен, через що починаючи з шостого – червневого – числа на «Основі» місце друку зазначувано: «В типографии П. А. Кулиша и Тиблена и К^о»; подібно вказувано й на інших книжках, як-от на згаданому збірникові М. Номиса «Українські приказки, прислів'я і таке інше», що вийшов 1864 р.: «В друкарнях Тиблена і комп<анії> і Куліша».) За спогадами Івана Славницького, Куліш у листі до нього ще 12 березня 1862 р. повідомляв, що продав друкарню, бо та стала збитковою. До цього, як свідчив Славницький, дійшло з двох причин: фактор друкарні, що йому Куліш надто довіряв, не виправдав довір'я, та й сам Куліш інколи, у розпалі справи, несподівано зникав із Петербурга: то потягне його наприкінці зими, в березні, зустрічати весну в Україні, то раптом вирушить за кордон...⁴⁶⁰ У листі до В. Шенрока від 5 лютого 1898 р. Славницький докладніше схарактеризував фактора (посередника, дрібного комісiонера) Кулішевої друкарні:

«Папин Ив<ан>, малообразов<анный>, но сметливый мел<ки>й чин<овни>к, получавший гроши в канц<елярии> тульск<ого> губ<ернато>ра к концу 40-х годов, когда К<улиш>, сосланный в Тулу, узнал его и потом (по разреш<ении> жить в столице) вызвал к себе в П<етер>б<ург>... Тут Пап<ин> б<ыл> фактором типографии Кулиша <...>. Ему К<улиш> верил, но Пап<ин> злоупотребил его доверием <...>», та й перейшов до друкарні Міністерства внутрішніх справ⁴⁶¹. Куліш спочатку був навіть захоплений Іваном Папіним як путящим молодим працівником (народився 1826 р.) та, здавалося, добропорядною особистістю. Не погамовуючи і не приховуючи своїх почуттів, Куліш писав про нього та Данила Каменецького 13 квітня 1857 р. в петербурзькому листі до С. Аксакова:

«<...> с изданием сочинений Гоголя <...> связана ещё судьба двух человек, для которых и завожу типографию. Это люди высокой душевной чистоты, и жаль было бы потерять их из виду в минутном водовороте жизни. Поэтому я решился привязать их к себе житейскими интересами и таким образом упрочить для себя и для общества их непоколебанную до сих пор никакими искушениями честность. Один из них великороссиянин, другой малоросс. Видите, как я чужд пристрастия к землякам, в ущерб любви к тому, что есть хорошего у Ваших соотечественников!»⁴⁶²

1 червня 1857 р. Куліш з Петербурга листовно повідомляв дружину, що Каменецький приїхав з Києва й оселився з Папіним у помешканні друкарні⁴⁶³. 8 червня сповіщав її, що «Каменецкий блаженствует. Очень доволен своим положением и дружбою Папина <...>»⁴⁶⁴. 22 червня в листі до С. Аксакова тішився: «Папиным я очень доволен. Очень расторопный и способный человек, не говоря о душе, которая чище золота. С Каменецким они совершенно сошлись и друг другу помогают, кто в чём горазд».

⁴⁶⁰ Славницький. Воспоминания о П. А. Кулише. – Арк. 2.

⁴⁶¹ ІР НБУВ. – Ф. І. – № 31061. – Арк. 1–1 зв.

⁴⁶² Русская старина. – 1904. – Кн. 12. – С. 694.

⁴⁶³ ІР НБУВ. – Ф. І. – № 28792.

⁴⁶⁴ Там само. – № 28793.

А в листі до нього-таки в жовтні наступного року, задоволений злагодженою роботою фактора й завідувача друкарні, патетично заявив: «<...> я примирив Малороссию с Великороссией в лице Каменецкого и Папина <...>»⁴⁶⁵. Проте з часом Куліш розчарувався в обох співробітниках. Непорядного туляка-перекинчика з осудом згадано – без називання прізвища (він помер 1883 р.) – в «Жизні Куліша»:

«Чоловік той, правда, добре працював коло печатні і підняв її вгору та разом з тим і сам виріс; почали його інші до себе переманювати; забув він, з якої безодні Куліш вирятував його, як він його создав із нічого. Совість того чоловіка (хвалити Бога, що не земляк!) була така, що одного разу він каже Кулішеві: “Я вже Вам не потрібен; діло йтиме й без мене, а мені дають удвоє більш плати”. Почувши таке, Куліш не докорив йому ані півсловом...» [I; 257].

За пізнішими спогадами Куліша, перед тим як він змушений був продати друкарню, його покинув, переманений іншими, «друкарний фактор», який «вишукав собі чиновну факторську службу в казні»; ба більше, хоча раніше той фактор і Каменецький раз по раз гризлися між собою і наговорювали йому один на одного, тепер вони із запеклих ворогів поробились приятелями та й попереували замовлення із його друкарні в казенну («Дописки» до «Куліша у пеклі») [II; 650]. Куліш мав на увазі «Типографію департаменту уделов», де в 1862–1863 рр. Палін працював фактором⁴⁶⁶ і де 1862 р. завершено видрук «метеликів» серії «Сільська бібліотека», започаткованої з ініціативи Каменецького в «Друкарні П. А. Куліша». «Типографію департаменту уделов» зазначено й на Кулішевих книжечках цієї серії: «Циган» (№ 36), «Гордовита пара» (№ 38), «Листи з хутора. Лист V. Хто такий Хуторянин» (№ 39).

У поемі «Куліш у пеклі» затавровано «сих двох підлиз», без яких Куліш, за його словами, друкарні б «і не заводив» («Дописки» до «Куліша у пеклі») [II; 650]:

<...> Каменецький,
Природний єзуїт-земляк,
Підлиза-прасол кролевецький,
Душею ласий потурнак;
І тутьський писар, що з ним гризся,
Покіль пройдисвітом зробився
І став з підбрехача панком.

[II; 203].

Покинувши Кулішеву друкарню, сам Каменецький перейшов на роботу до Державного контролю та Головного казначейства⁴⁶⁷. Плідна співпраця Куліша з ним закінчилася холодним розходженням та взаємним відчуженням, зумовленими фінансовими непорозуміннями та обопільною особистою неприязню. На схилку літ Куліш згадував, що «смиреномудрий земляк» Каменецький разом із «друкарним фактором» самочинно розтратив примірників гоголівських «Сочинений и писем» на чотири тисячі карбованців, тож довелося спішно продати за зниженою ціною інші видання і виторгувані гроші повернути Гоголеві матері, а «злодіяку» Каменецького «мусив ще держати в себе»: «на його-бо руках була друкарня» («Дописки» до «Куліша у пеклі») [II; 650]. Можливо, це трапилось восени 1859 р.,

⁴⁶⁵ Радянське літературознавство. – К., 1957. – № 19. – С. 93, 101.

⁴⁶⁶ Див.: Лобач-Жученко Б. Б. Літопис життя і творчості Марка Вовчка. – С. 119, 438.

⁴⁶⁷ За відомостями Г. С. Вашкевича (Киевская старина. – 1898. – Кн. 12. – С. 352).

коли Куліш повернувся з Малинівки на Хопрі, як можна здогадуватись із запитання у його ще московському листі до Каменецького від 8 жовтня 1859 р.: «Сколько экземпляров соч<инений> Гог<оля> приблизительно не продано?»⁴⁶⁸ А ймовірноше – уже коли Куліш повернувся з-за кордону та з подорожі по Україні 1861 р., на що вказує його петербурзький лист до Каменецького від 3 жовтня того самого року з докорами та вимогою фінансового звіту:

«Вы не оставили мне никакого отчёта о книжных и типографических делах. <...> дайте отчёт: какие деньги Вы получили и куда употребили и какие на ком остались деньги; – также: сколько остаётся непроданных “Литургии” [“Размышлений о Божественной Литургии” Гоголя. – Е. Н.] и других книг»⁴⁶⁹.

Опинившись у скрутному фінансовому становищі, унаслідок невмілого розпоряджання коштами під час редагування «Основи», Василь Білозерський не виплатив Кулішеві за статті в цьому часописі 700 крб., і тому (судячи з його листа до Віктора Білозерського) не залишалося нічого іншого, як розпрощатися з надією на одержання цього боргу⁴⁷⁰.

За таких гнітливих умов, остерігавшись жандармської провокації, нового арешту й заслання, почувавшись творчо виснаженим після подвижницької літературної та громадсько-культурної праці, Куліш різко змінив рід діяльності. Грошова скрута змушувала його вдатись до пошуків високооплачуваної роботи. Прочитавши в газетах, що російський уряд потребує знавців польської мови для роботи в Царстві Польському⁴⁷¹, він спішно 26 лютого 1864 р. виїхав з Мотронівки до Москви та Петербурга⁴⁷². 1863 рік і перші два місяці 1864 р., коли Куліш майже нічого не читав, порівняно мало писав і в господарських клопотах на хуторі психологічно відходив од попередньої інтенсивної діяльності, особливо пов'язаної з видаванням «Основи»⁴⁷³, були своєрідним епілогом дуже напруженого періоду 1856–1862 рр., а час від березня майже до кінця жовтня 1864 р., коли він наполегливо добивався адміністративної роботи в Царстві Польському, став прологом наступного етапу – варшавської служби.

Так минув *період*, що був і духово, й почуттєво найбухливіший, найскладніший та найрізноманітніший у Кулішовому житті і став *вершиною його різнобічної громадсько-культурної діяльності*, коли він заслужено здобув широку популярність, великий авторитет і повсюдне визнання серед української громадськості обабіч кордону.

⁴⁶⁸ Там само. – Кн. 6. – С. 379.

⁴⁶⁹ Там само. – Кн. 7/8. – С. 133.

⁴⁷⁰ Шенрок В. П. А. Куліш // Там само. – 1901. – Кн. 7/8. – С. 57.

⁴⁷¹ Див. Кулішевого листа до Л. Жемчужникова від 14 березня 1864 р.: ЛЛ. – Ф. 18. – № 104 (список).

⁴⁷² У листі до Олександри Михайлівни, датованому «1864, середа, 10 ч. утра, Кромь», Куліш повідомляв: «В пятницу утром буду уже в Москве» (ІР НБУВ. – Ф. І. – № 28821). До Москви приїхав 1 березня, про що свідчить лист до дружини, написаний того-таки дня (Там само. – № 28801). Отже, попередній лист (за середу) написано 28 лютого. У ще ранішому листі, датованому «1864, вторник», Куліш сповіщав, що після Борзни та Батурина вночі проїхав на санях Кролевець та Глухів і пише листа зранку з Есм'яні (Там само. – № 28820). Цього листа слід датувати 27 лютого. Виходить, із Мотронівки вирушив 26 лютого.

⁴⁷³ «События 1861 и 1862 года <...> охладили меня к украинomanии настолько, что я оставил Петербург и сделался почти в буквальном смысле слова неграмотным человеком. Я не читал ничего и всё время своё посвятил хозяйственным занятиям», – з гіркою згадував письменник у листі до Л. Жемчужникова від 27 грудня 1876 р. (ЛЛ. – Ф. 18. – № 108).

V. Варшавська служба з прологом
(березень 1864 р. – 30 жовтня / 11 листопада 1867 р.)

Загальна ситуація в Російській імперії набула загрозового характеру для діячів української культури. Приїхавши до Москви 1 березня 1864 р., Куліш одразу відвідав Олексу Гатцуга, українофіла з Одеси, колишнього дописувача «Основи», й обговорив із ним можливість видавання нового журналу. Того-таки дня в листі до дружини бідкався, що «Вітер холодний од Півночі віє» (рядок із його вірша «Заспів»), а тому «на разрешение журнала нет надежды», бо столичні (й місцеві) урядники «из-за своих призраков» «подавляют всё украинское»; попри те, подав усе-таки прохання дозволити йому видавати журнал. У тому самому листі повідомляв дружину, що заарештований Олександр Білозерський «ещё не освобождён» і «братьям не дозволено видеться с ним». Урешті з гіркотою підсумував: «Такого скверного времени не было и при Николае»¹.

2 березня Куліш залізницею приїхав до Петербурга, зупинився у помешканні Матвія Симонова. «<...> пришли харьковские помещики, одушевлённые рвением к журналу. Обещают собрать тысяч десять. Были обширные толки. Разошлись в 3-м часу ночи» (лист до дружини від 4 березня 1864 р.). Наступного дня завітав до Костомарова, також обговорювали можливість видавання журналу. Петербурзькими новинами ділився з Олександром Михайлівною (в тому самому листі):

«Нос поёт, сидя в 3-м отделении [арештований С. Ніс. – С. Н.]. Украинский вопрос в заgone, и потому мы с Костомаровым хотим основать журнал всероссийский, в который войдёт и украинский вопрос. Но по правде скажу, что Костомаров плохой помощник в этом деле и я должен очень искусно отделяться от его помощи, а соединяюсь с ним единственно ради того, чтобы он нигде больше не печатал своих сочинений, чего иначе нельзя достигнуть, как посредством общего обоим нам журнала»².

Куліш хоче мати нарешті власний часопис, у якому друкував би й Костомарова, що його як історика й публіциста тоді високо цінував. Щоправда, вже тоді помічав у нього ознаки апатії, про що писав до М. Д. Білозерського 6 березня 1864 р.:

«Костомаров ветшает. Я провёл с ним наедине целый день и не слышал от него ничего животворного. Он делается чем-то безразличным и ко всему относится точно светский человек, а не учёный. В учебниках он сбился с дороги и не знает, что ему делать. В ожидании чего-то неопределённого он не делает ничего. Земляки на него ропщут и некоторые совсем его оставили».

Куліша ж пов'язувала з Костомаровим давня дружба й надія на спільне видавання журналу:

«Одна только возможность основать свой литературный орган способна переменить нынешнее бесплодное сиденье наше в столице на нечто более достойное. <...> Костомаров совершенно со мною согласен и даже название пришло ему в голову то самое, что и мне в дороге, именно “Русь” (хотя “Русь” – газета – уже существует).

¹ IP НБУВ. – Ф. I. – № 28801.

² Там само. – № 28802.

Остановка за деньгами, и едва ли скоро соберутся деньги, нужды нет, что харьковцы хвалятся успехами украинской идеи в их краю. Надобно ехать в Варшаву, если мне дадут такую должность, какой я желаю»³.

Загалом суто людські стосунки з Костомаровим тоді склалися у нього якнайкраще. До дружини 12 квітня 1864 р.:

«С Костомаровым живём в большом ладу, видаемся каждый день. Часто зовёт он меня к себе обедать. Он одинок посреди людей и рад, что есть с кем поговорить об истории. Мечтает о снаряжении экспедиции учёной в Галицию и простодушно воображает, что могут послать нас обоих на казённый счёт. Это несбыточно <...>»⁴.

Під ту пору зажив популярности Матвій Симонов, бо щойно вийшли в його упорядкуванні (під псевдонімом *М. Номис*) «Українські приказки, прислів'я і таке інше». У петербурзькому листі від 12 березня 1864 р. до дружини Куліш описав такий випадок:

«Вчера сижу в публичной библиотеке; поднимаю глаза – против меня сидит Павел Петрович Максимович и перечитывает украинские пословицы. <...> замечателен факт, что старый Балык (это прозвище дано ему Шаржинским) находит время для такого чтения. Потребность своего, родного сильно нами чувствуется, особенно вдали от Украины»⁵.

На запрошення Павла Максимовича Куліш у Петербурзі завітав до нього на обід, згадалися колишні, ледь чи не ідилічні часи, про що ностальгійно повідомляв письменник дружину 17 березня 1864 р.:

«У этого камина сживвали мы регулярно по субботам с Плетнёвым, и Дженни с Фанни, допущенные в общество взрослых, осаждали нас детскими вопросами о таких важных предметах, как Бог и его отношения к людям. <...> Павел Петрович тогда мог воображать себя будущим министром народного просвещения, а я – преобразователем украинского общества. Теперь всё это оказалось мечтами, которые тем только и дороги, что напоминают нам более счастливое время»⁶.

Водночас у Петербурзі Куліш робив спроби знайти вигідне місце служби (ці пошуки тривали під час перебування у столиці від початку березня до середини травня і потім восени 1864 р.). Задля цього не раз обідав у вже одруженого Миколи Макарова, дивуючись його обраниці: «так себе, вроде Надежды Александровны»⁷. У пошуках роботи звертався й до Володимира Безобразова, економіста й публіциста, з яким знався ще по дому Аксакових та Імператорському російському географічному товариству (як його секретарем). У нього дізнавався, чи не можна знайти службу в Петербурзі, та нічого втішного не почув. При нагоді в березні 1864 р. познайомився у його помешканні з Михайлом Салтиковим-Щедріним та якимось Рижовим, котрий виявився українцем. Повідомлявши про цю зустріч дружину в листі від 17 березня 1864 р., Куліш зазначив: «Здесь сильное сочувствие украинской литературе»⁸.

³ Там само. – № 28049.

⁴ Там само. – № 28815.

⁵ Там само. – № 28805. Семен Шаржинський – житомирський поштмейстер, приятель Гоголя і Плетньова. З ним Куліш познайомився під час короткої зустрічі у Житомирі, по дорозі до Варшави, про що писав до Плетньова 27 лютого 1847 р. з Острога (*Куліш П.* Листи. – Т. 1. – С. 163–164).

⁶ ІР НБУВ. – Ф. І. – № 28807.

⁷ Див. Кулішевого листа до дружини від 5 березня 1864 р.: Там само. – № 28803. Це була Ольга Платонівна із Челищевих, родичка Кочубеїв.

⁸ Там само. – № 28807.

Під час перебування у Петербурзі Куліш обговорював (зокрема з Костомаровим) і можливість залишитися у столиці на викладацькій роботі. 25 березня 1864 р. сповіщав Олександрю Михайлівну:

«В Варшаву, по всей вероятности, не поеду. Советуют мне держать экзамен на магистра русской словесности и искать университетской кафедры. Вопрос в том, будет ли мне разрешено держать на магистра, не державши на кандидата? <...> Экзамен на магистра будет состоять из следующих предметов: 1) история русской словесности; 2) русский язык; 3) церковнославянский язык; 4) польский, чешский, сербский; 5) история иностранных литератур по отношению к русской. Всё это такая премудрость, с которой я управлюсь легко. Потом надо написать диссертацию и защитить публично основные её мысли. Это также не трудно. Экзамен на доктора держится через год и состоит в одной диссертации. По получении степени магистра можно занять в университете место адъюнкт-профессора, и степень доктора даёт право на занятие должности ординарного профессора, т. е. такого, который получает полное профессорское жалованье – 3,000 р. Если бы профессорство оказалось для меня тягостным, то, прослужив немного, мне легко будет сделаться директором гимназии, что будет равняться архиерейству на покое. Но вопрос в том: дозволять ли мне держать экзамен на магистра?»⁹

Проте ця спроба виявилася марною – очевидно, тому, що Куліш не закінчив університетського курсу: «<...> министр народного просвещения нашёл невозможным сделать отступление от устава, только что изданного» (лист до дружини від 29 березня 1864 р.)¹⁰. Питання про магістерство порушувалося ще раз (лист до дружини від 6 квітня¹¹), але також без успіху. Втім, клопотанням про іспит Куліш хотів принаймні засвідчити перед владою свої цілком мирні, статечні наміри. До дружини навесні 1864 р. з Петербурга:

«Обо мне же люди весьма влиятельные говорят не обвинясь, что я опаснее самого Костомарова, который будто бы есть не что иное, как слепое орудие моих внушений. <...> Потому-то мне особенно хотелось бы теперь заняться экзаменом, чтоб люди видели, о чём я хлопочу»¹².

Пропонував Куліш свої послуги й шурякові Л. Жемчужникова – членові ради управи Царства Польського, віце-голови Державної ради Вікторові Арцимовичу, полякові з походження і росіянинові за вихованням, діяльністю та симпатіями, якого просив надати йому змогу попрацювати державним службовцем у Варшаві для продовження історичних досліджень. 9 березня 1864 р. письменник листовно розповідав дружині:

«Я объявил, что в Варшаве мне нужно быть для продолжения моих исторических исследований о русском периоде польской истории, что я, желая поставить себя под охрану правительства, предлагаю ему свои услуги как знающий польский язык и за свою службу желаю получать приличное вознаграждение»¹³.

У листі від 14 березня 1864 р. Куліш просив свого приятеля Л. Жемчужникова зробити йому протекцію в Арцимовича, пошлюбленого із сестрою Жемчужникова Анною Михайлівною:

⁹ Там само. – № 28811.

¹⁰ Там само. – № 28813.

¹¹ Там само. – № 28814.

¹² Там само. – № 28837.

¹³ Там само. – № 28804.

«Напишите Вы к нему, драгоценный Лев Михайлович. Вы меня знаете давно и имеете полное право ручаться за меня как за работника и человека. Что касается до политических убеждений, то, каковы бы они ни были (а они, может быть, совпадают с его убеждениями), – при моей молчаливости и изолированной деятельности, он не может быть мною компрометирован. Ни в общественной жизни, ни в литературе я не сделал шагу, который бы противоречил характеру его службы. <...> Напишите ему немедленно через Вашего отца или прямо в Варшаву, куда он, может быть, уже и уехал».

Як впливає з цього ж листа, Куліш хотів служити переважно під керівництвом Арцимовича, але той не міг розпочати комплектування свого штату, бо все знаходилося поки що в руках статс-секретаря у справах Польщі Миколи Мілютіна.

До Варшави Куліша значною мірою притягували його «ближайшие», як висловився він у листі до Л. Жемчужникова від 14 березня 1864 р., «интересы – интересы науки». У середині 60-х років поживавилося Кулішеве зацікавлення історією українсько-польських відносин часів козаччини, виник задум присвятити цій темі вже не науково-популярні нариси, а фундаментальне дослідження, побудоване на історичних документах. Тим-то він інформував Л. Жемчужникова:

«<...> в настоящее время я посвящаю себя надолго собиранию и изучению материалов для обширного сочинения о Польше и Юго-Западной Руси. Пока я не сознаю себя способным сказать прочное слово об этом запутанном и многосложном предмете, я ничего печатать не стану».

Тож, як признався він у цьому-таки листі, йому давно вже хотілося побувати у Варшаві, аби попрацювати в Головному архіві Царства Польського¹⁴.

Під впливом дружніх стосунків із польськими інтелігентами Правобережної Наддніпряни (М. Грабовським, К. Свідзінським, С. Зеновичем та ін.) Куліш замолоду пройнявся симпатією до поляків та польської культури. Знавши, що в польській інтелігенції можна багато чого навчитися, він радив молодому медику Іванові Славницькому в листі від 13 лютого 1855 р.:

«<...> если Вы хотите встречаться почаще с людьми образованными, то, мне кажется, скорее в польских городах в польском обществе [на Правобережній Україні. – С. Н.] Вы хоть чему-нибудь научитесь, а в малороссийском перезабудете и то, что узнали из книг. <...> памятников старины и любопытных книг найдёте Вы бездну в польских городах, тогда как у нас ничего этого нет. Не пропустите случая выучиться по-польски говорить и читать <...>»¹⁵.

Підтримуючи боротьбу слов'янофілів Аксакових проти космополітизму, що поширювався серед офранцуженого російського дворянства, Куліш водночас не поділяв їхньої упередженості до поляків і солідаризувався з Міхалом Грабовським. Про це, а також про доцільність широко ознайомлювати східних слов'ян із глибоко самобутніми українською та польською культурами він висловився у листі до польського літератора 12 червня 1856 р.:

«А що пишете, добродію, про “Руську бесіду”, то повезу сам до Аксакових і все те їм вичитаю. Я й сам із ними часом змагаюсь, та, бачте, в нас дуже вже привернулись до космополітизму, то реакція й верне круто; <...> дорого і мені тепер і собі подать якийсь голос, щоб москалі не дуже бринькали з своєю народністю, що стоїть наче та

¹⁴ ЛЛ. – Ф. 18. – № 104 (список).

¹⁵ ІР НБУВ. – Ф. I. – № 29259.

колюча сосна; тільки серце в'яне, на неї дивлячись, а втіхи з неї живій душі мало. Тим-то добре було б проявити Руському мирові й польську народовість із її буйною красою, щоб не дуже забирались московські люде у свої пуші та сніги і щоб усміхнулось приязним сміхом їх обличчя, споглянувши на рідну красу кожного чоловіка»¹⁶.

До того ж Куліш мав схильність до неупередженого пошуку історичної істини, старався кожній історичній стороні віддавати належне, знаходити в ній свою долю правди. Коли Костянтин Аксаков звинуватив його у полонофільстві, то він у листі від 9 жовтня 1856 р. заперечив йому:

«Зачем Вы считаете меня пристрастным к полякам? Я пристрастен к истине, которую понимаю по своему крайнему разумению. Многие назовут меня пристрастным и к москалям... Смотрите, Константин Сергеевич, чтоб из любви к своей народности не погрешить Вам против всеславянской братской любви. Поляки, которых Вы видите в наших столицах, суть бродячие представители народа побеждённого и развращённого притеснениями. В наших с ними счетах нам, как народу господствующему, следует быть великодушными и сбавлять много процентов с суммы их нравственных недостатков. Если русские Александра царствования благороднее русских царствования Николаева, то что же сказать о поляках нашего века и о поляках веков прошедших? Когда будет нужно, я сумею выставить их национальные пороки; но зачем видеть в них только дурное оттого, что они поляки? В хохле, Вы говорите, это неестественно, – как будто хохол вечно должен оставаться фанатиком! Позвольте и ему наконец видеть истину без предубеждений»¹⁷.

Однак поза таким прихильним гуманістичним та культурницьким ставленням Куліша до поляків його політичний підхід до їхніх національно-визвольних змагань, надто ж імперсько-реставраційних потуг та обраних при цьому революційних засобів, був досить критичний. Олександр Кониський згадував, що восени 1865 р. під час розмови з ним на варшавському помешканні Василя Білозерського Куліш виправдовував свій перехід на адміністративну службу до Варшави найбільше прагненням революційної польської партії відновити шляхетську Польщу в кордонах 1774 р. «Такая Польша погубила бы навеки Украину», – казав він¹⁸.

Ліберально настроєні діячі Петербурзької української громади негативно поставилися до Кулішевого наміру стати царським урядовцем у Варшаві. Серед них – навіть свояки Василь та Олімпій Білозерські, які, за Кулішевим повідомленням у листі до дружини від 5 березня 1864 р., під час зустрічі із самим Мілютінім «выразили ему своё разномыслие с видами правительства относительно Польши», у зв'язку з чим Куліш нарікав, що «бравата Васи и Олимпия» «будет иметь вредное влияние на наше литературное дело и на разные сомнительные в глазах правительства личности». Ба більше, він кидав виклик українській громадській думці:

«Говорят, что общественное мнение строго осуждает людей либеральных, заявляющих службою в Польше своё единомыслие с правительством. Где органы этого общественного мнения? Кто представители этого общественного мнения? Эта боязнь относится к нескольким говорунам, созидающим в своём воображении украинскую нацию <...>»¹⁹.

¹⁶ Киевская старина. – 1900. – Кн. 11. – С. 73–74.

¹⁷ Радянське літературознавство. – К., 1957. – № 19. – С. 87.

¹⁸ Шенрок В. П. А. Кулиш // Киевская старина. – 1901. – Кн. 7/8. – С. 71.

¹⁹ ІР НБУВ. – Ф. І. – № 28803.

Свої думки з цього приводу Куліш виклав Олександрі Михайлівні й у листі від 9 березня 1864 р.:

«Земляки-либералы смущены моею готовностью ехать в Польшу, но что на них смотреть? Политика – не наше дело: для этого надо быть богатым и сильным; а терпеть нужду и гонение из-за неопределённых надежд на перемену обстоятельств глупо. Двадцать лет действовал я в так называемых национальных интересах – и каких же результатов достигнул? Теперь ограничиваюсь простою наукою, простым изучением того, что было в старину, а какое применение сделает новое поколение из моих литературных трудов – это его дело»²⁰.

При цьому Куліш сам відмежувався од тих ліберальних діячів, що ставали в опозицію до царської влади через її змінену політику. До М. Д. Білозерського 6 березня 1864 р.:

«Ещё в Москве повеяло на меня политическим угаром, в котором обретаются многие петербургские головы. <...> Одни только занятия историею защищают меня от этой болезни. Люди бредят наяву несбыточными ожиданиями. Скучно и жалко слушать книжные беседы прогрессистов. В благородном негодовании на жестокие глупости разных лиц эти господа удаляются от участия в делах правления, на которые могли бы иметь благотворное влияние <...>»²¹.

Проти ситуації 1859 р. ролі помінялися: тепер уже Куліш звинувачував Василя Білозерського (серед інших) у «браваді», книжності, ігноруванні дійсності, легковажному сприйнятті політичної ситуації, що явно змінилася на гірше.

Не падавши духом, Куліш на той час уже внутрішньо перебудовувався, прилаштовуючись до змінених політичних умов і шукаючи в них можливостей для національно-культурної праці. 14 березня 1864 р. він підбадьорливо писав до Л. Жемчужникова:

«Как бы ни были неблагоприятны обстоятельства для осуществления нашего идеала внутренней жизни, мы не должны останавливаться в человеческих своих стремлениях. Если не возможно одно, возможно многое другое. Уныние же недаром названо грехом перед Богом, который призвал нас к жизни»²².

Повідомлявши дружину 20 березня 1864 р., що «цензура свирепствует как никогда», Куліш не втрачав надії на те, що політична ситуація в країні зміниться на краще: «Не вечно будет неистовствовать цензура. Жизнь не останавливается и промывает все подобные засорения»²³. Насправді, за його життя, хоч і досить довгого, царська цензура щодо української літератури вже не послабне, а, навпаки, лише посилюватиметься. Нового такого порівняно сприятливого часу, який припав на другу половину 50-х – початок 60-х років, Куліш у Російській імперії вже не дочекається...

Подаючись на службу до Варшави і, таким чином, ідучи на компроміс із царською владою («примиряясь с правительством»), Куліш сподівався дістати дозвіл на видавання журналу «в широких размерах»; таким чином, доводив він дружині у листі від 9 березня 1864 р., «я <...> спасу себя для литературы, тогда как, идя прежним путем, погибну под гнётом одной материальной нужды»²⁴. «Литературное моё дело, – висловлював письменник надію в листі до Олександри

²⁰ Там само. – № 28804.

²¹ Куліш П. О. Листи до М. Д. Білозерського. – С. 159.

²² Лл. – Ф. 18. – № 104 (список).

²³ ІР НБУВ. – Ф. І. – № 28809.

²⁴ Там само. – № 28804.

Михайлівни й від 14 квітня 1864 р., – нимало не потерпит от служби в Варшаве, а, напротив, делается прочнее от примирения с правительством, которое имеет против меня неосновательные предубеждения»²⁵. Ці необґрунтовані упередження («обо мне говорят, как о каком-то Ринальдо Ринальдини, тогда как нет человека, спокойнее меня»), – скаржився Куліш дружині 4 травня 1864 р.²⁶) він і силкувався розвіяти пізніше сумлінним виконанням посадових обов'язків на державній службі.

Виїздом з України і службою в Петербурзі чи в Польщі Куліш думав уберегти себе, відомого українофіла й колишнього засланця, від можливого нового переслідування з боку жандармів та урядників, про що прямо признався дружині в одному з петербурзьких листів навесні 1864 р.:

«<...> я бы опасался жить в глуши. Могут сочинить какую угодно сказку – всему поверят. Невероятные в этом роде дела совершаются. Только живя здесь, на виду, чувствуешь себя безопасным от политических сплетен, которые в страшном ходу. Я слышал, что киевскому генерал-губернатору разрешено разыскивать по всей Малороссии тайным способом, нет ли где лиц, которых присутствие опасно для общественного спокойствия. Если эта молва не выдумка, то стоит какому-нибудь Говорскому шепнуть одному-другому чиновнику, что ему вздумается, и меня не призадумаются отправить на край света. <...> Я согласен, что служба в Варшаве имеет важные для меня неудобства, а пожалуй, и опасности со стороны польских фанатиков. Но что лучше: подвергаться ли опасности от убийц или, сидя в хуторе, каждый день думать, что завтра тебя могут взять, как бессловесную овцу, по наговору какого-нибудь Говорского?»²⁷

Ще одна причина, що спонукувала Куліша податися на державну службу, – це бажання залишити набридле хутірне існування. По виїзді з Петербурга 1862 р. він не тільки відпочив на хуторі од великого міста, від інтенсивної літературної та видавничої діяльності, а й встиг відчути нехіль до хутірної самоти. 15 березня 1864 р. в листі до дружини порівнював різне власне самопочуття у Петербурзі й на хуторі не на користь останнього:

«Я каждый день в публичной библиотеке. Там все рады, кого ни встретитъ, точно *здесь* моя родина, а не на Украине. И действительно, здесь у нас общие понятия и интересы; здесь я член умственно работающей семьи; а там кому я и на что нужен? Всего два-три человека найдётся, с которыми можно говорить по-людски. Не скоро, не скоро ворочусь в Украину. Она мне явилась теперь во всём своём ничтожестве и безобразии. Противный край! Где я ни проживал – везде лучше. Петербург теперь печален, и впереди не видится ничего лучшего; но всё-таки здесь много людей, а там их почти нет. Наш хуторок потерял теперь для меня всю прелесть и имеет значение только *своей хаты*».

Тож Куліш пропонує дружині приїхати до нього до Петербурга: «Накрой, сделай ставни, запри кругом домик и брось»²⁸. 12 квітня ще раз признається: «Я до сих пор не равнодушен к цивилизованной жизни. С ужасом вспоминаю нашу хуторскую жизнь; жажду твоего освобождения от неё»²⁹. Хутірне будівництво настільки

²⁵ Там само. – № 28816.

²⁶ Там само. – № 28819. Ринальдо Ринальдіні – герой роману німецького письменника Християна-Августа Вульпіуса (1762–1827) «Ринальдо Ринальдіні, отаман розбійників» (російський переклад 1802–1804 рр.) і драми польського письменника з Волині Гіларія Залеського (?–1824) «Rinaldo Rinaldini».

²⁷ Там само. – № 28837.

²⁸ Там само. – № 28806.

²⁹ Там само. – № 28815.

остогидло Кулішеві, що він спересердя висловив мимовільне побажання, аби недобудована хата згоріла:

«Если б ты, вставши утром, нашла наш дом сгоревшим и поневоле должна была бы его бросить, то как это ни было бы прискорбно для меня, но я рад был бы хоть этою ценою оторвать тебя от твоих тяжких хлопот» (лист від 6 квітня 1864 р.)³⁰.

Так Куліш наче закликав свій хутір, якого по двадцятьох з гаком роках справді не оминула пожежа (щоправда, вона спіткала вже не Піддубень, а інший маєток, куди на той час вони перебралися, – Мотронівку). Може, у глибинах позасвідомого письменник передчував ту біду, що мала з ними трапитися...

Укотре Куліш рветься з хутора до Петербурга, до міста. Таким є алгоритм поведінки його психологічного типу: після хутора – до Петербурга, після Петербурга – назад до хутора, в Україну, з Імперії – в Європу, з Європи – знов-таки в Україну, на звичний хутір... «Тут» з часом обриває, «там» стає привабливішим і на початку перебування приємним, аж поки теж не набридне, і тоді знову хочеться назад, туди, за чим знудьгувалася душа...

Причину свого відчуження од хутірної життя Куліш убачав у тому, що він, завдяки набутій освіті, став маргіналом, опинився між селом і містом, почасти відірвався од патріархально-сільського укладу і не повністю освоївся у міській цивілізації: «Мы сами бедствуем от того, что опередили в умственном и нравственном развитии общество. <...> За скачок от отсталой массы всегда человек платится», – пояснював він дружині в листі від 25 квітня 1864 р.³¹

Завдяки завзятості та зусиллям Олександри Михайлівни, будівництво Піддубня все-таки потрохи посувалося.

Навесні та влітку 1864 р. Куліш стояв перед альтернативою: або домогтися видавання журналу, або завербуватися на службу до царської адміністрації у Варшаві (чи принаймні знайти роботу в Петербурзі):

«Одно издание журнала остановило бы меня [від подорожі до Варшави. – *Є. Н.*]; но пока я не увижу собранных денег, я не верую в исполнение великолепных обещаний. Могут протянутся годы в ожиданиях. В эти годы я успею многое уяснить себе в отдалении от болтливого Петербурга и ещё с большими силами приступлю к изданию журнала» (лист до дружини від 5 березня 1864 р.)³².

Це передбачення справдилося – життєдіяльність письменника протягом шістьох найближчих років розвивалася саме за такою моделлю.

Тим часом 1864 р. виявилось, що служби у Варшаві домогтися легше, ніж видавання журналу. Справа з дозволом на часопис затягувалася. Із Василем Білозерським обговорювали навіть можливість продовження «Основи». Куліш до дружини 25 березня 1864 р.: «Пристали мы к Васе с короткими гужами и заставили его пойти на такой компромисс, что если Катенин откажется от своих претензий, то он передаёт “Основу” в мои руки»³³. Не виправдалися Кулішеві сподівання на Всеволода Коховського, якому він раніше зробив послугу, проконсультувавши щодо написання дисертації на історичну тему. 25 серпня 1864 р. в листі до Д. Каменецького, надісланому з Піддубня, Куліш нарікав:

³⁰ Там само. – № 28814.

³¹ Там само. – № 28818.

³² Там само. – № 28803.

³³ Там само. – № 28811.

«Ну, а журнал наш идѣт через пень да в колоду. <...> Приятель наш Коховский оказался человеком слова, а не дела: денег не достал, разрешения не выхлопотал и хочет, чтобы я ломался под какие-то вовсе для меня неясные его желанія»³⁴.

Неможливість нормально займатися письменницькою діяльністю, з одного боку, і крайня бідність – з другого змушували Куліша податися на заробітки: «Литература теперь крайне стеснена, особливо по украинскому вопросу. Поневоле надо бездействовать. Так, по крайней мере, хоть заработаю кусок хлеба на старости», – ділився він своїми роздумами з дружиною (12 квітня 1864 р.)³⁵.

У Петербурзі навесні 1864 р. збіднілий Куліш марно добивався виплати гонорару від «Библиотеки для чтения» за згадану статтю «Борьба шляхты с козаками за обладание Украиной обеих сторон Днепра». Саме тоді журнал під керівництвом недосвідченого редактора-видавця Петра Боборикіна переживав фінансові труднощі, що врешті призвели до припинення його видавання у травні 1865 р. За відсутності Боборикіна, Куліш у березні – квітні безпосередньо спілкувався з його повірником Акимовим, який обіцянками заплатити належну винагороду (щонайменше 200 крб.) насправді відтягував виплату. Куліш у листах до дружини 1864 р.:

- «Акимов денег даст на днях. Так, по крайней мере, он мне сказал, да и нельзя ему отнекиваться. Он мне понравился» (12 березня)³⁶;
- «Дела Боборыкина в дурном состоянии. Он типографии давно уже не платит более 2,000 р.» (20 березня)³⁷;
- «Акимов до сих пор не доставляет денег и бідкається с своими заказчиками. Боборыкин даже не отвечает на его письма, будучи должен более двух тыс. р.» (25 березня)³⁸;
- «Акимову я уже угрожаю иском, но на иск мало надежды <...>» (14 квітня)³⁹;
- «Акимов – бессовестный подлец, который устроил дела с Кучаевым так, что я могу начать иск только в 1867 году» (29 квітня)⁴⁰.

Тут привертає увагу характерний психологічний зигзаг, що не раз траплявся у Кулішевому сприйнятті людей, – од первісного захоплення або принаймні вподобання до дальшого розчарування й озлоблення.

Потім уже з Піддубня Куліш у листі від 14 червня 1864 р. просив Д. Каменецького поклопотатися видачею бодай 100 крб. од гонорарної суми, задля чого передав записку до Боборикіна⁴¹. Це не допомогло, і 24 липня 1864 р. в листі до Л. Глібова Куліш скаржився:

«<...> Боборыкин разоряется, и я не знаю, существует ли “Библиотека для чтения” или уже прекратилась. <...> При моём отъезде из Петербурга Боборыкин провалился как пошлый господчик, взявшийся не за своё дело, и избегал встречи с людьми, которым он должен – в том числе и со мною»⁴².

³⁴ Киевская старина. – 1898. – Кн. 7/8. – С. 136–137.

³⁵ ІР НБУВ. – Ф. І. – № 28815.

³⁶ Там само. – № 28805.

³⁷ Там само. – № 28809.

³⁸ Там само. – № 28811.

³⁹ Там само. – № 28816.

⁴⁰ Там само. – № 28818. Див. також листи від 15 березня (№ 28806), 23 березня (№ 28810), 28 березня (№ 28812), 25 квітня (№ 28817).

⁴¹ Киевская старина. – 1898. – Кн. 7/8. – С. 135–136.

⁴² Червоний шлях. – 1924. – № 8/9. – С. 283.

Непевність літературного та видавничого заробітку посилювала в Куліша бажання знайти постійне місце праці в державних структурах.

Про свою готовість узятися за викладацьку роботу в підросійському Царстві Польському Куліш написав самому статс-секретареві у справах Польщі Миколі Мілютіну, якого знав іще з початку 50-х років завдяки його братові, Володимирові Мілютіну, котрий тоді був секретарем Імператорського російського географічного товариства, редактором «Вестника Императорского русского географического общества» («Жизнь Куліша») [I; 263]. Крім того, за Куліша, на прохання М. Макарова, клопотав перед М. Мілютіним приятель останнього, директор департаменту неподаткових поборів Костянтин Карлович Грот (брат Я. К. Грота)⁴³, який з приємністю згадував зустрічі з автором «Чорної ради» ще в 40-х роках у П. Плетньова. Саме Костянтин Грот переказав Макаровим Кулішеві, що М. Мілютін охоче прийме його, а тому просить негайно приїхати до Петербурга⁴⁴. Восени 1864 р. Куліш знову прибув до столиці; одержавши там листа з Варшави із повідомленням про те, що його думають призначити не старшим директором шкіл, як він сподівався, а молодшим, у розмові з М. Мілютіним заявив, що на цю посаду не поїде – мовляв, не такі знані люди, як він, мають вже вищі посади. Не зумівши схилити Куліша до згоди і не бажавши втратити такого співробітника, Мілютін порадив йому на якийсь час поїхати до Варшави, запевняючи, що коли його там побачать і пізнають, то все буде гаразд («Жизнь Куліша») [I; 263]. «Вам надобно только поставить ногу в стремя etc. ...» – переконував він Куліша⁴⁵.

Завдяки протекції М. Макарова, Л. Жемчужникова, К. Грота, нарешті, самого М. Мілютіна, Куліш подався на адміністративну службу до Установчого комітету в Царстві Польському. Російський царизм створив цей комітет для подолання причин і наслідків Січневого повстання (1863 р.) – для приборкання й умиротворення польського народу шляхом ліберальних соціально-економічних реформ, передусім аграрної, ослаблення впливу католицького духовенства, заміни специфічного там-тешнього адміністративного устрою загальноімперським та для русифікації краю.

Опікуючись доньками оленівського козака Юхима Безлюдного, доброго пасічника й садівника, Куліш надіслав їм зі столиці глобус, підручник географії, карти; від'їжджавши до Варшави, у листі з Петербурга від 20 жовтня 1864 р. просив Безлюдного насадити у Піддубні яблунь та груш («На Вас одного надіюсь, а без Вашої дружби ніхто не заведе мені саду і пасіки»), також просив потурбуватись, щоб місцевий столяр Іван Дзюба понабивав «в обох сінях пороги хоть із соснини, щоб не наметало снігу»⁴⁶. Майже два роки пішло в Кулішів на тяжку хутірську працю, фізично й морально ускладнену браком коштів, через що будинок не було добудовано.

23 жовтня (4 листопада) 1864 р. Куліш із посвідкою про відрядження, виданою від імени міністра М. Мілютіна, виїхав з Петербурга, а 25 жовтня (6 листопада)

⁴³ Див. Кулішевого листа від 5 березня 1864 р. до дружини: ІР НБУВ. – Ф. 1. – № 28803.

⁴⁴ Див. листа М. Макарова до Куліша 1864 р.: *Шенрок В. П. А. Кулиш // Киевская старина.* – 1901. – Кн. 7/8. – С. 61.

⁴⁵ За розповіддю самого письменника в листі від 21 серпня 1893 р. до М. Шаховського (Русское обозрение. – 1897. – Кн. 3. – С. 219–220).

⁴⁶ ІР НБУВ. – Ф. 1. – № 28843. Адресата на конверті зазначено так: «Ефиму Емельяновичу Безлюдному, по прозвищу Петренку». Згідно з коментарем Олександри Михайлівни до цього листа, Куліш навчив згаданого столяра читати в 35 років, упереч скептичним «мужикам», які говорили: «Скорій у нас на долоні волосся поросте, ніж він читатиме». Проте столяр так навчився, що й газети читав і навіть на деревах вирізав букви.

1864 р. прибув до Варшави у розпорядження Установчого комітету, де 23 грудня 1864 р. (4 січня 1865 р.) його призначено урядником (чиновником) при цьому комітеті з окладом 3 600 крб. річно (за поданням завідувача справами комітету Я. Соловійова і згодою голови комітету Ф. Берга)⁴⁷. Працював під керівництвом відомих лібералів та реформаторів у соціально-економічних питаннях і шовіністів – у національних: міністра статс-секретаря у справах Польщі Миколи Мілютіна, який перебував у Петербурзі, головного директора Урядової комісії внутрішніх і духовних справ Володимира Черкаського, завідувача справами Установчого комітету, голов: Центральної комісії із селянських справ Якова Соловійова (вони всі були більш-менш його ровесниками: Мілютін – 1818 р. н., князь Черкаський, той самий, чия скандальна стаття в «Сельском благоустройстве» 1858 р. вікликала тоді незадоволення Куліша, – 1824-го, Соловійов – 1820-го). Вони втілювали політику звільнення селян з-під влади шляхти, силкувалися запровадженням громадської самоуправи відгородити село від будь-якого впливу поміщицького двора і взагалі місцевої інтелігенції, домагалися ослаблення політичного значення католицького духівництва (монастирям заборонено мати школи або інтернати, а всім, хто належав до чернечих орденів, – навчати школярів). Вихідним пунктом аграрних реформ у Царстві Польському став указ Олександра II від 19 лютого (2 березня) 1864 р., послідовніший, ніж Маніфест 19 лютого 1861 р., який знаменував селянську реформу в Росії. М. Мілютін, котрий готував обидва документи, вже не був скутий необхідністю йти на поступки поміщикам і міг більш твердо забезпечити поліпшення добробуту селян. Згідно з указом 1864 р., скасовано селянські повинності (панщину); у власність селян переходила вся земля, якою вони володіли, зокрема ті поміщицькі наділи, котрі перебували в їхньому користуванні (при цьому поміщикам надавалася певна компенсація з боку уряду); перехід селянської землі допускався тільки до селян, а викуп сервітутів – з їхньої згоди; запроваджено лише поземельний податок. Цими соціальними заходами царизм намагався задовольнити економічні інтереси польського селянства, відвернути його від національно-визвольної боротьби, обмежити політичний вплив на нього духівництва, шляхти й інтелігенції, а отже, позбавити польсько-шляхетський визвольний рух широкої народної підтримки.

Як урядник при комітеті, Куліш спочатку виконував обов'язки діловода («отношение, предписание, сообщение, соображение, заключение...»), інколи цензора й адміністратора з розгляду проєктів, готував звітні записки про хід селянської реформи в Польщі, при складанні яких мусив знати все, що зроблено Установчим комітетом у всіх напрямках його діяльності. Працював удома, тримавши зв'язок з канцелярією кур'єрами, і тільки двічі на тиждень приходив з паперами доповідати членові-завідувачу справами Установчого комітету Я. Соловійову, «человеку строгому и требовательному, но очень доброму», як характеризував він його в листі від 14/26 квітня 1865 р. до Вікт. Білозерського⁴⁸. На замовлення В. Арцимовича редагував переклади офіційних матеріалів, зокрема законів, з польської мови на російську⁴⁹. Додатковою роботою над перекладами законів Куліш «умудрився», за його висловом, довести свою платню до 5 000 крб. річних (листи до Вікт. Білозерського від 14/26 квітня і 2 вересня 1865 р.)⁵⁰.

⁴⁷ Тут (і далі) дати службових переміщень Куліша в Установчому комітеті вказано за документами: Кордуба М. Причинки до урядничої служби Куліша. – С. 356, 357, 376.

⁴⁸ ЛЛ. – Ф. 18. – № 110 (список).

⁴⁹ Лист Куліша до Л. Жемчужникова від 15/27 липня 1865 р. (Там само. – № 105, список).

⁵⁰ Там само. – № 110 (списки).

На новій роботі Кулішеві став у пригоді редакторський досвід, набутий під час попередньої журналістської та видавничої діяльності. Від природи зібраний, акуратний і сумлінний, здатний не тільки до інтенсивної творчої, а й рутинної праці, розумової та фізичної, він був добрим виконавцем, либонь, кожної роботи, якщо брався за неї з охотою. Уміючи вже вправно й швидко працювати з художніми та науковими текстами, упорався і з канцелярськими, за порівняно короткий час опанувавши специфіку діловодства. «До сих пор я ещё не просрочил ничего, как и во времена оны у проклятых журналистов, – хвалился він Вікторові Білозерському в листі від 14/26 квітня 1865 р. – Соловьёвым я очень доволен, а он – мною, судя по его заботливости о моих интересах и всяческому вниманию»⁵¹.

Прийняття Куліша на посаду урядника при Установчому комітеті дало йому змогу не тільки поправити своє фінансове становище, а й спокійно, не викликавши підозр із боку царської охоранки, зайнятися вивченням історичних джерел у книгосховищах та архівах збуреної повстанням Варшави. «Здесь всё благоприятствует для изучения XVI и XVII века», – писав він до Д. Каменецького вже 4 грудня н. ст. 1864 р., а за місяць, 5 січня н. ст. 1865 р., зазначив:

«Работаю очень много; но Вы знаете, что, при известных условиях жизни, это меня не тяготит несколько. Так как я отличаюсь от многих смертных быстротою работы, то у меня есть ещё время и для поисков в здешних библиотеках»⁵².

Узятися з величезною старанністю за виконання високооплачуваних посадових обов'язків Куліша спонукував комплекс власної службової неповноцінності, пов'язаний із тим, що після арешту й тульського заслання йому перекрили шляхи до поважних викладацьких та адміністративних посад. Із листа до дружини від 20 березня 1864 р. видно, що його гнітило усвідомлення свого «ничтожного чина и испорченного гражданского положения»⁵³. В Установчому комітеті він прагнув сам собі довести, що може працювати на постійній роботі й заробляти досить грошей для утримання сім'ї. Про те, що в процесі варшавської служби Куліш якоюсь мірою позбувався комплексу службової неповноцінності, свідчить його зізнання в листі до Л. Жемчужникова від 19 червня (1 липня) 1865 р.:

«Я все пишу, та й пишу, та й пишу, аж обридло, а проте на житте своє не нарікаю, бо мене радує, що я таки не зовсім нікчемна людина на світі. Спершу здавалось, що ніяк сього діла не второпаю, а тепер так насобачивсь, наче й зріс на кручкотворстві. Начальство моє дуже мене похваляє і нічим мені не допікає, як иншим, що поперед мене почали папір нівечити»⁵⁴.

Отож Куліш став сумлінним урядником – так майже за три десятиліття він нарешті скорився батьківській волі й щиро віддався адміністративній службі. Підвладний незбагненним метафізичним силам, позасвідомо запрограмований авторитарним батьком на урядницьку кар'єру, мусив урешті віддати данину його патріархальній владності й зятості...

1863–1866 роки були в Кулішевому житті періодом розчарування у попередній, навдивовижу інтенсивній, аж до виснажливості, культурно-громадській діяльності, від якої в нього накопичилася значна втома; вимучили письменника і його драматичні любовні захоплення кінця 50-х – початку 60-х років. Ліки проти

⁵¹ Там само.

⁵² Киевская старина. – 1898. – Кн. 7/8. – С. 140–141.

⁵³ IP НБУВ. – Ф. 1. – № 28809.

⁵⁴ ДЛ. – Ф. 18. – № 105 (список).

пригніченого душевного стану він шукав у новій активній суспільній діяльності, про що щиро сповідався І. Хильчевському 11/23 жовтня 1866 р.:

«Такая неправильная душа, как у меня, не может быть спокойна. Я наделал много промахов в жизни, много глупостей, много пошлостей. Всё это меня мучит, – вот тебе и вся история. Одно для меня спасение – сильная деятельность. Без службы такая деятельность в России – по крайней мере, для меня – невозможна [тобто для нього унеможливлено діяльність на ниві національної культури через загрозу переслідувань його з боку царизму на новому витку самодержавної реакції. – Є. Н.]. Вот почему я служу, да ещё потому, что хочу расплатиться с долгами».

З цього-таки листа дізнаємося цікаві подробиці з тодішнього побутового життя Куліша – про його помірковані звички, невибагливе харчування та кулінарні смаки:

«<...> кофе утром и чай вечером <...>. Я не курю, вина пью одну рюмку, и то не всегда. <...> ни в чём себе не отказываю, кроме пищи и питья, которые для меня составляют последнюю статью. Сегодня я обедаю в клубе за 5 р<уб>. (с вином), а завтра за 21 ½ к<оп>. с рюмкою водки и не нахожу большой разницы. Appetit у меня всегда отличный. Небеса с этой стороны ко мне милосердны»⁵⁵.

У 60-х роках зіпсувалися і перервалися Кулішеві стосунки з Осипом Бодянським. Здивований переданою посередником претензійною пропозицією О. Бодянського поміркувати про їхні взаємини за останні п'ять років, Куліш у листі до нього від 1 лютого 1865 р. виправдовувався, що на надсилання йому «Чтений...» «до половины этого печального периода» не міг відповісти нічим подібним, бо був зайнятий «литературными безделушками», а збираючись їхати навесні 1862 р. через Москву, надіслав Бодянському «Досвітки» і сподівався переговорити з ним особисто. Проте двічі не застав його вдома, а коли подався до канцелярії університетської друкарні, то там його не лише не допустили до Бодянського, а й навіть не наважилися доповісти йому про Кулішів прихід під час розмови Бодянського з кимсь у директорській кімнаті. Це розсердило Куліша, і він, мавши обмаль часу, поїхав, не побачившись із Бодянським. Потім не писав до нього, щоб той не витлумачив цього бажанням одержати в дар чергові випуски «Чтений...». Та й загалом на хуторі Куліш обмежив «свою корреспонденцию до самых прозаических нужд», оскільки, як пояснював, «неприятности, им же несть числа, довели меня до молчаливой хандры, от которой насилу излечился я хуторским зодчеством, огородничеством и садоводством»⁵⁶.

За півроку в «Объяснениях», датованих 2 вересня 1865 р. й опублікованих у третій книжці «Чтений...», О. Бодянський вдався до публічного випаду проти Куліша, звинувативши його у спробі забрати в нього зібрання українських народних пісень і видати самостійно. Щоправда, Бодянський не назвав Кулішевого прізвища, та Мик. Мих. Білозерський занотував у своїх записках, що йдеться саме про Куліша⁵⁷, і, певне, мав рацію, бо ще в київському листі від 25 листопада 1855 р. Куліш пропонував Бодянському передати йому свій збірник народних пісень для того, щоб він, мавши на той час уже народнопісенні зшитки інших збирачів, міг упорядкувати їх як єдине ціле. Куліш навіть запевняв, що, згрупувавши матеріали і скомпонувавши єдиний збірник, оддасть його Бодянському, щоб той випустив

⁵⁵ Киевская старина. – 1898. – Кн. 1. – С. 87, 88.

⁵⁶ Там само. – 1897. – Кн. 12. – С. 471.

⁵⁷ ІР НБУВ. – Ф. 1. – № 25743. – Арк. 311–311 зв.

його у світ як своє видання, зазначивши лише прізвиська збирачів; при цьому, однак, Куліш висловлював сумнів, чи Бодянський погодиться довірити йому свій збірник⁵⁸.

Отож випад Бодянського був образливий, що свідчило про його роздратування і напругу відносин між ними:

«Один мой знакомый, видел у меня составляемое мною собрание малороссийских народных песен, настаивал, чтобы я ему отдал оное, обещая в скором времени издать в свет; и когда я объявил ему, что я сам желал бы потрудиться над своим собранием, он не шутя рассердился и окричал меня всюду не рачителем народного достояния. Но на такого разбора рачителей, обыкновенно являющихся собирать, где не сеяли, и пожинали, где не трудились, мы вдоволь уже насмотрелись, и знаем им цену, равно как их благородную ревность по общем благе, также и значение их трудов. <...> Знакомо нам это бескорыстие с рожей корыстной <...>»⁵⁹.

Невідомо, чи Куліш знав про цей некоректний і несправедливий щодо нього виступ Бодянського, але взаємини між ними надовго перервалися.

«По всеподданейшему докладу» міністра статс-секретаря Царства Польського М. Мілютіна «об отличной усердной службе», яку засвідчив міністр державного майна і намісник у Царстві Польському Феодор Берг (за поданням Я. Соловійова), 10 червня 1865 р.

«Высочайше повелено: виновность Кулиша по делу об украино-славянском обществе, за которую он был выдержан в крепости и потом выслан на службу в Тулу с учреждением над ним строжайшего полицейского надзора, – не считать препятствием к производству его в следующие чины, равно к предоставлению ему всех прочих прав и преимуществ по службе, кроме ордена Св. Владимира 4 степ<ени> за выслугу лет и знака отличия за беспорочную службу»⁶⁰.

Цей царський наказ дав змогу Кулішеві просуватись по службовій драбині вгору. За поданням міністра М. Мілютіна від 23 червня (5 липня) 1865 р. департамент герольдії Урядового сенату ухвалив перевести губерньського секретаря Куліша в наступний чин колезького секретаря (Х клас) зі старшинством від 10 червня 1865 р. Від 8/20 грудня 1865 р. його призначили урядником (чиновником) для особливих доручень V класу (у штаті Центральної комісії із селянських справ), а від 28 червня (10 липня) 1866 р. він став директором Відділення духовних справ⁶¹ (це була дуже висока адміністративна посада, яка відповідала IV класу, поряд з посадами губернатора та градоначальника)⁶². Восени того-таки року отримував заробітну платню 6 562 крб. 50 коп. річних, з них 5 062 крб. 50 коп. за директорство і 1 500 крб. за редагування «Сборников административных постановлений»⁶³.

⁵⁸ Киевская старина. – 1897. – Кн. 12. – С. 466.

⁵⁹ Бодянский О. М. Объяснения // Чтения в императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете. – М., 1865. – Кн. 3. – Июл./авг. – С. 346.

⁶⁰ Сведения о П. А Кулише, извлеченные из аттестата о службе его, выданного из департамента общих дел Министерства путей сообщения 20 августа 1875 г. // Киевская старина. – 1899. – Кн. 9. – С. 377–378. Див. також подання Я. Соловійова від 1/13 квітня 1865 р., Ф. Берга від 21 квітня (3 травня) 1865 р., повідомлення про монарший дозвіл з Петербурга від 12/24 червня 1865 р.: Кордуба М. Причинки до урядничої служби Куліша. – С. 362–365.

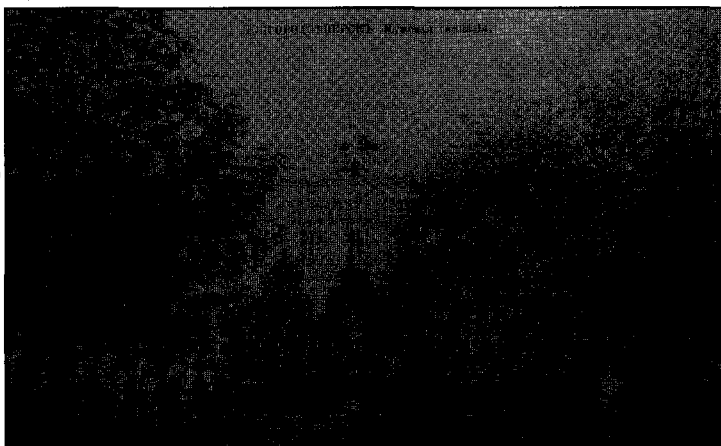
⁶¹ Там само. – С. 365–371, 376; Rocznik Urzędowy Królestwa Polskiego na rok 1866. – Warszawa. – S. 162–163.

⁶² Шенелев Л. Е. Титулы, мундиры, ордена в Российской империи. – С. 124.

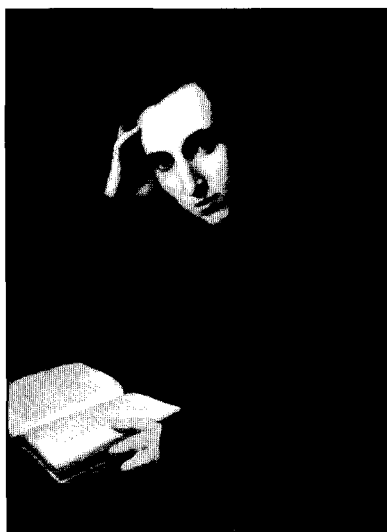
⁶³ Лист до І. Хильчевського від 28 вересня (9 жовтня) 1866 р. (Киевская старина. – 1898. – Кн. 1. – С. 86).

Слѣповронъ.
Шляхетський герб
роду Кулішів

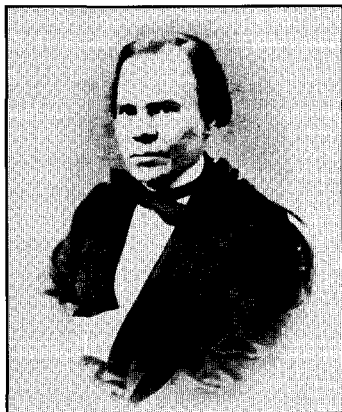
Олександра Куліш. Світлина. 1847

Пантелеймон Куліш. Худ. Гайнрих
Гольпайн (?). 1842. Полотно, олія

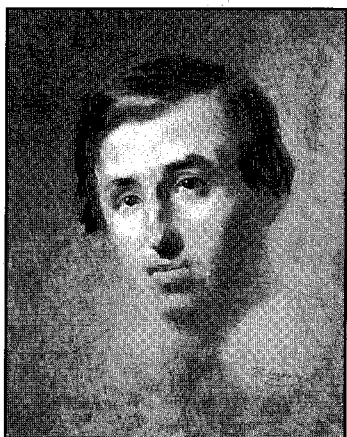
Михайло Максимович

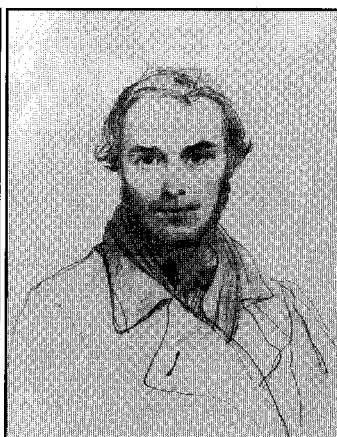
Василь Білозерський. Світлина.
Друга пол. 1860-х (Варшава)

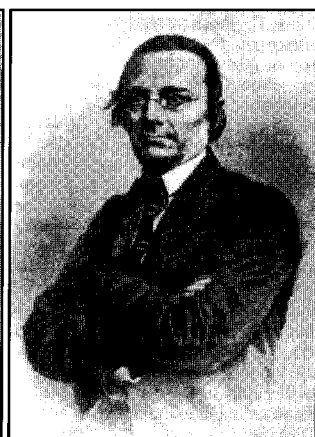
Віктор Забіла.
Худ. Василь Шгернберг. 1838

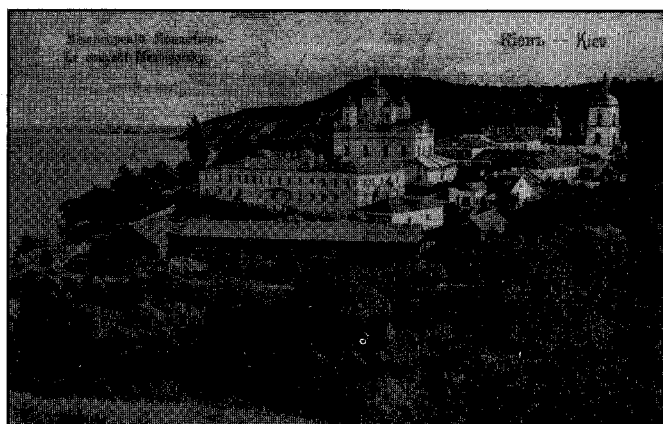
Пантелеймон Куліш.
Худ. Тарас Шевченко. 1844.
Полотно, олія

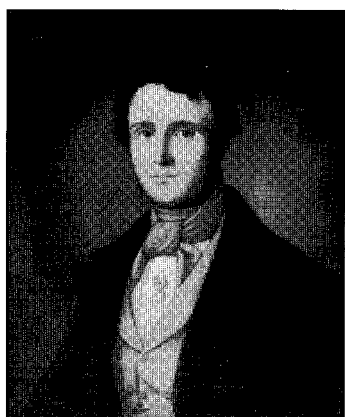
Тарас Шевченко.
Автопортрет. 1845

Микола Костомаров

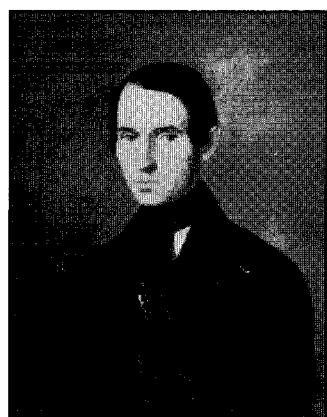
Аліна Крагельська (наречена,
згодом дружина Костомарова)

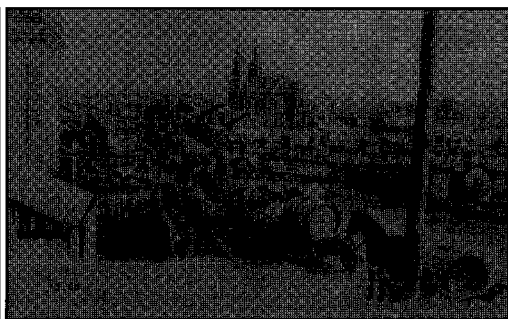
Микола Гулак.
1840-ві

Варвара Рєпніна.
Худ. Глафіра Пшьол. 1839

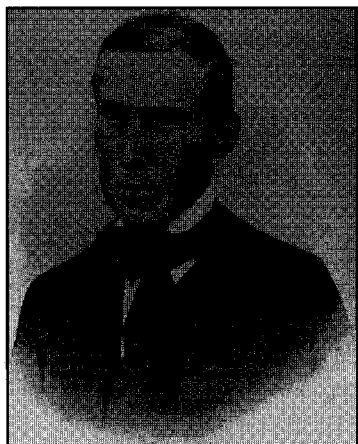
Олександр Навроцький.
1840-ві

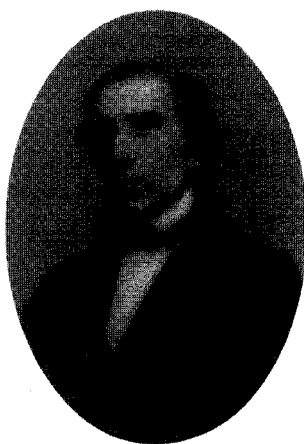
Красвиди Луцька і Рівного

Київ. Будинок І. Юскевича-Красковського (ріг вул. Ірининської і пров. Михайлівського)

Амвросій Метлинський

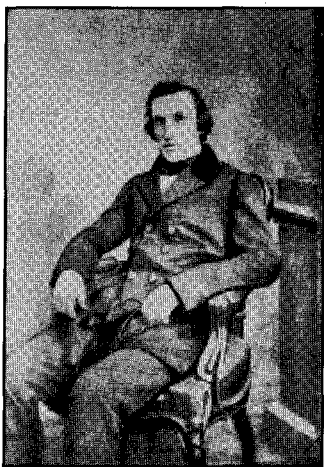
Ізмаїл Срезневський

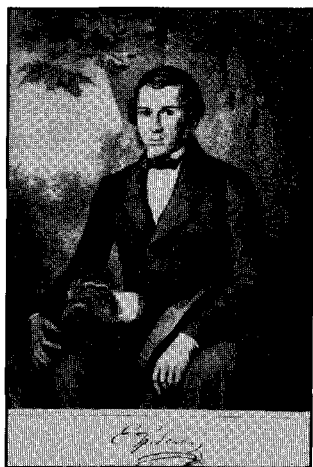
Михайло Погодін. 1846

Міхал Грабовський

Пантелеймон Куліш. Світлина

Євген Гребінка. Худ. Аполлон Мокрицький. 1840

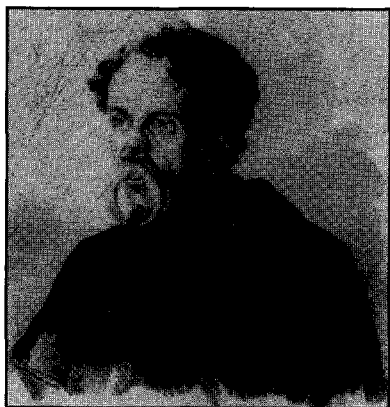
Константій Свідзінський

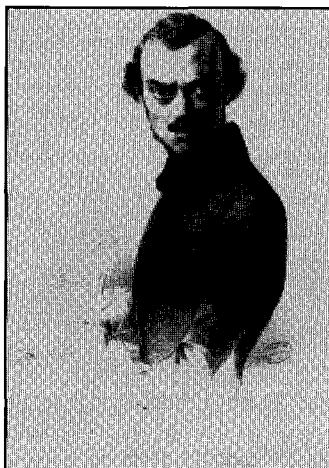
Тарас Шевченко. Мотрин монастир. 1845

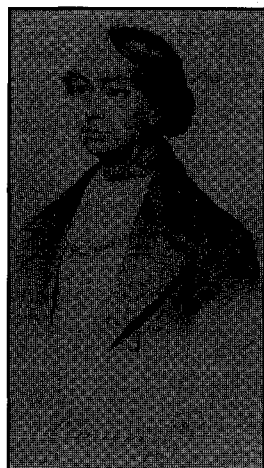
Вацлав Ганка

Тадеуш Лада-Заблоцький

Ромуальд Подберезький

Осип Сенковський. 1839

Петро Плетньов

Олександра Ішимова

Яків Грот

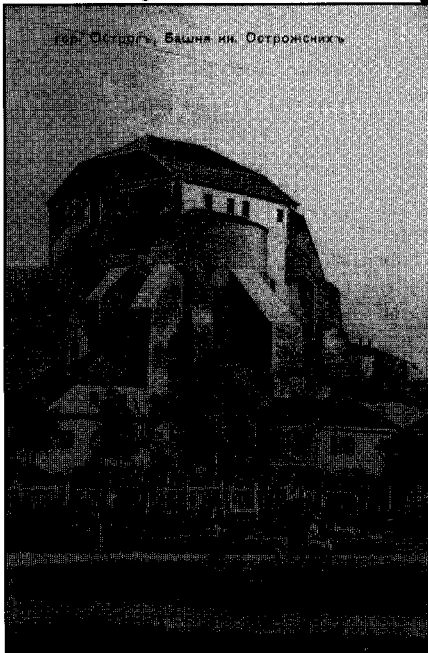
Іван Вернадський

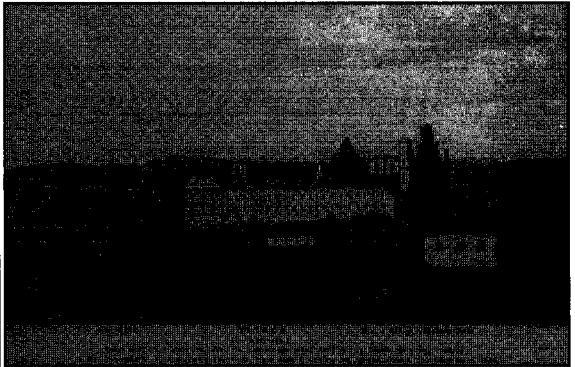
Олександр Никитенко

Олександр Лакієр, чоловік
Ольги Плетньової

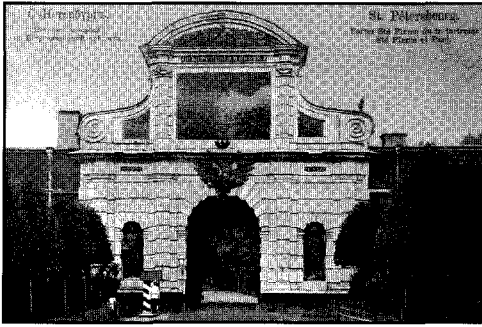

Острог. Зліва – вежа князів Острожських,
внизу – руїни костелу і єзуїтського монастиря

Леонтий Дубельт

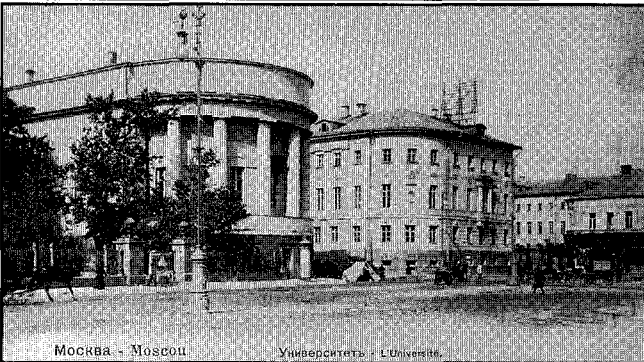
Петровські ворота Петропавлівської фортеці

Олексій Орлов.
Кінець 1840-х

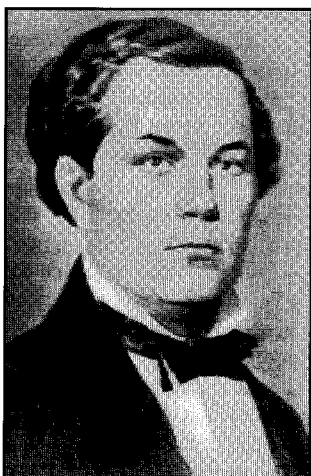
Олександра Кулш.
Худ. Андрій Горонович. 1847

Осип Бодянський

Микола Макаров із сином. 1876

Семен Гулак-Артемовський

Михайло Тулов

Прохорівка на Канівщині. Літографія
Миколи Арандаренка. 1848–1852

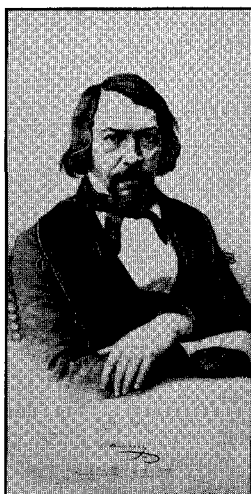

Надія Забіла
з роду Білозерських

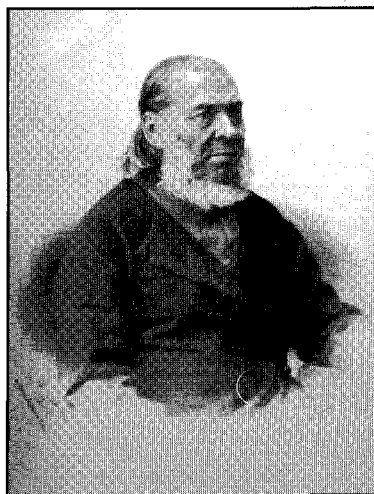

Матвій Симонов
(М. Номис)

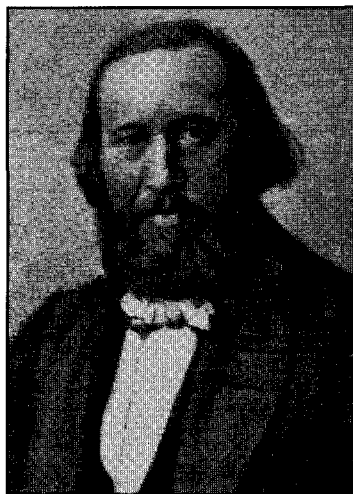

Олексій Хом'яков. 1861

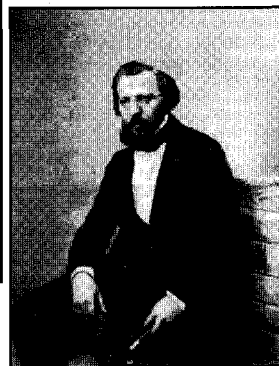
Сергій Аксаков

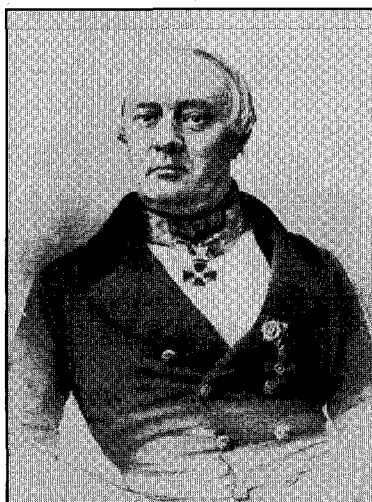
Костянтин Аксаков

Віра Аксакова

Іван Аксаков

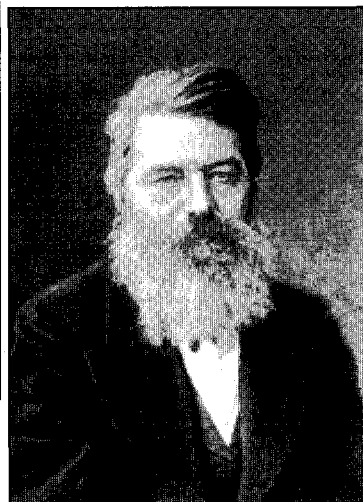

Степан Шевир'юв. 1855

Олександра
Смирнова-Россет.
Худ. Ф.-К. Вінтергальтер.
1837;

Рис. О. Пушкіна. 1833

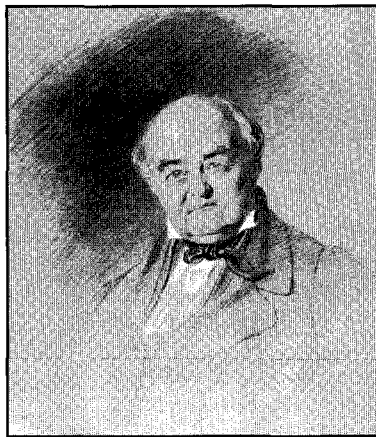
Микита Гіляров-Платонов

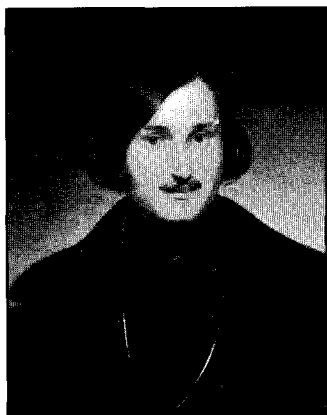
Лев Жемчужников.
Автопортрет. 1853

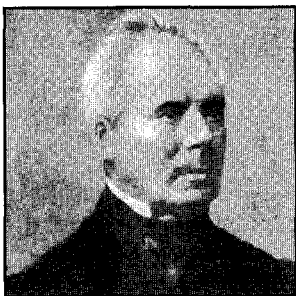
Володимир Жемчужников.
Худ. Кирило Горбунов. 1854

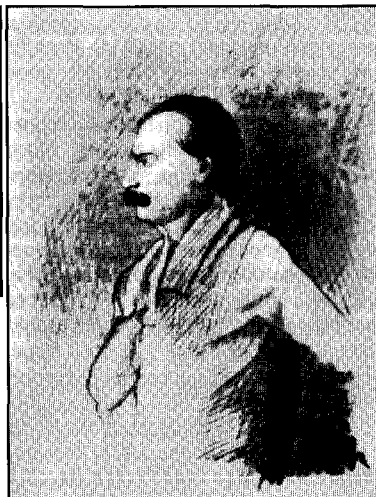
Михайло Щепкін.
Худ. Тарас Шевченко. 1858

Микола Гоголь.
Худ. Федір Моллер. 1841

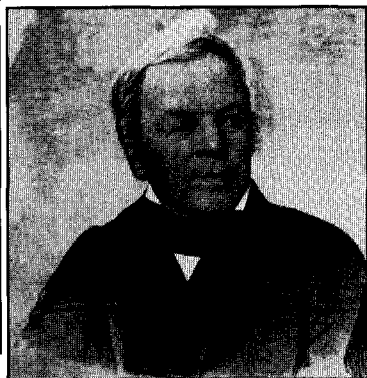
Федір Йордан

Григорій Данилевський.
Рис. Якова Полонського. 1862

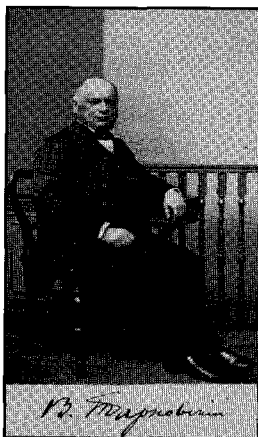
Микола Маркевич.
Худ. Лев Жемчужников

Іван Лажечников

Петро В'яземський

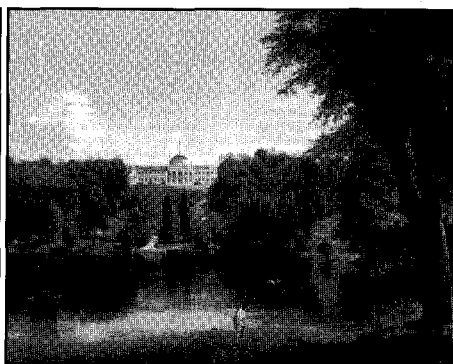
Василь Тарновський
(батько)

Василь Тарновський
(син)

Платон Закревський.
Худ. Тарас Шевченко.
1843

Василь Шчербацький. Садина у Качанівці. 1837

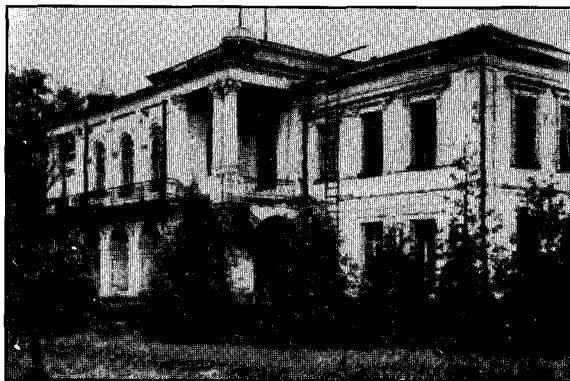
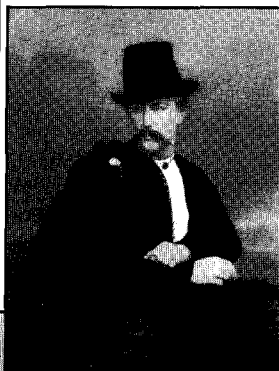

Дворець со двора. На балконі сини Тарновський, на вулиці — казачі пудей, приступають цивільністких діл у Качанівці костомаш.

Палац у Качанівці. Світлина. 1980-ті

Василь Тарновський (син).
Худ. Андрій Горонович.
1860

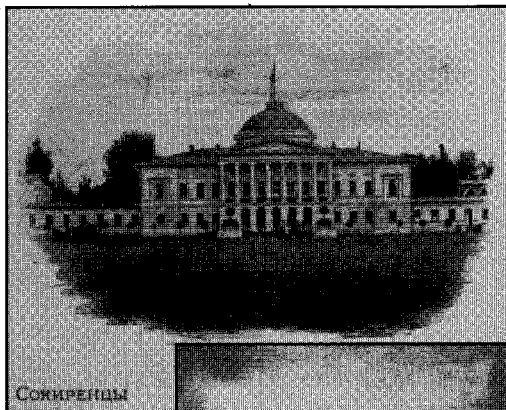

Березова Рудка.
Будинок Закревських.
Світлина. 1973

Григорій Галаган

Г. Галаган
1857/4

Палац садиби
Галаганів у
Сокиринцях

СОКИРИНЦЬ

Хата Г. Галагана у Лебединці.
Світлина поч. XX ст.

Остап Вересай. 1874

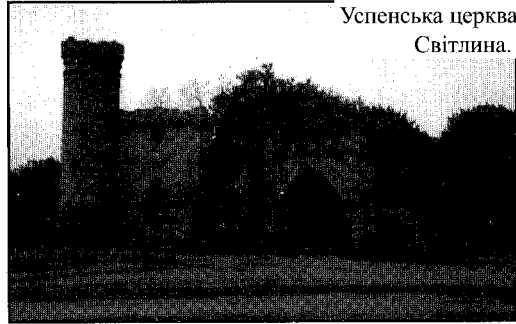
Ольга Жемчужникова (?).
Рис. Лева
Жемчужникова

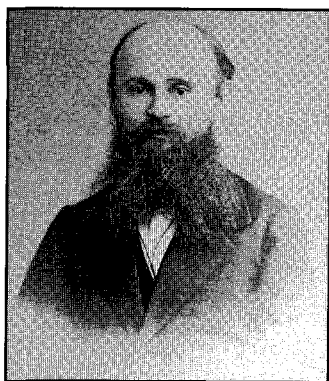
Успенська церква у Линовиці.
Світлина. 1983

Лев Жемчужников. 1870-ті

Брама садиби
де Бальменів у Линовиці.
Світлина. 1980-ті

Данило Каменецький

П. Куліш і М. Костомаров.
Світлина. 1859–1860

Михайло Лазаревський.
Худ. Тарас Шевченко.
Близько 1858

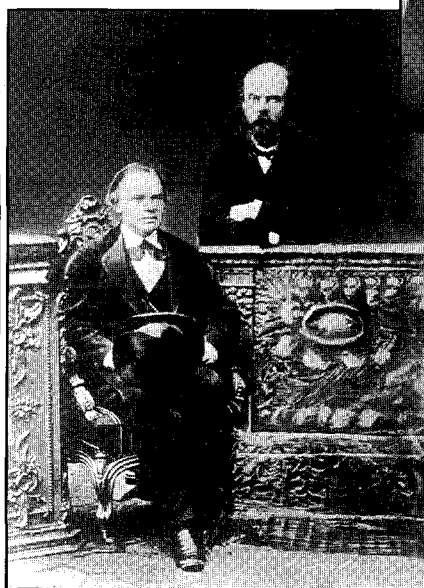
Надія Білозерська, дружина
Василя Білозерського

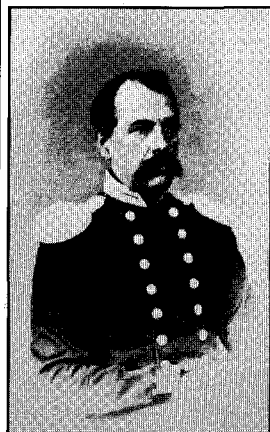
Олекса Стороженко

Григорій Честахівський

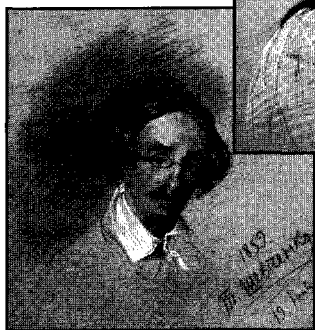

Василь та Олімпій Білозерські.
Світлина. Кінець 1860-х (?)

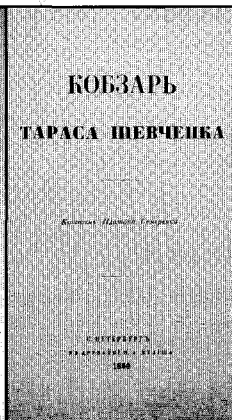
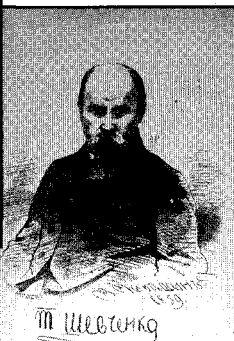

Федір Чорненко

Шевченкові портрети
Михайла і Марії
Максимовичів. 1859

Фронтиспіс і титульна сторінка
Шевченкового «Кобзаря», надрукованого в
Кулішевій друкарні (1860). Портрет поета
роботи Михайла Микешина. 1859

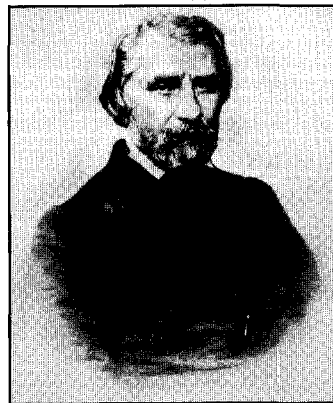
Олександра Куліш. Світлина
Кароля Байера (?) (Варшава).
1866 (?)

Пантелеймон Куліш. Літографія
Адольфа Мульєрона. 1860.
Дарчий напис І. Хильчевському

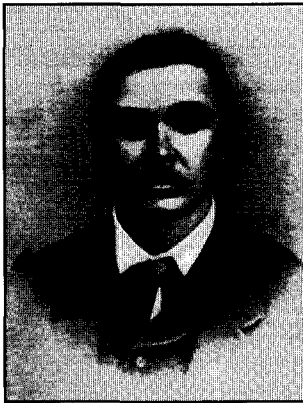
Марко Вовчок

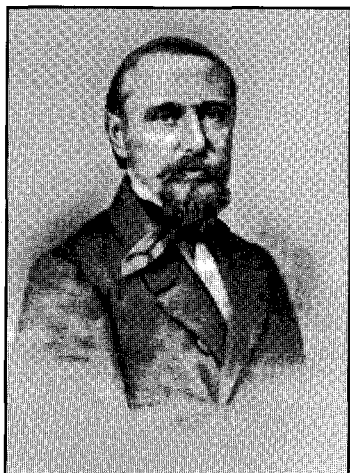
Іван Тургенєв

Марко Вовчок

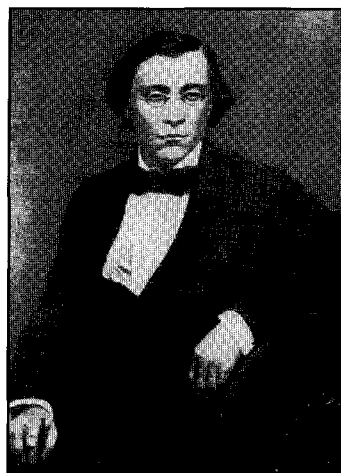
Опанас Маркович

Михайло Катков

Олексій Костянтинович
Толстой

Микола Чернишевський

Борис Суханов-Подколзін.
Худ. Т. Шевченко. 1858

Лев Толстой. 1854

Леонід Бломмер
(Крутоярченко)

Володимир Безобразов

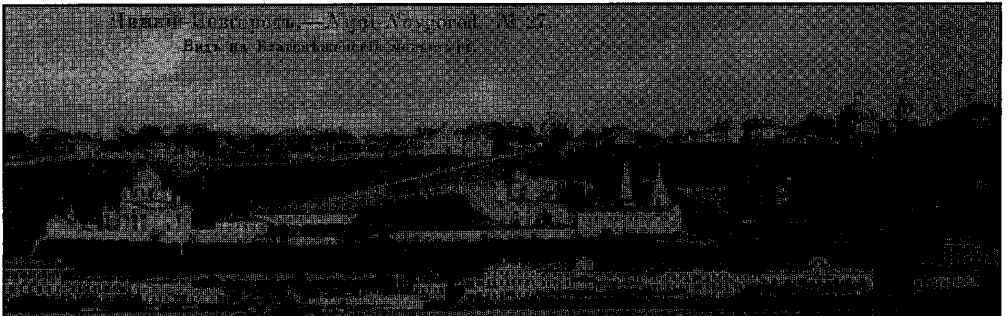

Валентин Корш

Петро Боборикін

Міждині-Постовий. — Даро-Абулгород. № 25.
Вид з Красногогорського замку.

Пантелеймон Куліш.
Світлина

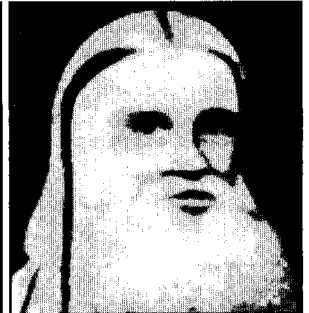
Красвид Монако

Страсбург

Яків Кухаренко

Василь Якович Гречулевич

Т. Шевченко. Коло криниці. 1859. Сепія. Моделями слугували сестри Надія Забіла й Олександра Куліш

Дмитро
Пильчиков

Марія
Іванівна
Гоголь

Київська Юридичська

Лекторськ із Полтави.

Леонід Глібов

Чернігівськ. Видь Масепінаго Дома

Дворіцкєго Соборанє

Степан Ніс

Олексій Алчевський

Христіна Данилівна
Алчевська

Харківськ. Холодна гора.

Мавши давні антикріпосницькі переконання, Куліш з охотою брав участь у проведенні селянської реформи в Царстві Польському. З цього приводу в листі до Остапа Вересая 16 листопада 1865 р. писав:

«Судилось, бач, козацьким дітям порядкувати в лядському краї, так, як порядкували колись ляхи в нас на Україні. Тільки вони згорда нами орудовали і добра нам не мислили, а ми пораємось у них по-християнськи. Вони в нас простий люд у неволю повертали, а ми лядську чернь визволяємо на волю з-під неситих панів, та й самим панам неправди ніякої не робимо, тільки не даємо їм верховодити пошляхетській, а нахиляємо їх під закон. От на таке-то діло і мене зазвано у Варшаву, а козак до сього торгу пішки, бо йому любо ляха гнuzдати»⁶⁴.

Як слушно відзначив Данило Мордовець,

«Куліш переїхав у Польщу – послужити ділу визволення свого й польського народу із крeпaцтвa. І се його заслуга перед народом – ще один із лаврових вінків на його голову, і вінок, котрого ні історія, ні люде з тієї голови зняти не зможуть»⁶⁵.

Але не можна не визнати й того факту, що під час варшавської служби Куліш займався і русифікацією Польщі, а також українців Холмщини та Підляшшя, що зашкодило його репутації як передового, ліберального діяча й українофіла. Одна річ, звісно, «лядську чернь» визволяти «з-під неситих панів», а інша – «ляха гнuzдати». У тому самому русифікаторському дусі витримано й іншого листа до О. Вересая – за червень 1866 р., коли Куліш, очевидно, був уже призначений директором духовних (тобто церковних) справ або принаймні займався цими справами як урядник для особливих доручень:

«<...> слава Господеві, що діждали козацькі діти панувати над ляхами. <...> ми взяли над ляхами гору і в руських землях, і в лядській землі. Оцей самий Куліш, Остапе, що до тебе листи пише, старшинує в Польщі над усім католицьким гóленим попівством, і хиляться перед ним ксьондзи так, як хилились колись наші священники перед вельможними панами ляхами. Так чи не одрада ж козацькому серцю сю дивовижу справляти! Може б, інший козарлюга вернувся із раю, аби на таке подивитись. Тільки ж ми не згнушались; ми доглядаємо, щоб вони людей не обдурювали, щоб миром не колотили, та й годі. <...> Нелегké ж діло сих пройдисвітів гнuzдати: великої треба тут праці, а ще більшої обачности»⁶⁶.

Олена Пчілка так прокоментувала наведені рядки:

«Не симпатичны эти места своим не в меру торжествующим, злорадным тоном <...>. Как объяснить эти длинные самомнительные тирады Кулиша в письме к украинскому простолыдину? Действительно ли в Кулише заговорила, торжествуя, кровь “козацької дитини”, потомка сословия, ещё живо помнившего кровавые счёты, или и здесь Кулиш до некоторой степени хотел быть в своих письмах только *понятнее* кобзарю, певцу дум о бывших “утисках” и “чварах”?»

Так чи так, зауважила Пчілка, доповнення і роз'яснення Куліша про те, що він не бажає мститися полякам, ображати їх, а прагне звільнити простолюд з-під гніту шляхти, «значительно стушёвывают несимпатичные фразы его варшавских писем <...>. Но при чтении каждой фразы этих писем, – застерігала далі авторка передмови до їх публікації, – следует помнить, что Кулиш желал приноравливаться

⁶⁴ ІР НБУВ. – Ф. III. – № 4991.

⁶⁵ Сліпченко-Мордовець Д. За крашанку – писанка П. Ол. Кулішеві. – С. 29.

⁶⁶ Киевская старина. – 1904. – Кн. 2. – С. 227–228.

к поняттям человека из народа»⁶⁷. Застереження варті уваги – у «Листах з хутора» та низці українських оповідань 40–60-х років Куліш справді бажав прилаштуватися до понять людини з народу («хуторянина»), а в листуванні не раз пристосовувався до рівня стилю і навіть напряму мислення адресата.

Юрій Шевельов побачив у цих епістолярних міркуваннях Кулішевих

«виправдовування перед самим собою своєї служби урядові імперії в спробі русифікувати Польщу, і то після героїчного повстання 1863 р., коли, заплямований українською інтелігенцією і, мабуть, гнаний власним сумлінням, Куліш намагається реабілітувати себе в листах до неписьменного й сліпого кобзаря Остапа Вересає, так замаскуючи свій внутрішній діалог із власною совістю»⁶⁸.

Можливо, якісь докори сумління, бажання виправдати себе перед самим собою, а надто земляками, справді виринали в Кулішеві свідомості, та він ніколи не шкодував, що зголосився служити урядником у Варшаві, і навіть через три десятиліття після тієї служби, в одному з листів 1893 р. до М. Шаховського, з незмінним задоволенням згадував: «В 1860-х годах я поработал с князем Черкасским и Милютиним над уравниванием русского элемента с польским ревностно <...>»⁶⁹.

Небайдужу діяльність Куліша на різних посадах в Установчому комітеті диктували його політичні переконання, специфічні уявлення про українсько-російсько-польські історичні відносини та перспективи, притаманні йому і в 60-х, і в 90-х роках. На схилку літ у листі від 21 серпня 1893 р. до М. Шаховського Куліш підкреслював, що й досі бачиться йому дороговказом «задача международного равновесия», тобто повернення до того міжнародного становища у Східній та Центральній Європі, що існувало за часів Київської Русі, –

«<...> возвращение к праву жизненного равенства, нарушенному между Старою и Новою Русью, то есть между Малою и Великою Россией, вследствие татарского погрома и возвышения Литвы да Польши на степень культурных народов по милости наших старорусских предков, именно тех из них, которых обе соседние национальности ассимилировали с собою»⁷⁰.

Власне, оте відновлення історичної справедливості – втраченої історичної рівноваги між Руссю та Польщею – і було політичною метою й ідеологічною основою адміністративної служби Куліша у Варшаві.

Як урядник для особливих доручень, а потім директор Відділення духовних (церковних) справ, він займався переважно ослабленням політичного значення римо-католицького духовенства й опрацюванням (русифікацією) української Греко-католицької церкви на Холмщині. З цією метою упорядкував і видав анонімно календар «Холмский греко-униатский месяцеслов на 1866 год» (Варшава, 1866)⁷¹, де вмістив, зокрема, також без підпису, свою історичну розвідку «Древняя Русь в Царстве Польском», спрямовану проти католицизму й польської шляхти, і передмову «О восстановлении древних прав греко-

⁶⁷ Пчילка О. Письма к Остапу Вересаю П. А. Кулиша и Л. М. Жемчужникова // Там само. – С. 218–219.

⁶⁸ Шевельов Ю. Кулішеві листи і Куліш у листах // Шерех Ю. <Шевельов Ю.> Третя сторожа: Література. Мистецтво. Ідеології. – К., 1993. – С. 62.

⁶⁹ Русское обозрение. – 1897. – Кн. 3. – С. 211.

⁷⁰ Там само. – С. 216.

⁷¹ Куліш до І. Хильчевського 2 серпня 1874 р.: «В Варшаве я составил и напечатал первый «Холмский греко-униатский календарь» (на 1866 г.) в самое короткое время <...>» (Киевская старина. – 1898. – Кн. 1. – С. 134).

униатської церкви» до передруку папських ухвал та листа-енцикліки, що стосуються до забезпечення прав Греко-католицької церкви в лоні католицизму⁷². Як член комісії з народної освіти, Куліш безпосередньо піклувався політичним вирішенням освітянських проблем разом із Феофаном Лебединцевим, колишнім професором Київської духовної академії і тодішнім директором Холмської шкільної дирекції (своє характеристичне знайомство з Кулішем Ф. Лебединцев описав у листі до брата від 15 лютого 1865 р.: «Кулиш сперва оттолкнул меня своею холодною, но потом сам зашёл ко мне и заговорил совсем иначе – так, что любо было»⁷³). До реформи, що її провадив Установчий комітет, у початкових школах Холмщини мовами навчання були польська й українська (за галицькими букварями, читанками й катехизмами). В. Черкаський наполягав на тому, щоб учителями в цих школах були місцеві дяки, а доглядачами – греко-католицькі священники, а також дозволяв і надалі користуватися галицькими підручниками⁷⁴. Коли в Установчому комітеті головний директор Урядової комісії народної освіти Федір Вітте (колишній куратор Київської шкільної округи) висловився проти викладання народною мовою, то Черкаський запропонував, щоб цю справу вирішили компетентні голоси українофілів Лебединцева та Куліша, які, був певний, пристануть на його думку (про це розповідав О. Кониському Лебединцев у листопаді 1865 р. під час зустрічі у Львові). Проте Куліш, як він сам признався у розмові з Кониським, який відвідав його у Варшаві в жовтні 1865 р., рішуче виступив проти вживання народної мови у греко-католицьких (українських) школах Холмщини, а за ним пішов і Лебединцев. На запитання Кониського: «Чи се ж педагогічно?» – Куліш таку свою дивну позицію виправдовував тим, що «коли і не педагогічно, так політично», – мовляв, «треба положити якомога ширшу межу між українцями і поляками» у вигляді частково русифікованого українського населення як чинника протидії асиміляційному тискові з польського боку⁷⁵.

З цієї проблеми Куліш висловився і в розмові з Йосифом Ливчаком, 25-річним ідеологом галицького москвофільства, який по дорозі з Відня до Петербурга заїхав до Варшави увечері 29 вересня 1865 р. і пробув там вісім днів. Ливчак був видавцем і відповідальним редактором віденського сатиричного журналу «Страхопуд» та ілюстрованого додатку до нього «Золотая Грамота», саму назву якого взяв із переказу «О Золотой Грамоте», записаного Кулішем у 40-х роках від одного старця в Корсуні й опублікованого в «Записках о Южной Руси». У цьому переказі йдеться про те, що ігумен Мотронинського монастиря (Мельхиседек Яворський) склав Золоту Грамоту і підніс її Максимові Залізняку зі словами: «Велик

⁷² У листі від 21 серпня 1893 р. до М. Шаховського Куліш згадував, що важливими здобутками його історико-дослідницької праці у Варшаві стали, зокрема: «рукопись <...> под заглавием “Русь и Польша”, которую докладывал Милютин императору Александру II и сообщил официально в Варшаву о благосклонном отзыве Его Величества»; «импровизированный им потом “Холмский календарь” с его статьёй о Польше и России». «Я не был ещё тогда директором духовных дел, и князь Черкасский был поражён этой книгой, а о моей статье думал, что её написал Костомаров <...>» (Русское обозрение. – 1897. – Кн. 3. – С. 217). Сучасний передрук цих статей з передмовою та коментарями: *Нахлік С.* Кулішеві статті з Холмського календаря на 1866 р. // Молода нація: Альманах. – 2004. – № 1 (30). – С. 44–62.

⁷³ *Лебединцев П. Г.* Письма Ф. Г. Лебединцева к брату в Киев (1865–1867 гг.) // Киевская старина. – 1898. – Кн. 3. – С. 322.

⁷⁴ Див. листа Ф. Лебединцева до брата орієнтовно за кінець травня – червень 1865 р.: *Там само.* – С. 335.

⁷⁵ *О<лександр> К<ониський>*. Цікава сторінка з минулого // Руслан. – 1898. – № 138.

світ Государиня велить різати жиду й ляха до ноги, щоб і не смерділи на Україні»⁷⁶. Антисемітський та антипольський переказ, уміщений у Кулішовому збірнику серед інших переказів про гайдамаччину суто для ілюстрації історичного минулого Правобережної Наддніпрянщини⁷⁷, Ливчак тенденційно заактуалізував до сучасної йому галицької дійсності: обрана для літературного додатку назва «Золотая Грамота» мала символізувати політичну орієнтацію галицьких москвофілів на самодержавну і православну Росію в боротьбі проти поляків-католиків та євреїв у Східній Галичині. Ливчак бачив себе наче новим ігуменом Мельхиседеком, який від імені царизму пише Золоту Грамоту для галицьких «руських», щоб надихнути їх на етнічне, культурне і політичне єднання з Російською імперією.

За Ливчаковою розповіддю, він зустрівся у Варшаві з Василем Білозерським, Кулішем і Костомаровим, які прихильно поставилися до нього, а Куліш і Костомаров обіцяли писати статті для «Золотой Грамоты»⁷⁸. Певне взаємне зближення українофілів та москвофіла відбувалося на ґрунті русофільства, загальноруського патріотизму.

«В Кулише и Костомарове должно было убудиться ко мне сочувствие, бо познали во мне украинофила, хотя лишь в простом значении того слова, т. е. человека, который Украину любит не меньше других – с тем разве различием, что понимает любовь свою иначе; но и во мне возникла искренна симпатия к ним, бо и я видел в них согласных со мною “русских”, обнимающих своими чувствами всю святую Русь»⁷⁹.

Під час зустрічей жваво обговорювали національно-ідеологічні проблеми:

«Познакомившись с г. Кулишом, считал я особенною своею должностью познакомить его с непотешным состоянием нашего народного развития: начертавши пред ним верный образ роздвоения наших сил духовных на поприщи церковном, политическом и литературном, я высказал откровенно и все причины нашего роздвоения, происходящи по большей части от влияния извне. Те мои представления удостоились великого внимания у г. Кулиша, тем больше что он не мог не увериться, что отчасти и он сам причиною непорозумения, яке произошло между галицкими писателями. Результатом моих представлений было, что г. Кулиш призвал своих друзей гг. Костомарова, Белозерского и мене к себе на вечер, который посвящен был строгому рассмотрению нашего литературного вопроса. Из долгих и всесторонних рассуждений вышли следующие заключения. Литературный русский вопрос, если такой вообще

⁷⁶ *Записки о Южной Руси* / Издал П. Кулиш. – Т. 1. – С. 149–150. Про обізнаність Ливчака із «Записками о Южной Руси» свідчить передрук уривків з них: *Из «Записок» Кулиша* – «о Южной Руси». Як запорожці испыгвали кандидата; Хлебосоольство на Запорожьи // *Золотая Грамота*. – <1865.> – № 5. – Прилога до ч. 13 «Страхопуда». – С. 44; *Из «Записок» Кулиша* – «о Южной Руси». Легенда о золотых воротах; О базилиянах; Легенда о Богдане Хмельницком; О уни и благочестии // *Там само*. – № 6. – Прилога до ч. 14 «Страхопуда». – С. 50–52; *Очаковская беда* (Из «Записок» Кулиша) // *Там само*. – № 7. – Прилога до ч. 15 «Страхопуда». – С. 57; № 8. – Прилога до ч. 14 «Страхопуда». – С. 65–67.

⁷⁷ Пізніше Куліш осудив цей переказ, заявивши, що «східні люде» підняли «п'яне гультайство і дурне (бо не освічене здоровою наукою) мужицтво» на повстання «видуманого Золотою Грамотою і видуманими свяченими ножами, обнадежливими якобы дарами цариці Катерини», і що «українська муза» «сплямувала себе, прославляючи гайдамаччину з її свяченими ножами, Золотою Грамотою і великодушними харцизяками» (*Куліш П. А.* Крашанка русинам і полякам на Великдень 1882 року, видана типом другим з додатком послів'я. – Л., 1882. – С. 27, 34).

⁷⁸ *Ж. Н. Л. <Йосиф Николаевич Ливчак> Моё путешествие в Россию* // *Золотая Грамота*. – <1865.> – № 12. – Прилога до ч. 24 «Страхопуда». – С. 95.

⁷⁹ *Там само*. – <1866.> – № 13. – Прилога до ч. 2 «Страхопуда». – С. 101.

когда был, – не существует больше: его решила львовская “Мета” тем, что из поля литературного перенесла его на поле политики; тая же “Мета” скомпромитовала дело украинских патриотов тем, что запустилась в договоры с поляками, так як *всякая транзакция с поляками противится безусловно здоровой мысли и всем преданиям русского народа*; впрочем, и язык “Меты” не есть языком Украины, кто бо хочет владети языком людовым Украины, тот должен посвятити свою жизнь изучению того же из песней, дум и сказок народных, а конгломерат из полонизмов, германизмов и латинизмов, составлен “Метою”, не годится ни к чему и есть доказательством несостоятельности предприятия. Они сами (Кулиш и Костомаров), хотя всю свою жизнь изучали малорусское наречие, то однако ж не отважились бы николи писати статьи научного содержания по-малорусски, ибо малорусского литературного языка нет. <...> “Нам шло о развитии характера южнорусской жизни, а никак не о создание самостоятельной малорусской литературы, – говорил, между прочим, Кулиш, – а к достижению этой цели нам достаточен яко орган литературный общерусский язык; случайные недостатки его мы заступим нужными словами и оборотами, заимствованными из малороссийского наречия; таким образом мы пополним литературный язык и сделаем его еще более общим. Мнение, якобы настоящий литературный язык был – московским, есть ошибочно, ибо тот язык, можно сказать, создан преимущественно малороссами, и он действительно не менее понятен малороссам, как великороссам” – вот собственные слова Кулиша⁸⁰.

Як з’ясував Кирило Студинський, Ливчак у своїй ненависті до галицького ідеологічного українства зводив наклепи на «Мету» про її переговори з поляками, бо насправді часопис не йшов далі публікування статей польських політичних емігрантів з Наддніпрянської України⁸¹, хоча, можливо, уже це могло викликати насторогу в Куліша як автора ще «основ’янської» статті «Полякам об українцях», а тепер до того ж – царського службовця в окупованій Варшаві.

Кулішеві думки, що їх переказав Ливчак, відомі з різних писань самого Куліша, тому наведену інформацію можна розглядати як загально вірогідну. І все-таки варто зауважити, що Куліш, на відміну від Костомарова, якраз наважувався писати українською мовою праці наукового (науково-популярного) змісту і до, і після цієї розмови, а проблема для нього полягала в тому, щоб подолати труднощі, які виникали при виробленні наукового стилю української мови. Що ж до заяви про те, що метою його письменницької діяльності не було створення самостійної української літератури, то тут Куліш, якщо її справді висловив, попросту повторив свою відому перестраховальну тезу з епілогу до «Чорної ради», зробивши це знову-таки з обережності, остерігаючись за власну адміністративну кар’єру⁸².

Ливчак же доводив, буцімто Куліш висловлював щирі, тверді переконання, і для підтвердження цього навіть приклад із вибором мови навчання для холмських греко-католицьких шкіл:

«Читатели мои подумают себе, быти может, что Кулиш только так говорил, а сам делает иначе. Но вот факт, доказывающий, что Кулиш так и делает, как говорит. Пред открытием новоучрежденных гимназий в епархии Холмской был у варшавского

⁸⁰ Там само. – С. 101–102.

⁸¹ Студинський К. До історії зв’язків П. Куліша з Осипом Ливчаком // П. О. Куліш: (Матеріали і розвідки). – Ч. 1. – С. 36–38.

⁸² Цей епілог Ливчак знав і навіть почав передруковувати, але чомусь обмежився лише однією подачою, хоча й обіцяв, що «Продолжение следует»: *Об отношении малороссийской словесности к общерусской. Эпilog к «Черной раде».* (П. А. Кулиша) // Золотая Грамота. – <1865.> – № 10. – Прилога до ч. 21 и 22 «Страхопуда». – С. 79–80.

правительства вопрос о том, на каком языке должно преподаваться в новых гимназиях. Князь Черкасский был первоначально за тем, чтоб преподавати для крепко ополяченных холмских униятов на нашем галицком наречии, и советовался в том отношении с фаховыми русскими мужами. Мнения были разделены, а решил, можно сказати, тот вопрос г. Кулиш, советуючи князю ввести прямо литературный русский язык яко преподавательный в упомянутых гимназиях. Также и мне советовали гг. Кулиш, Костомаров и Белозерский издавати “Золотую Грамоту” языком чисто литературным, и вообще должны, по их мнению, галицкие писатели принять язык настояще русский. <...> Украинцы вообще ужасно ненавидят языка, употребляемого нашими галицкими писателями, и называют его “ніяким языком” – когда, напротив, у нас думают, что язык “Слова” или “Вестника” есть ужь языком выработанным литературным»

(малося на увазі горезвісне язичіє – чудернацьку суміш слов’яно-руської, тобто староукраїнської книжної, що постала на базі церковнослов’янської, з мовою російською та місцевим діалектом).

Під час дебатів навколо літературного питання торкнулися також галицької церковно-обрядової проблеми.

«Мене спрашивали, яким способом может держатися у нас партия антиобрядовых униятов. Я сказал им, что отчасти вследствие вековой деморализации, отчасти же от ложного украинского патриотизма; некоторые бо думают – именно же партия “Меты”, что уния и олатинизованный обряд должны спасти малороссийскую народность и что потому следует перейти всем малороссам в унию. Тем известием соблазнились ужасно украинскии патриоты <...>»⁸³

(тобто, хотів сказати Ливчак, обурились від такої звістки). Засліплений православною традицією й упереджений до унії з Римом, Куліш, на відміну від галицьких українофілів, не міг збагнути доцільности й перспективности запровадження й поширення греко-католицизму в Україні для культурного зближення з Європою і загалом збереження українців як нації.

Ознайомившись із тенденційною публікацією Ливчака, Куліш обурився і надіслав йому два листи-спростування з вимогою надрукувати їх, проте Ливчак знов-таки вчинив непорядно, переславши їх копії до редакції «Московских ведомостей» чи просто повідомивши її про них. Тож редакція сповістила, нібито через ці листи призупинено видавання «Золотой Грамоты». Перший з листів містив докір за перенесення буденних розмов на сторінки друкованого органу, до того ж зі зміною на власний розсуд чужих висловлювань. Про це дізнаємося з Кулішевого листа до М. Костомарова від 13 травня 1866 р., де повідомлено також, що в першому листі до Ливчака він пояснював, що князь Черкаський ніколи не питав його думки «об учебном языке для здешних русинов», а «высказался» він (Куліш) «в пользу великорусских учебников для начальных училищ у Витте, предпочитаая литературный русский язык тому варварскому наречию, которым пишутся во Львово учебники для галицийских школ»⁸⁴ (мав на увазі незмінно огидне для нього язичіє). Так за намовою Куліша і Лебединцева 24 липня (5 серпня) 1865 р. ухвалено запровадити в холмських греко-католицьких (або так званих руських) школах викладання російською мовою за російськими підручниками (введено в дію наступного року)⁸⁵. Це дало підстави Іванові Франку зауважити, що на урядовій

⁸³ Золотая Грамота. – № 13. – С. 102.

⁸⁴ ІР НБУВ – Ф. III. – № 10964.

⁸⁵ Кордуба М. Діяльність Теофана Лебединцева в Холмщині: (До історії шкільництва на українських землях) // Краківські вісті. – 1943. – № 193.

службі при варшавському генерал-губернаторі Куліш сприяв «системе казённого обрусения даже там, где оно явно шло вразрез с интересами коренного южнорусского населения» [41; 135–136].

Як директор відділення духовних справ, Куліш працював під безпосереднім керівництвом головного директора Урядової комісії внутрішніх і духовних справ князя Володимира Черкаського, який, власне, і покликав його на цю впливову посаду (їх могла поєднати, зокрема, пам'ять про сім'ю Аксакових, до якої Черкаський також був близький – з другої половини 50-х років).

«Время моё принадлежит кн. Черкасскому, а кн. Черкасский есть ни что иное, как буря деятельности, которая и меня увлекла в свой круг. С восторгом повинуюсь этому необыкновенному человеку. Очень трудно, тяжело, мучительно, но это – моя сфера! Або пропаду, або зроблюсь лицарем-невмиракою», –

ділився Куліш своїми враженнями від директорської роботи в листі до І. Хильчевського 23 липня 1866 р.⁸⁶ Про своє захоплення новим керівником він розповідав і в листі до П. Чуйкевича, написаному того-таки дня:

«Утверждён и вступил в должность. Подавлен делами на первых порах. Дверь моя охраняется курьером от посетителей; я невидим ни для кого из прежних гостей, а новых принимаю только по делам. <...> Тяжело очень, но зато я имею дело с умнейшим человеком, какого до сих пор встречал в жизни (кн. Черкасский). Наслаждение его умом заставляет меня забывать о возне с утра до вечера и о докладах в час ночи. Всё это переносится без малейшего ропота в душе. Только бы хватило физической силы, а поработаем от всего сердца во славу русского имени»⁸⁷.

У Кулішовому листі до родини Білозерських, датованому 28 вересня (9 жовтня) 1866 р., подибуємо таку хвальковиту заяву:

«Со службой я кой-как совладал и думаю, что это уже последняя для меня школа. Теперь уже других буду заставлять работать, а сам, побундючившись, стану играть роль человека, который превзошёл всю административную премудрость»⁸⁸.

На адміністративній службі Куліш зблизився з князем Черкаським не лише по-діловому, а й суто по-людському. 30 вересня 1889 р. в листі до О. Огоновського письменник із приємністю згадував:

«У Варшаві обідав я в його шосьята, і любив він слухати мої малоруські погляди, дарма що дививсь на малорушину по-московські. Московський централізм не псував доброго ладу між нами. На Мілютіні і Черкаському бачив я ту наслідственню стріiteľность, що притягала й малоруські розуми до спільного стріiteľства»⁸⁹.

Щоправда, був час, коли Куліш, за його поясненням, «болен истощением сил», просився на відставку. Позаяк Черкаський його не відпускав, то він запропонував «самый простой компромисс: дайте мне отдохнуть в каком-нибудь центре цивилизации, вдали от Польши, – в Париже, Лондоне, Риме, даже в Петербурге или Москве – и потом засадите за работу»⁹⁰. Тож третьої декади листопада – на початку грудня 1866 р. Куліш перебував, за відрядженням Черкаського, на

⁸⁶ Киевская старина. – 1898. – Кн. 1. – С. 86.

⁸⁷ ІР НБУВ. – Ф. 1. – № 29306 (список).

⁸⁸ ІЛ. – Ф. 18. – № 110.

⁸⁹ Життя й революція. – 1927. – № 12. – С. 298.

⁹⁰ Див. чернетки Кулішевих листів до В. Черкаського – від 19/31 листопада 1866 р. і наступного, недатованого: ІР НБУВ. – Ф. 1. – № 29310.

своєрідному відпочинку в Парижі – для вивчення історії єзуїтства⁹¹, а насправді, як признався він у листі до О. Огоновського 30 вересня 1889 р., «щоб довідатись у абата Гете (православного отця Владимера) про ізуїтські махінації в російській Польщі»⁹².

У Варшаві в Кулішів гостювала сестра Олександри Михайлівни Надія Михайлівна з двома молодшими доньками – Лесею та Галею (Ганною)⁹³. У польській столиці Куліші знову опікувалися небогою і похресницею Олександри Михайлівни – Марією з Боголюбцових, чоловіка якої – ротмістра гусарського полку Олександра Щербачова – призначено там (очевидно, за протекцією Василя Білозерського й Куліша) військоводільничним начальником⁹⁴. На той час Марія Щербачова стала вже матір'ю трьох дітей, серед яких була й майбутня українська письменниця Любов Яновська, котра народилася 1861 р. в селі своєї бабусі Любови Михайлівни Боголюбцової – у Миколаївці Борзнянського повіту. В «Автобіографії», написаній 1929 р., Любов Яновська зазначила, що мати була «вихованка Куліша та патріотка-українка, невважаючи на те, що вчилася у Смольному інституті», а батько, «син дідича Калузської та Харківської губерній», – «патріот-росіянин». Згадала Любов Яновська і про своє перебування з батьками у Польщі, де пройшли частково її перші дитячі роки:

«Куліш був у той час теж у Польщі, часто викликав до себе матір, яка працювала з його доручення над якимись-то перекладами з англійської та французької мови й іноді довший час перебувала у нього; у той час діти оставались без догляду. А нас було тоді троє: я, брат – хрещеник Куліша Пантелеймон та сестра Марія. Куліш тоді ж посилав маму до Парижа, щоб краще вона там вивчилася французької мови та перекладала його твори. Виховання дітей доручено було панні Кароліні, й ми, діти, балакали здебільшого по-польськи. Куліш та Ганна Барвінок довідалися про це й прохали батька віддати їм мене, бо боялись, що я вкрай ополячусь. Але батько не віддав».

Не оминула у спогадах Любов Яновська і нещастя, що спіткало їхню сім'ю у Варшаві: «Незабаром судили батька за те, що він попустив утекти двом польським засудженим до смертної кари повстанцям. Він мусів вийти з полку й подався на Україну до Полтави»⁹⁵.

Тим часом Куліш у листі від 28 вересня (10 жовтня) 1866 р. до родини Білозерських інакше описав прикрий випадок, що трапився з Олександром Щербачовим і поламав йому кар'єру:

⁹¹ Див.: Кулішевого листа до М. Павлика від 22 березня 1893 р. (Записки НТШ. – 1928. – Т. 148. – С. 206); «Жизнь Куліша» [I; 263–264].

⁹² Життя й революція. – 1927. – № 12. – С. 297. Те саме зазначив у доповідній автобіографічній записці від 10 вересня 1889 р. на ім'я міністра внутрішніх справ, доданий до прохання про повернення до російського підданства: «<...> князь Черкасский командировал меня в Париж для разузнания о иезуитских махинациях в Русской Польше от аббата Гете (православного отца Владимера) <...>» (цит. за: Чубський П. П. <Могиланський М.> Вихід П. О. Куліша з російського підданства та поворот до російського підданства... – С. 160–161). Цікаво, ким був цей католицький абат Гете – православний отець Владимир: перекинчиком із католицизму на православ'я, російським агентом?

⁹³ «У нас гостит Над. Мих. с двумя меньшими детьми» (Куліш до Л. Жемчужникова 8 січня н. ст. 1865 р.: ЛЛ. – Ф. 18. – № 104, список); «Сегодня возвратилась Надежда Михайловна со чадъ» (Куліш до Вікт. Білозерського 28 вересня 1866 р.: Там само. – № 110).

⁹⁴ Лист Куліша до Л. Жемчужникова від 7/20 серпня 1865 р. (Там само. – № 105, список; тут якась неузгодженість у датуванні – різниця між старим і новим стилем у XIX ст. становила 12 днів).

⁹⁵ Яновська Л. О. Автобіографія // Твори: В 2 т. – К., 1991. – Т. 2. – С. 680–681.

«<...> он умудрился упечь себя в отставку нелепою дружбою с безмозглыми ляхами, из которых один публично во всеуслышание в присутствии множества людей выругал царя в день его тезоименитства: Щербачов не только не арестовал сумасшедшего пана, не только не донёс по своей обязанности, но ещё позвал к себе на пирушку. (NB зная о преступлении и почти бывши свидетелем). Жандармский офицер донёс, и счастлив будет Щербачов, если не попадёт под суд. Вот и распинайся за таких господ!»⁹⁶

Як бачимо, Куліш дорожив своєю адміністративною службою у Варшаві, був обачний під час виконання посадових обов'язків та в неофіційному спілкуванні й не виявляв симпатій до антицарсько настроєних поляків.

Десь наприкінці квітня – на початку травня 1867 р. Куліш брав участь у влаштуванні урочистого прийняття делегатів Слов'янського з'їзду, які їхали зі слов'янських країн до Москви через Варшаву. Щоб зробити представників слов'янських народів лояльними до царського самодержавства та прихильними до російського панславізму, Установчий комітет ушанував їх публічним обідом у російському клубі. Як член комітету для прийняття слов'янських гостей, Куліш був на обіді й постійно супроводжував чеського поета, фольклориста й історика Карела-Яроміра Ербена, Гаммерника і чеського філолога Адольфа Патеру⁹⁷. За Кулішевим спогадом, серед учасників обіду був і Олекса Стороженко, який «потом очень комически представлял авторов брошюр, которыми рекомендовали себя славянские народовики русским людям, привыкнув дома дивить своей муравейнику». З огляду на це Куліш відзначив: «Вообще склад ума А<лексея> П<етровича> отличался юмором. Он видел вещи ясно, и его смех был выражением анализирующего ума». Як адміністративний службовець, Куліш з розумінням і повагою ставився також до хисту і вміння Стороженка робити службову кар'єру⁹⁸. Втім, це він писав на прохання Стороженкового родича, а раніше, власне, два роки по тій зустрічі, у листі до Ол. Барвінського від 9/21 травня 1869 р. негативно відгукнувся про цього письменника-урядника:

«Останнім разом прийшов до мене у звідзі, і скільки я йому ні натякав про галицьку нужду – не догадався і рубляку подарувати, а багатир з діда й прадіда, та й служивши знав, де зимують раки. Душа ледача!»⁹⁹

Царська влада не скупилася на відзнаку Кулішевих потуг і старань на адміністративній службі в Установчому комітеті. Крім грошових виплат, він був нагороджений 1865 р. темно-бронзовою медаллю «в память усмирения польского мятежа 1863/4 г.», а 19 лютого (3 березня) 1866 р. – срібною медаллю за працю щодо упорядження селян у Царстві Польському; 30 серпня (11 вересня) 1867 р. наказом Олександра II йому надано за заслуги чин надвірного радника (VII клас)¹⁰⁰.

Протягом двох з половиною років Куліш силкувався, либонь, чи не найдужче в житті поєднати у власній душі український патріотизм з патріотизмом не тільки

⁹⁶ ПЛ. – Ф. 18. – № 110. Про можливе захоплення Кулішеве Марією Щербачовою як жінкою див.: *Нахлік С.* Подружнє життя і позашлюбні романи Пантелеймона Куліша. – С. 214–216.

⁹⁷ *Русин <Кулиш П.>*. Ответ «Бояну»-Стебельскому на «Письмо до Кулиша»: (Письмо к редактору «Правды»). – Львов, 1867. – Додаток до ч. 14 «Правди». – С. 13.

⁹⁸ Лист Куліша до М. В. Стороженка від 16 грудня 1884 р.: *Листи Куліша до М. В. Стороженка* (80-ті рр. XIX в.) / Подав М. Стороженко // *Записки історично-філологічного відділу ВУАН.* – К., 1923. – Кн. 2/3. – С. 203–204.

⁹⁹ *Барвінський О.* Спомини з мого життя. – С. 142.

¹⁰⁰ *Кордуба М.* Причинки до урядничої служби Куліша. – С. 374–376.

загальноруським (східнослов'янським), а й суто російським, і притім державним, імперським, старався керуватися цими почуттями у своїй громадсько-культурній та адміністративній діяльності. Дальші події показали цілковиту протиприродність такої спроби злучити в одній особі патріота пригнобленої нації і патріота імперії.

У лютому 1866 р. Куліш перший відновив листування з Яковом Головацьким – як признався згодом (у листі до О. Огоновського від 30 вересня 1889 р.), писав до нього «по наказу Черкаського, закриваючи приятельством нашу політично мету»¹⁰¹. На той час царська влада задумала запровадити слов'янську абетку для польської мови, тож, правдоподібно, саме за дорученням Черкаського Куліш надіслав Головацькому п'ять примірників польського букваря, надрукованого слов'янським алфавітом, із проханням розповсюдити їх серед галицьких поляків (лист від 11/23 лютого 1866 р.)¹⁰². У листі від 16/28 жовтня Куліш переконував Головацького «внушать каждому поборнику русского элемента в Галиции три основные правила политики», що їх вимагає час від галичан: не ділитися на партії; не йти на жодні політичні угоди з поляками; не відгукуватися на запрошення російського уряду працювати вчителями і священиками на Холмщині та Підляшші – не виїжджати на службу в Царство Польське під такий час, коли в Галичині «каждый русский звук имеет цену»¹⁰³. Тим часом львівські москвофільські органи – газета «Слово» (1867. – № 14. – 7/19 черв.) і тижневик «Боян» (1867. – № 10. – 8/20 черв.), нападавши на спроби народовців заступатися в обґрунтуванні своїх «сепаратистичних ідей» авторитетом Куліша, опублікували без відома останнього два його приватні листи до Я. Головацького (за жовтень 1866 р.) як нібито свідчення рішучого Кулішевого відречення від придуманого ним фонетичного правопису (кулішівки). Ознайомившись з публікацією у «Слові», редагованому Б. Дідицьким, обурений Куліш надіслав одному з редакторів щойно заснованого народовського журналу «Правда» Омелянові Партицькому спростування від 13/25 червня, у якому звинуватив Я. Головацького в неетичній (бо без погодження з ним) публікації його «приятельського» листа і пояснював, що в його довільному тексті йшлося не про принципове відречення від кулішівки, а лише про можливу відмову від неї в разі спекуляції на ній з боку поляків, коли вони друкуватимуть нею українські видання «на ознаку нашого розмиру з великою Руссю», «коли наша фонетична правопись виставлятиметься не яко підмога народові до просвіти, а яко знамено нашої руської розні»¹⁰⁴.

Коли народовський письменник Федір Заревич почав редагувати й видавати кулішівкою напівурядову газету «Русь» (із допомогою польського намісництва у Галичині й на протигагу москвофільському «Слову»), то Куліш у надісланому десь тоді-таки «величезному листі» по-дружньому радив йому «покинути» цю газету, бо гадав (за чиєюсь невірогідною або й зумисне викривленою інформацією),

¹⁰¹ Життя й революція. – 1927. – № 12. – С. 297.

¹⁰² Записки НТШ. – 1928. – Т. 148. – С. 245, 248, 252.

¹⁰³ *Письма П. Кулиша, заявляющие его отречение от кулишивки // Боян. – 1867. – № 10. – С. 74.*

¹⁰⁴ *Отвертй лист Пантелеймона Куліша // Правда. – 1867. – № 9. – 21 черв. – С. 72. Кулішеве «заявленне», зазначив у передмові до його публікації О. Партицький, «датоване дня 13 травня, себто по-галицьки червця» (Там само). «Правда» 1867–1870 рр. датувалася за старим стилем. За ним позначала й календарний відлік часу, деколи – для уникнення двозначності – з додатковою вказівкою на новий стиль, як-от у «Відозві» львівської «Просвіти», датованій «10 вересня 1869»: «Виділ товариства “Просвіта” <...> рішив на 13 засіданню, 10 вересня, щоб сьогорічні загальні збори членів товариства відбулися 20 жовтня (1 лат<инського> падолиста)» (Правда. – 1869. – № 34. – 15 верес. – С. 288).*

що вона «вмовчує про руську віру, про обряд, про школи, про народність руську, а тим самим шкодить руському ділу, а лядському приспоряє»¹⁰⁵. Насправді ж Ф. Заревич видавав «Русь» хоча й «за польські гроші», проте «з тенденціями зовсім не польськими»¹⁰⁶.

На той час Куліш уже залишився без своїх покровителів: ще в грудні 1866 р. М. Мілютіна звалив параліч – і він був змушений відмовитися від державної діяльності, а В. Черкаський, не бажавши служити далі в Установчому комітеті без свого однодумця, виїхав до Петербурга й подав на відставку. Дізнавшись у Парижі з газет про нещастя, що спіткало Мілютіна, Куліш на початку грудня спішно вирушив до Варшави. Якраз тоді Я. Соловійов, розбираючи в Петербурзі папери Мілютіна, знайшов серед них Кулішеві листи, у яких той, згідно з усною домовленістю зі статс-секретарем, описував, як Соловійов заважав йому виконувати обов'язки на посаді урядника для особливих доручень. Побачивши, таким чином, що між Кулішем і Мілютіним він грав «роль пошлого бюрократа», Соловійов вирішив помститися Кулішеві, а тому насильно притягнув його під своє безпосереднє керівництво¹⁰⁷, скориставшись з реорганізації комісії внутрішніх справ і вже 17/29 січня 1867 р. перевівши його на нижчу посаду урядника при Установчому комітеті з меншою платнею – 4 500 крб. річних (Кулішеві про це повідомлено 4/16 лютого 1867 р.)¹⁰⁸. Приводом для цього став знайдений між паперами Мілютіна Кулішев проєкт, у якому він обґрунтовував доцільність висунутої ним-таки ідеї розпочати готувати Галичину до неминучого, на його думку, переходу в близькому чи далекому майбутньому під владу російського царя (цей проєкт у разі його розголошення міг спричинитися до загострення міждержавних відносин між Російською та Австрійською імперіями)¹⁰⁹. Якщо Черкаський, за Кулішевим свідченням, убачав у ньому свою заміну¹¹⁰, то Соловійов, заздрисний суперник Куліша в Установчому комітеті, навпаки, почав його утискувати¹¹¹. Потрапивши у неласку в начальства, Куліш тримався з гідністю, не запобігав. Водночас, передбачивши кінець своєї урядової кар'єри, він ішов на зближення уже не з москвофілом Головацьким, а знову з народовцями, а тому й протестував проти тенденційної публікації у «Слові», що компрометувала його (Куліша) в їхніх очах.

Коли ж на захист Я. Головацького виступив 20-річний галицький москвофіл Володимир Стебельський з «Письмом до Кулиша» в редактованому ним «Бояні» (1867. – № 13. – 1 лип.), то Куліш, вважаючи, що йому негоже вступати в полеміку

¹⁰⁵ Див. Кулішевого листа до О. Партицького від 28 червня («травня») 1867 р.: 3 листів П. Куліша до Омеляна Партицького / Видав К. Студинський. – Л., 1908. – С. 11.

¹⁰⁶ *Левуцкій І.* <Е.> Яков Головацький і Пантал. Куліш // Діло. – 1886. – № 49.

¹⁰⁷ Див. листи Куліша – до О. Огоновського від 30 вересня 1889 р. (Життя й революція. – 1927. – № 12. – С. 297) та до Л. Жемчужникова від 27 грудня 1876 р. (Л. – Ф. 18. – № 108).

¹⁰⁸ *Кордуба М.* Причинки до урядничої служби Куліша. – С. 372–374.

¹⁰⁹ Див.: Кулішевого листа до Л. Жемчужникова від 27 грудня 1876 р. (Л. – Ф. 18. – № 108); curriculum vitae Куліша від 10 вересня 1889 р. (*Чубський П. П.* <Могілянський М.> Вихід П. О. Куліша з російського підданства та поворот до російського підданства... – С. 160–161). У листі від 9/21 листопада 1892 р. до М. Павлика Куліш дипломатично назвав свою доповідну записку Мілютіну «проєктом про підняття русинської інтелігенції в Австрії до рівноваги з її суперечниками» (П. Куліш про свою справу з поляками: Лист до редактора «Народу» і «Хлібороба» // Народ. – 1892. – № 22/23. – С. 240; *Глушко С.* Куліш про свої зносини з поляками. – С. 105).

¹¹⁰ Лист Куліша до М. Шаховського від 21 серпня 1893 р. (Русское обозрение. – 1897. – Кн. 3. – С. 218).

¹¹¹ Лист до М. Павлика від 9/21 листопада 1892 р. (П. Куліш про свою справу з поляками... // Народ. – 1892. – № 22/23. – С. 240).

з літератором-початківцем, дав йому відсіч у російськомовній брошурі «*Ответ “Бояну”-Стебельскому на “Письмо до Кулиша” (Письмо к редактору “Правды”)*», виданій під псевдонімом *Русин* як додаток до 14 числа часопису за 11 серпня 1867 р. (її передав народовцям як власний твір Кулішів шуряк Василь Білозерський, який тоді працював у Варшаві директором канцелярії Установчого комітету)¹¹².

Тим часом Йосиф Ливчак у «*Страхопуде*» заповзівся нападати на Куліша за український сепаратизм («*Шевченко, Кулиш, Гребенка и прочие авторы украинского сепаратизма*»)¹¹³, за намагання шляхом витворення окремої літературної мови та літератури утворити окремій український народ, відмінний од російського:

«Слепой разве может не видеть, что в вопросе языка заключается ныне вопрос политический. Что разделяет ныне славян, если не литературы? и что соединяет немецкие племена в один цельный народ, если не литература?»¹¹⁴

Ливчак силкувався нав'язати Кулішеві неvigідну для його тодішнього становища полеміку навколо засадничого питання: чи є українці окремим народом і тому можуть претендувати на самобутній розвиток, окрему мову, літературу й політичну самостійність, а чи вони лише частка єдиного «руського» (руского) народу, що в ньому повинні розчинитися, послуговуючись єдиною «руською» літературною мовою і задовольняючись єдиною «руською» літературою? Редактор «*Страхопуда*», звісно, обстоював друге, Куліш же висловлювався за збереження національно-культурної самобутності українського народу, його мови, розвиток окремої української літератури, але заперечував політичну мету цих культурницьких прагнень, на що Ливчак відповідав залякувальним доводом (притім слушним), що окрема українська мова й література неминуче призведе до політичної окремішності українців, проти чого він люто виступав.

У такому москвофільському дусі Ливчак відгукнувся і полемічною відповіддю на «*Ответ “Бояну”-Стебельскому...*» – цю, як слушно гадав, «*кулишевскую брошурку*»: у публіцистичній сценці «*Страхопуд и г. Кулиш пред судом Логики*» він звинуватив письменника в тому, що його діяльність «имеет характер сепаратистический, т. е. направлена политически отделить южных руссов от северных». Цей сепаратизм Ливчак побачив у тому, що Куліш вдумав «особую азбуку (“*кулишовку*”) для южноруссов» і «желает образовать отдельную “*рускую литературу*”». Через те Ливчак доводив (зрештою, резонно):

«*Это начало политического сепаратизма <...>: образуя отдельную литературу, вы, конечно, споспешествуете образованию отдельного национального организма, а известно, что каждый отдельный организм имеет и свои отдельные интересы <...>*»¹¹⁵.

Так за допомогою критики й доводів автор спонукував Куліша порвати з українським сепаратизмом. Видавши цю полемічну сценку окремим числом

¹¹² Див.: Федорук О. О. «*Ответ “Бояну”-Стебельскому на “Письмо до Кулиша” (Письмо к редактору “Правды”)*»: питання авторства // *Література та культура Полісся*. – Ніжин, 2001. – Вип. 15: Спадщина П. Куліша в сучасних дослідженнях. – С. 3–17.

¹¹³ <Ливчак И. Н.> Политический букварь, написанный Страхопудом... // *Страхопуд*. – 1867. – № 9/10. – 1/13 юля. – С. 52.

¹¹⁴ *Страхопуд [Ливчак И. Н.]*. Два слова Страхопуда к г. Кулишу // *Там само*. – С. 53.

¹¹⁵ <Ливчак И. Н.> *Страхопуд и г. Кулиш пред судом Логики* // *Там само*. – № 13. – 15/27 авг. – С. 65–66.

«Страхопуда» і запропонувавши читачам розповсюдити його, Ливчак насправді зробив Кулішеві добру рекламу в Галичині, представивши його українським патріотом, який обстоює самостійність української мови, літератури й самого народу. Така україноцентрична презентація була вигідна для Кулішевої репутації серед галицького українства, бо як письменник він уже років зо три не виступав відкрито у пресі. Тепер же його ім'я знову стало актуальним, то більше що на захист Куліша від нападок у цій осуджувальній сценці стала газета «Русь» (редактор Ф. Заревич), яка в рубриці «Новинки» познушалася зі «Страхопудия»:

«Та коб хоч додав був бідолашний “логіки фактів”; ми б його були вже від біди зрозуміли! <...> Поставленне опісля п. Куліша на рівні з собою пригадує нам те троха терпке, але святої правди слово: “Куди кухті до патини?”»¹¹⁶

На цю публікацію Ливчак відгукнувся полемічною реплікою «К наслаждению г. Кулиша» («Страхопуд» за 1/13 вересня), де на закид, що він ставить «п. Куліша нарівні з собою», зухвало і глузливо відповів, що «Страхопуд не настільки снисходителен», аби опуститися до Кулішевого рівня¹¹⁷.

Продовженням Кулішевої полеміки з галицькими московфільськими органами стала його анонімна полілогічна сценка «Громадський суд над Страхопудом» (Правда. – 1867. – 21 верес.), у якій заперечувано його авторство брошури «Русина» і висміювано особистість Ливчака: «Той, що гука, нап'явсь мов плащуватий циган, борідка – мов у цапа, а окуляри проти місяця – наче той котюга очима звіркає». Політичним доносом Ливчака – ницим звинуваченням Куліша в сепаратизмі, щоб убити в ньому українського сепаратиста, – було поставлено письменника у скрутне становище, бо як адміністративний службовець він не міг полемізувати вільно й розкуто, виявляючи свої справжні погляди, – це коштувало б йому щонайменше звільнення з роботи. Тим-то Куліш змушений був захищатись, що він не сепаратист, адже, дбаючи про етнокультурну окремішність українського народу, обстоює єдність «руського миру». Переходячи в наступ, він називав «навіженими політиками» тих, хто в московських газетах лякає уряд сепаратизмом, і таврував галицьких московфілів «перевертнями»:

«Нехай знушаються із рідної мови перевертні. Так уже в світі завелось воно, що люде над усякою великою правдою перш попоглузують, а тоді вже розчівпають, що воно й святе, й до життя потрібне»¹¹⁸.

У полеміку втрутилися «Московские ведомости» Михайла Каткова (1867. – № 170), звинувачуючи Куліша в непослідовності й неповазі до галицьких літераторів московфільської орієнтації й у приєднанні до українофільського табору; додаткову інформацію про цю скандальну історію вмістила, з власною тенденційною інтерпретацією, газета «Москва» (1867. – № 117. – 26 серп.), що її редагував Іван Аксаков. Опублікований у ній матеріал передрукувала 8 вересня львівська газета «Боян». Ще у 86 числі газета «Москва» зробила запит Кулішеві з приводу його відкритого листа до О. Партицького. Куліш одписав, і його текст «Москва»

¹¹⁶ Русь. – 1867. – № 46. – 5 верес. – С. 4. Водночас «Русь» у дописі «Зі Львова» протестувала проти спроб польського часопису «Gazeta Narodowa» дискредитувати Куліша і Костомарова – «представити сих мужів jako репрезентантів народно-руської партії настоящими московфіями, а тим самим знехтувати нашу партію і заперечити їй принадлежачі права народні» (*Там само.* – С. 3).

¹¹⁷ <Ливчак И. Н.> К наслаждению г. Кулиша // Страхопуд. – 1867. – № 14/15. – 1/13 сент. – С. 76.

¹¹⁸ <Кулиш П.> Громадський суд над Страхопудом // Правда. – 1867. – № 18. – С. 143–144.

подала з власним коментарем. У своєму поясненні – назвімо його «**«Ответ на «Запрос» газеты «Москва»»**» – він висловився за поширення російської літературної мови як мови спілкування між усіма слов'янами і поряд з цим – за розвиток окремих слов'янських мов: «Не только галичанам, но и всем славянам я готов советовать <...> принять русский язык за общий литературный язык», але це аж ніяк не означає «пренебрежения к языку народному» тої чи тої слов'янської нації, кожна з яких також має право на літературний розвиток власної мови.

«Если в том или в другом славянском племени, с одной стороны, будут появляться самородные литературные таланты, а с другой – обнаружится глубокое сочувствие к ним общества, – это, по моему мнению, должно служить доказательством, что в языке этого племени заключены живые явления и <x> развития. <...> русский общелитературный язык не может сделаться народным языком для всех славянских племён, и поэтому вовсе не желательно, чтобы племенные наречия коснели и замирали в замкнутой навеки среде своей, в тесном кругу выраженных ими до сих пор понятий»¹¹⁹.

Одначе навіть такі компромісні міркування вікликали полемічні зауваги аксаковського часопису. Річ у тім, що І. Аксаков розглядав українців лише як частину російського народу. Тим-то, коментуючи Кулішеві думки, газета «Москва» висловилася проти визнання українців окремим народом, а звідси – і проти літературного розвитку української мови як окремої слов'янської. Мотивувала це редакція політично – загрозою сепаратизму:

«Всё это может иметь место, когда идёт дело о чехах или сербах, но несколько ни до галичан, ни вообще до малорусов относиться не может. Для галичан и малорусов русский литературный язык не может быть только языком условно принятым в видах славянского сближения, – но он для них *свой*, как и для великорусов или белорусов, как для жителя Рязанской или Минской губернии. У чеха, например, может быть и *уже есть* свой домашний литературный язык, на свободу которого никто и не посягает; у русского Руси Галицкой, Карпатской, Днепровской, Приволжской язык литературный один – существующий русский; *другого нет* и быть не может.

<...> г. Кулиш рассуждает, однако ж, так, как будто галичане и вообще малороссы стоят к России как особые какие-то племена, в тех же отношениях, как и чехи, как и другие “образованные славяне”, для которых не бесполезно избрать один общий литературный язык в качестве звена, при полном литературном развитии их племенных наречий. Одним словом, советуя галичанам (и стало быть вообще малорусам) признать русский литературный язык за общий литературный для всех славян, он в то же время советует им выводить своё местное племенное наречие “из тесного круга выраженных до сих пор этим наречием понятий”, – поощряет их к “литературной разработке” местного наречия и к созданию своего особого местного литературного языка.

Но ведь против этих-то именно попыток раздробить духовное единство Руси чрез сздание, вместо одного русского литературного, двух-трёх русских литературных языков и восстаёт общественное мнение в России, лучшие люди, ревнители русской народности в Галиции и самый исторический факт народного стремления Руси к объединению»¹²⁰.

Куліш був змушений скласти 4 вересня 1867 р. новий протест – тепер уже проти шовіністичних випадів московських газет – і разом з відкритим листом до

¹¹⁹ Кулиш и газета «Москва» // Боян. – 1867. – № 22. – 8 септемвриа. – С. 170.

¹²⁰ Там само. – С. 171.

М. Каткова надіслав його до редакції «Санкт-Петербургских ведомостей», де ці матеріали й з'явилися під назвами «Письмо к редактору “С.-Петербургских ведомостей” о гг. Каткове и Аксакове» і «Письмо к г. Каткову» (1867. – № 250, 251; окр. вид – Санкт-Петербург, 1867, цензурний дозвіл: 11 вересня 1867 р.). Звідти їх передрукував О. Партицький у «Правді» в українському перекладі котрогось із братів Барвінських (1867. – № 21–23. – 21 жовт. – 11 листоп.)¹²¹. Публікація полемічних листів у «Санкт-Петербургских ведомостях» була не випадкова: за редакторства Валентина Корша, який дотримувався ліберально-демократичної орієнтації, ця газета виступала постійним опонентом «Московских ведомостей» Каткова.

Солідарний з ідеями своїх давніх товаришів-кириломефодіївців щодо слов'янської якщо не федеративної, то принаймні духової, культурної єдності, Куліш з особливим боєм і обуренням сприйняв звинувачення В. Стебельського в тому, боцімто він проігнорував Слов'янський з'їзд у Москві, що відбувся у травні 1867 р. («мы с восторгом ступаем» «под славянское знамя Кирилла и Мефодия, под которым, в славянской матушке Москве, братались <...> Шафарики с Погодиными, а молчали только поляки и Кулиш») ¹²². В «Ответе “Бояну”-Стебельскому...» Куліш наголосив, натякнувши на свою причетність до Кирило-Мефодіївського братства, розгромленого царизмом:

«<...> Кулиш – не только теперь, но в течение с лишком 20-ти лет стоял под знаменем – именно – Кирилла и Мефодия и провозглашал славянскую идею <...>».

Водночас Куліш закинув Стебельському, що йому

«приличнее было бы выразить удивление – каким образом случилось, что никто из присутствовавших на Славянской этнографической выставке не вспомнил о заслугах украинских писателей на пользу славянской идеи; – что даже имя Шевченка не было произнесено ни в учёных и литературных собраниях, ни на дружественных пиршествах. А между тем, по доходившим слухам, величайший из славянских мужей, П. И. Шафарик, плакал над “Посланием”, которое написал к нему Шевченко <...> при поэме “Иван Гус, або Єретик”»¹²³.

З огляду на те, що петербурзький кореспондент «Московских ведомостей» з повною довірою повторив фразу з «Бояна» про Кулішеве мовчання під прапором Кирила і Мефодія, письменник спростовував це звинувачення й у відкритому листі до М. Каткова:

«Я сравнен с поляками, молчавшими под знаменем Кирилла и Мефодия, – я, который был удостоен избрания в члены комитета для приёма славянских гостей в Варшаве и постоянно сопровождал их здесь, разделяя с ними самые отрадные надежды моей юности; но, удерживаемый службою, не мог ехать вместе с ними в Петербург и Москву»¹²⁴.

¹²¹ О. Партицький до Ол. Барвінського від 25 жовтня н. ст. 1867 р.: «Засилаю Вам полеміки Куліша з московськими часописьмами. Читателів “Правди” вони зацікавляють і в деяких уступах забавлять. Тільки прошу одповіді Куліша перевести в цілости на наш язык» (*Студинський К. Галичина й Україна в листуванні 1862–1884 рр.* – С. 60).

¹²² *Стебельський В.* Письмо до Куліша // Боян. – № 13. – С. 104.

¹²³ *Русин <Кулиш П.>*. Ответ «Бояну»-Стебельскому на «Письмо до Куліша». – С. 11–12. Йдеться про вступ-присвяту «Шафарикові» до поеми «Єретик».

¹²⁴ *Кулиш П.* Письмо к редактору «С.-Петербургских ведомостей» о гг. Каткове и Аксакове. – СПб., 1867. – С. 9–10.

У Куліша закралася підозра, що публікація його листів до Головацького могла бути запланованою провокацією з боку шовіністичних московських кіл щоб або змусити його публічно зректися своїх українофільських переконань і відмовитися од національно-культурної діяльності, або здискредитувати його в очах і української, і російської громадськості. Йому здавалося, що ті листи Головацький «напечатав з лукавої науки, побувавши в Москві», тобто змовившись із Катковим та І. Аксаковим під час свого приїзду до Москви на Слов'янську етнографічну виставку¹²⁵ (тобто Слов'янський з'їзд).

Найважливішим наслідком цієї скандальної полеміки протягом червня – початку жовтня 1867 р. стало те, що вона повернула Куліша до активної публіцистичної та літературної діяльності, знову пробудивши в ньому приглушений адміністративною роботою полемічний запал, публіцистичний хист, смак до літературної творчості (вже 20 серпня 1867 р. закінчено автобіографічну «Жизнь Куліша» [I; 264]), спонукала на нове зближення з галицькими народовцями.

Тим часом сенатор Вітте, за висловом Куліша, “малый, крайне ничтожный”, перехопив патріотичний адрес українською мовою, що його надіслав письменникові од імени віденських семінаристів Іван Пулюй¹²⁶, і Я. Соловійов з відома намісника в Царстві Польському Феодора Берга поставив Кулішеві ультиматум: або зректися у пресі своїх українських переконань, будь-коли висловлених у літературних і наукових творах, або залишити службу. За Кулішевими спогадами, «начальник» товкмачив йому:

«Хотя Вы теперь ничего не пишете, будучи абсорбированы службою, но имя Ваше таково, что в каждом почти номере газеты возбуждает оно толки о сепаратизме, сравнительно с которым польский мятеж, по словам “Московских ведомостей”, есть безделица; почему я и предлагаю Вам: или выходите в отставку, или напечатайте, что всё Вами писанное до поступления на службу есть заблуждение и ложь»¹²⁷.

¹²⁵ Див. листа до І. Хильчевського 1867 р.: Киевская старина. – 1898. – Кн. 1. – С. 146, 147. Докладнісі про перебіг цієї полеміки, а також далші стосунки Куліша з Я. Головацьким див.: *Нахлік Є. Пантелеймон Куліш і «Руська Трійця»...* – С. 13–28.

¹²⁶ Див. Кулішеві листи до Л. Жемчужникова від 27 грудня 1876 р. (ЛЛ. – Ф. 18. – № 108) та О. Огоновського від 30 вересня 1889 р. (Життя й революція. – 1927. – № 12. – С. 297), письмовий спогад самого І. Пулюя, реферований О. Барвінським (*Барвінський О. П. Куліш та І. Пулюй як перекладчики Св. Письма // Наша культура. – 1937. – № 4. – С. 178*); згадка В. Навроцького в листі до М. Бучинського від 10 грудня 1869 р.: «<...> лист безпосередний до Ратая [Навроцького до Куліша. – С. Н.] був, певно, осторожніше писаний, як певне Пулюєве “послание” до него до Варшави з тамтого року [насправді позаторік. – С. Н.]» (*Студинський К. До історії зв'язків Куліша з галичанами в р. 1869–70 // Україна. – 1927. – Кн. 1/2. – С. 83; Студинський К. Галичина й Україна в листуванні 1862–1884 рр. – С. 390*).

¹²⁷ *Кулиш П. А. Хуторская философия и удалённая от света поэзия. – С. 166.* (У цих мемуарах письменник вивів себе під ім'ям Курдючєнка. Мабуть, це літературне ім'я якось пов'язано з піддубенським сусідом Курдюком, частину землі якого – Курдюківщини – Куліш мав намір придбати, про що писав у варшавських листах до Александра Білозерського від 28 вересня, 31 жовтня та 15 листопада 1867 р.: ІР НБУВ. – Ф. І. – № 28907, 28910, 28912.) М. Лободовському навесні 1884 р. Куліш розповідав, що на його ім'я з Галичини надійшла посилка, яку відкрили без нього і в якій були галицько-українські книжки та відозва, складена українською мовою і звернена до нього. Він запіздрив, що це провокація («пасткан»), і не прийняв посилки. Тоді ультиматум про відмову у пресі од своїх українофільських переконань та симпатій або вихід на відставку поставив перед ним сам Ф. Берг [*Лободовський М. Три дні на хуторі у Пантелеймона Александровича и Александры Михайловны (Ганны Барвинок) Кулиш // Киевская старина. – 1897. – Кн. 4. – С. 172*].

Куліш категорично відмовився це зробити: «<...> я йому одвітував, що душі своєї не продавав і не продам нікому», – з гідністю пояснював він П. Чуйкевичу в листі від 1 січня 1868 р. Тоді Соловійов написав доповідну намісникові, що Куліш – «ворог усьому царству» і що коли намісник не відставить його від служби, то він, Соловійов, сам вийде на відставку й поїде скаржитись цареві (за Кулішевим переказом у тому самому листі)¹²⁸. Унаслідок цього намісник, який перед тим запевняв Куліша, що цінує його надзвичайну працелюбність і здібності й хоче, щоб він і далі працював¹²⁹, усе-таки звільнив його зі служби 30 жовтня (11 листопада) 1867 р. без його прохання, начебто за хворобою; повідомлено його про це наступного дня¹³⁰. У листі до І. Хильчевського 16 березня 1872 р. він констатував:

«Моральная смерть Милютина испортила мою карьеру; но если бы мне не опротивили чиновники до блевоты, то я мог бы оставаться при 4 500 (а с наградами 5 000) сколько угодно, впредь до лучшего времени. Нет, я должен был разорвать с ними и по состоянию моего духа, и ради спасения моей репутации, которую они хотели опоганить»¹³¹.

Ці слова роблять честь Кулішеві як українському патріотові й просто порядній людині. Так Доля своїм безцеремонним втручанням руками царських урядників буквально виштовхала його з російсько-імперської служби і знову спонукала рішуче повернутися до табору українства, повністю зануритися в національно-культурну роботу. Сила і воля Божа вкотре вершилась у Кулішевих невдачах.

Зіставлення різних фактів дає сьогодні змогу сказати, що полеміка навколо оприлюднених листів до Головацького виявляла подвійну гру Куліша (служіння, за проводом князя Черкаського, великодержавним російським інтересам на Холмщині та в Галичині, з одного боку, і збереження та плекання у глибині душі україноцентричних переконань – з другого). З цього подвійного становища треба було якось вийти. Опинившись між двома таборами – російсько-імперським (галицькі москвофіли, московська шовіністична преса, царська адміністрація) та народовським – і залишившись без свого покровителя великодержавника Черкаського, за дорученням якого він і надсилав політичні настанови Головацькому, Куліш виходячи зі свого широукраїнського єства та в силу збігу певних обставин обрав табір народовців.

Пізніше, проте, він мав образу на галичан, які своїм необачним посланням дали привід для звільнення його з добре оплачуваної посади. Утім, Кулішеву самосвідомість часів роботи в Установчому комітеті постійно пронизувало передчуття тимчасовості його варшавської служби. Коли І. Хильчевський чи то у захваті, чи то від заздросців назвав його підвищення по службовій драбині до посади директора департаменту щастям у сенсі удачі, то Куліш у відписі 3 липня 1866 р. зауважив, що його ніщо так не заповнює, як життя у глухому хуторі, де можна звільнитися від «богопротивных одежд немецких и принять образ простолюдина малорусского – лучший образ, в каком когда-либо являлся на земле человек». А далі виразив свою тодішню ностальгію як урядника й мешканця великого міста за вільним хуторним життям, не скованим бюрократичними умовностями:

¹²⁸ IP НБУВ. – Ф. І. – № 29306 (список).

¹²⁹ За Кулішевою розповіддю в листі до П. Чуйкевича від 14 жовтня 1867 р. (*Там само*).

¹³⁰ Кордуба М. Причинки до урядничої служби Куліша. – С. 375; лист Куліша до М. Костомарова від 16 грудня 1874 р. (IP НБУВ. – Ф. III. – № 10980).

¹³¹ Киевская старина. – 1898. – Кн. 1. – С. 111.

«По моему молчаливому характеру, по моему равнодушию к выдумкам городской жизни, по моей любви к сельской и именно малорусской природе, я не могу ничего более удовлетворительного для себя придумать, как, по обычаю предков, забраться в безмолвный хутор и умереть вдали от всяких габин [так! – *С. Н.*], наполняющих города и арабские пышные здания. По противоположностям, совмещающимся в душе человеческой, я бы желал ещё одного: провести несколько лет в самых свободных и ничем не стеснённых путешествиях; но это для меня невозможно, потому что денег у меня никогда много не соберётся. Всё-таки и после странствований я возвратился бы в хутор <...>».

Перебувавши на високій посаді (IV класу), він допускав, що вийде на відставку, як тільки поверне свої борги:

«<...> нося шитую золотом генеральскую свитку¹³² и имея перед собой карьеру довольно далёкую, я преспокойно выхожу в отставку, продаю за полцены великолепную свою мебель и только с этою выручкой возвращаюсь в свой хутор, где у меня хранятся недоношенная свиточка, шаровары шириною в Чёрное море и несколько боголюбезных украинских сорочек».

Адміністративна служба, задовольнявши якусь частку багатогранного ества Кулішевого – почасти його ідеологічні переконання, національні почуття, особисті амбіції, психічні властивості («Борьба с препятствиями и достижение предположенной цели доставляет мне большое удовольствие»), – водночас сковувала інші, куди істотніші пориви його душі, на що він скаржився Хильчевському:

«Я не могу здесь устроить вокруг себя той обстановки, которая в хуторе делала из меня подобие Адама в раю. Я не могу видеть лиц любезнейших земляков и слышать их приятнейшего для меня говора. Я не располагаю своим временем по произволу и не могу предаваться любимым умственным и механическим занятиям. Я, наконец, должен здесь актёрствовать, что для меня всего мучительнее, т. е. поддерживать с людьми известные отношения, чтобы не быть или смешным, или ненавистным»¹³³.

Попри велику завантаженість адміністративними справами, служба у Варшаві була для Куліша, як згодом він сам визнавав (у листі до М. Шаховського від 21 серпня 1893 р.¹³⁴), «делом второстепенным», а головною справою стала тодішня історико-дослідницька праця у варшавських архівах та бібліотеках, завдяки чому зібрано численні матеріали з історії козацької України, що їх він потім використав у своїх багатотомових історичних дослідженнях 70–80-х років, а частково опублікував окремою книжкою: «**Материялы для истории воссоединения Руси. Т. 1 (1578–1630)**» (Москва, 1877). За його зізнанням у варшавському листі від 1 лютого 1867 р. до М. Костомарова, уже тоді він задумав написати «книгу велію» з історії виникнення і розвитку козацтва «даже до времён Богдана» (майбутня «История воссоединения Руси»). Згодом, 12 березня 1890 р., він сповіщав В. Шенрока: «<...> я <...> “Ист<орию> в<оссоединения> Р<уси>” начал писать ещё <...> когда в “Холмском календаре”, официально мною изданном, напечатал статью, вошедшую в “И<сторию> в<оссоединения> Р<уси>” в виде общего взгляда на Русь и Польшу»¹³⁵ (вищезгадана стаття «Древняя Русь в

¹³² Цивільна посада IV класу відповідала військовому чинові генерала (*Шенелев Л. Е.* Титулы, мундиры, ордена в Российской империи. – С. 80, 116).

¹³³ ІР НБУВ. – Ф. III. – № 16703.

¹³⁴ Русское обозрение. – 1897. – Кн. 3. – С. 217.

¹³⁵ ІР НБУВ. – Ф. 324. – Гол. 49.

Царстве Польском»). У супроводі листа від 13 квітня 1867 р. він надіслав Костомарову для публікації в «Вестнике Европы», де той був співредактором, «Образование в Южной Руси козачества и заселение южнорусских пустынь» – початок (у першій редакції) майбутньої монографії¹³⁶, але головний редактор журналу Михайло Стасюлевич відхилив цю історичну працю¹³⁷. Зате у «Правді» наступного року (№ 1–17, 25–35) Куліш опублікував її власну українську версію¹³⁸ – «Первий період козацтва од його початку до ворогування з ляхами» (це, за оцінкою М. Драгоманова 1893 р., «одна з найліпших у нас праць історичних»¹³⁹).

До опрацювання варшавських архівів Куліш пробував залучити фольклориста й етнографа П. Рев'якіна, який мешкав на хуторі Вовча Долина Васильківського повіту і привернув його увагу своїми публікаціями в «Основі». Про це Куліш писав 18/30 липня 1865 р. до Миколи Дмитровича Іванишева, колишнього діловода й головного редактора Тимчасової комісії для розгляду давніх актів у Києві, одного із засновників Київського центрального архіву давніх актів, а тепер (у 1865–1867 рр.) – члена юридичної комісії у Варшаві, де той вивчав судову практику:

«При тех служебных обстоятельствах, о которых Ваше Превосходительство изволили вчера упомянуть, необходимо иметь в составе Археологической комиссии лицо, совершенно свободное от срочных занятий. Выбор мой остановился на Ревякине, который писал в “Основе” археологические статьи и состоит членом Вольного Экономического, Московского Археологического и Русского Географического общества. Он живёт в Киевской губернии, в деревне, и давно уже выразил мне желание помогать нам в решении польского вопроса. <...> Он холостяк, моих лет, – проживёт и тысячею рублей на первый раз. А исторических сведений у него много; польский язык он знает хорошо, а также французский, немецкий и латинский. Если бы Вам было угодно заявить о нём Н. А. Милютину, то мы были бы успокоены насчёт усердного осмотра архивов»¹⁴⁰.

Чи вдалося залучити Рев'якіна до огляду варшавських архівів – невідомо.

Серед ліберальних кіл Росії та підросійської України адміністративну службу Куліша в Установчому комітеті мали звичайно за «постыдную», як висловилася Марко Вовчок, згадуючи в листі до редакції «Русских ведомостей» (серпень – вересень 1903 р.), що вістям про його урядництво в Польщі довго не йняли віри¹⁴¹. Микола Костомаров та Олександр Кониський також осудили цю службу свого колеги. Щоправда, Костомаров, приїхавши до Варшави восени 1865 р. для нищпорення по архівах й оселившись у Василя Білозерського, часто гостював у подружжя Кулішів, і Пантелеймон Олександрович водив його до знайомих бібліотекарів, про що потім згадував:

¹³⁶ Там само. – Ф. III. – № 10968, 10969. При цьому просив припилювати, щоб друкували «козаки», а не «казаки»: «Гнюсень бо обычай катковскъ, воеже нарицати предковъ нашихъ именемъ, николиже во устахъ ихъ сущимъ» (Там само. – № 10969).

¹³⁷ Див. Кулішевого листа до Костомарова від 16 грудня 1874 р.: Там само. – № 10980.

¹³⁸ «Образование козачества» «переведено на украинский язык и будет напечатано во Львове» («разумеется, под чужим именем») (лист до Костомарова від 17 серпня 1867 р.: Там само. – № 10973). Переклад опубліковано анонімно.

¹³⁹ Драгоманов М. Листи на Наддніпрянську Україну // Б. Грінченко – М. Драгоманов: Діалоги про українську національну справу. – К., 1994. – С. 226.

¹⁴⁰ ІР НБУВ. – Ф. I. – № 29149.

¹⁴¹ Листи Марка Вовчка. – Т. 2. – С. 397.

«<...> гостил он у меня в Варшаве и называл “упитанным тельцом” моим бутылку старого венгерского от Фукера. Таких упитанных тельцов заклали мы с ним немало. При этом вспоминал он о гражданах Речи Посполитой польской, пропивших на старом венгерском вине свое государство».

Я познакомил его с Хоментовским, библиотекарем графов Красинских, к которым перешло драгоценное собрание старопечатных книг и рукописей от киевского библиомана Свидзинского. Это был перл библиотекарства, достойный благодарного упоминания после смерти. Ему обязан многими важными указаниями и сам я, и Костомаров.

Потом посетили мы загородный дворец Потоцких и обедали у их библиотекаря, Пшилэнского, известного изданием неоченимых материалов для истории Польши и Руси. Обед показался Костомарову восхитительным. Его сготовили собственноручно две дочери Пшилэнского, весьма образованные и прелестные девицы. После обеда библиотекарь был отозван по какому-то важному делу к владельцу и поручил младшей из дочерей показать Костомарову рукописный фолиант, на который сослался в разговоре за обедом. Сельская нимфа не только заменила отца в библиотеке, но, развернув перед историком искомый фолиант, указала в латинской рукописи место, которое цитировал её отец. Костомаров долго ею бредил <...>»¹⁴².

Невдовзі Костомаров навіть робив спроби видістати в російського уряду у Варшаві кількарічну стипендію для опрацювання тамтешніх бібліотек, і Куліш йому в цьому щиро допомагав¹⁴³.

Тим часом, за спогадами Кониського, Костомаров під час розмови з ним восени 1865 р. в Петербурзі (по відвідинах Варшави) не приховував свого обурення проти Куліша, який наполягав, щоб у народних школах сіл з українським населенням навчання провадилося російською мовою. При цьому Костомаров просив Кониського побачитися з Кулішем у Варшаві і схилити його змінити хибну позицію¹⁴⁴. Кулішеві приятелі І. Хильчевський та Л. Жемчужников намагалися відтягти його від варшавської служби.

Кулішевому ж авторитетові серед тогочасної української інтелігенції Східної Галичини його служба у Варшаві якимось чином не зашкодила. Свідомі галицькі українці, які потерпали від польського домінування у краї, Кулішевою участю в обрусительному Установчому комітеті в Царстві Польському не переймалися. Навпаки, за свідченням Ол. Барвінського, нападки на Куліша галицько-московільської та московської преси, а то більше те, що він «волів зречися свого визначного і вигідного урядового становища у Варшаві, як відцуратися своїх поглядів та кинути анатему на роботу русинів-народовців в Галичині, з котрими він листувався і став їх духовим і народним провідником», викликали «ще живіші симпатії народовців до его особи»¹⁴⁵. «Это было <...> временем его [Куліша. – Є. Н.] наибольшей популярности и наибольшего влияния в Галиции», – визнавав І. Франко [41; 136]; за його словами, «Куліш був головним двигачем українофільського руху в Галичині в 60-тих і майже до половини 70-тих років» [31; 333].

¹⁴² Куліш П. А. Воспоминания о Николае Ивановиче Костомарове. – С. 73; Також див.: Барвінок Ганна. Кілька зустрічей з М. І. Костомаровим // Ганна Барвінок: Збірник до 170-річчя від дня народження. – С. 238.

¹⁴³ Див. Кулішеві листи до Костомарова від 23 лютого (7 березня), 1/13 і 10/22 березня 1866 р.: ІР НБУВ. – Ф. III. – № 10960, 10961, 10962.

¹⁴⁴ Шенрок В. П. А. Куліш // Киевская старина. – 1901. – Кн. 7/8. – С. 70. Особисті зустрічі у вересні – жовтні 1865 р. відбувалися в такій послідовності: спочатку Куліша й Костомарова у Варшаві, потім Костомарова й Кониського в Петербурзі, а тоді Куліша й Кониського у Варшаві.

¹⁴⁵ Барвінський О. Спомини з мого життя. – С. 234, 100.

VI. Русій українофільського руху в Галичині. Перша спроба повного українського перекладу Біблії (31 жовтня / 12 листопада 1867 р. – серпень 1872 р.)

Звільнившись із посади штатного урядника, Куліш до вересня 1868 р. далі редагував для В. Арцимовича переклади адміністративних актів із польської мови на російську (за часів служби опрацював усього 63 томи «Сборников административных постановлений Царства Польского»)¹. Потім до кінця року ще чекав грошової винагороди, яку мав затвердити цар² і з якою його врешті підманули, виплативши, замість обіцяних 4 500 крб., менше половини – тільки 2 000³. Усе-таки праця в Установчому комітеті дала йому змогу значно поліпшити своє матеріальне становище, завдяки чому він не тільки сплатив свої кількатисячні борги, зосібна М. Макарову, Л. Жемчужникову⁴, друкарні Київського університету, невідчепна адміністрація котрого знайшла його 1866 р. й у Варшаві⁵, а й фінансував галицькі українські видання, надсилав невеликі гроші кобзареві Остапові Вересаю, з яким приятелював і листувався⁶.

Його тогочасний біографічний нарис «**Остап Вересай. Сокиринський кобзарь**» (Правда. – 1868. – № 15–18. – 22 квіт. – 15 трав.) сповнений піетету до «великого кобзаря», «що Куліш ним тепер, мов любим родичем, втішається» (письменник тоді не раз писав про себе у третій особі – анонімно або під псевдонімами). Автор виражає своє щире захоплення Вересаєм:

¹ Лист Куліша до Л. Жемчужникова від 27 серпня 1873 р. (ЛЛ. – Ф. 18. – № 106). У листі до О. Огоновського від 30 вересня 1889 р. він писав про «63 чи 65 томів» (Життя й революція. – 1927. – № 12. – С. 297), у листі до М. Павлика від 28 листопада 1892 р. – про «більше 60 томів» (Записки НТШ. – 1928. – Т. 148. – С. 176), а в листі до М. Шаховського від 21 серпня 1893 р. називав іншу, певне, з роками в пам'яті перебільшену або просто помилково зазначену цифру – понад 70 томів (Русское обозрение. – 1897. – Кн. 3. – С. 217). Під час варшавського повстання 1944 р. архів Установчого комітету, що зберігався в Архіві давніх актів (Archiwum Akt Dawnych), будівлю якого зруйновано близько 1 листопада (н. ст.), майже повністю загинув. У спеціальному покажчику під рубрикою «Akta zniszczone» подано: «15. Komitet Urządzący, 1864–1871 (1864–1870), około 4 000 posz<kodowanych>. <...> Straty prawie 100 %. Ocalała grupa postanowień Komitetu Urządzącego». Знищено й акти Центральної комісії із селянських справ та Ліквідаційної комісії, що зберігалися у Скарбовому архіві (Archiwum Skarbowe). Уцілілі постанови знаходяться у Головному архіві давніх актів (Archiwum Główne Akt Dawnych) (Konarski K. Archiwum Akt Dawnych w Warszawie // *Straty archiwów i bibliotek warszawskich w zakresie rękopiśmiennych źródeł historycznych.* – Warszawa, 1956. – Т. 2: Archiwa porozbiorowe i najnowsze. – S. 76, 114–115). У виданні: *Постановлення Учредительного комитета в Царстве Польском: Т. 1–21.* – Варшава, 1865–1873 (1868 р. вийшов 13-й том), яке зберігається у бібліотеці Варшавського університету (шифр: 18.35.7.1), – відбито діяльність тільки членів Установчого комітету та інших сановників, прізвища Куліша не знаходимо.

² Див. Кулішеві листи до Олександра Білозерського від 28 вересня, 29 жовтня і 25 листопада 1868 р. (ІР НБУВ. – Ф. 1. – № 28921–28923).

³ Див. листи до І. Хильчевського від 29 листопада 1868 р. та 14 квітня 1869 р. (Киевская старина. – 1898. – Кн. 1. – С. 91, 94).

⁴ Лист Куліша до Л. Жемчужникова від 27 грудня 1876 р. (ЛЛ. – Ф. 18. – № 108).

⁵ Кордуба М. Причинки до урядничої служби Куліша. – С. 342–343, 369.

⁶ Про надіслані невеликі суми сповіщав у листах до О. Вересаю 10 січня, у червні та 18 жовтня 1866 р. (Киевская старина. – 1904. – Кн. 2. – С. 227, 228).

«Великого стоїть сей кобзар тим, що серце в його праве і чисте. Люде прості навчаються правди від нього. А до того пам'ята немало пісень старосвітських і співа таким голосом, що всю душу проймає»⁷.

Цей нарис передував здійсненій Кулішем-таки публікації кобзаревих листів до нього 1865–1868 рр., надиктованих писареві (або складених останнім від імени сліпого кобзаря); у публікації прізвища адресата не зазначено: «Листи Остапа Вересая до приятеля на чужину»⁸. Друкуючи ці листи тому, що вони «такі розумні» і що «у них така мовня краса» (певна річ, він ще й зредагував їх), Куліш у душі свого тодішнього народолюбства мав на меті показати природну велич і кмітливість народної душі, а тому відзначив у передмові-нарисі, що Остап Вересай – «природний філософ»:

«Тільки через упадок народнього духу в наших загодуваних німещиною письменників не зложено ціни сьому старцеві. Колись наш край буде такими людьми перед іншими вихвалитись, бо вони дають познати більш, ніж учені, чого стоїть українське плім'я в Слов'янщині...»⁹

Публікацію листів завершив обрамлювальний шматок нарису, названий «На закінчанне» і витриманий на високій, патетично оптимістичній ноті:

«Коли на Україні невчені селяне вміють обернутись із такими речами до вченого добродія, то, мабуть, не вмерла ще, як то в нас кажуть, Козацька Мати, і нема, мабуть, на світі такої сили, щоб здоліла згубити нашу народню душу!»¹⁰

⁷ *Воловід Микола <Куліш П.>*. Остап Вересай: Сокиринський кобзар // *Правда*. – 1868. – № 17. – 8 трав. – С. 202. В анонімній публікації «Василь Білозерський (Посмертна згадка)» (Діло. – 1899. – № 73. – 1/13 квіт.) з покликом на Ол. Барвінського зазначено, буцімто Вас. Білозерський був автором: 1) брошури «Ответ “Бояну”-Стебельскому...» («Русина», 2) «сатиричного діяльогу» «Громадський суд над Страпоуподом», 3) «Жизни Куліша», 4) «біографічної статті» «Остап Вересай, сокиринський кобзар». Однак жодна з цих праць, надрукованих у «Правді» або в додатку до неї анонімно чи під псевдонімом, не належить Вас. Білозерському – їхнім автором є Куліш, який передавав їх «правдовикам» своїм шуряком як його твори – одні, щоб захистити себе від нападок москвофільської преси, інші – щоб висвітлити свій життєвий і творчий шлях. Вас. Білозерський, видававши себе за автора «Жизни Куліша» та «Ответа “Бояну”-Стебельскому...», писав до О. Партицького 2 вересня 1867 р. з Варшави: «Біографія Куліша вже давно готова, – тільки часу не було, щоб її як слід переписати для печаті. На доказ посилаю Вам два листи: таких ще буде 8. <...> будуть в ній такі речі, що й Галичина, й Україна багато дечого визнають, багато дечому навчаються, – та й уся Слов'янщина зрадіє, як уперше дознається правди про діло українців, про їх труд і муки для слов'янської ідеї. І в оцій біографії виявиться вся сила волі, вся любов для України і віра в її будущину, вся заслуга Куліша. <...> До коханого пана Лукашевича [Лонгина. – С. Н.] я написав, поштою, коротенький лист, з грошинами за печат “Ответа”. Попросіть його, будьте ласкаві, прислать мені один примірник на тонкім папірі (коли такий є) в коперті, під моїм адресом, без усякого листу» (*Студинський К.* До історії взаємин Галичини з Україною // *Світ*. – 1906. – № 10/11. – 10 лип. – С. 162). Про Кулішеве авторство нарису «Остап Вересай» свідчить прикметний зміст, колоритний стиль викладу, специфічні мовні особливості. Тільки Куліш, зробивши характерний для нього закид на адресу «Истории русов» («<...> ухопились наші за “Историю русов” і поти з нею носились, поки перестали їй віри няти») і зауваживши при цьому: «Не зневажаємо сими словами “Истории русов”. Вона своє діло зробила, тільки не таке, як довго думали», – міг ставити перед собою завдання її переосмислення: «Свого часу перетрусимо її і багацько дечого нею висвітимо» (*Воловід Микола <Куліш П.>*. Остап Вересай: Сокиринський кобзар // *Правда*. – 1868. – № 17. – С. 201).

⁸ *Правда*. – 1868. – № 19, 21, 23, 28, 36, 39. – 22 трав. – 22 жовт.

⁹ *Воловід Микола <Куліш П.>*. Остап Вересай: Сокиринський кобзар // *Правда*. – 1868. – № 18. – 15 трав. – С. 212.

¹⁰ *Там само* // *Правда*. – 1868. – № 39. – 22 жовт. – С. 465.

Епілог варшавської служби Куліша перетворився на початок нового витка його плідної літературної праці. Сама Доля, мудра в своїй жорстокості, знову, як і після арешту й заслання 1847–1850 рр., зробила з нього професійного письменника. Під той час він узявся насамперед «переспівувати» (перекладати віршами) біблійні тексти, задля чого вчився у місцевого рабина старогейбрської мови, а також (за його свідченням у листі до Є. Тимченка від 2 листопада 1895 р.) «трохи по-грецькій» у «варшавця, полякорусина» Яна Бодуена де Куртене, який тоді навчався у тамтешній Головній школі¹¹. До від'їзду з Варшави Куліш встиг в основному перекласти П'ятикнижжя Мойсееве («П'ять книг Мусієвих»)¹², Пісню пісень («Пісня над Піснями»)¹³, книгу Іова («Іов»)¹⁴, більшість псалмів («Український псалтир»)¹⁵.

На новому етапі своєї діяльності Куліш знову підніс прапор національно-культурницької праці – на його переконання, єдино можливого й доцільного в тодішніх умовах засобу боротьби за національне самоутвердження українського народу. Розчарований у царській владі, а ще більше в російській інтелігенції, він усвідомлював, що Україна має добиватися культурного визнання насамперед у Західній Європі, бо тільки визнану там її змушена буде шанувати й Росія. Шлях до визнання експансіоністською Росією української культурної самоцінності пролягає через Захід – такий був тодішній дороговказ Куліша, висунутий під гаслом «гуманного патріотизму» (вже за наших часів державність України Росія також визнала лише після того, як це зробив Захід). Говорячи в листі до Мик. Дан. Білозерського від 23 березня 1869 р. «о необходимости издать на французском языке <...> наши думы и исторические песни [про козаків. – Є. Н.] для Европы», він мудро прорік: «Москва станет нас уважать только тогда (никак не прежде), когда мы достигнем уважения Европы. Вот задача, достойная гуманного патриотизма!»¹⁶

Проте добиватися культурного визнання українців у Західній Європі Куліш вирішив тоді не перекладами з української народнопісенної творчості, чого сам, не знавши досконало романо-германських мов, не міг робити, а українським перекладом Святого Письма. Українська Біблія, був переконаний він, потрібна для того, щоб Європа визнала окремішність української мови, культури та нації, завдяки чому цісарська влада задовольнила б права галицьких українців тою мірою, що й поляків («<...> бо чи виб'ється ж ви, русини, з-під ляхів і їх політичної переваги без Біблії?» – риторично запитував він Ол. Барвінського в листі від 6 липня 1873 р.¹⁷).

¹¹ Захаркін С. Листування Пантелеймона Куліша з Євгеном Тимченком (1894–1895): Вступ. ст., публікація, коментарі // Київська старовина. – 1998. – № 4. – С. 104, 108.

¹² 1 серпня 1868 р. він листовно повідомляв О. Кістяківського про те, що «перевёл Pentateuch, пользуясь почти всеми европейскими переводами» (Киевская старина. – 1902. – Кн. 2. – С. 303).

¹³ До І. Хильчевського з Варшави 29 листопада 1868 р.: «Перевёл я так же Песнь песней (Пісню над піснями) <...>» (Там само. – 1898. – Кн. 1. – С. 91).

¹⁴ До М. Д. Білозерського з Варшави 30 грудня 1868 р.: «Книга Иова совершенно окончена переводом; остаётся только переписать на белом» (ІР НБУВ. – Ф. І. – № 29052). У кінці білого автографа (з окремими виправленнями) «Іов. Переспів Павла Ратая» датовано: «Скінчено студня 30, дек. [дек. закреслено. – Є. Н.] 1868» (ІЛ. – Ф. 18. – № 166. – Арк. 67 зв.).

¹⁵ В автографі «Український Псалтир, або Книга хвали Божої. Переспів Павла Ратая» останній з перекладених псалмів – 150-й, але деякі псалми не перекладено. В кінці зошита зазначено дату й місце написання: «Р<оку> Б<ожого> 1868, студня 12/24. У Варшаві» (Там само. – № 25. – Арк. 162).

¹⁶ ІР НБУВ. – Ф. І. – № 29056.

¹⁷ Барвінський О. Спомини з мого життя. – С. 167.

У Варшаві-таки десь наприкінці 1867 р. до Куліша завітав Іван Нечуй-Левицький, тоді вчитель у містечку Седлець на Підляшші, який показав один зі своїх перших творів – повість «Московку» – для перегляду та передачі до «Правди»:

«Я нашёл его в небольшой, но очень опрятной квартире. Ему в то время было не более 45 лет [на такий вік виглядав 48-річний Куліш. – С. Н.]. С виду он был ещё молод, с блестящими острыми глазами, но страдал кашлем и жаловался на болезнь груди», –

згадував Нечуй-Левицький 31 рік по тому. Під час тої першої зустрічі Куліш вразив його феноменальною пам'яттю: коли Нечуй-Левицький захотів подивитися, як він переклав українською мовою старозаповітні пророцтва про особу Ісуса Христа і почав гортати рукопис, шукаючи їх, то Куліш сказав: «Навіщо Ви шукаєте? Я Вам і так їх прочитаю» – і прочитав «напам'ять все пророцтва в стихах». Нечуй-Левицький далі описував:

«Я спросил его, как он перевёл более важные псалмы. Он опять начал читать мне наизусть эти псалмы один за другим, переведённые стихами, как будто он выучил их предварительно напам'ять от слова до слова! Он их не учил, – только перевёл и затвердил до буквы. Память Кулиша поразила меня. Действительно, память у него была феноменальная <...>»¹⁸.

В автобіографії, написаній для О. Огоновського, Нечуй-Левицький згадавши про своє знайомство у Варшаві з Кулішем, Ганною Барвінок та Василем Білозерським, із приємністю відзначив: «Ця знайомість додала мені моральної сили на чужині: мені було з ким душу одвести»¹⁹. У Кулішеві особі він знайшов літературного наставника та редактора, який упровадив його в письменницький світ, проклавши дорогу до «Правди» (дебют «Двома московками» у 8–12/13 числах за 1868 р.) та ретельно зредагувавши принаймні половину повісти «Причепи», теж надрукованої у «Правді» (протягом 1869 р.)²⁰.

У грудні 1868 р. Куліш сильно розхворівся, ледь чи не дихав на ладан, і лікарі настійливо радили йому перебраться на зиму за кордон, до Венеції²¹. 30 грудня 1868 (11 січня 1869 р.) Куліш та Олександра Михайлівна виїхали з Варшави²² до Кракова, далі попрямували до Відня. Попри побутові негаразди (поселення

¹⁸ Лист до В. Шенрока від 7 січня 1898 р. (Федорук О. Невідомий лист-спогад І. Нечуя-Левицького про П. Куліша // Пантелеймон Куліш: Матеріали і дослідження. – С. 280, 289–290).

¹⁹ Лист від 12 липня 1890 р. (Нечуй-Левицький І. С. Збір. творів: У 10 т. – К., 1968. – Т. 10. – С. 326).

²⁰ Збережений автограф цієї половини (I–VI розділи) засвідчив чимало виправлень лексичного та стилістичного характеру, скорочення ряду описів та етнографічно-побутових сцен, більші чи менші вставки (Возняк М. Куліш як редактор «Причепи» Левицького // Записки НТШ. – 1928. – Т. 148. – С. 1–54). У наступних виданнях повісти автор зберіг більшість цих редакторських змін. Пізніше в листі від 11 вересня 1892 р. до Марусі Вовк-Карачевської Куліш означив хронологічні рамки свого літературного редагування творів початківців найвизначнішими іменами: «Починаючи Вовчком і кінчаючи Нечуем, я первий вітав гарне слово або й пересівав його на власному тоці» [Могілянський М. П. О. Куліш у 90-х роках (Листи й документи) // Червоний шлях. – 1925. – № 8. – С. 197].

²¹ Лист І. Нечуя-Левицького до В. Шенрока від 7 січня 1898 р. (Пантелеймон Куліш: Матеріали і дослідження. – С. 289), нотатка Мик. Мих. Білозерського про розповідь йому І. Білозерського 2 січня 1891 р. (ІР НБУВ. – Ф. І. – № 25743. – Арк. 280).

²² Див. Кулішеві листи з Варшави, датовані 30 грудня 1868 р.: до М. Д. Білозерського (Там само. – № 29052) та І. Хильчевського (Киевская старина. – 1898. – Кн. 1. – С. 92–93).

спочатку в холодному, хоч і дорогому готелі, простуда, що змусила звернутися по допомогу до відомого віденського лікаря Опольцера)²³, Куліш був утішений ширим прийняттям молодих галицьких українців, які навчалися у Відні:

«Здесь нам земляки очень обрадовались* [* До необычайной степени! Совещусь Вам сказать, что от восторга мне целовали руки. Но это факт важный... – *Кулішева дописка на полі*]; наш приезд был предметом их долгого чаяния. Что это за славный, деятельный народ!»–

захоплено ділився письменник першими враженнями з М. Д. Білозерським 12/24 січня 1869 р.²⁴ Другої декади січня Куліш познайомився у Відні з 25-річним Михайлом Подолинським, одним із засновників і головою (у 1868–1869 рр.) місцевого студентського товариства «Січ». «Радуюсь, що кошовий [М. Подолинський. – *Прим. К. Студинського*] припав Вам до серця <...>», – поділяв задоволення Куліша Наталь Вахнянин у листі до нього від 28 січня н. ст. 1869 р.²⁵ У Відні до Кулішів приєднався племінник М. Д. Білозерського Іван Іванович Білозерський²⁶, небіж Олександри Михайлівни у перших, який у 1858–1863 рр. навчався на юридичному факультеті Київського університету, був учасником громадівського руху. Відтак, недовго побувши у Відні (через холодну погоду), Куліш, за порадою лікаря, виїхав до Венеції (разом із дружиною та небожем), звідти, незадоволений «богопротивним карнавалом», перебрався з ними на деякий час до Флоренції, але незабаром усі повернулися до Венеції²⁷.

Зростала тогочасна популярність Куліша й у слов'янському світі, про що свідчить факт обрання його в лютому 1869 р. членом-кореспондентом Сербського наукового товариства (разом із Миколою Костомаровим, російськими філологами Олександром Пипінім, Віктором Григор'овичем, Федором Буслаєвим, польським літературознавцем Антонієм Малецьким та ін.)²⁸. Другої половини 60-х – на початку 70-х років з'явилися нові переклади Кулішевих оповідань чеською мовою: «Потомков заднепровских гайдамак» (*Besídka čtenářská*. – 1865) у перекладі Франтішека Вимазала, «Очаківської біди» (*Budivoj*. – 1867. – № 50) у перекладі Ф. Вільдмана, «Орісі» в перекладі невідомого автора (*Praha*. – 1870; потім іще двічі виходила в різних перекладах: *Národní listy*. – 1884. – № 21. – 21 січ.; *Hlas národa*. – 1886. – № 308. – 7 листоп. – Додаток «*Nedělní listy*», переклав Вацлав

²³ Див. листи до М. Д. Білозерського від 12/24 січня 1869 р. з Відня (ІР НБУВ. – Ф. І. – № 29053) та до І. Хильчевського від 1/13 лютого 1869 р. з Флоренції (Киевская старина. – 1898. – Кн. І. – С. 93). Звернутися до «знаменитого доктора Опольцера» Куліш невдовзі радив П. Чуйкевичу, який нездужав: для подорожі до Відня через Львів Куліш дав своєму товаришеві рекомендаційного листа до Н. Вахнянина та М. Подолинського від 7 квітня 1869 р., що зберігся (див. листи до П. Чуйкевича від 5/17 березня і 7 квітня 1869 р. з Венеції: ІР НБУВ. – Ф. І. – № 29307, списки).

²⁴ *Там само*. – № 29053.

²⁵ *Вахнянин А.* Листи до Панталеймона Куліша (1869 р.) / Видав К. Студинський. – Л., 1908. – С. 13.

²⁶ Кулішів лист до М. Д. Білозерського від 12/24 січня 1869 р. з Відня (ІР НБУВ. – Ф. І. – № 29053).

²⁷ Див. Кулішеві листи 1869 р. – до М. Д. Білозерського від 28 січня (9 лютого) з Флоренції, 23 березня (4 квітня), 4/16-го, 14/26 квітня, 20 квітня (2 травня) з Венеції (*Там само*. – № 29055–29059), до І. Хильчевського від 1/13 лютого з Флоренції, 14/26 квітня з Венеції (Киевская старина. – 1898. – Кн. І. – С. 93–94), до І. Білозерського від 13 лютого (н. ст.) з Венеції (ІР НБУВ. – Ф. І. – № 28935).

²⁸ Див.: повідомлення у «Правді» під рубрикою «Вісті» (1869. – № 7. – 22 лют. – С. 64); Кулішевого листа до М. Д. Білозерського від 23 березня 1869 р. (ІР НБУВ. – Ф. І. – № 29056).

Бенеш-Шумавський). Тим-то у травні 1869 р. чеська громада Праги вельми радо прийняла вже знаного в них письменника; він познайомився там, зокрема, з істориком Франтішеком Палацьким²⁹, автором брошури «Ідея Австрійської держави», що в ній висунуто проєкт перетворення Австрії на федеративну державу з наданням окремим частинам її широкої внутрішньої автономії. Куліш палко солідаризувався з національно-визвольним піднесенням у Чехії, котре викликало в нього щире захоплення, про що він іще з Відня 13/25 січня 1869 р. повідомляв М. Д. Білозерського, вітаючи стійкість і наполегливість чехів і висловлюючи віру в те, що вони виборють федеративне впорядження Австрії:

«Чехи представляют особенно поразительный пример распространения родного элемента. <...> Теперь они выдерживают невероятную борьбу с централизмом и дуализмом <...>. Но энергия их усиливается по мере притеснений, и они выиграют своё федеративное дело»³⁰.

В іншому віденському листі – від 7 квітня 1869 р. до П. Чуйкевича – Куліш знов-таки радо тішився з успіхів «тех чехов, которые так недавно были ничто, а теперь, воскресив свою народность, стоят во главе славянского мира»³¹. Проте до радикалізму чехів, їхніх спроб застосувати силу він ставився осудливо. Сповідавши дружину в листі з Відня 4/16 червня 1869 р. про те, що в Празі розкрито таємне товариство, багатьох заарештовано й, у зв'язку з цією справою, в одному будинку вибухнула петарда й вибила вікна, Куліш із докором зазначив про чехів, що «они воображают, что с Австриею следует бороться и материально, а не одною нравственною силою»³².

Після подорожі до Дрездена Куліш знову повернувся до Праги³³. Мавши при собі листи Олександри Смирної до Гоголя і боявшись їх загубити під час подорожей по Європі, подарував їх Празькому національному музеєві³⁴.

У 1869–1871 рр. Куліш проживав переважно в готелях Венеції, приєднаній до Італії 1866 р., а також Відня та Праги, виїздив в Україну – до Піддубня. Львова старався тоді уникати, остерігавшись потрапити у вир неприємних чуток з приводу його варшавської служби та недавньої скандальної полеміки. У листі від 6 липня 1868 р. до Олександра Кістяківського, з яким співпрацював іще в «Основі», Куліш признавався, що навіть загалом «намерен избегать австрийской почвы, которая наполнена теперь сплетниками, распложенными Катковым и Аксаковым, не говоря уже о сплетниках польских». Не думав і про повернення на Наддніпрянську Україну («О возвращении в Малороссию не помышляю») – знов-таки через неможливість для себе безпечно провадити тут народознавчі студії та культурно-просвітницьку роботу:

²⁹ Див. Кулішевого листа від 5/17 травня 1869 р. з Дрездена: *Куліш П. О.* Листи до М. Д. Білозерського. – С. 189, 190.

³⁰ ІР НБУВ. – Ф. І. – № 29054.

³¹ Там само. – № 29307 (список).

³² Там само. – № 28823. – Арк. 2 зв. (витяги з листів).

³³ Див., зокрема, празького листа від 18/30 травня 1869 р. до І. Славницького: *Там само.* – № 29258.

³⁴ Див. Кулішевого листа до В. Шенрока: Інститут російської літератури «Пушкінський Дім» РАН. – 1996/СХХХV/б. 5; *Куліш П. О.* Листи до М. Д. Білозерського. – С. 146. В. Шенрок розшукав їх там і опублікував з одержаних копій; за сприяння в розшуку висловив вдячність, зокрема, Кулішеві (*Шенрок В. И.* А. О. Смирнова и Н. В. Гоголь в 1829–1852 гг. // *Русская старина.* – 1888. – Кн. 4. – С. 72).

«Мне, именно *мне* нельзя заняться в Малороссии ни этнографиею, ни просвещением умственной тьмы вокруг себя. Другие могут работать на пользу общую спокойно, пока не приобрели той печальной известности, какою пользуюсь я в административных сферах, по милости московских публицистов и слепых последователей их нелепого учения».

Звідси Кулішеве визначення для себе вимушеного статусу на найближчу перспективу: «Итак, я поневоле турист, пока возможно для меня быть оным, а потом – опять чиновник»³⁵. У листі від 4 серпня 1868 р. до О. Кістяківського він відмовлявся од пропозиції провадити в підросійській Україні національно-просвітницьку роботу, остерігаючись дати привід для переслідування його з боку місцевої влади³⁶.

Після варшавської служби Куліш не хотів заїжджати до Галичини головню тому, що побоювався обструкції й помсти з боку поляків за участь в упокоренні й русифікації так званого Царства Польського. Ще в середині 1867 р. він був свідомий ворожого ставлення до нього польських патріотів, яке, певно, відчував на собі:

«<...> відома річ, що поляки мають Куліша за найбільшого свого ворога, тільки ж – які поляки? – божевільні! Розумна часть поляків шанувала і повинна його шанувати, слідом Грабовського», –

гадав він, указуючи на угодовсько настроєних поляків («Жизнь Куліша») [1; 245]. Вертавши в липні 1869 р. до Піддубня через Перемишль, де зупинився на кілька днів у видавничих справах, Куліш намагався зберегти своє перебування тут у таємниці, як і далі у Львові, де збирався, з міркувань власної безпеки, тільки переночувати. З цього приводу у краківському листі від 10/22 липня до Ол. Барвінського, просячи писати йому до Перемишля, застерігав: «Адресуйте на ім'я Івана Микити, *poste restante*, не приписуючи про передачу, щоб не знали ляхи, що я гостюю в Галичині, а то занудить їм коло серця. Перебуду сі п'ять днів *incognito*». Лише в Золочеві, де, як гадав, мало поляків, наважувався фігурувати під справжнім прізвиськом: «У Злочеві, здається, не треба називати себе чужим ім'ям? Там самі жиди. Уві Львові тільки переночую»³⁷. Остерігавшись витоку інформації про його українофільську діяльність у Галичині, спрямовану проти домінування поляків над українцями у краї та проти русифікації України й поширення русифікаторського впливу на Східну Галичину, Куліш рік по тому в листі від 23 вересня (н. ст.) 1870 р. з Венеції до Ол. Барвінського просив: «Як писатимете до кого про мене, то означуйте моє ім'я тільки буквою Р. [Ратай. – Є. Н.], бо Галичина небезпечна для мене»³⁸. Навіть за одинадцять років Куліш не позбувся

³⁵ ІР НБУВ. – Ф. III. – № 68258.

³⁶ Там само. – № 68259.

³⁷ Барвінський О. Спомини з мого життя. – С. 157.

³⁸ Франко І. Из переписки П. Куліша з галичанами 1870–1871 р. // Записки НТШ. – 1898. – Т. 26. – С. 7 (Miscellanea). При публікації І. Франко зазначив, що це «лист Куліша до одного з братів Барвінських» (Там само. – С. 6). Далі подано датованого цим самим днем Кулішевого листа до Володаря Барвінського. Тож перший лист (насправді він попередній) міг бути адресований до Олександра або Осипа. В ньому Куліш обговорює можливість професури у Львівському університеті та проєкт української друкарні у Львові (Там само. – С. 8), про що далі мовить у наступних листах до Ол. Барвінського – від 26 вересня (н. ст.) («Зупиніться <...> з друкарськими розвідками») та 16 жовтня (н. ст.) («Нічого ще не скажу про катедру») (Барвінський О. Спомини з мого життя. – С. 159). Прикметно, що серед Кулішевих листів до Ол. Барвінського, що їх той опублікував у «Споминах...», лист від 23 вересня (н. ст.) 1870 р. відсутній (очевидно, Олександр переслав його до брата Володимира, листування якого й потрапило до Франкових рук). Таким чином, адресат цього листа – Олександр Барвінський.

цього відчуття загрози, що, як гадав, нависла над ним з боку галицьких поляків. Плануючи, у зв'язку з видавничими справами, осісти на зиму у Львові, признався Ол. Барвінському в листі від 26 серпня 1881 р. з Мотронівки: «Боюсь тільки, що ляхи *здуру* (далебі, так!) випруть мене зі Львова. Тоді зазимуємо з панією у Відні»³⁹.

У 1868–1871 рр. Куліш шукав у Галичині та Відні молодих людей з патріотично настроєної української (русинської) інтелігенції, яким міг би довіряти і з якими успішно провадив би літературні та видавничі справи. Свої адреси (на Лівобережній Україні та за кордоном) тримав у таємниці й давав лише довіреним особам (першої половини 1869 р. – Н. Вахнянинові у Львові та М. Подолинському у Відні, другої половини – М. Подолинському та І. Пулюєві теж у Відні, Ол. Барвінському в Тернополі)⁴⁰.

Усі свої нові твори (зокрема й переклади з Біблії та інших літератур), надруковані в 1868–1871 рр. в Австро-Угорщині (переважно у львівській «Правді», а також окремими книжечками у Львові та Відні), Куліш публікував анонімно або під новими псевдонімами (Павло Ратай, Опанас Прач, Денис Федоренко, Данило Коваль, Микола Воловід). Використанням прибраних імен він старався оберігти себе від нового цькування в російській великодержавній пресі, а отже – від загрози жандармського переслідування у Російській імперії. У варшавському листі від 4 серпня 1868 р. до О. Кістяківського зазначив, що не має наміру здійснювати публічний вплив на земляків і загалом афішувати свою громадську діяльність «для одного того, чтобы не доставить злостной радости чадам Каткова и Аксакова» (Івана): «<...> совершенно понятно для меня, как велик был бы вред, если бы вышеозначенные чада тьмы нашли за что уцепиться для возбуждения против меня местных властей»⁴¹. Куліш не хотів утратити самої можливості безпечного повернення на власний хутір. Крім того, під ім'ям *Павло Ратай* він виявляв нове творче обличчя – цей псевдонім був особливий, «біблійний»: під ним письменник оприлюднював свої переклади зі Старого Заповіту й, таким чином, поставав у новій іпостасі, доти не знаний його читачам. У листі від 9/21 травня 1869 р. просив Ол. Барвінського:

«<...> останніх псевдонімів не розкривайте, благаю Вас. Навіть не згадуйте, що це псевдоніми; бо і політика так наказує, і сам я вже трохи не по-давньому взявся до словесности; то й не треба мішати в кулішівщину того, що пише якийсь “нікому не знаний” Павло Ратай»⁴².

Таким чином, на зламі 60–70-х років Куліш старався надати своїй діяльності в Галичині конспіративного характеру, знаходячись практично майже весь час поза цим краєм і публікуючись у Львові та Відні без зазначення власного авторства.

Тим часом у 1866–1869 рр. упорядженням Піддубня та спробами купівлі сусідніх земель займався, на Кулішеве прохання, молодший брат дружини – Олександр Михайлович Білозерський (див. Кулішеві листи до нього протягом

³⁹ Барвінський О. Спомини з мого життя. – С. 203.

⁴⁰ Див. листи: М. Бучинського до В. Навроцького від 3 грудня (н. ст.) 1869 р. (*Студинський К.* Галичина й Україна в листуванні 1862–1884 рр. – С. 387), В. Навроцького до М. Бучинського від 9 грудня (н. ст.) 1869 р. (*Студинський К.* До історії зв'язків Куліша з галичанами в р. 1869–70. – С. 83).

⁴¹ Киевская старина. – 1902. – Кн. 2. – С. 303.

⁴² Барвінський О. Спомини з мого життя. – С. 144.

27 грудня 1866 р. – 29 лютого 1869 р.⁴³). У листі від 29 жовтня 1868 р. Куліш дякував йому за «хозяйственные подвиги», які «превзошли самые смелые и жадные наши надежды»⁴⁴, а 25 листопада 1868 р. відзначив: «Хозяйственные Ваши труды по устройству Піддубня делают Вас, в моих глазах, счастливым исключением из наших соседей»⁴⁵. Водночас Куліш зондував можливість придбати маєток на Київщині, у чому йому допомагав ще петербурзький, а тепер київський приятель Михайло Щербак, до якого він писав з цього приводу 7 грудня 1867 р.:

«<...> Ваши известия об имени, которое желал бы купить в Киевской земле, очень обрадовали меня. По воспоминаниям моей юности, это – самая интересная для меня местность»⁴⁶.

У розмові з Мик. Мих. Білозерським 2 січня 1891 р. Іван Білозерський згадував, що у Венеції Куліш одужав «совершенно: кашель прошёл, появился аппетит <...>»⁴⁷. Проте час від часу йому й далі докучало надрушене здоров'я – по напруженій адміністративній праці та конфліктах із начальством розладналися нерви, мучила простуда, вертався кашель. Одначе письменник багато займався літературною працею, бо саме з нею пов'язав тепер свою перспективу на найближчі роки. У листі з Богемії від 3/15 травня 1869 р. він признавався Іванові Славницькому, що «ежедневно держит перо в руке никак не меньше шести часов, а часто целый день и вечер». Своє повернення до Центральної Європи пояснював потребою перебувати в середовищі розвиненої культури:

«В Италии жил я потому, что заграничный холод в домах зимою был для меня невыносим. Лишь только сделалось в Германии теплее, я вернулся в этот центр науки и цивилизации. Останусь в Праге довольно долго».

Він повністю поринав у творчу роботу:

«Мне понятно, как много радости доставляют дети; но моё сердце наполнено иными чувствами. Пусть каждый будет счастлив по-своему, *своею* жизнью, лишь бы был ею оживляем на деятельность. Самое мерзкое дело – уныние, апатия и отупение»⁴⁸.

13/25 травня з Праги Куліш сповіщав І. Хильчевського про те, що виїхав з Італії тому, що лікар, якому вірить, написав до нього, щоб не купався у морі. Власне, до Центральної Європи він і вирушив саме на зустріч із лікарем (Григорієм Деньковським), який мав прибути з України⁴⁹. Письменник намагався триматися бадьоро. Зустрівшись із Миколою Лисенком у Дрездені, листом від 7/19 травня 1869 р. сповіщав дружину, яка перебувала у Піддубні:

«Слабого здоровья человек, это худо. Я наставил его, как себя вести, чтобы сохранить себя надолго. В этом отношении ты не признаёшь меня образцом, но думаю, что ты ошибаешься из излишней заботливости обо мне. Я сохранил себя лучше всех

⁴³ ІР НБУВ. – Ф. І. – № 28901–28924.

⁴⁴ Там само. – № 28922.

⁴⁵ Там само. – № 28923. 20 грудня 1867 р. Куліш повідомляв, що нарешті мають привезти їхні меблі з Байщини, про що вже зроблено розпорядження (Там само. – № 28914).

⁴⁶ Там само. – № 29393. Від кінця 1864 р. Щербак працював у Пскові, а 1866 р. переїхав до Києва, перенісши сюди, за порадою Київської громади та згодою Петербурзької, «Тарасівську громадську книгарню» [До історії «Тарасової книгарні»: (Рахуба киянам книгаря Щербака про книгарню й запитини для дальшої послуги; ноябрь 1867 года). – С. 223–224].

⁴⁷ ІР НБУВ. – Ф. І. – № 25743. – Арк. 280.

⁴⁸ Цит. за: Славницький. Воспоминания о П. А. Кулише. – Арк. 2 зв.

⁴⁹ Киевская старина. – 1898. – Кн. 1. – С. 94–95.

сверстников, несмотря на горькие опыты моей жизни, между которыми последний отвратительнее и возмутительнее всего предшествовавшего. Поездка в Дрезден была для меня необходима и в гигиеническом отношении. Я чувствую себя очень хорошо, хотя вечерний чай у Лысенка (я давно не пил чаю) не дал мне долго уснуть. Теперь и я так, как ты, просыпаюсь за несколько часов до какого-нибудь выезда. Из Праги – проснулся Бог знает как рано, боясь заспать, и потом через каждую четверть часа мне казалось, что уже время вставать, и я раз пять просыпался после обманчивой дремоты. Так точно и в Дрездене. <...> Нервы мои сильно расстроены. Не выношу стуку, свисту и т. п. Всё чувствую чересчур горячо. Но усталость переношу весьма легко, и аппетит хорош. Желудок исправен»⁵⁰.

У цього-таки листі до Олександри Михайлівни Куліш повідомляв, що з нетерпінням очікує приїзду до Відня лікаря Григорія Деньковського (Диньковського), а в іншому листі до неї – від 28 травня (9 червня) 1869 р. з Праги, – знову-таки зізнаючись, що потребує лікарської консультації, усе-таки висловлюючись за продовження своєї літературної діяльності у містах і відмовляючись осісти на хуторі:

«Я уезжаю навстречу Деньковскому в Вену <...>. Он является очень кстати: силы мои слабеют. Надобно, чтобы кто-нибудь знающий позаботился о моём организме. Но каково бы ни было моё физическое, или нравственное, или финансовое положение, я останусь до конца верен своему призванию и не променяю литературы на хуторскую жизнь, где опять так, как во время оно, умрёт во мне всякая умственная деятельность».

Дозволяючи дружині відпочити серед близьких людей і знайомих з дитинства місць, він обирав для себе інакшу путь – місію, спроектовану у вічність:

«Я же обрекаю остаток моей жизни на труд тяжёлый, неблагодарный, но дорогой для моей души и обещающий плоды в будущем, до которого мне не дожить. Сердце моё содрогается от мысли, что и я могу так опуститься и отупеть в хуторе, как многие другие, начавшие свою жизнь иначе. Нет, я не так кончу: и последние мои минуты будут отданы – если не труду, то благородным помыслам и заботам. <...> Ни в каком случае не имей в виду *меня*, когда будешь устраивать хутор. Всякому позволено быть пьяницею, лентяем, лгуном или каким ему угодно деятелем. Пускай же твоё сердце и мне дозволит быть таким, каким я есмь <...>; а если бы ты надумалась опять ехать за границу, то я отдам себя в твоё распоряжение во всём, кроме моих литературных занятий. Грустно мне за тебя, но ещё грустнее хуторская перспектива жизни. Это – самоубийство!»

Проте невдовзі Куліш таки виїхав додому, на хутір, і пробув там майже півроку.

Наступний лист до дружини – від 13 червня н. ст. з Відня – містить нові скарги на функціональний розлад здоров'я, нервовий і фізіологічний:

«Нет хорошего аппетита, а если ем без особой охоты, то после неприятное ощущение в желудке и тошнота. Вина не могу пить, хоть бы и желал. <...> Раз выпил рюмки две, и ночью был у меня жар, так что я просыпался от собственного голоса. Жду Деньковского».

⁵⁰ ІР НБУВ. – Ф. І. – № 28822. Куліш уникав ліків і волів покладатися на свій організм, а для поправки здоров'я видавав перевагу гігієнічним заходам. Удаватись до них він наставляв принагідно М. Щербака, який скаржився на занепад сил: «Организм Ваш крепок, а крепкий организм способен делать чудеса, необъяснимые для медиков. При свидании я сообщу Вам об одной гигиенической мере, испытанной мною и составляющей факт несомненный в науке. Теперь не пишу, потому что тут пришлось бы распространиться о многом побочном, а главное о том, как Вы провели время до женитьбы. Лекарств, которые Вам дают, покамест не принимайте. Гигиена – великое дело. На неё больше всего надейтесь» (*Там само.* – № 29393, без дати).

На щастя, медичний огляд приніс повну втіху – поза функціональним розладом організму на нервовому ґрунті лікар не знайшов чогось серйозного:

«Деньковский произвёл весьма тщательный медицинский осмотр и объявил, что я совершенно здоров. <...> Мне назначено пить красное вино в противность ...Опольцеру. Состояние моих лёгких так хорошо, что и купаться мне можно <...>» (лист від 6/18 червня з Відня).

Запевняючи Куліша в тому, що він цілком здоровий, лікар Деньковський виконав, по суті, роль психотерапевта, і письменник відразу почувся краще:

- «<...> чувствую себя здоровым и спокойным» (лист до дружини від 15/27 червня 1869 р.);
- «Я, по словам Деньковского, совершенно здоров: ем, сплю и работаю как нельзя исправнее» (21 червня / 3 липня 1869 р., також з Відня);
- «<...> ты своим постоянным беспокойством обо мне так меня напугала, что я начал сомневаться в прочности моего состава. На меня часто находила тоска, что надо оставить незавершённую работу, которую я только что начал, к которой все прежние мои труды и опыты жизни были только бессознательным приготовлением. Деньковский воскресил моё спокойствие и сделал мои намерения непоколебимыми. Никакого лекарства он мне не прописал <...>. В Праге я простудился, хворал целую неделю, не выходя из комнаты, и мне показалось, что простуда меня подорвала. Деньковский всё это знал от меня и не нашёл во мне ни малейшего повреждения. Оказывается, что я одарён одним из счастливейших организмов» (24 червня / 6 липня 1869 р., з Відня)⁵¹.

Це додало письменникові ще більше наснаги до творчої роботи, про що він радісно повідомляв з австрійської столиці І. Хильчевського 18/30 червня 1869 р.:

«Да вот приезжает Деньковский, осматривает меня весьма тщательно и объявляет, что мне можно преспокойно работать ещё 25 лет. Лекарств никаких, разрешение вина и елея, полное купанье также. С того дня силы мои удвоились, и я теперь здоров, как рыба в воде. Работаю я постоянно – это нормальное моё существование. Иначе – я бы пропал от скуки. Нет Бога, кроме Аллаха, а Магомет – пророк его. Нет жизни вне труда, а я – любитель труда.

Через час праздної бесіди (напр., за обідом) я уже скучаю, хто би ни был мой собеседник, – разве разговор сам по себе будет – работа, и притом близкая к моей сфере. <...> Я перестану работать в день моей смерти, хотя бы она случилась в самом деле через 25 лет. <...> Мои занятия поддерживают, а не истощают меня <...>»⁵².

Лікар майже вгадав: Куліш, запрограмувавши себе на роботу до скону, прожив іще навіть трохи більше – 27 з половиною років.

Ідучи на зближення з *народовцями*, Куліш у Варшаві далі піклувався про поширення в Галичині книжок із Наддніпрянської України, про що свідчить його лист від 24 грудня 1867 р. до Д. Каменецького у Перм, де той служив ревізором контрольної палати: «Галичане нуждаются в наших книжках очень. Озаботьтесь доставлением их книгопродавцу Дымету. Он ждёт. Деньги не пропадут: за это

⁵¹ Там само. – № 28823 (витаги з листів).

⁵² Киевская старина. – 1898. – Кн. I. – С. 95–96.

ручаються»⁵³. Чи якось зреагував Каменецький на це прохання – невідомо, проте Кулішу він не відписав, і за рік та майже чотири місяці в листі від 19 квітня 1869 р. з Венеції Куліш просив Г. Данилевського у Петербурзі з'ясувати конфліктну ситуацію з Каменецьким:

«Очень Вы меня одолжили бы, узнав от него, почему он не отвечает мне на мои письма и будет ли когда-нибудь отвечать. Это – человек непостоянный. Я ему должен несколько десятков рублей, но не помню, сколько именно, и на этот вопрос он отвечал вовсе не красноречивым молчанием»⁵⁴.

1868 року Куліш остаточно зрозумів, що Галичина потенційно здатна відіграти вирішальну роль у розв'язанні українського питання і заповзвся готувати її до цієї місії. У листі до І. Хильчевського від 29 листопада 1868 р. (теж іще з Варшави) він досить чітко, хоча й в обережній формі, завуальованій під загальноруську риторичку, писав про це з приводу своїх біблійних перекладів та інших творів, опублікованих або ще тільки призначених до друку у львівській «Правді»:

«Хочу взять в свои руки тамошнее духовенство, или лучшую часть оного, как это ты узришь из дальнейших моих действий по литературной части. У вас в Киеве [Хильчевський на той час вже оселився у Києві. – Є. Н.] не понимают, что теперь там [у Галичині. – Є. Н.] вся суть *русского* вопроса, т. е. коренного русского. Киев как был, так и остаётся беспутным городом»⁵⁵.

До галицьких *московфілів* Куліш ставився різко негативно. Мавши гіркий досвід у стосунках із Яковом Головацьким та його тодішнім колом однодумців, він Петра Чуйкевича, який збирався їхати через Галичину до Відня на лікування, наставляв у листі від 7 квітня 1869 р. (з Венеції):

«В Галиции для тебя обязательно говорит язык твоих предков [тобто українською мовою. – Є. Н.], потому что там враждуют между собой сторонники московщины и сторонники украинщины. Первые состоят из шпионов и всяких мерзавцев, по несколько раз готовых менять лагерь»⁵⁶.

На ту пору Куліш цілком визначено став на бік галицьких українофілів, підтримуючи їх і поділяючи їхню віру у здобуття панівного становища в рідному краї:

«В администрации признан теперь для Галиции правительством язык польский. Этим мы обязаны Каткову и его последователям. Австрия защищается полонизмом от Московщины. Украинщины она бы не боялась, потому что русины всегда преданы правительству, но украинорусины слабы, а москворусины представляются, с свойственною им бестактностию, сильнейшими, нежели суть на деле. Этим они сослужили службу не русскому, а польскому элементу. Но интеллигенция польская невероятно слаба в Галиции, а русины всё идут вверх и не сомневаются в торжестве родного элемента над польским» (лист до дружини 4/16 червня 1869 р. з Відня)⁵⁷.

Кулішеве зближення з галицькими народовцями і віденськими «січовиками» відбулося на ґрунті сповідуваного більшістю з них цілком визначеного й неухильного *українофільства*, тобто широй і палкої орієнтації на єдність із Наддніпрянською

⁵³ Там само. – Кн. 7/8. – С. 143–144.

⁵⁴ Там само. – 1903. – Кн. 2. – С. 230.

⁵⁵ Там само. – 1898. – Кн. 1. – С. 91.

⁵⁶ ІР НБУВ. – Ф. 1. – № 29307 (список).

⁵⁷ Там само. – № 28823 (витяги з листів).

Україною, на народну культуру, літературу й мову наддніпрянських українців. Молоді галицькі українофіли на зламі 60–70-х років, об'єднані навколо «Правди», більш переймали мову наддніпрянських письменників, ніж навіть потім, на зламі 70–80-х років, молодий Франко та його найближче оточення. Вахнянинова «Правда» у своєрідному маніфесті під назвою «Від Редакції» прямо проголошувала ідею духової, культурної соборності й літературного та мовного уподібнення, щоправда, зі збереженням самотутніх ознак, Галичини й Буковини до Наддніпрянської України, де був історичний центр спільної княжої держави, де чарувала своєю героїкою славна козацька старовина і раніш, ніж у Галичині, постало нове, народне письменство:

«Галичина і Буковина здужають до єдинства літературного з Україною, і те здужання хочемо ми виявити і заступити перед Слов'янським миром посредством нашого письма [часопису. – С. Н.]. Нехай ніхто не жахається, що винесення переяславо-чигирянського наріччя до письменної, літературної мови буде получене з шкодою для нашого галицького вислову. Писателі галицькі і буковинські, зжившись з народом, зуміють у своїх творах літературних подати нам все те, що красного і гідного наслідування подібають у свого наріччю. Галичина одзначає себе старосвічиною, зате нарічче українське розкошне, м'яке і свіже, як і той народ, що пережив кращу історію, чим ми, галичане або і буковинчики. Світ і знає уже Україну з її літературою. Докажімо і ми, що ся література, пересаджена до нас руками Маркіяна, зжилась вже з нашим духом і видає здорові овочі. Виробленне окремішности якоїсь, на котру силилась Галичина зразу, показалось безхосенним. Галицька книжна школа, з семінарщиною своєю, не видала ні одного поета, коли противно ми з сього часу, відколи література і у нас оперлась на народній мові, відколи перейняли ми серцем і душею безсмертні твори української музи, можемо ними похвалитись»⁵⁸.

Отож інтереси Куліша й галицьких українофілів певною мірою збігалися: він хотів використати Галичину як плацдарм для помітних зрушень у розвиткові загальноукраїнської літератури й літературної мови, культурного самоутвердження українського народу, а вони прагнули заручитися інтелектуальною та фінансовою підтримкою наддніпрянців (крім Куліша, також Кониського, Нечуя-Левицького та ін.) для поступу місцевого письменства й виборення національних прав і свобод у краї.

Тож у 1867–1871 рр. Куліш особливо зблизився з народовцями – почергово з Омеляном Партицьким, Наталем Вахнянином, братами Олександром, Осипом і Володимиром Барвінськими, яким допомагав видавати у Львові єдиний на той час загальноукраїнський журнал «Правда. Письмо наукове і літературне». Куліш частково фінансував його і друкував у ньому свої твори, а першої половини 1869 р. навіть був фактично за співредактора (понад те, матеріалів, зредагованих ним, вистачило й на друге півріччя, коли він уже відійшов од безпосереднього листовного контакту з відповідальним редактором Вахнянином). У «Правді» Куліш виступав як автор (прозаїк, поет-перекладач, передусім біблійних книг, публіцист, історик літератури, частково літературний критик, історик, фольклорист, етнограф), був і публікатором та редактором чужих літературних текстів, меценатом. Літературну частину одинадцятого числа журналу (за 22 березня – «марця» – 1869 р.) він забезпечив повністю: там надруковано закінчення його «переспіву» «Іова» (с. 93–100), статтю «Виховання дітей» (с. 100–101), першу

⁵⁸ Правда. – 1869. – № 47. – 22 груд. – С. 392.

подачу статті «Гадки при святкованню осьмих роковин Шевченкової смерті» (с. 101–103), а далі вміщено лише всілякі повідомлення під рубриками «Всячина» (с. 103–104) та «Вісті» (с. 104).

Щоправда, свої літературно-критичні тексти Куліш друкував лише принагідно і зрідка (так само принагідно, хоч частіше й ширше, висловлював свої літературно-критичні роздуми й оцінки в листах). Та, власне, й оглядати критично під ту пору не було особливо чого: у підросійській Україні вихід українських видань майже припинився, у Галичині з українофільських часописів виходила тільки «Правда», не з'являлося й нових помітних письменників (за винятком хіба що Нечуя-Левицького), гідних уваги критика такого рівня, як Куліш, котрий на зламі 50–60-х років писав передовсім про першорядні величини у вітчизняній словесності (Шевченка, Квітку-Основ'яненка, Марка Вовчка, Котляревського, П. Гулака-Артемовського, М. Гоголя). Тим часом Кониський, який також дофінансовував «Правду» і друкувався у ній, не дотягував до першокласного майстра слова, Федькович публікував нерівноцінні речі, Старицький робив тільки перші малопримітні кроки, Лонгин Лукашевич, Партицький, Вахнянин, брати Барвінські виступали переважно як публіцисти, перекладачі, редактори, та й до художніх писань галицьких і буковинських літераторів Куліш мав мовне й естетичне упередження, хоча й вирізняв серед них, крім Федьковича, також братів Ізидора та Григорія Воробкевичів. Про галицьку дрібноту писати не хотів, бо хвалити її не було підстав, а критикувати – сенсу.

«Правду» почала видавати з 1 квітня 1867 р. власним коштом студентська народовська Громада у Львові з допомогою трьох гімназійних громад у Станіславові, Тернополі та Бережанах (1867 року – як декадник, у 1868–1869 рр. – як тижневик). Першим видавцем і редактором обрано Лонгина Лукашевича; силкуючись вийти із залежного від Громади становища і діяти на власний розсуд, він усунув «громадян» од редагування й орієнтувався на підтримку з боку наддніпрянців⁵⁹, задля чого почав листуватися з Кулішем і з власного почину переклав та надрукував у першому річнику (№ 3–20. – 21 квіт. – 11 жовт.) його повість «Майор»⁶⁰. Поряд із ним активно працював 27-річний Омелян Партицький, заступник учителя в Тернопільській гімназії, котрий уже раніше листувався з Кулішем і також залучав його до «Правди»⁶¹. Незадоволена самоуправством Л. Лукашевича, Громада, яка фінансувала «Правду», позбавила його редакторства. 1868 року – до початку лютого 1869-го формальним редактором значився Іван Микита, насправді ж перші дев'ять місяців 1868 р. редагував часопис Партицький, а далі Наталь Вахнянин, який, склавши іспит у Віденському університеті на фах гімназійного вчителя, у вересні переїхав до Львова. З 6 числа за 15 лютого 1869 р. до середини 1870 р. «Правда» вже офіційно виходила за його редакцією.

⁵⁹ Див. листа В. Навроцького від 29 серпня н. ст. 1869 р. (за припущенням К. Студинського, до М. Подолинського): *Студинський К. До історії зв'язків Куліша з галичанами в р. 1869–70.* – С. 76.

⁶⁰ Див. примітку К. Студинського до Партицького від 2 вересня 1867 р. (надруковано у вид.: *Студинський К. До історії взаємин Галичини з Україною / Відбитка з літературно-наукової часописи «Світ».* – Л., 1906. – С. 21).

⁶¹ Зміст коротенького листа Куліша до Партицького з грудня 1866 р. (*Студинський К. Галичина й Україна в листуванні 1862–1884 рр.* – С. 49) свідчить, що листування було розпочато раніше. За згодою К. Студинського, саме Партицького мав на увазі В. Навроцький, коли у згаданому листі від 29 серпня н. ст. 1869 р. зазначив, що, всупереч сподіванням Л. Лукашевича, «хтось інший перейняв кореспонденцію з Україною на півдорозі і взяв її в монополі» (*Студинський К. До історії зв'язків Куліша з галичанами в р. 1869–70.* – С. 76–77).

Молоді галицькі ентузіасти робили «Правду» з літературного й наукового погляду цікавою й безумовно вартісною.

Кулішеве єднання з народовцями 1867 р. відбувалося на ґрунті певної національно-ідеологічної та мовно-літературної одностайності у поглядах. Тогочасний лист до О. Партицького – від 28 червня (цей місяць письменник означив тут «травнем») – свідчить, що Кулішеві сподобалися розпочаті у «Правді» публікації фольклористичних розвідок самого Партицького – «Рахманський великдень» (№ 9. – 21 черв.) та Євгенія Згарського – «Народня філософія, списана по народнім пословицям і приповідкам» (№ 7–9. – 1–21 черв.):

«Дуже гарно прописали Ви в 9-му числі “Правди” про Рахманський великдень: і мова чиста, і думка розумна, і теплим серцем обернулись Ви до стародавніх народніх споминок. Євгеній Згарський також прописав мудро про народню філософію <...>»⁶².

За участі й під редакторським впливом Куліша часопис набув певної специфіки, зокрема публіцистично-полемічного характеру, обстоювання у 1868–1870 рр. доцільності і правомірності перекладів українською народною мовою біблійних книг і молитовника⁶³. Потребі видати україномовну Біблію надавано національно-політичної мотивації. З нагоди свого публічного оголошення про те, що друкуватиметься український переклад Біблії, «Правда» в редакційній рубриці «Вісті» наголосила (ймовірно, з-під Кулішевого пера), що «чотири битви, виграні Русію [Україною. – *Є. Н.*], та стільки ж, програних Московою, не стануть на рівні з сим хісном, що вийде для України з Письма Св<ятого> <...>», і що коли поляки не хотіли визнати «народність руську» (тобто українську), то її визнає «цілий світ» завдяки виходові української Біблії. Уже на початку 1868 р. Куліш плекав надію, що

«Товариство біблійне англійське розкине в міліонах примірників українську Біблію поміж народ – і вже ніяка сила не пригасить сього огню, який, розжарений книгою чоловіцтва, розгориться поміж народом. Жадне ворогування не знівожить народність ту, котру взяла Біблія під свій покров <...>»⁶⁴.

У «Правді» з Кулішевої подачі вміщено, зокрема, зрадаговані ним оповідання «Домонтар» Ганни Барвінок (1869. – № 1–5) і «Пан Комарчук» Всеволода Коховського (1870. – № 3). До другого з них Куліш додав свою рекомендаційну вступну примітку, підписану *Ред.* Це «талантоване», за Кулішевою характеристикою, оповідання, опубліковане під псевдонімом *Данило Медовник* (знов-таки, чи не Куліш його придумав?), було написано ще 1863 р. і являло собою сатиру на ліберального поміщика Григорія Галагана як нібито псевдопатріота («Дописки» до «Куліша у пеклі») [П; 653]. «Змальований у сьому оповіданню добродій колотиме очі не одному панові на Вкраїні; тип сей геть густо засіявся між так званими передовиками-українцями», – пояснював Куліш у примітці⁶⁵.

Загалом Кулішева участь у «Правді» була найвагоміша порівнюючи з іншими авторами, редакторами та жертводавцями. Проте не можна сказати, що першою

⁶² З листів П. Куліша до Омеляна Партицького / Видав К. Студинський. – Л., 1908. – С. 10.

⁶³ Див., зокрема, статтю Ол. Барвінського «Ще кілька слів про потребу Народнього Молитовника» (Правда. – 1869. – № 40. – 30 жовт. – С. 335–336), інспіровану Кулішевим листом до нього від 20 липня (1 серпня) 1869 р. (*Барвінський О.* Спомини з мого життя. – С. 158).

⁶⁴ Правда. – 1868. – № 4. – 30 січ. – С. 32.

⁶⁵ *Ред.* <Куліш П.> <Вступна примітка до: Пан Комарчук. Оповідання Данила Медовника, що прозивають Погонцем [В. Коховського]> // Правда. – 1870. – № 3. – С. 98.

половини 1869 р., коли він найбільше опікувався «Правдою», чи й протягом усього цього року, коли «Правда» трималася ще певною мірою на його напрацюваннях, вона стала помітно кращою. Усе-таки чимало цікавих творів було надруковано в попередніх роках, що спричинилося до деякого вичерпання видавничого портфеля. Можна хіба що ствердити, що без різнобічної дійової участі Куліша «Правда» 1869 р. була б біднішою.

Коли навесні 1868 р. на видавання часопису забракло коштів, то О. Партицький звернувся по допомогу до Куліша, засипавши його прохальними листами, про що не без кпинів із визначного письменника повідомляв Олександра Барвінського, одного з редакторів, тоді студента Львівського університету, орієнтовно першої декади травня:

«До Куліша писав я ведля [щодо. – Є. Н.] грошей два листи. Відповідь заєдно, по довгих викрутасах, кінчиться тим, що “деньги будут”. Тепер я написав, що єсли до двох тижней не пришлють 100 рубл. або хоч на 100 ринських [інакше: флоринів, або гульденів. – Є. Н.], наша “Правда” устоятися довше не може. Знаю наперед, що скажуть “до времени” заждати»⁶⁶.

По деякому зволіканні Куліш надіслав 100 крб., про одержання яких Партицький інформував Ол. Барвінського 2 червня (н. ст.) 1868 р.⁶⁷ Куліш відгукнувся на прохання Партицького, бо не хотів втрачати журнал, який підтримав його торік, друкував його твори, та й загалом йому подобався. Пізніше в листі від 21 вересня (н. ст.) 1870 р. до І. Пулюя він згадував, що давав О. Партицькому та Н. Вахнянинові гроші, що їх «випрошував у добрих людей на підпирання русинів проти ляхів»⁶⁸. Водночас у Куліша з'явилася думка, що, фінансуючи «Правду», він зможе перетворити її на власний орган. Коли наприкінці 1867 р. назву журналу думали міняти, Куліш висловився за збереження попередньої (Партицький до Ол. Барвінського орієнтовно другої декади грудня 1867 р.: «Заголовок “Правда” нехай буде задержаний. В тім духу одвітили мені і з іншої сторони»)»⁶⁹. Листуючись у 1867–1868 рр. із Партицьким, Куліш наставляв його, щоб друкувати, як розповсюджувати часопис на підросійську Україну, а Партицький передавав ці поради Ол. Барвінському до Львова, де друковано «Правду»⁷⁰.

На Йорданські свята 1869 р. до Кракова спеціально для зустрічі з Кулішем, який прямував із Варшави до Відня, приїхав зі Львова новий редактор «Правди» і голова Товариства «Просвіта» 27-річний Наталь (Анатоль) Вахнянин. Зустріч відбулася у «Гранд-готелі». Домовилися, що Куліш надсилатиме матеріали наддніпрянських авторів, а Вахнянин та його колеги-«правдовики» будуть усе впорядковувати і старатися про передплатників⁷¹. «<...> від сего часу Куліш мав вже рішучий вплив на редакцію», – згадував Вахнянин у листі до І. Франка від

⁶⁶ Барвінський Ол. Матеріяли до історії зносин галичан з Україною: Листи Омеляна Партицького до Олександра Барвінського // Руслан. – 1908. – № 278. – С. 3.

⁶⁷ Там само. – № 284. – С. 3. Крім того, Партицький, як видно з його липневого листа до Ол. Барвінського, спробував використати на видавання журналу частину «із грошей, зложених Кулішем у Димета», задля чого писав до одного з провідників львівської Громади К. Сушкевича (Там само. – № 286. – С. 3).

⁶⁸ П. О. Куліш: (Матеріяли і розвідки). – Ч. 2. – С. 3.

⁶⁹ Руслан. – 1908. – № 250. – С. 3.

⁷⁰ Див., наприклад, листи Партицького від 2 червня (Там само. – № 284. – С. 3) і 25 червня (н. ст.) 1868 р. (Там само. – № 285. – С. 3).

⁷¹ Вахнянин А. Спомини з житя: (Посмертне виданє)/Зладив Кирило Студинський. – Л., 1908. – С. 103–104.

27 червня н. ст. 1901 р.⁷² За усною домовленістю з Вахнянином, Куліш мав стати першим редактором «Правди» – з огляду і на його обіцянку далі фінансувати це видання, і на його високий письменницький авторитет та великий редакторський досвід, що давав йому змогу і право керувати часописом. Насправді ж вийшло інакше. Вже на початку 1869 р. Кулішева співпраця з молодими народовцями вперлася у його недовіря, фінансові підозри та претензії до них, а потім і конфлікти, й то досить гострі.

Наталь Вахнянин розпочав співробітництво з Кулішем за невідгідних для себе обставин – на тлі поглиблюваного розходження письменника з неакуратним і необов'язковим Партицьким, який не надсилав фінансового звіту за одержані кошти, не виконував доручень (наприклад, виписати Біблію із Берліна), невчасно відписував на Кулішеві листи і врешті взагалі перестав на них відповідати. Вельми здивований і прикро вражений, Куліш звертався із настійливими запитами до Вахнянина, в якого у Львові мешкав тоді Партицький і якому через те випала невдячна роль посередника. Вахнянин спочатку захищав Партицького, повідомляючи, що той писатиме, як тільки в Куліша усталиться адреса, а поки що дякує за нові грошові надходження (лист від 28 січня н. ст. 1869 р.), потім уже заявляв, що не хоче відповідати за Партицького і навіть не сміє його питати, чому він досі не відписує (лист від 27 січня / 8 лютого), далі вже відмежовувався од нього (лист від 2 лютого ст. ст.), то все-таки пробував домогтися звіту (лист від 8 лютого ст. ст.), понад те – змушений був, на Кулішеву вимогу, шукати підходу до Партицького, щоб одібрати від нього Кулішеві листи (відписи від 20 січня, 1 березня ст. ст.)⁷³. 10 березня ст. ст. Вахнянин писав до Куліша у Венецію:

«Про Партицького так Вам, Добродію, скажу, що не можна його відразу і несподівано від себе відохати, бо тоді в злості і з сорому міг би він і непотрібного якого лиха наробити. Доки я не матиму листів Ваших, писаних до його, доти мені треба до його яко-такো обертатись».

І далі Вахнянин, стаючи на бік Куліша, виявляв своє давніше особисте протистояння з Партицьким:

«Був Партицький моїм антагоністою ще в роках 862–63, та і не довіряв я довгий час, що він прихилився до української справи, – аж ту побачив, що він з Вами переписувався і від Вас добрі гроші брав»⁷⁴.

Кулішеве роздратування перекидалося й на Вахнянина, до якого він уже від самого початку не мав довіри, і той мусив постійно виправдовуватися, запевнюючи його, що намагається вчасно відписувати, що «галичани» не хочуть жити коштом «українців» (так конспіративно називали тоді Куліша він сам і народовці в листуванні з ним та між собою), що жодного рядка з Кулішевих листів ніхто інший не читає (листи від 31 січня н. ст., 2 лютого, 20 січня, 1 березня ст. ст. 1869 р.)⁷⁵. Інтригу в

⁷² Горак Я. Листування Івана Франка з Анатолем Вахнянином // Науковий вісник Музею Івана Франка у Львові. – Л., 2001. – Вип. 2. – С. 276. У листі зазначено, що зустріч із подружжям Кулішів відбулася 18 січня н. ст. 1869 р. За словами Вахнянина (в тому-таки листі), він став редактором «Правди» фактично як тільки переїхав до Львова – від кінця вересня 1868 р., за дорученням О. Партицького, і вже сам вів редакцію до кінця 1868 р. (формальним же – «солом'яним» – редактором був 1868 р. Іван Микита).

⁷³ Вахнянин А. Листи до Панталеймона Куліша. – С. 18, 27, 28, 38, 46, 55, 67.

⁷⁴ Там само. – С. 73.

⁷⁵ Там само. – С. 18, 38, 56, 67.

цих стосунках підсилило й те, що до Вахнянина потрапив Кулішів лист від 17 січня ст. ст. 1869 р., призначений для І. Микити, попереднього відповідального редактора «Правди», який тим часом виїхав на роботу до Перемишля. У цьому листі Вахнянин прочитав «терпкі слова» проти нього й Партицького, а тому вдався до з'ясування своїх стосунків із Кулішем у листі до нього від 31 січня 1869 р., виправдовуючись, чому відписав на його першого листа аж за чотири дні. Побоюючись поширення усіяких пліток, Вахнянин просив Куліша не писати ні до кого в Галичині, крім нього та Партицького, запевнявши, що вони не підведуть, і навіть застерігав од Микити, допускавши, що той може чванитися Кулішевими листами⁷⁶. Безперечно, це все створювало нервозну атмосферу навколо взаємин письменника з народовцями, то більше що повагу до них знижувала інформація Вахнянина про видавничу інертність та незлагодженість між ними самими («<...> окрім мене, ніщо для “Правди” нічого не робить, – скаржився він у листі від 3 лютого 1869 р.: – <...> Партицький заходиться біля свого іспиту та школи та нічо праві за “Правду” не хоче знати»⁷⁷). Молоді галичани видавали часопис на ентузіазмі, а тим часом реальне життя породжувало конкретні проблеми і клопоти посадово-професійного, побутового та сімейного характеру. Сам Вахнянин редагував «Правду» поміж чотирма годинами щоденних уроків у гімназії та сімейних обов'язків. Давався взнаки й нервовий розлад Куліша, який хворобливо переживав драматичне закінчення варшавської служби.

Куліш обіцявся надсилати Вахнянинові гроші на видавання «Правди» та літературних додатків до неї, зокрема своїх біблійних перекладів (1869 р. Вахнянин видрукував окремою книжечкою «П'ять книг Мусієвих», «Юва», а до восьмих роковин Шевченкової смерті – брошуркою алегорично-філософічного вірша Кулішевого «Три брати», відтак розданого публіці зранку на панахиді у православної церкви у Львові та потім на Шевченківському декламаторському вечорі⁷⁸, і заходився коло «Псалтиря»). Попервах Куліш надіслав чималу суму (понад 1091 ринський), але далі «у тім згляді», за спогадами Вахнянина, «був дуже неточний». Наприкінці життя Вахнянин нарікав:

«Фінансові клопоти мучили мене. Ставропігія, де печаталася “Правда”, впоминалася грошей, за кожне число зокрема, а з передплати самої сего гроша не було. Не раз і арештовано нам число, доки не придбали ми гроша на викуп. Я писав і писав до Куліша, та не міг діждатися грошевої присилки. Через те заквасилися наші дружні відносини дуже і виправдалися слова Кулішихи, які она сказала до мене в Кракові: “Я Вас жалую, бо Ви з моїм чоловіком не довго видержите”. Друковалося багато, а гроша не було. А додам, що для контролі я не вів сам адміністрації, а зложив єї з академіків [студентів університету. – С. Н.]. Тоді я і розійшовся з Кулішем. Він звернув мені всі мої листи, а я звернув цілу его переписку зі мною»⁷⁹.

За Кулішевим поясненням у листі до І. Пулюя від 25 вересня (н. ст.) 1870 р., він не надіслав Вахнянинові решти грошей, бо дізнався, начеб той тратить їх на розваги: «Давно б я вернув йому гроші по його рахункові, та знаю, що Партицький приводив його до марної втрати, забавляючи його легку голову по кофейнях, як і сам Ільницький

⁷⁶ Там само. – С. 18, 20.

⁷⁷ Там само. – С. 40.

⁷⁸ Див. Вахнянинові листи до Куліша від 20 січня, 1 та 19 березня 1869 р.: Там само. – С. 56, 67–68, 85.

⁷⁹ Вахнянин А. Спомини з житя. – С. 104–105.

[Василь, гімназійний учитель і письменник. – *Є. Н.*] нарекав на їх обох перед іншими львівцями, що вони, мовляв, дають собою поганий приклад молодіжі»⁸⁰.

Інша – і то істотніша – причина крилася в Кулішевому незадоволенні тим, як Вахнянин редагував журнал, власне, тим, що він самочинно публікував різні матеріали, був не досить вибагливим і вимогливим у їх доборі. Як і у випадкові з «Основою», Куліш домагався бути першим редактором «Правди», наполягав, щоб тексти до друку молодші колеги добирали за його розказом⁸¹. Вахнянин попервах старався погоджувати з ним призначені для публікації тексти, хоча не раз мав власну думку, займав особну позицію, друкуючи речі, не схвалені або й відхилені Кулішем. Через те Куліш наставляв Вахнянина – за посередництва М. Подолинського, який з Кулішевих слів писав до Вахнянина 8 травня н. ст. 1869 р.:

«Просить Вас п<ан> Р<атай> не печатати такого голого матеріалу, як катехизис, що тільки папір зводить, бо “Правда” не археологічний збірник.

Не друкуйте вже більш “Довбуша” [п’єси Федьковича. – *Є. Н.*], бо очортів усім.

Не печатайте і драми Фричової “Мазепа”, бо Фрич не може знати Мазепи, а се річ немала, який погляд усталите в “Правді” на Мазепу. Викрутіться як-небудь».

Однак у «Правді» за поточний рік таки додруковано дві дії Федьковичевого «Довбуша» (№ 13–16. – 8–30 квіт.; № 19–24. – 22 трав. – 30 черв.; № 26–35. – 22 лип. – 22 верес.), але перекладу трагедії чеського письменника Йозефа-Вацлава Фріча «Іван Мазепа», вперше виданої у Празі 1865 р., не з’явилося.

Позаяк Ксенофонт Климкович заплямував себе тим, що 1867 р. був другим редактором віденського політичного журналу «Словянская заря», який мав москвофільське панславістичне спрямування (на цю посаду бідолаху привели пошуки заробітку), то Куліш вимагав влаштувати йому обструкцію і навіть не рекламувати видавану ним книжкову серію «Руська читальня», хоча в ній виходили українською мовою твори Є. Гребінки, Ю. Коженювського, Г. Квітки-Основ’яненка, М. Гоголя:

«П<ан> Р<атай> наказував Вам, щоб не пропускали до “Правди” Климковича і щоб се опоганене ім’я зникло навіки з укр<аїнської> печаті, а Ви оповіщасте про його “Читальню”. Нехай що хоче робить, тільки не за підмогою “Правди”».

Куліш наполягав, щоби «Правда» неухильно дотримувалася чіткої ідеологічної лінії, була національним літературним, публіцистичним, історико-пізнавальним та народознавчим органом і насамкінець попереджав, що в разі невиконання його вимог припинить фінансування часопису:

«Не годилось би Вам печатати в “Правді” постановлення ради школьної про зміну правописі. У “Правді” можна тільки критикувати такі дурощі. Українці дають гроші не на те, щоб оповіщали Ви про реакцію їх добре обдуманій тенденції. Також неприємно на Укр<аїні> читати у “Правді” протоколи Вашої мізерної “Просвіти”. Се діло архівне, а не літературне, і надто, що “Просвіта” прямує у темноті без світла. Остерігаю Вас,

⁸⁰ П. О. Куліш: (Матеріяли і розвідки). – Ч. 2. – С. 3. З огляду на цю підозру Куліша М. Подолинський радив Н. Вахнянині у листі від 20 травня (н. ст.) 1870 р.: «<...> коли б Ви могли поставити єму свідків (тільки не свідчійся п. Партицьким, бо той о те саме винуватий), що се не правда, що Ви сидите цілі дні в кофейні і граєте біляр, – бо се чув п<ан> Р<атай> десь у Львові, і се Вас брало в его очах <...>» (*Студинський К.* Галичина й Україна в листуванні 1862–1884 рр. – С. 124).

⁸¹ Пор. спостереження К. Студинського: «<...> головним редактором “Правди” уважав себе Куліш, котрий диктував Вахнянині, що має містити в кожному числі» (*Студинський К.* До історії зв’язків Куліша з галичанами в р. 1869–70. – С. 91). Утім, це перебільшення: Куліш не визначав повного й остаточного змісту кожного номера.

що коли зневажатимете накази українські, так, як досі зневажали, то Україна разом одніме у Вас за допомогу»⁸².

Кулішеву нехить до «Просвіти» зумовлено, зокрема, тим, що вона на той час обрала для своїх видань не кулішівку, а етимологічний правопис. М. Подолинський у листі до Вол. Навроцького 25 листопада н. ст. 1869 р. зауважив, що у виборі етимологічного правопису Куліш бачив погорду до «кулішівки», «як се вчинила “Просвіта”, що ему дуже важко на серці тяжить»⁸³.

По суті, Куліш розійшовся з Вахнянином уже в липні 1869 р., коли несподівано для нього залишив журнал напризволяще, не оплативши, всупереч обіцянці, уже випущених чисел, і, в очікуванні якихось грошових надходжень, раптово повернувся до Піддубня⁸⁴. Дізнавшись, що Куліш збирається в Україну, стривожений Вахнянин надіслав йому 15 липня н. ст. листа, в якому нарікав, що, доставши від нього 1 091 ринський і 20 крейцарів, витратив уже 1 170 ринських і 15 крейцарів, позичивши різницю, якої не вистачало, у своєї жінки, та ще й винен 51 ринський за три числа друкареві, а тому просив надіслати на «Правду» хоч 200 крб.⁸⁵ Куліша цей лист у Відні вже не застав, і листування між ними перервалося. Поступово у своїй видавничій діяльності Куліш переорієнтовується на перекладання і друкування біблійних книг.

Народовець Данило Тянячкєвич, родина якого походила з Наддніпрянщини, захоплено зустрів життєпис Куліша, про що написав до редакції часопису: «Надрукована у рідній “Правді” “Жизнь Куліша” превеликої для нас ваги, не то письменської, та й громадської! У науку, велику науку, мабуть, воно нам списано!» У цьому дописі він пропонував «дорогим родимцям» «таку лицарську жизнь пустити у осібній книжечці старому і малому на поживне читанне, причинивши до неї літографію того, мовляв, невмираки», і пожертвував од себе на цю річ лева⁸⁶. Тянячкєвичів зачин довести до завершення не вдалося, але він посприяв популяризації та авторитетові письменника в Галичині та Буковині. Куліш далі час від часу обмінювався листами з Тянячкєвичем, на той час уже сільським священиком, хотів зустрітися, про що писав до нього в надзвичайно теплому листі від 21 травня (2 червня) 1869 р.:

«Здавна вже маю в Бозі надію подивитись своїми очима на братів-галичан, як вони живуть у своїх домівках, а й надто хочеться мені бачити таких людей, як Ви, Добродію, і лицем до лица з ними розмовляти», – але бідкався, що все йому «якось не випада їхати в Галичину».

⁸² *Студинський К.* Галичина й Україна в листуванні 1862–1884 рр. – С. 116–117. Ясна річ, цей та інші листи, що їх переписував Подолинський за вказівкою Куліша з його оригіналів, мають увійти до Зібрання творів Куліша як його тексти. У листі до Н. Вахнянина від 7 січня (н. ст.) 1870 р. Подолинський сам признався, що був тільки писарем, а не автором кількох листів до нього: «<...> лист <...> мій попередидучий, <...> як Вам се чей звісно, писаний лише мою рукою, та як загалом усі посл<ідні> три листи мої до Вас» (*Там само.* – С. 119).

⁸³ *Там само.* – С. 140.

⁸⁴ До дружини 21 червня (3 липня) 1869 р.: «Дела мои находятся в таком положении, что мне остаётся только ждать, – и денег ждать, и всего ждать. Потому я решил ехать в Піддубень» (ІР НБУВ. – Ф. І. – № 28823, витяги з листів).

⁸⁵ *Студинський К.* Слідами Куліша. – С. 285.

⁸⁶ *Вісті* (Надослане) // *Правда.* – 1868. – № 30. – 15 серп. – С. 360.

Так вони і не зустрілися⁸⁷.

1868 року у Львові вийшла «Руская читанка для висшої гімназії», що в ній упорядник – греко-католицький священник і педагог Олексій Торонський – на одне з чільних місць поставив Куліша, відзначивши:

«До розпросторення просвіщеня на Україні і збогаченя словесности рускої причинився новішими часами дуже много Панталеймон Куліш. <...> В історії словесности нашої займає він яко поет, критик і історик знаменитое місце. <...> Упомнути належит також о его хорошей історичной повісти “Чорна рада”, в которой представляется образ житя козацкого і собитій історичних з 17 віка»⁸⁸.

Проте й така репрезентація Куліша здалася іншому педагогові – Олександрові Борковському недостатньою, і він у рецензії на читанку зауважив:

«Також впаде кождому в очі і се, що Куліш так слабо заступлений у читанці. Куліш <...>, історик, поет, повістеписатель, чоловік, котрий великі заслуги положив коло розбудженя житя народнього на Україні, заступлений у читанці переводами двох баляд Міцкевича і уривком з його роману “Чорна рада”! <...> Чи, може, крім переводів, не написав Куліш ніщо гідного? Кілько ж то ту у Галичині надруковано вже поезій Куліша! І тяжко ж було з них вибрати що до читанки?»⁸⁹

Тим часом гімназійний учитель із Бережан майже 22-річний Олександр Барвінський, укладавши нову українську читанку для вищої гімназії, у листі від 30 квітня н. ст. 1869 р. попросив свого знайомого, композитора Миколу Лисенка, який перебував тоді на музичних студіях у Ляйпцизі, докладніше поінформувати його про українську літературу Наддніпрянщини, а той, з'їхавшись з Кулішем, з яким листувався, для зустрічі у Дрездені 5–6/17–18 травня, вручив йому як фахівцеві листа Барвінського⁹⁰. Про зустріч там із Лисенком та його «женою, которая говорит по-нашему», Куліш писав у листі до Олександри Михайлівни 7/19 травня 1869 р.: «Он – хороший человек и она, как кажется»⁹¹. 9/21 травня («цвітня») Куліш із Праги надіслав Ол. Барвінському розгорнуті рекомендації⁹², відтоді між ними зав'язалося листування. У липні того-таки року вони зустрілися, коли Куліш вертався до Мотронівки (Піддубня). Поїхав він із Відня через Прагу і Краків спочатку до Варшави, де провідав Василя Білозерського⁹³, потім повернув

⁸⁷ *Студинський К.* Слідами Куліша. – С. 283. Див. також Кулішевого листа до Танячкєвича від 25 червня (7 липня) 1869 р. (*Там само.* – С. 284).

⁸⁸ *Торонський А.* Панталеймон Куліш // *Руская читанка для висшої гімназії / Составлена А. Торонським.* – Л., 1868. – Т. 3. – Ч. 1. – С. 382.

⁸⁹ *А<лександр> Б<орковський>.* Дешо о новій читанці руській // *Правда.* – 1868. – № 16. – 30 квіт. – С. 190. Що автор цієї рецензії – О. Борковський, є свідченням одного з редакторів «Правди», Ол. Барвінського (*Барвінський О.* Спомини з мого життя. – С. 112).

⁹⁰ Див. спогади Ол. Барвінського та листи до нього Лисенка і Куліша від того самого числа – 9/21 травня 1869 р.: *Там само.* – С. 129, 137, 139, 141. Про приїзд Куліша до Дрездена 5/17 травня див. його лист, датований цим числом: *Куліш П. О.* Листи до М. Д. Білозерського. – С. 188–190.

⁹¹ *ІР НБУВ.* – Ф. І. – № 28822.

⁹² Куліш давав цього листа «Прага 9/21 цвітня, 1869», а на його початку зазначив: «Земляк мій Лисенко передав мені Ваш лист до його, писаний 30 р<уського> цвітня (мабуть, травня?)» (*Барвінський О.* Спомини з мого життя. – С. 139). Тут під «цвітнем» Куліш мав на увазі теперішній місяць травень, а під травнем – квітень. Перебування Куліша тими числами у Празі підтверджує його лист до Хильчевського, датований «13/25 мая 1869 г. Прага» (*Киевская старина.* – 1898. – Кн. 1. – С. 94). Що Куліш називав травень квітнем, свідчить його датування власного листа до Танячкєвича: «Прага 21 квітня / 2 червця 1869» (тобто 21 травня за ст. ст.) (*Студинський К.* Слідами Куліша. – С. 283).

⁹³ До дружини 29 червня (11 липня) 1869 р. з Варшави: «<...> ночевал я в Кракове, а вчера приехал в Варшаву» (*ІР НБУВ.* – Ф. І. – № 28823, витяги з листів).

до Перемишля, куди добрався 10/22 липня; мав там зустріч із молодими народовцями – судовим урядником Іваном Микитою та гімназійним учителем, приятелем М. Подолинського Дем'яном (Дам'яном) Гладилевичем, з якими домовлявся про видрук у Перемишлі свого перекладу «Псалтиря» і про яких прихильно відгукнувся у перемиському листі від 11/23 липня 1869 р. до дружини:

«Хорошие они русины, борющиеся сколько возможно против ляхов. Долго рассказывали они мне о бедственном положении галицко-русской интеллигенции, сбиваемой с толку разными партиями»⁹⁴.

Треба мати на увазі, що Куліш, описуючи в тогочасних закордонних листах до дружини свої зв'язки з галицькими «русинами», неодмінно характеризував їх як таких, що борються з поляками (наприклад, у тому самому листі: «Львовские русины, отстаивающие русскую народность против посягательства полонизма <...>»), – цим він хотів одвернути від себе можливу підозру царських жандармів у його єднанні з галицькими українцями під стягом українського сепаратизму. Постійне підкреслення у Кулішевих листах в Україну протидії галицьких патріотів-«русинів» полякам явно педальоване й утрироване, розраховане на можливе читання прискіпливим оком російського жандарма. Про те, що в листах з-за кордону до адресатів у Російській імперії доводиться бути обачним і писати, остерегавшись жандармської перлюстрації, щоб не потрапити під каральні заходи, Куліш, не втримавшись, таки висловився у листі до М. Д. Білозерського від 23 березня 1869 р. з Венеції:

«Газеты и журналы здесь немножко пфейфернее российских, в письмах, пишущихся за границу, также больше пфейферу, нежели в тех, которые переходят через всеослабляющую черту между Россией и Европой. Говорится в них о том, что есть на свете, не опасаясь последствий за имение глаз и ушей, а равно и за пребывание здравого смысла в голове»⁹⁵.

На випадок чого, антипольська риторика в Кулішевих листах до галичан мала би слугувати йому своєрідним виправданням перед лицем російських жандармів (мовляв, допомагав галицьким «русинам» у боротьбі проти польської експансії в Галичині).

Далі Куліш через Львів та Золочів прибув до Тернополя, потрапивши до цього міста на сам ярмарок св. Анни 14/26 липня, коли готелі були переповнені, тож він змушений був усю ніч просидіти в касині, приглядаючись польським панамкартярам. Відтак місцевий єврей завіз його до тернопільського села Шляхтинці. Там 15–16/27–28 липня Куліш зупинявся у батьківській (священничій) оселі братів Барвінських – Олександра, старшого від нього майже на три роки Осипа (Йосифа) й наймолодшого Володимира, з якими тоді вперше особисто познайомився і заповонив їх. По сорока з гаком роках Олександр Барвінський з приємністю згадував про це знайомство «з тодішнім провідником українсько-руського руху»:

«Куліш очарував нас усіх зараз на перший погляд. Тоді якраз добігало ему 50 літ життя. Єго красива більш як середнього росту стать, все троха похилена, очевидно, під впливом письменської праці, єго миле, принадне лице з високим чолом, бистрим

⁹⁴ Там само. Див. також віденського листа від 18/30 червня 1869 р. до Ол. Барвінського: Барвінський О. Спомини з мого життя. – С. 156.

⁹⁵ ІР НБУВ. – Ф. І. – № 29056. *Пфейфер* – від нім. die Pfeife – дудка, сопілка, свисток; pfeifen – свистати, насвистувати.

зором і легко звисаючим козацьким вусом, его милозвучна, сердешна, тепла і привітлива мова здобули відразу для него всі наші серця, ми почувалися собі зовсім рідними».

Куліш переглянув уже майже готовий рукопис «Руської читанки» для вищої гімназії, укладений Ол. Барвінським із життєписами письменників «на основі Кулішевого *накидку*», і поробив до них деякі зауваги, доповнення і поправки. Встиг оглянути сад і пасіку отця Григорія Барвінського, старовинну місцеву церкву. Позаяк був трохи занедужав, мати Барвінських, Домініка з Білинських, зварила йому рум'янку, і Кулішеві полегшало. На підвечірок, як перед тим на сніданок та обід, «знов зібралась уся наша сім'я з достойним гостем, що почувався вже наче у себе дома. Під розложистими каштанами засів Куліш, побіч него наш отець з люлькою на довгім цибусі і ми, всі три брати, щоби наслухувати кождому его розумному слову. Мама подала приготовлену каву, і тепер завелась знов сімейна гутірка з нашим гостем».

Гостинна розмова нагадала Кулішеві уривок з віршованої ідилії «Луїза» німецького поета-просвітника Йоганна-Гайнриха Фосса, де зображено протестантського пастора, що в родинному колі під широколистими липами обходить уродини доньки. Наступного дня вранці письменник у супроводі трьох братів, «очарованих <...> его цілою вдачею», виїхав до Тернополя, звідки далі попрямував сам до Підволочиська (брати замовили йому туди місце в поштовому возі) та до Житомира. Якусь часинку ще погуторили в тернопільській цукерні. На прощання Куліш промовив до братів: «Прощайте, мої дорогі барвіночки, підрастайте та трудіться для добра безталанної України!» На основі Кулішевих пропозицій Ол. Барвінський уклав і видав «Руську читанку для вищої гімназії» у трьох частинах: I – «Усна словесність», з «Поглядом на усну словесність», на основі надісланого Кулішем «накидку» (Львів, 1870); II – писана словесність, закінчуючи на Шевченкові; III – пошевченківська, з життєписами письменників (Львів, 1871). Подававши фольклорні твори і твори буковинських та наддніпрянських письменників, Барвінський запровадив кулішівку і тим започаткував зміну українського правопису в галицьких школах⁹⁶.

У травні 1869 р. Куліш зробив спробу нав'язати листування з Ізидором Воробкевичем (Данилом Млакою), буковинським літератором, викладачем Чернівецької духовної семінарії та гімназії; надіслав йому листа, проте, через недокладну адресу, той лист довго шукав адресата, потім Воробкевич, за браком часу, відкладав відписування до вакацій, аж урешті Куліш відїхав в Україну⁹⁷.

Дібравшись другої половини літа 1869 р. до Піддубня, Куліш одразу ж зайнявся добудуванням будинку⁹⁸. Перебування письменника на Борзнянщині сприяло тому, що його тут обрали почесним мировим суддею Борзнянської судово-мирової округи. У вересні пропозицію голови дворянських зборів – повітового маршалка Василя Тарновського-молодшого (у 1869–1872 рр.) – обрати на цю посаду Куліша (позаяк під час загальних виборів у травні 1869 р. він знаходився «в чужих краях») присутні гласні прийняли одногосно⁹⁹ (на цій посаді його затверджено указом

⁹⁶ Барвінський О. Спомини з мого життя. – С. 129–130, 153, 157, 229–235.

⁹⁷ Див.: Кулішевого листа до Ол. Барвінського від 8/20 червня 1869 р. та відпис Ол. Барвінського від 29 червня (11 липня) (*Там само.* – С. 150, 214); листи І. Воробкевича до Ос. Барвінського та Ол. Барвінського від 27 червня (9 липня), листи останнього до І. Воробкевича від 26 травня (7 червня) та 19/31 липня 1869 р. (Руслан. – 1908. – № 187, 195–197).

⁹⁸ Див. Кулішевого листа до І. Хильчевського від 24 серпня 1869 р.: Киевская старина. – 1898. – Кн. 1. – С. 97–98.

⁹⁹ Див. нотатку Мик. Мих. Білозерського на основі повідомлення в «Черниговских губернских ведомостях» від 27 вересня 1869 р.: ІР НБУВ. – Ф. І. – № 25743. – Арк. 167.

Урядового сенату від 8 грудня 1869 р.¹⁰⁰). Можливо, цьому запоміг і Михайло Імшенецький, добрий приятель подружжя Кулішів, попередній борзнянський повітовий маршалок (у 1866–1869 рр.). Проте видавничі плани Кулішеві й далі залишалися пов'язані з Галичиною й Австро-Угорщиною.

24 липня н. ст. 1869 р. М. Подолинський з Відня повідомляв Куліша, що зноситься з Даміаном Гладилловичем у Перемишлі щодо друку там перекладу «Псалтиря» і що вже навіть, на прохання Гладилловича, послав йому рукопис і гроші¹⁰¹. У листі від 25 н. ст. серпня 1869 р. до Ол. Барвінського той-таки Подолинський скаржився, що має «великий клопіт з Вахнянином. П<ан> Ратай розгніваний на его, велить мені вкорочувати его, жадати від его рахунків, давати ему науки etc.» Бажавши помирити їх, Подолинський нарікав на своє незавидне становище посередника: «Так я, отже, між молотом і обухом: і одному не вгоджу, і другого не угласкаю <...>». Водночас сповіщав, що від Куліша «дістав вже гроші для “Правди”, але ще не посилав» (чекав, поки Вахнянин по вакаціях повернеться до Львова). 18 вересня н. ст. 1869 р. Подолинський повідомляв Ол. Барвінського, що одержав від Вахнянина дуже коротенького листа до Куліша з рахунком видатків і, переконавшись у їхній доцільності, відразу вислав Вахнянинові 200 флоринів¹⁰². А невдовзі – 24-го і 26 вересня н. ст. – Подолинський у листі до проводиря львівських народовців Володимира Навроцького подав таку інформацію із супровідними міркуваннями й порадами:

«Маю я вже в руках лист п. Рат. до Наталя, в котрім радить він ему зректись властительства “Правди”. Коли пішло сей лист – Наталь відцураєся “Правди” (навіть у власнім інтересі), а на его місце не найдеся властитель, котрий би повів “Правду” дальше, що буде тоді? Коли, отже, на “Правді” залежить Вам справді – і для її добра бажаєте Ви дістати її у свої руки, то беріть її тепер. Одна часть Ваших бажань сповнилась – п. Ратай і Наталь зрікаються “Правди”, не відцураючись давання помочи для неї»¹⁰³.

У вересні – грудні 1869 р. львівські народовці, незадоволені Вахняниновим одноосібним редагуванням «Правди» (що він робив за домовленістю з Кулішем), спробували передати видавання часопису Громаді. У листі від 16 вересня (н. ст.) 1869 р. до студента правничого факультету Віденського університету 22-річного Мелитона Бучинського, члена «Січі», фольклориста й етнографа, його одноліток Вол. Навроцький, студент правничого факультету Львівського університету, пропонував йому переїхати до Львова і перейняти редакторство від Вахнянина:

«<...> річі йдуть до того, що “Правда” прийде знов у руки і під безпосередній кружок Громади, так Ти, може б, взяв на себе редакторство <...>; про фонди не потребував

¹⁰⁰ *Сведения* о П. А. Кулише, извлечённые из аттестата о службе его, выданного из департамента общих дел Министерства путей сообщения 20 августа 1875 г. // Киевская старина. – 1899. – Кн. 9. – С. 378.

¹⁰¹ *Студинський К.* Галичина й Україна в листуванні 1862–1884 рр. – С. 136. З друкарнею, однак, Куліша підвели. З цього приводу в листі від 26 січня 1871 р. він застерігав І. Пулюя, котрий збирався видавати молитовник у перемиського друкаря: «А глядіть, щоб не попастись так у руки не знати кому, як Подолинський попавсь у Перемишлі»; про те, що його «ошукано в Перемишлі, як хотіли печатати Псалтир», Куліш згадав і в листі до І. Пулюя 2 лютого 1871 р. [*П. О. Куліш: (Матеріяли і розвідки).* – Ч. 2. – С. 6, 8].

¹⁰² *Студинський К.* Галичина й Україна в листуванні 1862–1884 рр. – С. 129, 131.

¹⁰³ *Там само.* – С. 518.

би-сь также журити. <...> Вахнянин ще не знає, що на него готується кара <...>; теперішня диктатура перейде в олігархію <...>; редакція буде повірена 5–6 певним людям <...> яко виділ редакційний, вільними голосами вибраний. <...> Розуміється, Громада мати буде верховний надзір»¹⁰⁴.

Прочувши від Подолинського, що й Куліша так само не задовольняє Вахнянинів спосіб видавання «Правди», а головне, не мавши коштів на випуск журналу, група львівських народовців на чолі з Навроцьким 17 жовтня н. ст. 1869 р. надіслала до Відня Подолинському листа до Куліша з пропозицією реорганізувати «Правду». Не діставши протягом 30 днів од Подолинського відпису від Куліша, Навроцький, порадившись усно з Андрієм Січинським та письмово з Ол. Барвінським, від імени львівської Громади (без жодного підпису і прізвища) надіслав обережного (з огляду на можливість перлюстрації) листа безпосередньо Кулішеві до Піддубня – з пропозицією «радикальної реформи» на наступний рік: Вахнянина від редакторства усунути і передати видавання 4–5 надійним особам із Громади¹⁰⁵. Народовці хотіли домовитися з Кулішем щодо його дальшого фінансування та редагування часопису на певних умовах; щоправда, у разі, якби він не згодився, готові були повернутися до попереднього варіанта: Вахнянин далі видає «Правду» за фінансової підмоги Куліша, цілком по його волі й без будь-яких умов¹⁰⁶.

Десь за місяць – 21 листопада (н. ст.) 1869 р. – Навроцький сповіщав Бучинського, що Вахнянин на громадських зборах уже запевнив, що з нового року добровільно передасть редагування «Правди» Громаді: «Вложив, каже, уже кількасот fr [флоринів, тобто гульденів. – *Є. Н.*] своїх, – а до кінця року ще стільки вложить у видавництво, щоби свою честь ратувати, – але на дальше не хоче такої коштовної чести». Зі свого боку, Бучинський інформував Навроцького 3 грудня (н. ст.) 1869 р., що у Відні деякі «січовики», передусім Подолинський та Пуллой, «при можливім упадку» «Правди» збиралися «всю вину Громаді» виказати, зокрема на підставі того, що львівські народовці умови «Ратаєви ставили як рівні, що єсть ароганція [зарозумілість, зухвалість. – *Є. Н.*], бо світ постає з авторитетів і тих, що ними правлять авторитети <...>; сам же Бучинський вину за стан справ із «Правдою» покладав на «шаленого Ратая»¹⁰⁷.

Подолинський повідомляв Навроцького в листі від 25 листопада н. ст. 1869 р., що його «меморандум» переслав Кулішеві, як тільки отримав (а отримав із запізненням, бо надісланий від Навроцького «громадський рекомендований лист» дійшов до нього за двадцять днів після висилки зі Львова). Переписуючи для Куліша цей «меморандум», Подолинський, за його зізнанням, дещо переробив, «пообтинав або попропускав» ті слова і місця, які, на його думку, могли вразити письменника. Щоб Куліш не побачив образи для себе, зухвалої спроби стати суддею між ним і Вахнянином, Подолинський, зокрема, «устилізував» якось інакше здогад і самовиправдання народовських проводирів:

¹⁰⁴ *Студинський К.* До історії зв'язків Куліша з галичанами в р. 1869–70. – С. 82–83; *Студинський К.* Галичина й Україна в листуванні 1862–1884 рр. – С. 381.

¹⁰⁵ Лист Навроцького до Бучинського від 10 грудня (н. ст.) 1869 р. (*Студинський К.* До історії зв'язків Куліша з галичанами в р. 1869–70. – С. 83; *Студинський К.* Галичина й Україна в листуванні 1862–1884 рр. – С. 390).

¹⁰⁶ Листи Навроцького до Подолинського від 5 і 10 грудня н. ст. 1869 р. (*Студинський К.* До історії зв'язків Куліша з галичанами в р. 1869–70. – С. 81).

¹⁰⁷ *Студинський К.* Галичина й Україна в листуванні 1862–1884 рр. – С. 385–387.

«<...> або спір Вахн<янина> [з Кулішем. – Є. Н.] виходив із особистих причин, або й українці [тобто, за конспіративною назвою, Куліш. – Є. Н.] з “Правди” невдоволені, но тоді ані ми, ані ніхто з львівської громади не маємо нічо на се сказати, бо ми Нат<аля> редактором не поставили»¹⁰⁸.

Як вище зазначено, Вахнянин став редактором за дорученням Партицького. 12 грудня 1869 р. Куліш знову приїхав з Піддубня до Відня¹⁰⁹ і перш за все схилив Подолинського переписати від свого імени листа, адресованого до Вахнянина й датованого тим-таки днем – 12/24 грудня (сам остерігався писати, побоюючись, що його власноручне послання можуть використати для шантажу). Свою роль писаря Подолинський змушений був пояснювати Вахнянинові занедужанням Куліша: «П<ан> Р<атай> у Відні. Нездужає, їде дальше у теплі країни. <...> Не пише своєю рукою до Вас тим, що лежить недужий». Якщо Куліш навіть і захворів, то, звісно, не настільки, щоб не міг власноруч писати. Своє недофінансування «Правди» він виправдовував власним незадоволенням нею, надаючи цьому ширшого громадського значення:

«Грошей Україна дає мало на “Правду”, раз, через те, що “Правда” не має жадної дороги на Україну, а вдруге, через те, що нею на Україні незадоволені. Сподівались чогось редагованого краще і репрезентуючого Галичину (хоч би і негативно), а не Львів або часточку Львова».

Від Кулішевого імени Подолинський висував наступні вимоги до Вахнянина щодо дальшої співпраці, яка бачилась Кулішеві лише за умови реорганізації «Правди»: друкувати не більш 300 примірників; надсилати тільки тим, хто заздалегідь передплатить; залишки не роздаровувати, а складати як товар, що колись продасься; безкоштовно надсилати числа тільки кільком знаним особам та установам, зокрема Ф. Міклошичеві, самому Кулішеві, чеському академічному товариству у Відні; гроші та всю адміністрацію передати, як і пропонувала Громада, 29-річному Корнилові Сушкевичу, який би подавав рахунки на кожний Кулішів запит і зберігав у себе вдома залишки примірників; упрохати Навроцького, щоб допомагав, чим зможе, «Правді», і не робив редакторові наперекір у Громаді; не вимагати від Куліша річно понад 500 крб., задля чого обійтись без редакційного приміщення і плати коректорам (запрошувати до вичитки людей, які працювали б із патріотичних переконань); великих за обсягом речей не друкувати, не порадившись із «першим редактором» (тобто Кулішем) або не переславши йому готового писання. Найцікавішою була інструкція, як тримати себе з поляками й росіянами:

«З ляхами і москалями говорити *щиро* тільки в четверо очей і ушей [тобто наодинці, віч-на-віч. – Є. Н.], а де їх буде більш, там говорити *згорда*. Щира річ нехай буде така: Не тіснить нас, коли хочете, щоб ми Вам не шкодили, бо ми погібелі нікому не бажаємо, а тільки держимось і держатимемось при своєму до загину. Гордовита прилюдна річ ось яка: Що більш нас тіснитимете, то більш ростиме наша сила, міцніше гартуватиметься наше серце, завзяте буде наше ворогування до вас у ділі, в слові і в думці. Мало нас, та ми лицарі невмираки: поки ви на світі, поти і ми будемо, і сподіваємось ще й перебути вас із вашою лукавою силою».

¹⁰⁸ Там само. – С. 140.

¹⁰⁹ 15/27 грудня 1869 р. з Відня Куліш повідомляв І. Хильчевського, що пробув у дорозі з Києва (через Варшаву) вісім днів (їхав залізницею) (Киевская старина. – 1898. – Кн. 1. – С. 99). Лист до В. Тарновського-молодшого, хоча й датований: «Піддубень. 1869, грудня 17», звісно, старого стилю (Там само. – 1899. – Кн. 1. – С. 85), – не міг бути написаний цього дня у Піддубні.

Куліш обіцяв вислати гроші на руки Сушкевича відразу, як тільки той власноруч напише до Куліша, що читав цього листа і «згоджується на жадану послугу громадському русько-українському ділові». З грошей, що мали надійти в такий спосіб, од Вахнянина вимагалось насамперед забезпечити дальше друкування «Правди», а потім покрити вже понесені власні витрати, попередньо прозвітувавши про них перед Кулішем. Насамкінець Куліш рукою Подолинського повідомляв, що «загаїться у Відні тижнів із два», дякував за роздобути його листи до Партицького, просив дістати ще й ті, що залишилися, і чемно перепрошував Вахнянина, запевнявши його у своїй прихильності: «На Вас гніву не покладає від себе самого, бо має Вас за щирого свого приятеля, а коли що зробив не по-Вашому, то *мусив* зробити яко громадський муж»¹¹⁰.

Вахнянин саме тоді нетерпляче чекав листа від Куліша і навіть, усупереч раніше обіцяному, заявив перед Громадою, що доти не передасть редагування «Правди», доки не прийде очікувана відповідь (про це писав Навроцький до Бучинського 29 грудня н. ст. 1869 р.). Отримавши Кулішевого листа, писаного Подолинським, Вахнянин вельми втішився, що Куліш, відкинувши ідею редакційного комітету, фактично залишає його своїм другим редактором, та ще й обіцяє негайно надіслати гроші, і 30 грудня н. ст. з'явився з радісним лицем перед зборами львівської Громади та зачитав цього листа. Кулішева спроба примирення з Вахнянином при одночасному, як здалося, ігноруванні Громади вразила народовських проводирів, котрі сприйняли це як інтригу з боку Подолинського та Вахнянина (лист Навроцького до Бучинського від 31 грудня н. ст. 1869 р.)¹¹¹.

У Відні Куліш одписав і на листа львівських народовців від 17 жовтня н. ст. 1869 р. – задля перестороги, не від свого імені і не власноруч, а знов-таки за посередництвом Подолинського:

«Що українці самі на Ваш лист не відписують, так се через неможність кореспондувати з Вами: через неможність гранишню звідтіля і нездужання та клопіт і всякі праці звідсіля. Розумний нехай зрозуміє, що так воно мусить бути».

Цей відпис, звернений до львівської Громади і датований 13/25 грудня 1869 р., також не виправдав сподівань проводу народовців – Куліш несподівано став на захист Вахнянина:

«На 1870 рік “Правду” zostавлено в руках Наталя Вахнянина. Чи багацько, чи мало він заслужився, а все більше, ніж хто з академіцької молодежи. Засмучувати такого чоловіка не треба, а його хоби мусимо хіба тим оправдувати, що так наша піч пече. <...> Що Ви, панове громадо, миркаєте на п. Наталя, се нас не дивує, бо не знавши, “по чому хліб і сіль по чім”, Вам здається, так би нетрудно всю річ на добрий лад навернути. Ото, коли хочете судити його судом правим, то, не вражаючи його поваги, розпитайтесь перше в його (скільки він має право звіритись), як воно є, дак тоді судитимете инше».

Щоправда, Куліш допускав заміну Вахнянина, якби знайшлася краща кандидатура, і тактовно проводив цю думку:

«Коли б же сам п. Наталь найшов чоловіка дотепнішого, то українці впевнені, що задля свого самолюбства не кривитиме душею, а задля важкої ролі редакторської радніщий буде з своїх плечей перевалити тягар на інші».

¹¹⁰ *Студинський К.* Галичина й Україна в листуванні 1862–1884 рр. – С. 117–118.

¹¹¹ *Студинський К.* До історії зв'язків Куліша з галичанами в р. 1869–70. – С. 84.

Поки що ж Куліш закликав народівців згуртуватися навколо спільної справи і загадав, що в написаному напередодні персональному листі до Вахнянина йому «наказано» «ублагати» народівських провідників Вол. Навроцького та Юліяна Целевича «до підмоги не йому, а самому ділові» і «впокоритися» «перед ними як мужами громадськими, забуваючи своє я». Лист закінчувався патетичною пересторогою з натяком на сумний фінал козацько-гетьманського державотворення і з цитуванням крилатого вислову з Мазепиною вірша «Дума, ілі Пісня»: «Коли ж ні він сього не зробить, ні вони не відкриють йому свого уха і серця, то сповниться над Галичиною те, що гетьман Мазепа сказав про Україну:

През незгоду всі пропали,
Самі себе звоювали!»¹¹²

Повчальний тон листа, докори Громаді не сподобалися народівським провідникам, які хотіли почуватися рівними не тільки з Вахнянином, а й з Кулішем і не сприймали його авторитарного ставлення. Навроцький до Бучинського 1 січня (н. ст.) 1870 р.:

«О громаді, о рівності всіх у ній, чи то академіків [студентів університету. – Є. Н.], чи Вахнянина і т. д. поняття не мають, говорячи о якійсь повазі Вахнянина, котрої уражати не треба»¹¹³.

Тим часом справа згоди Куліша з Вахнянином і народівцями ускладнилася ще й з іншого боку: до Куліша дійшло 45-те число «Правди» за 8 грудня, яке вікликало в нього бурю негативних емоцій, і він не завагався вихлюпнути їх на Вахнянина як неслухняного другого редактора. Не бажавши виявляти свою конспіративність, наддніпрянський письменник пробував впливати на Вахнянина за посередництвом Подолинського. За Кулішевою спонукою, останній від імени «всієї громади» дорікав Вахнянинові у листі від 16/28 грудня 1869 р., надісланому з Відня, за те, що він надрукував у 45 числі «Правди» «Заспів» Михайла Старицького до його ж перекладу Байронового «Мазепи» (з приміткою: «Редакція посідає весь переклад Байронового сього високого твору»):

«Первий редактор остерігав Вас печатати рукопись перекладу “Мазепи”. Сього доволі було б з Вас, щоб уважати сей твір за ледачий, коли б Ви самі не мали смаку ані же. <...> Не розумію, куди Ви прямуєте, роблячи наперекір первому редакторові, він задля політики вдержує Вас у повазі, а Ви самі себе топчете в грязюку. <...> Ви не тільки самі не редагуєте “Правди”, та й редагованої не читаєте, а накази і остороги первого редактора, також не читавши, кидаєте в піч; бо чи в одному сьому зробили йому наперекір?

Коли справді так воно єсть, то Ви – або зовсім божевільний, або чоловік без чести і шаноби до себе самого. Се мусимо Вам сказати всею громадою та й уостанне Вас остерегти: або повніть накази первого редактора, або зрікайтесь редакторства. Ми не хочемо, щоб через Вашу нечесність і Ваше легкомудство покинули нашу справу українці [тобто Куліш. – Є. Н.]».

¹¹² Там само. – С. 82; Студинський К. Галичина й Україна в листуванні 1862–1884 рр. – С. 138–139, 519. Навроцький здогадувався: «Лист писаний і підписаний рукою Подолинського, – але, правдоподібно, ним тільки переписаний з Ратаєвого оригіналу» (лист до Бучинського від 8 січня н. ст. 1870 р.: Там само. – С. 396). «Думу гетьмана Мазепи» («Всі покою шире прагнуть...») Куліш переписав до свого нотатника не пізніше червня 1860 р., бо далі в цьому нотатникові записи деяких українських народних пісень датовано: «Козелець, 1860, іюня 14» (ІР НБУВ. – Ф. I. – № 28436).

¹¹³ Студинський К. До історії зв'язків Куліша з галичанами в р. 1869–70. – С. 85.

Листа завершував прикметний підпис, що містифікував враження загальної думки «січовиків»: «Михайло Подолинський з товариством»¹¹⁴.

У примітці зазначено, що слова «Вашу нечесність і» «дописані пізніше на приказ Куліша» (вони справді відбивають його фінансові претензії до Вахнянина). Тим часом усього цього листа склав Куліш. Що ж до «Заспіву», то цей вірш Старицького, написаний ямбічними (на чотири стопи) секстинами і надрукований під криптонімом *М. С.....*, являв собою недосконалу спробу освоєння силаботоніки (порушення звичних наголосів у словах, зайвий склад в одному з рядків, поверхові потуги думки й надумані почуття).

Кулішеві належала провідна роль у редагуванні «Правди» першої половини 1869 р. (багато публікував власних творів, добирав і редагував чужі тексти), але беззастережно вважати його за першого редактора немає підстав. Його вплив на тодішню Вахнянинову «Правду» був більший, ніж свого часу вплив на «Основу» Білозерського, проте й у «Правді» він не був повноправним першим редактором ні формально, ні фактично. По-перше, тому, що не ніс за журнал жодної відповідальності – ні правової, ні матеріальної, ні моральної, адже його прізвища як члена редакції ніде не фігурувало (тим-то він міг раптово знятися й вирушити у липні 1869 р. до Піддубня, не погодивши своїх дій з Вахнянином і залишивши його наодинці з журнальними клопotaми й заборгованістю друкарні). По-друге, тому, що від Вахнянина врешті-решт залежало, що публікувати в кожному числі й він формував зміст номера не раз без погодження з Кулішем.

Як видавець, котрий і далі фінансуватиме часопис, Куліш хотів бути справді першим редактором, а не співредактором, до рівня чого його зводили спочатку Партицький, а потім Вахнянин, не звітуючи про витрачені кошти і раз по раз самочинно друкуючи різні тексти. Проте народовці, по суті, знову ставили його у становище першого редактора, залежного цим разом від редакційного комітету і проводу Громади. Це викликало в нього протест і відштовхувало від них.

29 грудня н. ст. 1869 р. Навроцький і вся львівська Громада ще не одержали з Відня адресованого їм Кулішевого листа від 13/25 грудня¹¹⁵. Він надійшов щойно останнього дня Старого року (н. ст.)¹¹⁶ (очевидно, таку затримку можна пояснити перевантаженням пошти, у зв'язку зі святкуванням католицького Різдва – 25–26 грудня, – і передднем Нового року). А 8 січня н. ст. 1870 р. Навроцький уже повідомляв Бучинського, що «від виділу» (тобто управи Громади) відписав Подолинському і Кулішеві на їхнього листа¹¹⁷. Це могло статися, найімовірніше, десь у середині першої декади січня (н. ст.), але Куліш цього відпису вже не одержав, бо ввечері 4 січня н. ст. виїхав із Відня. Та якби й одержав, то відповідь Громади його б не задовольнила, бо виділ не брав на себе тих зобов'язань, що пропонував проводирям Куліш. Про зміст відпису Навроцького «від виділу» дізнаємося з переказу в листі Навроцького до Бучинського від 8 січня н. ст. 1870 р. Навроцький образився, що Куліш у листі до львівської Громади фактично усував

¹¹⁴ *Студинський К.* Галичина й Україна в листуванні 1862–1884 рр. – С. 118.

¹¹⁵ Навроцький до Бучинського 31 грудня н. ст. 1869 р.: «Відповіді від українців жадної, від Подолинського теж» (*Студинський К.* До історії зв'язків Куліша з галичанами в р. 1869–70. – С. 84).

¹¹⁶ Навроцький до Бучинського 1 січня (н. ст.) 1870 р.: «Вчера ввечер в річі дісталисьмо письмо від Подолинського, у відповідь на наш лист громадський, у котрім ми подавали свій програм українцям [тобто Кулішеві. – *Є. Н.*] Лист, уложений Ратаєм і Подолинським тільки переписаний, то пізнати по першім слові <...>» (*Там само.* – С. 84–85).

¹¹⁷ *Там само.* – С. 85; *Студинський К.* Галичина й Україна в листуванні 1862–1884 рр. – С. 386.

її од редагування «Правди» і волів за краще знову йти на співпрацю з Вахнянином, закликав Громаду підтримати цього редактора, заслуги якого ставив вище за заслуги інших «громадян» (цілком, до речі, справедливо). Навроцький не втримався од виправдань і заперечень Кулішеві, зокрема з приводу того, що останній картав їх за «миркання» на Вахнянина, зауважив, що не вони, а Куліш почав «миркати», а вони тільки в його дусі чинили далі. Та оскільки, як виглядало, Куліш залагодив справу з Вахнянином, то Навроцький у листі до Бучинського 8 січня н. ст. 1870 р. від імені Громади зазначив, що, хоч вона і вважає Вахнянина за «кепського редактора», усе-таки має акцію за скінчену; від духової ж і навіть матеріальної допомоги «Правді» не відмовляється, зокрема візьме на себе частину плати за винаймання редакційного приміщення, експедицію та коректуру. Навроцький зробив також заувагу, що у Громаді немає ні «академіської молодіж», ні професорів, ні урядників, а є тільки рівні між собою «громадяне»¹¹⁸. Громада, почувавшись проігнорованою, не виявляла, звісно, ентузіазму, але й від співробітництва з Кулішем не відмовлялася. Навроцький у тому-таки листі до Бучинського:

«Тому я надіюся, що ще все добре може бути; стоїть тільки труда самому Ратаєви без посередництва Под<олинського> або Пулюя представити річ так, як вона ся має. Ти зле зробив, що-сь всего не порушив, щоб з ним самим зійтись»¹¹⁹.

Молоді народовці, яким ішов третій десяток літ, ставилися до знаного 50-річного письменника як рівноправні партнери. Проте Навроцький, незадоволений, що не вдалося змістити Вахнянина з редактора, не приймав умов співпраці, запропонованих Кулішем, – не брав на себе посередницької функції адміністратора, а фактично й далі залишав письменника наодинці з Вахнянином, стаючи в позу стороннього спостерігача їхніх ділових стосунків (затим що, як гадав, Куліш із Вахнянином помирився).

Тим часом Куліша, який був дуже акуратний у листуванні й терпіти не міг зволікань, дратувало, що відповідь од львівської Громади довго не надходила. У листі до Навроцького від 17 січня (н. ст.) 1870 р. Бучинський розповідав:

«Ще у Відні казав мені Пулюй <...> тогді, коли відпись від вас не надходила, розпачав [уважався у відчай. – Є. Н.] Р<атай>, а розпачаючи, говорити став <...>: “Від десяти день відпису від них дожидаю – і мені се, мені!? Кину “Правду” і одвернуся од Галичини, що удруге зраджає Україну, так, як колись зрадила,

¹¹⁸ *Студинський К.* До історії зв'язків Куліша з галичанами в р. 1869–70. – С. 85; *Студинський К.* Галичина й Україна в листуванні 1862–1884 рр. – С. 396.

¹¹⁹ *Там само.* – С. 395. У грудні 1869 р. зустріч Куліша з Бучинським у Відні не відбулася. Бучинський до Навроцького з Відня 2 січня н. ст. 1870 р.: «Українці [конспіративна назва Куліша. – Є. Н.] від більше десяти днів у Відні <...>. Сам з власного досвіду нічого не знаю, бо пропозицію: на від'їзд завтра ввечер прийти поклонитися – відкинув, не бачивши з хвилевого видження користи ніякої»; зі Станіславова 17 січня н. ст. 1870 р.: «<...> чотири дні перед моім виїздом питаєся Пулюй, а потому Подолинський, коли від'їжджаю. В понеділок, кажу. Та, може, би-сь на від'їзд видівся з Ратаєм у понеділок ввечер? Відповів, що користи не бачу з хвилевого видження, ще у чоловіка, упередженого добре о мені»; І. Пулюй про Бучинського в січневому листі (1870 р.) до А. Січинського: «Коли я хтів звести го з Ратаєм, то він не хтів <...>» (*Студинський К.* До історії зв'язків Куліша з галичанами в р. 1869–70. – С. 86, 87). За свідченням же Подолинського (у листі до Вахнянина від 7 січня н. ст. 1870 р.), на його пропозицію Куліш спочатку обіцяв прийняти Бучинського, перед від'їздом того до Станіславова, проте, роздумавши фінансувати «Правду», сам-таки не схотів, щоб Подолинський привів Бучинського (*Студинський К.* Галичина й Україна в листуванні 1862–1884 рр. – С. 120).

пристаючи до Суздаля!! Та, одвернувшись од Галичини, привернусь иг вам, иг Січи (alias [інакше, латин. – Є. Н.] иг Подол<инському> і Пул<юєві>) і будем далі друкувати etc.” <...>¹²⁰.

Однак, не дочекавшись відповіді, Куліш несподівано для віденських і львівських українофілів 4 січня н. ст. 1870 р. виїхав з Відня додому, на хутір.

7 січня н. ст. 1870 р. вражений Подолинський уже самостійно й відверто описав у листі до Вахнянина Кулішеву поведінку під час дванадцятиденного перебування у Відні. У Кулішевих конфліктах з Партицьким і Вахнянином він виступав спочатку на боці наддніпрянського письменника, намагавшись водночас, в інтересах видавання «Правди», помирити його з Вахнянином, усупереч іншим віденським «січовикам», які вважали авторитаризм та прискіпливість Куліша за головну перешкоду до співпраці. Проте увірвався терпець і Подолинському, й він, не церемонячись, нарікав:

«П<ан> Р<атай> кинув Вас, кинув нас, кинув мене і поїхав на Україну. <...> Приїхав був 24 грудня п. Р. до Відня, не маючи більш, як 260 рубл. коло душі, – приїхав з планом відібрати Вам і Львовові “Правду” і перенести її до Відня, під мою опіку, приїхав в мислі остатись у Відні довгий час, а принаймій поти, поки не надійдуть ему гроші з України і поки з “Правдою” не зробить, по своїм змислі, лад. Пристати <...> на Ваші і на мої жадання або на проєкт львівської громади не було ему ані на думці».

За словами Подолинського, вже з першої розмови побачив він, що Куліш, як і влітку, дуже критично оцінює Вахнянинове редакторство. У ході понадшестигодинного обговорення Подолинський прочитав адресовані йому листи Вахнянина та Навроцького і заявив, що «Правда» «мусить виходити ві Львові», бо він не лише не візьметься за редакторство, а й просить зменшити його «службу» в Куліша, через яку втратив рік і «виставив себе на сміх людям». «Сей аргумент троху поміг», і його наслідком стали Кулішеві листи до Вахнянина від 12/24 грудня і львівської Громади від 13/25 грудня 1869 р. Проте, за свідченням Подолинського, Куліш побачив, що помилився в ньому. Та ще коли Подолинський не знайшов йому відразу помешкання, Кулішеві здалося, що той не хоче його перебування у Відні, щоб не гаяти марно часу. Понад те, І. Микита не відписував з Перемишля і не давав знати, як справи з друком Кулішевого перекладу «Псалтиря». Тим часом листи Навроцького, з якими ознайомився Куліш, переконали його, що в галичан авторитет небагато значить, тож він одразу по висланню перших листів став шкодувати за тим, що висловив у них, і роздумувати, як би знайти привід для виходу з непевної справи. Уже наступного дня Пуллой казав Подолинському: «Знаєш, Ратай задумує вицофатись із усіх обітниць, які вчинив вчора». Подолинський також побачив, що до того йдеться, коли Куліш велів йому переписати другий і третій листи до Вахнянина, ніби зумисне складені так, щоб відбити в останнього охоту братися за редакцію. У листі від 16/28 грудня 1869 р. Подолинський навмисно пропустив слова «нечесне поступованне» (точніше, «Вашу нечесність»), але Куліш велів дати прочитати собі переписаного листа і, зауваживши пропуск, сказав з усміхом, якого Подолинський, за його словами, ніколи в нього не бачив: «Пане кошовий, у кінці листу Ви пропустили денешо, допишіть-но». І той змушений був скоритися.

¹²⁰ Студинський К. До історії зв'язків Куліша з галичанами в р. 1869–70. – С. 86–87; Студинський К. Галичина й Україна в листуванні 1862–1884 рр. – С. 397.

Відтак не пройшло і трьох днів, як Куліш став слати Подолинського ледь не щогодини на пошту, щоб дізнатись, чи нема листа від Вахнянина чи кого іншого зі Львова, і нарікав, що львів'яни легковажать його:

«До “Правди” я зовсім стратив серце. Наталь лютить нас своєю недбалістю, робить нам на докір. Він вже ні до чого. Як смів він ім'я Климковича друкувати в “Правді”? Як смів він друкувати оце погане віршування, котре ми єму заказали друкувати?! Ні – з ним не порадиш. Він чоловік недбалий, легкодух – наших листів не читає».

Проймався Куліш неприхильністю й до львівської Громади, не вірячи у співпрацю з нею:

«<...> се люде зарозумілі, хлопці, їм би вчитись та вчитись, а не політикувати»; «З листів Навр<оцького> видно, що львов'яне не слухали би нас, вони наших наказів не сповняли би, голосували б над їми, сего ми не хочемо, за наші гроші переголосувати не дамося. Коли так, то нехай “Правда” падає. <...> Коли ще через 3 або 4 дні не відпишуть, то ми їдемо геть <...>. Те ж саме вчинимо, коли би лиш Наталь сам відписав (нам треба листів від його, від Целевича, Навроцького і Сушкевича), но я думаю, що Наталь не пристане на те, щоб був редактором, а Суш<евич> адміністратором і щоб мав в Цел<евичеві> і в Навр<оцькому> помічників».

Подолинський спробував заперечити: «Коли Ви нас тепер кинете, тоді ціла Галичина скаже на Вас те, що кажуть кацапи [галицькі москвофіли. – *Є. Н.*], себто, що Ви в політичних ділах не розумом і патріотизмом, але примхами поводитесь». На це Куліш згорда відповів:

«Чинить і пишеть, як хоче, як знаєте найлучче. Ми не одступимо од свого. Нам се не першина, що люде не хочуть іти за нами. Нам з Галичини нічо. Вона нам ні слави, ні гроша, ні нічого не дасть. Як ми вчинимо, так і буде – Галичина, хоч і пізнійше, піде-таки за нами, як ішла дотепер».

Після цього Куліш «велів повестись на місто, щоб купувати всяку всячину». Купували до вечора. Потім сказав Подолинському принести завтра гроші, які ще в нього є (із залишених раніше Кулішем), як позичку, бо «хоче покупити деякі речі, щоб не вертати даром додому». Далі купували ще цілий другий і третій день. Накупили на 300 флоринів. Листи Подолинського та Вахнянина до нього й копії своїх листів до них Куліш забрав од Подолинського і передав на збереження Пулюєві, якому довіряв більше. Не дочекавшись жодного листа зі Львова, Куліш 4 січня н. ст. о п'ятій годині (пообіднього часу) звелів Подолинському завести себе фіакром на Північний вокзал (Nordbahn), там просиділи за розмовою до пів на дев'яту вечора («розцілувались ми наче найлуччі друзи, пили на своє здоров'я»), Куліш просив писати про Львів і «Правду», переговорити з Біблійним товариством, обіцяв зупинитися у Відні влітку, як їхатиме на море купатись. У Подолинського залишилася велика купа Кулішевих речей – і гіркий осад на душі від цілорічного співробітництва з ним та переконання у неможливості злагодженої співпраці:

«Своїм хоробливим темпераментом, своєю педантерією, своїм дивацтвом і дитинством вимальтретував він мене [познушався з мене. – *Є. Н.*] так, що дні, пережиті з ним, належать до найчорніших у моїм цілیم життю і що я певний, що ніхто єго гдирань [буркотань. – *Є. Н.*] ні тижня був не зніс»¹²¹.

¹²¹ Там само. – С. 119–122.

Задля справедливости треба сказати, що сам Подолинський був натурою психічно неврівноваженою і до того ж не відзначався шляхетністю – навпаки, мав схильність, завинивши, виправдовуватися перед одними товаришами, звинувачуючи інших.

Неабияк здивованому Вахнянинові важко було повірити, що Куліш, спочатку запропонувавши умови редакторської співпраці й обіцявши фінансування журналу, міг несподівано кинути всю справу й виїхати з Відня, уповноваживши Подолинського відписати львів'янам так, як схоче. Тим-то в наступному листі – від 19 січня (н. ст.) 1870 р. – Подолинський намагався переконати Вахнянина у своїй правоті: «<...> се справді може зачудувати не ино Вас, але і кожного – крім мене, котрий я мав щастє бачити і чути власними очима і ухами дуже подібні тому річи». Для розуміння Кулішевої психології він пропонував перечитати «Жизнь Куліша», надруковану у «Правді» 1868 р.:

«Тільки читайте уважно і не майте сеї зарозумілости, що коли подиблете тамка слово “чернь” і почуете, як з нею обходитись *треба* та й як великі люде обходились з нею, щоб думали, що се слово не тичиться нас, – так Вас, львов'ян, як і мене. “Чернь повинна слухати і мовчати” – се засада, котрої придержуєся п<ан> Р<атай>, а що він її придержуєся, сего не ино ми доказом. Не з особистого гніву – хорони Боже! – кинув нас Р., ні, а з пересвідчення, що ми чернь, котра не має ніякої сили, а не хоче слухати».

У Подолинського заговорили егалітарні почуття, виник спротив елітарним звичкам Кулішевим. Натякавши на зізнання письменника, подане в «Жизні Куліша» («А від самого Куліша ми не раз такі слова чували: “Коли мене хто зрадив або покинув, то се йому найбільша кара”» [I; 257–258]), Подолинський переповів (прямою мовою, хоч і, звичайно, не дослівно) його подібне висловлювання, сказане з приводу розходження із львівською Громадою:

«Ми маємо дорогу широку перед собою. Хто хоче іти за нами, нехай іде. Хто але нас зраджує (sic!), хто нас не слухає, сей нехай глядає собі нової дороги. Нам про єго байдуже. Се єго, а не наша шкода. Ми маємо над чим працювати, маємо коло чого поратись, маємо на що видавати гроші».

Куліш бідкався, що «Правда», яку він фінансував із власної кишені, не виправдала його сподівань:

«Ось і так приятелі гнівились на мене, що, місто лічитись у морських купілях, я послідну копійчину, котру мав і котра на моє лічення була мені дана, давав на “Правду”, за котру усюда стидатись мусів і котру на Укр<аїні> ніхто не діставав, хотя Нат<аль> писав, що її листовно посилає»¹²².

У листі Подолинського до Сушкевича на голови львівських народовців нагло впала звістка, що Куліш зрікся «Правди». Про цю «найсвіжшу новину» повідомляв В. Навроцький М. Бучинського у листовній дописці від 12 січня (н. ст.) 1870 р.: «Ратай розгнівався на “Правду” (за що, то ще річ мені цілком не ясна) і поїхав до Варшави; грошей жадних давати не буде, ані жадних стосунків з нею мати не хоче». Внаслідок цього, за словами Навроцького, Громада вирішила видавати «Правду» власним коштом, обравши редакційний виділ (комітет), серед членів якого Вахнянин як відповідальний редактор, що ризикує своїм підписом, користувався би правом вето¹²³.

¹²² Там само. – С. 122–123.

¹²³ Студинський К. До історії зв'язків Куліша з галичанами в р. 1869–70. – С. 85–86; Студинський К. Галичина й Україна в листуванні 1862–1884 рр. – С. 397.

У листі до Навроцького від 12 січня н. ст. 1870 р. Подолинський спробував визначити кілька причин, чому Куліш зрезигнував з дальших переговорів щодо спільного видавання «Правди», не дав субвенції і відступив од своєї обіцянки. Найважливішою назвав брак коштів: «П<ан> Р<атай> так мало грошей мав в себе, приїхавши до Відня, що змушений був позичити від мене гроші, що були ще дані ним мені ще давніш на тисячні видатки особисті п. Р. <...>». При цьому Подолинський додав, що Куліша підвели (слід гадати, якісь меценати, на котрих він надіявся). Далі Подолинський покладав вину й на самого Вахнянина, бо той під лиху годину порушив Кулішеву заборону друкувати відхилені ним вірші, не відповів вчасно на листа, й Куліш утвердився в переконанні, з яким приїхав до Відня: що Наталь не здатний на редактора. По-третє, на думку Подолинського, «винні багато» листи Навроцького до Куліша й до нього (Подолинського), що їх він мусив показати Кулішеві. Прочитавши їх, Куліш зробив неоднозначний висновок про адресанта:

«Се тямучий чоловік, треба нам мати єго на прикметі. Але він не слухав би нас, як загалом бачу у львів<ській> громаді охоту переголосувати нас за наші гроші. На се я не пристану. Нехай видають самі “Правду”, се мене тішитиме», –

не без злорадства говорив він. Нарешті, Подолинський визнав, що й сам «не без вини», бо його патетичні слова «хочу з “Правдою” жити або падати з “Правдою”» роз’ярили Куліша; до того ж не вдалося відразу знайти йому доброго помешкання, і Кулішеві навіть здалося, що Подолинський хоче прогнати його з Відня, особливо коли той кілька разів сказав про незабарний іспит¹²⁴.

На перешкоді об’єднанню зусиль Куліша і львівських народовців навколо видавання «Правди» стали причини об’єктивного та суб’єктивного характеру. Куліша знеохочувало те, що цензурні перепони унеможливлювали поширення галицького часопису в Наддніпрянщині («<...> пренумерувати “Правди” нема способу на Україні і п’яти примірників <...>», – з жалем зауважив він у переписаному Подолинським листі до львівської Громади 13/25 грудня 1869 р.). Не справджувалися Кулішеві надії роздобути кошти у грошовитих земляків-поміщиків, у зв’язку з чим у тому самому листі він зазначив про небагатих українських меценатів «Правди», власне, передусім про себе самого та, ймовірно, Івана Білозерського:

«Єдино тільки задля тієї слави, що рідне слово не замовкає до слушного часу, дають вони грошеву допомогу, – і се не багатирі, а такі люде, що від свого рота одіймають. Багатилям українським рупить [їх цікавить. – *Є. Н.*] не рідне слово, а світові розкоші, або щоб дано їм дулю – “хоч маленьку, хоч півдулі, аби тільки під самую пику”»¹²⁵.

Ще 20 лютого 1869 р. Куліш з Венеції листовно в ультимативній формі просив В. Тарновського-молодшого пожертвувати значну суму на видання, що їх сам готував (з огляду на російських жандармів, це прохання обставлено антипольською та русофільською риторикою):

¹²⁴ Там само. – С. 142.

¹²⁵ Студинський К. До історії зв’язків Куліша з галичанами в р. 1869–70. – С. 82; Студинський К. Галичина й Україна в листуванні 1862–1884 рр. – С. 138, 518. Цитата з Шевченкової «комедії» «Сон». У листі до львівського народовця Андрія Січинського в січні 1870 р. І. Пулюй, Кулішів повірник, зазначив, що «тисячі, які давав Р<атай>», «не були гроші складані [тобто зібрані з громади. – *Є. Н.*], а його власні і Білозерського» (Студинський К. До історії зв’язків Куліша з галичанами в р. 1869–70. – С. 86).

«Вы видите перед собою наших соплеменников, галицких русинов, отстаивающих свою народность против ляхов с удивительною энергиею и стойкостью. При всей своей бедности они в настоящее время печатают полный перевод Библии на украинско-русский язык, стихотворный перевод книги Иова и такой же перевод Псалтыря. Сверх того, они готовят к изданию большой словарь украинско-русского языка, полное собрание народных дум и песен и другие подобные книги. <...> Благоволите ассигновать 10 000 рублей на поддержание русского элемента в Галиции. <...> пришлите на первый раз сколько Вам угодно, а для высылки остальных денег извольте сами назначить сроки. Если же Вы оставите моё предложение без внимания, тогда мы станем относиться к Вам как к человеку, совершенно чуждому лучшим нашим убеждениям»¹²⁶.

Виглядає, що Тарновський коштів не надіслав. Відчувавши брак грошей, Куліш приберігав їх для видавання власних біблійних перекладів і для господарських потреб на хуторі. Не мавши надійного повірника-помічника, на якого міг би покластися у редагуванні «Правди» (когось бодай на зразок Д. Каменецького в колишній власній друкарні) і почувавшись обмеженим у коштах, Куліш вирішив не тратитися на часопис, що видавався б не по його волі¹²⁷.

У зв'язку з раптовим від'їздом Куліша, постає запитання, чому він у грудні 1869 р. взагалі вибрався до Відня, у таку далечинь, на дуже короткий час (неповних два тижні)? Можна здогадуватися, що привозив переклад якоїсь частини Біблії, аби передати агентові Британського біблійного товариства для ознайомлення та рецензування. Ймовірно, мав і якісь справи у Варшаві, через яку їхав по дорозі до Відня та назад і в якій далі працював Василь Білозерський. Урешті хоч як це виглядає наївно, та доводиться припустити, що Куліш міг приїхати до Відня і спеціально для обговорення ситуації з «Правдою» та пропозицій щодо її редакційної реорганізації на наступний рік (Львова, як знаємо, він унікав). Можливо, на це його спонукував складений Навроцьким лист од львівської Громади, надісланий до Піддубня (друга половина листопада н. ст.). Не випадково ж одразу по приїзді Куліш склав і дав переписати Подолинському листи до Вахнянина та львівської Громади з приводу дальшої долі часопису! Та, прибувши здалека, він наштовхнувся на демократичну претензійність і, як йому здалося, невинувато мляве вирішення проблем, резигнацію та небажання конструктивного діалогу (прикрамовчанка львівської Громади, спричинена, щоправда, святковим сповільненням роботи пошти). Це, зрозуміло, розлютило Куліша.

Отож було кілька причин того, що Куліш у грудні 1869 р., попервах збиравшись далі фінансувати й редагувати «Правду», все-таки покинув її:

- він був незадоволений тим, як Вахнянин редагує часопис (притім гідної кандидатури, яка могла б замінити неслухняного помічника, Куліш тоді не знаходив, а Подолинський, що на нього він розраховував, відмовився брати на себе обов'язки другого редактора);
- не бажав Куліш мати справу і з редакційним комітетом, який би вирішував спірні питання голосуванням;

¹²⁶ За сто літ. – Кн. 6. – С. 149.

¹²⁷ І. Пулюй до А. Січинського в січні 1870 р.: «<...> я маю надію, що Ратай не відцурається нас зовсім. Коли будуть у нього гроші! <...> тепер не було у нього гроша (но що нас покинув, були і свої причини <...>). Він обіцявся приїхати в літі, тоді і, надіюся, увірється він, що “Правда” пішла дорогою, а не манівцями, як її проводир [тобто Вахнянин. – Є. Н.]» (*Студинський К.* До історії зв'язків Куліша з галичанами в р. 1869–70. – С. 86).

- брак коштів спонукував Куліша приборігати наявні гроші на друк важливіших для нього біблійних перекладів;
- охолоджувала його видавничий запал і неможливість передплачувати «Правду» на теренах Російської імперії;
- Куліша розгнівали львівські народовці, які довго не відписували на його проект реорганізації часопису.

Повернувшись до Піддубня, Куліш перебував тут аж до серпня 1870 р. Зимував у добудованому будинкові, далі займався літературними справами (головно перекладом Біблії): «<...> всё хозяйство предоставил я Алекс. Михайловне, а сам знаю одни книги. Такою решимостию я себя удосужил для дела литературного и очень доволен» (лист до І. Хильчевського від 10 лютого 1870 р. з Піддубня)¹²⁸.

У ненадісланому листі до Подолинського від 19 січня (н. ст.) 1870 р. Навроцький писав, що, одержавши листа від Подолинського до Сушкевича (про від'їзд Ратая), Громада вирішила видавати «Правду» на свою руч, «під номінальною редакцією Вахнянина (на що він сам перед цілою Громадою згодився)». Але небавом Вахнянин не прийняв умов Громади, – «скинувся з редакторства і виступив з виділу редакційного». Тож урадили, що «Правда» виходитиме місячниками, силами львівської та інших громад. Щойно в листі Бучинського від 3 березня (н. ст.) 1870 р. Навроцький зміг повідомити, що вчора виділ офіційно перепросився з Вахнянином, і той вертає до виділу, пишеться редактором¹²⁹.

Першого півріччя 1870 р. «Правда» виходила щомісячно коштом львівської Громади і частково віденських «січовиків». Певна річ, Куліш не був зобов'язаний фінансувати «Правду», але він сам подавав щодо цього надії галицьким українофілам, тож його непослідовна поведінка викликала в них здивування, а в деякого і кпини. Кулішів недруг Бучинський, який діставав інформацію про письменника від його віденського кореспондента Подолинського, деякі відомості переказував у листі до Навроцького від 31 травня н. ст. 1870 р. з Відня в утрированому, шаржованому вигляді:

«Ратай біснується зіло і нині і оногді у листі до Подол<инського> дивується, що «Правда» ще не впала. На то Подол<инський> его запитує, що має відповідати людям, которі дивуються Ратаєвій штуці з «Правдою» і всіляко її толкують. Ратай: «Мовчїть і робїть!» Подол<инський>: «Але ж бо дуже забігають та й домагаються люде, щоб їм сказати Нечуєву адресу. Хочуть поза Вашими плечами з Україною в'язатися». Ратай: «Не давайте, не давайте адресу, я сам їду до Відня». Дожидаєм»¹³⁰.

20 травня (н. ст.) 1870 р. Подолинський поінформував Н. Вахнянина, що дістав од Куліша листа зі звісткою, що невдовзі приїде до Відня через Львів, щоб друкувати у галицькій столиці переклад Святого Письма, і гадає побути у Відні хоч місяць. Однак задумана подорож відкладалася. 20 липня (н. ст.) 1870 р. Подолинський сповіщав уже Ол. Барвінського про щойно одержаного листа від Куліша, який писав, що 18 липня виїжджає з дому і їхатиме на Тернопіль, заїде до Шляхтинців із наміром залишитись у Галичині зо два місяці¹³¹. На підставі листів, одержаних від Куліша та Івана Білозерського, Подолинський повідомляв братів

¹²⁸ Див. також листа від 28 січня 1870 р. з Піддубня: Киевская старина. – 1898. – Кн. 1. – С. 99–100.

¹²⁹ Студинський К. Галичина й Україна в листуванні 1862–1884 рр. – С. 399–401.

¹³⁰ Там само. – С. 402; Студинський К. До історії зв'язків Куліша з галичанами в р. 1869–70. – С. 88.

¹³¹ Студинський К. Галичина й Україна в листуванні 1862–1884 рр. – С. 124, 133.

Вахнянинів, що «сими днями» переїжджатиме через Львів Іван Білозерський, «а може, і сам Ратай»: «Іван Ів. їде над море, а Р. забавить якийсь час у Галичині» (лист до Івана Вахнянина від 25 липня н. ст. 1870 р.); 31 липня у листі до того самого адресата зазначив, що ще не має від них нових листів; «31 августа 1870» (тут і далі якісь неузгодженості з датами) інформував Наталя Вахнянина:

«Ратай загаївся через смерть дядька Івана Івановича Б<ілозерського> [Мик. Дан. Білозерського, батькового брата. – С. Н.]. Позавчора дістав я лист, в котрім доносить мені, що, “відпоминавши і вилагодившись на довший час”, виїжджає з дому»¹³².

Нарешті в листі до Н. Вахнянина, датованому «9 серпня 1870», сповіщав:

«Як “deus ex machina”, прийшов тут колись ранком, як я ще був у ліжку, п. Ратай, переїхавший одним днем через Галичину, не бачивши тамка навіть Барвінського, – до мене.

Остався два дні у Відні і поїхав до Італії»¹³³.

З Подолинським тоді мешкав разом Бучинський, який, завдяки цьому, і познайомився з Кулішем, про що дав знати Навроцькому в листі, датованому наприкінці «Відень, 8 маїка 1870», тобто 8 вересня (н. ст.):

«23 серпня дістав Подол. завідомлення від Р<атая>, що скоро над’їде, наперед до Шляхтинець до Олекси Б<арвінського>, а потому сюди. 5 с<ього> м<ісяця> рано впав він до нас (я сиджу з Подол<инським>), посадив Подол<инського> до фіякра та й поїхали до готелю. Вчера він за орудкою знов до нас прилетів, та через тих 10 минут, що у нас забавив, годі було почати дебату. Того ж дня і поїхав у Венецію wraz з Білозерським Іваном з жінкою (венетіянкою)».

Бучинський описав і зовнішність Куліша:

«Ратай середнього росту, шатен, худий, чорний вус, невелика рідка борода штрепіхата. (Das ganze Wesen durchzieht ein unausstehliches kantiges starres Etwas, das in ihm einen echten u. unverfälschten Russen nach Erziehung und Gewohnheit verräth.)»¹³⁴.

Правдоподібно, Куліш приїхав до Відня 5 числа (вересня н. ст.), побув два дні – і 6-го виїхав до Венеції. Листа до Навроцького Бучинський почав писати, виходить, 7 числа («Вчера він [Куліш. – С. Н.] за орудкою знов до нас прилетів <...>»), а закінчив 8-го («8 маїка»). Що під цією датою мав на увазі місяць вересень, свідчить відпис Навроцького, датований «У Львові 12 л<атинського> вересня 1870», – у ньому він повідомляв, що дістав од Бучинського листа¹³⁵.

8 вересня н. ст. Куліш уже прибув до Венеції – цим днем датовано («1870 серпня 27 Венеція», згодом, ст. ст.) його листа звідти до І. Хильчевського, що в нього він перед тим гостював у Києві; там же й ночував у Михайла Щербака, а

¹³² Там само. – С. 125, 126. Нотатка Мик. Мих. Білозерського «У постели умирающ<его> Ник<олая> Д<аниловича> Б<елозерского>, июль 1870 г.» (ІР НБУВ. – Ф. І. – № 25743. – Арк. 287) свідчить, що той помер у липні.

¹³³ Студинський К. Галичина й Україна в листуванні 1862–1884 рр. – С. 126–127.

¹³⁴ Там само. – С. 410–412. «Цілу істоту пронизує нестерпне, кутає, застигло-непорушне щось, що зраджує в ньому справдешнього й непорушного русина за вихованням і звичками» (нім.). Дата перед початком листа: «5/8 1870» – могла означати, що в ньому описано події 5–8 числа. *Маїк* – діалектна назва місяця вересня (September) (Малоруско-німецький словар / Уложив Є. Желеховский: Т. 1, 2. – Л., 1886. – Т. 1. – С. 423). Дружину І. Білозерського, італійку, звали Марієтта (див. Кулішевого листа до І. Білозерського від 4 грудня н. ст. 1878 р.: ІР НБУВ. – Ф. І. – № 28949). *Штрепіхатий* – розпатланий.

¹³⁵ Студинський К. Галичина й Україна в листуванні 1862–1884 рр. – С. 412.

далі, як повідомляв у листі, їхав кіньми до Радзивилова, а вже з Бродів – залізницею до Відня¹³⁶ (для пунктуального Куліша ввійшло у звичку відразу по приїзді до місця призначення надіслати звітні листи до актуальних адресатів). На користь Кулішевого приїзду до Відня й Венеції першої декади вересня (н. ст.) свідчить інтенсивне листування письменника з І. Пулюєм та братами Барвінськими, зав'язане саме із середини вересня (н. ст.).

Підставу припускати, що насправді Куліш приїхав до Відня на початку вересня н. ст. 1870 р., дає лист Подолинського до Ол. Барвінського, датований «10 септ. 1870» (10 вересня н. ст.). У ньому Подолинський повідомляє:

«П<ан> Ратай переїхав наче стріла через Галичину – не бачивши Вас, та і у Відні опинився він тільки на два дні і поїхав до Венеції. <...> Я познакомив тепер п. Р. з Бучинським – та передав усю справу Пулюєві, бо інакше я не зробив би ніколи іспиту, особливо, що видаватимеся тепер ціла Біблія і багато дечого іншого. Пулюй не робить ще іспиту, отже, може займатись тими ділами. Зрештою, має він стипендію»¹³⁷.

Під час дводенного перебування Куліша у Відні Подолинський, за його докладнішою розповіддю у листі до Н. Вахнянина від 9 «серпня» 1870 р., випросив собі в письменника «відпустку» нібито доти, доки не складе іспиту в університеті, а насправді, щоб вийти з гри – позбутися остогидлої посередницької ролі між Кулішем і віденськими «січовиками» та львівськими народовцями. Домовилися, що його місце заступить Пулюй, котрий тримався дещо осторонь і незалежно від «січовиків» та львівської Громади й у стосунках із Кулішем виступав не так їхнім представником, як самодостатньою особистістю. Бучинський же, щойно познайомившись із Кулішем, «зовсім не мав охоти брати вже тепер ненависну роллю посередника між Р<атаєм> а Галичиною на себе», до того ж невдовзі збирався на деякий час виїхати з Відня. Що ж до фінансового спору з Вахнянином, то Куліш, за словами Подолинського, дорікав йому, виправдовуючись:

«Ви-бо, пане кошовий, ставляєте себе зовсім по стороні Наталя і не зважаєте на те, що Н<аталь> жадав від мене в Кракові усього 500 рубл., а вибрав відтак більш тисячі – та ще хоче. Чому він мені зразу не сказав, скільки йому буде треба? Чому печатав “Това” не у 300 примірниках etc.?»

І все-таки Подолинському вдалося схилити Куліша на те, щоб розв'язати цей спір «полюбовним судом»: письменник обіцяв заплатити Вахнянинові видавничий недобір, якщо чесні люди посвідчать його письмово. Зі свого боку, Подолинський радив Вахнянинові переписати свої рахунки, дати їх на підтвердження Сушкевичеві, Андрієві Січинському та Навроцькому і переслати до Пулюя; у разі, якщо Куліш вимагатиме повернення своїх листів, пропонував віддати їх за посередництвом Сушкевича, як тільки той дістане від Куліша гроші для Вахнянина¹³⁸.

Позаяк Вахнянин рішуче домагався від нього коштів, обіцяних, а тому заборгованих на видавання «Правди» 1869 р., Куліш, зваживши всі обставини, вирішив полагодити справу шляхом взаємовигідного компромісу: викласти гроші за умови поданого Вахнянином фінансового звіту і в обмін на свої листи до нього. Щоб не зірвати такий мирний вихід зі скрутного становища, старався не озлобити

¹³⁶ Киевская старина. – 1898. – Кн. 1. – С. 100, 101.

¹³⁷ Студинський К. Галичина й Україна в листуванні 1862–1884 рр. – С. 134.

¹³⁸ Там само. – С. 127.

проти себе Вахнянина. Проте обравши посередником у цій делікатній справі Пулюя, не був із ним до кінця відвертий, і той, чувши од віденських «сичовиків» та львівських народоців про непослідовну, свавільну поведінку Куліша, остерігався бути використаним просто як знаряддя осягнення непорядної мети, а тому, не бажавши підвести Вахнянина, відверто писав до нього в листі, датованому «Відень, 8 серпня 1870»:

«Проїхав п. Ратай через Відень, простуючи на зиму у теплі краї, бо нездужає. <...> П. Ратай і для Вас о багато прихильніший і готовий Вам “винагородити Ваші грошеві втрати до крайцара, якщо тільки покажеться, що діло так стоїть, як Наталь его виказує”* [* Се маю Ратаєвою рукою писане, ним самим передане. – Прим. І. Пулюя]. Поручив мені просто написати до львов’ян, щоб они переглянули Вами поданий полік. <...> Давав п. Ратай раду, щоб львов’яне *просили Вас о листи*, з котрих можуть розвідатися про ціле діло, а відтак щоб мені їх прислати враз із судом. Мабуть, Р. хоче свої листи від Вас мати. Не дам я себе ужити за оруддя та, може, ще в нечесний спосіб. Про се ж я і отверто кажу, коли Вам не залежить на листах, то дайте, а ні – то ні. Моя рада тільки єсть, щоб, коли п. Ратай хтів від мене Ваших листів, Ви не були противні, бо инакше буде Вас підозрівати, як п. Партицького, і ніколи не прийде до згоди. Но я Вам кажу щирю правду, що я сам іще не знаю, чи він скаже відіслати Вам листи чи затримати, се тільки догад, а споминаю вже наперед, щоб відтак не станути між молотом а ковалом»¹³⁹.

Вахнянин виклав свої претензії до Куліша та умови обміну в листі до Пулюя, і Подолинський, ознайомившись із його змістом, звелів Пулюєві переслати цього листа цілого та без будь-якого коментаря до Куліша, що й було зроблено. Завдяки цьому листові, справу полагоджено, після чого Подолинський зловтішно писав до Вахнянина 8 листопада (н. ст.) 1870 р.:

«Хотів би я був бути в Венеції при Ратаю <...> та бачити і чути его, коли він читав Ваш послідний лист до Пулюя. Лист сей був дуже добре написаний <...>. І власне тому що так *скоро* рішився Ратай вислати гроші, хотя не Вам, ані не Сушкевичеві, та свому найновішому “наказному” [далі в листі уточнено: “посилка 250 тал. до Барв.”, тобто до Вол. Барвінського. – *Є. Н.*], власне тому кажу, що рад був бачити его, коли читав Ваш лист, щоб знати, котре то місце споводовало сю психологічну сфінкс вчинити те, що давно треба було вже вчинити. Чи Ваш клопіт – ци Ваше самопочуття і нарек, що маєте листи (що за страшні документи!!), пробиваючися у греченько написанім листі, ци, може, зовсім що инше було сим щасливим ключом, котрий отворив Вам врешті – не его серце, але его кишеньо?»¹⁴⁰

За переказом К. Студинського, Вахняниного зятя, не дочекавшись упродовж півтора року повернення витрачених коштів, Вахнянин пригрозив Кулішеві судом і тільки завдяки цій погрозі видістав свої гроші; потім Студинському Вахнянин жалівся, що Куліш кинув на нього підозру, буцімто він пригрозив видачею всіх його листів російському урядові¹⁴¹. Щойно після цього шантажу Куліш у вересні 1870 р. погодився переказати Вахнянинові гроші відразу по тому, як той надішле рахунок з лічбою передплатників на «Правду» і на переклад Святого Письма та

¹³⁹ Там само. – С. 112–113. Можливо, Пулюй і Подолинський у датуванні своїх листів до Вахнянина (відповідно «8 серпня 1870» і «9 серпня 1870») вказали чісла за новим стилем (8-го, 9 вересня), а місяць – за старим (27-го, 28 серпня). Можливо також, що трапилися якісь помилки при друці листів.

¹⁴⁰ Там само. – С. 127–128.

¹⁴¹ Студинський К. Слідами Куліша. – С. 286–287.

поверне всі його листи на руки Подолинського¹⁴². Обурюючись, що Вахнянин «пропивав гроші з Партицьким, не лічачи», а потім прислав йому «видуманий рахунок» (лист до В. Барвінського з Венеції од 18 жовтня – за згойдом К. Студинського, ст. ст. – 1870 р.), Куліш усе-таки повернув Вахнянинові суму, що їй той домагався (ще 500 гульденів). Задля конспірації, він зносився з Вахнянином за посередництвом Пулюя у Відні та В. Барвінського у Львові, завдяки яким і одержав тоді назад свої листи й рукописи (лист Пулюя до В. Барвінського від 12 листопада н. ст. 1870 р.). Щоб уберегтися від дальших прикрих несподіванок, обачний Куліш просив В. Барвінського 18 жовтня (ст. ст.) 1870 р.: «Перш ніж одержить од Вас гроші, нехай Вахнянин дасть розписку, що не має до мене ніякої претензії по редакції “Правди” і що весь кошт видавництва її через Ваші руки виплачено йому». За підрахунками К. Студинського, Кулішеві підозри були безпідставні, бо Вахнянин не тільки не вклався з видаванням «Правди» у раніше отримані від Куліша гроші, а й мусив докладати ще своїх¹⁴³. Хай там як, а видавання «Правди» 1869 р. профінансував урешті-решт Куліш.

Взаємне повернення кореспонденції відбулося на вимогу Куліша, який прочув, що його листи розголошено, і побоювався, що їхній зміст – треба гадати, спрямований проти Російської імперії – стане відомий таємній царській поліції і скомпрометує його перед російським урядом, а принаймні розкриє, що він був автором кількох антицарських публікацій у галицькій пресі. У листі до Пулюя від 21 вересня (н. ст.) 1870 р. з Венеції Куліш виправдовувався тим, що не може листуватися так, як вони, галичани, «в конституційній Австрії» одне одному відписують, і нарікав: «Дочував я, що Вахнянин читав мої листи людям, лихим до мене. Після сього став я остерегатись усіх галичан, опріч вас двох <...>» (Пулюя та Подолинського)¹⁴⁴. Про те, що за Вахнянинової участі, аби «пімститися збитком на Кулішу», читано його листи на одній з нарад «старших» (О. Огоновського, Ю. Лавровського, Ф. Заревича, К. Климковича та ін.), «де були люде ріжні», є й свідчення Навроцького в ненадісланому листі до Подолинського від 19 січня (н. ст.) 1870 р.¹⁴⁵ Розходження з Вахнянином дійшли аж до такої неприязні, що навіть майже три десятиліття по тому в листі від 25 квітня 1896 р. до О. Білобородова Куліш обурювався, що Вахнянин не тільки присвоїв «цілу скриньку» його «підручних книг і ландкарт», залишених у нього на зберігання по дорозі до Венеції (очевидно, під час зустрічі у Кракові), а й шантажував його: «<...> налічив на мене лишніх 500 гульденів, страхуючи – чим би Ви думали? Тим, що передасть російському правительству мої листи до його ж таки самого!»¹⁴⁶

¹⁴² Лист до І. Пулюя від 20 вересня (н. ст.) 1870 р.: *П. О. Куліш*: (Матеріяли і розвідки). – Ч. 2. – С. 2.

¹⁴³ *Студинський К.* До історії зв'язків Куліша з галичанами в р. 1869–70. – С. 77–80.

¹⁴⁴ *П. О. Куліш*: (Матеріяли і розвідки). – Ч. 2. – С. 2–3.

¹⁴⁵ *Студинський К.* Галичина й Україна в листуванні 1862–1884 рр. – С. 400.

¹⁴⁶ Україна. – 1929. – Груд. – Кн. 38. – С. 90. Про те, що Вахнянин не повернув йому «повної скриньки підручних книг <...> і ландкарт», відданих «на шхованку» перед виїздом до Італії, Куліш згадав і в листі до М. Павлика від 29 вересня 1893 р. (Записки НТШ. – 1928. – Т. 148. – С. 228). У листі від 19 січня (н. ст.) 1870 р. Подолинський просив Н. Вахнянина: «Мені же пішліть Р<агаєву> мапу України, бо мушу ему її посилати» (*Студинський К.* Галичина й Україна в листуванні 1862–1884 рр. – С. 123). Та Вахнянин, тоді ще не домігшись від Куліша компенсації суми, витраченої на видавання «Правди», очевидно, не надіслав карти.

Не відповів Куліш і на єдиний лист від Бучинського, остерігавшись розголошення ним змісту кореспонденції, про що відверто написав Пулюєві 21 вересня (н. ст.) 1870 р.¹⁴⁷

У конфліктній ситуації Куліша з «правдовиками» повторилася давніша ситуація з «основ'янами», і знову розходження спричинялися суперечками з приводу того, хто верховодитиме, що друкувати, а також фінансово-видавничими непорозуміннями, причому цим разом набагато гострішими.

Тим часом «Правда», реорганізована з тижневика в місячник, по виході першої половини 1870 р. за Вахняниною редакцією шістьох чисел припинила існування. Ще 6 червня н. ст. 1870 р. Навроцький просив Бучинського, в разі Кулішевого приїзду до Відня, зробити йому від імени львівських народовців «пропозицію, щоб “Правду” взяв до Відня і там видавав, – під своїм оком?» 19 червня н. ст. Навроцький виявив своєму другові Бучинському безнадійно сумний реальний стан речей навколо народовського часопису: «У нас апатія; “Правда” нас знищила матеріально і морально. Ратай буде мав на сумління розбитте нашого стороництва [табору. – С. Н.] на атоми». Врешті 20 липня н. ст. 1870 р. Навроцький повідомляв Бучинського про перенесення виходу чисел третього кварталу на осінь: «Грошей не маємо жадних <...>. Задля того оголошуємо, що перестаємо видавати “Правду” через час вакацій (тому що редакція роз’їздитья), а по вакаціях видамо всі 3 числа разом у одній книжці <...>. На час вакацій звиваємо редакцію цілком (щоб хати не платити) <...>»¹⁴⁸.

Натомість Кулішеві під час його дводенного перебування у Відні дійсної ситуації з «Правдою» ніхто не виявив. Навпаки, письменник довідався, за його поясненням у листі до В. Барвінського від 23 вересня (н. ст.) 1870 р., що «львівці зуміли встояти з “Правдою” на своїх ногах», тим-то він дав своєму повірникові Пулюю 100 крб. та «Нечуєву нову повість» (першу редакцію «Миколи Джері»), щоб «їх піддержував, як прийдеться їм круто»; про це Пулюю одразу сповістив редакцію «Правди»¹⁴⁹. Згідно з розповіддю Бучинського в листі до Навроцького від 8 вересня н. ст. («8 маїка») 1870 р., Пулюю, за Кулішевим дорученням, зібрав комітет січовиків та оголосив, що йому передано «повість Нечуя і 100 рубл.» для «Правди», «коли би була у великій потребі», хоча він має право тратити ці гроші й на книжки, листування, видатки коло Біблії. На нараді Пулюю здивувався, почувши про справжнє невтішне становище «Правди», яке він змалював Кулішеві інакше, щоб заохотити його до підтримки. Куліш також зобов’язав Пулюю порозумітися з Вахнянином щодо його домагань, запропонувавши йому викласти їх разом із рахунками віденському («Січовому») та львівському (народовському) комітетам для перегляду та звіту перед Кулішем. На це «січовики» відповіли, щоб Пулюю робив, як знає, бо вони «не хочуть мішатися у не своє, а особисте діло Ратая з Наталем», не бравши участі раніше і не знаючи справи¹⁵⁰.

На цього листа Навроцький відписав Бучинському 12 вересня н. ст. 1870 р.: «За ходатайство у п. Ратая для нашої “Правди” ми Вам дуже вдячні; тільки ж шкода, що вже тепер з него користуватись не можемо. <...> обіцяли ми читателям <...> на 1 октобра видавати всі 3 номера разом у одній книжці. Слідє з сего, що “Правду”

¹⁴⁷ П. О. Куліш: (Матеріяли і розвідки). – Ч. 2. – С. 2–3.

¹⁴⁸ Студинський К. Галичина й Україна в листуванні 1862–1884 рр. – С. 404, 407, 408.

¹⁴⁹ Записки НТШ. – 1898. – Т. 26. – С. 7–8 (Misc.).

¹⁵⁰ Студинський К. Галичина й Україна в листуванні 1862–1884 рр. – С. 411.

можемо видавати дальше тільки тогди, коли наперед видамо обіцяну зборову книжку <...>, на що ми не маємо ані цента <...> Нам здається тепер уже вдячнійшим полем для нашої праці “Просвіта” і політика Лавровського <...>».

І далі пропонував без будь-яких умов:

«П<ан> Ратай міг би взяти видавництво “Правди” на свою руку до Відня – ми будемо її, кілька в наших силах, тут підпирати; п. Ратай міг би видати своїм коштом спімнену книжку зборову чи ту, чи у Відні <...>. Об сім усім просимо завідомити п. Ратаю і не показувати єму ані стану “Правди”, ані нічого у рожевім світлі, як се – нам на велике диво – здаєся, пішло у Вас в звичай».

Водночас Навроцький запевнив, що провідники львівської Громади готові виступити посередниками у спорі між Кулішем та Вахнянином і за погодженням з останнім скласти рахунок його видатків на «Правду» 1869 р.¹⁵¹

Проте невдовзі Куліш дістав од Подолинського прикрого листа, датованого 18 вересня (н. ст.). Його Подолинський написав одразу після того, як «січовики», зокрема касир «Січі» Юліян Медведський (Недведський) та Бучинський, зажадали від нього рахунків і грошей, що їх раніше передав Куліш на потреби «Січі» (200 флоринів, тобто гульденів), а коли Подолинський відмовився прозвітувати і віддати гроші (виправдовуючись, що, за Кулішевою вказівкою, звітує лише перед ним), то вони пригрозили, що звернуться до Куліша. Наляканий Подолинський (бо розтратив кошти) взявся очорнювати перед Кулішем своїх товаришів-«січовиків» і настроювати його проти них: мовляв, вони мають «гнів до Вас, що Ви не прийшли питати ради у їх – у славної громади» (коли Куліш був у Відні в серпні 1870 р. проїздом до Венеції), і «розлучені вони на Вас за “Правду”, що не дали їй більше, як 100 гульденів» (на руки Пулюєві). Зачепив Подолинський і болоче питання конфлікту з Вахнянином: «Усі держать сторону Наталя і уважають мене інтригантом, а Вас чоловіком, що глядає зачіпки. Наталеві приятелі ідуть так далеко, що раді би мене зробити Вашим ворогом». Подолинський також нарікав на поширення пліток із приводу того, що Пуллою прийняв од нього діловодство: бучімто

«<...> Ви, побачивши в мені самостійного чоловіка (або ж не знають похлібляти?), кинули мною, як помелом, та терпите мене лиш поки що, щоб вчинити зі мною невдовзі те саме, що вчинили – кажуть – з Партицьким та Наталем. Бачите, отже, добродію, я не друг Наталя, а Ваш друг <...>».

Як і раніше Вахнянин супроти Партицького, так і тепер Подолинський супроти них обох виправдовував себе перед Кулішем. Провинившись і перед своїми молодими товаришами, і перед старшим письменником-меценатом, Подолинський, проте, апелював до нього («придумайте спосіб, яким би могли ми оба вийти цілі із сеї справи»), а для спонуки на активні дії лякав його, що скандал у середовищі віденських «січовиків» та львівської Громади може набути публічного розголосу, чого, як знав, Куліш найбільше боявся: «<...> скоро вони сполучать свій зойк з Наталевим і стануть хоч би у вужчих кругах підносити жалі на Вас та на мене, так не тяжко, щоб се і до “Слова” не дійшло, а сему тільки того треба»¹⁵². Так перед Кулішем знову замаячів привид провокації і розголосу в москвофільській

¹⁵¹ Студинський К. До історії зв'язків Куліша з галичанами в р. 1869–70. – С. 88–89; Студинський К. Галичина й Україна в листуванні 1862–1884 рр. – С. 412, 413.

¹⁵² Студинський К. До історії зв'язків Куліша з галичанами в р. 1869–70. – С. 92; Студинський К. Галичина й Україна в листуванні 1862–1884 рр. – С. 136–138.

пресі його листів та всієї антиімперської діяльності, спрямованої проти самодержавної Росії. Розрахунок Подолинського виявився безпомільним: Куліш спочатку йому вірив і підтримував його (до Ол. Барвінського 23 вересня н. ст. 1870 р. з Венеції: «Проти Михайла П<одолинського> знялась у Відні буча, а при тому вражено й моє серце»)¹⁵³.

Цей лист, за Кулішевими словами, висвітлив перед ним ту «клоаку», в якій він опинився, наївно гадавши, що за свою «підмогу русинам проти ляхів заслужив від них дяки». Тож враженому Кулішеві залишилося думати «тільки про те, як би вийти з клоаки», куди його заведено. Була й ще одна звістка, що змусила Куліша змінити попередній намір допомагати часопис львівських народовців грошима й творами: від Пулюя він дізнався, що «Правда» не видаватиметься, а натомість виходитиме «якась» «Основа»¹⁵⁴.

18 вересня н. ст. Куліш одписав Пулюєві, щоб грошей, залишених у нього, львів'янам не давав, Нечуєвої повісти не друкував та з рук не випускав і позабирав од Подолинського всі його (Куліша) рукописи, аби вони раптом не опинилися на сторінках щойно заснованої газети: «До “Основи” Лавровського не давайте ніякого матеріалу, <...> вони собі окреме, а ми собі окреме». В іншому листі до Пулюя – від 20 вересня, ознайомившись із згаданим листом Подолинського, розлючений Куліш уже було взагалі відцурався «Правди»: «Тепер, хоч би “Правда” й захотіла встати, то не підпремо її нічим. Нехай живуть своїм коштом і своїм розумом»¹⁵⁵.

З приводу ж 200 гульденів, даних Подолинському «на січові потреби» (у Відні під час зустрічей другої декади січня 1869 р.), Куліш у листі до Пулюя від 20 вересня (н. ст.) 1870 р. з Венеції зазначив: «Нездужаючи, я ні до чого не допитувався, а дав скільки в мене було лишніх грошей на підмогу землякам, що силкуються вибитись із-під лядської політики». Коли ж «січовики» напали на Подолинського за ці гроші, Куліш став на його захист, заявивши в тому-таки листі до Пулюя, що кошти дано «на його руки яко Михайлові Подолинському, а не яко кошовому», і тому лише він, Куліш, має право допевнитися від нього рахунку. Далі пояснював, що, дававши гроші, думав про «Січ» тоді «зовсім не так, як вона показала себе навпослі», коли побачив, що кошти обернуть на щось «зовсім інше», ніж він бажав¹⁵⁶ (ішлося про симпатії «січовиків» до соціалістичних ідей та спроби видавання соціалістичних брошурок, тоді як Куліш за першорядні вважав боротьбу за національні права українців та розвиток української літератури й етнографії).

Тим часом бажання реорганізувати «Правду» виявив 20-річний Володимир Барвінський, про що написав до Куліша зі Шляхтинців, і він вирішив посприяти цьому. Про це повідомив спочатку Пулюя в листі від 25 вересня (н. ст.) 1870 р.:

¹⁵³ Записки НТШ. – 1898. – Т. 26. – С. 6 (Misc.).

¹⁵⁴ За Кулішевим повідомленням у листі до В. Барвінського від 23 вересня (н. ст.) 1870 р. (*Там само.* – С. 8). Певне, про анонсований вихід «Основи» сповістив Пулюя Подолинський, бо в листі до Ол. Барвінського того самого дня Куліш інформував: «Зі Львова відписано Михайлові, що “Правду” мусили кинути, а буде Лавровський видавати по два рази на тиждень якусь “Основу”» (*Там само.* – С. 6).

¹⁵⁵ П. О. Куліш: (Матеріали і розвідки). – Ч. 2. – С. 1–2. Тут листа датовано: «Венеція, 18 септ. ст. ст. 1870». Проте в ранішій публікації К. Студинський, цитуючи цього листа, не зазначив, що дату подається за ст. ст. (як це робив в інших таких випадках) (*Студинський К. До історії зв'язків Куліша з галичанами в р. 1869–70.* – С. 89). Очевидно, і цього, і наступні листи Куліша до Пулюя, надіслані з Венеції 1870–1871 рр., датовано за новим стилем.

¹⁵⁶ П. О. Куліш: (Матеріали і розвідки). – Ч. 2. – С. 2.

«Він [В. Барвінський. – Є. Н.] ще не знає, що “Правду” покинуто, а правдовики перейшли до “Основи”. Тим і просить, щоб реорганізувати редакцію “Правди” та ввести здорову критику того, що писалось і пишеться, – таку, як була в українській “Основи”. <...> поміркуювавши між собою, надумались ми асигнувати на “Правду” 600 гульденів, як бажає Володар, а редакцію оддати кому-небудь з Барвінських, чи Александрові, чи Володареві»¹⁵⁷.

Перебувавши у Венеції, Куліш у вересні – жовтні 1870 р. листовно обговорював з Барвінськими можливість дальшого видавання «Правди», обіцяв їм 600 гульденів річної запомоги, як бажав Володимир, сподівався, що Олександр зможе редагувати часопис, переїхавши з Бережан до Львова або й навіть залишаючись у Бережанах (надію на нього Куліш покладав не тільки тому, що розійшовся з попередніми редакторами, а й тому, що, як сповіщав його Володимир, у Львові ніхто не візьметься бути відповідальним редактором і через те «Правда» мусить перестати виходити). Куліш запевняв Ол. Барвінського, що, в разі його згоди, негайно надішле грошову запомогу і не претендуватиме на співредакторство:

- «<...> та й робіть з “Правдою”, що зможете; ми ж не мішатимемось у редакцію» (26 вересня н. ст. 1870 р.);
- «<...> гроші зараз вишлю, скільки на почин Вам буде треба. <...> робіть, що зможете, а в мене доволі праці й без “Правди”: не маю часу на неї. Хіба колись опісля, як упораюсь із іншим ділом» (16 жовтня н. ст. 1870 р.)¹⁵⁸.

Водночас у листі до Володаря – як називав його – Барвінського від 21 жовтня (н. ст.) 1870 р. (також із Венеції) Куліш радив «обернути “Правду” на політично-літературну газету щотижньову», мотивуючи це схильністю молодих галицьких літераторів не так до красного письменства, як до публіцистики, і тим, що публікаціями на злобу дня можна буде ефективніше обстоювати українські національні інтереси в Галичині й домагатися ширшої популярності народовської партії та її видання:

«До політичної часописі багато в Вас пір, а до квартальника науково-літературного дуже мало. Тим часом поваги набрала б Ваша антипольська партія далеко більш, ніж найкращими белетристичними писаннями. <...> Сим тільки робом не дасте себе затерти між ляхами та недоляшками, а белетристикою нічого не вдісте».

В. Барвінському Куліш пропонував стати відповідальним редактором політичного тижневика, а свою роль, зайнятий біблійними перекладами, зводив до безкорисливого фінансування газети («Може б, знайшлись і на се гроші») та принагідних публікацій:

«Українцям [наддніпрянським. – Є. Н.] трудно працювати для галицької газети, а мені дуже ніколи. Рахуйте на власну силу. Може, що й надішлеться з України, може, й я що напишу, щоб відперти польські претензії від Руси, та се річ непевна»¹⁵⁹.

Саме під той час – із 25 вересня (7 жовтня) – у Львові заходами віце-маршалка Галицького крайового сейму, прихильника українсько-польського порозуміння і першого ініціатора угоди з поляками Юліана Лавровського почала виходити українська двотижнева газета «Основа» (за редакцією К. Климковича), щодо якої молоді учасники Громади трималися осторонь (але не цілком в опозиції).

¹⁵⁷ Там само. – С. 3–4.

¹⁵⁸ Барвінський О. Спомини з мого життя. – С. 159.

¹⁵⁹ Записки НТШ. – 1898. – Т. 26. – С. 10–11 (Misc.).

Прочувши про анонсоване видання, Куліш спочатку волів щодо нього зберігати до слушного часу нейтральну позицію і опікуватися паралельним випуском «Правди» (із Венеції, де на той час перебував, до Ол. Барвінського 26 вересня н. ст.: «Нехай собі “Основа” виходить, а “Правда” буде “Правдою”»¹⁶⁰). Водночас уже тоді він плекав задум скерувати, при нагоді, оновлену «Правду» проти «Основи»: «Нехай вони видають галицьку “Основу” без нашого гріха. Нехай “Правда” зовсім замовкне. Свого часу я напишу до Барвінських, що, коли мають людей до роботи, то нехай устають із правдивою критикою проти “Основи”, несподівано видавши нове число “Правди”. Тоді передасте їм і Нечуєву повість» (до Пулюя 25 вересня н. ст. 1870 р.)¹⁶¹.

Уже за тиждень у листі від 6 жовтня (н. ст.) 1870 р. до В. Барвінського, обіцявши дати 600 гульденів на «Правду», Куліш спонукував його перетворити часопис на орган боротьби із щойно заснованою газетою народовця Лавровського, і то не вважав на те, що вона ставила за мету поборювати москвофільське «Слово», а обурювався, що, «назвавшись “Основою”, кинула вона камінь на тих, що видавали “Основу” українську. <...> Узяти назву, заслужену чужими їм людьми, і переіменити їх правопис і мову!» Через те, незадоволений ігноруванням його правопису, закликав В. Барвінського вмістити у першому числі поновленої «Правди» протест проти псевдо-«Основи» і далі постійно вести з нею полеміку: «Число за числом перебирайте “Основу” Лавровського і що в їй не гаразд, виставляйте на громадський суд»¹⁶². Зміст цього листа став відомий Навроцькому, і він, пройнятий надією, 14 жовтня (н. ст.) 1870 р. писав до Бучинського:

«<...> Ратай дуже злий на “Основу” і перепрошуєся з “Правдою”, – тільки о тім тихо! – щоб знов чого не сталося. Іменно Пулюй не потребує об сім знати; так, як знов, з другої сторони, нехай *знає*, як ми стоїмо проти “Основи”. “Правду” хочемо воскресити із мертвих, хоч щоб бодай квартално виходила – і тримала “Основу” в пристойних границях. При таких умовах і “Основу” ми можемо на свою справу вихіснувати, поміщаючи в ній все, що нам буде потрібно. Вона вже в другім номері (що нині вийшов) подаєся назад, – і звідтам можете (коли єго маєте) видіти, який крик ми підняли проти першому №, коли Климович за добре узнав оправдуватися»¹⁶³.

Попри незмінну критику Василя Білозерського як редактора журналу та формованих ним чисел, Куліш усе-таки вважав, що петербурзька «Основа» «мала літературну заслугу», тому «приймати на себе таке ім'я можна тільки тому, хто б міг піддержати те ж саме діло на його високості». Крім того, він побоювався, що галицька «Основа» спровокує переслідування царською владою колишніх «основ'ян» петербурзьких:

«<...> “Основа” дізнала тісноти в російському абсолютизмі. Назвати “Основою” газету галицьку – значить підводити під сюркóp розпорошених основ'ян російських. Там не розбиратимуть, як воно зробилось, а прирівняють українців і до ляхів, не то що до галичан. Катков і перше кричав, що українофільство – польська інтрига. Псевдо-“Основа” підпре його денунціацію [донос. – Є. Н.]» (до В. Барвінського 21 жовтня н. ст. 1870 р.)¹⁶⁴.

¹⁶⁰ Барвінський О. Спомини з мого життя. – С. 159.

¹⁶¹ П. О. Куліш: (Матеріяли і розвідки). – Ч. 2. – С. 4.

¹⁶² Записки НТШ. – 1898. – Т. 26. – С. 8–9 (Misc.).

¹⁶³ Студинський К. Галичина й Україна в листуванні 1862–1884 рр. – С. 416.

¹⁶⁴ Записки НТШ. – 1898. – Т. 26. – С. 10–11.

Одначе докладний відпис В. Барвінського переконав Куліша в недоцільності полеміки народовців з народовською-таки «Основою»: «Тепер я бачу, що не можна, поки що, воювати вам на папері з ляхами та недоляшками» (Куліш до В. Барвінського 30 жовтня н. ст. 1870 р.)¹⁶⁵. За півроку у віденському листі від 27 березня н. ст. 1871 р. вже до Ол. Барвінського Куліш зазначив: «Проти “Основи” не треба виступати, поки вона не *проти* нас»¹⁶⁶. Ба більше, ознайомившись із числами газети, Куліш у виважених міркуваннях (у листі до Ол. Барвінського від 20 квітня н. ст. 1871 р.) навіть став на захист львівської «Основи», бачачи, як мляво «правдовики» заходжуються коло відновлення свого часопису, тоді як він сам не мав змоги зайнятися цим, бо повністю занурився у біблійні переклади:

«Правда», по програмі Тянячкєвича, не буде достойною молодї Русї: нема в її спорудників ні грошей, ні людей доволї. Заведе ж вона полемїку з “Основою” – і тїльки її роздражнить, на шкоду деяким питанням літературним. Як буде в вас Св. Письмо, тоді можна думати і про *літературний* місяцевий чи тижневий орган, такий, щоб поважно вас репрезентував. “Основа” з самої політики своєї, певно, буде з ним ладити.

<...> Поки що “Основа” робить таке діло, якого не здолила робити редактори “Правди”, і ся її робота не коштує нікому ні одного гульдена. У кого є охота писати, тому вона дасть у себе місце, яко ж бо ще, здається, нікому не відмовила з дописувателїв.

Ми не маємо з “Основою” жодної солїдарности, тїльки ж не можемо не похвалити її за зручність, з якою вона підхопила питанне про духовенство галицьке. Коли ж вона буде собі консеквентна, то і в інших питаннях не стоятиме рїзно від партїї літературної (неполїтичної). Коли ж би вона показала себе газетою лядською або дурною, то ще матимете час до протесту і реакції; а тепер треба збирати силу та робити найближче кожному діло. Така моя рада; хоч слухайте, хоч не слухайте. Я бачу добре хиби “Основи” і слабї її сторони, тїльки ж і при всьому тому не нападав би на неї, поки вона не зробиться шкодливою народности руській»¹⁶⁷.

Урешті Куліш зовсім зневірився у спроможності молодих галицьких народовців видавати повноцїнний часопис, навіть якби для цього було роздобуто кошти:

«<...> не вбачаю великого результату з чесного жертвування Вашої молодїжі на “Правду”. Коли робити що для справи народньої, то треба так до того приготовитись, щоб її не зневажити перед очима в противників. Тепер же нікому ще спорудити поважну часопись літературну» (лист до Ол. Барвінського від 24 квітня н. ст. 1871 р.)¹⁶⁸.

Така знеохота охоплювала Куліша на тлі дальшого погіршення стосунків із віденськими та львівськими українофілами. Товариське зближення з М. Подолїнським також закінчилося гостроконфліктним розривом. Ще в листі від 20 вересня (н. ст.) 1870 р. до Пулюя Куліш, остерігавшись казусу, подібного до випадку з Вахнянином, ставив умову, щоб і Подолїнський повернув його листи, а наступного дня Куліш повідомляв Пулюя: «<...> до Михайла вже не писатиму, бо він живе вкупі з Бучинським, а тїльки до Вас одного»¹⁶⁹. За місяць Бучинський уже сповїщав Навроцького, що Подолїнський «пішов в неласку і листи мїг тїльки

¹⁶⁵ Там само. – С. 11.

¹⁶⁶ Барвінський О. Спомини з мого життя. – С. 160.

¹⁶⁷ Там само. – С. 161.

¹⁶⁸ Там само. – С. 162.

¹⁶⁹ П. О. Куліш: (Матеріяли і розвідки). – Ч. 2. – С. 1, 2.

через Пулюя руки відбирати, “бо зо мнов мешкав” <...> (лист від 23 жовтня н. ст. 1870 р., відомості станом на 11 жовтня, коли Бучинський виїхав з Відня)¹⁷⁰. Та це було пов’язано ще тільки з тим, що Куліш з обережності не хотів далі листуватися з Подолинським безпосередньо, а переказував інформацію для нього в листах до Пулюя (ще 10 жовтня н. ст. просив останнього із залишених у нього 100 крб. оддати 60 гульденів Подолинському, обіцяних йому «на 2 місяці утримання в Відні»)¹⁷¹. Інтуїція в цьому випадкові не підвела Куліша. На відміну від Пулюя, Подолинський ставився до знаного письменника нещиро, підлещувався до нього заради грошей, виправдовуючись перед «січовиками» тим, що сподівається за його посередництвом налагодити зв’язки з наддніпрянцями¹⁷². Приїхавши ж у листопаді 1870 р. до Відня¹⁷³, Куліш, певне, зажадав од Подолинського фінансового звіту і зрозумів, що той просто розтринькав його гроші та викручується і перед ним, і перед «січовиками».

По розриві Подолинський вів себе обережно й нешляхетно, побоюючись за власну репутацію і крадькома очорнюючи Куліша, як-от у нетактовному щодо нього листі до Бучинського від 20 грудня н. ст. 1870 р.: «Я не перший, що обрізав поли та втік від пана Куліша. Правда, міг і повинен був давно вже втечи, скоро побачив, з ким мені діло, – а побачив се вже дуже давно». Проте думав, що зможе «зірвати з ним по-панській – себто зриваючи помалу і начебто нехотячи». Подолинський тішився, що в цьому інциденті постає у вигідному світлі, проте боявся, що про нього казатиме Куліш:

«Я, противно, хіба заробив – бо зробив він з мене мученика, а не я з него, і дуже я цікавий, що казатиме він про сю справу перед людьми. Я проте, отже, і мовчу <...> мовчи і ти і позондуй Барвінського, ци і що знає він про моє зірвання з Ратаєм. <...> коли би, отже, п. Ратай звав мене перед Барв. так, як звав сих передо мною [Партицького і Вахнянина. – *Є. Н.*], тоді, не зо злости, але з обов’язку проти моєї чести і будучности, відівчу я Ратая дуже легонько від его злих звичаїв»¹⁷⁴.

Куліш, зі свого боку, в листах до братів Барвінських пояснював цю справу так:

«<...> знаний Вам Подолинський Михайло проциндрив кілька сотень гульденів громадських грошей, котрі були у його на руках яко у чоловіка певного, і просив мене нікому про се не говорити. Я, правда, обіцяв з жалости до такої мізерні характеру; як же Вахнянин погрозив мені зрадою, тоді я не втерпів і сказав Пулюєві, які бувають Ваші патріоти русини, що ніби тільки й дишуть користю своєї отчині. За се він, узлившись, видумує тепер на мене таке, що тільки один демон злого і невдячного серця може вимислити. Оце ж він, порозумівшись із другим дуросвітом

¹⁷⁰ *Студинський К.* До історії зв’язків Куліша з галичанами в р. 1869–70. – С. 92; *Студинський К.* Галичина й Україна в листуванні 1862–1884 рр. – С. 414.

¹⁷¹ *П. О. Куліш:* (Матеріяли і розвідки). – Ч. 2. – С. 5.

¹⁷² У листі до Навроцького від 17 січня 1870 р., зазначивши, що Подолинський має «свою вигоду» від підтримання стосунків із Кулішем, Бучинський зауважив: «Подол<инський> вади К<уліш>a бачить, та удержуєсь в его ласці, шоби, як пускає нам фімфу, “колись мати за знакомими дорогу на Україну отвергу”» (*Студинський К.* До історії зв’язків Куліша з галичанами в р. 1869–70. – С. 87; *Студинський К.* Галичина й Україна в листуванні 1862–1884 рр. – С. 398). *Пускати фімфу* – замилювати очі.

¹⁷³ 8 листопада (н. ст.) 1870 р. Подолинський з Відня писав до Н. Вахнянина, що чекає на приїзд Куліша близько 20 числа цього місяця (н. ст.) (*Студинський К.* Галичина й Україна в листуванні 1862–1884 рр. – С. 128).

¹⁷⁴ *Там само.* – С. 487.

Бучинським, головою Січи, все робить, аби тільки не так діло йшло, як наказує чистий розум і праведна любов до народу» (до Ол. Барвінського 9 травня н. ст. 1871 р. з Відня)¹⁷⁵;

- «<...> спершу обманювали мене і тратили по-лакейськи мої гроші Партицький та Вахнянин. Після сього почав я оддавати гроші на руки Мих. Подолинському. Сей показав себе ще гіршим лакеєм, ніж ті львівські: бо розтратив більш 500 гульденів моїх грошей, а як побачив, що вже більш не вкраде, то пристав до тих людей, про котрих сам до мене писав, що в них “нема нічого святого”, і вкупі з ними завів усякі проти мене інтриги» (до В. Барвінського 12 травня н. ст. 1871 р.)¹⁷⁶.

Для ілюстрації ставлення віденських «січовиків» до Куліша варто навести слова Пулюя, котрий, приїхавши до Львова у липні 1871 р., під час розмови з народовцями нарікав, що «такі щирі патріоти, як Бучинський, Медведський і др., не тільки до Куліша якусь уразу мають, але переносять то особисте незадоволене таке на его (Ратая) письма [твори. – Є. Н.], і не хотят, приміром, о Письмі Св. нічого знати»¹⁷⁷.

У травні 1871 р. для зустрічі з Кулішем до Відня приїхав галицький шляхтич Володислав Федорівич, власник маєтків із села Вікно на Тернопільщині, який кандидував до Головного віділу львівської «Просвіти» (Куліш до Вол. Барвінського 27 травня н. ст. 1871 р.: «Приїхав сюди Федорович і сповістив мене про *вельми важну* новину для будущини Галицької Русі. Розкажу, як побачимось»¹⁷⁸). Про яку важливу новину йдеться – невідомо, та знаємо, що з віденської зустрічі Федорівич привіз і розголосив звістку, яка посилювала чвари між Кулішем та львівськими народовцями. Про це дізнаємося з червневого листа Навроцького до Бучинського: Федорівич

«хоче бути щирим русином і дуже заінтересований “Просвітою”, а дуже має бути розумний до того. Хоче він виступити яко руский проводир, чи там великий чоловік. Отже, перед сим виступленем <...> поїхав до Куліша до Відня. Знаєш, що му Куліш сказав о нас (львівських народовцях)? “Коли маєте зигарок [годинник, польськ. – Є. Н.] в кишені, то не заходіт в їх товариство, бо небезпечно”. Федорівич був настільки поцтивий [порядний, польськ. – Є. Н.], що сказав се тутка нашим просто в очи, що чув від Куліша, – і за те я попер [підтримав, польськ. – Є. Н.] его кандидатуру до віділу <...>»¹⁷⁹.

Обраний тоді до Головного віділу, В. Федорівич з 1873 р. став головою «Просвіти».

Безперечно, у Куліша було багато спільного в поглядах з галицькими народовцями (Партицьким, Вахнянином, братами Барвінськими, Навроцьким та іншими), – їх єднали український патріотизм, захоплення козацькою старовиною, щира релігійність, боротьба проти поневолення України Російською імперією, домінування польської шляхти у Східній Галичині... Найістотніша ж причина того, чому Куліш і львівська Громада народовців не дійшли згоди щодо спільного видавання журналу, крилася у їхній різній ментальності. Нав’язавши літературні,

¹⁷⁵ Барвінський О. Спомини з мого життя. – С. 164.

¹⁷⁶ Киевская старина. – 1898. – Кн. 10. – С. 106.

¹⁷⁷ Лист Навроцького до Бучинського початку липня 1871 р. зі Львова (Студинський К. Галичина й Україна в листуванні 1862–1884 рр. – С. 421).

¹⁷⁸ Киевская старина. – 1898. – Кн. 10. – С. 112.

¹⁷⁹ Студинський К. Галичина й Україна в листуванні 1862–1884 рр. – С. 420.

видавничі та грошові зв'язки з наддніпрянцями, молоді галицькі українфіли остерігалися потрапити в залежність од них і старалися зберігати самостійність у вчинках, власну гідність, незалежність мислення, воліли провадити діалог з Кулішем, а не піддаватися його беззастережному проводу. Так, подякувавши письменникові за 30 ринських, надісланих для «Просвіти», Вахнянин у листі від 8 лютого 1869 р. водночас зауважив:

«<...> я не можу їх дати від Павла Ратая з України, а мушу від кого-небудь другого. У нас у виділі даються чути деякі, що ми маєм бути [тобто: нас хочуть зробити. – С. Н.] лиш махиною України. – Люде сі хотять бути самостійними»¹⁸⁰.

Практично кожен із галицьких компаньйонів Куліша претендував на те, щоб мати власну думку на ті чи ті явища літературного та громадсько-культурного життя. Молоді галичани схилилися до демократизму, часом навіть самодостатнього, натомість Куліш – і в силу своєї вдачі, характеру, виховання, і як старший за віком – тяжів до авторитаризму.

Розходження галицьких народовців з Кулішем Навроцький у листі до Бучинського від 8 січня (н. ст.) 1870 р. проникливо пояснював тим, що вони і наддніпрянський письменник виховувалися в різних політичних системах – європейській парламентській та російській патріархально-самодержавній:

«<...> він нашого парламентарного языка не розуміє – так, як ми его абсолютистичного. Так, приміром, він признає нам, щоб Вахнянин перед Навроцьким і Целевичем – яко мужами громадськими – “упокорився”!?! А ми зовсім того не потребуємо, – ми потребували б тільки, щоб Вахнянин з вибраними громадою людьми складали виділ, редакційний, котрий би о всіх справах редакції рішав більшістю голосів. Ціла річ у тім, що ми его, а він нас не розуміє. Він виріс у Росії, а ми у “свобідній” Австрії. Громаду нашу він має за якусь череду, за яесь збіговисько “академіцької молодежи”, у котрій він видить лиш Целевича і мене (мене за те, що я своїми листами Подолінському і ему супокою не давав), з котрими говорити дасться, як з людьми. О якійсь зорганізованій інституції він і не думає: певно, він за голову би взявся, коли б знав, що ми навіть держимо порядочні збори, на них голосуємо і що навіть – маємо свій писаний статут! <...> Словом, цілком патріархально-російсько-царські поняття».

Бучинський у відписі од 17 січня (н. ст.) 1870 р. з ним погодився:

«Справедливо назвав ти Р<атая> вихованцем царату, неволеним і радим неволити, і се єсть шкода одна з найбільших, які від Росії терпим, що вихованєм у субординації змалку кривить характери, вбиває самоисний розвій і дійсну просвіту, та й рівність нівечить, ту повагу межилюдську, до котрої всякий правий і правен»¹⁸¹.

Думається, джерела патріархально-авторитарної ментальності Куліша сягали також народно-патріархальних уявлень і, особливо, уявлень біблійного світу, що в нього тоді він глибоко занурювався (релігійні повчання пророків передбачають сприйняття їх у священному екстазі). Разом із самодержавним режимом ці уявлення живили вроджену схильність письменника до авторитаризму – і в особистих стосунках, і в громадській діяльності та літературному пророцтві-проповідництві. До того ж Куліш нещодавно пройшов сувору школу адміністра-

¹⁸⁰ Вахнянин А. Листи до Панталеймона Куліша. – С. 46.

¹⁸¹ Студинський К. До історії зв'язків Куліша з галичанами в р. 1869–70. – С. 85, 87; Студинський К. Галичина й Україна в листуванні 1862–1884 рр. – С. 395, 397.

тивної організації праці в умовах чіткої службової єрархії, тож звик, що підлеглі мали беззастережно виконувати розпорядження начальників. Прикметним є його признання в листі від 18/30 травня 1869 р. до І. Славницького:

«Служба <...> приятна для меня по воспоминанию о том, как я уразумел тарабарскую грамоту канцелярщины и превзошёл старых канцеляристов. Теперь я опять литератор, но мне пригодилась и пригодится не раз практика, приобретённая мною на службе: она научила меня управляться с многосложными работами, в которых участвует множество людей»¹⁸².

Недавній досвід колективної організації праці в умовах жорсткого адміністрування Куліш спробував перенести на співпрацю з народовцями. Подіяла інерція засвоєного на державній службі адміністративного стилю роботи і спонукала письменника застосувати цей стиль у редагуванні народовської «Правди», яку засновано й видавано на зовсім інших засадах – громадської самоуправи. Варшавська служба ще більше посилила в Кулішеві притаманний йому нахил до адміністрування, до авторитарного стилю стосунків із колегами, що виявився у нього ще за часів петербурзької «Основи».

Незадоволені авторитаризмом і примхливістю Куліша, галичани почали шукати «окремої стежки на Україну» до «людей независлих», тобто незалежних, як висловився Бучинський у листі до Навроцького від 17 січня (н. ст.) 1870 р., називавши тут-таки імена Кониського, Антоновича, навіть Костомарова¹⁸³, який мав зовсім іншу – спільноруську – ментальність і упереджено ставився до Галичини, не вбачавши доцільности в тому, щоб підтримувати тут вогнище української окремійности¹⁸⁴. Пробували галицькі народовці та віденські «січовики» самостійно виходити на Нечуя-Левицького, зустрічалися у Львові зі Старицьким¹⁸⁵. Урешті Бучинський з 1871 р. зав'язав листування з Іваном Рудченком, Володимиром Антоновичем та Михайлом Драгомановим, який поступово й замінив Куліша в ролі чільного представника Наддніпрянської України та у визначальному впливі на галицьку молодь.

Найбільш дружні творчі взаємини зав'язалися в Куліша з 24-річним Іваном Пулюєм, випускником (1869 р.) духовної семінарії при греко-католицькій церкві Св. Варвари у Відні, а також теологічного факультету Віденського університету і студентом (з осені того самого року) факультету філософського (за фізико-математичною спеціалізацією). Пулюй самотужки склав народною мовою і наприкінці травня 1869 р. видав у Відні «Молитвослов», половину накладу якого було призначено для русинів – вояків австрійського війська (друге, доповнене, видання під назвою «Молитовник для руського народу» вийшло у Відні на початку

¹⁸² ІР НБУВ. – Ф. І. – № 29258.

¹⁸³ Студинський К. До історії зв'язків Куліша з галичанами в р. 1869–70. – С. 87; Студинський К. Галичина й Україна в листуванні 1862–1884 рр. – С. 398.

¹⁸⁴ У листі від 16 грудня 1874 р. до Костомарова Куліш пояснював, що перестав писати до нього з Варшави саме тому, що той листовно відмовився допомагати галицьким «русинам» на тій підставі, буцімто «русинская народность так же далека от нашей украинской, как и сербская» (ІР НБУВ. – Ф. III. – № 10980).

¹⁸⁵ Див. листа Навроцького до Бучинського від 20 липня н. ст. 1870 р. (Студинський К. До історії зв'язків Куліша з галичанами в р. 1869–70. – С. 88).

1872 р.). За спогадами Пулюя, навесні 1869 р. до Відня приїхав Куліш і надісланою візитівкою запросив його до себе; перша зустріч була «вельми сердечна»:

«Куліш очарував мене своїм незвичайно широким світоглядом і великою ширістю до літературного діла в Галичині і своєю ніжністю в розмові. Пішла між нами розмова про національні відносини в Галичині, про те, як нам вести далше видавницьке діло, а потім про академічну громаду віденську і львівську. Була розмова і про переклад Св. Письма <...>»¹⁸⁶.

Ця зустріч відбулася десь після 28 травня, коли Куліш прибув із Праги до Відня, або на початку червня¹⁸⁷. Саме Пулюя мав на увазі Куліш в одному з тих двох молодих галичан, що про них писав до дружини з Відня 15/27 червня 1869 р.:

«Мне надобно жить долго не для одного только того, чтобы восполнить всю программу моих литературных занятий, но гораздо более для того, чтобы подготовить продолжателей моих работ. Я нашёл человека два весьма надёжных молодых людей <...>, одушевлённых самою благородною страстью к труду».

За повідомленням у тому-таки листі, Куліш тоді у Празі та Відні «больше всего занимался Псалтырём. Редакция этой книги, оконченная в Венеции, подверглась большим переделкам, так что всю рукопись от начала до конца я переписал набело»¹⁸⁸. Куліша і Пулюя зблизила робота над церковними текстами, яку вони поки що провадили окремо один від одного.

Останньої декади червня 1869 р. до Відня для зустрічі з Кулішем приїхав Іван Нечуй-Левицький; вирішено його повістю започаткувати видавання задуманої Кулішем серії «Полиця книжок», яку склали б передруки творів наддніпрянських письменників, здійснювані кулішівкою. Про це повідомляв Куліш дружину 24 червня (6 липня) 1869 р.:

«Приехал Нечуй и привёз всякого добра. Я рассматриваю и исправляю. Он во всём со мною согласен. Повести его издаются венскими приятелями в ряду украинских перепечаток <...>. Первою Нечуевою повестью начнётся сие издание, а потом без системы»¹⁸⁹.

Про цю зустріч згадав і Нечуй-Левицький у листі до О. Огоновського 12 липня 1890 р.:

«За границею я був на другий [тобто наступний. – Є. Н.] рік після першої мандрівки [через Вільно й Ригу до Петербурга та Москви, на літніх вакаціях 1868 р. – Є. Н.] і хотів прямувати з Відня в Італію. Я стрівся в Відні з Кулішем, котрий тоді працював з п. Пулюєм над перекладом Євангелія на український язык, і він не радив мені їхати літом в гарячий час та спеку в Італію, а лучче побувати в Швейцарії. Я поїхав в Швейцарію»¹⁹⁰.

До затишної Швейцарії збирався на початку червня і Куліш, про що сповіщав дружину 6/18 червня: «Деньковские проживут здесь до 15 июля ст. ст., а потом

¹⁸⁶ Уривок з Пулюєвих спогадів «Незабудьки, присвячені пам'яті Куліша» цит. за вид.: Студинський К. Листування і зв'язки П. Куліша з Іваном Пулюєм (1870–1886) // П. О. Куліш: (Матеріяли і розвідки). – Л., 1930. – Ч. 2. – С. XXVI.

¹⁸⁷ 28 травня (9 червня) 1869 р. Куліш з Праги інформував дружину, що виїжджає до Відня, а 13 червня н. ст. (тобто 1 ст. ст.) надіслав листа вже з австрійської столиці (ІР НБУВ. – Ф. І. – № 28823, витяги з листів).

¹⁸⁸ Там само.

¹⁸⁹ Там само.

¹⁹⁰ Нечуй-Левицький І. С. Збір. творів: У 10 т. – Т. 10. – С. 326–327.

намерены ехать в Швейцарию, куда и я последую за ними»¹⁹¹. Про віденську зустріч із Кулішем писав Нечуй-Левицький і в мемуарному листі до В. Шенрока 7 січня 1898 р.:

«Из Варшавы Кулиш выехал на зиму в Венецию по совету докторов. Две зимы он провёл в Венеции, а летом проживал в Вене, где я его встретил через два года [після першої зустрічі 1867 р. – *Є. Н.*]. Он жил в предместьи Видене, занимал одну маленькую чистенькую комнатку с постелью и молоком на завтрак с платою по 8 гульденов в месяц. В то время Кулиш с Пулюём занимались переводом Нового Завета с еврейского на украинский язык»¹⁹².

Щоправда, над перекладом Євангелії Куліш і Пулюй інтенсивно працювали у Відні щойно два роки по тому, а тоді ще, може, тільки обговорювали такий задум і пробували перекладати євангелістів. Наслідок їхньої праці – видані 1871 р. книжечки – Нечуй-Левицький у своїй пам'яті по двадцятьох із чимось роках пов'язував з їхньою буцімто роботою над перекладом уже в червні 1869 р.

У товариських письменницьких стосунках із Нечум-Левицьким трапилася і прикра втрата: у грудні 1870 р. Куліш чи то згубив, чи то в нього вкрали теку з паперами, серед яких був рукопис повісти «Микола Джеря». Куліш спочатку гадав, що цю папку він забув у готелі Кракова або Відня¹⁹³, потім – що її вкрадено в нього у краківському готелі¹⁹⁴. Молодому авторові довелося написати цей твір наново. 9 травня н. ст. 1871 р. Куліш із Відня інформував В. Барвінського: Нечуй-Левицький «сповіщає, що повість майже готова і він сам її мені привезе, як приїде літом за границю»¹⁹⁵. Проте у вищезитованих листовних мемуарах останнього не згадано не лише про його прибуття тоді до Відня з уже написаним наново «Джерю», а й взагалі про зустріч із Кулішем 1871 р.¹⁹⁶

Ще Н. Вахнянин на початку червня 1869 р. запропонував Кулішеві спробувати видати переклад Святого Письма з допомогою Британського біблійного товариства і, властиво, вивів письменника на нього. У Львові відкрилася книгарня цього товариства, і за посередництвом продавця та за погодженням із Кулішем Вахнянин зв'язався з генеральним агентом, німцем Едвардом Міллярдом, і вступив із ним у безпосередні перемовини. Під час зустрічі у Львові цей віденський представник Британського біблійного товариства виявив бажання віддати переклад

¹⁹¹ ІР НБУВ. – Ф. І. – № 28823 (витяги з листів).

¹⁹² Пантелеймон Куліш: Матеріали і дослідження. – С. 294.

¹⁹³ Лист до І. Пулюя від 12 грудня 1870 р. з Венеції: *П. О. Куліш*: (Матеріали і розвідки). – Ч. 2. – С. 5.

¹⁹⁴ Лист до В. Барвінського від 9 травня н. ст. 1871 р. (Киевская старина. – 1898. – Кн. 10. – С. 104), недатований лист до О. Гатцука: «В Кракове украли у меня портфель с бумагами в моей комнате в лучшем отеле, где я жил недели 2» [*Савченко Ф. Я.* Співробітництво П. Куліша з Олексією Гатцуком. Листи П. Куліша до Олексі Гатцука (1872–1874) // *П. О. Куліш*: (Матеріали і розвідки). – Л., 1929. – Ч. 1. – С. 70]. Про «згублену десь за границю Кулішем повість “Наймит Ярш Джеря”» Нечуй-Левицький повідомляв О. Кониського 19 квітня 1876 р., а згодом згадку про те, що «Наймита Яроша Джерю» «десь в Кракові вкрадено в Куліша на вокзалі», залишив у листі до М. Грушевського від 29 листопада 1900 р. (*Нечуй-Левицький І.* Збір. творів: У 10 т. – К., 1968. – Т. 10. – С. 270, 369).

¹⁹⁵ Киевская старина. – 1898. – Кн. 10. – С. 104.

¹⁹⁶ Див. автобіографічні листи Нечуя-Левицького до В. Шенрока від 7 січня 1898 р. (*Пантелеймон Куліш*: Матеріали і дослідження. – С. 294) та до О. Огоновського від 12 липня 1890 р. (*Нечуй-Левицький І. С.* Збір. творів. – Т. 10. – С. 326–327). У пізнішому автографі «Миколи Джери» стоїть дата «1876 року, 1 декабря, Кишинев», а в останній прижиттєвій публікації 1909 р. – «1876 року, 1 генваря» (*Нечуй-Левицький І.* Твори: В 2 т. – К., 1985. – Т. 1. – С. 536, 620).

Мойсеєвого П'ятикнижжя на рецензію фахівцям – священникові й письменникові Іванові Наумовичу, священникові й церковному письменникові Григорієві Гинилевичу, буковинському крилошанинові Іласевичу та професорові Браніку, на що Вахнянин заперечив, що жоден із них не є лінгвістом. Тоді Міллярд указав на австрійського і словенського мовознавця-славіста Франца Міклошича, додавши, що той сам доручив товариству увійти в переговори з тими, хто пропонує український переклад Біблії. Урешті погодилися, що агент віддасть Кулішів переклад під осуд Міклошича. Міллярд узяв у Вахнянина віденську адресу Куліша, щоб там його розшукати¹⁹⁷.

Тим часом раніше в листі від 26 березня 1869 р. з Венеції Куліш просив киянина Олександра Кістяківського скласти зібрання всіх українських книжок, зокрема і його (Кулішевих), та разом із комплектом «Основи» надіслати Подолинському до Відня (Кулішевим коштом). Це книжкове зібрання, після переплетення у Відні, призначалося для подарунку в урочистій атмосфері не кому іншому, як Францеві Міклошичу, котрий, за словами Куліша, був «в необыкновенной степени заинтересован украинскою литературою» і мав рецензувати його біблійні переклади. Куліш у такий спосіб сподівався від Міклошича «весьма важных одолжений»¹⁹⁸. Таким чином, Куліш самостійно виходив на Міклошича, тож, мабуть, саме завдяки цьому віденський славист уже дещо знав про українські переклади зі Святого Письма і пропонував Міллярдові зв'язатися з їхнім автором.

У листі до дружини від 29 червня (11 липня) 1869 р. з Варшави Куліш повідомляв, що «русини» налагодили зв'язок з біблійним товариством:

«Это Миклосич навёл общество на сношения с ними. Он мне будет и экспертом для определения достоинства перевода, напечатанного отчасти в виде корректурных листов [йдеться про Мойсеєве П'ятикнижжя. – Є. Н.]. <...> Львовяне уполномочили Кошового [М. Подолинського. – Є. Н.] заключить, при содействии Миклосича, условия с агентом, относясь в важнейших пунктах, за согласием к первому редактору [Куліш мав на увазі себе. – Є. Н.], на имя которого будет заключён контракт»¹⁹⁹.

Остерігаючись перлюстрації пошти російською владою, Куліш не називає себе прямо автором біблійного перекладу і не вказує прізвищ своїх галицьких компаньйонів-українофілів. У Відні Міллярд, не заставши Куліша, переговорив з його повірником Подолинським, про що той сповіщав письменника в листі від 24 липня н. ст. 1869 р.: «Ото зараз на другий день по Вашому од'їзді з Відня прийшов до Вас п. Міллярд з Біблією у руці». Потім уже Подолинський ходив до самого Міклошича, який сказав, що Біблійне товариство при видаванні української

¹⁹⁷ Про це все повідомляв Куліша Вахнянин у листах зі Львова від 4-го, 9-го, 27 червня і 5 липня н. ст. 1869 р.: *Вахнянин А.* Листи до Панталеймона Куліша. – С. 103–105, 107, 115, 118, 119. Що агент біблійного товариства має намір оддати переклад П'ятикнижжя на розгляд якимсь експертам, Куліш сповіщав дружину 21 червня (3 липня) 1869 р. з Відня (ІР НБУВ. – Ф. І. – № 28823, витяги з листів).

¹⁹⁸ ІР НБУВ. – Ф. III. – № 68260. Надіслати до Праги українські книжки Куліш просив і Г. Данилевського в листі від 19 квітня 1869 р.; потім дякував йому за одержані книжки (лист без дати), а врешті 9/21 травня, по приїзді до Праги, повідомляв, що нема потреби далі надсилати їх, бо тут він знайшов усе, що вийшло українською мовою, і навіть рідкісні видання (Киевская старина. – 1903. – Кн. 2. – С. 229–230). Ф. Міклошич привернув Кулішеву увагу й симпатію тим, що публічно заявив про самостійність української мови. Це його висловлювання Куліш навів в оригіналі (німецькою мовою) у примітці до своєї статті «Гадки при святкуванні осьмих роковин Шевченкової смерті» (Правда. – 1869. – № 12. – С. 111). У перекладі воно звучить так: «Розставляючи мови в ряд за ступенем їх споріднености, я розглядаю малоруську мову в науковому сенсі як самостійну, а не як діалект великоруської».

¹⁹⁹ ІР НБУВ. – Ф. І. – № 28823 (витяги з листів).

Біблії мусить озиратися на попів і на більшість; за поясненням Подолинського, хоча Міклошич та Міллярд «дуже прихильні нам», усе-таки воліють почекати, поки в українському суспільстві перекипить боротьба принаймні настільки, що правопис перестане бути окликом протилежних політичних партій²⁰⁰.

За невідтвердженим повідомленням М. Бучинського в листі до І. Рудченка від 12 квітня 1872 р., Міллярд, якому «один літерат» (ішлося про Куліша) запропонував переклад Євангелії, віддав його на рецензію усе-таки спочатку галицьким і буковинським літераторам та вченим, з-поміж яких відомі москвофіли І. Наумович, видавець чернівецької газети «Буковинська зоря» Іван Глібовецький, священник, історик та філолог Антін Петрушевич, а також професор Бранік вчинили опір уже самому вживанню фонетичного правопису, і лише Г. Гинилевич погоджувався, але вимагав виправлень. На це «видавець» (тобто Куліш) не пристав і спрямував Міллярда до Ф. Міклошича²⁰¹. Цей власний переклад Куліш міг передати Міллярдові під час свого приїзду до Відня у середині грудня 1869 р. або, ймовірніше, в листопаді наступного року.

Від кінця серпня 1870 р. до початку лютого 1871 р. Куліш перебував у Венеції²⁰². У листопаді 1870 р. виїздив до Відня, щоб зустріти дружину, яка їхала до нього з Піддубня²⁰³ (а на початку грудня відвідав Краків). У Відні далі зблизився із Пулюєм, замешкавши з ним в одному будинкові (на Шкодагассе, 9)²⁰⁴. Можливо, вже тоді вони обмірковували можливість спільного перекладу новозаповітних книг, оскільки Пулюй добре знав грецьку мову.

На початку лютого 1871 р. Куліш із Венеції надіслав Пулюєві «всі ті частини Св. Письма», про які той писав, що Міллярд «на них звертає більш усього уваги». Куліш просив передати їх Міллярдові «зараз» і запевняв, що в перекладі «слово в слово з грецьким вірно» (отже, це були частини Нового Заповіту) і що тримався він у тих місцях, де перекладачі «не згідні між себе», англійського перекладу, не вважаючи ні на Лютера, ні на інших перекладачів (лист від 2 лютого н. ст. 1871 р.)²⁰⁵.

За Пулюєвими спогадами, Міллярд «випросив від Куліша деякі частини перекладу і передав їх для оцінки професорові Віденського університету» –

²⁰⁰ Студинський К. Галичина й Україна в листуванні 1862–1884 рр. – С. 135.

²⁰¹ Студинський К. Листування і зв'язки П. Куліша з Іваном Пулюєм. – С. XXXII–XXXIII.

²⁰² Див. Кулішеві листи з Венеції: до Ол. Барвінського від 23 вересня (н. ст.) 1870 р., до В. Барвінського теж від 23 вересня (н. ст.) 1870 р., від 6-го, 15-го, 21-го, 29 жовтня н. ст. 1870 р. (Записки НТШ. – 1898. – Т. 26. – С. 6–11, Misc.) та від 4-го, 14-го, 15-го, 22 січня, 4-го, 6 лютого (н. ст.) 1871 р. (Мирон <Франко І.>. Переписка Куліша с Володимиром Барвинским в первой половине 1871 г. // Киевская старина. – 1898. – Кн. 10. – С. 84–90), до І. Пулюя од 18-го, 20-го, 21-го, 25-го, 26 вересня, 10 жовтня, 12 грудня (н. ст.) 1870 р., 5-го, 26-го, 20 січня, 2-го, 6-го, 12 лютого (н. ст.) 1871 р. [П. О. Куліш: (Матеріали і розвідки). – Ч. 2. – С. 1–10], до І. Хильчевського від 4 січня (мабуть, ст. ст.) 1871 р. (ІР НБУВ. – Ф. III. – № 16704).

²⁰³ У листі до В. Барвінського від 29 жовтня (н. ст.) 1870 р. писав: «Після 5 новіября н. ст. буду в Відні, визиращо моєї пані, що виїде за границю коло 1-го новіября ст. ст. Пробуду в Відні тижнів зо два. <...> адресуйте на ім'я Івана Пулюя, Josephstadt, Reitergasse, № 17» (Записки НТШ. – 1898. – Т. 26. – С. 11, Misc.). У листі від 1 листопада н. ст. 1870 р. з Венеції до киянина М. Г. Щербака просив повідомити Олександрі Михайлівні, що «вже їздять залізничі від Києва до самого Волоцька»; збирався їхати до Відня, щоб зустріти її на кордоні (ІР НБУВ. – Ф. I. – № 34140. – Арк. 65, список).

²⁰⁴ 30 квітня 1998 р. на фасаді цього будинку їм відкрито пам'ятну дошку (Österreichisch-ukrainische Rundschau mit UBSV-Vereinsjournal – Австрійсько-український огляд з Вістями СУФА [Відень]. – 1998. – Серп. – Подвійний вип. 6/7. – С. 14–15).

²⁰⁵ П. О. Куліш: (Матеріали і розвідки). – Ч. 2. – С. 8.

Францеві Міклошичу. «Були це частини перекладу Нового Завіту, на котрі Міллярд клав більш усього вагу». Проте Ф. Міклошич негативно відгукнувся про рукопис, назвавши його «парафразою», а не дослівним відповідником грецького оригіналу²⁰⁶.

Тоді Куліш залучив до співпраці Пулюя як знавця давньогрецької мови, спеціально приїхавши з Венеції до Відня вночі з 5/17 на 6/18 лютого 1871 р.²⁰⁷ У лютому – травні 1871 р. вони удвох перекладали Новий Заповіт із грецького видання Британського біблійного товариства (1866). Задля цієї праці Пулюй, за його спогадами, навіть залишив на якийсь час університетську студію та всі підробітки і з кінця березня, коли Олександра Михайлівна виїхала до Піддубня, оселився з Кулішем «в одній хаті». Працювали вони інтенсивно й вельми ретельно – і в будень, і в свято. Пулюй «перекладав із грецької мови, дбаючи більше про докладність, як про красу слова», потім вони удвох порівнювали цей переклад із церковнослов'янським, російським, польським, сербським, німецьким, латинським, англійським і французьким, а впевнившись у точності свого відтворення, робили остаточну літературну редакцію. До кінця травня встигли перекласти Новий Заповіт до першого соборного послання апостола Петра. Решту перекладу Пулюй доробив протягом двох місяців і 9 серпня н. ст. 1871 р. надіслав до Мотронівки, де Куліш восени його зредагував²⁰⁸.

У Відні Куліш і Пулюй зайнялися відразу й видаванням «Євангелії по св. Матфєєві, Маркові, Луці і Іоанові» (у квітні – червні 1871 р. кожен євангеліст вийшов окремо). Коли побачила світ «Євангелія по св. Матфєєві» уже в перекладі, зробленому згідно з вимогами Ф. Міклошича, то Куліш надіслав йому примірник, подякувавши в супровідному листі від 5 квітня н. ст. 1871 р. (німецькою мовою) за «слухні зауваження», які переконали його «в необхідності точного, дослівного перекладу», і запропонували перевірити, наскільки в новій спробі він (Куліш) залишився «вірний точному перекладу»²⁰⁹.

У квітні з Кулішем і Пулюєм спеціально зустрівся у Відні Михайло Димет, львівський торговець церковним начинням і церковними та світськими книгами, і замовив по 500 примірників кожного євангеліста²¹⁰. По 500 примірників Матфея і Марка для передачі Диметові Куліш невдовзі надіслав В. Барвінському²¹¹.

За Кулішевим дорученням, видаванням на його кошти «Псалтиря» паралельно займався у Львові першої половини 1871 р. Володимир Барвінський, студент правничого факультету Львівського університету, який надсилав йому

²⁰⁶ Див. уривок з Пулюєвих спогадів «Незабудьки»: *Студинський К.* Листування і зв'язки П. Куліша з Іваном Пулюєм. – С. XXVII–XXVIII.

²⁰⁷ У листі до В. Барвінського від 6 лютого (н. ст.) 1871 р. з Венеції Куліш сповіщав, що переїде до Відня «коло 1/12 лютого» (точніше: 1/13), але насправді прибув на кілька днів пізніше, про що повідомляв 18 лютого (н. ст.): «Тільки що приїхав до Відня <...>» (*Киевская старина*. – 1898. – Кн. 10. – С. 89, 91). У листі до І. Хильчевського від 6/18 лютого час прибуття зазначив точніше: «Ми з жінкою тільки вчора вночі прибули до Відня» (*Там само*. – Кн. 1. – С. 102).

²⁰⁸ Див.: уривок зі спогадів Пулюя «Незабудьки» (*Студинський К.* Листування і зв'язки П. Куліша з Іваном Пулюєм. – С. XXVIII–XXIX. Також див.: *Пулюй І.* Кілька споминів про Куліша і його дружину Ганну Барвінок // *Пулюй – Куліш: Подвижники Нації*. – С. 170–171); Кулішевого листа до І. Пулюя від 10 жовтня 1871 р. з Мотронівки [*П. О. Куліш: (Матеріали і розвідки)*. – Ч. 2. – С. 12].

²⁰⁹ *Листування українських славистів з Францем Міклошичем*. – К., 1993. – С. 234.

²¹⁰ Про це Куліш повідомляв В. Барвінського в листі орієнтовно кінця квітня 1871 р. (*Киевская старина*. – 1898. – Кн. 10. – С. 102).

²¹¹ Див. листа до нього від 12 травня н. ст. 1871 р. (*Там само*. – С. 107).

до Відня видрукувані аркушки (книжка вийшла, коли Куліш уже повернувся в Україну)²¹².

До Піддубня Куліш прибув на початку червня 1871 р.²¹³

Коли між ним і Пулюєм з'являлася якась тінь непорозуміння, то Куліш, навчений гірким досвідом, намагався дійти згоди розважливими міркуваннями про недосконалість людської природи, а тому про потребу виявляти терпимість у стосунках із товаришами, які прагнуть духової довершеності й готові до співпраці. Добре розуміючи, що й сам не святий, він мудро наставляв Пулюя у листі від 10 жовтня 1871 р., властиво, погамовуючи водночас і власну запальну вдачу:

«Бачте, як мало в Бога добрих людей, що скільки Ви перебачили на своїм віку народу, а тільки нас двох [Куліша та його дружину. – С. Н.] спіткали таких, що Вас добре зрозуміли. Оце ж і держітесь нашої сім'ї, хоч би що й не по смаку Вам инколи здалось. Звершеного духу між людьми нема. Один ближче, другий дальше стоїть від ідеалу звершення, від Отця нашого Небесного, та вже й тим треба вдовольнятись, що силкується чоловік бути так звершеним, як той височенний ідеал, що на його вказав наш Христос. Коли так самі робитимете, то й од Вас не вимагатимуть приятелі всеї повні добра духовного, яке собі думкою здумали»²¹⁴.

Зі своїх тодішніх стосунків із галичанами Куліш робив вдумливі висновки про міжлюдські взаємини.

Наприкінці 60-х років Куліш активно сприяв формуванню *Шевченкового культу* й у Східній Галичині. В «Ответе “Бояну”-Стебельському...» він порівнював Шевченкове послання «Шафарикові», більшу частину якого (вірші 30–87) навів повністю, з поемою в сонетах Яна Коллара «Дочка Слави»:

«<...> едва ли находится другое стихотворное произведение (кроме разве некоторых куплетов “Slávy Dcera” Колляра), где бы так поэтически, так образно, с таким глубоким почувствованием и сознанием великой будущности была выражена идея славянского возрождения и единения».

Принагідно автор брошури ще двічі широко цитував «слова великого кобзаря», покликався на «авторитет самородного поета», який «сохранил неизменную любовь к своему народу до могилы», «доказал своими неподражаемыми творениями», що варто берегти «благозвучный, самобытный, сильный язык» українського народу²¹⁵.

За наявним у нього списком Куліш уперше опублікував Шевченкову містерію «Великий льох», у власній редакції та зі своїми примітками (Правда. – 1869. –

²¹² Див. Кулішеві листи до В. Барвінського з Венеції від 4-го, 14-го, 15-го, 22 січня, 6 лютого н. ст. і з Відня від 6/18-го, 7/19-го, 8/20-го, 14/26 лютого, 9-го, 17-го, 25-го, 31 березня, за квітень, від 6-го, 9-го, 12-го, 14-го, 19-го, 21-го, 24-го, 27 травня, 1-го, 5 червня н. ст. 1871 р. (Там само. – С. 84–95, 98–114).

²¹³ Пулюй помилявся, згадувавши в «Незабудьках», що Куліш поїхав до Мотронівки «з початком травня» 1871 р. (Студинський К. Листування і зв'язки П. Куліша з Іваном Пулюєм. – С. XXIX), бо в листі до В. Барвінського від 19 травня н. ст. Куліш повідомляв, що виїде щойно 12 червня н. ст. (тобто 31 травня ст. ст.), а останнього листа з Відня до В. Барвінського написав 5 червня (н. ст.) 1871 р. і в ньому сповіщав, що їхатиме додому не через Львів і Тернопіль, а через Варшаву (Киевская старина. – 1898. – Кн. 10. – С. 109, 113).

²¹⁴ П. О. Куліш: (Матеріяли і розвідки). – Ч. 2. – С. 12.

²¹⁵ Русин <Кулиш П.>. Ответ «Бояну»-Стебельскому на «Письмо до Кулиша». – С. 12–14, 34–35.

№ 2/3. – 22 січ.); віддаючи її до друку, на полях зазначив: «Нехай москалі лютують. Все один біс з них. Недурно сказано: шкода москаля дядьком звати. А штука дорога!»²¹⁶ Доти ніхто не писав про творця «Кобзаря» з таким величезним пієтетом і в такому радикальному дусі, як Куліш у «Гадках при святкуванні осьмих роковин Шевченкової смерті», де ставленням до Шевченка вимірюється сама національна цінність кожного українця:

«Із кінця в кінець України можна тепер усякому розпізнати, в кого є в серці правда, а в кого її нема. Не питай, не розвідай про чоловіка, який він; довідайся тільки, чи любить, чи цурається Шевченка. Се буде певна ознака честивости особи. <...> Хіба можна звіритись у нас хоч одному такому, що нехтує Шевченковим словом правди і волі? Хіба ми не таїмось із своїм скарбом душевним перед усяким, хто іде за московською дикою силою і цурається Українщини, осіяної благим Шевченковим генієм? Хіба є в нас хоч один такий противник Шевченка, щоб його шановано у чистому, незопсованому серці?»²¹⁷

Водночас у приватних листах до Ол. Барвінського від 9/21 травня, 18/30 травня і 13 червня 1869 р., консультуючи його щодо укладання читанки з української літератури, Куліш диференційовано підходив до оцінки різних творів Шевченка з ідейно-естетичного погляду (робив це й раніше в листах до самого поета від 25 липня 1846 р. та близько 22 листопада 1858 р., до О. Кониського від 23 січня 1861 р., у вузькому колі української літературної громади в Петербурзі та зрідка у пресі: епілозі до російського тексту «Чорної ради», в передмові до публікації «Мар'яни-черниці» в «Основи» за вересень 1861 р. і статті «Ответ московскому "Дню"...» у березневному числі цього місячника за 1862 р.).

«Гадки...» спочатку зачитав на Шевченківському «декламаторсько-музикальному вечорі», організованому у Відні в березні 1869 р. студентським товариством «Січ», його писар Мелитон Бучинський, а невдовзі опублікувала «Правда» (1869. – № 11. – 22 берез.; № 12. – 30 берез.). Самому Бучинському відчитана ним Кулішева промова не сподобалася, бо, як пояснював він наприкінці березня н. ст. у листі до голови молодшої львівської Громади Вол. Навроцького, в ній показано, що за Польщі Україні велося краще, ніж під Росією. Проте Навроцький у відписі орієнтовно від 7–12 квітня н. ст. став на захист Куліша, резонно зауваживши:

«Чим же заслужили собі москалі на більшу симпатію в нас від поляків, – чи тим, що москалі можуть вивозити на Сибір українських патріотів і в річі [справді. – *Є. Н.*] вивозять, а поляки не можуть і не вивозять? Чи тим, що москалі можуть заказати писати по-українськи – і заказують, – а поляки не заказують, бо не можуть? А що Куліш пише, що нам було ліпше навіть за їзуйського Жигимонта III, як нині під Москвою, – то ж не істинна правда?»

При цьому, за спостереженням Навроцького, Куліш «не показує найменшої симпатії до поляків»²¹⁸. Зауваження щодо польського короля (у 1587–1632 рр.), за якого відбулася Берестейська унія і дійшло до перших козацьких воєн, стосувалося до риторичного запитання Кулішевого:

²¹⁶ Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. – Ф. 11. – № 4347/284. – Арк. 1. Див. також: Федорук О. З історії першої публікації поеми Тараса Шевченка «Великий льох» // Київська старовина. – 1999. – № 2. – С. 112–121.

²¹⁷ <Куліш П.> Гадки при святкуванні осьмих роковин Шевченкової смерті // Правда. – 1869. – № 12. – С. 110.

²¹⁸ Студинський К. Слідами Куліша. – С. 266–267, 276–278.

«Чи не гірше ж оце пригнічено Україну нашого часу, ніж за короля Жигимонта III і його їзуїтів? Тоді хоч слово *Україна* зоставалось на волі, а тепер і назвати себе офіційально і печатно не можна українцеві інше, як *человеком русским* або жителем такої й такої губернії. Назву *Русь* розкинула Москва на всю Московщину, а історію України і її словесности нехтує по школах яко видумку або річ нікчемну»²¹⁹.

Сповнений образи й гніву на царських урядовців та гіркого відчуття од цькування його в шовіністичній пресі М. Каткова й І. Аксакова, Куліш у 1868–1869 рр. заповзявся чи не найрізкіше у своєму житті (за війнятком хіба що згодом 1882 р.) виступати проти російського самодержавства як гнобителя України. З-під його пера вийшли публіцистичні та художні твори, пройняті рішучим протестом проти колоніальної політики Москви/Петербурга щодо України і в минулому, й у тогочасній дійсності: статті «Герценів “Дзвін”», «Гадки при святкованню осьмих роковин Шевченкової смерти», вірші «Три брати», «Двоглава курка», «Серпанкова мантия», «вертепна містерія» «Іродова морока». Проти літературно-рознавчих, популярно-історичних, фольклористично-етнографічних та публіцистичних публікацій Куліша в «Основі» його подібні виступи у «Правді» мають акцентованіший національно-демократичний характер: письменник дав волю тим почуттям і переконанням, що їх не міг виявити сповна у підцензурній пресі Російської імперії.

Понад два десятиліття – від початку царювання Олександра II (1855 р.), який провів ряд ліберальних реформ, і до кінця 70-х років – Куліш сподівався, що в складі Російської імперії український народ здобуде-таки право на власний національно-культурний розвиток. З огляду на це до польських революційно-визвольних змагань (надто ж повстання 1863–1864 рр.) він ставився загалом негативно, убачавши в потугах до відновлення Польської держави у ягеллонських кордонах («від моря до моря») певну загрозу для вільного, самобутнього розвитку українського народу й особливо побоюючись, що польський радикалізм викличе репресивні заходи з боку царської влади щодо молодого українофільського руху. В листі 1863 р. до редакції журналу «Мета», що його редагував і видавав К. Климкович, Куліш бідкався:

«Божевільні ляшки начинили колоту, а дурні голови думають, що й наш брат хоче йти слідом за ними. А нам коли б тільки писати про Божу правду, то більш нічого не треба. Нехай хто хоче воює й руйнує, а нам треба пахати та сіяти, бо лежить наша рідна земля великим перелогом. От же не ймуть віри, що в нас на думці нема нічого людського і знай коверзують усякі каверзи»²²⁰.

Справді, протягом 60-х років російські великодержавники, особливо М. Катков, у пресі цькували українофільство як польську інтригу та лементували, що українці можуть піти шляхом поляків, які виборювали втрачену державну незалежність. Тим-то у 60-х – на початку 70-х років Куліш постійно й усіяко відмежовував український національний рух обабіч кордону від польського (стаття-лист «Полякам об украинцах» в «Основі»: 1862. – № 2). Виявляючи при кожній нагоді жвавий інтерес до польської літератури, історії та археографії, він у листі від 23 лютого 1863 р. наставляв О. Кониського, засланоного царизмом у Вологду, «між таких же бідолах-поляків»:

²¹⁹ <Куліш П.> Гадки при святкованню осьмих роковин Шевченкової смерти // Правда. – 1869. – № 12. – С. 111.

²²⁰ Студинський К. Слідами Куліша. – С. 261.

«От добре, що потрапили Ви на поляків. Навчіться від них польської мови гарненько: колись дуже та й дуже Вам здасться. То ж таки мова мовою, а то й історії польської треба Вам від них учитись. Ми великі обскуранти щодо польської історії. Тим ми і в своїх рідних діях дуже кульгаємо. А найбільш дивно мені бачити людей, що працюють над рідною або над московською старовиною, не тямлючи ні польської мови, ні польської історії. Таке ж наша історія – тільки епізод польської <...>», –

зауважив він, з остороги на можливу перлюстрацію листа давши знати, що не абсолютизує української історії. Діставши відпис Кониського, який, певне, сповіщав про політичні інспірації з боку його польського оточення, Куліш у листі від 25 березня 1863 р. відразу ж заявив, що виступає проти політичного союзу з поляками, особливо тому, що вважає їх за екстремістів, схильних «колотити всім світом», а їхній радикалізм – за «дурощі»:

«Люблю я дуже їх історію і мову, а проте не піддався би їм і на тиждень, – не то піддатись, та й не потоваришив би ні на яке політичне діло. Безумні глави, та й годі! А що впирають вони Вам у голову про книжки, буцім би тепер такий час, що треба хapatись за діло, а не за книжку, – то се нікчемна фраза. Поки доживеш сам до діла, треба взнати, як його люде по всьому світу робили»²²¹.

Єднання українців з поляками – чи то на Наддніпрянщині, чи то в Галичині, – на Кулішеве переконання, завдало б непоправної шкоди національно-культурному відродженню України, бо скомпрометувало б українців перед російським самодержавством і ще дужче посилило б царські репресії. Тож у настановах галицьким «русинам» він наголошував на потребі відкрито декларованої протидії полякам у Східній Галичині. Так, в одному з листів 1870 р. до Вол. Барвінського наставляв галичан:

«Проти ляхів так треба виступати, як я сказав колись:

<...> з ляхами в нас до суду
Єднання не буде.
Поки Рось зоветься Россю,
Дніпро в море ллється,
Поти серце українське
З лядським не зіллється»²²².

Своїх молодих галицьких прибічників Куліш тоді, за словами І. Франка, «рішуче застерігав від союзу з польською шляхтою» [28; 203].

До самих же галицьких поляків Куліш у «Правді» 1868 р. (в передмові до свого перекладу «Топір-гори» Т.-А. Олізаровського) звертався з такими доброзичливими словами:

«Ми не говоримо: “умри, ляше, а ми житимем”; ми тільки просимо: “посунься, ляше, бо нам у нашій домівці часом ніде буває сісти”. Нехай усяка нація живе і цвіте своїми силами. Радіти нам усякому життю й цвіту без нашої шкоди, аби кожне жило й брало силу з свого, не з чужого ґрунту»²²³.

²²¹ Нова Україна. – 1923. – № 11. – С. 158–159.

²²² Записки НТШ. – 1898. – Т. 26. – С. 11–12 (Misc.). Перед першим із зацитованих рядків Куліш спочатку написав, а потім закреслив: «до суду із шляхетством». У листі він дещо змінив рядки зі своєї поеми «Кумейки (1637)», вміщеної у «Досвітках»: «до суду із шляхетством / В нас згоди не буде»; «З панським не живеється».

²²³ <Куліш П.> Слово од редакції // Правда. – 1868. – № 26. – 15 лип. – С. 310.

Останнім застереженням письменник висловився не проти освоєння інонаціональних культур, а проти експлуатації могутнішою, панівною нацією інтелектуальних сил нації слабшої, обмеженої у правах (властиво, проти полонізації українців). Урешті-решт він мав на меті не витіснення поляків зі Східної Галичини, а урівноправнення з ними корінного населення – українців.

Куліш був ініціатором створення фонду на підтримку наукової, літературної, театральної, освітньої та видавничої діяльності української інтелігенції в Галичині, впровадження народної мови у церковну практику. Для заснування «народної скрині» він давав гроші Партицькому, Вахнянинові, Подолинському, але потім звинувачував їх у марнотратстві. Проте з ідеєю «прискриночка», який «буде новою основиною фонду на піддержку української інтелігенції», Куліш знову виступив у травні 1871 р., звернувшись цим разом до Олександра, Володимира та Осипа Барвінських. Передавши Олександрові певну суму грошей, він пропонував додати до неї кошти, що їх їм удасться виручити з продажу «Євангелії» та «Псалтиря» (з поверненням йому витрат на друкування цих книжок). Право розпоряджатися цими грошми «на народне діло» надавав усім братам шляхом консенсусу; якщо ж вони думатимуть нарізно про фінансування якоїсь справи, то залишав за собою право остаточного рішення²²⁴.

Після того як на початку 1867 р. професор кафедри руської (української) філології Львівського університету Я. Головацький емігрував до Російської імперії, його місце стало вакантним, а поки що доцентом-суплентом (заступником завідувача) кафедри призначили з 5 червня н. ст. доктора філософії Омеляна Огоновського. 1870 року Ол. Барвінський виступив посередником у переговорах з Кулішем щодо його можливого обійняття цієї кафедри. Вважавши, що «професура – діло спасенне», Куліш, однак, не хапався за цю можливість, а розмірковував і ставив три умови: персональна надбавка йому до платні як «незвичайній особі»; гарантована виплата певної суми на випадок, як кафедру закриють або зміниться влада у місті; надання йому Львівським університетом наперед ступеня доктора, як це зробив свого часу Київський університет Костомарову, запрошуючи його на кафедру історії (лист Куліша до Ол. Барвінського від 23 вересня н. ст. 1870 р. з Венеції)²²⁵. Остання умова була, певно, найважливіша для Куліша: він дуже хотів мати злосчасний докторський диплом, що його ніяк не міг здобути в Росії і який давав би йому змогу викладати, як зміниться ситуація, і в російських університетах. Мабуть, такі умови були неприйнятні, бо якогось дальшого розвитку пропозиція не набула. Щоправда, наприкінці того самого року, 1 грудня н. ст., Навроцький у листі до Бучинського пропонував:

«Довідайся через Ратая, чи не схотів би Нечуй обняти у нас ві Львові катедри руської літератури, – або, може, инчий українець, в літературі знаний; точиться тепер справа обсадження сталого сеї катедри, – і питалися у нас; коли б не найшовся звідам хто, то дали б Свенціцькому!»²²⁶

Йшлося про українського та польського письменника Павлина Свенціцького. Та навряд щоб Бучинський вийшов на спілкування з Кулішем. Зрештою, і потреба

²²⁴ Листи до Ол. Барвінського від 2-го і 15 травня н. ст. 1871 р. (*Барвінський О.* Споми́ни з мого життя. – С. 163, 165), до В. Барвінського від 12-го і 21 травня н. ст. 1871 р. та уривок з якогось тодішнього листа до нього (Киевская старина. – 1898. – Кн. 10. – С. 106–107, 110, 112).

²²⁵ Записки НТШ. – 1898. – Т. 26. – С. 6–7 (Misc.). Див. також Кулішевого листа від 16 жовтня (н. ст.) 1870 р.: *Барвінський О.* Споми́ни з мого життя. – С. 159.

²²⁶ *Студинський К.* Галичина й Україна в листуванні 1862–1884 рр. – С. 417.

в цьому відпала, бо з 3 грудня н. ст. 1870 р. посаду професора кафедри української мови та літератури Львівського університету посів на сталє О. Огоновський. Пізніше, за повідомленням Навроцького в листі до Бучинського в лютому 1872 р., не хто інший, як редактор «Основи» Юліян Лавровський сподівався з допомогою князя Сапіги домогтися в цесаря відкриття у Краківському університеті кафедри української мови та літератури і «покликати (на що ся Сапіга теж годить) Куліша на сю катедру. Розходить ся лиш о те, що Куліш, певно, ся того не прийме. Лавровський хотів в тім ділі бути у Куліша у Відні, так Куліша там нема»²²⁷. Згодна, перша пропозиція Кулішеві посісти кафедру у Львівському університеті також виходила від Ю. Лавровського.

І. Франко визнавав:

«В истории умственного и национального развития Галицкой Руси в 60-х и первой половине 70-х годов, П. А. Кулиш играл большую роль; его влияние было громадное и сделалось одним из твёрдых оснований так называемой народной, или украинофильской, партии в Галичине»²²⁸.

В історію української соборности Куліш увійшов як «перший апостол єднання галичан з наддніпрянцями для спільної культурно-національної роботи», як «предтеча» в цьому плані О. Кониського, В. Антоновича, М. Драгоманова і М. Грушевського²²⁹.

У листі до І. Хильчевського від 5 червня 1871 р. з Піддубня Куліш сповіщав, що повернувся з-за кордону додому, а в листі від 8 червня 1871 р. – що захопився задумом викупити Мотронівку²³⁰. Водночас за посередництвом того-таки Хильчевського та свого повірника Михайла Імшенецького пробував купити в позику ґрунт у Києві, щоб збудувати тут будинок²³¹. Тим часом придбав коло Піддубня ліс і з кінця вересня – протягом жовтня 1871 р. його впорядковував, мавши у своєму розпорядженні 20–30 солдат (листи від 8 червня, 27 вересня, 1 листопада 1871 р.)²³².

²²⁷ Там само. – С. 434.

²²⁸ Мирон <Франко І.>. Переписка Кулиша с Володимиром Барвинским в первой половине 1871 г. // Киевская старина. – 1898. – Кн. 10. – С. 83–84.

²²⁹ Коруба М. Зв'язки В. Антоновича з Галичиною // Україна. – 1928. – Кн. 5. – С. 38.

²³⁰ Киевская старина. – 1898. – Кн. 1. – С. 102, 103. Задум придбати Мотронівку виник у подружжя Кулішів давно: ще в листі від 29 грудня 1859 р. до Вікт. Білозерського Куліш пропонував йому здійснити з Вас. Білозерським між собою поділ хутора і сказати, на яких умовах Мотронівка могла б перейти у власність Олександри Михайлівни; див. також листи від 2 листопада 1859 р. і 14 березня 1867 р. (ЛЛ. – Ф. 18. – № 110). Про бажання придбати Мотронівку писав Куліш і до Олександра Білозерського 12 лютого 1868 р. (ІР НБУВ. – Ф. І. – № 28917).

Принагідно зазначу, що Кулішів лист до І. Пулюя, у публікації якого стоїть раніша авторська дата «Мая 29 ст. ст. 1871», із Пулюєвим зазначенням (згодна) місця написання «Мотронівка», судячи з його змісту («Хоч і не відписую іноді Вам, то вибачайте: вельми ніколи!»), не міг бути написаний цього числа, а, правдоподібно, пізніше – 1872-го чи 1873 р. з Мотронівки або й навіть 1874 р. з Петербурга – пор.: «<...> пишете про запомогу. <...> Пришлю Вам 100 рублів» (лист від 17 «мая» 1874 р. з Петербурга); «Посилаю Вам <...> 100 рублів у позику; тільки прошу якраз так вернути довг, як приобіцяли в листі Вашім <...>» (лист нібито від «Мая 29 ст. ст. 1871») [Л. О. Куліш: (Матеріяли і розвідки). – Ч. 2. – С. 10, 16].

²³¹ Див. листи до І. Хильчевського від 19 липня 1871 р. з Піддубня та ще один недатований, за змістом – десь того самого часу (ІР НБУВ. – Ф. III. – № 16705, 16706).

²³² Киевская старина. – 1898. – Кн. 1. – С. 103–105.

У листі від 4 лютого 1872 р. до І. Хильчевського Куліш знову повідомляв, що вже кілька років хоче придбати мотронівський хутір, який складається із садиби з великим, зручним для мешкання будинком і 130 десятинами довкрузь, і що власник нарешті вирішив продати цей маєток. При цьому Куліш досить нетактовно переконував давнього друга й кума позичити йому грошей на придбання Мотронівки:

«Не говоря о доброжелательстве твоём ко мне, в твоих интересах следует помогать мне достигнуть обеспеченного землёю положения; ибо, по закону вероятности, я проживу больше твоего [Куліш був на десять років молодший. – С. Н.] и никто, кроме меня, не способен озаботиться судьбою детей твоих [Хильчевський мав восьмеро дітей. – С. Н.]. Если же мы оба созданы Мафусаилами, то лучше иметь имущего, нежели неимущего друга»²³³.

Хильчевський обгрунтовано відмовив²³⁴. Та й Доля судила їм інакший вік, ніж сподівався Куліш: Хильчевський пережив його майже на два роки²³⁵.

До початку липня 1872 р. Куліш займався господарськими справами на хуторі, потім виїздив до Берліна та Наумбурга на р. Зале (поблизу Ляйпцига) для дальшого видавання біблійних книг²³⁶. По дорозі на початку другої декади липня на кілька днів зупинився у Львові, але народовців унікав, зустрівся тільки з М. Диметом і В. Барвінським (у видавничих справах). В. Навроцький інформував М. Бучинського в листі від 26 липня н. ст. 1872 р. зі Львова:

«Був тут Куліш два чи три дни “incognito”; ніхто его не видів, тільки Барвінський і Димет. Один тільки профан – Микола Січинський заглянув го в Димета і нам розказав. Поїхав дальше. Навіть з Федьковичем не був цікавий запізнатись, хоч мав легку спосібність на улиці»²³⁷.

Від липня (н. ст.) 1872 р. до кінця вересня (н. ст.) 1873-го Юрій Федькович працював у львівській «Просвіті» редактором популярних книжок для народу²³⁸.

У пруському містечку Наумбурзі, де життя і друк були дешевші, ніж у Ляйпцизі та Відні, Куліш збирався «печатати» «цілу Біблію» (лист до І. Пулюя від 1 серпня н. ст. 1872 р.) – у тій самій друкарні Готфрида Пеца, що в ній 1859 р. видрукувано «Новые стихотворения Пушкина и Шевченки». Проте на початку серпня у зв'язку з несподіваною хворобою дружини змушений був повернутися додому; по дорозі заїхав до Варшави для переговорів із Василем Білозерським щодо спадкових справ родини Білозерських²³⁹. Відтак залишався на хуторі.

Нездійснена спроба видати в Наумбурзі усю Біблію, по суті, завершила весь попередній період Кулішевої життєдіяльності, домінантою якого була інтенсивна

²³³ Там само. – С. 108–109.

²³⁴ Див. Кулішевого листа до нього від 15 лютого 1872 р.: Там само. – С. 109.

²³⁵ Помер 9/21 січня 1899 р., див.: *И. Ф. Хильчевский: (Некролог) // Там само. – 1899. – Кн. 2. – С. 87.*

²³⁶ Див.: листи до І. Хильчевського від 15 червня ст. ст. з Піддубня, 1 серпня н. ст. 1872 р. з Наумбурга (Там само. – 1898. – Кн. 1. – С. 112–114); лист до В. Тарновського-молодшого від 21 червня 1872 р. з Піддубня (Там само. – 1899. – Кн. 1. – С. 86).

²³⁷ *Студинський К.* Галичина й Україна в листуванні 1862–1884 рр. – С. 440. Див. також листа від 28 липня н. ст. 1872 р. (Там само. – С. 441).

²³⁸ *Юрійчуж М. І., Івашкевич З. А.* Юрій Федькович: Семінарій. – К., 1981. – С. 126–128.

²³⁹ Див.: листи до І. Хильчевського від 1 серпня н. ст. 1872 р. з Наумбурга, 10 серпня ст. ст. 1872 р. з Піддубня (Киевская старина. – 1898. – Кн. 1. – С. 112–114); лист до І. Пулюя від 1 серпня н. ст. 1872 р. з Наумбурга [*П. О. Куліш: (Матеріяли і розвідки). – Ч. 2. – С. 13–14.*]

робота над біблійними перекладами. Точніше кажучи, завершила без належного завершення, бо логічно цей період мав би закінчитися окремим виданням повного перекладу Святого Письма. Проте цього не сталося. Дальший несподіваний поворот подій у Мотронівці, що спричинився до гострої боротьби в родині Білозерських за хутірну спадщину, змусив Куліша зосередити зусилля й кошти «на мотронівському напрямку». Припинивши розпочате друкування Біблії, письменник до нього вже не повертався, хоча в листі від 6 липня 1873 р. до Ол. Барвінського ще зондував, чи міг би хтось із галичан зайнятися видаванням, за його гроші, перекладу Святого Письма в Німеччині²⁴⁰, передоручав також справу Пулюєві або Драгоманову, щоправда, пов'язану лише з опублікуванням Нового Заповіту, до того ж їхнім коштом.

Друга половина 60-х років стала для Куліша *завершенням усього попереднього етапу творчості*. Виявом цього були твори, що розвивали його вже *традиційне літературне обличчя національно-патріотичного письменника-романтика* («Жизнь Куліша», «Продова морока», «Три брати», переробка поеми Т.-А. Олізаровського «Топір-гора» та передмова до неї, «Остап Вересай. Сокиринський кобзар», «Герценів “Дзвін”», «Гадки при святкованню осьмих роковин Шевченкової смерті», «Нарис історії словесности русько-української» тощо). Водночас у тих роках він далі напрацьовував матеріали для дослідження козаччини, поки що відкладеного у зв'язку із започаткованим уже тоді *новим напрямком його літературної діяльності – перекладанням Біблії* (нова творча іпостась – Павло Ратай).

Вельми напружений період 1867–1872 рр., повний самовідданої праці Куліша і його складних видавничих, творчих та особистих стосунків із молодими галичанами, мав неоднозначні наслідки для його дальшої діяльності і дав нерівноцінні плоди: найкращими з написаного тоді залишаються публіцистичні та історико-літературні статті, близькі до них листи, окремі художні твори («Продова морока», «Хуторянка», «Три брати»), віршовані переклади біблійних книг («Іов», «Псалтир»). Важливе значення для розвитку української культури мав спільний з Пулюєм переклад Євангелії та Нового Заповіту в цілому. Попри всілякі драматичні внутрішньоредакційні непорозуміння та незгоди з народовцями щодо видавання «Правди», годі переоцінити вагомий внесок Куліша в цей перший галицький часопис, що за авторою й поширенням (хоч іще незначним) мав загально-український характер. Та все-таки головної своєї мети – видання повного українського перекладу Біблії – Куліш тоді ще не досяг. Ба більше, переважний масив його тодішніх тривалих і копітких напрацювань пропав марно, бо згодом він зопалу спалив переклад Старого Заповіту.

Залишається втішатися хіба що тим, що роки, вперто просиджені над перекладанням Біблії українською мовою, не минули даремно для творчого розвитку Куліша як українського письменника: ретельно добираючи питомі українські відповідники до біблійної лексики і фразеології, він пропускав через свою літературну свідомість масу українських слів, висловів та синтаксичних конструкцій, а отже, вправлявся у думанні й віршуванні рідною мовою. Завдяки здійснюваному українському перекладові Біблії, присутність української мови у Кулішеві свідомості значно зросла. Це заклало тривку основу для розквіту в нього різножанрової української творчості у 80–90-х роках.

²⁴⁰ Барвінський О. Споми́ни з мого життя. – С. 167.

**VII. У поставі історика та історіософа.
Перегляд вартощів і зміна поглядів:
од козакофільства до царєфільства,
від демократизму до монархізму
(осінь 1872 р. – весна 1880 р.)**

По смерті восени 1872 р. Віктора Білозерського, який володів Мотронівкою, виявилось, що поділ хутірною маєтку Білозерських між живими чотирма братами і трьома сестрами зроблено неправильно, тож треба його поділити заново¹. Це ускладнило для Кулішів придбання Мотронівки.

Олександра Михайлівна була з багатодітної сім'ї: Михайло і Мотрона Білозерські мали дев'ятеро дітей – шестеро синів і трое доньок. У 40–50-х роках, поки жила мати й діти були порівняно молоді, брати й сестри переважно допомагали одне одному, проте по смерті матері (21 травня 1857 р.) виникли майнові суперечки між рідними братами Віктором та Миколою Білозерськими², а в 70-х роках чвари за материзну загострилися між усіма живими братами й сестрами. З-поміж них Куліші зберегли добрі родинні стосунки тільки з Надією Михайлівною (у заміжжі Забіла).

Ще як Куліші володіли Піддубнем, трапився конфлікт на побутовій основі з Іваном Білозерським. Купуючи з дружиною гай (так званий Рай) у її брата Олександра Білозерського, Куліш заручився обіцянкою І. Білозерського, що той продасть їм і старе дворище в Оленівці, відділене від гаю річкою. Проте І. Білозерський слова не дотримав, на що по роках скаржився Куліш Марусі Вовк-Карачевській у листі від 7 липня 1892 р., шкодуючи, що не вдалося придбати вигідно розташований маєток:

«<...> проклятуший геній України не схотів, щоб я осівся на працю в такому любому затишку. З'являються в нашому хуторі Піддубні двоє грубіян-гостей (sic) Іван Білозерський і Бенехватович Антонович; вони ясують, що Іван обіцянку дав першому Бенехватовичу, розсрочивши плату на 20 років <...>»

(а врешті продав за безцінок іншим)³. Про інцидент з І. Білозерським та В. Антоновичем Куліш згадав і в листі до М. Драгоманова від 28 січня 1893 р.:

«<...> я ж із усіма єднався, єднався аж надто широко, покіль такі люде, як Боніфатович Антонович та Іван Білозірець (ім'я ж таким людам – легіон), мало того, що клеветали на м'я та й поза плечима, та прибули до мене (Боніфатович та Іван) й на хутір (у Піддубень), щоб мені плюнути в вічі при моїй Ганні (а як плюнути, се довга річ про сей лист). І такі вчинки зоставляв я, ради єднання, – бачите, як довго, не виявлюючи навіть листовно, не то що печатно, перед письменним світом...»⁴

¹ Див. примітку редакції до Кулішевих листів до І. Хильчевського за жовтень 1872 р. – серпень 1873 р.: Киевская старина. – 1898. – Кн. 1. – С. 115.

² Див. Кулішевого листа до Вікт. Білозерського від 2 листопада 1859 р.: ЦЛ. – Ф. 18. – № 110.

³ Червоний шлях. – 1925. – № 8. – С. 194.

⁴ Лотоцький О. П. О. Куліш та М. П. Драгоманов у їх листуванні. – С. 9. Про сей лист – для цього листа (прийменник *про* вжито у діалектному значенні *для*, як не раз трапляється у Куліша).

На хутір Піддубень іще 8-9-річними дітьми привозили із Зорога доньок Надії Михайлівни і Матвія Симонова – Лесю і молодшу на рік Галю. Їм особливо запам'яталася Кулішева прив'язаність до котів:

- «Дядя» «часто рисовал своих любимцев в разных позах. Я так и вижу Дядю, идущего из своего кабинета в зелёном суконном халате и несущим закутанного любимца – кота Сенеку. Мы уже по лицу видим, что будет нам интересная сказочка, в которой говорится о мудрости кота Сенеки»⁵;
- «Мы нянчились с котами, которых и Дядя очень любил, и мне и теперь представляется, как он пишет в халате, а из рукава выглядывает мордочка серенькой кошечки под названием «Благородие»⁶.

За спогадами Лесі, дядя мав друзів у всіх породах домашніх тварин; він також любив дерева, дбайливо доглядав їх. Сестри любили його слухати – він гарно розповідав, не раз імпровізував їм казки. Писав або сидючи за столом, або стоячи за конторкою; тітка грала на фісгармонії, а дядя на флейті. Коли Леся із сестрою жила в Кулішів найдовше – зо два роки, саме тоді подружжя перейшло з Піддубня до Мотронівки. Якщо у Піддубні все було новеньке, руками Кулішів збудоване й посаджене, то в Мотронівці – усе старе й просторе, та Куліш дивився на це з любов'ю, бо тут кожен куток був повен споминів...

Піддубень Куліш продав навесні 1873 р. і перебрався разом із дружиною до Мотронівки в колишню садибу Білозерських⁷, яку відкупив на жінчине ім'я від її братів разом із частиною належних їм земель⁸. Хоча мотронівський хутір був у занедбаному стані, Куліш, придбавши його нарешті, відчув поліпшення самопочуття і приплив сил. 25 «цвітня» 1873 р. він із приємністю повідомляв Ол. Барвінського:

«Здоров'є моє від господарства получало, <...> встаючи разом із сонцем, не знаю, як болить голова, або живіт, або що-небудь. Роблю за десятох і їм за двох, а сплю так, що за мій сон инший цар оддав би півцарства»⁹.

Тим часом задумані й уже розпочаті історичні дослідження вимагали опрацювання петербурзьких архівів. Додатковим поштовхом до перебування письменника в Петербурзі стало несподіване ускладнення хутірного життя подружжя Кулішів улітку 1873 р.: на маєток Олександри Михайлівни запертендував її молодший брат Микола Білозерський. Це спонукало письменника в серпні 1873 р. знову податися до Петербурга на заробітки. Ще торішньої осені він досить самовпевнено заявляв у листі до І. Хильчевського:

«Действительно, я не напрасно расправлю крылья для полёта в Петербург. Там такие люди нужны, какие бы партии не боролись между собою. Работники всегда нужны, что бы ни соиздалось или разрушалось»¹⁰.

⁵ Леся <Слинько О. М.>. Воспоминание о дяде П. А. Кулише. – ІР НБУВ. – Ф. І. – № 28591. Кота на кличку Сенека мали Куліші в Піддубні ще 1864 р. (див. Кулішевого листа до дружини від 23 березня 1864 р. з Петербурга: Там само. – № 28810).

⁶ Галя <Половина Ганна М.>. Воспоминание о моём дяде П. А. Кулише. – Там само. – № 28590.

⁷ Див. листи до І. Пулюя від 20 «цвітня» 1873 р. [І. О. Куліш: (Матеріали і розвідки). – Ч. 2. – С. 15] і Ол. Барвінського від 25 «цвітня» 1873 р. (Барвінський О. Спомини з мого життя. – С. 166).

⁸ Н. Ш<угу>ров. У могил П. А. Кулиша и В. М. Белозерского // Киевская старина. – 1899. – Кн. 9. – С. 359–360.

⁹ Барвінський О. Спомини з мого життя. – С. 166.

¹⁰ ІР НБУВ. – Ф. ІІІ. – № 16707. Що це лист із вересня-жовтня 1872 р., видно з Кулішевих листів до Хильчевського від 4 вересня 1872 р. (Киевская старина. – 1898. – Кн. 1. – С. 115) і від 25 жовтня 1872 р. (ІР НБУВ. – Ф. ІІІ. – № 16709).

Куліш знову, як і в середині 60-х, був готовий працювати для заробітку і знав собі ціну. Проте ні тоді, ні тепер він аж ніяк не ставав звичайнісіньким роботягою, зайнятим лише сумлінним виконанням дорученої справи і байдужим до її політичного змісту.

По дорозі до Петербурга Куліш у листі до І. Хильчевського від 11 серпня 1873 р. повідомляв, що Микола Білозерський, якому брати передали ним усі документи на спадщину, щоб керуватись, як писати і які метрики додавати, залишив ці папери в себе, а тим часом домігся у Чернігові володіння усім маєтком і виганяв сестру з хати з допомогою поліції, через що він (Куліш) змушений шукати у столиці захисту у впливових осіб. А 18 серпня сповіщав уже втішну новину: «І про мою пані дехто напише у Чернигов, щоб її не займала поліція в Мотроновці». У листах від 14 і 24 листопада 1873 р. інформував, що Василь Білозерський як миротворець улаштував у Мотронівці справи так, що тепер Олександра Михайлівна забезпечена шматком хліба; сам же Куліш надіслав їй частину грошей, потрібних на відшкодування сестрі (Любові Михайлівні або Надії Михайлівні) її частки, «на удовлетворение гадких претензий Николая» і на сплату боргів Віктора Білозерського¹¹.

Мик. Мих. Білозерський ретельно збирав матеріали до життєпису Куліша, зокрема такі, що не вигідно насвітлювали письменника в побуті. У цих записках він стисло виклав по роках динаміку їхніх стосунків – у нотатці під назвою «Мои отнош^{ения} к К^{ули}ш^у»:

- «1. До 1850. Я его как человек не знаю.
2. 1850: – узнаю и расхожусь; то же и с нею [рідною сестрою, Олександрою Куліш. – Є. Н.].
3. 1850–3. В душе каюсь и мучусь.
4. 1853–1860: Мир и поклонение.
5. 1860–1862. Холодность и сдержанность.
6. 1862–3. <...> сближение.
7. 1863–9. Разрывы, <...> недоразумение.
8. 1869–1872. [нерозбірливе. – Є. Н.]
9. 1872–4. Разрыв окончат^{ельный}, судеб^{ные} дела.
10. 1874–1880 – свидания с разговорами в Мотрон^{овке}.
11. 1880–1890. Полный разрыв; <...> вражда <...>»¹².

М. М. Білозерський також згадував:

«<...> Н. Н. Заб^{ила}, сильно не любивший К^{ули}ш^а, шутя, говор^{ил} мне: “Ну, счастье наше, что К^{улиш} не сделался и гетьманом, а то – первым делом его было бы меня с Вами повесить”»¹³.

Микола Забіла, шлюбний чоловік Надії Михайлівни з Білозерських, натякав на жандармське звинувачення Куліша в тому, що він хотів стати гетьманом України.

¹¹ Киевская старина. – 1898. – Кн. 1. – С. 115–117, 119–120.

¹² ІР НБУВ. – Ф. І. – № 25743. – Арк. 207.

¹³ Там само. – Арк. 132 зв. А. Кримський, якому вдова М. М. Білозерського (1833–1896) передала чоловіків архів, зазначив, що в ньому «найінтересніша, аж до пікантності» є папка про Куліша, якого «покійник сильно не любив, але знав його дуже близько і поставив собі довголітню мету: збирати про Куліша всяку звістку, всяку дрібну дрібницю. <...> Для того, хто писатиме Кулішеву біографію, оця Мик. Білозерського пачка про Куліша дасть незвичайно багачько, тільки ж доведеться все те перепускати крізь призму дуже-дуже суворой критики» (Кримський А. Ю. До етнографії Чернігівщини. II. Дещо про рукописи Миколи Білозерського // Твори: В 5 т. – К., 1973. – Т. 3. – С. 466–467).

Родинні чвари Білозерських за спадщину відвертали письменника від творчої та історико-дослідницької праці, а фінансова скрута, пов'язана з придбанням Мотронівки та задоволенням майнових домагань родини Білозерських, змусила відкладати друкування Біблії, яке він уже було розпочав у Наумбурзі. Якщо Кулішеві листи до Хильчевського 1871–1872 рр. виявляють душевний спокій, повне надій обмірковування побутових планів, то листи з серпня 1873 р. свідчать, що він був виведений з рівноваги несподіваним зазіханням Мик. Мих. Білозерського на Мотронівку, вже придбану Кулішами.

7 січня 1874 р. в Борзні помер добрий приятель подружжя Кулішів 34-річний Михайло Імшенецький, який різного часу обіймав посади повітового маршалка, мирового посередника, голови межової комісії. Куліш опублікував «Некролог» (Санкт-Петербургские ведомости. – 1874. – № 52. – 22 февр.), у якому привертають увагу два наголошені моменти щодо особи покійного: те, що «во всех этих должностях стремился он к правде», і те, що

«Имшенецкий совершал своё служебное поприще не без борьбы с теми личностями, которым имя “легион”, и эта борьба стоила ему не дёшево: он, не шадя, в пылу благородных усилий, ничего, расстроил, ради интересов общественной службы, и своё состояние, и своё здоровье»¹⁴.

Так сам Куліш уже внутрішньо готувався (швидше за все, ще неусвідомлено) до відчайдушної боротьби за «правду» (так, як він її розумів) проти усталених уявлень загалу.

У пошуках роботи Куліш пробував заручитися підтримкою Лева Жемчужникова і його брата Володимира Михайловича¹⁵, та врешті без будь-якої протекції звернувся до товариша міністра шляхів сполучення Миколи Селифонтова, котрий, як виявилось, знав його з чуток або з преси, а тому прийняв «дружески» і виявив сприяння, порадивши, поки міністр у від'їзді, познайомитися з начальником статистичного відділу Олексієм Головачовим, якому доручено сформувати особовий склад цього підрозділу¹⁶. Тож із 1 жовтня 1873 р. Куліш влаштувався у Міністерство шляхів сполучення, спочатку – до утвердження штатів – без платні (а тому мав змогу в січні та березні-квітні 1874 р. виїжджати до Мотронівки¹⁷), а з 1 травня 1874 р. був призначений старшим редактором тимчасового статистичного відділу – редагував відомчий «Журнал Министерства путей сообщения» (разом із Данилом Мордовцем, головним редактором залишався О. Головачов). 1 січня 1875 р. Куліша відрахували з цієї посади, залишивши позаштатним урядником міністерства (знов-таки без оплати); 31 липня 1875 р. його звільнено зі служби згідно з поданим проханням¹⁸.

Відразу ж із першого знайомства Куліш заприятелював з начальником статистичного відділу Олексієм Головачовим, російським публіцистом, своїм

¹⁴ Кулиш П. Некролог // Народная школа. – 1874. – № 4. – Апр. – С. 51–52.

¹⁵ Див. петербурзькі листи Куліша до Л. Жемчужникова від 23-го і 24 серпня 1873 р.: ШЛ. – Ф. 18. – № 106.

¹⁶ Див. Кулішевого листа до І. Хильчевського від 30 вересня 1873 р.: Киевская старина. – 1898. – Кн. 1. – С. 117.

¹⁷ Див. листи Куліша до І. Хильчевського від 30 вересня, 24 жовтня 1873 р., 1-го, 6 січня, 22 березня, 4 квітня 1874 р.: Там само. – С. 118, 121–123, 129.

¹⁸ Н. Ш<угу>ров. Сведения о П. А. Кулише... – С. 378.

ровесником, попервах бував у нього вдома ледь не щонеділі, вечеряв, захоплено відгукувався про нього в листах до І. Хильчевського, зокрема 9 грудня 1873 р. відзначив:

«Он любезнейший по природе господин, и семья у него самая симпатичная, так что между ними чувствуешь себя, как дома. Это напоминает мне времена плетнёвские»¹⁹.

У лютому – на початку березня 1874 р. в Петербурзі Куліш писав російською мовою «роман из современной жизни», як листовно інформував О. Гатцука 20 лютого 1874 р. («<...> начал писать, я пишу вот уж недели с две постоянно <...>»). З приводу розпочатого твору залишив у тому листі цікаве признання:

«А Вы, может быть, воображаете, что современная жизнь известна мне больше по книгам, чем из личного опыта? Ні, мій голубе! Я *много* жил головою, но гораздо больше сердцем, и надеюсь, что Вы это увидите из моего романа»²⁰.

Первісну назву – «Человек без сердца» – він невдовзі відкинув, затим що вона охоплювала не весь зміст, а до того ж не подобалася І. Хильчевському, і перейменував твір на «Марьян хутор». Узятися за поспішне написання роману (по пів друкованого аркуша на день) Куліша спонукало почасти заробітчанство – він сподівався на добрий гонорар, про що самовпевнено заявляв у листі до І. Хильчевського 8 березня 1874 р.: «Назвал я его [роман. – С. Н.] “Марьян хутор” и пишу к А<лександр> М<ихайлов>не, что мой хутор даст больше дохода, чем её Мотроновка». Перший том роману Куліш читав Головачову у його сімействі, той начебто був приємно вражений і навіть попередньо сказав свою позитивну думку Михайлові Стасюлевичу, редактору «Вестника Европы», у якому сам друкувався; тож Куліш передав рукопис для публікації у цьому журналі²¹. Можна здогадуватися, що дія твору якимось пов’язана з Мотронівкою, яку в листі від 8 квітня 1874 р. до О. Гатцука Куліш називав Мотрин, чи, по-російському, Матрин, хутір²² (звідси, мабуть, і назва роману: «Марьян хутор»). У листі до О. Гатцука від 23 лютого, писаному церковнослов’янською мовою, Куліш признавався, що сум настільки охопив його душу, що він не витерпів і написав «мемуар», власне, том перший, і аж тоді відчув душевне полегшення. Твором був дуже задоволений: «Роман, если сравнить с тем, что я писал прежде, вышел очень хорош, т. е. далеко лучше всего мною написанного» (до О. Гатцука 10 березня 1874 р.)²³. У мотронівському листі від 25 березня 1874 р. до київського міщанина Михайла Щербака Куліш зазначив, що задля цього автобіографічного і притім політико-історичного роману (певно, з часів свого приятелювання з кирило-мефодіївськими братчиками та одруження) навіть одклав на якийсь час написання задуманої праці «о церковной унии, на которую, – як зауважив, – я имею взгляд не-костомаровский». Почувався-бо єдиним, хто може донести до читачів правду про братчиків і політичний процес над ними:

¹⁹ Киевская старина. – 1898. – Кн. 1. – С. 121. Див. також листи від 30 вересня 1873 р., 6 січня і 4 квітня 1874 р.: Там само. – С. 117, 123, 130.

²⁰ П. О. Куліш: (Матеріяли і розвідки). – Ч. 1. – С. 58.

²¹ Див. Кулішеві листи до І. Хильчевського від 16-го, 28 лютого і 8 березня 1874 р.: Киевская старина. – 1898. – Кн. 1. – С. 127–128. Про О. Головачова як російського публіциста див.: Войналович Е. В., Кармазинская М. А. Головачёв Алексей А(н)дрианович // Русские писатели. 1800–1917: Биографический словарь. – М., 1989. – Т. 1. – С. 610–611.

²² П. О. Куліш: (Матеріяли і розвідки). – Ч. 1. – С. 64.

²³ Там само. – С. 58–60.

«Боюсь, что, увлѣвшись моим историч<еским> романом из времѣн 1846–1847 года, окажусь неспособным к отряхиванию пыли веков от хартий. Это сделают многие, а Нестором начала украинского вопроса могу быть один я. Первый том, заключающий в себе конец 1846 года, уже написан, и я, на досуге, обрабатываю его, что меня занимает довольно сильно»²⁴.

Та перша частина роману не справдила надій – М. Стасюлевич її відхилив. У листі до О. Гатцука від 21 березня 1874 р. розчарований Куліш висловив з цього приводу «успокоительные и возмутительные замечания», із яких видно, що причиною стали ідеологічні розходження, – помітне поправління українського письменника:

«Рассматривая восклицательные и вопросительные знаки синим карандашом на моей рукописи, я вижу, что разошёлся с редакцією “В<естника> Евр<опы>” в основных положениях. Я к удивлению, может быть, и Вашему, признаю status quo [наявне становище. – Є. Н.] религию, монархию и аристократизм. <...> Близорукая критика может признавать меня мистиком, консерватором, даже крепостником, тогда как я прогрессивнее всех их, этих разрушителей-реформаторов»²⁵, –

мав мужність він заявити перед лицем дальшого наступу модного, але, як показала історія, вкрай небезпечного для традиційних вартощів, руйнівного нігілізму.

Попервах Куліш шанував редакторську роботу в міністерстві й навіть у листуванні з галичанами (І. Пулюєм, Ол. Барвінським) намагався бути обережним, аби знову не дати привід начальству для запідозрення його у політичній неблагонадійності, а отже, для звільнення. У листі від 16 червня 1874 р. до Пулюя він виправдовувався за «комерсантський характер» одного з попередніх листів, що в ньому піклувався про передачу М. Драгоманову для розповсюдження 500 примірників «усіх чотирьох євангелистів» і загалом просив підготувати фінансовий звіт про віпро продаж видання «Євангелій»:

«Тут видаю журнал одного міністерства <...>, знов служу, хоч уже й не так добре, як у Варшаві. <...> Ви ж добре знаєте, які в нас люде брехливі. Знайдуться такі, що знов зроблять мене головою такої чи сякої партії, аби зіпхнути з місця, а свою людину туди втеревити. От і мусив я у своїм отвертім [відкритому. – Є. Н.] до Вас листі, котрого вимагали в мене люде, не знаючи Вашої адреси, писати так, щоб, коли до чого дійдеться, кожне бачило, що в мене тільки й думки, що про гроші».

Далі Куліш пояснював, чому для нього «небезпечно» не тільки відверто висловлюватися у листах до галичан, а й загалом мати з ними справи навіть літературного характеру:

«<...> бо коли ім'я мое фігурирує по Галичині чи між віденськими галичанами, то ворогам моїм і ворогам нашої словесности (чи то будуть ляхи, чи москалі) се буде вода на їх млинові колеса. Вони хоч і знатимуть, що чортма жодної партії української в Галичині, дак вдумують її, аби нашкодити чоловікові, що стоїть на видноті і ніби має якийсь вплив на українське питання. <...> Тільки що досяг ізнов запомоги на службі, а Галичина знов підмиває мене, мов річка кручу, – підмивають приятелі заодно з ворогами: бо не вважають ні на що, опріч власних своїх обставин», –

нарікав він²⁶.

²⁴ ІР НБУВ. – Ф. І. – № 29394.

²⁵ П. О. Куліш: (Матеріяли і розвідки). – Ч. 1. – С. 62–63.

²⁶ Там само. – Ч. 2. – С. 18–19. Попереднього, так званого відкритого, листа (недатованого, орієнтовно початку 1874 р.) див.: Там само. – С. 16.

Тим часом Куліш взяв участь у «третьому з'їзді російських археологів», що відбувся у Києві 2–16 серпня 1874 р. (серед його учасників були й фольклористи). На той час письменник по змозі долучався до фольклорно-видавничої справи. У 1870-х рр. у Петербурзі вийшли за редакцією Павла Чубинського «Труды этнографически-статистической экспедиции в Западнорусский край, снаряжённой Императорским русским географическим обществом», до першого, третього (1872), п'ятого (1874) і четвертого (1876) томів яких увійшло чимало фольклорних записів Куліша. 1873 р. він постачав фольклорно-етнографічними матеріалами Івана Рудченка²⁷, який потім умістив у своєму збірникові «Чумацкие народные песни» (Київ, 1874) й пісні з Кулішевого рукопису. Проте не це зумовило його участь в археологічному з'їзді.

Київський форум проходив в атмосфері посиленої усеєвропейської боротьби фольклористів проти фольклорних містифікацій. Півтора року перед тим М. Костомаров публічно довів, що «Дума-сказание о морском походе старшего князя-язычника в христианскую землю», яку опублікував Куліш у першому томі «Записок о Южной Руси» з подачі тодішнього редактора «Черниговских губернских ведомостей», поета й етнографа Олександра Шишацького-Ілліча, є підробкою:

«В драгоценном своём сочинении “Записки о Южной Руси” П. А. Кулиш поместил нечто вроде думы о походе князя-язычника в Царьград. <...> прославленное открытие надобно признать подделкою, может быть, того же Шишацкого-Иллича (в добросовестности г. Кулиша мы уверены, но ведь он сам не записал и не слышал его)»²⁸.

На початку 70-х років Костомаров, як бачимо, ще досить обережно спростовував свого давнього друга, проте й це не обійшлося без прикрих наслідків для їхніх дальших стосунків.

Куліш же у 50-х роках, будучи захопленим романтиком, оцінив цю думу дуже високо – як зразок поезії докозацької доби, гідний стояти поряд зі «Словом о полку Ігоревім»:

«Страшно подумать, сколько ещё и в наше время гибнет сокровищ народного духа по недостатку таких людей, как Шишацкий-Иллич! Открытием этого памятника южнорусской народной поэзии он сделал в её истории эпоху, и его заслуга не уступает заслуге графа Мусина-Пушкина, первого издателя “Слова о полку Игореве”»²⁹.

Услід за М. Костомаровим цю думу кваліфікували як підробку В. Антонович і М. Драгоманов у передмові до першого тому «Исторических песен малорусского народа» (Київ, 1874, цензурний дозвіл 10 серпня 1874 р.), вони говорили також про підробки народних дум і пісень у збірниках інших упорядників, особливо

²⁷ Див. Кулішевого листа до М. Драгоманова від 6 серпня 1875 р.: *Лотоцький О. П.* О. Куліш та М. П. Драгоманов у їх листуванні. – С. 4.

²⁸ *Костомаров Н.* Историческое значение южнорусского народного песенного творчества // *Беседа.* – 1872. – Кн. 12. – С. 33, 37.

²⁹ *Записки о Южной Руси* / Издал П. Кулиш. – Т. 1. – С. 171. Костомаров іще в рецензії на перший том «Записок о Южной Руси» засумнівався в автентичності цієї думи, проте Куліш тоді заперечував йому, зазначивши зокрема, що «записавший её, г. Шишацкий-Иллич, автор безобразных произведений на малороссийском языке, не мог возвыситься до такой живописной простоты, как, например, в уцелевших от искажения стихах: “Став Бог христианський бурю піднімати, / Та круглеє синє море із свого ложа вивертати” <...>» (*Кулиш П.* Воспоминания русского о польском археологе Константине Свидзинском. – С. 232).

І. Срезневського та А. Метлинського³⁰. Тим-то Куліш під час з'їзду археологів, за спогадами Олени Пчілки,

«шукав змоги прийти на яесь публічне українське зібрання, щоб почути відношення до нього українських громадян з приводу історичних пісень, що про них Драгоманов і Антонович говорили як про підроблені. В одну з субот під час з'їзду (суботи – це тоді призначений день київської громади) були многолюдні сходи, бо прийшло багато приїжджих українців. <...>

Зібрання на цей раз було у Драгоманових. Всі сиділи за столом за чаєм. Звичая прохати слова в громаді не було, хто хотів говорити – говорив. А Куліш проти наших, сказати б, правил, попрохав собі слова. Всі притихли. Куліш почав говорити про історичні пісні, як він їх збирав, записував і що тепер відшукують там багато підробленого.

“Так, на вашу думку – ми підроблювали. Наше покоління свідомо прикрашувало народні думи, але не з метою корисною, бо автори ж не підписували своїх імен, а пускали свою творчість анонімно, як народні думи. Отже, ми народові віддавали нашу творчість. Нам хотілось, щоб муза пригніченого народу стояла високо”. <...>

Ілюструючи своє і свого покоління ставлення до роботи, Куліш навів відому байку – міт про Пігмаліона й Галатею. “Ми, як той Пігмаліон, хотіли, щоб Україна була найкраща, як Галатея, і нічого не жалували для неї, все їй віддавали. Тепер прийшли молоді, які хочуть бачити дійсну Україну, з скальпелем у руці розкривають її, відшукують очі, серце й т. ін.; і побачивши прикраси, які ми надали з любови нашої великої, нас обвинувачують. Та чи ж можна нас винуватити? Хто хоче кинути камінь – хай кидає...”

Промова була добре складена, і зробила вона гарне вражіння. Після промови ніхто нічого не казав, але М. П. Старицький підійшов до Куліша і, сказавши кілька слів, стиснув йому руку. Куліш на якийсь час, самий короткий, ще залишився і пішов скоро з зібрання. Очевидно, тільки задля цієї промови він-то й прийшов³¹.

За своїм талантом Куліш був не тільки творцем, а й співтворцем, у ньому пульсувала редакторська жилка, і ледь чи не всі тексти, що потрапляли йому під руку та призначалися для друку – чи то фольклорні, чи то літературні, – він автоматично на свій розсуд удосконалював. Звідси його редакторське втручання у твори не тільки початківців, а й визнаних майстрів слова (як-от самого Шевченка), і навіть у класичну спадщину (тобто набуток тих, хто відійшов, – Котляревського, Квітки-Основ'яненка), а також у фольклорні тексти. До народнопоетичних підробок він завжди ставився з осудом, але вважав за допустиме редагувати фольклорні записи і вдаватися до контамінації. Для нього важила не так буквальна точність, як естетика, художня й мовна довершеність. Пристрасний творець у ньому явно переважав над бездушним фіксатором. Унаслідок цього, він був співтворцем народної поезії – від ранньої «України» до публікації дум як додатку до першого тому «Истории воссоединения Руси» (1874). За спостереженням Катерини Грушевської, тут крім двох дум («Про Марусю Богуславку» та «Про Кішку Самійла»), інші п'ять (два «Невольницькі плачі», «Про трьох братів Озівських»,

³⁰ *Исторические песни малорусского народа с объяснениями* Вл. Антоновича и М. Драгоманова. Предисловие // *Драгоманов М. П. Вибране.* – С. 56–58.

³¹ *Пчілка Олена. Автобіографія // Пчілка Олена (Косач О.). Оповідання: З автобіографією.* – Х., 1930. – С. 24. Цю «Автобіографію» зі слів Олени Пчілки записав Т. Черкаський. Він-таки зачитав її письменниці, і вона ствердила записане власноручним підписом. Датовано: «Київ, 18 жовтня 1929 р.» (*Там само.* – С. 5, 46, 285).

«Про козака Голоту» і «Про Олексія Поповича») він переробив, скомбінувавши з друкованих варіантів окремі нові цілості. Хоч це були «сурогати», та як художньо досконалі зразки дум, вони знадобилися у 1890–1900-х рр. популяризаторам-видавцям народнопоетичної творчості, які віддали їм перевагу над більш-менш перевіреними варіантами Антоновича й Драгоманова і пустили їх у народ, тож українська публіка тих часів пізнавала народні думи головню з Кулішевих переробок. Мало того, на початку ХХ ст. ці перероблені тексти стали доходити до народних кобзарів та лірників і вже від них у дещо зміненому вигляді верталися назад до етнографічних збірок³². Тож Кулішеві контамінації свого часу багато важили в розбудові національної культури на основі народної естетики і загалом у національному вихованні. А це мало далеко більше значення для національного самоутвердження народу, ніж дотримання буквальної точності у записуванні та публікуванні народних дум.

За спогадами письменника Якова Жарка (1861–1933), у середині 70-х років Куліш улітку приїздив до Полтави, де його знову вшанували місцеві прихильники, давши на його честь обід у курзалі міського саду. Батько малого Якова, Василь Жарков, секретар Полтавської губернської управи, під час розмови у колі сім'ї назвав Куліша гідним шани «приятелем Шевченка» (отже, цей урочистий обід міг відбутися хіба що до появи друком другого тому «Истории воссоединения Руси», що вийшов у середині грудня 1874 р.; ймовірно, Куліш приїздив улітку 1873-го або 1874 р.). 12-13-річному підліткові запам'яталося, що знаний письменник «скидався на прибраного полупанка або на заможного козака у панській одежі. З його обличчя спускалися вуса, що висіли униз і прикривали його міцно стулений рот. Волосся на його голові було гладенько зачесане набік. Тонкий ніс і тонке обличчя з виголеними щоками і підборіддям <...>».

Поруч Куліша за столом сиділа «сива поважна дама» Єлисавета Милорадович (у дівочтві Скоропадська, по матері – з роду Тарновських), «відома всім» громадська діячка, меценатка української культури³³.

На початку серпня 1874 р. за Кулішевою редакцією вийшла перша (очевидно, і єдина, яку він зредагував) книжка «Журнала Министерства путей сообщения»³⁴. Для неї він робив, із власного почину, витяги з американських та англійських спеціальних книжок, присвячених розвитку залізничної справи (сам-таки й перекладав)³⁵. Однак під ту пору він уже відчув, що служба гнітить його³⁶, хоча, нарікавши, ще всерйоз не збирався її залишити: «Конечно, я не так-то легко брошу службу, но иногда нужно её вылаять и возыметь мысль бросить: делается легче на свете жить», – щиро пояснював він свій психічний стан І. Хильчевському в

³² Грушевська К. Збирання і видавання дум в ХІХ і в початках ХХ віку // *Українські народні думи*. – <К.,> 1927. – Т. I корпусу. – С. CVIII.

³³ Жарко Я. Фрагменти спогадів / Публікація, вступ. ст., коментарі В. Дудка // Київська старовина. – 1996. – № 6. – С. 34, 37–38. Щоправда, закрадається сумнів, чи справді Єлисавета Милорадович (12.I 1832 – 23.III 1890), мавши тоді сорок із чимось років, була вже сивою... Відомості, наведені у цьому спогаді, потребують підтвердження іншими джерелами.

³⁴ До О. Гатцука 2 серпня 1874 р.: «Завтра выходит наконец I-а книжка (моей редакции) «Журнала Мин-истерства» путей сообщения» [П. О. Куліш: (Матеріяли і розвідки). – Ч. I. – С. 66]. Див. також Кулішеві листи до І. Хильчевського від 5-го і 13 липня 1874 р. (Київская старина. – 1898. – Кн. I. – С. 131, 133, 134).

³⁵ Див. Кулішевого листа до Костомарова від 8 жовтня 1873 р. (ІР НБУВ. – Ф. III. – № 10978).

³⁶ Див. Кулішевого листа до І. Хильчевського від 2 серпня 1874 р. (Київская старина. – 1898. – Кн. I. – С. 134).

листі від 11 серпня 1874 р.³⁷ Листи до цього самого адресата від 25 липня до 28 листопада 1874 р. свідчать, що Куліша дедалі більше поглинала робота над першим і другим томами «Истории воссоединения Руси», а потім – «в виде отдыха» – над книжкою «Хуторская философия и удалённая от света поэзия»³⁸.

Наприкінці року Куліш почувався приниженим на службі, як видно з його листа до М. Костомарова від 16 грудня, де він нарікав на «коварство Головачёва»:

«Он не показал меня новому министру – меня, издателя министерского органа; он, уезжая в отпуск, назначил младшего по службе и по летам чиновника исправлять его должность <...>; он, наконец, не зная английского языка *нисколько*, марал мои переводы с английского <...> и кончил тем, что отказал мне в гонораре публично (за что я недавно жаловался письменно Селифонтову *не как товарищу министра, а как товарищу по литературе и науке*)»³⁹.

За пізнішим спогадом М. Драгоманова у листі до М. Павлика від 6/18 лютого 1893 р., люди, прихильні й Кулішеві, і Мордовцеві, розповідали свого часу в Петербурзі, що Куліш у міністерство не ходив, проводячи цілісні дні в Публічній бібліотеці, а службову роботу виконував увечері вдома. Керівник департаменту зробив йому зауваження, бо хотів мати урядника поруч на будь-яку нагальну потребу. Куліш розсердився, але змушений був подати на відставку, а його місце віддали Мордовцеві⁴⁰.

За своїм характером Куліш не міг довго проживати і працювати на одному місці, серед того самого оточення – це його дратувало, гнітило, первинне захоплення, унаслідок накопичення різного роду дошкульностей, непорозумінь, розходжень і втоми, змінювалося знеохотою й озлобленням, виникали конфлікти. Це спонукувало його час від часу міняти місце роботи, рід зайнят, найближче оточення. Вже по частих змінах училищ та гімназій, що в них він учителював у 40-х роках, Куліш в автобіографічному романі «Евгений Онегин нашего времени» самокритично визнав: «Подобно перелётной птице, / Не обживался он с людьми»⁴¹. За таким алгоритмом розвивалася його співпраця над редагуванням «Основи» і «Правди», в Установчому комітеті, у статистичному відділі Міністерства шляхів сполучення.

Наче якийсь фатум тяжів над Кулішем – він ніде не міг утриматися довго – ні на навчанні, ні на роботі: переважно з незалежних від нього обставин залишив гімназію, університет; учителюючи, переходив з училища в училище, одну гімназію змінив на іншу; не повезло йому і з науковим відрядженням за кордон, потім змушений був піти з роботи в департаменті сільського господарства, в Установчому комітеті, у Міністерстві шляхів сполучення. Не здобув ні дипломованої освіти, ні бодай якоїсь пенсії...

27 грудня 1874 р. Куліш писав до Хильчевського вже з Мотронівки, 28 лютого 1875 р. повідомляв, що взяв відпустку на чотири місяці без оплати; відтак

³⁷ Там само. – С. 135.

³⁸ Там само. – С. 133–139, 147–148. Про «Историю...» зазначив 10 вересня: «Печатает книгу Товарищество “Общественной Пользы” на свой счёт; барыш пополам» (Там само. – С. 136).

³⁹ ІР НБУВ. – Ф. III. – № 10980. На одне «интересное в разных отношениях исследование Н. Н. Селифонтова» (про московського воєводу XVII ст.) Куліш зумисне покликався у монографії, виданій того-таки року (Куліш П. А. История воссоединения Руси. – Т. 1. – С. 145).

⁴⁰ *Переписка* Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876–1895): У 8 т. – Чернівці, 1911. – Т. 7. – С. 174.

⁴¹ Куліш П. Евгений Онегин нашего времени // *Пантелеймон* Куліш: Збірник праць Комісії для видавання пам'яток новітнього письменства. – С. 185.

залишався на хуторі (лист від 19 червня 1875 р.)⁴². Там на самотині з вірною дружиною він перебував різкий осуд з боку української громадськості (зокрема петербурзької) другого тому «Истории воссоединения Руси», що вийшов друком 12 грудня⁴³. За спогадами Данила Мордовця,

«Едва показалась на рынке эта несчастная книга, как к автору её тотчас же явилась депутация от проживающих в Петербурге украинцев с выражением протеста и негодования, – и г. Кулиш немедленно оставил навсегда Петербург. Когда же, через несколько дней, 25 февраля 1875 г., в четырнадцатую годовщину смерти Шевченка, назначена была панихида по нём, то украинцы в самом соборе искали автора несчастной “Истории”, чтобы вывести его из храма за оскорбление памяти того, кого мы собрались почитать церковным поминовением! Но я их успокоил, сказав, что г. Кулиш – “бѣгу яся”»⁴⁴.

На хуторі Куліш затався на своєму і поринув у читання. «Нечитанных книг у меня горы, и мне гораздо приятнее быть читателем умных людей, нежели писателем для недоумков», – гордовито заявляв він у листі до І. Хильчевського з Мотронівки орієнтовно на початку 1875 р.⁴⁵ Ображений був не тільки на українських літераторів та істориків, а й на російську історичну науку, на яку покладав навіть більше надій, гадавши, що саме там «История воссоединения Руси» мала здобути визнання. Розчарований, він нарікав у мотронівському листі до І. Пулюя 2 січня 1875 р.:

«Ні за яку прашо не приймаюсь і з письменного чоловіка зробивсь обскурантом. Обридли мені учені люде здорово. Не здивуйте, коли скажу, що в хуторі такого дурня нема ні одного, як між ученими бачиш, було, щодня. Инша річ – ваша німецька наука; а що наша російська, то далєбі, що оддыхаеш душею серед людей, котрі не вміють читати!»⁴⁶

По двадцятьох роках, готуючи друге, виправлене й доповнене видання «Истории воссоединения Руси», Куліш на автографі 11-го розділу другого тому олівцем зазначив з образою (зокрема на російського історика літератури та фольклориста Ореста Міллера, професора Петербурзького університету):

«По выходе “И<стории> В<оссоединения> Р<уси>” на неё взъелись и специалисты истории, и профаны (Ор. Миллер). Книга не пошла, и вследствие того работа автора по предмету истории приостановилась. <...> Самое оскорбительное то, что фактами недоказывания позволяли себе оглушать человека, который всю жизнь свою отдал на труд-»

(далі відсутній наступний аркуш; малося на увазі, очевидно, копітку працю в архівах)⁴⁷.

Оговтавшись у хутірній самотині від літературно-наукового гамору, Куліш знову взявся за перо, вперто обстоюючи й далі, попри інцидент із другим томом «Истории воссоединения...», свої нові погляди («Мальована гайдамашина»).

⁴² Киевская старина. – 1898. – Кн. 1. – С. 139, 142, 145. З Мотронівки надіслано й листи до О. Кістяківського від 20 лютого до 20 серпня 1875 р. (Там само. – 1902. – Кн. 2. – С. 307–312).

⁴³ До Ол. Барвінського 10 грудня 1874 р.: «Оце вже 2-й том “Истории” вийде через 2 дні, 12-го декабря, у світ <...>» (Барвінський О. Спомини з мого життя. – С. 176).

⁴⁴ Мордовцев Д. В защиту правды // Новое время. – 1895. – № 6896. – 6 фев.

⁴⁵ Киевская старина. – 1898. – Кн. 1. – С. 143.

⁴⁶ П. О. Кулиш: (Матеріяли і розвідки). – Ч. 2. – С. 23.

⁴⁷ ІР НБУВ. – Ф. І. – № 28458. – Арк. 8–8 зв.

Куліш «сьогоднішній» несподівано став ідеологічно зовсім інший, ніж «вчорашній», усупереч його залюбки повторюваній раніше персоніфікованій народнописенній фразі «І вчора Куліш, і сьогодні Куліш»⁴⁸.

У 1873–1874 рр. письменник знову, як і 1864 р., зазнав гірко розчарування у наслідках своєї діяльності на терені національної культури і в самих українських патріотах – цим разом галицьких, що їх він зопалу, здебільшого через свій авторитаризм, непорозуміння, безпідставні підозри звинувачував у необов'язковості, неакуратному веденні справ, розтраті його коштів не за призначенням. І знову таке розчарування штовхнуло його в полон ілюзорних надій на культуртрегерську місію російського освіченого абсолютизму. Тепер це було пов'язано з ревізією власних поглядів на козаччину та гайдамаччину й оцінкою їх як таких, що руйнували початки української культури й державности. Такий перегляд поєднувався зі схваленням реформаторських та імперських потуг Петра I й Катерини II та злісним осудом Шевченка як співця Коліївщини і знеславлювача названих царів (другий том тритомової «*Истории воссоединения Руси*», Санкт-Петербург, 1874; художньо-публіцистично-історіософський трактат «*Мальована гайдамащина*» у «*Правді*» 1876 р., № 9–12). Аристократичні й автократичні риси характеру Куліша привели його до *монархізму*. Обурення переважної більшості української патріотичної громадськості вікликала відверто зневажлива переоцінка Шевченка у згаданому другому томі: піднісши культуротворчу (і проігнорувавши культуроруйнівну) роль обох царів в українській історії та негативно відгукнувшись про Коліївщину, «разыгранную» козаками «столь невпопад», Куліш у тексті зауважив, що навіть у козацьких піснях про зруйнування Січі Катерина II – «*Великий Світ наша мати, а вовсе не то, чем представила её нам полупьяная муза Шевченка*», а в посторінковій примітці до цієї фрази пояснював:

«Я знаю, что эти слова произведут на многих читателей неблагоприятное для автора впечатление, и спешу заявить, что для историка слово правды должно быть дороже благосклонности читателей. В противном случае наша историография (а Шевченко составляет один из её неустранимых предметов) ничем не превзойдёт польской с её славословиями. Никто не написал столько о Шевченке в похвальном смысле, сколько автор этой необработанной книги; но это не мешало ему видеть все недостатки распущенной музы Шевченка. Как необходимы были в своё время похвалы, так необходимо теперь показать медаль с оборотной стороны».

І далі висловив припущення:

«Если бы возможно было все произведения Шевченка пустить безразлично в дешёвую распродажу по Украине, то само общество явилось бы на току критики с

⁴⁸ Це переосмислений вислів із народної жартівливої пісні «І вчора горох, і сьогодні горох»: «І вчора куліш, і сьогодні куліш: / – Прийди, прийди, серденько, мою душку потіш» (*Українські народні пісні в записах Осипа та Федора Бодяньських*. – К., 1978. – С. 257). Куліш навів цитату з цього куплету в листах до О. Бодяньського від 1 грудня 1849 р.: «І вчора Куліш, і сьогодні Куліш; не перестане він кохаги довіку, кого укохав раз щирим серцем <...>» (*Киевская старина*. – 1898. – Кн. 2. – С. 298) – і від 12 листопада 1854 р.: «Я всё тот же, что и в 1846 году. І вчора Куліш, і сьогодні Куліш» (*Там само*. – 1897. – Кн. 12. – С. 460). Зацитовав він цю фразу і в «Жизни Куліша»: «<...> і на сей раз Куліш з'являється перед нами таким, як співають у пісні: *І вчора куліш, і сьогодні куліш...* Ніщо його не переробило і не переробить» [1; 263]. Куліш уже знав цю приповідку, коли народнописенний куплет з нею надіслав йому М. Максимович у листі від 20 січня 1854 р. (Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – К., 1904. – Кн. 18. – Вып. 3/4. – С. 130).

лопатою в руках; оно собрало бы небольшое, весьма небольшое количество стихов Шевченка в житницу свою; остальное было бы в его глазах не лучше сору <...>⁴⁹.

Епітет «полупьяная муза» Куліш ужив з огляду на богемний стиль Шевченкового життя до заслання – у Петербурзі (навколобрюлловське пияцтво) та в Україні («товариство мочемордів»), по засланні у Петербурзі, а також, можливо, на підставі того, що в «комедії» «Сон» звинувачення на адресу Катерини II прозвучали з вуст ліричного героя уві сні, що наснився йому п'яному. За Кулішевим спогадом, під час його приїзду до Києва 1846 р. Костомаров розповів йому, що Шевченко, усамітнівшись, було, тут,

«поставил перед собою боклаг очень вкусной наливки, <...> грушѣвки, читает Библию, “Историю Малороссии” Маркевича, разные украинские летописи, кое-что о славянах, о <...> Гуссе, пьѣт регулярно чарку за чаркой и пишет одно стихотворение лучше другого»⁵⁰.

Підсилювальний ефект могло мати і сприйняте буквально самокритичне фігуральне зізнання Шевченка в нотатці від 17 червня 1857 р. про перший том «Записок о Южной Руси», що містилася серед опублікованих фрагментів поетового щоденника в «Основі» (1861. – № 5. – С. 12–13):

«Прочитавши в первый раз эту алмазную книгу, я дерзнул было делать замечания, но когда прочитал в другой и в третий раз, то увидел, что заметки мои – заметки пьяного человека и ничего больше»⁵¹.

Зміну ідеологічних поглядів Куліша в середині 70-х років найразючіше демонструє зміна його ставлення саме до Шевченка: якщо окреме видання україноцентричної «Хмельнищини» (1861) вийшло з присвятою «Пам'яті Тараса Шевченка», то в контрастній і назвою, і змістом «Истории воссоединения Руси» про Шевченка вже мовлено нешанобливим тоном і присвячено цю ревізійніську працю «Благородной памяти Николая Алексеевича Милютина». Знаменно, що потім, за Кулішевим спогадом у листі від 30 вересня 1889 р. до О. Огоновського, князь Черкаський «Историей воссоединения Руси», «його та Мільотиновим патріотством натхненою, тишився вѣлико», про що говорив Кулішеві під час зустрічі в Москві «саме під турецьку войну»⁵² (1876 р.).

Властиво, поворот до русофільства був для Куліша другим наслідком варшавської служби: якщо перший, негайний, полягав у проїнятті антиімперською настроєністю та україноцентризмом, що виявилось у бурхливій діяльності 1867–1871 рр., то другий, віддалений, – навпаки, у поверненні до спільноруських настроїв. Урешті-решт Куліш, якому російська шовіністична та галицька москвофільська преса допікала 1867 р. за сепаратизм, на противагу їй написав «историю воссоединения».

Згодом Куліш шкодував, що вдався до такого безцеремонного випадку проти Шевченка. У спогадах про Костомарова він «со стыдом и раскаянием» згадував свої «резкие нотабенки» на адресу давнього друга-історика в тому-таки другому томі «Истории воссоединения...», виправдовуючи себе тодішнім своїм «болез-

⁴⁹ Кулиш П. А. История воссоединения Руси. – Т. 2. – С. 24.

⁵⁰ Кулиш П. Воспоминания о Николае Ивановиче Костомарове. – С. 67.

⁵¹ Шевченко Т. Г. <Щоденник>. – С. 18.

⁵² Життя й революція. – 1927. – № 12. – С. 297–298. За Кулішевим повідомленням у московському листі від 7 листопада 1876 р. до І. Білозерського, В. Черкаський дізнався про його перебування в Москві од Костомарова і сам захотів зустрітися (ІР НБУВ. – Ф. І. – № 28941).

ненним состоянием»⁵³. Це публічне Кулішеве каяття перед уже покійним Костомаровим М. Могилянський цитував як нібито таке, що стосувалося суто до Шевченка⁵⁴. Тим часом жаль із приводу нетактовної полеміки з Костомаровим лише опосередковано може свідчити, що Куліш почував такий самий жаль і щодо свого образливого висловлювання про Шевченка. Та почував, очевидно, таки справді, бо далі в тих самих спогадах поміщав Шевченка, поряд з Гоголем і Костомаровим, «в пантеоне наших талантливых соотечественников»⁵⁵. Про те, що «Историю воссоединения Руси» він писав «в болезненном состоянии и недолго мог бы ещё так работать», Куліш повідомляв М. Драгоманова 6 серпня 1875 р., нарікавши на те, що «петербургский климат слишком суров» для нього⁵⁶. За рік з гаком у листі до О. Кістяківського від 19 жовтня 1876 р. з Москви Куліш знову виправдовувався за перші два томи цієї монографії:

«Публике не имел я права сказать, что написал два тома истории под влиянием страха близкой смерти, с целью доставить Александре Мих. хоть тысячу рублей дохода после меня. Теперь я работаю [над третім томом. – *Є. Н.*] не так, что когда одна глава печатается, так следующая за нею пишется»⁵⁷.

У листі від 16 грудня 1874 р. до Костомарова Куліш виправдовувався, зокрема, тим, що не міг погамувати свій гнів на нього через супровідне «коварство Головачёва», з яким зіткнувся на службі⁵⁸. Родинні чвари навколо мотронівської спадщини, службові прикросі розізлили Куліша, активізували в ньому затаєні образи й озлоблення, і він вилив злість на папері, ба й на друковані сторінки. Проте зовнішні подразники виступили тільки каталізаторами внутрішнього процесу, що вже зрів у Кулішовому мисленні та спонукував його на перегляд раніше сповідуваних переконань.

Прикметно, що шкодуючи за нетактовні висловлювання, Куліш переживав не за зміст, а за надто різку форму висловленого (від засадничого неприйняття гайдамаччини він не відмовився до кінця життя). Підготувавши до нового видання другий том «Истории воссоединения Руси» (не раніше 1889 р.), він викинув з тексту згадки про Петра I й Катерину II і вищенаведені образливі висловлювання про Шевченка. Спочатку мав намір подати пояснювальну примітку, в якій твердив, що вилучення зроблено

«в настоящем издании ради большей последовательности в мыслях, но вовсе не потому <...>, чтобы я отказался от своего взгляда на этот предмет под давлением публицистики, сделавшей Шевченка представителем своего племени и пророком своего народа».

Але потім і цю примітку закреслив⁵⁹, і в остаточному рукописному варіанті доопрацьованого тому вже немає жодних згадок про Петра, Катерину й Шевченка,

⁵³ Куліш П. А. Воспоминания о Николае Ивановиче Костомарове. – С. 74.

⁵⁴ Чубський П. П. <Могилянський М. М.> Куліш і Шевченко // Пантелеймон Куліш: Збірник праць Комісії для видавання пам'яток новітнього письменства. – С. 119.

⁵⁵ Куліш П. А. Воспоминания о Николае Ивановиче Костомарове. – С. 74.

⁵⁶ Лотоцький О. П. О. Куліш та М. П. Драгоманов у їх листуванні. – С. 5.

⁵⁷ Киевская старина. – 1902. – Кн. 2. – С. 299–300. Куліш помилково датував цього листа 1867 р. (див.: Там само. – Кн. 3. – С. 527).

⁵⁸ ІР НБУВ. – Ф. III. – № 10980.

⁵⁹ Куліш П. История воссоединения Руси, издание второе, исправленное и дополненное. Том второй. Глава XI (ІР НБУВ. – Ф. I. – № 28468. – Арк. 18–18 зв. бібліотечної пагінації; с. 25–26 – Кулішевої).

позаяк ці постаті пізнішого часу не стосуються до хронології досліджуваних історичних подій; історіософську публіцистику знято заради стрункішого й послідовнішого наукового викладу⁶⁰.

Ідеологічну полеміку Куліша 70–90-х років із Шевченком – поетом кінця 30-х – початку 1861 р. зумовлено на значну міру зміною історичних епох (романтизму на позитивізм), позитивістською еволюцією Куліша-романтика, але виявлялися в цій не раз нетактовній полеміці й дух суперництва, почуття ревнощів, ураженого честолобства, джерела яких сягали не лише Кулішевої вдачі, а й позасвідомих глибин його психіки, що в них ще з раннього дитинства закарбувалися певні урази й образи. Передумови повстання проти Шевченкового культу криються в ревнивому ставленні Куліша ще в дитинстві до рано померлого старшого брата Тимофія, що про нього мати споминала «як про якийсь диво між дітьми, що ні в казці сказати, ні пером написати», і якого батько любив більше, ніж Панношу. Про це є згадка в «Жизні Куліша»:

«Пантелеймон родивсь дуже хирявим, ледве живим; годів два й не говорив, а почавши говорити, протягував слова, наче співав. <...> Як умер брат Тимохвій, було йому годів з чотири. Розвивався він туго; не розумів – яке велике горе скоїлось у сім'ї, не плакав по братові. <...> Олександр Андрієвич, будши сам тіла могучого, нехтував слабовитою дитиною і, знай, згадував про Тимохвія. Нехтування се що дальш почувалось дитиною більше і більше. <...> Рідко й бачились» [1; 235].

За теорією Альфреда Адлера та Шарля Бодуена, суперництво між братами (за почуття батьків, за першість серед братів у сім'ї) є загальним явищем і становить один із первісних комплексів людської свідомості. Хоча з часом на первісну ворожість накладається, як правило, взаємодопомога, опіка, любов, усе-таки дитяче тло не зникає, а залишається у прихованій формі, звідси безкінечні чвари між дорослими братами (чи сестрами), які безустанно «чубляться» за дрібниці. Дуже часто можна спостерігати, що найстарший син бере приклад з батька, пізніше незрідка обирає той самий фах і визнає консервативні погляди. Молодший же син чинить опір батькові і старається випередити найстаршого; у ньому розвиваються ті риси характеру, які відрізняються від батькових; зазвичай він має нервовий темперамент, є амбітний, протиставляється владі й усталеному порядку⁶¹.

Прикметно, що первісток Олександра Куліша – від першої жінки – послухався батька і працював там, де той велів: «Старший брат Миколай служив у Глухові в суді; додому хіба раз у год навідувався» («Жизнь Куліша») [1; 235]⁶².

Це суперництво зі старшим, хоча й уже померлим, братом і ревнощі до нього через те, що батько любив того більше, ніж його, живого сина, Куліш у пізньому віці переніс на Шевченка, який уже відійшов у вічність і якого український народ (умовний «батько») теж любив куди сильніше, ніж живого Куліша. У почуванні

⁶⁰ Див. автограф: <Кулиш П. А.> История воссоединения Руси. Том второй (Там само. – № 28467. – Арк. 160–167). Див. також список: Кулиш П. А. История воссоединения Руси. Издание второе, исправленное и дополненное. Т. 1–3 (Там само. – № 28459. – Зошит 15. – Арк. 1–6; глава XIV).

⁶¹ Див.: Gille-Maisani J.-Ch. Adam Mickiewicz: Studium psychologiczne. Od dzieciństwa do Dziadów części trzeciej / Przekład. – Warszawa, 1996. – S. 81–82.

⁶² Див. також копію з копії атестата, виданого 5 жовтня 1834 р. Глухівським нижнім земським судом «служившему в сём суде коллежскому регистратору Николаю Александровичу сыну Кулешу», де вказано, що він приступив до служби в суді «с званием канцеляриста» 26 жовтня 1820 р., працював до 31 грудня 1824 р., а 31 грудня 1823 р. став колезьким реєстратором (ІР НБУВ. – Ф. П. – № 2133. – Арк. 3).

змалку конкуренції до старшого брата, яка в сучасній психології розглядається як явище нормальне й типове, і криється психологічне коріння Кулішевого «поборювання» Шевченка. Первісними комплексами батька й молодшого сина значною мірою пояснюється і бунтівний виступ пізнього Куліша проти усталених поглядів української громадськості на козацтво, його визвольні війни й повстання, його фольклорних та літературних співців і загалом Кулішева деідеалізація «рідного народу» як «народу без пуття, без чести і поваги» («До рідного народу») [1; 385].

Цікаво, що привид суперника, зокрема з близького оточення, віддавна переслідував Куліша (ще 24–26 жовтня 1846 р. йому снилося, що Ольга Плетньова й Олександра Білозерська, які йому подобалися, виходять заміж за інших, і то Олександра – навіть за його приятеля Чуйкевича⁶³, що з огляду на дійсну життєву ситуацію абсурдно, а з огляду на позасвідомі комплекси Куліша – вельми знаково).

«Мальовану гайдамашину» опублікував у «Правді» Лонгин Лукашевич, який щойно тоді обійняв посаду редактора й у пошуках автури намагався усіма силами залучити до співробітництва відомих літераторів різних ідейних орієнтацій, зосібна, за його словами, «одну із перших літературних сил наших» Куліша, а також Драгоманова. Хоча Лукашевич і «не згоджувався зовсім із тенденціями Куліша», як сам визнавав, усе-таки думав, що без його допомоги не зможе піднести «Правди», а тому не наважився відхилити вже цей перший надісланий ним матеріал, вважаючи, що через таку нетактовність утратив би потрібного співробітника. Він волів надрукувати «Мальовану гайдамашину» з тим, щоб у наступних числах часопису вмістити полемічні відгуки на неї. Проте негайно ж після появи у «Правді» «Мальованої гайдамашини», підписаної справжнім прізвиськом письменника⁶⁴, львівські народовці на чолі з Корнилом Сушкевичем скликали Громаду, закинули Лукашевичеві, що цією публікацією і самим фактом залучення до співпраці Куліша «він поставив себе проти тенденцій народної партії, бо з теперішніми тенденціями Куліша ніякий народовець погодитися не може», і змусили його передати редагування часопису Володимирові Барвінському, чим здивували Лукашевича, бо, як він констатував, «не знали догадатися, що “Мальована гайдамашина”, властиве, писана в їх духу, бо писана она спеціально против віденських соціалістичних брошур...»⁶⁵ Новий редактор «Правди» відразу опублікував свою полемічну статтю-відповідь Кулішеві «Погляди на історію руського народу» (1876. – № 13/14,

⁶³ Див. записи від 25-го і 26 жовтня 1846 р.: *Куліш П.* Щоденник. – С. 40–41. Також див.: *Нахлік Є.* Подружнє життя і позашлюбні романи Пантелеймона Куліша. – С. 25–27. Насправді Ольга Плетньова вийшла заміж щойно 7 січня 1851 р. за випускника юридичного факультету Московського університету, магістра, історика права Олександра Лакієра (див.: *Там само.* – С. 93).

⁶⁴ Ще в листі до Ол. Барвінського 9 серпня 1873 р., прочувши від нього про відновлення цього часопису, Куліш зазначив: «Хочу писати в “Правду” під моїм ім’ям, а не під псевдонімом. Настав і наш час!» Пояснення такого піднесення знаходимо в попередній фразі, де Куліш просить галицького діяча подавати звістку листами про можливість переходу «Правди» «зовсім у наші руки» або заснування нового «руського органу», «не боячись уже катківської поліції, бо вона впаде і засміяна всією інтелігенцією, ба й урядовою» (*Барвінський О.* Спомини з мого життя. – С. 169). Переставши остерігатися цькування з боку шовіністичної преси Каткова, Куліш вирішує друкуватись під власним ім’ям. Щоправда, на ту пору він уже не виношує творчих задумів такого різкого антицарського спрямування, як наприкінці 1860-х років.

⁶⁵ Див. листа О. Терлецького до М. Драгоманова від 28 липня 1876 р.: *Студинський К.* Галичина й Україна в листуванні 1862–1884 рр. – С. 235–237. Ці перші соціалістичні видання українською мовою («метелики») друкував у Відні в 1875–1876 рр. Остап Терлецький разом із Сергієм Подолинським, випускником природничого факультету Київського університету, одним із перших пропагандистів в Україні економічного вчення К. Маркса.

15, 17, 18). За поясненням В. Барвінського О. Кониському в листі від 10 вересня 1876 р., «артикул Куліша вікликів крайнє незадоволене а навіть обурене», тому він мусив «прийняти на себе важке діло поправити сподіяне лихо»⁶⁶.

Вищеназвані скандальні праці Куліша кардинально змінили ставлення до нього з боку переважної більшості української патріотично настроєної громадськості, яка уявляла собі в ньому Шевченкового наступника, а відкрила, як їй здавалося, його поборювача, а на додаток ще й царєфіла і козакофоба. Відтоді стався кардинальний злам у Кулішевих стосунках з українською читацькою громадою – її неочікувану реакцію він сприйняв як результат свого еволюційного розходження з нею: «Мы слишком долго шли различными путями, и потому публика моя сделалась мне чужою» (лист до І. Хильчевського від 28 лютого 1875 р.)⁶⁷.

Унаслідок цих контрверз, Куліш розійшовся не тільки з галицькими народовцями, а й з давніми приятелями – І. Хильчевським, М. Костомаровим, Л. Жемчужниковим⁶⁸, Д. Мордовцем, О. Кістяківським, із представником нового покоління – громадівцем Володимиром Антоновичем⁶⁹. Полемізуючи з Хильчевським, Куліш писав до нього з Мотронівки 28 лютого 1875 р.:

«Ты дальше ушёл от царя Давида, чем я от Тараса Шевченка, и меня это не беспокоит нимало. Доброжелательство твоё к автору “Истории в<оссоединения> Р<уси>” я ценю, но почему истине не быть на моей стороне? Не потому ли, что я один против многих? Когда же это бывало, чтоб истина в своём откровении избирала большинство? Общественное мнение устанавливается в среде умов пассивных [надзвичайно цікаве і влучне спостереження! – Є. Н.]. Оно для меня не может быть законным. Ты сам, вступаешь за Шевченка и Костомарова, служишь только отголоском установленного для умственных лентяев догмата»⁷⁰.

Зрештою, у побитті горшків із Хильчевським була й фінансова підоснова: Куліш позичав у нього певні суми, вчасно не віддавав і домагався ще позики, а це вносило нервозність у їхні стосунки, що видно з листування 70-х років (жити й видавати книжки в борг – звичне для Куліша). Після остаточного розриву він зняв віршовану присвяту до поеми «Настуся» «Івану Пилиповичу Хильчевському» (у другому виданні «Досвіток»: Київ, 1876 – цю присвяту-послання ще збережено, а в третьому, що його підготував до друку письменник наприкінці життя й видала його дружина в Харкові 1899 р., присвяти вже немає).

⁶⁶ Там само. – С. 566.

⁶⁷ Киевская старина. – 1898. – Кн. 1. – С. 142.

⁶⁸ Л. Жемчужников пояснював: «Я был глубоко возмущён и огорчён недостойным поступком П<антелеймона> А<лександровича>, который осмелился назвать Шевченко “пьяной музой”. Я был в таком негодовании, что просил передать П<антелеймону> А<лександровичу>, чтобы он ко мне не приезжал, что я ему при встрече не подам руки и что между мною и им полный разрыв» (цит. за примітками у вид.: Жемчужников Л. М. Мои воспоминания из прошлого. – Лг., 1971. – С. 405). Пізніше у спогадах про Куліша Жемчужников примирливо, але не вибачливо зазначив про нього: «Я его уважал и любил; продолжаю уважать за его постоянный упорный труд и с любовью вспоминаю о хорошей, чистой, давно прошедшей жизни» (лист до В. Шенрока від 11 жовтня 1897 р.: ІР НБУВ. – Ф. І. – № 31045).

⁶⁹ За часів «Основи» Куліш привітав дебют у ній Антоновича, а також Тадея Рильського, які вирішили працювати на українську культуру, а не польську чи російську: «<...> из статей гг. Рильского и Антоновича вы можете убедиться, что эти молодые умы развиваются и действуют в направлении, указываемом украинскою словесностию. Многие очень неглупые и даже учёные люди находят, что они пошли по ложной дороге. Мы, напротив, думаем, что оставленная ими дорога была ложною» (Кулиш П. Ответ на письмо с Юга // Основа. – 1862. – № 3. – С. 44).

⁷⁰ Киевская старина. – 1898. – Кн. 1. – С. 140–141.

У Петербурзі з осені 1873 р. – у 1874 р. Куліш іще робив спроби знову зблизитися з Костомаровим, передусім на полі історичних досліджень. Був у числі п'ятдесятьох сімох діячів російської та української науки й культури, які склалися по 10 крб. і справили до 35-річчя літературно-наукової діяльності Костомарова альбом зі своїми фотокартками, оправлений сріблом⁷¹. Пробивав залучити Костомарова до участі в «Журнале Министерства путей сообщения», пропонуючи авторитетному історикові як «єдиному над русскою стариною властью имеющему» написати статтю про шляхи сполучення від Рюрика до їхнього сьогodenня, котрою б відкривався часопис (лист од 8 жовтня 1873 р.)⁷². Деколи Куліш приходив до Костомарова додому, але той не відповідав взаємністю і жодного разу не переступив порога Кулішевого помешкання, хоча досить часто бував у Мордовця, який жив навпроти. Таке третирування з боку давнього друга і вже визнаного історика ображало Куліша, який уже з Мотронівки, виправдовуючись, гірко нарікав у листі до нього 28 грудня 1874 р.: «В течение полутора года моего нового пребывания в столице подошва сапога Вашего не коснулась порога моего, а я бывал и болен, и уныл <...>»⁷³. Куліш саме тоді претендував на те, щоб зайняти провідне місце в українській історіографії та принаймні помітне – в російській. Тим часом Костомаров, перенісши у вересні 1870 р. перший кроволив у мозок, був уже не той, що колись. Д. Мордовець згадував: «Уже в 1872 году Костомаров показался мне не прежним. В нём замечалась какая-то апатия, усталость. Он чаще повторял: “Уйду в монастырь!”», «жаловался на нестерпимые боли в затылке»⁷⁴. Певне, заклопотаний здоров'ям, що гіршало, а звідти й дещо апатичний до палких наукових дискусій, Костомаров уникав Куліша, який, саме тоді переживавши своє нове народження як історика, з ентузіазмом брався за перегляд усталених історичних уявлень. За Кулішевими спогадами, перечитавши все, чим керувався у зображенні козаків Костомаров як автор «Богдана Хмельницького», він «указал ему такие погрешности, что грубый приятель его, Кожанчиков, сказал у него на вечеру: “Переломал Кулиш рёбра нашему Николаю Ивановичу”»⁷⁵.

Перший том «Истории воссоединения Руси», виданий наприкінці жовтня 1874 р.⁷⁶, мав певний успіх і додав Кулішеві наукового авторитету як історикові та

⁷¹ Див. Кулішевого листа до Ол. Барвінського від 18 грудня («студня») 1873 р.: *Барвінський О. Споми́ни з мого життя*. – С. 170.

⁷² ІР НБУВ. – Ф. III. – № 10978.

⁷³ *Там само*. – № 10981. Див. також листа до Л. Жемчужникова від 27 грудня 1876 р. (ІЛ. – Ф. 18. – № 108).

⁷⁴ *Мордовцев Д. Л. Исторические поминки по Н. И. Костомарове*. – С. 632, 637.

⁷⁵ *Кулиш П. Воспоминания о Николае Ивановиче Костомарове*. – С. 74. Куліш до В. Шенрока в середині 1890-х рр.: «<...> Кожанчиков <...> (это исторический факт), бывши на вечеру у своего патрона и увидев 1-й том книги моей, ударил по ней кулаком и, в присутствии весьма почтенных гостей, произнёс, козлиным своим голосом, следующие <...> слова: “Вот кто переломал рёбра Николаю Ивановичу!”» (ІР НБУВ. – Ф. I. – № 29379).

⁷⁶ 12 вересня 1874 р. Куліш обіцяв І. Хильчевському: «1-й том, надеюсь, получишь от меня в начале октября»; але тільки 30 жовтня міг повідомити: «Завтра отправлю тебе 1-й том “Истории воссоединения Руси”» (*Киевская старина*. – 1898. – Кн. 1. – С. 138). У листі від 2 серпня 1874 р. до О. Гатюка Куліш зазначив, що «началом книги “История Украинского Козачества до Богдана Хмельницкого” послужили дві подачі статті «Польская колонизация Юго-Западной Руси» в «Вестнике Европы» (безневне та квітневне числа за 1874 р.) і що «книга отчасти написана вновь, отчасти составлена из статей, печатанных ещё в 1864 г. в “Отечественных» зап-исках» и “Библиотеке для чтения”» [П. О. Куліш: (Матеріяли і розвідки). – Ч. 1. – С. 66]. Насправді в «Библиотеке для чтения» – у 1863–1864 рр.

насаги до дальшої праці. Ряд питань він справді висвітлював на нових джерелах, інакше, повніше та глибше від Костомарова. Сподівавшись, що другий том закріпить цей успіх, Куліш самовпевнено гадав, що слава провідного українського історика вже переходить до нього. Напередодні появи другого тому він хвалився в петербурзькому листі до Ол. Барвінського від 28 листопада 1874 р.: «З великою шанною прийняла моя публіка працю мою» (щоправда, уточнював, що ця публіка – лише бібліотекарі Імператорської публічної бібліотеки, фондами якої він тоді користувався). Далі вже прямо протиставляв свою нову історичну працю костомаровському «Богдану Хмельницькому»:

«<...> я діаметрально розходжусь із Костомаровим як на самому розумінню, що таке єсть історія, так на козацтві, на церкві, на міщанстві, на мужицтві і на панстві. Ми написали історію про два народи-антиподи. Усі прихилились до мого погляду, дарма що написано тільки два томи, <...> а мусить бути всіх томів аж дев'ять. Шкода Вашого заходу коло перекладу костомаровських ліврезонів, а найбільш українських. Вони свідчать, як *не треба* писати історію. <...> Костомаров, задоволений тим, що до його книжок кинулись нетямущі люде, пасе задню. Люде тямущі в нас навіть *за історика* не вважали Костомарова, та людей тямущих на світі вельми мало. Тим і ширилось ім'я Костомарова проміж нашою публікою, а тепер – годі! Се я не тим таке кажу, що я автор “Істории” нового духу, а тим, що дух сей давно в нас був, тільки що мені випало появити його»⁷⁷.

Тим часом Куліш жорстоко помилився, бо переважна більшість читацької громадськості несхвально або й навіть з обуренням сприйняла його особистий випад проти Костомарова у другому томі.

Не привело до порозуміння і листовне з'ясування стосунків, до якого вони вдалися одразу по виході у світ другого тому «Истории воссоединения Руси», що його Куліш тут же поспішив подарувати Костомарову, виправдовуючись у супровідному листі від 12 грудня 1874 р., що обставини зробили їх «антиподами» і що до публічних закидів він вдався, зокрема, у відповідь на недооцінювання Костомаровим його літературних здобутків: «Я причислял Вас к многоразличному сонму тех, которые ставили меня ниже Гр. Данилевского <...>». Водночас Куліш, переживавши душевне сум'яття, вже ладен був каятися за нестримане почуття злости й через те скоєний перед товаришем гріх («Теперь вопию: “Погибни, злобы миг единый! / Погибни, лиры ложный звук!” – но еже писахъ – писахъ») і просив співчутливого прийняття другого тому «благим сердцем»: «<...> примите посылаемую книгу не как литератор, а как *товарищ юности и претерпенных нами гонений*»⁷⁸.

Одержавши незабарну листовну реакцію Костомарова на «иноплеменика» (нагадаю: вони тоді проживали в Петербурзі), Куліш у відписі 16 грудня знову виправдовувався, що «не способен гнеться и не согрешать», і серед причин гніву й неприязности назвав, зокрема, відмову й тривке небажання Костомарова послухати в його читанні «історію нашей молодости» (можливо, роман «Марьин хутор», що про нього йдеться перед тим у листі⁷⁹). Не сприяв порозумінню

⁷⁷ Барвінський О. Спомини з мого життя. – С. 174–175.

⁷⁸ ІР НБУВ. – Ф. III. – № 10979. Про вивіщення над ним Григорія Данилевського Куліш з образою мовив тому, що «Вестник Европы», співредактором якого був Костомаров, надрукував історичний роман Г. Данилевського «Девятый вал» (1874. – Кн. 1–3), тоді як Кулішів роман «Марьин хутор», поданий до цього журналу в березні того самого року, було відхилено.

⁷⁹ ІР НБУВ. – Ф. III. – № 10980.

вибраний Кулішем претензійно-виправдовувальний тон листів із висловленням старих прихованих образ, треба сказати, досить дріб'язкових, пов'язаних із недостатньою увагою до нього з боку Костомарова:

«Размышляя о наших, честнейший отче Николае, отношениях, я вижу ясно, что с моей стороны сделано было всё для того, чтобы они были дружескими, а с Вашей – далеко не всё. <...> Я, конечно, подлежу суду за то, что погрешил против Вашей заслуженной особы, но и Вы подлежите ему за то, что знали меня очень хорошо, но не заботились обо мне, как об орудии идеи» (лифт від 28 грудня 1874 р.)⁸⁰.

Костомаров одповів уже 2 січня 1875 р. – з неприхованим обуренням, образою і не без саркастичної іронії:

«Что я у Вас не бывал – в этом каюсь. Не думал, чтобы наши отношения требовали визитовых правил. Ошибся, простите. Затем: иное дело – критика во имя мысли и науки, а иное – глумление и издевательство. Вы сочли для себя приятным поглумиться и поиздеваться надо мною во 2 томе Вашей истории; но этого для Вас оказалось недостаточно. Вы заблагорассудили продолжать начатое в Ваших письмах ко мне. Что такое, как не глумление, не издевательство такие фразы: “я, конечно, погрешил против Вашей заслуженной особы”? Что на это можно отвечать, кроме такой фразы: на здоровье Вам, Пантелеймон Александрович, сами извольте скушать!»

Водночас, захищаючись від докорів у байдужому ставленні до приятеля, Костомаров шляхетно повідомляв Куліша, що його монографія знаходить певне визнання серед російських істориків: «<...> не далее, как неделю тому назад, я слышал от двух лиц, специально посвятивших себя русской исторической науке, самые лестные отзывы о Вашей книге, особенно о первом томе»⁸¹. І все ж Костомаров просто захищався – у його відписі бракує щирої сповіді й доброї волі до примирення і порозуміння: йому неприємний був особистий випад проти нього, але на дружнє зближення з «антиподом» Кулішем він тепер іще більше не хотів іти, ніж раніше.

Костомаров почувався глибоко ображеним найбільш за те, що в другому томі цієї монографії у полемічному запалі його глумливо, як він вважав, названо чужоплеменником («иноплеменником») й інкриміновано йому, що він самовпевнено, поспіхом, без належного знання української мови, береться пояснювати українську історичну лексику, та й загалом історію козаків, допускаючи при цьому прикрі помилки у тлумаченні власних назв та етимології архаїчних слів (з міста *Кулії* зробив отамана *Кулея*, припускав, що *дейнеки* – це спотворене слово від словосполучення *де-не-які*, а *затяжні полки*, *затяжці*в розумів як *найманці*в)⁸². З погляду сучасної етимології слово *дейнека* (повстанець, озброєний дрючком) запозичено з турецької мови, де *değnek* означає «палиця; удар палицею», а тому тлумачення Костомарова і справді хибне⁸³. Натомість ототожнення *затяжці*в із *найманцями* видається слушним: у польській мові *zaciągać* – здійснювати набір (в армію), вербувати, *zaciężnik* – найманець, *zaciężne wojska* – наймані війська. Зрозуміло, що за цими дріб'язковими і не в усьому резонними закидами та

⁸⁰ Там само. – № 10981.

⁸¹ Там само. – № 10982. Чернетка.

⁸² Куліш П. А. История воссоединения Руси. – Т. 2. – С. 172. Про образу Костомарова за «иноплеменника» свідчать Кулішів відпис до нього від 16 грудня 1874 р. (ІР НБУВ. – Ф. III. – № 10980), чернетка листа Костомарова до Куліша від 2 січня 1875 р. (Там само. – № 10982) і Кулішеві спогади (Куліш П. Воспоминания о Николае Ивановиче Костомарове. – С. 74).

⁸³ Етимологічний словник української мови: У 7 т. – К., 1985. – Т. 2. – С. 25.

вибудуваням на їхній основі надто серйозним звинуваченням етнічного характеру стояли вражені особисті амбіції Куліша, який прагнув або ввійти до еліти східнослов'янських істориків з допомогою Костомарова, або скинути його з п'єдесталу найвидатнішого українського історика.

Хилчевському, який захищав Костомарова, Куліш, з огляду на українсько-російське походження останнього, товкмачив у листі від 28 лютого 1875 р.:

«<...> его непонимание нашей истории всего больше зависит от того, что он иноплеменник. “Во всякой народной истории, писанной иноземцем (говорит Прескотт), есть непременно односторонность и непонимание. Одноземство даёт такие силы, которых никакой гений заменить не может”. Костомаров загнул нам из нашего хворосту нам карлочку, а мы его празднословие назвали историею нашего народа. <...> Ты хочешь совместить несовместимое – иноплеменника с туземцем. Это, брат, потому, что все вы – до известной степени – иноплеменники. Кто мог сделать вас родными чадами земли своей? Не духовная ли академия и университет? Да это питомники чужоземства, и притом самого плохого!»⁸⁴

Проблема була, однак, у тому, що кожен із поглядів – тубільця й чужоземця – має свої переваги й обмежености, а також у тому, що й сам Куліш набрався немало «чужого» в російсько-імперських навчальних закладах і російському, русифікованому та польсько-шляхетському середовищах, у яких значною мірою обертався. Це «чуже», звісно, не було саме тільки «погане» – воно дало йому можливість «широкопогляду» на українську історію, а врешті-решт зумовило полемічний характер його історичного бачення⁸⁵.

Щоправда, трохи пізніше, 26 жовтня 1876 р., в листі до О. Кістяківського, явно під тиском цього історика права, Куліш віддавав належне Костомарову як історикові, і притім своєму попередникові:

«Монографии Костомарова по истории Украины, при всех их недостатках, подвинули дело далеко после того печального положения, в каком оно находилось во времена Маркевича. <...> Конечно, без Костомарова впереди я бы иначе относился к тому же самому делу»⁸⁶.

Уже в першому томі «Истории воссоединения Руси» Куліш зауважив, що Костомаров приписав Іванові Вишенському чужі висловлювання, котрих, як

⁸⁴ Киевская старина. – 1898. – Кн. I. – С. 141.

⁸⁵ Цікаво, що майже двадцять років по тому сам Куліш називав себе «можебним потомком бояр Івана III Кулешових і Кулешиних, а також певно і потомком кошового отамана, що звався уже Куліш, а не Кулешов, Кулешин» (до Вас. Білозерського 21 вересня 1893 р.: ІР НБУВ. – Ф. I. – № 28927). У «Дописках» до «Куліша у пеклі» як можливий далекий предок письменника фігурує «царський дяк Василь Кулешин, архіписьменний посел до чужих земель, знаний нам за часів Іоанна Третього» [II; 645]. За правління великого князя московського Івана III чернігово-сіверські князі, які володіли Черніговом, Новгородом-Сіверським та іншими містами, перейшли 1500 р. на бік Москви, і по війні Московію з Литвою за ці землі, внаслідок перемир'я 1503 р., Чернігово-Сіверщина залишилася у складі Московської держави, де перебувала до 1618 р. (*Чернігівщина*: Енциклопедичний довідник. – К., 1990. – С. 11). Припущення письменника в 1890-х рр. про наявність у його родоводі московських бояр ще не означало його етнічного москво-руського походження, бо боярами могли стати й знатні сіверяни. Це припущення мало більше ідеологічний характер і відповідало ідеї руської єдності, що її проголошував тоді Куліш і для якої він знаходив у своєму родоводі історичне коріння, москво-боярське й козацько-старшинське. Так укротре те, в чому Куліш спочатку бачив від'ємні риси, набувало згодом у його очах додатних якостей. З іншого боку, прізвиське одного з прадідів по батьківській лінії – значкового товарища Григорія Латиша – дає підставу припустити латиське коріння у Кулішевому родоводі (хоч це й могло бути просто прізвисько, дане корінному українцеві).

⁸⁶ Киевская старина. – 1902. – Кн. 3. – С. 527–528.

з'ясував Куліш, нема в його афонських посланнях і котрих той не міг говорити⁸⁷. Костомаров з цього приводу не мав що сказати. Принагідними критичними заувагами до «Богдана Хмельницького» Костомарова і навіть особистими випадками проти нього в другому томі «Истории воссоединения Руси» Куліш спровокував гостру полеміку між ними щодо ролі козацтва і Хмельниччини в українській історії та їхнього впливу на дальшу долю України.

Не погоджувався з Кулішевою дегероїзацією козацтва та критикою козакофільської традиції і Василь Білозерський. Деяке світло на психологію поведінки Куліша з колегами, зокрема зі своїм шуряком, кинув Іван Нечуй-Левицький у спогаді про письменника, написаному в січні 1898 р. на замовлення його біографа Володимира Шенрока:

«В разговоре Кулиш был очень приятным собеседником, умным, учёным, часто весёлым и шутливым. И в разговоре, как и в своих разнообразных литературных произведениях, он обнаруживал свою многостороннюю даровитость, оттенённую поэтичностью и народным юмором. Но если кто-нибудь не исполнял его желания или же поступал не по его желанию, тогда Кулиш неожиданно впадал в тон если не экзальтированного Саванаролы, то во всяком случае в тон Беды Достопочтенного или же какого-нибудь учительного протопопа: начинал читать нотации, никогда, впрочем, не выходя из приличия в словах и тоне речи, даже не повышал голоса. Эти нотации продолжались долго, тянулись без конца и наконец надоедали. На эту неприятную черту его характера жаловались мне потом многие из молодых галичан, не однажды жаловался и сам Вас<илий> М<ихайлович> Белозерский.

“В Куліша важкий характер, – не однажды говорив мене Белозерский, – це чоловік важкий, упертий незвичайно. Колись Куліш любив козаччину, любив Запорожжя так, що якби він жив в давні часи, то, мабуть, пішов би в запорожці на Січ. А тепер він не той став... говорить і пише инче, не те, що колись говорив і писав... І говорить проти його не можна, бо зараз сердиться та каже мені: ‘Василію! Ти й не говори мені проти мене, бо я тебе не послухаю і *на злість* тобі буду так писать, як я думаю’. І пише. Якби він був не талановитий чоловік і писав не знать як, то ще не було б біди. А то пише талановито, добре, хоч пише і неправду, але в його воно виходить ніби й правда, так що йому можна й повірити”.

Натура Куліша была слишком нервной и поэтому в высшей мере сложная при его нервозности и высокой талантливости, а поэтому склонная к энтузиазму и крайним увлечениям в ту или другую сторону»⁸⁸.

До публікації «Мальованої гайдамащини» між Кулішем та Ол. Барвінським тривало товариське листування, наддніпрянський літератор надіслав галицькому деякі свої твори та два оповідання Ганни Барвінок до друку в альманасі «Руська хата», коло упорядкування якого той заходився, навіть дозволив узяти гроші з «прискриночка», та ще й додатково переказав 25 гульденів на видавання цього буковинського альманаху (вийшов 1877 р.)⁸⁹. Після скандалу з «Правдою» через «Мальовану гайдамащину» Ол. Барвінський перервав листування⁹⁰.

У 1874–1877 рр. відбувалося дальше зближення Куліша з професором Київського університету, криміналістом Олександром Кістяківським, який у

⁸⁷ Кулиш П. А. История воссоединения Руси. – Т. 1. – С. 302–303.

⁸⁸ Пантелеймон Куліш: Матеріали і дослідження. – С. 290–291.

⁸⁹ Див. Кулішеві листи до Ол. Барвінського від 20 і 25 грудня 1875 р., 10 січня 1876 р., а також спогад Ол. Барвінського: *Барвінський О.* Спомини з мого життя. – С. 176, 178, 250.

⁹⁰ Див. Кулішеві нарікання в листі до нього від 4 грудня 1879 р.: *Там само.* – С. 189.

середині 70-х відійшов од безпосередньої участі в роботі Громади, дотримувався поміркованих політичних поглядів, мав «образ мыслей, чуждый революционности», як усвідомлював він сам і як розумів Куліш⁹¹. Вони почали частіше, ніж доти, листуватися, Кістяківський був юридичним радником у Кулішеві справі щодо поділу мотронівської спадщини дружини, рекомендував йому адвоката Ф. С. Шклярєвського⁹². Десь наприкінці липня 1876 р. Кістяківський відвідав Куліша у Мотронівці, другого дня вони гостювали разом у Борзні, в недобудованому будинкові Івана Білозерського, який приїхав з усією сім'єю з Італії:

«Сам Белозерский показался совершенно падшим и опустившимся, при внешней энергии слова. Всё он порицал и критиковал; всем он был недоволен в отечестве, ко всему относился критически и при всём том ни капли идеала, ни искры божественных стремлений. С Кулишом во вражде»⁹³.

Проте Кістяківський не поділяв, як висловився у щоденникові, «односторонних крайних взглядов» Куліша на козацтво, викладених у другому томі «неудачной», як вважав, «Истории воссоединения Руси», називав її автора «странным историком» («Он слишком личен и слишком страстен») ⁹⁴. Урешті-решт на цьому ґрунті між ними виникло тертя. Куліш витягнув з Кістяківського слово, що той напише рецензію на «Историю воссоединения Руси», проте Кістяківський не дотримав обіцянки, бо, як виправдовувався у листі до нього від 8 грудня 1879 р., не міг написати ні правду, ні неправду, не бажавши ні його образити, ні покривити душею перед громадськістю⁹⁵.

Ускладнення взаємин між ними сталося і на побутовому ґрунті. Десь у середині лютого 1874 р., будучи в Києві, Куліш попросив Кістяківського позичити йому 1 000 крб. Кістяківський обіцяв узяти з банку позику під вексель, забезпечений власним будинком, і дати Кулішеві. Проте, зваживши свої фінансові можливості, 29 березня 1874 р. вирішив одмовити. Вибираючи між Кулішем, який хотів забезпечити старість лише собі та дружині, і власною багатодітною сім'єю, віддав перевагу, природно, рідним чадам:

«В денежных делах поэтом и гуманистом можно быть на столько, на сколько это не вредит экономическому положению собственной семьи. Что за доброта, которая, отнимая кусок от своей семьи и людей близких, отдаёт его более отдалённому»⁹⁶.

Тим часом Куліш у листі від 22 березня 1874 р. з Мотронівки надіслав І. Хильчевському доручення і попросив узяти в Кістяківського обіцяних 1 000 крб. Діставши від Хильчевського звістку про відмову Кістяківського від даного слова, розчарований Куліш зауважив у відписі до Хильчевського 4 квітня 1874 р.:

«Я ни в каком бы случае не поступил так в положении Кистяковского, как он поступил. <...> Обещанное принадлежит уже не нам, и потому взять его себе – всё равно, что присвоить чужое. <...> Я в выигрыше с нравственной стороны, но с материальной особенной беды нет»⁹⁷.

⁹¹ Запис від 6 березня 1876 р. про розмову, що відбулася того дня з Кулішем: *Кістяківський О. Ф. Щоденник*. – К., 1994. – Т. 1. – С. 107.

⁹² Запис від 3-го до 12 квітня 1877 р.: *Там само*. – С. 397.

⁹³ Запис від 7 вересня 1879 р.: *Там само*. – С. 505. У листі від 21 липня 1876 р. Куліш запрошував Кістяківського до Мотронівки на 30–31 липня (Киевская старина. – 1902. – Кн. 3. – С. 522).

⁹⁴ Записи від 2 і 26 січня 1877 р.: *Кістяківський О. Ф. Щоденник*. – Т. 1. – С. 284, 322.

⁹⁵ *Там само*. – С. 604.

⁹⁶ Запис від 30 березня 1874 р.: *Там само*. – С. 29.

⁹⁷ Киевская старина. – 1898. – Кн. 1. – С. 129.

Пізніше, восени 1879 р., щоб якось покращити добробут свого приятеля й реабілітувати себе, Кістяківський на звичній прогулянці в ботанічному саду під час розмови з якоюсь високопоставленою особою висловив принагідно думку, що Куліш за свої громадські заслуги гідний того, щоб держава або суспільство забезпечили його старість. Коли ж Кістяківський повідомив про це Куліша, то гордий і вразливий письменник почувся приниженим і ображеним, позаяк болісно переживав свою службу невлаштованість; а що він був ще й діткнений давніми відмовами самого Кістяківського, то у відписі від 7 грудня 1879 р. спересердя зірвався на дошкульне застереження і докір:

«Если человек моего сорта делается предметом Вашего сострадания, то сохраните столько такта, чтобы этого ему не высказывать. Согласитесь, что выражать сострадание к убогой старости достойного, но не признанного за такового нашим обществом деятеля, – гораздо комфортабельнее, нежели дать ему несколько обещаний, в виде особенного к нему благоволения, и не исполнить ни одного»⁹⁸.

Через «Историю воссоединения Руси» та «Мальовану гайдамашину» Куліш опинився в ідеологічній опозиції практично до всіх своїх колишніх товаришів і співпрацівників. Більшість із них виявляла свою опозицію явно й бурхливо, аж до гострої усної, листовної чи й публічної полеміки, часом навіть до розриву стосунків, дехто, як-от Василь Білозерський, Іван Пулюй, – стриманіше, обережніше, проте у 70-х, та й у 80-х, роках, наскільки відомо, фактично не було жодного помітного діяча української культури, який би у пресі підтримав його ревізійні замаху на козацтво, гайдамачину, Шевченка, різкі випадки проти Костомарова і вже покійного Михайла Максимовича⁹⁹, а то більше схвалив би апологію російських царів. У 70-х – першої половини 80-х років зміцнилися й розвинулися творчі та дружні взаємини Куліша з Пулюєм (листування, особисті зустрічі, задуми і співпраця), але навіть цей найщиріший і найвірніший прихильник письменника не поділяв його по-своєму «нігілістичних» поглядів. Прикро вражений викличним запевненням Куліша про свої нові книжки в листі від 2 березня 1877 р. («Нароблять вони лементу: бо вся теорія українщини, котру я й сам помагав будувати, перевернулась догори ногами перед правдою науки»), Пулюй спересердя зробив на тому листі знаменну заувагу: «Мабуть, на Україні і ті, що лають нігілістів, самі найбільші нігілісти; бо самі вони не то що нічого не роблять для свого народу, а ще руйнують, краще ворогів, і те, що самі і другі будували». Не погоджуючись із «нігілістичною» ідеологією тодішнього Куліша, Пулюй, проте, виявляв поблажливість у ставленні до свого друга. Коли у «Просвіті», яка друкувала Пулюєву працю «Про тепло і роботу», хотіли зняти запропоновану ним присвяту Олександрі Куліш, то він звернувся 1879 р. з листовним проханням до Юліяна Романчука, переконуючи його не чинити обструкції одіозному історикові:

«Сердивсь і я за деякі погляди Куліша в його “Истории”, тільки ж треба признати, що багатько розумного він там написав. Для галичан буде Куліш завсіді чоловіком вельми заслужившимся в нашій літературі, а для мене зостанеться він ще й приятелем, котрого я велико шаную за ширість його до мене. Я не сумніваюсь, що Куліш колись додумається, а може, й вже додумався, у чому він помилився. Нам треба бути толерантними. І на сонці є плями. Коли в нас є більший розум, так ми, занехавши те,

⁹⁸ Кістяківський О. Ф. Щоденник. – Т. 1. – С. 603–604.

⁹⁹ Про нього зневажливо мовлено: «один из бездарнейших людей, когда-либо бравшихся за перо литератора» (Кулиш П. А. История воссоединения Руси. – Т. 2. – С. 273).

що робить Куліш, робім своє, а враждувати на чоловіка, доживаючого свої літа, нам справді нічого»¹⁰⁰.

І Пулюй таки переконав Романчука: книжка вийшла наступного року з присвятою подружжю Кулішів, що їх вельми втішило¹⁰¹.

Неочікувана реакція української громадськості на «Историю воссоединения Руси» та «Мальовану гайдамащину», колишні непорозуміння з Партицьким, Вахнянином, Подолинським, В. Барвінським та іншими довели Куліша до нового душевного сум'яття і творчої кризи. Коли Ол. Барвінський спробував відновити листування, що його сам-таки перервав, ображений Куліш у відписі йому 11 грудня 1879 р. з Мотронівки утрирувано, ставши в позу, зумисне російською мовою, демонстративно і з викликом заявив:

«Наталкиваясь то на одного, то на другого бесчестного человека в течение десяти лет, я наконец изломал малорусское, или украинское, перо моё. Теперь пишу по-великорусски, предоставляя галицким русинам проповедывать какие-угодно исторические выдумки»¹⁰².

Це було сказано спересердя, на зло адресатові, з болем за несправджені надії на злагоджену співпрацю та належне розуміння й поцінування, із жалем, що довелося занедбати писання «українським пером».

Негативні для Куліша наслідки його полеміки з Шевченком даються взнаки й дотепер. Тим часом ця полеміка не є чимось надзвичайним, винятковим, одіозним в історії національних літератур, радше навпаки – характерним виявом закономірностей літературного процесу, неминучої зміни етапів, зіткнення політико-філософських шукань. Відомі протистояння між Колриджем і Вордсвортом, Гете і Шиллером, Міцкевичем і Словацьким, Гоголем і Белінським, Л. Толстим і Достоевським. Кулішева критика революційних ідей та поетизації козацьких, гайдамацьких і селянських повстань та бунтів у Шевченковій творчості й натомість проповідь культурництва, мирних, ненасильницьких методів боротьби за соціальний прогрес і національне відродження України найбільше нагадують ідеологічні полеміки, що точилися навколо перспектив еволюційного й революційного шляхів виборення незалежності Польщі в польському романтизмі – між виразниками консервативних вартостей Красінським та Норвідом, з одного боку, і радикально настроєними Міцкевичем та Словацьким – з другого. Сучасні польські дослідники розглядають ці полеміки як найяскравіші явища вітчизняного літературного процесу, стимулятори його поступу, свідчення розмаїття ідейно-художніх шукань серед своїх письменників. Подібним чином слушно пропонує розуміти «суперництво між Кулішем і Шевченком» Юрій Луцький –

«як щось, чим багата історія нашої літератури, а не як ворожнечу, яка залишила по собі негативні наслідки»: «В антитезі Шевченко – Куліш треба шукати того плодотворного контрасту в нашому культурному розвитку, без якого сучасна плюралістична нація не може довго існувати. Як противагу українській стихійності треба відшукати українську раціональність і погамованість. Щодо Шевченка і Куліша ці полюси давали і можуть далі давати підоснову справжньої культури»¹⁰³.

¹⁰⁰ П. О. Куліш: (Матеріали і розвідки). – Ч. 2. – С. LI–LII, 31.

¹⁰¹ Див. листи до І. Пулюя – Олександри Куліш від 20 вересня 1879 р. та Куліша від 10 лютого 1880 р.: Там само. – С. 42, 45.

¹⁰² Барвінський О. Спомини з мого життя. – С. 190.

¹⁰³ Луцький Ю. Повертаючись до теми «Шевченко і Куліш» // *Світи* Тараса Шевченка: Збірник статей до 175-річчя з дня народження поета. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто; Л., 1991. – С. 136, 137.

Принаймні другої половини 1869 р. – першої половини 1870-го Куліш уже був знайомий і зустрічався з Михайлом Драгомановим, як випливає з листів останнього до М. Бучинського 1871 р. – від 31 серпня н. ст. («Куліш колись казав, що його “Зап<иски> о Южной Руси” більш розкупились в Великій Русі, ніж в Малій, і я цьому вірю <...>»), а особливо від 16 листопада н. ст. («Що Нечуй – Левитській, я це знав давно од Номиса і Куліша») ¹⁰⁴. Вони могли бачитися ще під час приїздів Куліша до Полтави, зустрічатися в Києві 1860-го та 1862 р., коли там учився в університеті Драгоманов і бував Куліш. А про Нечуя-Левицького Куліш міг розповідати Драгоманову – і Симонову (Номису) – хіба що під час свого повернення з-за кордону в Україну з другої половини літа 1869 р. й перебування тут до серпня року наступного (крім короткотривалого виїзду до Відня у грудні 1869 р. – див. вище). Драгоманов тоді працював на посаді приват-доцента Київського університету (а з осені 1870 р. виїхав у наукове відрядження за кордон – спочатку, через Варшаву і Познань, до Берліна, де прожив вісім місяців) ¹⁰⁵.

Під час приїзду до Києва взимку 1873/74 р. Куліш знову зустрічався з Драгомановим, тепер уже штатним доцентом, погодився передати йому частину нерозпроданих книжок віденського видання «Євангелій» та львівського видання «Псалтиря» для розповсюдження серед протестантів в Україні, у зв'язку з чим листувався з Пулюєм, а Драгоманов – з Пулюєм, М. Диметом і В. Барвінським ¹⁰⁶. Справа ускладнювалася тим, що більшість примірників окремих видань кожного євангеліста була не в Пулюя, а в Димета, від якого до того ж їх розібрали по руках для продажу ¹⁰⁷; решту ж накладу «Євангелій» Пулюй, не бажавши піддати себе фінансовому контролю Драгоманова, переслав Ол. Барвінському до Тернополя, а звіт передав Драгомановим Кулішеві, який шляхетно повернув обрахунок, не читавши, хоч перед тим і просив зробити його (отримані примірники «Єванге-

¹⁰⁴ *Переписка* Михайла Драгоманова з Мелітоном Бучинським: 1871–1877 / Зладив М. Павлик. – Л., 1910. – С. 13, 55.

¹⁰⁵ *Драгоманов М. П.* Автобіографическая заметка // Літературно-публіцистичні праці: У 2 т. – К., 1970. – С. 51. У червні (н. ст.) 1871 р. Драгоманов по дорозі до Гайдельберга заїхав до Відня (див. згадку в листі М. Бучинського до М. Павлика від 10 листопада 1901 р.: *Павлик М. Передмова // Переписка* Михайла Драгоманова з Мелітоном Бучинським. – С. X), але чи зустрічався з Кулішем, який перебував у Відні десь до 5–12 червня н. ст. 1871 р., – невідомо.

¹⁰⁶ «Як був я зимою в Києві, прошено мене написати щось про книжки [переклад «Євангелій». – С. Н.], щоб комусь можна було їх роздобути. <...> і сей-то лист зветься Ви, друже Іване, отвертим і благаючим» (Куліш до І. Пулюя на початку 1874 р.); «Се Др-в [Драгоманов. – С. Н.] одкрив мені очі на “отвертий” лист. Я написав той лист у його, серед розмови, та й забув» (до нього-таки 1 червня 1874 р.) *П. О. Куліш*: (Матеріали і розвідки). – Ч. 2. – С. 16, 17]. Драгоманов до М. Бучинського 29 липня 1874 р. з Новограда-Волинського: «<...> бувши у Києві, П. А. К<уліш> дав мені записку на 500 екз. Євангелій. Я переслав її Пулюєві через Тер-цького [Терлецького. – С. Н.], написавши, по якому адресу слати. П–й [Пулюй. – С. Н.] передає, що поручив Барвінському вислати; ждемо: нема. Приїздить Д–т [Димет. – С. Н.] і каже, що Єванг. у нього, та тільки усіх 500 нема, а є кілька Матвія і т. д. Через кілька часу пише знов П–й, що у Б–ого [Барвінського. – С. Н.] нема, а він наказав Д–ві [Диметові. – С. Н.] 200, поки здобудуться другі. Тепер вже знов пройшло більш місяця – а нема ніякої звістки. З цього бачу я, що у Галичині шуктують навіть з такими важними виданнями, що її розпродаж упорядкований як-небудь, а ширенне видань, котрі так потрібні для підняття духу народности, нікому не лежить на серці сурйозно. <...> Повчившись з цього і інших діл, К–ш залунав сконцентрувати розпорядок його книгами у одних руках і передав це мені. Я готовий – але треба, щоб П–й по Євангеліям, а Барв–й по Псалтирю дали мені порядочні звістки і вказали акуратно чоловіка або магазин у Львові, щоб з ним прямо мати діло» (*Переписка* Михайла Драгоманова з Мелітоном Бучинським. – С. 324–325).

¹⁰⁷ Див.: *Студинський К.* Листування і зв'язки П. Куліша з Іваном Пулюєм. – С. XL–XLIV.

лий», а також кількадесят примірників перекладу «Іова» Ол. Барвінський, за його поясненням, держав у себе, бо не було на них ніякого попиту; врешті під час Першої світової війни передав їх до таборів військовополонених)¹⁰⁸. Крім того, незважаючи на всі домагання (листи до В. Барвінського та його брата Олександра), Кулішеві так і не вдалося видістати од В. Барвінського звіт про те, скільки витрачено коштів на видання «Псалтиря», скільки продано примірників і де решта (Олександр аж тричі пояснював, що чи то Кулішеві листи до Володимира, чи то Володимирові до Куліша, не доходять, десь діваються, хтось їх ніби перехоплює, а Куліш зі зрозумілим подивом йому відповідав, що всі інші його листи в Галичину та з Галичини до нього доходять, а від Володимира він не має відпису починаючи з другої половини 1871 р.¹⁰⁹). Не прояснив справи із «Псалтирем» і сам В. Барвінський у листі до Драгоманова, повному такої «темноти», в котрій той, за його зізнанням, «нічого не розібрав». Порятував починання Димет, який надіслав Драгоманову близько 800 примірників «Євангелій» і близько 100 «Псалтирів»¹¹⁰.

Того-таки року Пуллой небезпідставно застерігав Куліша від надмірного захоплення Драгомановим і зближення з ним на ґрунті критичного ставлення до галичан, звертав увагу на полемічну настроєність Драгоманова до самого Куліша. Проте Куліш був засліплений неприязню до галичан:

«Дивуюсь галичанам, а ще більш дивуюсь я собі: що після Партицького не відцуравсь я Вахнянина, після Вахнянина не покинув Подолинського, а після Подолинського ще звирився Барвінському! <...> Тепер знаю галицьких братів і інших людей остерегаю, як-от хоч би і Др-ва [Драгоманова. – Є. Н.]».

Тим-то Куліш не приймав Пулюєвих застережень:

- «Помиляєтесь Ви, друже, думаючи, що Др. [Драгоманов. – Є. Н.] близький до Бучинського чи Бучинський до Др. <...> Братерство з нами галичане знівечили, зісталась одна політика: що, може, такі народяться нові, не такі здеморалізовані і задурені школою люде в Галичині <...>»;
- «Ви помиляєтесь, що в його писаннях якась нехить до мене чується. Що я доброго зробив, те само за себе говорите; а нападу на мене не бачу я ніякого. Він гарний собі чоловік, сей Др., хоч я і мало з ним бачивсь, та й пишемо один до одного не густо. Обом нам ніколи» (лист від 16 червня 1874 р.)¹¹¹.

Тим часом тодішне листування Драгоманова з М. Бучинським виявляє неприхильне ставлення обох до Куліша через те, що він обставав за національними пріоритетами в українському визвольному та культурному русі. Бучинський до Драгоманова з Відня 17 жовтня 1871 р. про Нечуя-Левицького: «<...> шкода його, коли ні з ким знатись не буде, крім з П. А. Кулішом». Драгоманов до Бучинського з Флоренції 18 січня 1873 р. з приводу шкідливої, на його думку, національної заангажованости українського письменства, переваги тенденційности над реалістичним зображенням:

¹⁰⁸ П. О. Куліш: (Матеріяли і розвідки). – Ч. 2. – С. 16, 32.

¹⁰⁹ Див. нарікання Куліша в листах до Ол. Барвінського від 25 «цвітня» і 6 липня 1873 р., 28 листопада і 10 грудня 1874 р. (Барвінський О. Спомини за мого життя. – С. 166, 167, 175, 176), до І. Пулюя від 17 травня і 16 червня 1874 р.: П. О. Куліш: (Матеріяли і розвідки). – Ч. 2. – С. 17, 20–21.

¹¹⁰ Драгоманов М. Австро-руські спомини (1867–1877) // Літературно-публіцистичні праці. – Т. 2. – С. 285–286. Димет у листі до Пулюя від 29 липня н. ст. 1880 р. повідомляв, що 1875 р. надіслав до київських книгарень для Драгоманова по 200 примірників кожного євангеліста і 56 примірників «Іова» (див.: Студинський К. Листування і зв'язки П. Куліша з Іваном Пулюєм. – С. LXVIII–LXIX).

¹¹¹ П. О. Куліш: (Матеріяли і розвідки). – Ч. 2. – С. 21, 19–20.

«Боюсь, що й Нечуй не встоїть, і боюсь, чи то не Кулішева вина. Багато послужив Куліш Україні, але багато він і завредив своїм характером і доктринерством, якимсь більш польським, ніж руським, бо не в руському воно характеру, не в руському характеру і фразеологія»¹¹².

Ера визначального впливу Куліша на галичан закінчувалася і починалася ера панівного впливу Драгоманова, який, утім, сам-таки не лише багато запоміг, а й чимало нашкодив.

1875 р. Куліш навіть оддав Драгоманову свій рукопис українського перекладу апостольських діянь і послань, сподівавшись, що той поклопочеться його видруком на користь галицького простолюдю¹¹³ і виручені кошти з першого видання поверне; за це Куліш дарував йому право другого видання. Коли ж Куліш дізнався од Пулюя, що Драгоманов збирається продати Мільярдові чи кому іншому право першого видання їхнього перекладу Нового Заповіту, а вторговані гроші пустити на власні видавничі заходи, то в листі від 15 липня 1876 р. (з Мотронівки) пропонував стурбованому Пулюєві пояснити Драгоманову, що такої домовлености в них не було, і виявляв готовість дати Пулюєві «довіреність на процес із Драгомановим за привлащенне чужої власности»¹¹⁴. У московському листі від 14 березня 1877 р. до Пулюя Куліш виправдовувався, що не міг знати, що «з Драгоманова вийде другий демагог», унаслідок чого виникла загроза, що «Драгоманов продасть рукопись, а гроші оберне на свої дурниці»¹¹⁵. Таким чином, автори перекладу опинилися перед проблемою, як видістати його назад у Драгоманова, з котрим Куліш утратив контакт. У мотронівському листі до Пулюя від 10 квітня 1877 р. він бідкався: «Не знав я, що Драгоман скрутиться од нігілізму, та й оддав йому рукопись Нового Завіту. Тепер би рад од його одібрати, та не знаю як. Посилаю через Вас на вдачу лист до його»; водночас Куліш уже переходив на ідеологію і закликав свого друга: «Ведіте контрпропаганду драгоманщини: навчайте русь [галицьких українців. – С. Н.] думати руським, а не козацьким та гайдамацьким розумом»¹¹⁶. У листі від 10 квітня 1877 р. до М. Драгоманова Куліш просив повернути йому рукопис за посередництвом Пулюя, пояснюючи це тим, що має змогу зайнятися його друкуванням особисто¹¹⁷. За розповіддю Пулюя в автобіографії, ще наприкінці 1875 р. (на Різдво) Драгоманов у Петербурзі просив Костомарова дати гроші на друк за кордоном Нового Заповіту з коштів, зібраних у 1862–1863 рр. на видавання українських популярних книжок і Біблії, але Костомаров відмовив, мотивуючи тим, що фонд призначено для випуску перекладу Святого Письма у Російській імперії, а не за кордоном. Не діставши коштів, Драгоманов 1877 р. віддав рукопис Пулюєві¹¹⁸. Відмова Костомарова ще більше настроїла Куліша проти нього. За щоденниковим записом О. Кістяківського від 6 березня 1876 р., того дня в Києві на прогулянці Куліш сказав йому про відому суму в 3 000 крб., зібрану на початку 60-х років на українські підручники й довірену Костомарову, і про те, що він (Куліш) марно добивався цієї суми в Костомарова ще десь коло 1863 р.¹¹⁹ За Кулішевим

¹¹² *Переписка* Михайла Драгоманова з Мелітоном Бучинським. – С. 45, 264.

¹¹³ Див. Кулішевого листа до М. Драгоманова від 10 квітня 1877 р.: *Лотоцький О. П. О. Куліш та М. П. Драгоманов у їх листуванні*. – С. 4.

¹¹⁴ *П. О. Куліш: (Матеріяли і розвідки)*. – Ч. 2. – С. 29.

¹¹⁵ *Там само*. – С. 31.

¹¹⁶ *Там само*. – С. 33.

¹¹⁷ *Лотоцький О. П. О. Куліш та М. П. Драгоманов у їх листуванні*. – С. 4.

¹¹⁸ *Студинський К.* Листування і зв'язки П. Куліша з Іваном Пулюєм. – С. XLVI.

¹¹⁹ *Кістяківський О. Ф.* Щоденник. – Т. 1. – С. 107.

спогадом у листі від 12 жовтня 1880 р. до Ол. Барвінського, щоб обійти Валуєвський циркуляр, який забороняв друкувати українською мовою шкільну літературу, він пропонував Костомарову на зібрані гроші видавати підручники в Галичині – «нехай про случай будуть готові»; проте Костомаров відповів упертою мовчанкою¹²⁰. Тим часом це «про случай» було досить ілюзорним: підручники, підготовані наддніпрянцями й видані в Галичині, не були б допущені до шкільного вжитку в підросійській Україні, а в Галичині потребували б мовно-літературної адаптації та схвалення місцевого освітянського керівництва. Пізніше в «дописці» до «Куліша у пеклі» Куліш з осудом заявив, що

«гроші, зібрані по Кулішовому почину через редакцію “Основи”, перейшли по дурному розуму громадян у його [Костомарова. – *Є. Н.*] руки, і він зробив із них премію свого імени <...>» [II; 669–670].

(У квітні 1877 р. небезпечно хворий Костомаров заповів зібрані кошти Імператорській академії наук на видавання словника української мови¹²¹.) Понад річне перебування у хутірному усамітненні врешті остогидло Кулішеві, і він укотре зробив чергову спробу вирватися на простори міської цивілізації. Не ризикуючи вертатися до осоружного Петербурга, де наштотхнувся на остракізм з боку земляків, шанувальників ображених ним Шевченка й Костомарова, спробував осісти в Києві або навіть податися до Львова. К. Бестужево-Рюміну пояснював у київському листі від 1 березня 1876 р.:

«Уехал я из Петербурга в крайне расстроенном состоянии здоровья как от безостановочной работы, так и от чрезмерных огорчений. Хутор был моим спасением. Но, проведя в нём больше года сущим затворником, я встосковался по цивилизованному миру и прибегнул к последнему средству выйти из вольного и невольного моего заточения. Теперь я в Киеве и, может быть, перееду для подкрепления моих сведений о старине во Львов»¹²².

За спогадами О. Кониського, 1876 р. Куліш задумав видавати «Журнал П. А. Куліша», у якому художні твори й наукові праці друковано б українською та російською мовами – залежно від того, як їх подадуть самі автори. Дістати дозвіл він сподівався за сприяння Юзефовича, тоді все ще голови Київської археографічної комісії. Куліша цікавило, як поставляться до цієї справи київські знайомі Кониського, але той сказав тільки за себе, що не брав би в цьому журналі жодної участі, та й сумнівається, чи вдасться домогтися дозволу. Розуміючи, що Кониський думає перенести видавання української періодики до Галичини, Куліш став палко переконувати його в неможливості мати з галичанами будь-яку справу. Тим часом, за словами Кониського, Юзефович прийняв Куліша вкрай холодно, відмовивши в будь-якому сприянні¹²³. Ці зустрічі з Кониським і Юзефовичем відбулися десь у лютому – на початку березня 1876 р., коли Куліш приїздив до Києва¹²⁴. 6 березня

¹²⁰ *Барвінський О.* Спомини з мого життя. – С. 192.

¹²¹ 1906 року «другої премії М. І. Костомарова» удостоєно «за найкращий малоруський словник» «Словар української мови», що його збрала редакція «Киевской старины» й упорядкував Б. Грінченко (вийшов у 1907–1909 рр.).

¹²² ІР НБУВ. – Ф. І. – № 29425 (список).

¹²³ *Шенрок В. П. А. Куліш // Киевская старина. – 1901. – Кн. 9. – С. 304–305.*

¹²⁴ Про Кулішеве перебування в Києві свідчать його згадки в листах до Ол. Барвінського про те, що він надсилав йому з Києва листи: «<...> у тому київському пропашчому листі <...>» (з Мотронівки 3 березня 1876 р.), «Одповідь на Ваш лист од 4 марця н<ового> ст<ило> послав я Вам з Києва, та, мабуть, вона загубилась» (з Мотронівки 12 березня 1876 р.). Про тогочасні контакти з

1876 р. О. Кістяківський записав у щоденникові, що того суботнього дня до нього прийшов Куліш і за сніданком зачитав програму журналу, що його замірявся видавати, та розповів про свої відвідини Юзефовича¹²⁵. 8 березня 1876 р. Куліш стисло виклав програму задуманого часопису в київському листі до В. Тарновського-молодшого, повідомивши водночас про відмову Юзефовича підтримати цей зачин:

«Необходимо кому-то изображать с провинциальной точки зрения весь русский мир, насколько его влияние чувствовалось или чувствуется в нашем краю, и в то же самое время представить русскому миру изображение нашего края с точки зрения не только русской, но и европейской. За неимением людей, к которым я желал бы примкнуть для такой работы, решился я сам образовать орган, который бы, разрабатывая украинский элемент без вредной для него исключительности, служил проведением в нашу публику понятий, очевидно в ней мало распространенных. Для получения разрешения на издание так называемого “Киевского журнала” необходимо благорасположение к редактору местного генерал-губернатора. Я надеялся, что известная Вам особа вызовется предварить его о моём появлении в качестве ходатая; но она никак не может отделить от проектируемого мною ежемесячного издания украинскую тенденцию к сепаратизму и потому не догадалась, в каких видах я показал ей программу, а ограничилась только советом представить её генерал-губернатору. Я не виню сию особу, потому что ей недосуг было вникать в мою философию истории, и она совершенно простосердечно игнорирует несколько лет моей жизни, посвящённых весьма прилежным и разносторонним изучением. Генерал-губернатор, никак не предуведомлённый, естественно взглянет на меня теми же глазами и потому я решился ждать более счастливых комбинаций. <...> работы у меня и в одиночку довольно»¹²⁶.

Це було останнє звернення Куліша до Юзефовича з проханням про сприяння. Відмова Юзефовича поклала край їхнім особистим стосункам, то більше що, як невдовзі виявилось, цей кар'єрист саме тоді заходжувався коло дальшого законодавчого витіснення української мови з преси і театральних підмостків.

З тодішнього листа до О. Кістяківського – від 12 травня 1876 р. з Мотронівки – видно, що Куліш мав намір приїхати до Києва близько 21 травня і знову клопотатися про дозвіл видавати «Киевский журнал», хоча відмова його б не засмутила:

«Если не разрешат мне журнала, то это будет для меня характеристикой современного общественного (сиречь административного) мнения. Но огорчен я не буду <...>. В области мысли такой остаётся, да и всегда будет оставаться, простор, что “Киевский журнал”, в моих глазах, и не продолжит, и не заградит мне дороги»¹²⁷.

Проте до 26 травня ще не вибрався до Києва, про що повідомляв з Мотронівки того дня І. Пулюя:

«Журнал мій не має бути українським, так само як і “История воссоединения Руси” – не історія України. Задержали мене дома деякі справи, дак я оце й не знаю, чи ласкаво прийме мою докладну записку київський генерал-губернатор, щоб написав

Кониським свідчить лист від 3 березня, у якому Куліш сповіщав, що дає поради Кониському щодо укладання антології під назвою «Скриня», яку той хотів видавати у Києві (не вийшла через Емський акт) (*Барвінський О.* Спомини з мого життя. – С. 180–182). Про свої відвідини Києва Куліш згадав і в мотронівському листі до Кониського 27 березня 1876 р., де консультував його щодо «Скрині»: «Забувши в Києві добрий папір, пишу на абиякому» (Нова Україна. – 1923. – № 11. – С. 154).

¹²⁵ *Кістяківський О. Ф.* Щоденник. – Т. 1. – С. 107.

¹²⁶ *За сто літ.* – Кн. 6. – С. 151–152.

¹²⁷ *Киевская старина.* – 1902. – Кн. 3. – С. 518–519.

у главну цензуру, що згоджується на видавання в Києві журналу. Після сього мусимо ще подождати з московський місяць, закіль на столиці скажуть: *добре або ні!* У журналі я печатав би дещо і українською мовою <...>¹²⁸.

Одначе з наступного листа до О. Кістяківського, писаного 18 червня 1876 р., бачимо, що Куліш передумав міняти «хуторские прохлады» на «аравийскую пустыню, именуемую Киевом», та й не бажав переривати свою «уединённую работу», а тому сам знеохотився задумом видавати часопис: «Бог с ним, с этим журналом! Нравственной поддержки я не предвижу ниоткуда. Гораздо больше я буду удовлетворён трудами, зависящими только от меня лично»¹²⁹. Про те самé того-таки дня повідомляв свого кума Михайла Григоровича Щербака: «Увлёкшись моими хуторскими писаниями, вознепщевах о журнале, яко о суете мирской. Ничто не благоприятствует сему изданию, и даже нравственной поддержки ниоткуда не предвижу»¹³⁰.

На той час Куліш заповзвся писати «велике оповіданне про 1775 рік (як зруйнована була Січ)», захоплюючи і «найдавнішу історію України» (мотронівський лист до І. Пулюя від 22 травня 1876 р.). Це був «історичний роман» під назвою «Колонизаторы Украины, или Наследники старых судеб», «котрого – за його словами в листі до І. Пулюя від 26 травня – вже написано з добрий том». Перед тим створив «повість на тему жіноцької емансипації “Русская гетера”». Тут виявлюю, – листовно пояснював Пулюєві з Мотронівки 1 грудня 1875 р., – як недобре наша інтелігенція вертить жіноцтвом, одриваючи його від сімейного, громадського і національного елементу. Найкращі жіночі, чи дівочі, натури перевертає вона в таких відьом, що страшно до них приторкнутись»¹³¹ (очевидно, повість мала дійсний жіночий прототип, знаний авторів). Писав тоді Куліш переважно російською мовою, орієнтуючись на публікування творів у російській пресі. Окремі нові українські тексти надсилав до львівської «Правди»: слідом за «Мальованою гайдамащиною» там мала бути надрукована й віршована «**Козацька і панська розмова на тому світі**»¹³², але через скандал із цим попереднім твором не з'явилася. З приводу обох цих белетризованих роздумів над трагічною історією козаччини й гайдамаччини Куліш зазначив у листі до Пулюя 22 травня: «<...> історія взяла гору в мене над поезією, або утопією»¹³³.

За відомостями, що їх навів В. Шенрок, Кулішеві не вдалося видавати журнал у Києві, бо йому цього не дозволили, хоча спрямування часопису мало бути вже відповідним новій ідеології письменника – антинігілістичним, монархічним, «воссоединительным» (гадаю, і з обстоюванням водночас української культурної самобутності й окремішности). На запитання Івана Білозерського з приводу чуток

¹²⁸ П. О. Куліш: (Матеріяли і розвідки). – Ч. 2. – С. 28.

¹²⁹ Киевская старина. – 1902. – Кн. 3. – С. 519.

¹³⁰ ІР НБУВ. – Ф. І. – № 29395. Куліш був хрещеним батьком Щербаків сина: «Здравствует ли мой крестник Александр Михайлович? <...> Я не забыл, что за мною золотой крестик; но Сатаны от Ваших детей отгоняют нет надобности: одна книжная пыль [натяк на те, що Щербак зберігав у себе «Тарасову книгарню». – С. Н.] не допустит сего врага рода человеческого в Вашу обитель; а цяця в виде крестика не существует ещё для Александра, хотя бы он был и Македонским» (Там само).

¹³¹ П. О. Куліш: (Матеріяли і розвідки). – Ч. 2. – С. 26–28.

¹³² Див. листи до Пулюя від 22-го і 26 травня 1876 р. (Там само. – С. 27, 28). Куліш надіслав «Козацьку і панську розмову на тому світі» й Ол. Барвінському для друку в альманасі «Руська хата», проте він також не схотів її публікувати, як видно з Кулішевого листа до нього від 21 квітня 1876 р. (Барвінський О. Спомини з мого життя. – С. 187).

¹³³ П. О. Куліш: (Матеріяли і розвідки). – Ч. 2. – С. 29.

про те, що він «намерен издавать журнал с целью противодействовать украинофильству», Куліш пояснював: «наскільки в украинофильство вошло ложных фактов и понятий, настолько я должен ему противодействовать». Та навіть журнал із такою консервативною програмою не влаштував владу, яка мала підстави остерігатися літератора з репутацією «сепаратиста». В одному з листів до К. Бестужева-Рюміна Куліш скаржився з приводу його тодішнього розладу з представниками царської адміністрації:

«Мне запрещено издавать в Кieverе журнал, тогда как главному управлению по делам печати следовало бы умолять меня об этом, чтобы излечить местную интеллигенцию от такого недуга, в какой впал, наконец, и Драгоманов»¹³⁴.

Куліш шукав можливості видати перші два томи «Истории воссоединения Руси» у перекладах на західноєвропейські мови (німецьку та французьку), а третій том – узагалі спочатку котроусь із цих мов. З цією метою у листі від 8 вересня 1875 р., пересланому за посередництвом Івана Білозерського, який, одружившись з італійкою, жив в Італії, він просив І. Пулюя залагодити контракт між Остапом Терлецьким, котрого Пулюй схилив до перекладу «Истории...» на німецьку мову, і книговидавцем із Венеції Мюнстером з тим, щоб той оплатив переклад і гарантував самому Кулішеві певну плату за третій і дальші томи¹³⁵. Ознайомившись із цим листом і пересилаючи його Пулюєві, І. Білозерський, власник венеційського видавничого дому Мюнстера, 28 вересня 1875 р. застерігав, що цей книговидавець може підписати контракт «тільки з тими літературними і науковими працями, котрі мають всесвітню славу», і що «про то нічого й думати, щоб дурний Мюнстер куповав 3-й том “Истории”», а тому «дорога одна»: перекласти спочатку, заплативши Терлецькому з української кишені («нехай працює з патріотизму більш»), а потім оддати переклад Мюнстерові до друку й віпроважу, сподіваючись не фінансової, а моральної користі; І. Білозерський також запевняв, що лише він єдиний як приятель Мюнстера може його упрохати взятись за це видання, гарантуючи йому, що візьме третю частину кошту на себе, якщо воно добре не продаватиметься. Тим часом перекласти «Историю воссоединения Руси» зголосився у листі до Пулюя від 22 жовтня 1875 р. Петро Скобельський, перекладач Шевченкових творів німецькою мовою. Він домагався за друкований аркуш 30 гульденів¹³⁶. Однак фінансування перекладу з власної кишені без надії на дальше видавання коштом друкаря не входило до Кулішевих розрахунків.

Шукаючи, як і замолоду, покровителів й однодумців, Куліш надіслав по частинах рукопис третього тому «Истории воссоединения Руси», а також шмат першого тому «Материялов для истории воссоединения Руси» професорові російської історії Петербурзького університету Костянтинові Бестужеву-Рюміну, з яким зустрічався у Петербурзі 1874 р. Просив переглянути, а при потребі – й дещо виправити і передати їх до Товариства «Общественная Польза»¹³⁷.

¹³⁴ Шенрок В. П. А. Куліш // Киевская старина. – 1901. – Кн. 7/8. – С. 95, 102.

¹³⁵ П. О. Куліш: (Матеріяли і розвідки). – Ч. 2. – С. 23–24. Та навряд щоб Терлецький міг узятись за переклад «Истории воссоединения...», бо трохи згодом, прочитавши третій том монографії і перший том матеріалів до неї, відгукнувся про них різко негативно в листі до М. Драгоманова від 26 травня 1877 р. (*Студинський К.* Галичина й Україна в листуванні 1862–1884 рр. – С. 260).

¹³⁶ *Студинський К.* Листування і зв'язки П. Куліша з Іваном Пулюєм. – С. XLIV–XLV.

¹³⁷ Див. мотронівські листи Куліша до Бестужева-Рюміна від 20 грудня 1875 р., 10-го і 24 січня 1876 р.: ІР НБУВ. – Ф. І. – № 29419–29421 (списки).

Бестужев-Рюмін поставився до автора та його праці досить прихильно, хвалив за настирливий пошук істини й наукові відкриття:

«В целом картина выходит очень рельефная, и неожиданно выходит на первый план много такого, что затушёвывалось историками: так, совершенно иными являются русские [українсько-руські шляхтичі. – *Є. Н.*] в польском кафтане вроде Жолкевского. Блестящая глава о пленных в Турции, вероятно, обратит на себя общее внимание знатоков. <...> история Руси Западной выясняется значительно».

Допомагавши в переговорах з друкарнею «Общественной Пользы», Бестужев-Рюмін настійливо відговорював Куліша від полеміки з інакодумцями, зокрема навіть із Шевченком, визвольної патетики якого й сам не сприймав, виходячи, очевидно, з консервативних і великодержавних засад: «Фальшь украинской поэзии (Шевченка) тоже ясна <...>», – зауважив він і, погоджуючись майже з усім, сказаним у Кулішевих передмовах до третього тому й до «Материялов...», усе-таки, «ввиду общественного настроения, выражаемого нашими журналами», радив не публікувати цих передмов¹³⁸. Куліш же у відписі 10 січня 1876 р. доводив конечність своєї публічної критичної переоцінки найбільшого українського поета:

«<...> Шевченко ценится у нас высоко преимущественно за свои непозволительные произведения. Надобно заявить взгляд на него, образовавшийся путём прилежного вникания в историю. Сверстники мои были сбиты с толку мечтаниями украинской литературной школы. Пускай же хоть новое поколение уразумеет её заблуждения. <...> Затвердив от нас, что Шевченко – великий поэт, они уже и нам самим не верят, когда мы великого поэта находим, в некоторых случаях, малым мыслителем. <...> беда <...> в том вреде, который иллюзии Шевченка причиняют массе полуучёных и полуобразованных людей. Сужу по самому себе. Шевченко долго, долше самого Костомарова, загораживал мне дорогу к уразумению международных отношения Польши, Малороссии и России»¹³⁹.

Бестужев-Рюмін орієнтував його на суто науковий підхід, а Куліш хотів конче надати власному дослідженню ідеологічного сенсу. Перший чинив як науковець, другий – насамперед як ідеолог. Усупереч ранішим демократичним і республіканським переконанням, він брався сповідувати антиреволюційний консерватизм та монархізм і на основі цих вартощів переглядав історію козаччини та українсько-польсько-російських взаємодій і протиборств. В особі Куліша позитивіст верифікував романтика Шевченка. Куліш визнавав, що Шевченко – великий поет, не заперечував повністю його і як великого мислителя, а говорив лише про окремі випадки соціологічної поверховості його поетичної думки. Раціоналістична історіософська думка Куліша не раз сягала ширше, далше і глибше пристрасної Шевченкової, віртуозно схоплювала багатоманітність зв'язків між історичними явищами, що зазвичай проходила мимо захопленого Шевченкового зору. Пізній Куліш виявляв схильність розглядати історичний процес різноплощинно й панорамно. Тож біда була не в тому, що він критикував Шевченка за ідеологічні та історіософічні недодуманості (пізніше на них вказували – з інших засад –

¹³⁸ Відпис на листа від 20 грудня 1875 р.: *Там само.* – Ф. І. – № 34140. – Арк. 123 (список); див. також: *Шенрок В. П. А. Кулиш // Киевская старина.* – 1901. – Кн. 7/8. – С. 98–99. Рід Жулкевських Н. Яковенко відносить до польських родин (*Яковенко Н. М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст.* – К., 1997. – С. 147).

¹³⁹ ІР НБУВ. – Ф. І. – № 29420.

Драгоманов і Франко), а в тому, що апелював при цьому до діячів російсько-імперської культури і, переймавши російсько-самодержавний погляд, силкувався перевірити ним на істинність художньо-історичні роздуми поета. Марно намагався погодити українські національні інтереси з загальноімперськими, що було неможливим...

За Кулішевим наполяганням, Бестужев-Рюмін спочатку віддав до друкарні й передмову до третього тому, в якій зберіг і полемічні роздуми про Шевченка, хоча все-таки зауважив:

«Ваша книга слишком хороша, чтобы из-за такого пустяка портить её впечатление, которое без раздражающих вызовов было бы ещё сильнее. <...> при неразвитости нашего общества, на них накинется люди прежде, чем на что-нибудь другое» (лист від 22 січня 1876 р.)¹⁴⁰.

Прислухавшись до порад Бестужева-Рюміна, Куліш у відписі 30 січня попросив забрати з друкарні передмову до третього тому і зберігати в себе до зручної нагоди для передачі йому¹⁴¹. Втішений загалом схвальним відгуком на третій том, умироутворювався і погоджувався зняти полемічні випадки, про що сповіщав у наступному листі – від 16 лютого 1876 р.:

«<...> по Вашему благому совету, я устранись от каких-либо полемических состязаний. <...> Жаль, что российские обстоятельства лишили меня возможности пользоваться сообществом таких людей, как Вы. Многое Вы бы мне указали, на многое навели бы меня, от многого предостерегли бы».

Як і замолоду, літній Куліш усе ще потребує осіб, які б його наставляли, підтримували, поправляли. Усвідомлюючи свої етичні промахи в обстоюванні власних наукових поглядів, він виправдовується:

«Поймите же и Вы невозможность в изолированном и отверженном положении сохранить все достоинства человеческой мысли и её выражения. <...> я боялся печатать III-й том, не показавши его историку, живущему на воле <...>»¹⁴².

Ці зізнання виявляють глибину Кулішевого сум'яття, спричиненого реакцією літературної та наукової громадськості на другий том «Истории воссоединения Руси». Пізніше у мотронівському листі від 5 липня 1877 р., зворушений, він назвав Бестужева-Рюміна «мой единственный ценитель», зазначивши із вдячністю: «Ваше лестное для меня мнение о моих трудах представляет такой контраст с оценкою оных другими, кому бы о том ведать надлежало <...>»¹⁴³.

Отож **третій том «Истории воссоединения Руси»**, що його видало товариство «Общественная Польза» (Москва, 1877), вийшов без передмови. Перший же том **«Материялов для истории воссоединения Руси»**, випущений тоді-таки заходами того самого товариства, містив «Предуведомление», у якому піддано критиці українську козакофільську літературу, започатковану гоголівським «Тарасой Бульбой» (але без згадки Шевченкового прізвища).

Згідно з відомостями В. Шенрока, який мав у своєму розпорядженні Кулішеві листи до Бестужева-Рюміна, за посередництвом останнього Куліш зав'язав листовні контакти з французьким ученим Рамбо, який за рекомендацією петербур-

¹⁴⁰ Там само. – № 34140. – Арк. 123 зв.

¹⁴¹ Там само. – № 29423 (список).

¹⁴² Там само. – № 29424 (список).

¹⁴³ Там само. – № 29071.

зького професора ознайомився з історичними працями Куліша¹⁴⁴. Відомі є два листи Куліша з 1875–1876 рр. до Альфреда-Ніколя Рамбо, молодого (32–33-річного) французького історика Росії, а принагідно й України, учасника III Археологічного з'їзду в Києві (1874), з 1876 р. – іноземного члена-кореспондента Петербурзької академії наук. В огляді «L'Ukraine et ses shansons historiques» («Україна та її історичні пісні»), опублікованому в паризькому журналі «Revue des Deux Mondes» (1875. – Т. 9. – 15 juin), А. Рамбо схвально відгукнувся про «Историю воссоединения Руси» і «Записки о Южной Руси», порівнюючи їх із працями В. Антоновича, М. Драгоманова, І. Рудченка, О. Русова, П. Чубинського та ін. «Ваш лестный отзыв о моей книге доставил мне большое удовольствие, и я считаю за честь войти в более близкое знакомство с Вами», – з вдячністю писав до нього з Мотронівки 1/13 липня 1875 р. зрадлий Куліш, на якого тоді переважно сипалися удари зусібіч. У супроводі цього приватного листа, в якому він також розповідав про своє тяжке становище в Російській імперії, Куліш надіслав французькому колезі й іншого листа, призначеного до друку, під назвою «Украинская литературная школа» і просив надрукувати його у французькій пресі «во имя самой науки и истины», позаяк «в настоящее время оно не может ещё быть напечатано в России». У листі від 19 січня 1876 р., теж із Мотронівки, Куліш пропонував А.-Н. Рамбо самому скористатися надісланими йому листовними роздумами:

«<...> если б Вам было угодно воспользоваться моими листиками для какой-либо иной работы, то я буду считать за честь, что некоторые из моих мыслей высказаны будут Вами вместе с Вашими собственными»¹⁴⁵.

У такий спосіб Куліш хотів прищепити свої погляди французькому історикові, щоб потім, очевидно, покликатися на його висловлювання як наукового авторитета для підтвердження своїх думок.

Очевидно, саме під впливом контактів з Рамбо у Куліша з'явилася думка, про яку він інформував М. Драгоманова 6 серпня 1875 р.: «Издать в усовершенствованном виде два тома истории на французском языке, а третий – в виде произведения оригинального, с тем, чтобы потом продать оригинальную рукопись в Петербурге»¹⁴⁶. Проте, як з'ясував В. Шенрок, Рамбо змушений був у відписах до Куліша вказати на цілковиту неймовірність успіху багатотомових вузько-спеціальних праць з історії України серед французів, обізнаних з нею мало, та й то хіба що в найзагальніших рисах¹⁴⁷.

Надаючи великого значення «Истории воссоединения Руси», Куліш подумував і про її скорочену україномовну версію, яку мав намір опублікувати власним коштом у Галичині, скориставшись послугами галицького перекладача, якому заплатив би з прибутку від видання. З такою пропозицією звернувся він листовно до Ол. Барвінського 3 лютого 1876 р.:

«Коли б хто зумів усю мою книгу, три томи, перецидити і подати з неї русинам один невеличкий том українською мовою <...>. Нехай би писав fracta pagina [колонкою

¹⁴⁴ Шенрок В. П. А. Куліш // Киевская старина. – 1901. – Кн. 7/8. – С. 100.

¹⁴⁵ Центральный государственный архив литературы и искусства (Москва). – Ф. 235 (фонд П. Куліша). – Оп. 3. – Ед. хр. 4. – Л. 1–3 об. У листі від 6 серпня 1875 р. до М. Драгоманова Куліш повідомляв, що надіслав А. Рамбо свою статтю «Русская козакомания», котра може слугувати «образчиком» його «либерализма» (Лотоцький О. П. О. Куліш та М. П. Драгоманов у їх листуванні. – С. 5). Отже, стаття була спрямована проти козакофільства в літературі (а може, й історіографії).

¹⁴⁶ Там само. – С. 5.

¹⁴⁷ Шенрок В. П. А. Куліш // Киевская старина. – 1901. – Кн. 7/8. – С. 100–101.

на лівій половині аркуша; дослівно: зламана сторінка, *латин.* – *С. Н.*], а я, будши в Галичині, поприспував би дещо від себе, дак воно було б наче оригінальне діло».

Невдовзі, однак, попробувавши писати «Мальовану гайдамащину» науковим стилем української мови, Куліш засумнівався, чи вдасться український переклад «Истории воссоединения Руси»:

«А шоб перекладували мої великоруські писання, дак не знаю, чи буде воно смачне, хоч би хто й з Ваших на се піднявся. Ще молода наша літературня мова українська» (лист від 3 березня 1876 р.)¹⁴⁸.

Від 1874 р. в Кулішевії діяльності на перший план виходить спроба створення багатотомової історії козацької України у її відносинах із сусідами (перші проби він написав ще 1862–1864 рр., потрохи вів її далі й у Варшаві, збиравши матеріали в місцевих бібліотеках). Відтоді ця історична монографія стає своєрідною *ідеєю фікс* Куліша протягом решти життя: він оддається їй у 1874–1878 рр., повертається до неї час від часу у 80-х і першій половині 90-х, вважаючи її за одну з найважливіших праць своєї багатогранної літературної та наукової діяльності. Історичні дослідження витісняють у нього фольклористично-етнографічні. З автора популярно-історичних нарисів він стає вдумливим дослідником-першовідкривачем, який буде свої праці на архівних джерелах, робить оригінальні висновки щодо перебігу історичних подій і вдається до глибоких історіософських спостережень. І як популяризатор 40–60-х років, і як дослідник-джерелознавець 70–90-х, Куліш виступав заангажованим істориком, розвивав тенденційні історичні концепції, тільки в першому випадкові стояв на україноцентричних засадах, а в другому – значною мірою на русоцентричних і загальнокультурних.

У зв'язку зі зміною своїх ідеологічних поглядів та переконань, Куліш критично поставився не тільки до козакофільського романтизму 1820–1860-х рр., а й до власних літературних творів попередніх десятиліть, хоча й не зрікався їх. Вважав, що його публікації в «Основі» щирі («Я был убеждён, что проповедают истину»), але висловлені в них думки – обмежені, однобічні й спрощені (з цього приводу іронізував: «Над “Основой” вообще следовало бы поставить эпитафи: “Мне поверь: всё то вздор, чего не знает Митрофанушка”»). Пояснював це тим, що ті думки не оперто на глибоке і всебічне знання ширшого світу, ніж український: «Теперь я начинаю понимать и Польшу, и Москву объективно, и Вы увидите, что наш южно-русский элемент ничего не потеряет в моих писаниях от того, что определится динамически», – переконував він О. Кістяківського 19 жовтня 1876 р.¹⁴⁹ Правомірність і закономірність такої еволюції Куліш умотивовував у листі до Ол. Барвінського від 22 березня 1876 р. віковими змінами та набутими знаннями і досвідом, покликавшись при цьому на подібні самовідчуття Пушкіна й апостола Павла:

«<...> вже багато де в чім розійшовсь я з самим собою, як звичайно вік із віком розходиться. Пушкін мовляв, що тільки дурень не міняє своїх убеждений. Вийшовши з школи на світ, багато дечого не знав я, що тепер знаю і з науки, і з досвіду. <...> Що я попечатав за свого життя, того нічого не цураюсь, тільки кажу сам собі з апостолом: Як був я хлопцем, дак по-хлоп'ячи думав і по-хлоп'ячи мудрував, а ставши дорослим, усе хлоп'яче занехав і почав так мудрувати, як личить дорослому»¹⁵⁰.

¹⁴⁸ Барвінський О. Спомини з мого життя. – С. 179, 181.

¹⁴⁹ Киевская старина. – 1902. – Кн. 2. – С. 300. У листі – репліка з комедії Фонвізіна «Недоросль».

¹⁵⁰ Барвінський О. Спомини з мого життя. – С. 185. Свідчення про наведене пушкінське висловлювання Куліш почерпнув, очевидно, зі спогадів П. Анненкова: «Кажется, за год до кончины

Шукавши серед видатних осіб прикладів подібної, як у нього, еволюційної зміни власних поглядів, Куліш законспектував у своєму записнику 80-х років таке признання німецького райхсканцлера Отто Бісмарка:

«Бисмарк: Если мне кто-нибудь скажет: “Двадцать лет назад Вы имели одинаковое со мною мнение; я и теперь с ним остаюсь, а Вы пишете противоположное”, то я ему отвечу на это: “Да, так умён, как Вы теперь, был и я двадцать лет назад, а теперь я умник: я кое-чему научился в двадцать лет”... Для меня существовал всегда один компас, одна полярная звезда, по которой я направляю корабль: *salus publica* [суспільне благо, латин. – Є. Н.]»¹⁵¹.

Ба більше, 50-річний Куліш стає на шлях постійного, безкінечного оновлення своїх поглядів відповідно до поступу науки:

«Пушкин справедливо говаривал, что только глупец не переменяет никогда своих убеждений. Мысль эту надобно дополнить замечанием, что при перемене убеждений, неизбежно чувствуется сперва некоторое раздражение против того, что мы признавали не подлежащим сомнению; но по мере того, как мы делаем больше и больше шагов на новой, обыкновенно трудной, дороге, мы оглядываемся с участием на пионеров, проложивших временно полезный для самих нас, но потом оставленный нами путь. В этом участии таится сознание, что и прокладываемая нами дорога для национальной идеи, со временем, окажется неудовлетворительною, а потом и совсем ненужною. В этом участии таится и другое сознание: что, исправляя ошибки других, мы неизбежно делаем новые ошибки, которые могут быть, покамест, незаметны, но рано или поздно будут обнаружены»¹⁵².

Критичне ставлення пізнього Куліша до романтичного козакофільства «Досвіток» – «пам’ятки давняшнього нашого зрозуміння старовини української», як висловився він 1876 р., – та його орієнтацію на загальнолюдські культуротворчі цінності відбивають його «Заздалегідне словце» до другого (Київ, 1876) і «Передне слово» та «Приписки» (примітки) до третього видання цієї збірки (Харків, 1899) [див.: I; 640–643, 651]. Водночас ці републікації, що їх він сам підготував, свідчать, що українські віршотвори «Досвіток» були йому особливо дорогі (у «Заздалегідньому словці» він зумисне наголосив, що «давняшнє наше зрозуміння, яке б воно ні було собі, не втеряє <...> ваги своєї», бо «так, бачте, здавалось колись нашому розумові. Так почувалось колись у серці», а тепер «уважне око сучасника» «й на химороді постерігатиме <...> те сяєво, що присвічує роду людському од віку та й до віку») [I; 640]. Проте ранню високохудожню ідилію «Орися» Куліш з історико-концептуальних мотивів уже не бажав перевидавати і відраджував од цього І. Білозерського (в листі від 30 вересня 1877 р.):

«Желание Ваше относительно издания “Орисі” с рисунками я готов исполнить, не желая отказать Вам в Вашей прихоти. Но мы ничего нового не скажем появлением в свете старой идиллии, а денег на рисунки Вы издержите довольно, между тем IV-го тома “Истории” и II-го тома “Материялов” мне издать не на что, с “Общественною” своей он говорил одному из друзей своих: “Меня упрекают в изменчивости мнений. Может быть: ведь одни глупцы не переменяются”» (*Пушкин А. С. Сочинения / Изд. П. В. Анненкова. – СПб., 1855. – Т. 1: Материалы для биографии А. С. Пушкина. – С. 159*). Далі переказано признання апостола Павла у Першому посланні до коринтян: «Коли я був дитиною, говорив як дитина, думав як дитина, міркував як дитина. Коли ж я став мужем, покинув те, що дитяче» [13: 11].

¹⁵¹ IP НБУВ. – Ф. I. – № 28442. – Арк. 49, 53.

¹⁵² *Куліш П. А. Предуведомленіє // Куліш П. А. Материалы для истории воссоединения Руси. – М., 1877. – Т. 1: 1578–1630. – С. XIV.*

же “Пользою” я разошѣлся, а с другими сойтись не могу, да и не желаю. <...> Охота Вам ещѣ тратить хоть 100 р. на “Орисю”!»¹⁵³

Не радив він і перекладати її німецькою мовою: «А в “Орисі” не справдешне життє українське, а вимудроване з ідеального погляду. Тим і не хочу, щоб сю химеру товкмачено по-німецьки, та ще й розмальовано», – пояснював він І. Пулюєві у листі від 10 лютого 1880 р.¹⁵⁴ Історико-популярну компіляцію для дітей «Повесть об украинском народе», головно за яку його було заслано до Тули із забороною друкуватися, пізній Куліш кваліфікував як «нісенітницю»:

«Се була одна з тих утопічних і фантастичних праць, без критики, з яких позшивана в нас уся історія боротьби Польщі з Москвою. Козаки в ній виступали яко нація, а все те, що становить націю, ігнорувалось або відкидалось до суперечного табору. Усіх козацьких ворогів помальовано тут людодіями, а самих козаків праведними мучениками і благородними патріотами. Коли треба було скарати автора за те, що він поперекручував історію так, як її й досі перекручують, то скарати хіба реготом» («Історичне оповідання», 1882) [I; 376].

Протягом останніх двадцятьох років свого життя Куліш за поверховість та ідеалізацію козацької старовини знецінював власні ранні твори «Україна» та «Михайло Чарнышенко». Вважав, що «Україна» – «курьезная поема»¹⁵⁵, «псевдогомеричня поема», «нісенітниця»¹⁵⁶, «фанатичня імітація кобзарським думам»¹⁵⁷.

¹⁵³ IP НБУВ. – Ф. І. – № 28948.

¹⁵⁴ П. О. Куліш: (Матеріяли і розвідки). – Ч. 2. – С. 45. У листі до І. Білозерського від 8 липня н. ст. 1882 р. з Відня Куліш без особливого бажання погоджувався перевидати «Орисю» з недрукованими ілюстраціями де Бальмена («Ну, та Ваша рада – не зрада: то нехай буде по-Вашому»: IP НБУВ. – Ф. І. – № 28957), а тому написав до дружини, щоб вислала їх І. Білозерському (віденський лист до нього-таки від 14 липня н. ст. 1882 р.: Там само. – № 28958). Та невдовзі у листі від 26 вересня н. ст. до І. Білозерського пропонував переслати ці ілюстрації до Пулюя: «Коли тепер у Вас на гроші скрут, то др. Фавст просить передати йому рисунки до “Орисі”» (Там само. – № 28963). А небавом у віденському листі від 9 жовтня («паздерника», н. ст.), також до І. Білозерського, знову вагався, побоюючись, що європейці прочитають «по-своєму немудру ідилію»: «“Орисю”, добродію, шкода так розкішно видавати. <...> нам з нею лізти в вічі Європі совісно. <...> Я тільки не хотів проти Вас опинатись, а то й ніяк би не раяв видавати. Коли ж Вам сього хочеться ради де Бальманових рисунків, то раяв би робити так, щоб було “хитро, мудро і невеликим коштом”, по пословиці» (Там само. – № 28965). Згодом Пулюй у листі від 17 травня (н. ст.) 1900 р. до Олександри Куліш зауважив: «<...> рисунки графа Бальмена негарненькі. <...> колись я й сам хотів видавати “Орисю” з тими рисунками, а покійний чоловік Ваш не хотів». Водночас Пулюй додав, що «Орисю» таки перекладено німецькою мовою і надруковано «ще, мабуть, у 80^х роках» (Ганна Барвінок: Збірник до 170-річчя від дня народження. – С. 313). Мав на увазі переклад учителя Тернопільської гімназії Петра Левицького, надрукований у віденському місячнику «Österreichische Rundschau», що виходив лише протягом 1883 р. і тепер зберігається в Австрійській національній бібліотеці у вигляді виданого річного тому з наскрізною нумерацією сторінок, де матеріал розташовано за жанровими блоками, без вказівок на числа: Orysia. Von Kulisch. Aus dem Kleinrussischen übersetzt von P. Lewicki // Österreichische Rundschau. Monatsschrift für das gesamte geistige Leben der Gegenwart. – 1883. – 1. Band. – S. 1103 – 1108. Teil I (Novellen und Erzählungen). За іншими джерелами, «Орисю» в перекладі П. Левицького вміщено у грудневому числі місячника (Кирилюк С. Бібліографія праць П. О. Куліша та писань про нього. – К., 1929. – С. 52. – № 341). Куліш знав про сам переклад, але, мабуть, не про його публікацію, бо на зламах 80–90-х зазначив: «Орисю» «один учёный галичанин перевёл на немецкий язык, но кончил тем, что запропастил и иллюстрации, которыми я дорожил как благородною памятью де Бальмана» (Кулиш П. Около полу столетия назад. – Арк. 15 автографа-чернетки).

¹⁵⁵ Кулиш П. Воспоминания о Николае Ивановиче Костомарове. – С. 63.

¹⁵⁶ Лист до М. Лободовського від 15 серпня 1885 р. (ЛІ. – Ф. 18. – № 55. – Арк. 7).

¹⁵⁷ Лист до М. Павлика від 9/21 листопада 1892 р. (П. Куліш про свою справу з поляками... // Народ. – 1892. – № 24. – С. 248).

Попри ж нехтування «Михайла Чарнышенко», все-таки додержувався думки, що «ідея в нім і добра. Казав свого часу один розумний мені, що до неї годилось би вернутись із більшим досвідом», – зазначив Куліш у листі до М. Лободовського 10 листопада 1887 р.¹⁵⁸ (ідея роману: доля карає за непослух батькові, зраду національних старосвітських традицій і не відповідне новому часові наслідування козацького пориву до військової слави).

У середині 70-х років змінилася навіть зовнішність Куліша – саме тоді він почав носити бороду як у університетського професора (на фотопортреті 1867 р. він красується лише з традиційними вусами, таким самим постає у вищечитованому спогаді Я. Жарка з першої половини 70-х років, а на своїй наступній світлині – парному профільному портреті з Олександрєю Михайлівною 1877 р. – він уже й з бородою¹⁵⁹). Така зовнішність стала символом ідеологічної переорієнтації Куліша з голеного (а отже, за його уявленням, ополяченого) козацтва на староруські звичаї: він-бо вважав, що моду на голення бороди серед козацтва, яке попервах поважало її (сам Сагайдачний був бородатий), а потім висміювало, запровадили польсько-шляхетські вигнанці – банити й інфаміси, які пристали до січовиків і навіть зробилися їхніми верховодами. За Кулішевими словами, ще в переліку «Козацьких кривд», що їх склав Богдан Хмельницький, згадано, що козакам панські креатури виривали бороди («Дописки» до «Куліша у пеклі») [II; 685]. Тим-то в поемі «Куліш у пеклі» один із персонажів, Мартирим'ян, «рече»: «І бороду мені знов голять, / До моди лядської неволять / Чорти, мов давні козаки» [II; 236].

Після чергового усамітнення у Мотронівці¹⁶⁰ Куліш від вересня 1876 р. до початку квітня 1877 р. мешкав у Москві¹⁶¹, де друкував *третій том «Истории воссоединения Руси»* та перший (і, як виявилось, єдиний) том *«Материялов для истории воссоединения Руси»*. Читав там давні рукописи і стародруки в Рум'янцевському музеї (Публічній бібліотеці), Синодальній бібліотеці¹⁶², у Головному архіві Міністерства зовнішніх справ, де ледь не щодня зустрічався з Костомаровим, проводив у нього «мало не всі» вечори, часто обідали разом у свого давнього приятеля Миколи Макарова («Дописки» до «Куліша у пеклі») [II; 654], інколи – у Жемчужникових, відвідували Осипа Бодяньського¹⁶³. По казусі з другим томом «Истории воссоединения Руси» та викликаному цим безуспішному листовному з'ясуванні стосунків, до якого вдалися Куліш і Костомаров¹⁶⁴, між ними та їхніми сім'ями настало певне товариське зближення. Про вечірні години на помешканні Костомарова Куліш згадував:

¹⁵⁸ Іл. – Ф. 18. – № 59.

¹⁵⁹ Див.: Яцюк В. Прижиттєві портрети Куліша. – С. 55–65. Щоправда, за вищечитованим описом у серпневому-вересневому листі М. Бучинського 1870 р., в Куліша тоді була «невелика рідка борода штрєпіхата» (Студинський К. Галичина й Україна в листуванні 1862–1884 рр. – С. 411).

¹⁶⁰ Див., зокрема, Кулішеві листи з Мотронівки до О. Кістяківського від 12 травня до кінця липня 1876 р. (Киевская старина. – 1902. – Кн. 3. – С. 518–523).

¹⁶¹ До О. Кістяківського 4 квітня 1877 р.: «Из Москвы уезжаем 5-го апр<еля>, т. е. завтра» (Там само. – Кн. 4. – С. 13).

¹⁶² Листи до О. Кістяківського від 10-го і 21 вересня 1876 р. (Там само. – Кн. 3. – С. 523, 525), 3 січня 1877 р. (Там само. – Кн. 4. – С. 6).

¹⁶³ Куліш П. А. Воспоминания о Николае Ивановиче Костомарове. – С. 74.

¹⁶⁴ Див. листи Куліша до Костомарова від 12-го, 16-го і 28 грудня 1874 р. (ІР НБУВ. – Ф. III. – № 10979, 10980, 10981), відпис Костомарова до Куліша від 2 січня 1875 р. (Там само. – № 10982).

«Здесь он опять, как во времена прежние, угощал меня, обыкновенно не курящего, хорошими сигарами, упрасивая словами, которым было невозможно противиться: “Честнейший отче Пантелеймоне! Прими курило, курения достойное!”»¹⁶⁵.

Куліш познайомився з дружиною Костомарова Аліною Леонтіївною, з якою, вже овдовілою, той повінчався у травні 1875 р. 16 жовтня 1876 р. Куліш із приємністю сповіщав О. Кістяківського:

«Историч<еские> прения мои с Кост<омаровым> перешли в ряд самых усладительных совещаний. Много вечеров проводим мы вместе, и его жена уверяет, что никогда в Петербурге не испытывала такого удовольствия среди вечерних собраний. По крайней мере для меня много и пользы, и удовольствия в этих controversies»¹⁶⁶.

У листі від 7 листопада 1876 р. до І. Білозерського Куліш тішився: «Опять я очутился среди цивилизованной сферы»¹⁶⁷. Не пізніше 8 грудня 1876 р. до Москви приїхала Кулішева дружина (цього дня до Кістяківського: «Наконец и она дышит атмосферою человечности, которой так мало в наших захолустьях»¹⁶⁸). В іншому листі до цього свого приятеля-киянина – від 8 січня наступного року – відзначив: «В Москве нам живётся хорошо. Славные люди москвичи. Лучше петербуржцев. Те какие-то бездушные!»¹⁶⁹

Однак за позірною ввічливістю ідейні опоненти залишалися непримиренними і таїли незагоєні образи. На Кулішеву статтю «**Казакі по отношению к государству и обществу**» (Русский архив. – 1877. – Кн. 3, 6) Костомаров відповів полемічним історико-критичним нарисом «О казаках» (Русская старина. – 1878. – Кн. 3).

Урешті-решт особисті контакти між ними остаточно порвалися після неприязного обміну листами наприкінці 1880 р. Тоді І. Пулюй під час гостювання в нього у Відні Куліша переказав йому деякі образливі для нього чутки, що нібито кружляли з подачі Костомарова і дійшли до Пулюєвих вух, коли той перебував у Харкові в серпні того-таки року. В листі до Костомарова, написаному негайно ж у Відні 29 листопада ст. ст. 1880 р., Куліш, покликаючись на свідчення Пулюя, зажадав публічно спростувати ці чутки:

«<...> будто бы Вы говорили <...>, якобы я сказал Вам: что “История воссоединения Руси” для меня осёл, на котором я въеду в Иерусалим»; «будто бы Вы назвали меня Иудею, когда я хотел Вас поцеловать, и сами <...> об этом говорили».

Щодо першої чутки Куліш пояснював:

«Фразу: на этом осле я въеду в Иерусалим – я сказал в приятельском разговоре наедине с Мордовцевым об афонском монахе, который, как мне показалось, мог бы провезти мой перевод Св. Писания в Малороссию».

Домагавшись спростування, Куліш делікатно зазначив, що вважає за неможливе, аби Костомаров став розказувати те, чого ніколи не чув від нього, або те, чого ніколи не було¹⁷⁰. Проте Костомаров відписав, що не має наміру спростовувати якісь там плітки¹⁷¹, хоча, з образи на Куліша, мабуть, сам їх і поширював.

¹⁶⁵ Куліш П. А. Воспоминания о Николае Ивановиче Костомарове. – С. 74.

¹⁶⁶ Киевская старина. – 1902. – Кн. 3. – С. 527.

¹⁶⁷ ІР НБУВ. – Ф. І. – № 28941.

¹⁶⁸ Киевская старина. – 1902. – Кн. 3. – С. 531.

¹⁶⁹ Там само. – Кн. 4. – С. 8.

¹⁷⁰ ІР НБУВ. – Ф. ІІІ. – № 10983.

¹⁷¹ Помітку про це зробила його дружина Аліна Леонтіївна на Кулішевому листі: *Житецький І. Куліш і Костомаров: (Недруковане листування 1860–70 рр.) // Україна. – 1927. – Кн. 1/2. – С. 63.*

Зрештою, за спогадами Д. Мордовця, після перенесеної у січні – березні 1875 р. тяжкої хвороби, діагностованої як тиф (хоча, правдоподібно, трапився крововилив у мозок), «это был уже не тот Костомаров <...>, который был в начале рокового 1875-го: болезнь безжалостно подменила и личность даровитого историка, и его творчество. В 1875 году прежнего Костомарова не стало»¹⁷². Доживавши віку, Костомаров мав свої проблеми, своє коло близьких та знайомих і щирого зближення та порозуміння з Кулішем не прагнув, розходячись із ним психологічно та в поглядах на історію козаччини.

У Москві Куліш познайомився з 28-річним українським істориком Орестом Левицьким, на той час секретарем-діловодом Київської археографічної комісії (до О. Кістяківського 3 січня 1877 р. з Москви: «Был здесь О. И. Левицкий <...>. Он мне очень понравился»¹⁷³). О. Левицький звернув увагу старшого колеги на доволі розлогий літопис, що зберігався у Синодальній бібліотеці, куди Куліш іще тільки збирався йти. Ознайомившись із цим рукописом, Куліш з'ясував, що його скопійовано з давнього літопису від Рюрика до 1563 р., а решту – до 1608 р. – дописав сам переписувач як очевидець подій (за Кулішевим здогадом, придворний піп власника білоруського містечка Баркулабова – пана Баркулаба-Корсака, старости дісенського, ротмістра королівського). Цей дописаний кінець Куліш вирішив опублікувати під власною назвою «Баркулабівська хроніка» і за посередництва О. Кістяківського тактовно попросив згоди О. Левицького як першовідкривача синодального літопису. Баркулабівська хроніка (пам'ятка українського та білоруського літописання) зацікавила Куліша тим, що в ній висвітлювано суспільні відносини між шляхтою і простолюдом (селянами) в дусі не класового антагонізму, а соціальної згоди і взаємодії, спрямованої на колонізацію незаселених земель. О. Левицький змушений був погодитися на Кулішеву публікацію Баркулабівського літопису¹⁷⁴, давши згоду не без жалю. 15 січня 1877 р. О. Кістяківський записав у щоденникові:

«Левицкий изъявляет согласие на то, чтобы Кулиш напечатал. Он, между прочим, сказал: “Я в Москве был болтлив – и за это наказан”. Зашёл к Кулишу и рассказал ему о летописи. Кулиш теперь ею воспользовался»¹⁷⁵.

Баркулабівський літопис з'явився за два з половиною місяці в «Материялах для истории воссоединения Руси»¹⁷⁶, з таким припущенням про невідомого автора: «Видно только, что он был житель белорусского городка Боркулабова и принадлежал к православному духовенству»¹⁷⁷. Куліш як публікатор також сумлінно зазначив: «Этот исторический памятник открыт, однако ж, не мною. <...> Внимание моё на него обязательно обратил молодой киевский учёный

¹⁷² Мордовцев Д. Л. Исторические поминки по Н. И. Костомарову. – С. 648.

¹⁷³ Киевская старина. – 1902. – Кн. 4. – С. 6–7.

¹⁷⁴ Див. Кулішеві листи до О. Кістяківського від 3-го, 8-го, 15-го і 24 січня 1877 р.: Там само. – С. 6–10.

¹⁷⁵ Кістяківський О. Ф. Щоденник. – Т. 1. – С. 308.

¹⁷⁶ XI. Боркулабовская хроника 1563–1608 // Кулиш П. А. Материялы для истории воссоединения Руси. – С. 45–89.

¹⁷⁷ Там само. – С. 46. Куліш писав *Боркулаб* (*боркулабовский*) через *о*, хоча в самому рукописі хроніки це слово писано через *а*: «Баркулабов», «пан Баркулаб Иванович Корсаку», який «заложи́л замок, именем своим Баркулабов, року 1564» (Там само. – С. 48, 49). Ідучи за Кулішевим здогадом, вважають, що автором Баркулабівського літопису був священник білоруського містечка Баркулабово (нині с. Боркулабово Могильовської обл.) Федір Филипович (*Дзира Я. І. Баркулабівський літопис // Енциклопедія історії України.* – К., 2003. – Т. 1. – С. 192).

О. И. Левицкий»¹⁷⁸. Примірники «Материялов...» Куліш надіслав до Києва для О. Кістяківського та О. Левицького¹⁷⁹.

Тим часом у Синодальній бібліотеці Куліш знайшов ще один невідомий літопис із XVII ст., щоправда, невеликий, усього на кілька аркушків, написаний, за його припущенням, також попом («это другой Самовидец») у Хмільнику на Вінничині, – звідси Куліш назвав його Хмільниківським літописом. Власноручний список його він надіслав О. Левицькому з пропозицією опублікувати в додатку до Літопису Самовидця, нове видання якого здійснював тоді молодий історик¹⁸⁰. Воно вийшло в Києві 1878 р. з уміщеною з Кулішевої подачі хронікою, названою в публікації Хмільницькою.

Так у середині 70-х років Куліш укотре виявив себе істориком-архівістом, дуже уважним до пошуків та використання рукописних першоджерел. Завдяки тямущості й наполегливості, він знаходив цікаві матеріали, не введені до наукового обігу, там, де їх, здавалося, не варто шукати, – серед рукописів, що їх уже значною мірою опублікували попередники, зокрема Сергій Соловйов у своїй багатотомовій історії. Зустрівшись у Головному архіві Міністерства зовнішніх справ із цим відомим істориком, Куліш на його запитання: «Чего Вы здесь ищете?» – відповів: «Ищу документов, относящихся к эпохе Иова Борецкого». На це Соловйов зауважив: «Напрасно будете искать: я всё исчерпал». Одначе тієї-таки зими Куліш, за його словами, надрукував перший том «Материялов для истории воссоединения Руси» («з такими документами, що їх Соловйов або не читав, або читав сліпуючи») («Дописки» до «Куліша у пеклі») [II; 677]¹⁸¹. За Кулішевим поясненням у листі від 24 січня 1877 р. до О. Кістяківського, публікатори «снимали сливки с древних рукописаний и оставили без внимания всё недипломатическое»¹⁸². Так і виходила в них «вершкова» історія, повна яскравих і політично вигідних фактів, здатних вразити читацьку уяву та підтримати певну кон'юнктуру, і доповнена відповідними інтерпретаціями. На противагу цьому, Куліш проголошував прискіпливу увагу до «всього недипломатичного» як нову методологічну засаду, що впливала з позитивістського світогляду з його інтересом до «фізіологічних» дрібниць історії та відкривала перед ним шлях до перегляду козацької минувшини.

У квітні 1876-го – січні 1877 р. Куліш публікувався у московському тижневику «Газета А. Гатцука», з видавцем-редактором якого – Олексом Гатцуком був у товариських стосунках іще з початку 60-х років. Потім, служачи у Варшаві, Куліш піклувався, щоби влаштувати його викладачем церковнослов'янської мови або російської словесности Варшавського університету, й у листі до Костомарова від 10 грудня 1865 р., повідомлявши, що О. Гатцук («брат наш») зубожів і йому сутожно утримувати сім'ю, просив замовити за нього слово перед можновладцями у Петербурзі¹⁸³. З тої спроби тоді нічого не вийшло, а тепер, навпаки, Гатцук запросив Куліша до Москви для співпраці (редагування великого календаря й газети). Одначе приятелювання закінчилося судовим процесом між ними з приводу

¹⁷⁸ Куліш П. А. Материялы для истории воссоединения Руси. – С. 47.

¹⁷⁹ Лист до О. Кістяківського від 20 квітня 1877 р. з Мотронівки (Киевская старина. – 1902. – Кн. 4. – С. 14).

¹⁸⁰ Листи до О. Кістяківського від 15 і 24 січня 1877 р. (Там само. – С. 10, 20).

¹⁸¹ «Материялы...» вийшли друком навесні – у квітні 1877 р. (див. листа до О. Кістяківського від 4 квітня 1877 р.: Там само. – С. 13).

¹⁸² Там само. – С. 11.

¹⁸³ ІР НБУВ. – Ф. III. – № 10959.

фінансових спорів, пов'язаних із видаванням третього тому «Истории воссоединения Руси»¹⁸⁴. Ще 21 вересня 1876 р. Куліш з Москви сповіщав І. Білозерського, що в Головному архіві та Рум'янцевському музеї знайшов для себе стільки роботи, що вирішив відмовитися од 125 крб. місячно, що їх діставав од Гатцука за редагування газети; до відмови спричинилося й те, що Гатцук спізнався надсилати числа, зволивав, то сам кудись зникав, і Куліш багато часу тратив марно¹⁸⁵. Пізніше К. Бестужеву-Рюміну в листі від 15 липня 1877 р. Куліш пояснював, що Товариство «Общественная Польза» виплатило йому наперед гонорар 1000 крб., сподівавшись повернути собі цю суму від продажу перших двох томів «Истории...». Проте наклад не розійшовся. Щоб повернути борг, Куліш у серпні 1876 р. домовився з О. Гатцуком про видавання наступних двох томів в обмеженій кількості, з тим щоб половина примірників окупила витрати друку, а другу було віддано в розпорядження «Общественной Пользы». Друкування йшло поволі, і третій том з'явився щойно у квітні 1877 р., до того ж розпродувався гірше від звичайного, тож Гатцук був незадоволений. Не принесли Кулішеві сподіваного прибутку й вірші та проза, надруковані в «Газете А. Гатцука»:

«<...> издатель относился так неблагосклонно к моей музе, что она совсем покинула меня. Проза моя не удовлетворяла Гатцука по несогласию наших взглядов на русское былое [козацьку Україну. – С. Н.]. Начатое мною в его “Газете” повествование об Александре Ахии нашло себе продолжение в той монографии, которую Вы в рукописи признали удовлетворительною. Гатцук (это не шутка) держится того убеждения, что “козаки в Южной Руси были единственными борцами за православную веру и русскую народность”, как это утверждает Н. И. Костомаров. Видя из моей рукописи, что они были добытчики, Гатцук возвратил мне оную, и таким образом лишил меня возможности расплатиться с его типографией, а статьи мои учёл таким образом, что я остался ещё ему должен 75 р.»

Відтак, не давши Кулішеві часу зібратися з грішми, Гатцук як кредитор подав на нього позов до ніжинського окружного суду¹⁸⁶ (за його місцем проживання).

Згодом у «Дописках» до «Куліша у пеклі» Куліш назвав Гатцука «потомком українських Шейлоків» і згадав, що від нього застерігав його «праведний інок науки Осип, а по-наськи Ісько, Бодяньський»:

«“Се жидок-підлиза, – мовляв не раз Ісько Материнка. – Ненавиден він був мені ще й студентом, як лестився до мене по моїй професурі. Бережись, пане-брате: він поти лаштитиметься до тебе, покіль засуне свою загребушу в твою кишеню”. І справдилося віще слово нашого праведного інока. Так гарно московський Шейлок обідрав мого тезка [тобто Куліша. – С. Н.], як мужики-земляки тепер облуплюють у його леваді липи, <що він> кохав і доглядав їх десятки років. Літератор позвав літератора в окружний суд. Тезко мій погордував явитись перед судді, знаючи, що нічим вони не луччі від московського Шейлока, і “по неявке” заплатив стільки, скільки той налічив на його; а налічив на його літератор-Іуда не тридцять срібляників, а тисячу і двісті» [II; 660].

Як бачимо, гнів Куліша рівною мірою поширювався і на чужоплемінників, і на одноплемінників, якщо ті чи ті робили йому шкоду. Для нього всі «шкідники», без огляду на їхнє національне походження, були однаково погані.

¹⁸⁴ Шенрок В. П. А. Кулиш // Киевская старина. – 1901. – Кн. 7/8. – С. 96–97.

¹⁸⁵ ІР НБУВ. – Ф. І. – № 28937.

¹⁸⁶ Там само. – № 29071.

Потрапивши у невтішне суспільне становище як відступник та невизнаний історик і зазнаючи через це грошових збитків, Куліш нарікав на ідейних супротивників і при цьому зятято тримався своїх нових поглядів. У цитованому листі до фахового історика Бестужева-Рюміна він, скаржачись, виявляв бажання утвердитися радше в порівняно новій для нього іпостасі поважного історика, ніж у звичній поставі белетриста:

«Перо моє могло бы кормить меня, но любители козачества заграждают путь моим писаниям. Судя по Вашему долговому молчанию, и монография моя не найдёт покупщика. Неужели же мне перестать быть историком и сделаться анекдотистом? Нет, не унижусь до этого».

Тож Куліш навіть просив Бестужева-Рюміна знайти йому якусь добре оплачувану посаду в Петербурзі, сподіваючись, що «года два принудительной работы не притупят ума» і йому вдасться виплатити борги О. Гатцукові та знову взятися «за исторические исследования на свободе». Проте Бестужев-Рюмін не відписав Кулішеві¹⁸⁷. Нотатка, збережена в Кулішевій папці «Задуми», свідчить, що Бестужев-Рюмін не виправдав його сподівань щодо підтримки «Истории воссоединения Руси», хоча й визнавав її наукову цінність:

«Вы правы, Вы тысячу раз правы! Никогда не прошу себе, что не написал рецензии о Ваших двух томах. (Бест<ужев>-Рюмин в письме ко мне.)

Безстужий Рюмко, чи безстида?

Забули в пеклі вже про те.

Твій предок [далі нерозбірливе слово. – Є. Н.] про слави,

А внук затер старого рід»¹⁸⁸.

Унаслідок пережитих потрясінь, спричинених поділом мотронівської спадщини, знову захворіла Олександра Михайлівна (потерпала від серцебиття, шуму в голові й безсоння). Восени 1878 р. вона пробувала лікуватися в Києві, на зиму ж Куліш задумав повезти її на Захід, про що писав у тодішньому листі до її сестри Надії Михайлівни, дві доньки якої – 17-річна Леся і 16-річна Галя, приїхавши із Зарога на Полтавщині, влітку жили в них у Мотронівці, а потім разом з ними у Києві¹⁸⁹. 4 грудня н. ст. 1878 р. вже з Парижа Куліш повідомляв І. Білозерського: «Насилу выбрался я из Азии в Европу»¹⁹⁰. Податися до набагато комфортнішої західно-європейської цивілізації письменника спонукували й хуторні негаразди та конфлікти, через що він навіть подумував випродати влітку в Мотронівці все, що можна, і вибратися на Захід надовго:

«<...> я был конюхом, дровосеком, сторожем, и всё это при самых скверных для такого положения условиях. Никто не хочет служить в хуторе ни за какие деньги, а между тем все кругом вторгаются в права собственности ежеминутно, и только

¹⁸⁷ Там само. На цьому власноручному списку листа, надісланого до адресата, Куліш зробив помітку: «Подлинник послан Бестужеву-Рюмину, и Бестужев-Рюмин перестал писать ко мне».

¹⁸⁸ Там само. – № 28494. – Арк. 24. Тут про слави означає, мабуть, для слави (про вжито в діалектному значенні для, як не раз трапляється у Куліша). Очевидно, це уривок із якогось доповнення до «Куліша у пеклі». У листі до Куліша від 22 січня 1876 р. Бестужев-Рюмін писав про третій том «Истории воссоединения Руси»: «<...> мне всего более понравилось общее рассуждение о Москве и Украине по случаю посольства Иова. Вы правы, тысячу раз правы» (Там само. – № 34140. – Арк. 123 зв., список).

¹⁸⁹ Там само. – № 29146 (список).

¹⁹⁰ Там само. – № 28949.

заряжений револьвер успокаивал меня насчёт безопасности жизни, да и то не очень» (до І. Білозерського 9 грудня н. ст. 1878 р. з Парижа)¹⁹¹.

До французької столиці Куліш із дружиною виїздив місяців на три в листопаді 1878-го – лютому 1879 р. (по дорозі зупинилися у Варшаві, де відвідали Василя Білозерського, потім у Берліні, Ахені та Шарль-Руа). У подорож взяли із собою небог Олександри Михайлівни – тих-таки доньок Надії Михайлівни та Матвія Симонова – Лесю і Галю. У Парижі для якнайкращого ознайомлення з містом тричі наймали помешкання: спочатку в передмісті Монмартра, потім коло Італійського бульвару і нарешті біля самого Лувру. Ходили разом до картинних галерей, музеїв Лувру та інших палаців, а також на публічні лекції з історії та філософії у Сорбонні та Колеж де Франс. «Любезнейшого Ренана» (професора Колеж де Франс) «мы с Ал<ександрой> М<ихайловн>ой видели и слышали на кафедре в Париже», – згадував Куліш у листі до В. Шенрока 21 травня 1896 р.¹⁹² Багато часу Куліш проводив в архівах. На зворотному шляху зупинилися на кілька днів у Києві для відвідування Києво-Печерської лаври; був саме перший тиждень Великоднього посту, і з ініціативи Куліша, який дуже любив добру церковну службу та спів, вони цілими днями ходили до церкви¹⁹³.

Поновити давні зв'язки з Кулішем спробував поет-земляк із села Булахів Остерського повіту Микола Жук, який опублікував два вірші (під псевдонімом *Хруц*) ще в «Основі» 1862 р. (№ 8). У відписі до нього від 15 січня 1880 р. з Мотронівки Куліш повідомляв: «Будемо дома перед Великоднем, тільки ж бо не в Піддубні, а таки в Мотронівці». Останнє уточнення свідчить, що Жук не знав про переїзд подружжя Кулішів з одного хутора на інший, а отже, не підтримував з колишнім основ'янським колегою постійних стосунків. Очевидно, Жук листовно допитувався в Куліша про те, що спричинило зміну його ставлення до козацтва, проте останній переносив дискусію на цю дражливу тему на час зустрічі: «Нехай про козаків і їх ледарство поговоримо побачившись, бо сей клубок заплутано в нас пустотою українщини». Куліші збиралися поїхати на початку лютого до Києва «дечого купити», а повернувшись, сидіти вдома «до самісінького літа», тож письменник дозволяв Жукові завітати до Мотронівки на Великодні свята. Утім, як виглядає, приймати Жука в себе на хуторі він не дуже-то й хотів, бо лякав його «плисецькою багнукою»: «На всьому світі нема такої, а вона саме розчиниться під Іудин день». Та, зрештою, хоч і співчував Жукові, який мав невідь-як переплисти через цю багнуку («шкода <...> Вашого життя»), усе-таки залишав за ним право чинити на власний розсуд («Може, Господь і спасе Вас од плисецької Харибди»), та ще й обіцяв дати книжок¹⁹⁴. Чи скористався Микола Жук із цього запрошення – невідомо.

¹⁹¹ Там само. – № 28950.

¹⁹² Там само. – № 29377.

¹⁹³ Див.: Кулішеві листи до І. Пулюя від 3 серпня 1878 р. з Мотронівки, 29 жовтня 1878 р. з Києва, 4 грудня н. ст. 1878 р. з Парижа, 19 лютого 1879 р. з Києва, 10 березня 1879 р. [Л. О. Куліш: (Матеріали і розвідки). – Ч. 2. – С. 38–41]; *Леся* <Слинько О. М.>. Воспоминание о дяде П. А. Кулише (ІР НБУВ. – Ф. І. – № 28591); *Галія* <Половина Ганна М.>. Воспоминание о моём дяде П. А. Кулише (Там само. – № 28590). Олександра була старша від Ганни (Галі) (Капельгородський П. На Лубенському літературному гробовищі // Життя й революція. – 1928. – Кн. 10. – С. 119–120).

¹⁹⁴ Покальчук В. З Кулішевого листування // Літературний архів. – 1930. – Кн. 1/2. – С. 144.

Тарелі роботи
Семена Шевченка.
Межигірська
фаянсова
фабрика.
1860-ті

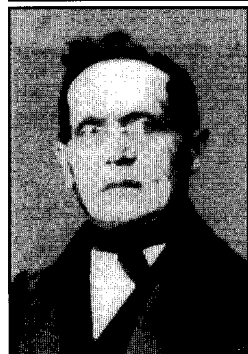

Вигляд Одеси
і Практичної гавані
в середині XIX ст.

Микола Іванишеч

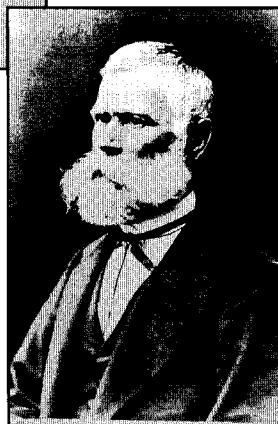
Ск. грав. 50-х років XIX в.

Сильвестр Гогоцький

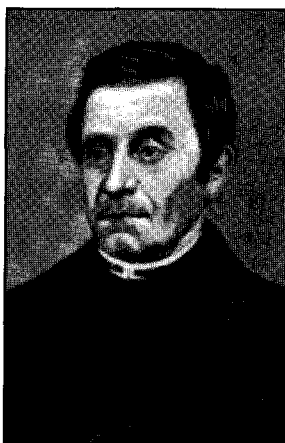
Хлопчани. Сидять: Тадей Рильський
і Володимир Антонович

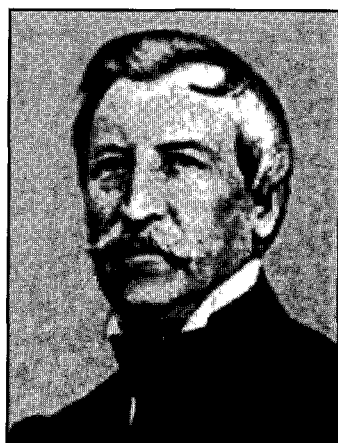
Варфоломій Шевченко

Яків Головацький

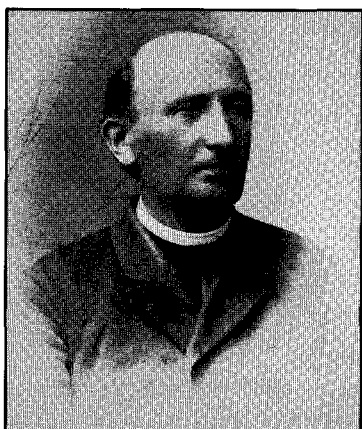
Іван Гушалевич

Август Бельовський

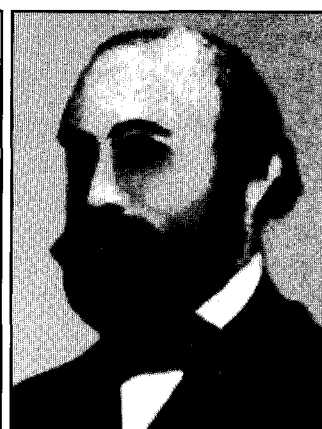
Народний Дім
у Львові

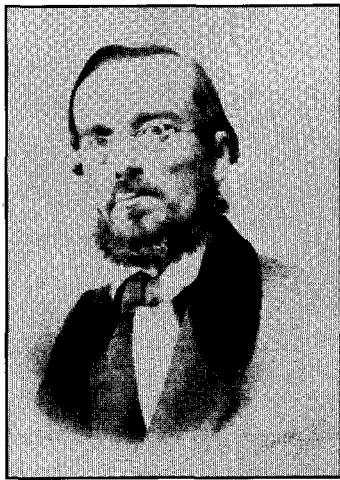
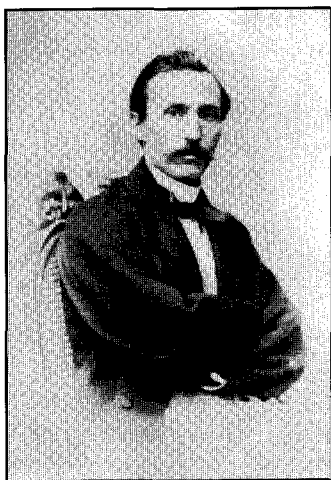
Данило Танячкєвич

Ксєнофонт Климкович

Богдан Дїдицький

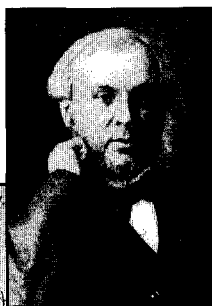
Пантелеймон і Олександра Куліші. Світлина Кароля Байера (Варшава). 1867

Микола Костомаров. 1860-ті

Феофан Лебединцев

Микола Мілюгін

Варшава. Краківське Передмістя

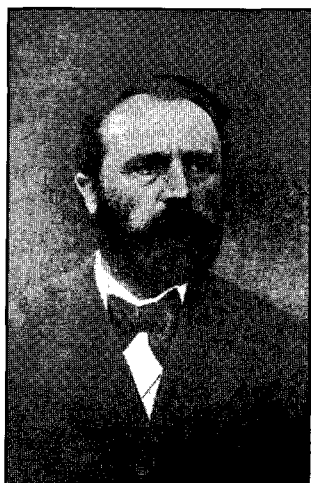
Іван Нечуй-Левицький

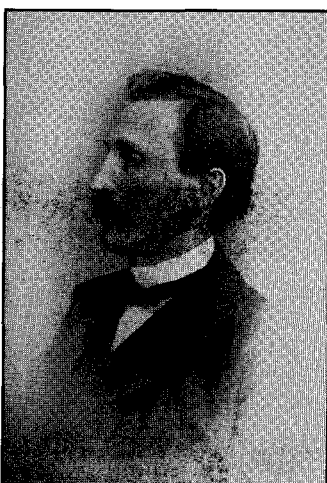
Ян Бодуен де Куртене

Йосиф Ливчак

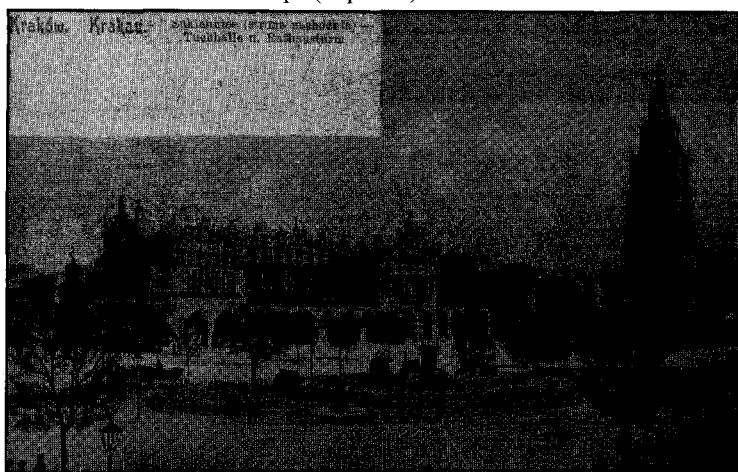
Омелян Партицький

П. Куліш. Світлива Кароля
Байера (Варшава). 1867

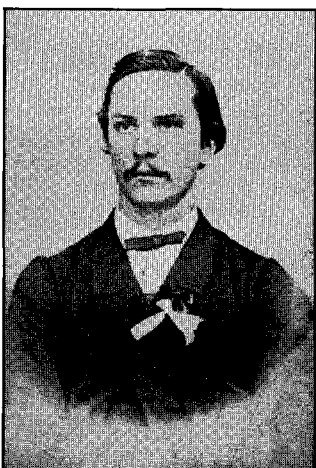
Наталь Вахнянин

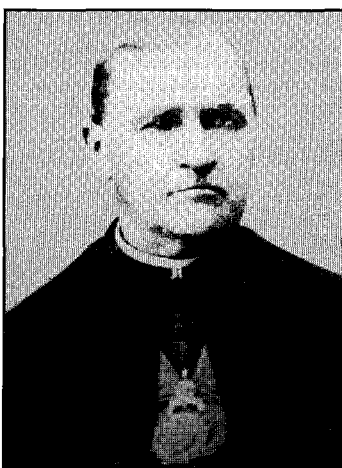
Краків

Францішек Палацький

Микола Лисенко. 1869

Василь Ільницький

Володимир Барвінський. 1872

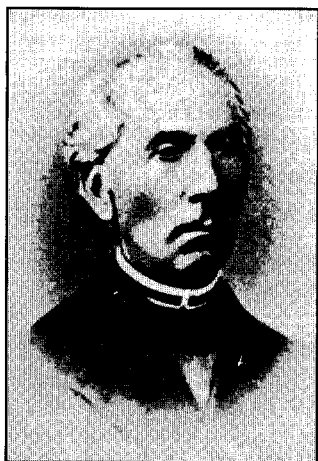
Осип Барвінський. 1887

Олександр Барвінський. 1867

Родинна хага
Барвінських
у Шляхтинцях

Григорій Барвінський. 1872

Володимир Барвінський

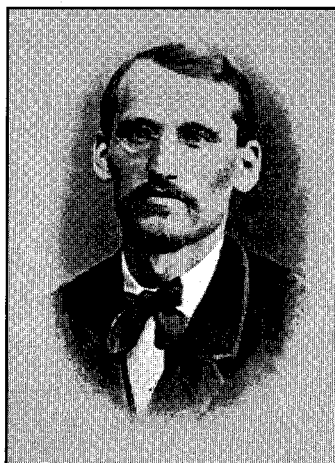
Домініка Барвінська. 1872

Ксенофонт Климкович

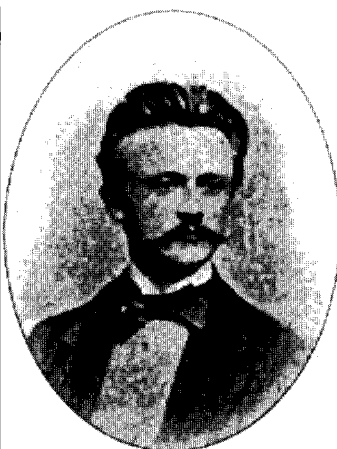
Корнило Сушкевич

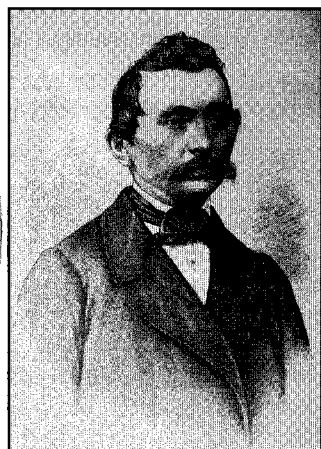
Володимир Навроцький

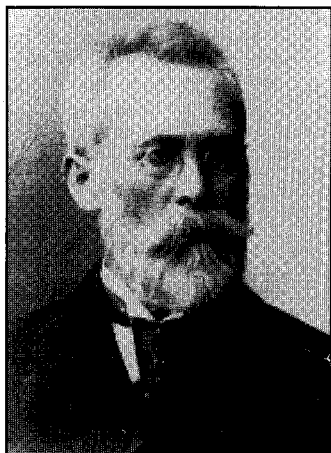
Юрій Федькович

Мелитон Бучинський

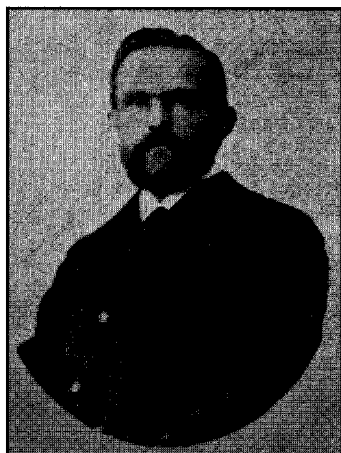
Юліан Лавровський

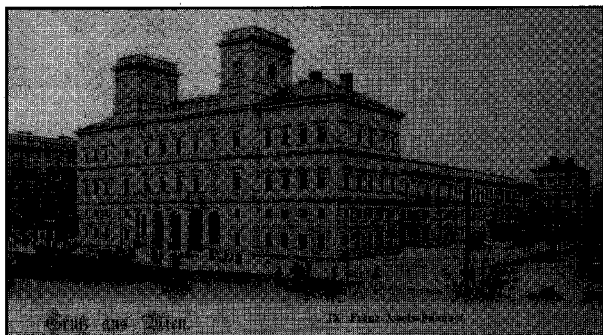
Юліан Медведський

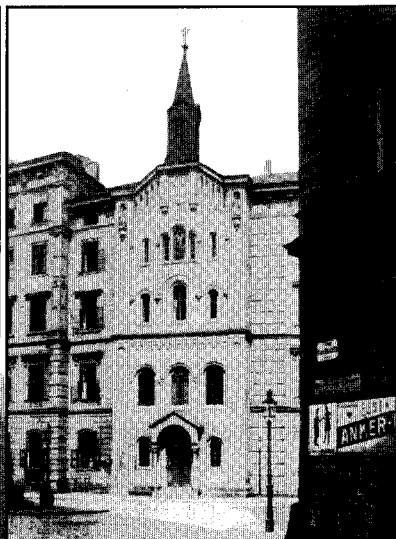
Володислав Федорович.
1870-ті

Дам'ян Гладилевич

Відень. Вокзал Франца-Йосифа

Греко-католицька церква Св. ВМ. Варвари у Відні

Франц Міклошич

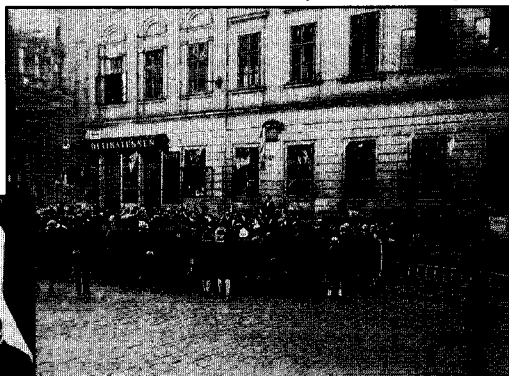
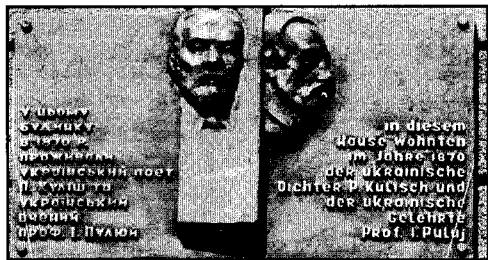

Іван Пулюй

Сучасна бронзова дошка на будинку за адресою: Відень 8, Шкодагассе 9

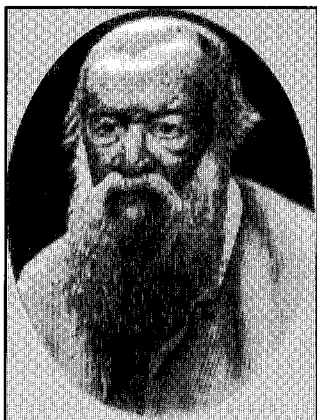
Колишня пам'ятна таблиця П. Кулішеві та І. Пулюю

Відкриття пам'ятної таблиці віденським товариством «Січ». 1927

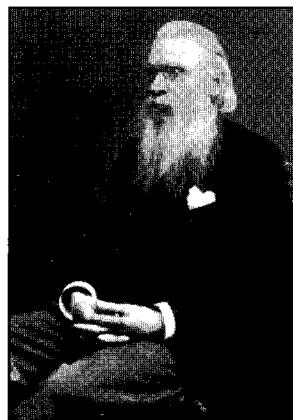
Відкриття нової пам'ятної дошки. Відень, 30 квітня 1998 р.

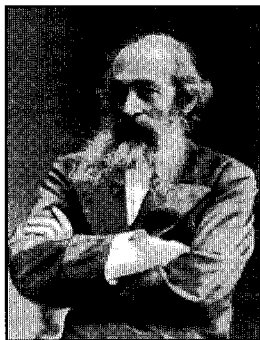
Олексій Головачов

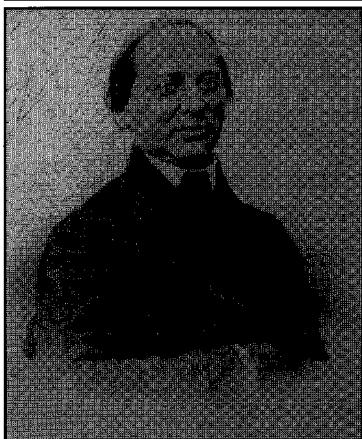
Пантелеймон і Олександра Куліші.
Світлина Петра Кампіоні (Москва). 1877

Данило Мордовець

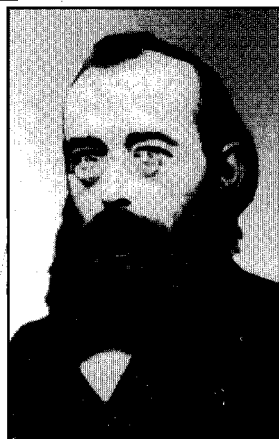
Костянтин
Бестужев-Рюмін

Сергій Соловйов. 1860 -ті

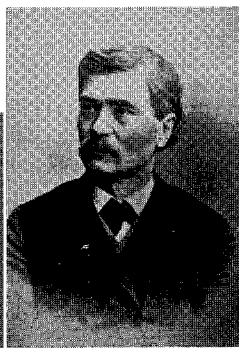

Осип Бодянський

Олекса Гатцук

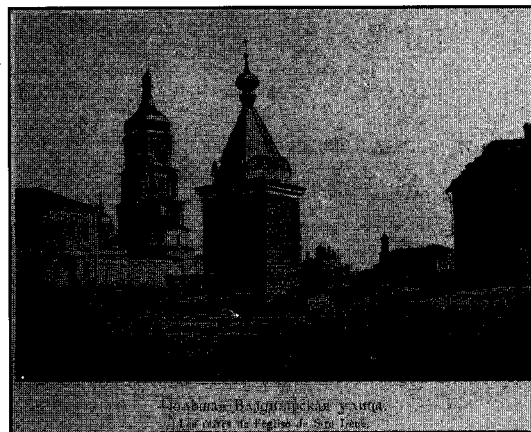
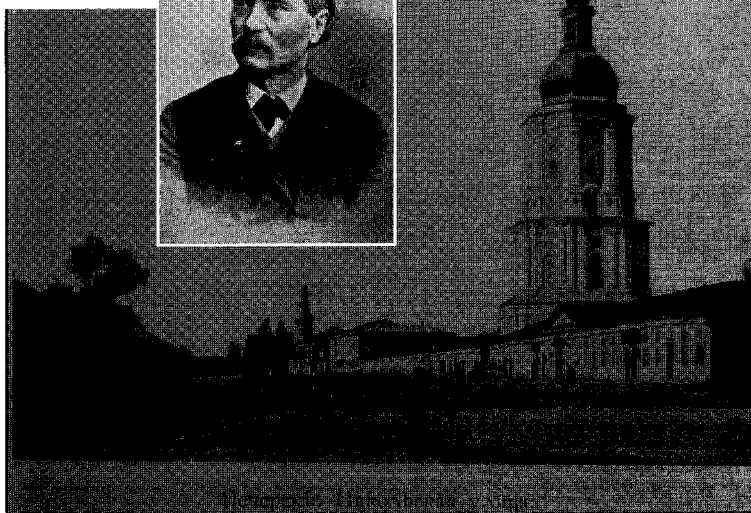
Володимир
Антонович

Київ в 70-х рр.
XIX в.
Kiev il y a trente ans.

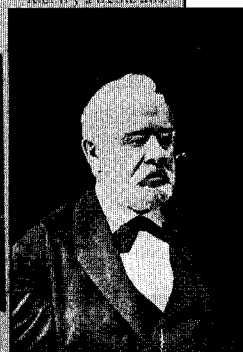
Орест Левицький

Київ в 70-х рр.
XIX в.
Kiev il y a trente ans.

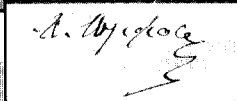

Альфред-Ніколя
Рамбо

Михайло Юзефович

Головна Волинська вулиця
Kiev il y a trente ans.

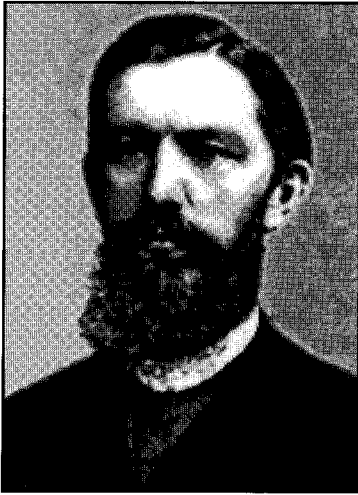
Михайло Драгоманов

Олександр Кістяківський

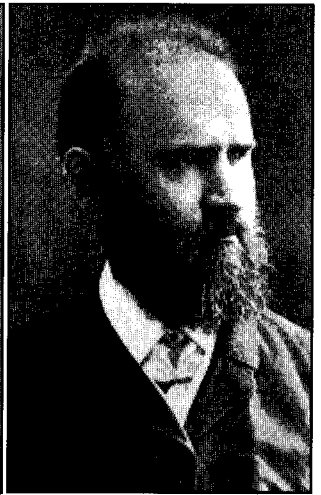
Жозеф-Ернест Ренан

Олександр Барвінський

Евгенія Барвінська

Петро Левицький

Бібліотека Осолінських у Львові

Кароль Беднарський

Степан Качала

Корнило Сушкевич

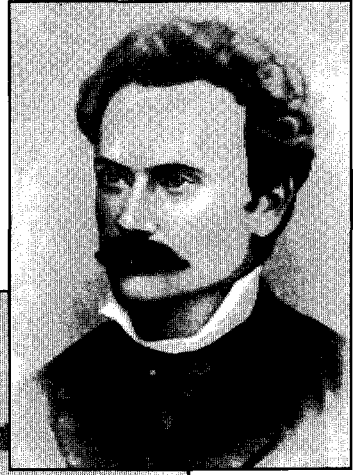
Юліан Романчук

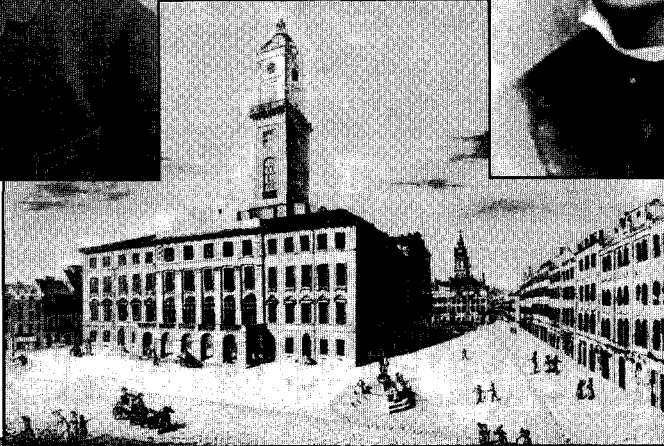
Іван Белей

Людвік Кубаля

Іван Франко.
1890

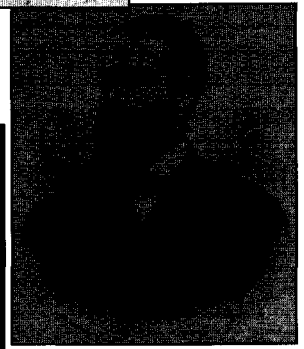
Ратуша на пл. Ринок у Львові

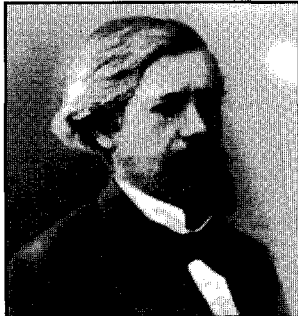
Омелян Партицький

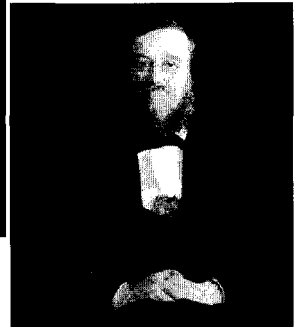
Іван Аксаков.
Худ. Ілля Рєпін. 1878

Євген Желехівський

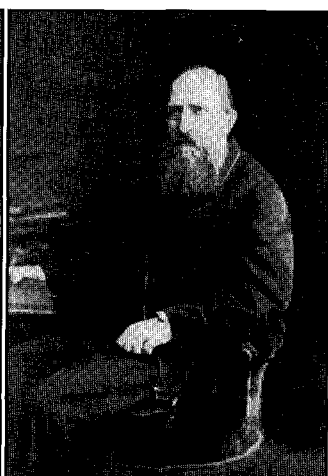
Михайло Коялович

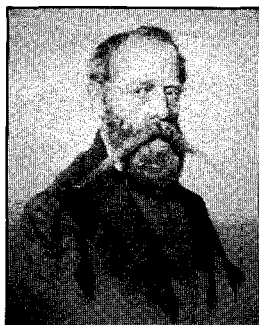
Микола Костомаров.
Худ. Микола Ге. 1870

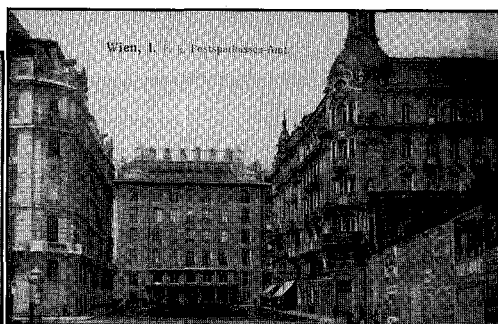
Юзеф-Ігнацій Крашевський у своїй робітні у Дрездені

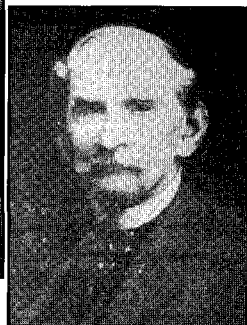
Юзеф-Ігнацій Крашевський

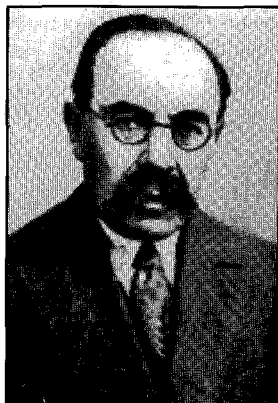
Франц Смолька

Відень, пісарсько-королівська
Поштова ошадна каса

Флоріан
Зем'ялковський

Кесар Білиловський

Іван Пулой

Кость Паньківський

Надія М. Кибальчич
(Наталка Полтавка)

Хата Кулішів у Мотронівці. Біля
дверей стоїть Олександра Куліш.

1899

ВІСНИК ІСТОРИЧНОГО НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА

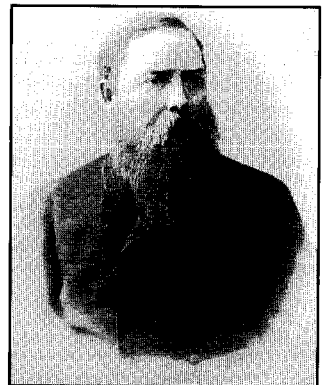

Володимир Шенрок.
Світлина з дарчим написом
Кулішеві (на звороті).
На лицьовому боці –
автограф П. Куліша

Михайло
Лободовський

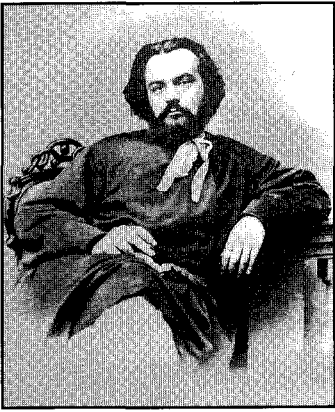
Надія К. Кибальчич

Робітня П. Куліша. Світлина.
1903 (?)

Борзна

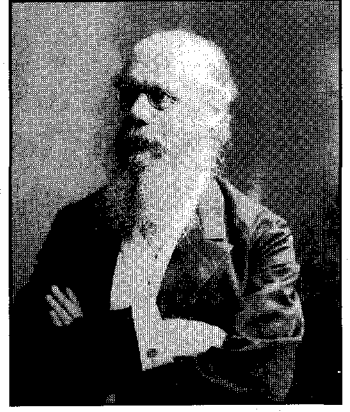

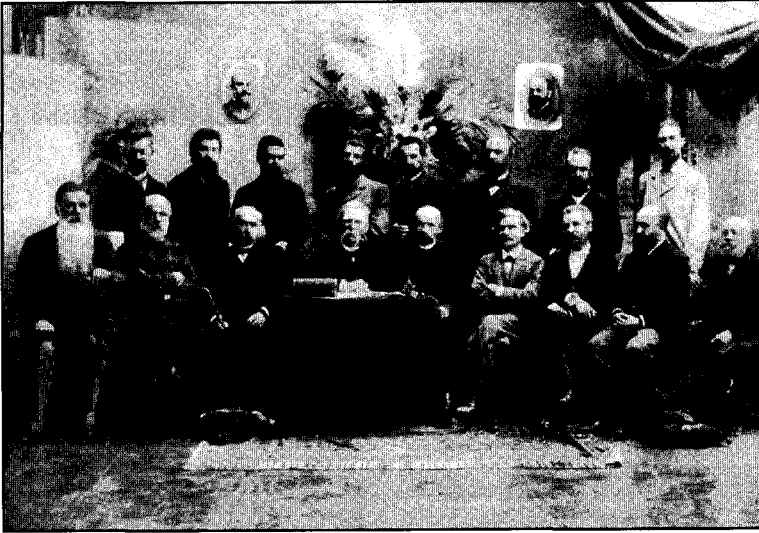
Михайло Старицький

Володимир Александров

Олександр Кониський

Редакція і співробітники «Киевской старины» (1898). Сидять зліва: П. Житецький, О. Лазаревський, В. Тарновський (син), М. Чалий, М. Шугуров, В. Антонович, К. Михальчук, А. В. Стороженко, В. Щербина; стоять: Є. Кивлицький, М. Василенко, В. Науменко, А. Степович, Н. Молчановський, О. І. Левицький, М. В. Стороженко, В. М'якотін

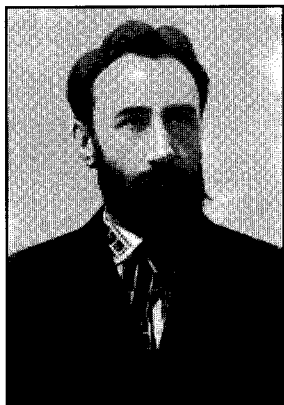
Микола Петров

Микола Стороженко. 1880-ті

Василь Вовк-Карачевський. 1890-ті

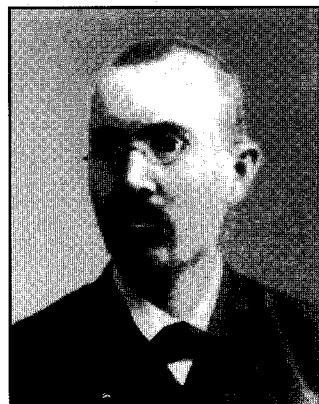

Б. Грінченко

Борис Грінченко

Василь Горленко

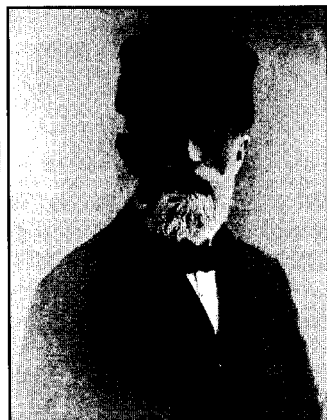
Митрофан Дикарів

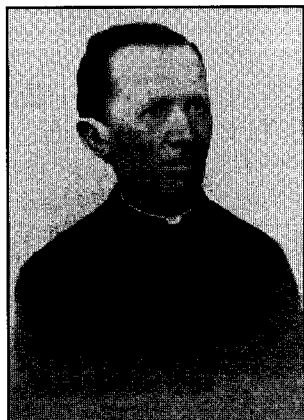
Наталія Кобринська

Олександра Куліш. Світлина Іллі Дуб'янського. 1907–1909

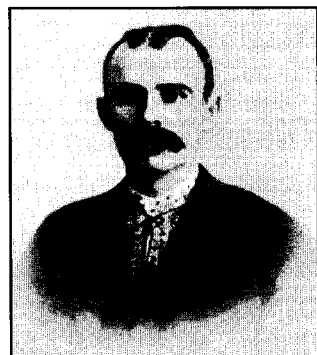
Михайло Павлик

Омелян Огоновський

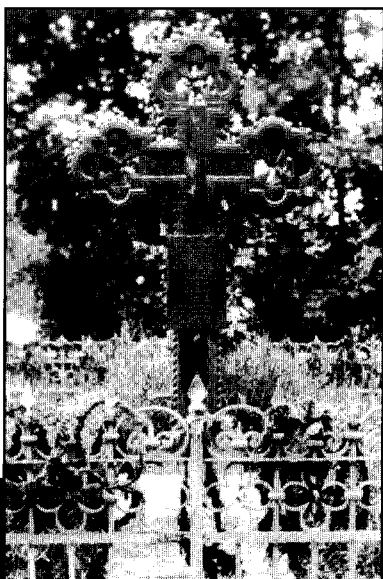
Мусій Кононенко

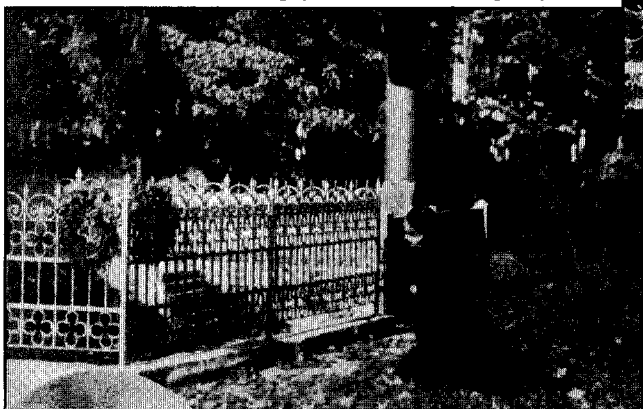
Василь Лукич

Григорій Коваленко. Похорон П. Куліша. Рис. з натури.
1897. Олівець. На паспарту написи Олександри Куліш

Чавунний хрест, помальований під колір дуба, з мідяною дошкою на могилі П. Куліша. Споруджений коштом В. Тарновського. Світлина Миколи Шугурова. 1899

Олександра Куліш біля могил П. Куліша і Вас. Білозерського. Світлина Михайла Кочубея. 1904

Олександра Куліш із книжкою «Щирі слези над могилою П. О. Куліша» (Бахмут, 1899). Світлина Миколи Уземського. 1900

Макет ілюстрацій Ярослава Нахліка за проктом Євгена Нахліка

18/30 травня 1876 р. Олександр II підписав Емський акт, спрямований на істотне обмеження українського друкованого слова. Ініціатором цього горезвісного акту виступив не хто інший, як давній благодійник Кулішевий Михайло Юзефович (через те цей документ відомий також як «закон Юзефовича»). Розлючений тим, що упав його вплив у Південно-Західному відділі Російського географічного товариства, де тон задавали молодші (Чубинський, Драгоманов, Ніс і Кониський), він на початку 1876 р. подав цареві доповідну записку про небезпеку українофільства, і цар для розгляду цього питання наказав скликати особливу нараду з чотирьох відповідальних осіб: міністра внутрішніх справ, міністра народної освіти (він же обер-прокурор Святого Синоду граф Дмитро Толстой), начальника III відділення і самого Юзефовича як голови Київської археографічної комісії. На основі докладного повідомлення Юзефовича у звіті про нараду, підписаному всіма її учасниками, було прийнято його тенденційний погляд на українофільство як польську інтригу й на Куліша як його фундатора, з перебільшенням польського впливу на нього:

«Политическая идея малорусской исключительности, как полагает т<айный> с<оветник> Юзефович, есть измышление австрийско-польской интриги, пущенной у нас в ход поляками в начале 40-х годов. В этом убеждении удостоверяет его история одного из самых ярых пропагандистов украинофильства Кулиша, едва ли не первым положившего основание к дальнейшему развитию и распространению вредного и бессмысленного учения об обособлении Малороссии. Кулиш, быв прежде поклонником до обожания Богдана Хмельницкого, подпал под влияние известного польского литератора Михаила Грабовского, который уверил его в самостоятельном значении и громадном историческом призвании малорус<ского> племени как особого народа, убедив его и в том, что Хмельницкий не освободил народ, но напротив, окончательно погубил, закабалив чуждому московскому игу, гораздо более тяжкому, чем было иго польское»¹⁹⁵.

Наслідком вироблених на нараді конкретних пропозицій і став Емський акт. Куліш дізнався про цю антиукраїнську ініціативу Юзефовича, ба більше, знав навіть те, що «Юзефович, доносячи правителям панам про “зловредность” літературної малорущини-українщини, більш усього налягав на <...> Куліша» («Дописки» до «Куліша у пеклі») [III; 651]. Глибоко вражений цим указом, Куліш 28 червня 1876 р. з обуренням і гіркотою писав до О. Кістяківського про це чергове «гонение, воздвигнутое Юзефовичами на украинское слово»:

«И какую же выбрали негодяи пору, чтобы противодействовать воссоединению Руси! Ни поляки, ни немцы не могли бы сочинить ничего лучшего для своих разъединительных видов, как эта юзефовичевщина. Даже коммунистические изделия каких-то украинских грамотеев за границею получают после этого некоторое оправдание. Но если весьма естественно быть поддесцами Юзефовичу и Шульгину, то уж никак не натурально быть таким глупцом графу Толстому. Балканский полуостров объят пламенем, а они у себя дома скопляют горючие материалы. Сербь и черногорцы

¹⁹⁵ До історії указа 1876 року про заборону українського письменства // Україна. – 1907. – Кн. 5. – С. 138. У звіті прізвище Куліша писано зумисне у зросійщеному варіанті: Кулѣш. У такий спосіб Юзефович заперечував Кулішеву самоукраїнізацію і вказував для українців шлях обрусіння.

идут на турка, а они вооружаются против тех, чьи деды и прадеды одно только хорошее и завещали своему потомству – уничтожение Турции. Такова история воссоединения Руси!»¹⁹⁶

Пізніше в поемі «Куліш у пеклі» письменник гнівно зауважив, що «москалюга» «ізрек / Нам заповідь на всю вселенну – / Забути, кинути» рідну мову [II; 204], а в «Дописках» до поеми пояснював, що українську мову осудив

«драконовим судом творець пам'ятного вовіки, ніде по історії не знаного указу 1876 року. Сей указ повеліває цензорам не дозволяти фонетичної правописі і перекладу на староруську, так звану малоруську чи українську, мову чужомовних драм, поем, ліричних стихотворів, – не дозволяти також і наукових творів, писаних новоруською мовою, тією, що він зве руською <...>» [II; 651].

Наукові твори про «Малоросію», писані російською мовою, звичайно, як такі не заборонялися, але Куліш, заявлявши про це, виходив із власного гіркого досвіду – заборони його вже видрукуваної книжки «Хуторская философия и удалённая от света поэзия» (Санкт-Петербург, 1879): «<...> цензура конфіскувала три тисячі примірників сього автобіографічного тому <...>» [II; 653].

Марні зусилля домогтися дозволу на видавання в Російській імперії власного журналу (вже навіть не україномовного, а російськомовного), Емський акт 1876 р., заборона вживати кулішівку, непропускання цензурою до друку його давніх українських творів, за перевидання яких узялися київські книгарі (вдруге вийшли тільки «Досвітки», 1876), нарешті, заборона згаданої книжки «Хуторская философия и удалённая от света поэзия», вилучення з продажу і знищення майже всіх її трьох тисяч примірників, що їх він видав власним коштом, зазнавши, таким чином, непоправних фінансових збитків, – це все черговий раз розвіяло Кулішеві ілюзії щодо можливого сприяння російського самодержавства розвитку української культури¹⁹⁷.

У новій ситуації Куліш був просто приречений шукати виходу в Галичині. Бракувало тільки відновлення тісніших контактів. Та коли в листопаді 1879 р. Олександр Барвінський із власної ініціативи відновив листування, перерване внаслідок публікації «Мальованої гайдамащини», Кулішеві відписи, датовані 4-го та 11 грудня, ще виявляють його образи на галичан і нехіть до них¹⁹⁸.

На початку 1880 р. Куліш і далі гнівався на галицьких українців через колишні непорозуміння, підступи і взаємні звинувачення. 10 лютого 1880 р., відписуючи Пулюєві на його скарги щодо панування євреїв та поляків над українцями в Галичині, він з образою і докором зауважив російською мовою (що теж само собою показово):

«Когда представители галицкой интеллигенции отвечают обманом, хищничеством и кляузами на такие усилия помочь им, каковы были мои, – какое право имеют они негодовать на жидов и ляхов?» –

¹⁹⁶ IP НБУВ. – Ф. III. – № 68284. Віталій Якович *Шульгін* (1822–1878) – професор історії Київського університету, редактор реакційної газети «Киевлянин», російський шовініст. Дмитро Андрійович *Толстой* (1823–1889) – обер-прокурор Святого Синоду (1865–1880), міністр народної освіти (1866–1880).

¹⁹⁷ Ці причини свого нового розчарування у царській бюрократії та загалом у самодержавній Росії він прямо перелічив 1882 р. (*Куліш П.* Літературний універсал. – С. 42–43).

¹⁹⁸ *Барвінський О.* Спомини з мого життя. – С. 189–191.

і, у зв'язку з цим, кинув афористичну фразу, яка у своєму символічному смислі не втратила значення й дотепер:

«А Вы хотите торжествовать над представителями двух великих национальностей под руководством Вахняниных, Партицких, Барвинских!»¹⁹⁹

Цей образливий вислів загалом не є справедливий щодо Вахнянина, Партицького та В. Барвінського, які хоча й виявляли у стосунках із Кулішем необов'язковість, нешляхетність і дріб'язковість, що аж ніяк не личило претендентам на місію національних проводирів у Галичині, усе-таки не були повністю винні перед ним, а головне – кожен із них має свою безперечну заслугу в розвитку української культури. Попри це, узагальнювальний вислів Куліша виходить поза межі тодішньої конкретної ситуації (тобто звинувачення на адресу галицьких діячів у невідповідності моральним вимогам національних змагань) і набуває ширшого сенсу як пересторога українським національним лідерам аж до нашої сучасності: щоб українська нація змогла домогтися своїх законних прав і свобод, поваги до неї висококультурних націй, її проводирі мусять відповідати високим духовим, моральним і культурним стандартам.

¹⁹⁹ П. О. Куліш: (Матеріяли і розвідки). – Ч. 2. – С. 43.

VIII. Апостол українсько-польської згоди і співпраці.

Інтерес до мусульманської культури

(літо 1880 р. – березень 1883 р.)

Видаючи «Историю воссоединения Руси», Куліш покладав надії, що російський царизм стане лояльним до поміркованого українського культурного руху й особисто до нього, а російська наука визнає його як історика-новатора. Коли ж ці сподівання не справдилися, він почав дивитися на історію українсько-польсько-російських відносин ширше, зважаючи більше на об'єктивне висвітлення польської сторони. У листі до І. Пулюя від 3 серпня 1878 р. чи не вперше з-під його пера з'являються прихильні висловлювання про поляків, давніх і теперішніх. Пишучи нову історичну монографію «Отпадение Малороссии от Польши», він уже орієнтується на польського читача, перекладаючи вину за українсько-польські історичні конфлікти на католицьких і православних священників:

«Сподіваюсь, що сю книгу перекладуть польською мовою: бо се ще перша споминка про ляхів без лайки і зневаги, а з поглядом жартобливим [це слово зі звуком б є полонізмом. – Є. Н.] на їх пригоди, котрих би вони не знали, коли б не були аж надто добросердечні. Не вважайте, любий друже, на сучасних нам ляхів. Скільки їх мучено! скільки вони переболіли! <...> Мужика ми жалуємо через те, що нічого від його не дізнали такого, як ляхи. З ляхами мужик наш був дуже, дуже немилостивим, і все через попівські васні [чвари, польськ. – Є. Н.]».

Врешті, вже не підлаштовуючись під царську Росію, проте й не запобігаючи ласки в польської шляхти та інтелігенції, Куліш заявляв свою загальнолюдську наукову позицію:

«Мені ж кривити душею ні для кого і ні для чого. Ляхи мені не батьки, а москва [росіяни. – Є. Н.] – не дядьки; а знаю обох добре, і козацтво для мене втерло свою луду, яко проява чужоядна, без найменшої будущини».

Не здобувши визнання у Російській імперії, він мріяв також про німецький переклад нової книжки, пропонуючи його зробити Пулюєві та, для кращого поширення, навіть видати спершу німецькою мовою як оригінальний, а не перекладний твір¹.

Про тодішню негативну настроєність Куліша до самодержавної Росії свідчить те, що він одраджував Пулюя від необачного переїзду на роботу до Харківського, Петербурзького чи Московського університетів, надто добре відчувши на собі обмеження громадянських свобод у Російській імперії:

«Не озирайтесь ні на Харків, ані на столешні наші всеучилища. <...> Стійте собі з Богом, мов той граничний терм з двома обличчями – німецьким і слов'янським, і дасть Бог, що матимете величню роль на слов'яно-німецькому дивозорі...» (Лист від 7 червня 1880 р.)²

Згодом, 18 січня 1887 р., в листі до М. Лободовського, заявивши про себе, що він «вибивсь із-під запорозького буяння неосвіченим розумом», Куліш олівцем між рядками дописав: «Вибивсь і з-під московсько-*<i>* абсолютности, та я ніколи

¹ П. О. Куліш: (Матеріяли і розвідки). – Ч. 2. – С. 37–39.

² Там само. – С. 46.

не рабував перед Хом'яковими, Катковими, Аксаками і т. д.»³ Тим часом це уточнення вже само собою свідчить, що, вибивавшись «із-під запорозького буяння», він підпав-таки було під «московську абсолютність» (треба гадати, в «Истории воссоединения Руси» та «Мальованій гайдамашині», але підпав не повністю, бо рівночасно з другим томом «Истории...» написав й антиімперську «Хуторскую философию и удалённую от света поэзию»). З-під тієї «московської абсолютности» врешті «вибивсь» на початку 80-х років.

На літо 1880 р. запросив Куліш до себе в гості до Мотронівки Івана Пулюя. Тримавши на хуторі дистанцію у стосунках із сусідами, не опускавшись до панібратства й уникавши пияцьких застіль, збирався виїхати напередодні дня свого патрона – св. Пантелеймона до Києва: «Дома не хочу святкувати іменин (27 липця): бо не люблю квакання нашої темноти», – пояснював він Пулюєві у листі від 7 червня 1880 р., а тому запропонував йому завітати спочатку до міста над Дніпром, щоб потім вирушити разом до Мотронівки⁴. Іменини мав відзначити у свого давнього приятеля Митрофана Александровича в Острі, а 28 липня зустрівся з Пулюєм у Києві, куди хотів привезти сина своєї воронізької хрещениці Олени (в дівочтві Вовківни), який у нього вже цілий рік служив без умови і якому він для віддяки і дальшої служби вирішив покласти «праведну мзду» «в банкову скарбівницю» та показати «київські дива»⁵. За Пулюєвими спогадами, він прибув до Києва 28 липня, де дожидали його Куліші, і, «розглянувшись в городі», всі вкупі поїхали до мотронівського хутора. Гостював він там кілька тижнів:

«Після охочої праці починалась між нами шира і дружня розмова, що перемінялась часто з народніми піснями, в яких Куліш дуже любувався. В розмовах наших брала участь й дружина Куліша, та все з ніжністю і розвагою, кладючи кожне своє слово на золоті терези. <...> Вечорами віддыхали ми, завсіди утрое, в саду і розмовляли часто і про науки природні»⁶.

Наступного року І. Пулюй видав науково-популярну книжечку «Нові і перемінні звізди», зазначивши на ній, що її «Присвячено П. А. Кулішеві», а у зверненні до нього пояснивши:

«<...> прийміть, Добродію, на спомин моє оповідання про звізди, те саме, котрого Ви слухали зорявої ночі на Україні, в мотронівському саду, коли ми, знуджені журбою над сумною долею України, літали думкою світами, шукаючи для душі відради, а знайшовши її в законі непропащої сили, мужались на нове діло»⁷.

Це мотронівське спілкування стало переломним для Кулішевої переорієнтації у літературно-громадській діяльності на Галичину.

Він знову думав зайнятися видавничою діяльністю в Австро-Угорщині, цим разом уже самостійно, без посередників. Повернувшись до Відня, І. Пулюй розказував О. Терлецькому, що Куліш збирається приїхати до австрійської столиці у грудні, щоб видавати українською мовою п'ятиаркушевий місячник «Світло», кошти на який Пулюй сподівався дістати від Івана Білозерського. Про це соціаліст Терлецький під тенденційним кутом зору сповіщав М. Драгоманова у листі від 6 листопада 1880 р.:

³ ІЛ. – Ф. 18. – № 57. – Арк. 8.

⁴ П. О. Куліш: (Матеріяли і розвідки). – Ч. 2. – С. 46.

⁵ Лист до І. Пулюя від 12 липня 1880 р. (Там само. – С. 47).

⁶ Пулюй І. Кілька споминів про Куліша і його дружину Ганну Барвінок. – С. 132, 134.

⁷ Пулюй І. Нові і перемінні звізди // Пулюй – Куліш: Подвижники Нації. – С. 100, 101.

«Розкажує Пулюй, що Куліш тепер став “червоним” і що він з тим їде до Відня, щоб, видававши газету, уже не вертатись у Росію, принаймій поти, поки політичні обставини не переміняться. <...> Читав мені також Пулюй “зазивний лист”, написаний Кулішем [“Зазивний лист до української інтелігенції”, півтора року по тому надрукований у “Хуторній поезії” Куліша. – *С. Н.*]. Цей лист містить у собі програму нової газети. Програма мені не подобалася. Маса цитатів із Письма Святого, надія, що аристократія земельна пропаде і на її місце прийде аристократія інтелігенції, і маленька похвала для Шевченка – от майже усьо. Додам ще, що дуже великий акцент положений на оборону українського слова, а про другі сторони українського я нема нічого. Та й при обороні українського слова сказано, що нехай уряд не думає, що це для него річ небезпечна.

Це, на мій розум, програма не дуже червона. <...>

Пулюй казав, що програму мож буде зовсім перемінити, і запевняв мене, що Куліш тепер зовсім инчий став»⁸.

Так ідеологічний вектор Куліша змінився із самодержавної Росії на конституційну Австро-Угорщину, з якою він знову став пов’язувати сподівання на національно-культурний поступ українства.

На ту пору Куліш підтримував ділові стосунки з київським книгарем, архівістом, членом Старої громади Лукою Ільницьким⁹ і навіть допомагав йому грошима. Проте Пулюєві, який одвідав його українську книгарню, Ільницький, довідавшись, що той їде до Куліша, сказав: «Хоч мені Куліш ізробив і добро, та мушу Вас остерегти, що се – шпиг Юзефовичів». Дізнавшись про це від Пулюя, Куліш був прикро вражений поширенням таких пліток серед киян, та ще й вустами того, кого вважав за свого приятеля. Із Лукою Ільницьким трапився ще один казус. Їдучи на зиму до Парижа (восени 1878 р.), Куліш, за тими самими його спогадами в «Дописках» до поеми «Куліш у пеклі», дав на схованку землякові по Борзні та приятелеві по Варшаві Стасенкові свої архівні витяги. Тим часом Стасенка, урядника з Державного контролю, перевели з Києва до Кам’янця-Подільського на вищу посаду, і він «передав сі папери на схованку Ільницькому, а той зрікся сих паперів, що буцім би то й не бачив їх ніколи! Сим робом довга Кулішева праця в архівах і бібліотеках пропала». Трохи згодом ці папери було анонімно надіслано Драгоманову, а він, пізнавши почерк Куліша, переслав йому їх до Відня (десь наприкінці 1882 – на початку 1883 р.). Зазирнувши у свої витяги, Куліш побачив, що з них половину вкрадено, – як здогадувався, кимсь із київських істориків [II; 652].

Зрозуміло, такі прикри випадки ще більше відштовхнули його від київських громадівців.

У Львові наприкінці жовтня 1880 р. з друкарні Товариства імени Шевченка вийшло у світ «Святе Письмо Нового Завіту» у спільному перекладі Куліша та Пулюя (із зазначенням їхніх прізвищ). Хоча Ф. Міклошич схвалив нову редакцію перекладу, Британське біблійне товариство відмовилося його друкувати, на що І. Пулюй нарікав у листі до К. Сушкевича 13 вересня 1879 р.¹⁰ Через те Новий

⁸ *Студинський К.* Галичина й Україна в листуванні 1862–1884 рр. – С. 277–278.

⁹ У листі від 1 березня 1876 р. до К. Бестужева-Рюміна Куліш для листування дав свою київську адресу «в книготорговлі Ільницького» (ІР НБУВ. – Ф. І. – № 29425, список), а в листі від 26 червня 1877 р. з Мотронівки просив О. Кістяківського вибрати в Л. Ільницького виторг за книжки його (Куліша) авторства (Киевская старина. – 1902. – Кн. 4. – С. 18).

¹⁰ *Студинський К.* Листування і зв’язки П. Куліша з Іваном Пулюєм. – С. LXII.

Заповіт надруковано в позику коштом І. Пулюя та частково І. Білозерського (він заплатив менше половини, але відразу)¹¹.

Наприкінці листопада 1880 р. Куліш залізницею приїхав до Відня, де пробув до початку грудня, мешкавши в І. Пулюя, приват-доцента Віденського університету (Олександра Михайлівна, до якої завітав брат Олександр, залишилася зимувати на хуторі)¹². За повідомленням Ярослава Окуневського з Відня в листі до М. Драгоманова від 2 січня 1881 р. (певне, н. ст.), Куліш їздив також «до Кракова до музеїв переглядати історичні матеріали»¹³ (власне, вертався через Краків). 16 січня 1881 р. Куліш інформував О. Кістяківського, що з минулої осені «пошла в ход» «мысль об органе, подобном “Основе”», задля чого він був у Тернополі, Львові та Відні «для рекогносцировки», а Пулюй відвідав Харків. Відчувалося національне піднесення, стримуване, щоправда, браком коштів: «Везде ріа desideria [добрі побажання, латин. – *С. Н.*] и больше покамест ничего или весьма мало. Нужны деньги, а все наши доброжелатели принадлежат к недостаточному классу»¹⁴.

Під час особистих зустрічей з ним Олександра Барвінського 23–24 листопада 1880 р. в Тернополі та відразу ж після цього Володимира Барвінського у Львові, де Куліш був проїздом до Відня, брати змогли переконати його, що претензії до Вол. Барвінського та звинувачення у присвоєнні «Псалтиря» і переданих йому на це видання коштів безпідставні¹⁵ (чи принаймні він удав, буцімто їм повірив¹⁶). У Тернополі Куліш погодився переночувати в хаті Ол. Барвінського, який пізніше згадував, що письменник «хоч під тягарем віку» «троха похилився», проте «не втратив» «давньої живости». Важливою для нової переорієнтації Куліша на Галичину стала розповідь Барвінського про те, що в цьому краї від 1880 р. «почався наново живіший народний рух наслідком засновин “Діла” і «були вже почини і задатки щораз поважнішої роботи і діяльності». Ця інформація помітно піднесла дух Куліша. Особливо оживила його звістка від Ол. Барвінського та його молодой дружини пані Євгенії про те, що пісню «Ой чого ти почорніло, зеленє поле», яку вона між іншими заспівала із супроводом фортеп'яна, Микола Лисенко присвятив йому, Кулішеві¹⁷. Новий обмін листами тривав до вересня 1881 р. Це потепління

¹¹ Див. листи Пулюя до Олександри Куліш від 30 квітня н. ст. 1897 р. та до В. Тарновського-молодшого від 16 березня н. ст. 1898 р. (*Пулюй – Куліш: Подвижники Нації*. – С. 272, 276).

¹² Див. Кулішеві листи 1880 р.: до І. Пулюя від 20 листопада із залізничної станції Пліска на Борзнянщині (по дорозі до Києва та Відня), 6 грудня із Бродів (уже по дорозі назад), 9 грудня з Кисва і 11 грудня з Мотронівки [*П. О. Куліш: (Матеріали і розвідки)*. – Ч. 2. – С. 49–52]; до Ол. Барвінського від 9 листопада з Мотронівки і 20 листопада з Пліски, до Євгенії Барвінської від 23 листопада з Тернополя (*Барвінський О. Спомини з мого життя*. – С. 192–193).

¹³ *Студинський К.* Галичина й Україна в листуванні 1862–1884 рр. – С. 316.

¹⁴ *Киевская старина*. – 1902. – Кн. 4. – С. 23.

¹⁵ Куліш «впевнився, бачившись з Володимиром переїздом у Львові (1880 р.), що його ремствоване на мого брата було зовсім безосновне, бо він наклад Псалтиря оплатив, а Куліш не мав з того ніякої неприємности, ані втрати. Вина Володимира була хіба в тім, що, замучений роботою, не мав часу наново робити і писати вислані викази видатків, запропашених, очевидно, на російській почті» (*Барвінський О. Спомини з мого життя*. – С. 302). По зустрічі з В. Барвінським Куліш із Відня повідомляв його брата Олександра 16 грудня н. ст. 1880 р.: «З Паном Володарем я бачився, і люблю мені було його слухати <...>» (*Там само*. – С. 193).

¹⁶ Можливо, Куліш учинив так, як 1874 р. листовно радив Драгоманову тримати себе з «не дуже-то акуратними», як гадав, галичанами (за переказом останнього): «<...> іноді найліпший спосіб вдержати людей, схививших на дорозі порядочності, це вибачати їм і держати себе з ними так, мовбито з порядочними» (*Драгоманов М. Австро-руські спомини*. – С. 286).

¹⁷ *Барвінський О. Спомини з мого життя*. – С. 192–193, 300–301. Пізніше М. Лисенко поклав на музику Кулішеві «Заспів» («Удосвіта встав я...») до збірки «Досвітки», ці ноти надруковано у вид.:

стосунків із народовцями стало передумовою нового витка Кулішевої уваги до Галичини, то більше що воно проходило на тлі його розчарування у своїх наддніпрянських колегах-літераторах. «Дурне мужицтво виявлює себе наслідниками козаків-розбишак, а ті, що його хотіли б образумити, самі мало що тямлять і розуміють. На малоруську музу не покладаю великої надії, хоч би її й не тіснили», – признавався він у листі до І. Пулюя 4 серпня 1881 р.¹⁸

Після зайнять у 1870-х рр. переважно історико-дослідницькою та історіософсько-публіцистичною працею Куліша знову охопило творче піднесення, нове пробудження передусім поетичного, а також публіцистичного і драматичного таланту. Десь узимку 1880/81 р. він узявся за переклади п'єс Шекспіра (читацька реакція на оригінальні твори, неадекватна очікуваній, не раз спонукує письменників братися за переклади). У листі до І. Пулюя від 27 березня 1881 р. з Мотронівки повідомляв, що «з великою вподобою» перекладає «Короля Ліра» і переписує, щоб читати Олександрі Михайлівні, а в листі від 30 травня 1881 р., теж з хутора, сповіщав, що наготував до друку том із двох творів: «Ромео та Джульєта» і «Присмирена каверзниця» – «одна найсмутніша, а друга найреготніша п'єса». З мотронівських листів, датованих 18 червня та 4 серпня 1881 р., видно, що вже домовився з директором друкарні Літературного товариства імені Шевченка Каролем Беднарським і розпочав набір «Ромео та Джульєти»¹⁹. Так у Куліша з'явилася видавнича потреба приїхати до Львова. Шукавши помічників, він запропонував взяти участь у видаванні його перекладу Шекспіра братам Барвінським – тернополянину Олександрові та львів'янину Володимирові й у листі до Олександра 18 серпня 1881 р. сповіщав, що сподівається бути у Львові вже у жовтні. Протягом липня – вересня Куліш та Ол. Барвінський листовно обговорювали кошторис, наклад, мовні особливості та правопис майбутнього видання, задля чого Куліш пересилав йому коректурні аркуші першого тому. Ол. Барвінський виклав умови, за яких міг би стати видавцем і ввійти у безпосередні зносини з Беднарським, Куліш на них в основному погодився, зробивши деякі застереження, але останньої хвилини заявив, що, розходячись із братами Барвінськими «у поглядах на нашу бувальщину», вважає за свій обов'язок чесно сказати йому, що на початку тому друкуватиме власні вірші з вираженням свого «погляду на рідний народ і на його інтелігенцію», через які Барвінський, може, й не схоче бути видавцем «Шекспірових творів». У цьому-таки листі від 26 серпня Куліш і надіслав Ол. Барвінському віршовану відозву «До Шекспіра» з принагідним коментарем (як пояснював, «щоб опісля не було між нами якої контри»). На це Ол. Барвінський відповів тактовними полемічними заувагами, давши знати, що не бажає видавати переклади із вступними звинуваченнями козаків у руїництві та антикультурництві, хоча водночас знову запрошував Кулішів гостювати в нього у Тернополі, як їхатимуть до Львова. У відписі 23 вересня 1881 р. Куліш чомно вибачився, що довів його до такого клопоту зі своїм видавничим проектом, не сказавши наперед, що друкуватиме послання до Шекспіра, а за гостинність лише подякував, покликаючись на те, що він із дружиною нездужають, а тому їхатимуть ближчою дорогою на Броди²⁰. На тому їхнє тодішнє листування перервалося.

Дубове листе: Альманах на згадку про П. О. Куліша / Упорядкували М. Чернявський, М. Коцюбинський, Б. Грінченко. – К., 1903. – С. 17–19.

¹⁸ П. О. Куліш: (Матеріали і розвідки). – Ч. 2. – С. 57.

¹⁹ Там само. – С. 54–58.

²⁰ Барвінський О. Спомини з мого життя. – С. 195–207.

Вдруге визнавши, що «школа нам звати москаля дядьком», бо «він хоче заглядати наше обличчя серед народів; хоче, щоб ми забули, хто ми і яке наше національне право» («Зазивний лист до української інтелігенції») [I; 409], Куліш знову кинувся шукати виходу в Галицькій Україні, що перебувала у складі цісарської, але конституційної Австро-Угорщини з її ширшими, ніж у Росії, демократичними свободами. Полемізуючи з Іваном Білозерським, який зневажливо відгукувався про сприяння розвитку української культури в «паршивой, жидовской Австрії», Куліш у листі до І. Пулюя на початку 1881 р. зауважив, що «русини дожили в Австрії до такої журналістики, якої нам зась!»²¹, а в листі до самого І. Білозерського 16 січня того-таки року вмотивовував доцільність перенесення своєї літературно-видавничої діяльності до слушного часу в Галичину, покликаючись при цьому на власний гіркий досвід у спробах відродження української культури в Російській імперії:

«Два-три человека сделают несколько благородных усилий для оживления малорусской народности; но их подроят и повалят. Потом опять потёмки, невежественная клевета и разочарование достойных чад земли своей. Так уже было однажды; может и повториться. Поэтому едва ли не лучше избрать почву нейтральную, в ожидании более надёжного порядка вещей. Австрия правда, что “паршивое” государство. Но в нём продолжалось безостановочно развитие польской литературы в то время, когда Россия находила возможным уничтожить и разговорный польский язык, а малорусов с их литературными попытками считала более вредоносными, чем повстанцы 1863 года. В Австрии немцы, ляхи и жида заедают русинов, однако ж русины имеют множество периодических изданий и книг, а мы в России піс а піс [зовсім нічого, польськ. – С. Н.]! Лучше же поддержать соплеменных тружеников, чем рисковать средствами единственного жертвователя и последними наличными силами малорусского элемента. Когда на Севере делается оттепель, а у нас весна, всё тогда перепечатается и разойдётся в обществе, как посев на времена грядущие.

Впрочем, я готов трудиться всюду, где земляки возьмутся за дело возрождения нашей народности»²².

Це прозирливе передбачення Кулішеве про неминучий передрук у майбутньому в Наддніпрянській Україні галицьких публікацій здійснюється поетапно й досі, на кожному черговому витку «відлиги» (за часів революції 1905–1907 рр., Української революції 1917–1920 рр. та «розстріляного відродження», хрущовської відлиги та горбачовської Перебудови, нарешті, у незалежній Україні).

Національні змагання у Східній Галичині не пригнічували Куліша, бо мали, на його переконання, врешті-решт сприяти загартуванню національного духу галицьких українців. 18 червня 1881 р. він повчав Ол. Барвінського:

«Тіснять, кажете, вас, русинів, ляхи, – і мусять тіснити: бо живий живе гадає. А ви не подавайтесь ляхам, от із цієї тісноти та вийде користь, а не шкода. <...> Оце ж не з антипатії до чужоземців, а з любови до своєї національності берімо силу на оборону свого становища серед народів»²³.

18/30 грудня 1881 р. Куліш разом із дружиною приїхав до Львова, щоб видати тут за наявні у нього кошти поетичну збірку «Хуторна поезія» та переклади кількох

²¹ П. О. Куліш. (Матеріяли і розвідки). – Ч. 2. – С. 53.

²² ІР НБУВ. – Ф. І. – № 28973.

²³ Барвінський О. Спомини з мого життя. – С. 194–195.

п'єс Шекспіра, попрацювати в бібліотеці Оссолінського²⁴. Спочатку зупинилися на кілька днів у Краківському готелі²⁵, потім понад місяць мешкали у двох умебльованих кімнатах на вул. Святого Миколая, 11, «якраз при університеті»²⁶ (тепер вул. М. Грушевського²⁷), нарешті оселилися в районі Цитаделі, на вул. Вон-взовій, 6²⁸ (тепер вул. М. Коцюбинського²⁹), в окремії кімнаті невеликого особняка, що належав старшому військовому писареві при полку на Цитаделі Алоїзіїві Юркевичу³⁰. Ці почергові помешкання знаходилися недалеко одне від одного. 12/24 лютого 1882 р. Куліш повідомляв І. Пулюя:

«Ми вельми задоволені новим помешканням: ulica Wązowska, № 6. Прехороші люде: молодий чоловік з молододоу жінкою. Він військовий старший писар, а вона

²⁴ Див. листа до І. Пулюя од 18/30 грудня 1881 р. зі Львова: *П. О. Куліш: (Матеріяли і розвідки)*. – Ч. 2. – С. 58. І. Франко переказав чутку, що на видавання «повного перекладу Шекспіра» Кулішеві 1881 р. дав 6 000 крб. «якийсь український патріот» (<Франко І.> Шекспірів фонд // *Шекспір У. Міра за міру / Пер. П. А. Куліша; видав і пояснив І. Франко.* – Л., 1902. – С. XIX–XX). Щоправда, Олександра Куліш у листі до І. Пулюя заперечила що чутку, але при цьому плутала видання «Шекспірових творів» 1882 р. і Кулішеві спроби видати переклади Шекспірових драм у 90-х роках (*Пулюй І. Кілька споминів про Куліша і його дружину Ганну Барвінок.* – С. 150). Гроші на друк перекладів Шекспірових п'єс Кулішеві міг дати меценат Костянтин Васильович Жученко (1843–1919), брат харківського адвоката і громадського діяча Михайла Жученка (1840–1880), одного з фундаторів НТШ у Львові. Моє припущення будується на двох підставах: 1) саме тоді Куліш підтримував зв'язок із К. Жученком, про що писав до І. Пулюя у березні (н. ст.) 1882 р.: «<...> Жученко в листі до мене обіцяв зробити для друкарні Шевч<ен>ка те, що хотів зробити його брат. Літо одержить по йому худобу. Тоді й зробить» [*П. О. Куліш: (Матеріяли і розвідки)*. – Ч. 2. – С. 66]; 2) майже двадцять років по тому саме К. Жученко профінансував львівське видання решти десяти Шекспірових драм у Кулішевому перекладі: за Франковим свідченням, улітку 1899 р. йому передали, «завдяки щедрості одного добродія українця» (тобто наддніпрянського українця), «1 000 гульденів на видання Кулішевих перекладів із Шекспіра» (<Франко І.> Шекспірів фонд. – С. XX; уся пожертвувана сума склала 6011, 76 крон: *Там само.* – С. XXIV); за іншим свідченням – у листі І. Пулюя до Олександри Куліш від 16 грудня 1899 р., – «на виданне Шекспіра дав Жученко 1 000 гульденів і обіцяв дати ще одну тисячу після того, як вийде “Макбет”» (Лл. – Ф. 19. – № 1507). Можливо, на Жученкові кошти Куліш видав у Львові та Відні у 1882–1883 рр. також свої оригінальні книжечки. За відомостями, що їх зібрав С. Тимофєєв, К. Жученко, закінчивши юридичний факультет Харківського університету, з 1866 до 1904 р. служив у судових установах Полтавської губернії; його коштом видано невеликим накладом прегарне видання Шевченкового «Кобзаря» (1883), він асигнував суму на премію за найкращий український драматичний твір – за рішенням журі, її дістала п'єса Старицького «Богдан Хмельницький» (*Тимофєєв С. А. Жученко Константин Васильевич.* Рукопис: ІР НБУВ. – Ф. X. – № 6443. – 1 арк.).

²⁵ Цей готель був розташований, очевидно, на пл. Бернардинській (plac Bernardyński), де 1913 р. спорудили нові п'ятиповерхові корпуси Краківського готелю, які нині знаходяться у будинкові № 7 (*Трегубова Т. О., Мих Р. М. Львів: Архітектурно-історичний нарис.* – К., 1989. – С. 146, 148) на теперішній пл. Соборній (*Мельник Б. В. Довідник перейменувань вулиць і площ Львова. XIII–XX століття.* – Л., 2001. – С. 58, 99).

²⁶ Див. листи до І. Пулюя од 18/30 грудня і 25 грудня 1881 р. (6 січня 1882 р.): *П. О. Куліш: (Матеріяли і розвідки)*. – Ч. 2. – С. 59. Львівський університет був тоді розташований у триповерховому прямокутному корпусі на вул. Святого Миколая (*Трегубова Т. О., Мих Р. М. Львів.* – С. 166–167).

²⁷ *Мельник Б. В. Довідник перейменувань вулиць і площ Львова.* – С. 18, 86, 112.

²⁸ Туди Куліш адресував потім листи з Відня до А. Юркевича (*Мончаловский О. Письма П. А. Кулиша, относящиеся к времени и цели его пребывания во Львове // Научно-литературный сборник.* – Львов, 1904. – Т. 3. – Кн. 2. – С. 13).

²⁹ *Мельник Б. В. Довідник перейменувань вулиць і площ Львова.* – С. 31, 124.

³⁰ В. Щурат висунув нічим не підтвержене припущення, що інформацію про А. Юркевича Куліш дістав од свого київського знайомого Бенедикта Доленги (справжнє ім'я та прізвище – Якуб Юркевич) (*Щурат В. 3 життя і творчости Тараса Шевченка.* – Л., 1914. – С. 5).

господиня невсипуша. Мало не у всьому самі нам usługують, і зовсім люде цивілізовані. Тільки нас четверо у двох покоях та кухні. Домок стоїть на горбочку; під вікнами город господарський, а внизу доми, і за домами гори з розкішними деревами й будинками»³¹.

А в пізнішому листі – від 9/21 листопада 1892 р. – до М. Павлика він згадував: «<...> з моєю другинею містивсь ув одній кімнатці, у станції в такого ж убогого поляка Юркевича та його молодой й гарной другині»³². Раніше в листі від 4 вересня (н. ст.) 1882 р. до І. Білозерського Куліш уточнював, що Юркевич – «Се помісь русина, венгра, ляха і німця, ще молодий чоловік військовий. І жінка в нього молода й хороша. Дітей нема»³³. А в листі до самого Юркевича від 12 листопада 1883 р. написав, без будь-яких пояснень, що вважає його «за німця»³⁴, – мабуть, чи не за вдачею, характером, манерою поведінки. Подружжя Кулішів на довгі роки заприятнилося з люб'язним Алоїзієм та його дружиною Евеліною (у 1882–1893 рр. Куліш листувався з ним, пишучи до нього польською та українською мовами).

У Львові першого-таки дня Куліш із дружиною зайшов до Кароля Беднарського, зустрівся там із засновником та редактором газети «Діло» Вол. Барвінським, редактором журналу «Світ» Іваном Белеєм, тут же оформив передплату на ці часописи³⁵. Тоді ж там само (у друкарні Товариства імені Шевченка) познайомився із 25-річним Володимиром Левицьким, відомим у літературних колах під псевдонімом Василь Лукич, однак, як видається, не звернув на нього особливої уваги, бо не згадав його в листі до І. Пулюя, повідомляючи про перебування в цій друкарні. Левицькому ж це знайомство запам'яталося, й у листі від 8 серпня 1886 р. він нагадав Кулішеві: «Не завадить додати, що я в 1881 р. познайомився з Вами, Добродію, і з В<исоко>п<оважаною> панею Вашою в друкарні Товариства імені Шевченка у Львові»³⁶.

Пізніше Куліш провадив офіційні переговори з приводу видавання перекладів шекспірівських п'єс та «Хуторної поезії» з тим-таки Беднарським, народовцями Корнилом Сушкевичем (головою Товариства імені Шевченка), членами цього товариства Юліаном Романчуком (редактором політичної газети «Батьківщина») і Дем'яном Гладилевичем³⁷. Передовсім же кроки назустріч зробив молодій редакції журналу «Світ», що її очолювали І. Белей та І. Франко, бо не мав з ними гіркого досвіду видавничої співпраці й не зазнав ще тоді з їхнього боку неприємної критики. «Світові» запропонував деякі свої нові твори: сатиричний вірш «Слов'янська ода. Відгук на панславистичне гукання по Європі російського архистратига Скобелева» та український переклад уривку з відомого дослідження німецького історика й літературознавця Георга-Готфрида Гервінуса «Шекспір» – під назвою «Як велико цінують Шекспіра німці»³⁸. «Слов'янську оду» з її відвертим антипанславистичним та антисамодержавним спрямуванням

³¹ П. О. Куліш: (Матеріали і розвідки). – Ч. 2. – С. 61.

³² П. Куліш про свою справу з поляками... // Народ. – 1892. – № 22/23. – С. 239.

³³ ІР НБУВ. – Ф. І. – № 28961.

³⁴ Научно-литературный сборник. – Львов, 1904. – Т. 3. – Кн. 2. – С. 28.

³⁵ Див. Кулішевого листа до І. Пулюя від 30 грудня н. ст. 1881 р.: П. О. Куліш: (Матеріали і розвідки). – Ч. 2. – С. 59.

³⁶ ІР НБУВ. – Ф. І. – № 29721.

³⁷ Див. Кулішевого листа до І. Пулюя за березень н. ст. 1882 р.: П. О. Куліш: (Матеріали і розвідки). – Ч. 2. – С. 66.

³⁸ Автографи «оди» і статті, передані Белеєві, збереглися разом із супровідним листом до нього (ІЛ. – Ф. 3. – № 212. – С. 3–5, 7–26).

І. Белей опублікував, притім, за погодженням з автором, під його справжнім ім'ям та прізвищем (Світ. – 1882. – № 2/14. – 25 лют.)³⁹; ба більше, навіть передрукувала повністю Женевська газета «Вольное слово»⁴⁰, яка за участі М. Драгоманова пропагувала політичну свободу в Російській імперії⁴¹. Переклад же з Гервінуса не схотів друкувати, певно, І. Франко, який не вважав за варту уваги монографію, перше видання котрої вийшло ще в 1849–1850 рр. (згодом, 1902 р., Франко зауважив, що Куліш, «не обзнайомлений зовсім із відповідною літературою, взяв був до рук застарілу тепер книжку Гервінуса»⁴²).

Куліш дбав і про фінансову підтримку «Світу»: дізнавшись із розмови з І. Белеєм, що той «мусить зупинити свій журнал через грошеву неспроможу», просив К. Сушкевича в листі від 28 березня н. ст. 1882 р., щоб Літературне товариство імени Шевченка «уділяло» щомісячну «підмогу» «Світові»⁴³. З цього приводу Михайло Возняк зауважив: «Прохання Куліша доказувало тільки, що він не орієнтувався в галицьких справах. “Світ” із соціалістичними думками не міг рахувати на ніяку підмогу Товариства ім. Шевченка з народовецькою управою, навіть якби воно мало гроші»⁴⁴. Куліш пропонував Белеєві грошову заповогу й від себе, до чого той поставився насторожено, добре усвідомлюючи свої (та Франкові) ідеологічні розходження з Кулішем, який тоді вже встиг видати «Хуторну поезію». Не бажавши потрапити в залежність від Куліша, Белей писав до Франка 8 квітня н. ст. 1882 р.:

«К<улі>ш рад би, як бачу, з “Світа” зробити ніби свій орган і давати на него гроші, але ти, певно, об тім пересвідчений, що я (я знов переконаний, що й ти) на теє не пристаємо. <...> Я би о тім і не писав, але К<улі>ш був так наївний, що мені при людях, Грабовичу і Барв<інськ>ім, в друкарні Тов. ім. Шевченка робив таку пропозицію: “Я Вам буду давати, – каже, – 60 флог. [флоринів. – Є. Н.] місячно (коли Ви не маєте грошей на видавництво), а Ви будете писати, як я Вам скажу, бо, звісно, на чийм візку

³⁹ Куліш у листі до І. Пулюя від 11 березня н. ст. 1882 р.: «Сю “Слов’янську оду” печатає Белей у “Світі” <...>» [Куліш: (Матеріяли і розвідки). – Ч. 2. – С. 63]. Здогадно, місячник «Світ», як і інші Франкові часописи, датовано новим стилем (25 числа щомісяця). Однак документального підтвердження цього поки що не вдалося знайти. Як видно з листування редакторів «Світу» – Франка і Белея, часопис 1882 р., через брак коштів, виходив із запізненням. Франко до Белея орієнтовно між 10-го і 20 травня 1882 р.: «З того, що ти пишеш, я бачу, що “Світ” і тепер уже стоїть дуже кепсько і що годі ждати виходу найближчого н<оме>ра на 25 мая» [48; 311].

⁴⁰ Про це є згадка у статті: *Возняк М. Гервінусів «Шекспір» в очах П. Куліша // Збірник заходознавства. – Х.; К., 1930. – Т. 2. – С. 165.*

⁴¹ Окремі числа цієї конституційно-демократичної газети Драгоманов надсилав тоді Кулішеві, який, користуючись перебуванням в Австро-Угорщині, відновив листування із цим політичним емігрантом, що його переслідував російський царизм. 20 грудня 1882 р. Куліш з Відня дякував йому «за 47 і 50 №№ “Вольного слова”», пояснюючи: «Я здесь его не читаю, чуждаюсь товарищества “Січ”, хотя оно меня и приглашало» (*Лотоцький О. П. О. Куліш та М. П. Драгоманов у їх листуванні. – С. 6*). Того-таки року Куліш читав і безцензурний український громадсько-політичний та літературний збірник «Громада», що виходив у Женеві за редакцією Драгоманова (ймовірно, він і надіслав йому всі п’ять випусків, що вийшли у 1878–1879 рр. і 1882 р.). У Кулішовому записникові, де містяться, зокрема, витяги з «Gazety Krakowskiej» (1882. – № 28) і «Киевской старины» (1882. – Кн. 2), є нотатка: «Во 2 № “Громады”. 1878, ст. 573, Драгоманов не признаєт козаков деятелями разумными и полезными» (ІР НБУВ. – Ф. І. – № 28442. – Арк. 63, 67, 72). Однак, судячи із записаної цитати, в якій висловлено сподівання, що «Україна зробить щось розумніше і міцніше, ніж козацтво» (Арк. 72), Драгоманов не був такий категоричний і не знецінював зовсім козацтва.

⁴² <Франко І.> Шекспірів фонд. – С. XXI–XXII.

⁴³ Іл. – Ф. 18. – № 168.

⁴⁴ *Возняк М. Гервінусів «Шекспір» в очах П. Куліша. – С. 167.*

їдеш, того пісню співай. А коли Вам, – каже, – по 2–3-х н<уме>рах не схочесь мою пісню співати, то мені скажете, а я гроші сховаю до кишені, буде куди їх втурити!” Я, признаюсь тобі, навіть не знав, що на теє відповісти, бо мене пропозиція до крихти змішала! <...> Впрочім, по виході 15 N-ра “Світа”, як К<улі>ш прочитає критику на “Хут. поезію”, буде від нас відхрещуватись, як від “чертика”»⁴⁵.

У відписі з Нагуєвичів, датованому в літературознавстві другою декадою квітня (н. ст.) 1882 р., Франко погодився з Белеєм, хоча й од видавничої співпраці з Кулішем не відмовлявся:

«<...> на пропозицію Куліша зробити “Світ” його органом і я не пристаю, але коли б він хотів видавати свій окремий орган, я радо ладив би для нього повісті, вірші і взагалі такі речі, де я би не потребував кривити своєї думки, а він міг би надрукувати» [48; 308].

Тим часом оприлюднена у «Світі» по-молодечому дошкульна, зарозуміла й образлива за тоном рецензія Франка на «Хуторну поезію» (1882. – № 3/15. – 25 берез.) унеможливила будь-яке зближення між ними.

Урешті-решт Куліш найтісніше зійшовся із 32-річним публіцистом та бібліографом Іваном Еміліяновичем (Омелянвичем) Левицьким, за характеристикою І. Франка, «належним душею більше до москвофільської, ніж до українофільської партії» [41; 481], і довірився йому у своїх перетрактаціях з польською інтелігенцією та шляхтою. Перед виїздом до Львова Куліш не мав наміру про співпрацю з тутешніми поляками, – навпаки, остерігався, що вони змусять його покинути Львів (див. вищезитованого листа від 26 серпня 1881 р. до Ол. Барвінського). Тим часом І. Е. Левицький познайомив Куліша з польським газетярем-українофілом Теофілем Шумським, який закінчив Київський університет і в 60-х роках переселився до Галичини. Під впливом частих розмов із ним про українсько-польські історичні конфлікти й можливі шляхи порозуміння громадсько-культурних діячів обох народів Куліш навіть написав кілька віршів («З Підгір’я», «Промова Науки до Русина», «До двох левів», «До пана Шума» та ін.)⁴⁶. Не раз зустрічався і з польським істориком Людвіком Кубалею, головою польського Літературного кола (Koło literackie), «предки которого, как и он, были протестантами, – поляки-протестанты не фанатичны, – это очень важно», – наголосив він пізніше (1884 р.) в розмові з М. Лободовським⁴⁷. А в листі до М. Стороженка 18 лютого 1885 р. зазначив:

«Во Львове я познакомился з д-ром Кубалею, которого “Szkice historyczne” рекомендую Вашему вниманию. Он хорошо знаком с эпохою Хмельницкого и Яна-Казимира. Медаль у него можно видеть с обеих сторон <...>»⁴⁸.

⁴⁵ Іл. – Ф. 3. – № 1604. – С. 18–19. Іларіон *Грабович* (1856–1903) – галицький український письменник.

⁴⁶ *Щурат В.* До історії останнього побуту П. Куліша у Львові. – Л., 1898. – С. 14–15.

⁴⁷ *Лободовский М.* Три дня на хуторі у Пантелеймона Александровича и Александры Михайловны (Ганны Барвинок) Кулиш. – С. 166.

⁴⁸ Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – К., 1923. – Кн. 2/3. – С. 211. Крім книжки «Szkice historyczne» у двох томах (Львів, 1880, 1881), Куліш мав у своїй бібліотеці монографії Кубалі «Jerzy Ossoliński», також у двох томах (Львів, 1883), і «Stanislaw Orzechowski» (Львів, 1870) (див. Кулішеву картотеку «Моя бібліотека по заглавиям книг. 1891»: ІР НБУВ. – Ф. 1. – № 28501. – Арк. 53, 116, 125). Про те, що у Львові 1882 р. Куліш розмовляв з Кубалею на історико-дослідницьку тематику, свідчить також бібліографічна нотатка з покликом на нього – «(Д-р Кубаля)» – в Кулішевому записнику (ІР НБУВ. – Ф. 1. – № 28443. – С. 6). Цей запис 1882 р., бо далі на тій самій сторінці окремо зазначено рік наступних записів: «1883».

Новому зближенню Куліша з польською інтелігенцією сприяло її зацікавлення його історичними працями 70-х років та літературними й публіцистичними творами початку 80-х, яке він сприймав як жадану втіху на тлі нещадної критики його з боку українських і російських літераторів та істориків. На «Историю воссоединения Руси» (а потім на «Отпадение Малороссии от Польши») багато покликався визначний польський історик Александр Яблоновський (1829–1913), то користаючи з наведених фактів, то наводячи якісь «слушні», на його думку, зауваги, то полемізуючи з окремими твердженнями. У праці «Starostwa Ukrainne w pierwszej połowie XVII w.» (Źródła dziejowe. – Warszawa, 1877. – Т. 5) він назвав Куліша «найновішим, хоч давнім, дослідником минулого України і, може, найкращим сьогодні знавцем козаків, крови своєї»⁴⁹. З цього приводу Куліш у листі до Ол. Барвінського 23 вересня 1881 р. з приємністю констатував:

«І тепер ще такі навіть люде, як Александр Яблунівський (“Źródła dziejowe”), озираються на нас, яко на козацьких потомків, ніби ми глибше розуміємо козащину»⁵⁰.

Бувши проїздом у Львові ще 1880 р., Куліш придбав видану тут того-таки року книжку польського історика й белетриста з Поділля Антонія-Юзефа Ролле (псевдонім – *Dr. Antoni J.*) «Trzy opowiadania historyczne. Iwan Pidkowa. Wielka prywata. Semen Nalewajko»⁵¹. У ній серед джерел, поданих наприкінці кожного з популярно-історичних нарисів, містилися й поклики на «Историю воссоединения Руси» та «Материялы...» до неї, причому в одному з них у заслугу Кулішеві ставилася широка джерельна база (переважно польські, а також українські й російські архівні матеріали, величезний масив українських народних пісень), із розумінням сприймався його український патріотизм і кут зору, а врешті відзначалося, що «загалом це такий письменник, з яким наші працівники повинні рахуватися»⁵². Згодом у листі від 15 серпня 1885 р. до М. Лободовського Куліш з приводу цього відгуку (а також, очевидно, вищенаведеного відгуку А. Яблоновського) з гордістю зазначив:

«Ті самі поляки, котрих історичні праці мої хулители вихваляють, пишуть про автора “Истории воссоединения Руси”: “Се такий автор, що з ним наші історики мусять рахуватись”»⁵³.

Сам же Куліш дуже високо цінував А.-Ю. Ролле як наративного історика. Рекомендуючи його «многочисленные исторические повествования» В. Шенроку, відзначив:

- «Этот в своём роде Вальтер Скотт козако-шляхетской старины знает Русь так хорошо, как и Польшу, а их нельзя хорошо знать одну без другой» (лист від 9 липня 1890 р.);
- «После Карамзина ни один исследователь истории не внушил мне такого уважения к своему таланту ни в русской, ни в польской литературе» (лист від 14 липня 1890 р.)⁵⁴.

⁴⁹ Jabłonowski A. Pisma. – Warszawa, 1911. – Т. 3: Ukraina. – S. 248.

⁵⁰ Барвінський О. Спомини з мого життя. – С. 206.

⁵¹ Див. Кулішевого листа до І. Пулюя від 11 грудня 1880 р.: *П. О. Куліш: (Матеріяли і розвідки)*. – Ч. 2. – С. 52.

⁵² *Dr. Antoni J. Trzy opowiadania historyczne. Iwan Pidkowa. Wielka prywata. Semen Nalewajko.* – Lwów, 1880. – S. 46–47.

⁵³ ІЛ. – Ф. 18. – № 55. – Арк. 6.

⁵⁴ Крутикова Н. Е. Н. В. Гоголь: Исследования и материалы. – С. 295, 296. У Кулішевому записнику 80-х років законспектовано витяги з праці А.-Ю. Ролле (ІР НБУВ. – Ф. 1. – № 28442).

Водночас у листі від 14 серпня 1890 р. до того самого адресата, зазначивши, що самого доктора Ролле не бачив і навіть «письменно не знаком» з ним, висловився про його праці неоднозначно:

«Он один знает о нас, малорусах, больше, нежели мы знаем о себе самих все вместе. Впрочем, и в его народопознавательной брони есть места, доступные для критической стрелы, яко у ляха, католика и западного европейца»⁵⁵.

Увагу до Куліша з польського боку посилив вихід у Львові на початку березня н. ст. 1882 р. «Хуторної поезії». Уже 10 березня н. ст. польський та український літературознавець українського походження Осип (Юзеф) Третяк виголосив розлогий відчит про неї у згаданому Літературному колі⁵⁶. Десь тоді-таки Кулішеві передали листа від Юзефа-Ігнація Крашевського, який заочно знав його ще з 1843 р. (за посередництвом свого приятеля М. Грабовського) і тепер висловив захоплення «Хуторною поезією». З ініціативи польського письменника Куліш листувався з ним протягом березня – квітня 1882 р., пишучи до нього українською мовою. Спогад про це містить лист до М. Павлика від 9/21 листопада 1892 р.:

«<...> земляк мій по Волинщині, славний по всіх світах Крашевський, звернув на мою книжечку велику увагу і написав до свого шкільного товариша вві Львові, що моє слово, коли б його поляки зголубили, отверзило б русинів з їх омороку в політичних і соціальних справах»⁵⁷.

Той товариш Крашевського з його листом завітав до Куліша, який з цього приводу потім згадував:

«<...> і з сього казусу розпочалось моє спізнання з галицькими поляками-політиками. Всі вони, як і Крашевський, признавали, що роздратовали Галицьку Русь перевагою своєю в конституції [Австрії 1867 р. – Є. Н.], і готові були – чи сак, чи так – угамувати міжнародній колот, на користь обох національностей під австрійською короною»⁵⁸.

Зворушений тим, що Крашевський у першому листі назвав себе його «братом», Куліш у відписі 20 березня н. ст. 1882 р. з притаманним йому красномовством виклав власне бачення драматичної, а незрідка й трагічної українсько-польської історії:

«<...> Ваші зложили накінець пословицю: “Póki świat światem, Rusin Polakowi nie będzie bratem”. Се не пословиця: се червоноблискуча епітафія на безчисленних кучугурах кривавого трупу, котрим сто раз окривались поля України і Польщі <...>. Се ветхозавітне польське слово, рівне тому жидівському, котре гласить: “око за око і зуб за зуб”. <...> Чи вже ж <...> не доживемо ми з Вами до *нового* завіту славної і постидної польсько-української історії?» –

патетично запитував він і натхненно висловлював надію на християнське примирення обох народів завдяки поступові світової науки:

«Я чую, що слідом за мною іде хтось такий, кому я недостоєн обув'я розв'язати, – іде освічений широкою, глибокою і високою універсальною наукою геній народу польського, чи українського, чи обох їх разом, на те, щоб осіяти Ваших і моїх земляків, котрі сидять у темряві під накриттем смертним»⁵⁹.

⁵⁵ Там само. – Ф. 324. – Гог. 53.

⁵⁶ Шурат В. До історії останнього побуту П. Куліша у Львові. – С. 22.

⁵⁷ П. Куліш про свою справу з поляками... // Народ. – 1892. – № 22/23. – С. 239.

⁵⁸ Там само. – С. 239–240. Австрійська конституція 1867 р. надала Галичині автономного статусу з домінуванням польського знаті.

⁵⁹ Павлик М. Куліш та Крашевський: Причинок до історії русько-польських відносин // Там

17 березня н. ст. того-таки року польські літературно-наукові кола Галичини на чолі з Антонієм Созанським влаштували обід на честь Куліша; наступного дня він одповів на це прийняття промовою, власноруч написаною по-польському⁶⁰. За його задумом, це було «слово братерської любови і щирої правди» про причини українсько-польських історичних конфліктів та перспективи згоди, потребу об'єднати культуротворчі зусилля інтелектуальної еліти обох народів задля відвернення загрози соціальної та національної революції, доцільність сприяння і допомоги культурному розвитку галицьких українців з боку польської шляхти й інтелігенції⁶¹. Куліш шукає українсько-польського порозуміння насамперед у сфері духу, поступу гуманітарних наук, конкретніше – історіософського осмислення вселюдської та вітчизняної історії:

«Nas Rusinów rozdzielili z Polakami ludzie, którzy z religii, tej wolnej poezji ducha ludzkiego, chcieli urządzić zamknięte gony do ujeżdżania w nich tego skrzydatego ducha na kształt dzikiego stepowego konia.

Nas łączą z Polakami ludzie, którzy z nauki, natchniętej prawdziwą wiarą w Boga, chcą zrobić moralny aerostat do latania ludzkiego ducha po szerokiej przestrzeni całego świata».

Обіграючи великодержавний ідеал «Польщі від моря до моря» у духово-культурному, гуманістичному сенсі, Куліш проповідує зразковий варіант різнонаціонального класового суспільства, що в ньому поряд із недоторканністю приватної власності усталилася б практика безкорисливої допомоги багатих бідним, соціальна згода й міжнаціональне добросусідство:

«Prawdziwe błogosławieństwo Boskie spłynie na społeczeństwo, w którym sumiennie rozważą kwestię *majątności* i, dla ochrony jej od socjalnych szczwaczy ludzkiej ciemnoty, rozniecą światło wolnej nauki od Morza do Morza, uważając siebie nie za posiadaczy pieniędzy, lecz tylko za narodowych skarbowniczych.

<...> Niechże postanie miłosierna prawda w stosunkach między różnymi warstwami społeczeństwa i różnymi narodowościami. Niech szlachcicowi tak chodzi o wesoły spokój wieśniaka, jak i własnej familii. Niech Polak tak cieszy się z umysłowego rozwinięcia Rusina, jak zastępcy narodowości polskiej».

Як вдумливий історик та історіософ, здатний продіставатися поглядом у майбутнє, Куліш далекоглядно застерігав:

«Szeroka komuna majątnych ludzi, oświecona blaskiem świetnej przyszłości jedynie mogłaby podjąć z upadku naszą Ruś, i tym samym podjąć z upadku Polskę. Bo pora egoistycznych błędów, zdaje mi się, minęła już w ucywilizowanym wyższą nauką świecie.

само. – № 20/21. – С. 221. Тут Куліш вдався до алюзійних ремінісценцій з Біблії. Господь до Мойсея: «А коли буде яка нагода, то даси життя за життя, око за око, зуба за зуба, руку за руку, ногу за ногу <...>» (Старий Заповіт, Вихід 21: 23, 24; цей суворий закон скасував Ісус Христос: Новий Заповіт, Матей 5: 38); Йоан Христитель про Христа: «Слідом за мною іде сильніший від мене, що йому я недостойний, нахилившись, розв'язати ремінь його сандалів» (Марко 1: 7), «<...> йде сильніший від мене, якому я негідний розв'язати ремінь від взуття» (Лука 3: 16).

⁶⁰ Ульяновський В. «Ранній» Володимир Антонович: поза контекстами // Київська старовина. – 1999. – № 1. – С. 127.

⁶¹ У редакційній преамбулі до публікації в «Gazecie Krakowskiej» (1882. – № 52) промова фігурує під заголовком «Witanie» (невідомо, авторським чи редакційним), але далі її текст подано без назви, як і в інших зазначених публікаціях (наприкінці датовано 18-м березня 1882 р.). Так само без назви надруковано в «Народі» (1892. – № 20/21. – С. 221–222) з копії, що її надіслав Куліш Крашевському в листі від 20 березня н. ст. 1882 р. Тим-то доцільно називати цю промову за її початковою (після епіграфа з Ігнація Красіцького) фразою: «**Panowie Dobrodziejstwo, sławni Mężowie Naukowej Gromady Polskiej!...**»

Polityczna ekonomia uczy nas sprzyjać dobrobytowi nawet ościennej nacji, z którą prowadzimy wojnę. Cóż powiedzieć o zaniedbaniu dobrobytu narodów, którzy mieszkają pomieszani jeden z drugim? Українське прислів'є мови: "Nie kupuj chaty, kupuj sąsiada". Na dobrym powodzeniu naszego sąsiada opiera się nie tylko nasza uboga chata, ale i nasz wspaniały pałac. <...>

Niechże moi łaskawi Panowie, jako światli mężowie naukowej gromady polskiej, uważa na tę niechęć do Polski, jaka, z pewnych przyczyn, panuje w ruskim narodzie. Niech pamiętają, że mnóstwo ludzi wpołowieconych dotąd jeszcze mniemają, jakoby na tej niechęci musi budować się niepodległość elementu ruskiego.

Polityka gnębienia takich ludzi wszelkimi sposobami zwiększy w nich tylko siłę oporu, a nawet tym ich przesądom, które już potępiła historia, nada cechę sprawiedliwości. Przeciwnie polityka szczerzej zapomogi Rusinom w najszerszej (i przytym *niekontrolowanej*) ich działalności, zgasiła by ogień tajnej i jawnej podniety jednego nieuka przez drugiego. Powiem więcej: ona wyrobiła by Polakom na całe Rusi, ba i na Ukrainie, w umyśle ruskiego ogółu, ten *indygenat*, bez którego polska przyszłość jest bardzo wątpliwą⁶².

По суті, Куліш запропонував польській стороні (властиво, інтелектуально-шляхетській еліті) союз на консервативних засадах задля уникнення соціально-бунтарського катаклізму й національного повстання (українців проти поляків) і переведення вибухонебезпечних соціальних та національних конфліктів у річище громадянської згоди й еволюційного поступу.

Згідно з нотатками М. Лободовського, складеними з пам'яті за Кулішевими розповідями 1884 р., якийсь польський граф (дуже глухий), відвідавши його в супроводі племінника у найманому помешканні, запросив на «обід літераторський» (згодом Т. Шумський у розмові з В. Щуратом висловив здогад, що це був Артур Голуховський⁶³). На тім обіді поляки у промовах зверталися до Куліша як до

⁶² Народ. – 1892. – № 20/21. – С. 221–222. «Нас, русинів, роз'єднали з поляками люди, які з релігії, цієї вільної поезії людського духу, хотіли зробити закриті гони для об'їжджання в них цього крилатого духу на кшталт дикого степового коня.

Нас єднають з поляками люди, які з науки, нятхненої правдивою вірою в Бога, хочуть зробити моральний аеростат для ширяння людського духу по широких просторах цілого світу».

«Правдиве благословення Боже зійде на суспільство, у якому сумлінно осмислять питання *власности* і, для охорони її від підбурювачів людської темноти, запалаять вогонь вільної науки від Моря до Моря, вважаючи себе не за власників грошей, а тільки за народних скарбничих.

<...> Хай постане милосердна правда у відносинах між різними верствами суспільства і різними націями. Хай шляхтич пікується про веселий спокій селянина так, як і про спокій власної родини. Хай поляк однаково тішитися з духового розвитку й оборонця польської нації, і русина».

«Широка комуна багатих людей, освітлена блиском прекрасної будучини, єдина могла би підняти з занепаду нашу Русь і тим самим підняти з занепаду Польщу. Бо пора єгоїстичних помилок, як мені здається, вже минула в учивілізованому вищою наукою світі. Політична економія вчить нас сприяти добробутові навіть сусідньої нації, з котрою провадимо війну. Що й казати про занедбання добробуту народів, які живуть упереміш один з одним! Українське прислів'я мовить: "Не купуй хати, купуй сусіда". На успіхах нашого сусіда оперта не тільки наша вбога хата, а й наш пишний палац. <...>

Хай же мої ласкаві панове як світлі мужі польської наукової громади зважать на ту нехть до Польщі, яка, з певних причин, панує серед руського народу. Хай пам'ятають, що багато напівосвічених людей ще й досі гадають, ніби на цій нехті мусить будуватись незалежність руського елемента.

Політика гноблення таких людей усілякими способами тільки побільшить у них силу опору і навіть тим їхнім передсудам, котрі вже осудила історія, надасть ознаку справедливости. Навпаки, політика ширшої допомоги русинам у найширшій (і притім *неконтрольованій*) їхній діяльності загасила б вогонь прихованого і явного підбурювання одного неuka іншим. Скажу більше: така політика ушляхетнила б поляків у свідомості руського загалу на цілій Русі [етнічній Україні. – Є. Н.], ба й на Україні [Наддніпрянщині. – Є. Н.], без чого майбутнє Польщі є дуже сумнівним» (польськ.).

⁶³ Щурат В. До історії останнього побуту П. Куліша у Львові. – С. 30.

представника України, з чим він, за його словами, не міг погодитися, бо жоден українець не уповноважував його на це. Не бажавши бути скомпрометованим, через таке трактування його, «в очах усіх руських», Куліш у промові-відповіді заявив, що не може брати на себе ролі представника України, всієї Південної Руси, і водночас особливо акцентував на тому, що він є «чистого українського козацького роду людина». Побачивши наступного дня в газетах, що виступи поляків опубліковані, а його – ні, Куліш записав свою промову, але, на його здивування, кілька редакцій відмовилися її надрукувати; не допоміг – чи не зміг допомогти – й Л. Кубаля. Нарешті Кулішеві випадково трапився знайомий редактор якоїсь провінційної польської газети, котрий і вмістив у ній промову. Вже це насторожило підозріливого Куліша, який став добачати в цьому зумисне бажання скомпрометувати його в очах російського уряду і земляків⁶⁴. Тим часом В. Шурат, унаслідок проведених пошуків, дійшов висновку, що «польські часописи у Львові не напечатали промов поляків, отже, не могли напечатати й Кулішевої відповіді»⁶⁵. Певніш, було просто незвично публікувати на сторінках галицької польської преси дражливі думки задніпрянського українця. Хай там як, а його промову справді надрукували з запізненням (*Gazeta Krakowska*. – 1882. – № 52. – 30 kwietnia), надто ж львівські (!) часописи «*Dziennik Polski*» (1882. – № 100. – 2 maja) і «*Gazeta Narodowa*» (1882. – № 101. – 3 maja).

Олександра Куліш у спогадах підтвердила, що письменник брав участь в обіді, що його організували польські літератори й науковці, і при цьому виправдовувала чоловіка: «А що там не було русинів у зібранні, то се ж не вина Куліша; не він устроїв той обід». За її свідченням, Куліш, відповідавши на тости, сказані на його честь, «промовив слово про погибіль братії від насилля і недорозуму поліції, та і самого поспільства», а тому наголосив на потребі розвивати науки й поширювати наукові знання серед галицько-української суспільності, викладати українською мовою в усіх типах навчальних закладів. В Олександрі Михайлівні, також присутньої на тому обіді, склалося враження, що польська інтелігенція прихильно, зі зрозумінням поставилася до Кулішевих слів: «Все озвалось приємним співчуттем! <...> Трудно мені й вимовити, як там було гарно, привітно; як від іскри самостійного, незалежного слова Куліша його думка запалала і опановала всіх»⁶⁶.

Щоправда, з Кулішевого листа до Крашевського від 20 березня н. ст. 1882 р. випливає, що на тому обіді він не був і промови там не виголошував, а передав її господареві листовно, бо заслаб і не зміг скористатися люб'язним запрошенням якогось польського письменника, який ушанував його «велико тим, що приїхав уві Львів недугуючи, аби спізнатися» з ним, і запросив його «до себе обідати»: «Хотів я при сій нагоді сказати репрезентантам польської наукової громади слово братерської любови і щирої правди, та на той час фізично і морально нездужав, то післяв се слово на папері любому моему Лукуллові почтою» (надсилаючи Крашевському копію промови, Куліш гречно просив «вибачити задніпрянському українцеві за невиразну польщину», тобто своє володіння польською мовою)⁶⁷.

⁶⁴ Лободовский М. Три дня на хуторе у Пантелеймона Александровича и Александры Михайловны (Ганны Барвинок) Кулиш. – С. 168–169. Тим знайомим, очевидно, був Міхал Савицький, редактор львівської газети «*Dziennik Polski*», що надрукувала промову.

⁶⁵ Шурат В. До історії останнього побуту П. Куліша у Львові. – С. 10.

⁶⁶ Пулюй І. Кілька споминів про Куліша і його дружину Ганну Барвінок. – С. 152–153.

⁶⁷ Народ. – 1892. – № 20/21. – С. 221. Луцій Ліціній Лукулл (бл. 117 – бл. 56 до Р. Х.) – римський полководець, славився багатством, розкошами і бенкетами (звідси вислів «лукуллівський бенкет»).

В. Щурат вважав, що Куліш у тому бенкеті участі не брав і що розповідь М. Лободовського може бути хибна з двох причин: або Лободовський, з пам'яті записуючи сказане Кулішем, помилився, або сам Куліш, остерігавшись цькування з боку російської шовіністичної преси, дещо пропускав і переінакшував⁶⁸. Проте з більшою правдоподібністю можна зробити припущення, що Куліш на початках свого багатонадійного зближення з поляками, аби уникнути компрометації з боку російської великодержавної, москвофільської та українофільської преси, не хотів афішувати своєї присутності на обіді польських літераторів і науковців, на якому, крім нього та дружини, не було інших українців.

Подібні (як у промові) думки Куліш висловив і в листі до Крашевського 27 березня н. ст. 1882 р., закликаючи його «яко справдешнього отця духовного» поляків переконати їх, «що коли вони увірують ув українську пословицю: “Ворога хлібом та сіллю карай”, то, по енергічному слову Апостола, сплять уголле на голові в русина» (алюзія до Послання апостола Павла до Римлян, 12: 20: «Але коли твій ворог голодує, нагодуй його; і коли має спрагу, напій його, бо, роблячи це, ти нагромаджуєш йому на голову розпалене вугілля»). Свого, як він висловився, «найстаршого Брата», Куліш запевняв:

«Я добре знаю, що нема ніде такої родючої землі для поляка, як руська, коли б тільки він сів на ній своє добро робом Великого Сіятеля [Исуса Христа. – Є. Н.]. <...> Оттак, моєю думкою, забезпечать собі будущину й пани ляхи, пригорнувши русина до серця, як старший, багатший і досвідний брат пригорає меншого брата, убогого неука, скільки б він не провинив у своїй дикості»⁶⁹.

За Кулішевим спогадом, Крашевський йому відповів, що вже старий і не має достатнього впливу на одноплемінників⁷⁰.

Унаслідок цих зближень у Куліша з'явилася надія на культурну співпрацю з польською інтелігенцією та шляхтою. З приводу відкриття у Львові власної «Української друкарні» для видавання газети «Хутор» і журналу «Нова Основа»⁷¹ письменник провадив багатонадійні переговори з польськими князями – безпосередньо з Романом Пузиною, Романом Чарторийським, Адамом Сапігою, за посередництвом Л. Кубалі – з Юрієм (Єжієм) Чарторийським, а також із польським політичним діячем, австрійським міністром у справах Галичини Флоріаном Зем'ялковським. До переговорів долучався посередник А. Сапіги – редактор львівської газети «Dziennik Polski» Міхал Савіцький. Ю. Чарторийський і А. Сапіга обіцяли значну фінансову допомогу: перший – 14 тис. золотих ринських (гульденів) на заснування друкарні (із фондів, що зберігались у нього й призначались на «Oświatę Narodową» – «Національну освіту»), другий – 6 тис. золотих ринських першого року, а далі щорічно по 4 тис. у вигляді допомоги від польської шляхти на видавання газети «Хутор»; крім того, польська шляхта зобов'язалася передплатити по примірнику «Хутора» для українських громад. Урешті домовилися й навіть підписали угоду (з польської сторони – два повірені місцевих аристократичних родів, очевидно, Л. Кубаля та М. Савіцький). А що право на видавниче підприємство мав тільки громадянин Австро-Угорщини, то Куліш за посередництвом

⁶⁸ Щурат В. До історії останнього побуту П. Куліша у Львові. – С. 8.

⁶⁹ Народ. – 1892. – № 20/21. – С. 223.

⁷⁰ Лободовский М. Три дня на хуторі у Пантелеймона Александровича и Александры Михайловны (Ганны Барвинок) Кулиш. – С. 166.

⁷¹ Див. Кулішеві листи 1882 р.: до І. Пулюя від 11 травня н. ст. [Л. О. Куліш: (Матеріяли і розвідки). – Ч. 2. – С. 71], до І. Білозерського від 17 травня н. ст. (ІР НБУВ. – Ф. І. – № 28952).

адвоката Діонізія (Дениса) Ямінського подав до львівського намісництва прохання надати йому австрійське громадянство та концесію на відкриття друкарні⁷². Перед тим ще 12 березня н. ст. він надіслав заяву до російського міністра внутрішніх

⁷² А. Миссия г. Кулиша в Галичине // Варшавский дневник. – 1883. – № 267. – 31 дек. – С. 3. Криптонім А. належить, зокрема, І. Е. Левицькому [див.: *Дей О. І.* Словник українських псевдонімів та криптонімів (XVI–XX ст.). – К., 1969. – С. 41]. На дотичність І. Е. Левицького до статті в «Варшавском дневнике» вказує побіжна згадка І. Франка: «Ів. Ом. Левицький» «був найближчим свідком переговорів, ведених між Кулішем і деякими польськими панами, і, розуміється, швидко по тім, коли всі ті плани розбились, поспішився продати свої відомості і Кулішеві рукописи редакції «Варшавского дневника»» [41; 481]. І. Е. Левицький міг бути або автором цієї статті, або принаймні інформатором її автора, правдоподібно, Йосипа (Осипа) Андрійовича Мончаловського, якому, за свідченням В. Щурата, описав деталі Кулішевих переговорів з поляками (*Щурат В.* До історії останнього побуту П. Куліша у Львові. – С. 29). На думку про те, що стаття «Миссия г. Кулиша в Галичине» могла бути переробкою письмового спогаду І. Е. Левицького, настановує у ній критичний вислів про нього у третій особі: «В редакторы этой газеты [русинської] шоденной, яку задумали поляки ще до Кулишевого приїзду. – С. Н.] был первоначально предназначен галицко-русский уроженец И. Е. Л., молодой человек, поступивший в службу поляков хлеба ради. Но полякам он не понравился: показался слишком молодым, не довольно авторитетным; притом желательно было иметь чистокровного украинца». Сумніватися в авторстві І. Е. Левицького спонукує у статті й неприхильний московіфільський тон щодо Куліша; трохи згодом, за два роки й чотири місяці, І. Е. Левицький, навпаки, в народовському дусі захищав письменника від звинувачень його у пресі з боку Я. Головацького, хоча й осудливо відгукнувся про «Историю воссоединения Руси», «Хуторну поезію» та «Крашанку...» (*Левицький І. <Е.>* Яков Головацький і Пантал. Куліш // Діло. – 1886. – № 48, 49, 51). Щоправда, криптоніма А. серед криптонімів Й. А. Мончаловського не зафіксовано (*Дей О. І.* Словник українських псевдонімів та криптонімів. – С. 507).

У примітці до статті в «Варшавском дневнике» зауважено, що наявні у ній прізвища польських можновладців, які оточили Куліша у Львові, опускаються, зазначено лише, що «их названо пять из числа чистокровных аристократов». Далі в тексті сказано, що Куліш зажадав кошти на друкарню «от князя Юрия» (Чарторийського) і на часопис – «от князя Адама –п–» (Сапіги). Див. також: *Польская политика и украинфильство // Галицкая Русь.* – 1892. – № 226. – 7/19 окт. – С. 1; *О. А. М-ий <Мончаловский О. А.>*. П. А. Кулиш // *Беседа [Львів].* – 1897. – № 4. – 15/27 февр. – С. 45–46; *Мончаловский О.* Письма П. А. Кулиша, относящиеся к времени и цели его пребывания во Львове // Научно-литературный сборник. – Львов, 1904. – Т. 3. – Кн. 1. – С. 67–68, 70. Інформацію про Кулішеве спілкування з князями (Р. Пузиною, Р. Чарторийським, А. Сапігою, опосередковано – з Ю. Чарторийським), а також із Ф. Зем'ялковським Й. Мончаловський подав за подробицями, що їх виклав йому письмово «один из живущих еще литераторов, находившийся в близких сношениях с П. А. Кулишом во время его пребывания во Львове» (*Там само.* – С. 70), тобто, як можна здогадуватися, І. Е. Левицький. Евеліна Юркевичева розказувала Й. Мончаловському, що добре пам'ятає візити до Куліша на наймане помешкання міністра Ф. Зем'ялковського, який бував часто, і кн. А. Сапіги, що приходив кілька разів (*Там само.* – С. 71–72). У розмові з В. Щуратом вдова Р. Чарторийського Флорентина-Марія Чарторийська «не вміла розповісти докладніше про знакомство свого мужа з Кулішем, але участі обох братів в Кулішевій акції не заперечила, противно, замітила, що листи, писані Кулішем до кн. Романа, може, ще знаходяться в посіданню брата, кн. Юрія Чарторийського». За Щуратом, «непевною лишалась би лиш участь кн. Романа Пузини в Кулішевій акції» (*Щурат В.* До історії останнього побуту П. Куліша у Львові. – С. 30). Що в Куліша у Львові були з візитом «Сангушко, Сопіга, кн. Чарторийський», згадувала (щоправда, не досить упевнено) Олександра Куліш у листі до І. Пулюя 21 квітня 1904 р. (*Пулюй І.* Кілька споминів про Куліша і його дружину Ганну Барвінок. – С. 153). Сам же Куліш на Великодніх святах 1884 р. нібито розповідав М. Лободовському, за його пізнішими спогадами, що допомогу йому запропонував від групи багатих польських панів Л. Кубаля, з яким він і провадив переговори, а сам князь Сапіга чи то заходив до нього під час його відсутності, чи то надіслав свою візитівку [*Лободовский М.* Три дня на хуторі у Пантелеймона Александровича і Александры Михайловны (Ганни Барвинок) Кулиш. – С. 166–169]. Можливо, пам'ять Лободовського помилково пов'язала зі Львовом той випадок, який стався у Відні і про який сам Куліш згадував у листі до М. Павлика 9/21 листопада 1892 р.: «Вернувшись у готель, я застав візитну карточку того князя-полякорусича, що хотів прохати собі авдієнції в цісаря» (*П. Куліш* про свою справу з поляками... // *Народ.* – 1892. – № 22/23. – С. 240).→

справ із проханням звільнити його від російського підданства за станом здоров'я та літературними зайняттями, що вимагають його постійного перебування за кордоном. 29 червня н. ст. з Відня, заплативши, на вимогу департаменту загальних справ міністерства, гербовий збір, повторив прохання (на запити цього-таки департаменту петербурзький обер-поліцейстер 19 жовтня 1882 р. і чернігівський губернатор князь Сергій Шаховський 15 березня наступного року відписали, що для звільнення Куліша від російського підданства перешкод з їхнього боку немає; тож Кулішеву заяву задовольнили щойно 11/23 липня 1883 р., коли потреба в цьому вже відпала)⁷³. Це була його чергова спроба (цим разом офіційно оформлена) політичної та культурно-літературної еміграції. Пізніше в ненадісланій частині листа від 18 грудня 1892 р. до М. Павлика Куліш так пояснював той свій намір «натуралізуватись в Австрійській імперії»:

«Оце ж з серцем незлобним проти сусідніх націоналістів і гнівний тільки на їх фанатичних репрезентантів, осів я був року 1882 у Львові. Дома фанатики примусового єдинства не давали мені печатать переклад Шекспірових творів і появили періодичний орган до підйому рідного слова на висоту сучасної культури. <...> От я і взяв був думку зробитись громадянином імперії, під котрою політика судила жити коли не лучче, так і не гірше, землякам моїм, – думку послужити рідній національності, під крилами орла конституційного»⁷⁴.

Під час переговорів з поляками мова йшла також про те, щоб Куліш читав у Львівському університеті курс історії України, але така заманлива перспектива його не приваблювала. У листі до І. Пулюя 23 квітня н. ст. 1882 р. він пояснював:

«Я справді не хочу професорувати вві Львові. Абияк читати руську історію не подобає мені, а читаючи її добре, я мушу занедбати моє писання; а в мене його на думці багато. Та і неволя. А я привик робити, що і як мені хочеться. Ще ж до того на університетську кафедру дивитимуться як на нагороду»⁷⁵.

Дванадцять років по тому, за часів «нової ери» – більш плідного витка українсько-австрійсько-польського порозуміння у Галичині, – у Львівському університеті таки відкриють кафедру історії України, на яку призначать М. Грушевського. Та, либонь, перший, із ким вели переговори в цій справі, був Куліш.

У Львові Куліш спілкувався також із польським політичним діячем, конспіратором, емігрантом, колишнім (у 1854–1859 рр.) студентом медицини Київського університету Тадеушем Ожеховським-Окшею (1838–1902), який підтримував контакти з А. Сапігою, але з Кулішем зустрічався, очевидно, без

У листі від 4 січня 1893 р. до М. Павлика Куліш назвав прізвище цього можновладця: «<...> князь Сопіга, що хотів був прохати про мене аудієнції в великодушного цесаря» (Записки НТШ. – 1928. – Т. 148. – С. 193). Деяке світло на цю ситуацію кидає і звітка в Кулішевому листі до І. Білозерського від 24 травня н. ст. 1882 р. з Відня: «<...> зі Львова пишуть, що один великий пан казав, що готов просити аудієнції у імператора, коли б зайшли які труднощі» (ІР НБУВ. – Ф. 324. – Гог. 81). Польський історик Стефан Кеневич не знайшов згадок про перетрактації з Кулішем ні в листуванні А. Сапіги, ні в інших польських джерелах, проте не заперечив можливості таких переговорів, навпаки, допускав їх імовірність, позаяк саме тоді цей впливовий князь вважав, що для добра Галичини та майбутньої незалежної Польщі конче треба ліквідувати «війну з русинами» і що саме «польсько-руська шляхта» повинна була з цією метою забезпечити галицьким «русинам» умови для вільного національного розвитку (Kieniewicz S. Adam Sapieha: 1828–1903. – Warszawa, 1993. – S. 382).

⁷³ Чубський П. П. <Могилянський М.> Вихід П. О. Куліша з російського підданства та поворот до російського підданства... – С. 152–156.

⁷⁴ Цит. за: Глушко С. Куліш про свої зносини з поляками. – С. 107, 108.

⁷⁵ П. О. Куліш: (Матеріяли і розвідки). – Ч. 2. – С. 69.

його доручення, бо в листі до адвоката Франковського від 12 травня н. ст. 1882 р. зауважив, що невідомо, звідки Куліш має гроші на заснування у Львові української газети і друкарні. Цей приватний лист трохи відслонює завісу над тим, як насправді сприймали польські політичні діячі тодішні ініціативи Куліша. Внаслідок понад-годинної розмови з ним, Т. Ожеховський-Окша висловив у листі сумнів, чи його «сьогоднішня зміна фронту є щирою», бо, мовляв, «зовнішністю і цілою своєю поведінкою він не викликає великого довір'я, не справляє враження щирости». Підтвердивши, що Куліш «хоче розірвати з Росією стосунки», Ожеховський-Окша зазначив, що «його виступ тепер є настільки корисним, що конче треба його підносити і підтримувати», а тому польська позиція щодо нього має бути доброзичливо-вичікувальна: «з симпатією приймати заклики до згоди, на загальні фрази відповідати прихильними загальними фразами і чекати, що з цього вийде». Певною перешкодою до тіснішого політичного зближення було те, що польська сторона воліла мати справу не з одиначною особистістю з України, хай і яскравою та званою, а з повноважними представниками наддніпрянської громадськості: «Справа була б набагато простіша, якби з Києва русини прислали когось, хто б пояснив їхнє ставлення до Куліша і дійшов би з нами до порозуміння»⁷⁶.

З метою надихнути українську й польську інтелігенцію Східної Галичини на культурну співпрацю Куліш видав на початку квітня (н. ст.) публіцистичну брошуру «**Крашанка русинам і полякам на Великдень 1882 року**» (Львів, 1882) – «христосування з друзями й ворогами», яке він, «бідолашний Автор, стоячи між Сциллою та Харибдою, благоговійно» присвятив «мученикам чоловіколюбства Тарасу Шевченкові і Адаму Міцкевичеві». Такою присвятою Куліш прагнув показати своє шанобливе ставлення до обох поетів, а особливо до Шевченка, про якого раніше непоштиво висловився у скандальних «Истории воссоединения Руси» (другий том) і «Мальованій гайдамачині», та тим самим поновити в очах співвітчизників свою репутацію шевченколюбця, а отже, щирого українця. Враховуючи гіркий досвід своїх попередніх публічних виступів, що вікликали обурення у краян, письменник вирішив полегшити сприйняття «Крашанки...» в українців та поляків присвятою її культовим поетам обох народів. Із цього приводу він зазначив у листі до Крашевського 7 квітня н. ст. 1882 р.:

«Оце ж подивився б, може, хто на мене скрива за мою “Крашанку”; а я недаремно звеличав Шевченка та Міцкевича мучениками чоловіколюбства: бо вельми болюю серцем, наткнувшись на серце, скаменіле під надихом лженауки і лжерелігії. Я ж уже стілько натерпівсь у себе дома, що в гостях мушу обертатись з речами вельми обачно»⁷⁷.

Мотиви ж появи «Крашанки...» Куліш пояснював, за переказом М. Лободовського, тим, що, живши у Львові й зустрічавшись із русинами, чув звідусіль, що вони дихають пекельною злобою на поляків, а поляки ще більшою на них; йому здавалось, що справа недалеко була від різні. Тим-то у «Крашанці...» й закликав тих і тих до миру, братерства, поступливости, кажучи, що релігійна нетерпимість між ними нав'яна духовенством⁷⁸.

Для польського «Видавництва народних брошур» («Wydawnictwo dzieł ludowych»), яке випускало й українські книжечки, Куліш написав «**Поклик**

⁷⁶ Цит. за: Kieniewicz S. Adam Sapieha. – S. 380–381.

⁷⁷ Народ. – 1892. – № 20/21. – С. 223.

⁷⁸ Лободовский М. Три дня на хуторе у Пантелеймона Александровича и Александры Михайловны (Ганны Барвинок) Кулиш. – С. 166.

громадського мужа із Наддніпрянської України до громадських мужів Наддністріянської України», склав також «Літературний універсал», який мав передувати виходу в світ першого числа газети «Хутор», і залишив рукопис в І. Е. Левицького для того, щоб завідувач згаданого польського видавництва Казимир Оказ переклав його польською мовою⁷⁹. З цього «Літературного універсалу», що зберігся в російському перекладі під назвою «Политическое кредо П. А. Кулиша», зробленому кимось із галицьких москвофілів, ясно видно, що перед «літературно-політичною газетою» «Хутор», а з часом, по змозі, і «літературно-політичним журналом» «Нова Основа», письменник ставив завдання творити українську національну культуру і саму націю, пропагувати ідеї еволюційного поступу на основі національної та соціальної згоди, доробого громадсько-культурного просвітництва:

- 1) дбати про чистоту й красу української мови;
- 2) виробити українську літературну мову для вжитку в народних, середніх і вищих навчальних закладах, у суді й церкві;
- 3) пояснити політичне становище українців серед народів у майбутній Європі, просвіченій культурою;
- 4) схиляти розуми, запаморочені завзятими доктринами (революційними, комуністичними тощо) до усвідомлення того, що природа людського духу посилюється не завдяки негациї, а завдяки невинному росту й розвиткові;

⁷⁹ А. Миссия г. Кулиша в Галичине. – С. 3; Мончаловский О. Письма П. А. Кулиша, относящиеся к времени и цели его пребывания во Львове // Научно-литературный сборник. – Т. 3. – Кн. 1. – С. 68–70. У листі до А. Юркевича, написаному орієнтовно між 18–27 червня н. ст., Куліш просив його зайти до І. Е. Левицького, а за його відсутності – до Оказа і забрати в них рукопис «Літературного універсалу» та надіслати йому до Відня, бо хотів опрацювати його інакше; скаржився, що вже давно писав про це до Левицького, але той мовчить. У листі від 4 липня н. ст. знову нарікав, що від Левицького немає відпису, підозрював, що «musi tu być jakaś intryga» («тут мусить бути якась інтрига», польськ.) і просив Юркевича зустрітися з ним і з'ясувати, що це значить. У листі від 17 липня н. ст. 1882 р. Куліш повідомляв, що вже дістав від Оказа «Поклик...» і знову нагадав про рукопис «Літературного універсалу», з якого Оказ робив польський переклад і який залишився у Левицького. А в листі від 13 серпня н. ст. 1882 р. також до Юркевича звістку про те, що вилдобути цей рукопис обіцяв йому Д. Ямінський, роздратований Куліш подав у супроводі, за висловом публікатора, «нечепатного вираження» (Мончаловский О. Письма П. А. Кулиша, относящиеся к времени и цели его пребывания во Львове // Научно-литературный сборник. – Т. 3. – Кн. 2. – С. 8, 10, 12, 13). Згодом у листі від 13 жовтня 1890 р. до О. Огоновського Куліш і його просив забрати в Левицького автограф «Літературного універсалу», бо копія згоріла під час пожежі 1885 р. (Життя й революція. – 1927. – № 12. – С. 304). О. Огоновський відписав (16/28 грудня 1890 р.), що «Іван Левицький не хоче віддати Вашої рукописі. Наперед сказав мені, що Ваше писання хоче собі сховати на пам'ятку, а відтак заявив, що годі йому найти рукописі між своїми паперами і брошурами! Така вже його натура! Що раз попадеться в руки сього антикварія, то трудно від нього те вилдобути» (Руслан. – 1908. – № 22. – С. 3). Кілька років по тому Куліш листовно переказав це Н. Кобринській – мовляв, «от які ваші народовики»: Левицький «грабить мій автограф, узявши гроші за переклад його польщиною» (ІР НБУВ. – Ф. І. – № 29188, без дати). А в листі до неї-таки від 20 серпня 1895 р., зневірений, відмовлявся від її посередницьких послуг: «Занедбайте ледаря Левицького з моїм „Літературнім універсалом“. Він так їм пожививсь, як собака мухою, а шкоди зробив немало в історії нашої національності» (Там само. – № 29180). Пізніше вже за дорученням Олександри Михайлівни до Левицького з проханням віддати «Літературний універсал» та інші Кулішеві рукописи звертався І. Пулюй у рекомендованому листі од 18 червня н. ст. 1900 р., але принаймні до 26 червня н. ст. відпису не одержав, про що того-таки дня листовно повідомляв Олександрі Михайлівну (Вибрані листи Івана Пулюя до Олександри Куліш // Пулюй – Куліш: Подвижники Нації. – С. 280–281). Можливо, Левицький уже давно був віддав Кулішеві рукописи до редакції «Варшавського дневника», про що потім подав звістку І. Франко [41; 481], або вручив їх Й. Мончаловському (див. примітку в поклику 72 цього розділу).

5) гуртувати роз'єднаних співвітчизників шляхом національного та громадянського компромісу, на основі суспільного прогресу⁸⁰.

Тим часом «Літературний універсал» не було оприлюднено, патріотичні видавничі задуми Куліша залишалися не більше ніж примарними намірами, до того ж мало кому відомими, тож у центрі уваги читацької аудиторії постали його тодішні «єретичні» публікації з дражливими ревізіями давніх історичних проблем. Якщо Кулішеві книжки 40-х років створили йому серед владних імперських кіл репутацію неблагонадійного літератора, то публікації 70–80-х років («История воссоединения Руси», «Мальована гайдамащина», «Хуторна поезія», «Крашанка...» та ін.) закріпили за ним у свідомості української та російської громадськості славу скандального автора. Слушно закликаючи братні український і польський народи забути «давні чвари», він у «Крашанці...» мав необережність нагадати їх, вказавши на обопільні історичні помилки та несправедливості. «Хуторна поезія», а особливо «Крашанка...» вікликвали запальну полеміку з Кулішем українських громадсько-культурних діячів різної орієнтації: колишніх товаришів-українофілів (М. Костомаров, Д. Мордовець), київських прихильників науково-культурного українофільства (М. Петров), давніх співробітників-народовців, які належали до правого крила народовського табору (В. Барвінський, О. Партицький), представників народовської лівиці, соціалістів-радикалів (І. Франко), галицьких москвофілів (Володимир Луцик)⁸¹. Негативно відгукнулися київські російські газети «Труд» і «Киевлянин»⁸². Подав голос і професор Петербурзької духовної академії Михайло Коялович, білоруський москвофіл із Гродненщини (походженням литовець). Бувши сином греко-католицького священика, який перейшов на православ'я, він зазвичай трактував історію українсько-білоруської церкви, та й загалом східних слов'ян, тенденційно – з російського урядового та православно-церковного погляду, зі слов'янофільських засад і в антипольському дусі⁸³.

⁸⁰ Переклад «Літературного універсалу» надруковано з рукопису в додатку до статті: *Чорновол І.* Галицька місія Пантелеймона Куліша // Проблеми слов'янознавства. – Л., 1996. – Вип. 48. – С. 40–44.

⁸¹ *Н<иколай> П<етров>.* «Хуторна поезія» и «Крашанка». П. А. Кулиша. Львов. 1882 // Киевская старина. – 1882. – Кн. 6. – С. 509–519; *Костомаров Н. И.* Крашанка г. Кулиша: Письмо в редакцию // Вестник Европы. – 1882. – Кн. 8. – С. 729–748; *Костомаров Н. И.* Кулиш и его последняя литературная деятельность // Киевская старина. – 1883. – Кн. 2. – С. 221–234; *Сліпченко-Мордовець Д.* За крашанку – писанка П. Ол. Кулішеві. – Пб., 1882. – 42 с.; <*Барвінський В.*> Крашанка П. Куліша русинам і полякам на Великдень 1882 року // Діло. – 1882. – № 25. – 3/15 квіт.; № 26. – 7/19 квіт. (про те, що ця «доволі різка, але з ширими почуваннями написана критика історично-політичних поглядів Куліша» належить редакторів «Діла» В. Барвінському, засвідчив його брат: *Барвінський О.* Спомини з мого життя. – С. 301–302); *Франко Ів.* «Хуторна поезія» П. А. Куліша // Світ. – 1882. – № 3 (15). – 25 берез. – С. 267–273; *Бодак Музика <Луцик В.>* «Хуторна поезія» П. А. Куліша // Пролом [Львів]. – 1882. – № 5. – 19/31 март. – С. 1–2. За пізнішими спогадами Куліша, з того «не все ж він і читав: бо до його приносили поштарі такі часописи, що він і назви їх не знав. От він усе те й покинув у Львові нерозпечатаним <...>» («Дописки» до «Куліша у пеклі») [П; 656]. У такий спосіб він беріг цілісність свого духу і вірність власним поглядам.

Мабуть, і Д. Танячків у якийсь спосіб виявив осуд «Мальованої гайдамащини», «Хуторної поезії» і «Крашанки...», бо Куліш у своєму записнику 80-х років (як можна судити із занесених до нього прізвищ та адрес М. Старицького, С. Рамулта, Я. Щоголева, В. Шенрока та ін.) по найменні «Танячківч Данило» (з адресою) олівцем навкосо написав: «Дурень». Так само, до речі, між рядками нотатки «Верхратський Іван Григ. в Станиславові» олівцем зневажливо зауважив: «Вахлай» (ІР НБУВ. – Ф. І. – № 28443. – Арк. 92, 93).

⁸² Труд. – 1882. – № 46. – 28 апр. – С. 1 (відгук на «Крашанку...» без заголовку й підпису); *Еще* о львовском процессе // Киевлянин. – 1882. – № 143. – 29 июн. – С. 2.

⁸³ *Коялович М.* Поразительная изменчивость убеждений писателя // Церковный вестник, издаваемый при С.-Петербургской духовной академии. Часть неофициальная. – 1882. – № 18. –

Їхня полеміка стосувалася головно до дразливих історичних питань. Вони всі гостро критикували Куліша за дегероїзацію козацтва, піднесення польсько-шляхетських «культурників та колонізаторів України», які нібито створили тут «пишнобарвистий, співучий і танцюристий рай», заперечували історіософську думку, що добиватися національної незалежності України від Речі Посполитої треба було мирним, культурно-просвітницьким шляхом. Крім того, кожен із цих опонентів мав і свої претензії до несподіваних поворотів Кулішевої думки, зумовлені історичними й ідеологічними уявленнями того угруповання, до якого сам належав. Як слушно зауважив Борис Грінченко, у «Крашанці...» «було далеко менше антипатріотичних речей», ніж в «Истории воссоединения Руси», «але галас зчинився більший. Річ, бачите, в тім, що Куліш тут хвалив уже не москалів, а ляхів. Про перших наші люди не зважувались казати правди, а про других можна було»⁸⁴. Що Куліш у «Крашанці...» заповзявся підносити культурників-поляків і намагався помирити з ними українців, оддаючи тим самим перевагу Польщі над Росією, те сильно не сподобалося М. Костомарову, Д. Мордовцю, М. Петрову (походженням росіянинові з Костромської губернії), М. Кояловичу, галицьким москвофілам, проросійсько настроєним киянам. Кулішеві зигзаги від українофільства до «Истории воссоединения Руси», а відтак до «Крашанки...» Костомаров пояснював однобічно й поверхово – лише індивідуальними особливостями характеру, власне, гіпертрофованими амбіціями, зважанням на політичну кон'юнктуру, зовсім не намагавшись збагнути логіку історіософського мислення свого колишнього приятеля: «Зная Кулиша, как редкий его знал, в течение лет тридцати с лишком, я скажу, что это человек с необузданным самолюбием; ему хочется быть чем-то необыкновенным, быть силою, духовным могуществом, и, к досаде его, ни у своих малорусов, ни у москалей (великорусов) не получил он за собой признания такой власти, какой ему хочется» (лист до Ф. Лебединцева від 18 квітня 1882 р.)⁸⁵.

Особливо старався Омелян Партицький, тепер уже редактор «Зорі», постійно й методично від квітня до кінця року довбаючи Куліша на сторінках журналу і в такий спосіб «віддячуючи» йому за гроші, які той колись надсилав на видавання «Правди» і за які Партицький не зміг тоді прозвітувати. Тепер він сповна відімітив Кулішеві за домагання звіту і розгнівання через його неподання⁸⁶. Звичайно,

1 мая. – С. 6–7; Коялович М. Прежние взгляды г. Кулиша на Россию и Польшу, на православие, унию и латинство // Там само. – № 21. – 22 мая. – С. 5; № 22. – 29 мая. – С. 9–11; № 23. – 5 июн. – С. 4–6. У «Дописках» до поеми «Куліш у пеклі» наш письменник негативно відгукнувся про М. Кояловича за його тенденційне твердження, «ніби Куліш тягне в один гуж із ляхами, не мислячи вкупі з ними добра Росії» [II; 649].

⁸⁴ Грінченко Б. Листи з України Наддніпрянської // Б. Грінченко – М. Драгоманов: Діалоги про українську національну справу. – С. 86.

⁸⁵ Данилов В. Матеріали для біографії Н. И. Костомарова. – С. 254.

⁸⁶ <Партицький О.> Львівські видання Пант. А. Куліша [під цією загальною назвою вміщено кілька подач, яким у річному покажчику змісту «Зорі» дано окремі підназви]: Давнійша діяльність літературна Куліша; «Хуторна поезія» Куліша // Зоря. – 1882. – № 8. – 15/25 квіт. – С. 120–123; Клевети Куліша на Шевченка // Там само. – № 9. – 11/13 трав. – С. 135–136; Які ідеї розширяє Куліш // Там само. – № 11. – 1/13 черв. – С. 169–170; «Кієвська старина» о брошурах Куліша // Там само. – № 12. – 15/27 черв. – С. 191–192; № 13. – 1/13 лип. – С. 207–208; «Крашанка» Куліша // Там само. – № 17. – С. 266–268 (на авторство О. Партицького подачі в № 17 вказав В. Щурат: Щурат В. До історії останнього побуту П. Куліша у Львові. – С. 26); «Шекспірові твори», переложені Кулішем // Зоря. – 1882. – № 21. – 1/13 листоп. – С. 327–330. Окрема рецензія: <Партицький О.> Borys Jakimeńko. Kraszanka za Kraszanku: Pantelejmonu Kuliszu Postlanie. Lwów, 1882 // Там само. – 1882. – № 23. – 1/13 груд. – С. 372.

тогочасні Кулішеві публікації здебільшого були дискусійними, задиристими й самі провокували полеміку, але виступи Партицького, крім принципових положень, мали явно упереджений і злісний характер, перетворюючись на переслідування та цькування знаного письменника. За авторитетним свідченням фахової дослідниці, хоча «в спостереженнях Партицького» над точністю і мовною вправністю Кулішевих перекладів Шекспірових драм «було чимало слухного», «однак більшість його критичних зауважень надмірно односторонні, упереджені. Критикові явно йшлося не про об'єктивне з'ясування якостей перекладу, а про компрометацію видання»⁸⁷.

Натомість Кониський, доставши від когось поштою аркушики «Хуторної поезії» (у такий спосіб – без обкладинки – приховували надсилання книжок із Галичини в Російську імперію), був приємно вражений «Історичним оповіданням» та «Зазивним листом до української інтелігенції», несподівано для самого себе побачивши в них повернення Куліша до поглядів початку 60-х років⁸⁸. «Історичним оповіданням», у якому зворушливо розказано про дружбу з Шевченком у середині 40-х років, Куліш намагався реабілітувати себе за образливі випадки проти поета у другому томі «Истории воссоединения Руси» та в «Мальованій гайдамащині». Тепер він знову, як і в 60-х роках, твердив:

«І як усе чесне, усе благородне і високе умом в Росії іде слідом за Пушкіним, так усе, що єсть істинно людського на Україні, іде за стягом Шевченка» («Історичне оповідання») [I; 379].

За розповіддю Остапа Терлецького в листі до М. Драгоманова від 3 липня 1882 р., «Хуторну поезію» сприйняв з ентузіазмом Кесар Білиловський, студент-медик Віденського університету, український поет і перекладач (родом із Наддніпряниці), який навіть запропонував товариству «Січ» надіслати Кулішеві вітального листа із запевненням у згоді з його поглядами та виявленням бажання працювати за його проводом. Однак після того як із різким запереченням виступив Терлецький, адреса не надіслали. Білиловський і «Крашанку...» спочатку хвалив, сперечаючись-сварячись через неї з одним «січовиком», але коли І. Пулюй сказав, що вона і йому не подобається, то й Білиловський наструнчився проти неї⁸⁹.

І. Пулюй листовно радив своєму другові-письменнику «не довірятися полякам»⁹⁰, на що Куліш переконував його, що «все-таки треба якось із ними держатися, а не битись. Бо бійкою й лайкою нічого не вдіємо; а собі зашкодимо» (лист орієнтовно за березень 1882 р.). На закид, що «ляхи здеморалізовані», Куліш відповів, що

⁸⁷ Шаповалова М. С. Шекспір в українській літературі. – Л., 1976. – С. 65.

⁸⁸ Див. спогади Кониського, надіслані В. Шенрокові: Шенрок В. П. А. Кулиш // Киевская старина. – 1901. – Кн. 9. – С. 305–306.

⁸⁹ Студинський К. Слідами Куліша. – С. 299–300. За спогадами К. Білиловського, завдяки своєму тодішньому приятелю І. Пулюю, він зав'язав листування з Кулішем, що перебував у Львові і звісти й надіслав «Крашанку...». Листовне спілкування з Кулішем у 1882–1883 рр. Білиловський згадував 1929 р. дуже тепло: «<...> і досі ще гріє мене і живить спогад про його надзвичайні відносини до мене, про його повагу і любов. Його листи до мене, чудовою мовою написані, його мислі, душевний їх тон, ширість і тепло, звірчивість і одвертість цього могутнього, бардо кебетливого, невтомного трудівника до мене, так мало ще тямущого 22-літнього молодика, додавали мені невимовну енергію – я читав, вчився, писав, листувався; художні його листи, кажу, впливали в мою душу спасенну бадьорість, радість і задоволення» (Спогади Кесаря Білиловського / Вступ. ст. і публікація І. Заславського, коментарі С. Захаркіна // Київська старовина. – 2000. – № 1. – С. 145, 146). Збереглися п'ять листів Куліша (ЛЛ. – Ф. 61. – № 665, 667; Ф. 72. – № 64–66) і стільки ж Білиловського (ІР НБУВ. – Ф. І. – № 29588–29592).

⁹⁰ За розповіддю Куліша М. Лободовському 1884 р. [Лободовский М. Три дня на хуторі у Пантелеймона Александровича і Александры Михайловны (Ганни Барвинок) Кулиш. – С. 169] і спогадами Пулюя (Пулюй І. Кілька споминів про Куліша і його дружину Ганну Барвінок. – С. 157–158).

«сей здеморалізований народ недавно мав серед себе Міцкевича, а тепер має Крашевського, велетня умственої і сердечної енергії, та й інших доволі людей, котрі репрезентують його добре. Ляхи вибиваються з-під ізутства мужественно. Вони не тратьає духу свого, дивлячись на зрадливу політику своєї аристократії і грошократії. Та й се чого-небудь стоїть, що підхопили мій протест против прелатства дружно»

(Куліш мав на увазі свої міркування у «Крашанці...»); на особисту ж скаргу Пулюя, що на польській виставці у Кракові його електричні апарати проігноровано, Куліш зауважив, що «се дурна політика національності, рівноважна з політикою святоюрців», і додав, що Пулюя належно не шанують і в українському середовищі Галичини, яке роздирають ідеологічні розбіжності та чвари:

«<...> Ваші земляки святоюрці ігнорують Вас іще гірш, а шевченківці рохкають проти Вас кабанями. Пулюя для них і на світі немає, наче він який турчин, а не русин» (лист від 23 квітня н. ст. 1882 р.)⁹¹.

Два роки по тому в розмові з М. Лободовським Куліш виправдовувався з приводу докорів у полонофільстві й вивищенні польсько-шляхетських культурників над козаками тим, що він шукає історичну істину, а не політику:

«<...> правда, истина должна быть дороже всего; <...> козачество – не наше зная теперь. Поляки, как теперь, так и тогда, культурнее нас. Посмотрите, как они высоко ставят своих писателей; как они изысканно, роскошно издают. Они купили за громадну сумму у Крашевского его сочинения, а потом, прекрасно издавши, подарили ему же. Нужда их научила удивительной солидарности, дружеству, братолюбью... Они ближе к Европе, ихняя культура стародавняя... Пусть убедят меня относительно козачества в противном, и я откажусь печатно от моих взглядов. Поймите, – я историк, а не политик»⁹².

Насправді ж, дошукуючись істини, Куліш прагнув будувати на цій основі свої політико-філософські роздуми й настанови. Хоча він і силкувався пристосовуватися до суспільних обставин, усе-таки виступав радше як мислитель-ідеаліст, аніж політик-прагматик.

На відміну від українських відгуків, голоси польської преси звучали прихильно й конструктивно, хоча почасти й дискусійно. Вони належали переважно авторам, які шукали українсько-польського порозуміння на демократичних засадах. Це були: відгуки на «Хуторну поезію» і «Крашанку...» власного кореспондента «Gazety Krakowskiej», захованого за криптонімом X. W. (1882. – № 34. – 19 marca; № 41. – 5 kwietnia; № 45. – 14 kwietnia); стаття «Гасло згоди» львівського газетяра й повістяра Яна Ляма у газеті «Dziennik Polski» (1882. – № 86. – 16 kwietnia); відповідь у передовиці краківської газети «Reforma» на лист Куліша (1882. – № 87. – 16 kwietnia); відповідь (за підписом: Gente Ruthenus Natione Polonus) на післямову до «Крашанки...» в «Dzienniku Polskim» (1882. – № 99. – 30 kwietnia); статті Т. Шумського у львівських двотижневиках «Sztandar Polski» і «Strażnica Polska», за спостереженням В. Щурата, «інспіровані Кулішем» аж так, що «були немов статтями самого Куліша» і містили пропонувану ним реальну програму українсько-польської культурної співпраці⁹³; стаття-рецензія «“Крашанка” Куліша»

⁹¹ П. О. Куліш: (Матеріяли і розвідки). – Ч. 2. – С. 65, 69.

⁹² Лободовский М. Три дня на хуторе у Пантелеймона Александровича и Александры Михайловны (Ганны Барвинок) Кулиш. – С. 170.

⁹³ Щурат В. До історії останнього побуту П. Куліша у Львові. – С. 26.

львівського філолога Стефана Рамулта у варшавському тижневику «Prawda» (1882. – № 20. – 20/8 маја; під псевдонімом *Rewera*) та ін.

З'явилася навіть віршована відповідь українською мовою, видана латинськими буквами окремою брошурою «Крашанка за крашанку: Пантелеймону Кулішу послане», підписана *Борис Якіменько* (один із псевдонімів польського літератора Зигмунта Малаховського⁹⁴). У негативній рецензії на неї (за підтримку Кулішевої «Крашанки...») О. Партицький зауважив, що під цим псевдонімом криється «поляк зроду», який походить із Конгресівки (тобто частини Польщі, яку за рішенням Віденського конгресу 1814–1815 рр. було приєднано до Росії):

«Приучившись гдешо по-російськи і по-руськи [по-українському. – *Є. Н.*], він при спорій сумішці польщини утворив собі якусь дивного рода “rusyńsku mowu” і від часу до часу пише в ній “rusyński wirsz”, в котрих здорово клене всім “azjatciam”, котрим милі “kiętyckij Bukwar ta Juljanskij kalendar”»⁹⁵.

Малаховський був, очевидно, польським політичним емігрантом з Правобережної Наддніпрянщини, яку він називає «Сьой Родинний Край наш милий», залічуючи себе до тих поляків, хто в Наддніпрянській Україні «родився», «з ей красой змалку жжився». Брошура мала явно антицарське, антимосковське й антимосквофільське революційне спрямування. Автор вітав Кулішів «Апостольській труд» примирення «русинів з ляхами» (тобто українців з поляками) як братніх народів, закликав його будити «Русь» (Україну) зо сну, щоб вона «як інніе народи / Домагалася Свободи...», щоб її гаслом стала збройна боротьба проти московсько-імперського поневолення:

Ще Русь Свята не пропала
Докі русини живут!
Що московська хитрость взяла –
Се булатом одберут.

<...>

Нам не бути москалями!
Переяславску угоду
Дасть Бог – рускімі [українськими. – *Є. Н.*] саблями
В чорноморську втопим воду.

Він пропагував ідею спільного українсько-польського визволення з-під ярма «Полуночної Вавилонї» («Чи ж не пора нам збрататись / Та від Москви одірватись») і виражав віру, що

Як же Русь – Ней [Кулішевою «Крашанкою...». – *Є. Н.*] просвітиться,
Як з Москвою розплатиться:
То тогді ляхі, русини
Злються, як рівні з рівними...⁹⁶

⁹⁴ *Słownik pseudonimów i kryptonimów pisarzy polskich oraz Polski dotyczących / Opracował Adam Bar przy współudziale wł. Tad. Wisłockiego i Tad. Godłowskiego. – Kraków, 1938. – Т. 3: Wykaz nazwisk pisarzy. – S. 72.*

⁹⁵ <Партицький О.> Borys Jakimeńko. Kraszanka za Kraszanku: Pantelejmonu Kuliszu Posłanie. – С. 372.

⁹⁶ *Jakimeńko Borys. Kraszanka za Kraszanku: Pantelejmonu Kuliszu Posłanie. – Lwów, 1882. – С. 3, 9, 12–16.*

Певна річ, така політизована радикальна інтерпретація «Крашанки...» аж ніяк не відповідала навіть найдалекосяжнішим і найзаповітнішим намірам Куліша, який ставив перед собою помірковані національно-культурницькі завдання, мавши на меті готувати ґрунт для майбутнього поступового здобуття рівноправности й незалежності України, а не для незабарного збройного відриву її од Російської імперії та злиття з Польщею.

Як бачимо, Кулішева спроба українсько-польського порозуміння в Галичині набрала досить значного міжнародного резонансу. Так навесні 1882 р. Куліш явив себе у новій поставі – за висловом І. Франка, як «апостол – польсько-руської [себто української. – Є. Н.] згоди»⁹⁷.

Куліш надіслав «Крашанку...» Крашевському, зазначивши в супровідному листі від 7 квітня н. ст. 1882 р., що «русини» не скоро ще матимуть вуха на слухання слова його («Нас небагато таких, що хочемо визволитись правдою, яка б вона не була гірка»), і висловивши побоювання, що «й між поляками таких людей мало». Тим-то й запропонував Крашевському як авторитетному письменникові звернутися у пресі до шляхтичів-співвітчизників, котрі хотіли б скористатись із його (Куліша) побуту в Галичині, із проханням надати в його особі «русинам пільгу у всьому тому, на що русини по правді нарекають», – тоді б, гадав Куліш, його «слово впотужнилось між русинами» і він би, може, пригасив-таки їхню злобу проти поляків, небезпечну для обох народів⁹⁸. Одначе Крашевський на цей, за висловом Куліша, «ультиматум», чи «пропозицію» виступити з його «компромісом» публічно, не відповів, і це його збентежило. «Такі вони, герої правди і добра, сі ляхи-передовики!» – з гіркотою згадував він у листі до М. Павлика 1892 р.⁹⁹

Одначе Кулішеві підозри, мабуть-таки, були хибними. Крашевський замовк, очевидно, з іншої причини, а саме: серйозних власних клопотів, що зненацька звалилися на нього. Якраз під ту пору пруська влада натрапила на слід його послуг для французької розвідки, і 12 квітня н. ст. 1882 р. в його помешканні у Дрездені поліція несподівано вчинила тригодинний обшук, під час котрого знайшла якогось листа, що шукала і що підтвердив підозри у шпигунстві. За рік – 13 червня н. ст. 1883 р. – Крашевського заарештували в Берліні, коли він повертався з кількатижневого візду на лікування, і посадили до Моабітської в'язниці¹⁰⁰. Ясна річ, після обшуку 12 квітня н. ст. Крашевському було не бажано підтримувати листування з російським підданам, який чомусь перебував в Австро-Угорщині, – навіщо давати підставу для підозри у шпигунстві на користь ще однієї держави? Та й, певне, по тій прикрій пригоді вже не почував у собі моральної снаги для піддержування в листах ідеї польсько-української згоди і співпраці... Тим-то, як видається, він і не відповів на останнього листа Куліша, а той, схильний до підозр, витлумачив цю мовчанку по-своєму.

У розпалі полеміки навколо «Хуторної поезії» та «Крашанки...», переважно критичного сприйняття їх серед української громадськості Куліш у листі до І. Білозерського 17 травня н. ст. 1882 р. спеціально пояснював свою позицію, покликавшись на тактичні доцільності і стратегічні міркування, характерні риси національної поведінки, щире вболівання за долю України:

⁹⁷ Франко І. Із переписки П. Куліша з галичанами 1870–1871 р. – С. 16.

⁹⁸ Народ. – 1892. – № 20/21. – С. 223.

⁹⁹ Там само. – С. 224; П. Куліш про свою справу з поляками... // Там само. – № 22/23. – С. 240.

¹⁰⁰ Bibliografia Literatury Polskiej. Nowy Korbut. Józef Ignacy Kraszewski. Zarys bibliograficzny. – Kraków, 1966. – S. 34; Bachorz J. Józef Ignacy Kraszewski (1812–1887) // *Obraz literatury polskiej XIX i XX wieku. Literatura krajowa w okresie romantyzmu.* – Т. 3. – S. 447.

«Ви читали тільки дві мої книжечки, а їх буде більшенько; тоді, може, й виясниться, що в мене на умі. Прошу Вас не думати, що я жорстокий до України. Се вже така наша вдача, що любимо, як душу, а трусимо, як грушу. Колись побачать, хто любив більш Україну: чи той, що гладив за все по головці, чи той, хто дорекав ширим словом»¹⁰¹.

Досягши угоди з польською стороною, Куліш мав їхати до Відня для авдієнції в австрійських можновладців, але якийсь час іще залишався у Львові, щоби припильнувати друкування першого тому «Шекспірових творів»¹⁰², до якого вмістив, змінивши попередній задум, три п'єси: «Отелло», «Троїл та Крессида» і «Комедія помилок». Нарешті 21 травня н. ст. виїхав зі Львова, так і не дочекавшись, через затримку з боку друкарні, виходу книжки і навіть не переглянувши до кінця верстки¹⁰³. У листі від 24 травня н. ст., написаному вже в австрійській столиці, просив А. Юркевича передати К. Беднарському, щоб той надіслав йому до Відня коректуру останнього аркуша шекспірівського тому, а по видруці книжки – 500 примірників для нього до Києва¹⁰⁴.

Тим часом «Gazeta Krakowska» (1882. – № 62–64. – 22, 26, 28 маја) опублікувала Апостольський лист Папи Римського Лева XIII від 12 травня н. ст. про реформування греко-католицького Василіянського Чину, що мало бути здійснене під керівництвом отців єзуїтів, під опіку яким передавався, зокрема, василіянський монастир у Добромилі на Львівщині¹⁰⁵. Цією назрілою реформою ставилося завдання вивести з глибокого занепаду зазначений чернечий орден, що, зрештою, з роками й було зроблено з великою користю для Греко-католицької церкви і без шкоди для її національного статусу (відновлено місійну і розпочато видавничу діяльність, засновано ряд шкіл, а 1895 р. – славнозвісне видавництво і друкарню у Жовківському монастирі, де в 1897–1944 рр. виходив місячник «Місіонар», що мав найбільший наклад серед галицької преси; Добромильський та інші василіянські монастирі так і залишилися греко-католицькими)¹⁰⁶. Однак у

¹⁰¹ ІР НБУВ. – Ф. І. – № 28952. Тут алюзія до народного прислів'я «Люби жінку, як душу, а труси, як грушу» (*Українські приказки, прислів'я і таке інше* / Уклад М. Номис. – К., 1993. – С. 403; першодрук 1864 р.).

¹⁰² До І. Пулюя 23 квітня н. ст. 1882 р.: «Хотілось би мені скорше з Вами побачитись <...>. Та Шекспір не пускає. Мушу його і скінчити (1-й том), і лад йому дати» [*П. О. Куліш: (Матеріяли і розвідки)*. – Ч. 2. – С. 70].

¹⁰³ До І. Білозерського 24 травня н. ст. 1882 р. з Відня: «<...> обіцяли мені в суботу 100 примірників, а я виїхав у неділю, не бачивши коректури 26-го останнього аркушика. Пора б йому бути вже тут, а ось уже среда – нема!» (ІР НБУВ. – Ф. 324. – Гог. 81). Виходить, що зі Львова виїхав 21 травня н. ст. Їхав сам, бо дружина ще десь на початку квітня (ст. ст.) 1882 р. вирушила назад до Мотронівки, щоб посадити город і лігувати там. Куліш до І. Пулюя 23 квітня н. ст. 1882 р. зі Львова: «Беатриче наша вже дома. Маю лист від неї з Києва. Там її ждав брат Александер, щоб їхати вкупі в Мотронівку» [*П. О. Куліш: (Матеріяли і розвідки)*. – Ч. 2. – С. 69].

¹⁰⁴ Научно-літературний збірник. – Львов, 1904. – Т. 3. – Кн. 2. – С. 2–3. З наступного віденського листа до Юркевича (18 червня н. ст.) видно, що Куліш уже знав про вихід у світ «Шекспірових творів» (*Там само*. – С. 6).

¹⁰⁵ Див. латинський оригінал та український переклад: *Добромильська реформа і відродження Української Церкви: Доповіді та матеріяли учасників Міжнародної наукової конференції, присвяченої 120-літній річниці початку Добромильської реформи Василіянського Чину Св. Йосафата і 100-літній річниці перенесення василіянського новіціату з Доброміля у Крехів*. – Л., 2003. – С. 247–258.

¹⁰⁶ *Історія християнсько-католицької церкви: Для середніх шкіл / Після учбовника д-ра Антонія Ваплера обривив і доповнив о. Александер Стефанович, професор в ц. к. женській учительській семинарії у Львові*. – Л., 1903. – С. 232–233; *Полонська-Василенко Н., Чубатий М. Церква // Енциклопедія Українознавства: Загальна частина*. – Перевид. в Україні. – К., 1995. – <Т. 2.> – С. 616;

тих умовах галицькі народовці, соціалісти й москвофіли сприйняли папську енцикліку як спробу загарбання василіянських маєтків і латинізації та колонізації Греко-католицької церкви і гаряче заперестували. Сучасний дослідник зазначає:

«Ситуацію, яка несподівано постала в 1882 році, можна порівняти до тієї, що заіснувала в нашій Церкві відразу після проголошення Берестейської Унії у 1596 році. <...> То була фронтальна атака, запланована за межами Галичини, на василіянську справу <...>. В тогочасній полеміці не було, властиво, мови про саму реформу як таку. Протести й закиди стосувалися другорядних справ, переважно політично-економічного характеру, і спиралися не на фактах, а на осудах, підозрах, передбачуваннях, а то й інсинуаціях».

Особливе занепокоєння викликав той факт, що реформу мали провадити єзуїти, і то польські. З цього приводу отець Йосафат Романик зауважив: «Той закид спирався на давніх і часто необґрунтованих упередженнях. Його автори забували, що це вже не ті часи і не ті єзуїти»¹⁰⁷.

Страшенно обурився й Куліш, довідавшись про енцикліку з «Gazety Krakowskiej» ще по дорозі (залізницею) до Відня¹⁰⁸ і запідозривши, що реформа стала наслідком прихованої від нього римсько-польської змови, здійснюваної нібито з відома «львівських дуків-срібляників» під прикриттям досягнутих із ним домовленостей про українсько-польське культурне співробітництво; «дознавсь, мабуть, – хибно припускав він, – і Крашевський та й замовк, соромлячись почитателів своїх, русько-польських патріотів <...>»¹⁰⁹. Насправді ж духовну реформу Василянського Чину зініціював сам протоігумен цього ордену отець Климентій Сарницький, професор Львівського університету, наприкінці грудня 1881 р., запропонувавши, аби її провадили єзуїти; його ініціативу підтримав Папа Римський за погодженням з австрійським прем'єр-міністром, польським намісником Галичини та найвищими єрархами Греко-католицької церкви¹¹⁰. Ця реформа виявилася не на руку й польській шляхті, першою чергою А. Сапізі, бо в зародку розладнала його переговори з русинами¹¹¹.

Папська енцикліка, що про неї несподівано дізнався Куліш, зробила його насто-роженням і безініціативним під час авдієнцій у президента райхсрату (австрійського парламенту) Франца Смольки та міністра Флоріяна Зем'ялковського, хоч ті

Назарко І. Василяни // Енциклопедія Українознавства: Словникова частина. – Перевид. в Україні. – Л., 1993. – Т. 1. – С. 214; А. В. Жовківський монастир // Там само. – Т. 2. – С. 697; Каровець М. Велика реформа Чину св. Василя Великого в 1882 р. – Л., 1933. – Т. 1. – 225 с.; Т. 2. – 204 с.; 1936. – Т. 3. – 516 с.; 1938. – Т. 4. – 499 с.; Патрило І. Нарис історії Василянського Чину святого Йосафата. – Рим, 1992. – С. 319–343; Химка І. «Апологія» Михайла Малиновського: До історії кризи у греко-католицькій церкві 1882 р. і характеристики поглядів «святоюрців» // Записки НТШ. – Л., 1993. – Т. 225. – С. 365–375.

¹⁰⁷ Романик Й., о., ЧСВВ. Стан Чину Святого Василя Великого у другій половині XIX століття і його реформа // *Добромільська реформа і відродження Української Церкви.* – С. 83–84.

¹⁰⁸ П. Куліш про свою справу з поляками... // *Народ.* – 1892. – № 22/23. – С. 240; Глушко С. Куліш про свої зносини з поляками. – С. 108. Він їхав через Краків (див. Кулішевого листа до А. Юркевича від 24 травня н. ст. 1882 р. з Відня: *Научно-літературний збірник.* – Львов, 1904. – Т. 3. – Кн. 2. – С. 1).

¹⁰⁹ П. Куліш про свою справу з поляками... // *Народ.* – 1892. – № 22/23. – С. 240.

¹¹⁰ Каровець М. Велика реформа Чину св. Василя Великого в 1882 р. – Т. 1. – С. 48–55, 219–222; Т. 2. – С. 42–51; Зінко В., о., ЧСВВ. Святіший Отець Лев XIII і його Апостольська конституція «Singularae Praesidium» // *Добромільська реформа і відродження Української Церкви.* – С. 49–50; Романик Й., о., ЧСВВ. Стан Чину Святого Василя Великого у другій половині XIX століття і його реформа. – С. 74–76, 79–80.

¹¹¹ Kieniewicz S. Adam Sapieha. – S. 378–379.

прийняли його «вельми прихильно», як він сам повідомляв І. Білозерського в листі від 24 травня н. ст. 1882 р.¹¹² «Поважно-довгобородий дідусь, – згадував Куліш про «достойного всякої шани пана Смольку» в листі до М. Павлика 9/21 листопада 1892 р., – нагадав мені мого борзенського родича своєю принадною персоною і ввічливістю <...>» (тобто Мик. Дан. Білозерського). А проте Кулішевої справи він не торкнувся, а рекомендував його написом на картці Ф. Зем'ялковському як особу, вже обом знану. Про авдієнцію в останнього Куліш розповідав Павликові:

«Сей гарномовний сановник удостоїв мене приятельської бесіди про всяку всячину, говорив дуже розумно про австро-руський люд, та ми не доторкнулись до речі й тут... Він, певно, ждав, щоб я торкнув її первий, а мені першому не честь була і не подоба чіпати її тепер, після папізької енцикліки».

Тим часом міністри принесли величезну кипу паперів, і він запросив Куліша на інший день, коли буде вільніший. Кулішеві хотілося знати, як цей державний муж дивиться на втасний од нього факт василіянської реформи, тож він іще раз відвідав Ф. Зем'ялковського:

«Знов ми пустились ув етнографічну розмову. Я дивувався практичному постереганню пана міністра в новій області науки, втішавсь його красною мовою, та й другу авдієнцію перебили імперські папери...»¹¹³

Коли Кулішева домовленість з поляками розладналася, то серед галичан поповзла чутка, яку О. Терлецький навіть переказав М. Драгоманову (у листі від 20 червня 1882 р. з Відня): буцім задумане видавання газети зірвалося в Куліша тому, що міністр Зем'ялковський, даючи на неї 14 тис. гульденів, ставив умови, що їх письменник не схотів прийняти: «Kiedy pan chce pieniędzy, to pieniędzy będą – zabierzemy u Św. Jura, u Narodowego Domu»¹¹⁴. Куліш, однак, ніде не згадував про таку умову, тож чутки про неї були, певно, просто плітками.

Хай там як, а 10 червня (н. ст.) 1882 р. Куліш з Відня уже сповіщав І. Білозерського, що не вергатиметься до Львова, бо розчарований у тамтешніх і українцях, які заповзялися його ганьбити у пресі, і поляках («Бурса всюди смердить, а ляхва лукавнує»)¹¹⁵. Несподівану мовчанку Крашевського, який перестав відповідати на листи, і папську енцикліку назвав Куліш головними чинниками, що розладнали його угоду з польською шляхтою (українського походження) та інтелігенцією (лист до М. Павлика від 9/21 листопада 1892 р.)¹¹⁶. Особливо вразило Куліша те, що Добромильський монастир віддавався, як він

¹¹² ІР НБУВ. – Ф. 324. – Гог. 81. Про те, що у Відні його прийнято з великою люб'язністю і тому він не сумнівається у концесії, Куліш писав того самого дня й у листі до А. Юркевича (Научно-литературный сборник. – Львов, 1904. – Т. 3. – Кн. 2. – С. 1).

¹¹³ П. Куліш про свою справу з поляками... // Народ. – 1892. – № 22/23. – С. 240.

¹¹⁴ Студинський К. Галичина й Україна в листуванні 1862–1884 рр. – С. 282. «Якщо Ви хочете гроші, то гроші будуть, – заберемо їх у Св. Юра, у Народного дому» (польськ.).

¹¹⁵ ІР НБУВ. – Ф. І. – № 28954.

¹¹⁶ «Польські пани, руські потомки» – так означено галицьких князів у листі (Народ. – 1892. – № 24. – С. 249). За Кулішевою розповіддю М. Лободовському, князь А. Сапіга сам визнавав себе ополеченим нащадком давніх православних князівських українських родів [Лободовский М. Три дня на хуторі у Пантелеймона Александровича и Александры Михайловны (Ганны Барвинок) Кулиш. – С. 169]. Думку про українське (а також литовське) походження багатьох знатних польсько-шляхетських родів – Вишневецьких, Чарторійських, Сангушків, Острозьких, Радзивіллів, Пузин, Сапіг, Киселів, Жолкевських та ін. – висловлено ще у статті, що її передрукував раніше Куліш: Могилевский Иоанн [Могильницький Іван]. О древности и самобытности южнорусского языка // Записки о Южной Руси / Издал П. Кулиш. – Т. 2. – С. 266–267.

гадав, «на поталу єзуїтам», котрих він мав за найлютіших ворогів українського народу, і те, що польська інтелігенція не виступила проти реформи (за винятком єдиного, за його характеристикою, «хорошого ляха», «гарного чоловіка, без фанатизму» – Теофіля Шумського, який написав польський протест проти єзуїтів, і Куліш навіть просив І. Білозерського – в листі від 14 липня н. ст. 1882 р. – перекласти його італійською мовою або й латиною¹¹⁷). Справді, у польській пресі на тлі загального схвалення реформи окремі голоси протесту залунали тільки завдяки Т. Шумському – у львівських двотижневиках «Sztandar Polski» і «Strażnica Polska» (редактор – публіцист Ян-Непомуцен Гневош). Т. Шумський засуджував не самі по собі зніційовані зміни, що їх вважав за суто церковну справу, а те, що до їх запровадження залучено єзуїтів. Він навіть порозсилав по Галичині до читачів цих газет 500 примірників свого письмового протесту проти василіянської реформи «Jeziuci w Polsce i na Rusi» («Єзуїти в Польщі і на Русі») з проханням підтримати його власними підписами і, за його словами, одержував листи, підписані щонайменше кількома десятками прізвищ¹¹⁸.

Зупинившись у Відні спочатку на Ледерергассе, 14 (третій поверх), у помешканні І. Пулюя¹¹⁹, солідарного з ним у різко негативному ставленні до реформування Василянського Чину¹²⁰, Куліш під його впливом другої половини червня написав антиєзуїтську, антигреко-католицьку працю «**Воскресеніє Рутського і Кунцевича в Галичині**»¹²¹, скорочену версію якої переклав німецькою мовою і видав той-таки Пулюй: «**Vergewaltigung der Basilianer in Galizien durch Jesuiten**» («Наруга єзуїтів над василіянами в Галичині»; Відень, 1882). У цій брошурі засуджувалася мовчазна згода польських можновладців та літераторів з «наказом із Рима». Однак цю, як висловився Куліш у листі до І. Білозерського від 31 червня 1882 р., «протестацію проти єзуїтства»¹²² конфіскувала без будь-яких пояснень австрійська поліція 6 липня н. ст. 1882 р., відразу ж по виході у світ, тільки-но наклад опинився у помешканні, що його винаймав письменник¹²³. За його словами, «конфіскований є чиновник был поляк, хорошо говорящий по-русски» (тобто українською мовою, а точніше, її галицьким діалектом)¹²⁴. Відтак і ляйпцизькі друкарі – спочатку Брайткопф, а потім Вольфганг Гергард, – дізнавшись про зміст німецькомовної версії та її конфіскацію, не схотіли, всупереч попередній домовленості, видавати у Пруссії ширшу українську версію. Прочитавши Брайткопфого листа з відмовою (від 15 липня н. ст. 1882 р.),

¹¹⁷ ІР НБУВ. – Ф. І. – № 28958.

¹¹⁸ *Sprawa jezuita i upadek dziennikarstwa lwowskiego // Strażnica Polska. – 1882. – № 8. – С. 1–2; Nareszcie! // Ibidem. – С. 4.* Автором цих статей і протесту був Т. Шумський, за свідченням В. Шурага, який мав з ним на цю тему розмову (*Шурага В.* До історії останнього побуту П. Куліша у Львові. – С. 36).

¹¹⁹ Див. Кулішеві листи до А. Юркевича від 24 травня і 18 червня н. ст. 1882 р.: Научно-литературный сборник. – Львов, 1904. – Т. 3. – Кн. 2. – С. 2, 6. Цю адресу занотовано і в Кулішовому записнику 1880–1890-х рр.: «Dr Puluj. Josephstadt. Leder<er>gasse 14, 2 Stock. <Thür.> 12» (ІР НБУВ. – Ф. І. – № 28443. – Арк. 10). Німці рахують поверхи, починаючи з другого.

¹²⁰ *Пулюй І.* Кілька споминів про Куліша і його дружини Ганну Барвінок. – С. 159–160.

¹²¹ Див. Кулішевого листа до М. Лободовського від 18 січня 1887 р.: ІЛ. – Ф. 18. – № 57.

¹²² ІР НБУВ. – Ф. І. – № 28955.

¹²³ Про це Куліш повідомляв І. Білозерського в листі від 6 липня (н. ст.) 1882 р., встигнувши послати йому примірник (*Там само.* – № 28956).

¹²⁴ Доповідна автобіографічна записка від 10 вересня 1889 р., додана до прохання про повернення до російського підданства (*Чубський П. П.* <Могиланський М.> Вихід П. О. Куліша з російського підданства та поворот до російського підданства... – С. 161). У цій записці до міністра внутрішніх справ Куліш замість етнонімів «украинский» та «русинский» вживав «русский».

вражений Куліш, за його зізнанням, запитав себе: «Де межа Азії?!»¹²⁵ Це змусило його розчаруватися в добрих намірах австрійських і польських політиків щодо русинського населення Галичини, та й навіть загалом у ліберальності європейців, то більше що не вдалося надрукувати брошуру і в Женеві, що він намагався зробити у серпні – жовтні за посередництвом Кесаря Білиловського (Цезаря Білила), з яким тоді заприятелював і який на той час перебував у Флоренції¹²⁶.

Гвалт, зчинений українською громадськістю Галичини навколо проблеми реформування Василянського Чину, показує, як національні й конфесійні упередження, схильність світських кіл до політизації діяльності церкви, до втручання у її внутрішні справи перешкодили розгледіти суто церковне спрямування реформи, продиктованої назрілою потребою удосконалення чернечої діяльності відповідно до вимог часу, і доцільність залучення до цієї акції високоорганізованого єзуїтського ордену. Від самого початку василянська реформа була задумана як суто духовна й тому не становила загрози для майнового становища та національного обличчя Греко-католицької церкви. Засліплений ворожістю до єзуїтів та «унитів» і не обізнаний з реальним тогочасним становищем та рівнем розвитку Греко-католицької церкви у Галичині, Куліш витратив чимало часу, енергії та коштів на марні спроби публікації безплідного протесту і навіть спересердя безпідставно поламав домовленості про українсько-австрійсько-польську культурну співпрацю, за яку так палко взявся і на яку покладав великі надії. Проблематично, звичайно, щоб ця співпраця була такою успішною, як він сподівався, проте й причину, яка штовхнула його до припинення розпочатої справи, аж ніяк не можна вважати за вагому і слушну. В оцінці єзуїтів, та й загалом українсько-польських відносин, Куліш надто залежав від свого історичного знання про них. Виявляється, його імператив про погляд на сучасність крізь призму минулого не завжди був доречний і часом заважав адекватно сприймати теперішній стан речей. Надто вразливу й навіть роздратовану реакцію Куліша на василянську реформу зумовили напруга українсько-польських політичних, релігійних та культурних відносин у Галичині, виведення письменника з рівноваги цькуванням його у народовській та московфільській пресі за нові книжки, його перебування як дослідника в науково-реконструйованому світі історичних козацько-шляхетських війн та конфесійних конфліктів між православ'ям і католицизмом, нарешті, підбурювання антипольсько настроєного І. Пулюя.

¹²⁵ Див. передрук з петербурзьких «Новостей» Кулішевого листа до цієї газети: Діло. – 1882. – № 54. – 14/26 лип. – С. 3 (під рубрикою «Новинки»). Лист Брайткопфа: ІР НБУВ. – Ф. І. – № 28959 (на його чистих сторінках – Кулішів лист від 22 липня н. ст. 1882 р. до І. Білозерського, власне, автограф вірша «Магомет» – початку поеми «Магомет і Хадиза»). Куліш спробував надрукувати розширений український текст брошури і в Російській імперії, для чого у грудні 1882 р. надіслав його М. Старицькому до Києва, проте цензура 1884 р. заборонила друкувати цю статтю у другому випуску альманаху «Рада» на тих підставах, що вона не належить до белетристичних творів, дозволених до друку українською мовою, а до того ж «страстним изложением своим способна породить между поляками и русскими нежелательный, особенно в настоящее время, антагонизм» [Тулуб О. Мих. Старицький в боротьбі з цензурою 1880-х років: (З матеріалів Київського цензурного комітету) // За сто літ: Матеріали з громадського й літературного життя України XIX і початків XX століття. – К., 1929. – Кн. 4. – С. 193]. З огляду на це Куліш назвав її «брошурую знакомитою: бо її заборонили аж три імперії» (лист до М. Лободовського від 30 березня 1887 р.: ІЛ. – Ф. 18. – № 58). Див. також: П. Куліш про свою справу з поляками... // Народ. – 1892. – № 22/23. – С. 239–240.

¹²⁶ Див. Кулішеві листи до І. Білозерського від 4 серпня, 26 вересня і 10 жовтня н. ст. 1882 р.: ІР НБУВ. – Ф. І. – № 28961, 28963, 28966.

Якщо поява папської енцикліки спонукала Куліша відмовитися од початої співпраці з польською шляхтою та інтелігенцією, то конфіскація німецькомовної брошури позбавила письменника надій на сприяння його видавничим заходам з боку австрійської влади. У травні – серпні він іще плекав надію, що І. Пулюй, котрий саме тоді винайшов свою електролампу і займався впровадженням її у виробництво, відразу ж отримає від продажу значні прибутки і зможе фінансувати його видавничі заходи, але й ці сподівання не справдилися: замість очікуваних негайних 100 000 – 200 000 гульденів¹²⁷, Пулюй міг розрахувати лише на річну платню у 2 000 гульденів¹²⁸.

Під час Кулішевого перебування у Львові взимку – навесні 1882 р. вдова по Ксенофонтів Климковичу, який передчасно помер торік, не раз зверталася до письменника, з яким її чоловік листувався у середині 60-х років, із проханням про грошову допомогу на навчання малолітнього сина-напівсироти. Незважаючи на свою лють на Климковича наприкінці 60-х років за його перехід до москвофільського табору, Куліш давав якісь кошти й обіцяв іще допомогти, сподіваючись, що сам дістане від польської шляхти субсидії на розвиток українського шкільництва у Галичині. Коли ж цього не сталося, та й нові книжки не розходилися, а пані Мальвіна Климковичева просила ще грошей, Куліш змушений був відмовити і при цьому спересердя допустився нетактовности. Ображений на галицьких народовців, москвофілів та радикалів, він надіслав із Відня удові автограф своєї сатири на них «Корчемня кобза» (первісна назва й редакція вірша «Народный Дом», уміщеного згодом у «Дзвоні») й у супровідному листі від 13 серпня н. ст. 1882 р. не без злоти запропонував спробувати видрукувати цього вірша за гонорар, аби скористатися ним для своїх потреб:

«Даючи Вашому синкові гроші про його нїжду яко дитині Климковича, я давав не з багатства українського, а з українських злиднів.

Приятелі Климковичові зробили все по своїй дурній сназі, щоб моїх книжок ніхто в Галичині не купував, а на Україну їм нема ходу. <...> не маючи й про свою власну нїжду людської денежки, посилаю Вам вірші мої про корчемню кобзу. Може, знайдеться такий, що напечатає. Тоді людська денежка і Вашому синкові з кобзарського заробітку перепала б.

Про таких дітей, як Ваш синок, була в мене хороша думка; та ні ляхи, ні русинї (однаково дурні) не дали мені нічого зробити. То піклуйтесь тепер ним, Добродійко ласкава, як самї знаєте. А я, коли розживусь на гроші, то про маленького Климковича згадаю»¹²⁹.

Не мавши в серці зла на давнє відступництво Климковича, Куліш, проте, заново узяв злобу на галичан. Водночас коли Євген Желехівський, гімназійний учитель зі Станіслава, надіслав Кулішеві й Пулюєві перший випуск свого «Малорусько-німецького словаря» з пропозицією передплатити розпочате видання, то вони це охоче зробили, аби підтримати ентузіастичну роботу колеги над важливим лекси-

¹²⁷ Див. Кулішеві листи до А. Юркевича від 24 травня, 18 червня, 18 серпня і 1 вересня н. ст. 1882 р.: Научно-литературный сборник. – Львов, 1904. – Т. 3. – Кн. 2. – С. 2, 4–6, 14.

¹²⁸ Див. Кулішевого листа до І. Білозерського від 26 вересня н. ст. 1882 р. з Відня: ІР НБУВ. – Ф. І. – № 28963.

¹²⁹ Цит. за: *Щурат В.* До історії останнього побуту П. Куліша у Львові. – С. 35–36. Також див.: *Лист П. Куліша до Мальвіни Климковичевої / Подав К. Студинський // Руслан.* – 1908. – № 6. – С. 3; № 7. – С. 2–3. В Кулішевому записнику тих років занотовано: «Львів, ул. Руська, № 3. І (Мальвіна Климкович, син 11 років)» (ІР НБУВ. – Ф. І. – № 28443. – Арк. 91).

коном. З приводу бідкання Желехівського, що з Наддніпрянської України ніхто не передплатив його словника і не вдалося йому ніде роздобути «Малорусского литературного сборника» Д. Мордовця, збірки «Думки і пісні та ще дещо» А. Метлинського та «Наських українських казок» Іська Материнки (О. Бодянского), Куліш у листі до І. Білозерського 9 жовтня («паздерника», н. ст.) 1882 р. гірко зауважив: «Бачте, Добродію, як наша піч пече! А сердяться, як скажеш: “Народе без пуття, без чести і поваги”! І скільки раз ляхи лучче нас яко народ самі для себе!»¹³⁰

Куліш, за його іронічним спогадом у листі до М. Стороженка від 26 січня 1885 р., «не удостоюся видеть» у Львові «галицко-русского учёного» Степана Качали (священника, політичного та громадського діяча, народовця). Коли Шукевич запитав його, чи він читав Качалину книжку (історичне дослідження «Polityka Polaków względem Rusi», написане польською мовою й видане 1879 р.), то Куліш, за його зізнанням у тому-таки листі, з чемності відгукнувся «с ходеячо похваляю», хоча самої книжки тоді не читав. Приїхавши до Відня, дістав цю працю від Пулюя, котрий зауважив, що вона є компіляцією з «Истории воссоединения Руси» (мовляв, Качала брав у нього подаровану Кулішем «Историю...») і всю покреслив олівцем, відзначавши те, що йому знадобилося для власного наукового дослідження). Та все-таки Куліш, за його словами, й тоді не взявся читати Качалиної праці, бо беріг час для потрібнішого читання¹³¹. Щоправда, Кулішів записник містить витяги з Качалиної книжки «Polityka Polaków względem Rusi», зроблені, очевидно, під час перебування наддніпрянського письменника у Відні 1882 р. (пізніше до цього записника занотовано й уривки з виданого в Києві 1885 р. першого тому «Монографий по истории Западной и Юго-Западной России» Володимира Антоновича)¹³².

У Відні 1882 р. відбулася особиста зустріч Куліша й Кесаря Білиловського¹³³. Повернувшись восени із Флоренції (не раніше жовтня)¹³⁴, Білиловський завітав до Куліша на Шварцшпанієрштрассе, 20, де той жив сам в одному покої на другому поверсі (дружина ще залишалася у Мотронівці). Пізніше (1929 р.) Білиловський з пам'яті так описав це безпосереднє знайомство:

[Куліш] «Відчинив, обняв, повів до канапки, посадив – і вчалась розмова.

Висока, худорлява, статурна постать з довгастим худеньким лицем з легенькими зморшками, завпалими невеликими карими очима з окулярами, дрібним вусом і борідкою-цапинкою, негустим волоссям на голові, – він робив враження вченого, дужого інтелігента, поважного, вдумливого, обіходливого, духовно збагаченого чоловіка з вищих верствів. Я почав з того, що подякував йому за його ширі відносини до мене, за його Шекспіра, котрого, яко класика, тільки так майстерно-класично слід перекладати, як се він утнув, та й ще притому до художнього різбарства дієвих людей Шекспіра чудо-дивно здолав додати, завдяки чарівній штучності владати нашою мовою, кольору і духу суто українського».

¹³⁰ Там само. – № 28965.

¹³¹ Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – К., 1923. – Кн. 2/3. – С. 205–206.

¹³² ІР НБУВ. – Ф. І. – № 28442.

¹³³ Куліш П. Сон про вовка та про лисицю... – С. 304.

¹³⁴ Як з'ясував С. Захаркін (*Спогади* Кесаря Білиловського // Київська старовина. – 2000. – № 1. – С. 151, прим. 41), з червня орієнтовно до жовтня Білиловський перебував у Флоренції – див. листа О. Терлецького до М. Драгоманова від 3 липня 1882 р. (*Студинський К.* Галичина й Україна в листуванні 1862–1884 рр. – С. 282) і Кулішевого листа до І. Білозерського, написаного не раніше 26 вересня н. ст. 1882 р. (ІР НБУВ. – Ф. І. – № 28972). У недагтованому (за червень 1882 р.) листі до І. Пулюя Білиловський писав: «Чув от п<ан>а Білозерського [Івана. – С. Н.], що добродій Куліш в Відні. Господи, який жаль мене бере, що я поїхав, не побачившись з ним» (ІЛ. – Ф. 60. – № 94).

На це Куліш з гіркотою відповів:

«Е! Пріч Вас, ніхто мені сього не казав і не скаже. Посилав я Шекспіра декому до Києва, а звідтіть хоч би, коли не нагаєм, то лайкою почастували, – вони ж бо на се великі мистюки! Я і приїхав сюди тільки через те, що тут, за кордоном, я розкошуватиму в виповненню моїх любих літературних замірів. Там поміж гищлів не до праці. Як з давніх-давен, так і тепер гризуться, один на одного гнівом диха, ворожнечу мислить. Культури нема, нема того, чим мають право пишатись поляки і чехи».

Майже щодня вранці Білиловський заходив до Куліша, і вони гуляли по Варингерштрассе аж до передмістя.

Якось виникла думка видавати журнал: Білиловський з двома народовцями – студентом-медиком Віденського університету Василем Полянським і студентом Віденської рільничої академії, бібліотекарем «Січі» Костем Паньківським прийшов до Куліша, й почали радитися з цього приводу. «Він аж підскочив, вмент змінився», став наче «молодий, бравий, хвацький юнак, з огняним промінням в очах, з гучною сталевою мовою. Скочив і заходив по кімнаті. – “Так от що: я складу програму, напишу передмову, доберемо собі сотрудівників, і піде діло наше гучно та бучно”». За два дні знову прийшли до Куліша, він зачитав передмову. Білиловський тактовно спровадив приятелів і наодинці зауважив Кулішеві, що «не годиться повертатись спиною до нашої і без того безталанної родини, що нестатечно накидати і наскіпатись на козацтво, до якого, властиво, нашій часописі нібито мало діла – через те, що з самого початку річ велась тільки про літературний орган». Куліш «всміхнувся», «погладив злегка вуса: “Що ж, коли не в лад – ми назад”. Взяв написаного аркуша і розідрав на малесенькі клаптики», визнавши, що його молодий колега – «чоловік з тонким, освіченим смаком», сформованим читанням німецької літератури.

По цьому випадкові Куліш і далі ставився сердечно до Білиловського, а коли той загрипував, провідував його, «такий ласкавий був», вкривав ковдрою, поїв чаєм і велів «вилежати» та «не насідати на ліки», мовляв, «ви – молодий і одужаєте без дьогтьарської чи то пак дохторської бурди». За словами Білиловського, на зшиткові його поезій Куліш написав, що занотовані «вірші і співанки – нові, оригінальні, вельми згучні», а тому покладає на автора великі надії: «Прийде час, і Білило білитиме наше слово, як сонце полотно».

Незабаром на Кулішевому помешканні Білиловський познайомився з Олександрою Михайлівною, яка під зиму приїхала до Відня з Мотронівки, зібравши врожай і попоравшись по господарству. Ці зустрічі тривали недовго – небавом Білиловський поїхав на навчання до Єнського університету.

Білиловський залишив і цікаві спостереження над складною, незвичайною психологією Куліша: «Гаряча душа, палка вдача, схильчиве серце, раптово відбиваюче однакову яву сьгодні таким вражінням, а завтра другим, а через тиждень трейтім і т. д.; натура, при всій кремезності та суворості знадвору, в глибині своїй все-таки дуже м'яка, услухлива, добра, щиросерда та ніжна. Які він листи писав мені, коли я переживав тяжкі дні, як втішав, пестував, як горював моїм горем!» Мемуарист заперечував поголоску, ніби «Куліш погордий “лорд”, вельми упертий, і од своєї думки вже ніколи не відступався, ні разу не відрікався». Відписуючи на Кулішеві прохання висловити щиру думку про його віршотвори, він часом одважувався вказати: «От тут би, здається, треба трохи простіше, скидається на велеречивість, на красномовні плеоназми» (схильність до врочистого

стилю була справді притаманна Кулішеві!), аргументував свої судження докладними витягами з творів класиків (письменників та естетиків), і Куліш з ним погоджувався, засвідчуючи це надсиланням підправлених текстів¹³⁵.

У 1882–1883 рр. психічний стан Куліша було збурено шаленою критикою у пресі «Хуторної поезії» і «Крашанки...» з боку галицьких народовців та церковників-русофілів (спольська москвофілів), російських і київських православників за нібито «полонофільство». У листі до І. Білозерського від 13 березня н. ст. 1883 р. зі Львова Куліш нарікав:

«Пані моя боїться кликати мене додому, не пускає мене через границю. Бо й справді Толстой, Катков, Аксаков (сей погрожував мені в “Русі” своїй Сибіром) готові брехати, як брехали колись пруські консерватори на Фрейліграта»¹³⁶.

Ображений, після краху надій заснувати у Львові українську друкарню й газету, на братів-слов'ян (українців, поляків і росіян), на Папський престол та австрійських урядовців, Куліш потягнувся до загальнонародських вартощів (якщо не сказати: до космополітизму), заявивши у листі до А. Юркевича 4 липня н. ст. 1882 р., що до Львова тепер не хоче їхати, бо не має там що робити «*po tych szkaradnych wypadkach*», і додавши: «<...> *cafe moje życie musi być czynem na dobro uczciwych ludzi, jakiej by oni ni byli wiary czy narodowości*»¹³⁷. У стані обурення діями римокатолицького й російського православного духовенства, російських, польських та австрійських великодержавників і бюрократів, українських народовців та русофілів у письменника зародився інтерес до ісламу й мусульманського Сходу, його морально-релігійних вартощів та культурних здобутків, унаслідок чого з'явилися поеми «Магомет і Хадиза» (Львів, 1883) та «Маруся Богуславка (1620–1621)», написані, зокрема, у Відні в 1882–1883 рр. («Маруся Богуславка» – принаймні в її першій редакції, що містила першу частину¹³⁸). 22 березня н. ст. 1883 р. Куліш зі Львова повідомляв М. Драгоманова, що окреме видання «Магомета і Хадизи»

¹³⁵ Київська старовина. – 2000. – № 2. – С. 84–88. Куліш якийсь час мешкав на Варингерштрассе: «Я не живу давно вже в Lederergasse, і др. П<улюй> перейшов звідтіля, то ось який мій адрес: IX. Wahringerstrasse. № 76. Thür. 7» (недатований лист, можливо, до І. Білозерського: ІР НБУВ. – Ф. І. – № 28976).

¹³⁶ Там само. – № 28967. Німецький поет Фердинанд Фрайліграт після революції 1848–1849 рр., яку оспівував, змушений був емігрувати до Лондона, де жив у 1851–1868 рр. Пізніше в листі від 4/16 січня 1893 р. до М. Павлика Куліш згадував, що за публікацію «Хуторної поезії» Іван Аксаков у пресі погрожував йому Сибіром (Записки НТШ. – 1928. – Т. 148. – С. 194). Що ж до Толстого, то йдеться, найпевніше, про Дмитра Андрійовича, якого від квітня 1880 р. призначено членом Державної ради, а від травня 1882 р. – міністром внутрішніх справ і шефом жандармів (обіймав цей пост до кінця життя, тобто 1889 р.). На той час Кулішів знайомий Олександр Петрович Толстой, колишній обер-прокурор Синоду і член Державної ради, давно помер (1873 р.), і хоча Куліш про це достеменно не знав, бо навіть пізніше (в листі від 7 вересня 1886 р. до В. Шенрока) висловився про нього навздогад як про «ныне, вероятно, покойного графа» (ІР НБУВ. – Ф. 324. – Гог. 24), усе-таки вже й не міг мати якихось претензій до його поточної діяльності, якої попросту не було.

¹³⁷ Научно-литературный сборник. – Львов, 1904. – Т. 3. – Кн. 2. – С. 10. «По тих паскудних випадках»; «<...> ціле моє життя мусить бути чином на добро чесним людям, хоч би якої вони були віри чи національності» (польськ.).

¹³⁸ Про це засвідчив автор у «Поспіві» до поеми: «Так Муза хуторна, в розлуці з рідним красм, <...> / Тиняючись одна понад чужим Дунаєм, / Забутими себе піснями розважала» [II; 194]. Автограф «Прівсвятю» (Ганні Барвінок) поеми «Маруся Богуславка» датовано: «Р<оку> Б<оюго> 1882 у Відні» [II; 622]. Рукопис першої частини поеми Куліш залишив на зберігання І. Пулюєві під час тодішнього перебування у Відні (див. Пулюєвого листа до Олександри Куліш від 6 квітня н. ст. 1897 р.: Пулюй – Куліш: Подвижники Нації. – С. 271–272).

наприкінці буде споряджено «Бібліографічною нотаткою», у якій зазначатиметься, що цей твір є «тільки прелюдією до кількох інших поем», у яких автор думав «змалювати найвиразніші появи арабо-магометанської культури, до її занепаду в перевазі над нею варварства, з одного боку, азійського, з другого – європейського», і що він, «не покидаючи рідної українщини» (тобто української мови),

«у поезії чужої житні відпочиватиме духом од польсько-езуїтського, московсько-російського і нашого козако-українського фанатизму, котрий не дає легко дихати поетові», – «одчинятиме собі двері на Восток, звідкіля прийшли найвищі наші ідеали, найкращі перекази нашого духа»¹³⁹.

За кордоном Куліш почав писати українську версію «Отпадения Малороссии от Польши» – «Повість про Українську землю, як вона вибилась із-під Польщі і прийшла під Московську державу (1340–1654)». «Но потом увлекли меня драмы, и я не продолжал», – згадував він у листі до М. Стороженка 30 січня 1885 р.¹⁴⁰

У лютому – березні 1883 р. Куліш разом із дружиною знову осів у Львові¹⁴¹ (у тих-таки Юркевичів), де йому вдалося видати окремою книжкою «Магомета і Хадизу» (про її друкування він сповіщав звідти також І. Пулюя 9 квітня н. ст.¹⁴²). Кілька його нових віршів із надісланої ним добірки надрукував М. Старицький у першій частині свого «українського альманаху на 1883 рік» «Рада» (Київ, 1883; цензурний дозвіл од 12 квітня 1883 р.)¹⁴³. Тим часом Куліш несподівано потрапив у фінансову скруту через раптову смерть петербурзького книговидавця і книгара Маврикія Осиповича Вольфа (1826 – 19 лютого / 3 березня 1883 р.), з яким він уже було домовився про виплату йому певної суми за право вмістити його белетристичні твори в дешеве видання російських письменників, але син повернув справу так, що Куліш, за його зізнанням у львівському листі від 7 березня н. ст. 1883 р. до М. Драгоманова, не мав за що жити за кордоном¹⁴⁴ (Олександр Маврикійович, за словами Куліша в листі до І. Білозерського від 13 березня н. ст. 1883 р. зі Львова, спочатку повідомив, щоб Куліш «зождав місяць, поки він упорядкує справи батьківські», а тоді остаточно вирішить, чи видавати його російські твори¹⁴⁵; потім же, очевидно, таки відмовився здійснити батьків задум). Тож Куліш змушений був спішно повернутися додому, на мотронівський хутір.

«Вийжджаючи зі Львова, купив я монографію д-ра Шараневича про Гальшку Острозьку, і вона мені всолодила жидувату залізницю», – згадував він згодом (12 лютого 1890 р.) в листі до О. Огоновського¹⁴⁶, схвально відгукуючись про книжку львівського історика Ісидора Шараневича «Гальшка, княгиня Острозька. Оповідання історичне», видану у Львові 1880 р.

¹³⁹ Лотоцький О. П. О. Куліш та М. П. Драгоманов у їх листуванні. – С. 7.

¹⁴⁰ Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – К., 1923. – Кн. 2/3. – С. 208.

¹⁴¹ Куліш до І. Білозерського 22 лютого н. ст. 1883 р.: «Вві Львові ще проживемо трохи, поки там [у Мотронівці. – С. Н.] потеплішає» (ІР НБУВ. – Ф. І. – № 28964).

¹⁴² П. О. Куліш: (Матеріали і розвідки). – Ч. 2. – С. 73. У цьому листі дав знати, що вже 2/14 квітня виїжджає додому (с. 72).

¹⁴³ Куліш до І. Білозерського від 13 березня н. ст. 1883 р. зі Львова: «Старицький бачивсь із моєю панією, дякував, що я йому надіслав мої вірші до вибору для “Ради” <...>» (ІР НБУВ. – Ф. І. – № 28967).

¹⁴⁴ Лотоцький О. П. О. Куліш та М. П. Драгоманов у їх листуванні. – С. 6.

¹⁴⁵ ІР НБУВ. – Ф. І. – № 28967.

¹⁴⁶ Життя й революція. – 1927. – № 12. – С. 300.

Чи не єдине світле, що залишилося в Кулішеві душі від перебування у Львові узимку – навесні 1882 р. та в лютому – березні 1883-го, – це добрі спогади про «*wąwzowskich przyjacielei*» («вонвозівських друзів») – Алоїзія та Евеліну Юркевичів і про їхній «*wąwzowski futór*» («вонвозівський хутір»), «*ten miły pokóik*», де, за його словами (в листі до А. Юркевича від 12 березня 1884 р.), разом із ним «*mieszkało poetyczne natchnienie*» і де він написав низку різних художніх та публіцистичних творів. «*Ten domek*», – із вдячністю звірявся Куліш його господареві ще з Відня 24 травня н. ст. 1882 р., –

«*nazawsze zostanie w mojej pamięci jako najspokojniejszy w świecie przytułek dla poezji i tej religii, która wynika z nauki i różni się od ciemnej wiary bigotów o tyle, o ile dzień różni się od nocy*»¹⁴⁷.

Кулішева спроба українсько-польської співпраці у Галичині в галузі освіти й видавничої справи від самого початку мала обмаль шансів бодай на те, щоб розпочати випуск часопису, і зовсім не мала шансів навіть на окремі плідні результати і хоча б тимчасовий успіх. Насамперед тому, що для цього ще не визріло умов ані в самій Галичині, ані в українському суспільстві в цілому, яке навіть в окремих осередках не було готове до співробітництва. До того ж Куліш був самотньою, ба й одіозною, фігурою серед провідників українства і не міг повести за собою бодай якусь його частину, надто ж для співпраці з історичними супротивниками – поляками. Нарешті, особливості Кулішевого характеру рано чи пізно мусили призвести до надмірних підозр, непорозумінь, ідеологічних та особистих розходжень, а врешті – до розриву домовленостей, що, власне, і сталося. Головна ж причина проблематичности українсько-польської співпраці у ХІХ ст. крилася в тому, що українці та поляки ставили перед собою, властиво, протилежну мету, прагнучи, кожен зі свого боку, до панування у краях, де зіткнулися їхні національні інтереси, – на Правобережній Наддніпрянщині, Волині та у Східній Галичині. Тим-то завдання, яке ставила перед собою одна сторона, суперечило іншій і не знаходило в неї сподіваного відгуку (поляки намагалися заручитися підтримкою українців для відновлення Польської держави по Дніпро, а наддніпрянські українці старалися піднести національну свідомість співвітчизників, розвиваючи, в умовах накладених царизмом обмежень, національну літературу й культуру, галицькі ж «русини» добивалися урівноправнення з поляками). І все-таки в історичній перспективі Кулішеве апостольство українсько-польської згоди мало позитивне значення, дало неабиякий заряд на майбутнє і наснажувало своєю добросусідською енергетикою наступні подібні спроби. Його благодатна сугестія відчувається й досі.

Кулішів зачин щодо українсько-австрійсько-польського порозуміння в Галичині знайшов своєрідне продовження вже 1890 р., коли чільні представники народовців – Ол. Барвінський, Ю. Романчук, Н. Вахнянин, за участі діячів київської «Старої громади» О. Кониського та В. Антоновича – домовилися з австрійською владою і представниками галицько-польських кіл про співробітництво і проголосили «*нову еру*», важливим історичним наслідком якої стало помітне поживлення українського культурно-освітнього життя у краї.

¹⁴⁷ Научно-литературный сборник. – Львов, 1904. – Т. 3. – Кн. 2. – С. 28, 1. «Той любий покоїк», «мешкало поетичне натхнення»; «Той будиночок» «назавжди залишиться в моїй пам'яті як найспокійніший у світі притулок для поезії і тієї релігії, котра виникає з науки і відрізняється від темної віри свячеників так, як день одрізняється від ночі» (польськ.).

**IX. Творче усамітнення на хуторі:
поетичні, драматичні та прозові твори, історичні праці,
переклади із західноєвропейських літератур та Біблії
(Мотронівка – Ганнина Пустинь,
квітень 1883 р. – 2/14 лютого 1897 р.)**

Зневірний у можливості заснувати власний часопис, Куліш відійшов од активної громадської діяльності й, усамітнившись з дружиною у Мотронівці, зосередився на літературній, перекладацькій та історико-дослідницькій праці. Раніше, передчувавши свою долю, він не раз пророкував собі повернення на старості до простого хутірної життя. У мотронівському листі від 30 вересня 1858 р. до П. Плетньова признався, що ніяка роль не відповідає його натурі так, «как роль мелкопоместного пахаря»:

«Тут я чувствую себя вполне на своём месте; тут не надобно мне подыматься на ходули, напрягать способности и, так сказать, ставить на карту всё, чем наделила меня природа. Под старость я сделаюсь уединённым пасичником и скотоводом. Любовь к такому быту, меньше быть с людьми в таком положении – вот что составляет опору моего спокойствия среди дороги зыбкой. Это светлая черта на горизонте моей тёмной и сомнительной будущности»¹.

Ще під час напруженої варшавської служби він снував пророчі думки про хутірне усамітнення на схилі віку:

«<...> я, может быть, выбьюсь из сил и заберусь в хutorскую свою конуру, чтоб умереть по-запорожски, т. е. вдаль от шума. Козаки если не умирали на войне, то удалялись в какую-нибудь глушь, даже вдаль от семьи. Я понимаю это чувство и, без сомнения, сам так сделаю».

Це передчування-прикликання власної хутірної долі в листі до І. Хильчевського від 11/23 жовтня 1866 р.² збулося щойно протягом останніх чотирнадцятьох років Кулішевого життя, щоправда, з тією різницею, що він осів на хуторі не сам, а таки з дружиною, і не сидів, склавши руки, а інтенсивно творчо працював. Усе життя він рвався до щораз вищої освіти, культури й цивілізації – з Воронежа до Новгород-Сіверського, з Новгород-Сіверського до Києва, з Києва до Петербурга, з Петербурга до Центральної та Західної Європи, але при цьому час від часу вертався і врешті-решт повернувся до своїх національних та родових джерел – до України, на рідну Сіверщину, улюблений хутір. Однак і тут, оселившись уже майже безвиїзно (хіба зрідка вибирався до Борзни чи Ніжина³), задовольняв свій негасний потяг до високої світової культури перекладанням європейських класиків (Шекспіра, Гете, Шиллера, Гайне, Байрона) і Біблії. Ще 1874 р., після серії переселень із

¹ *Перетц Л.* Листування П. А. Куліша з П. П. Плетньовим. – Арк. 22; *Петров В.* Пантелимон Куліш у п'ятдесяті роки. – С. 378.

² Киевская старина. – 1898. – Кн. 1. – С. 87–88.

³ «Вернувшись із Львова, нікуди ми з хутора не відлучались, хіба в Борзну, та й то я – тільки під такі случаї, як-от недавно вибрав мене окружний суд присяжним засідателем про кримінали, дак їздив оборонятись од сеї чести моїми 70-ма годами», – повідомляв Куліш О. Огоноського в листі 1889 р. (Життя й революція. – 1927. – № 12. – С. 291).

хутора до столиць (Петербурга, Москви, Варшави, Відня, Праги) і навпаки, Куліш відзначав приваби хутірної життя і водночас нарікав на його складнощі:

«Проведя несколько времени в центре администрации и всякого рода умственной деятельности, я уж не могу ехать ни в какой губернский город, где всё половинчатое – и просвещение, и добрые нравы, и убеждения, и даже грамотность. Я переносюсь из крайности в крайность, и поселяюсь после столицы в хуторе. Хуторская жизнь после столичной – самая лучшая, но в ней одна беда: что человек, набравшийся высших идей – иногда, как репейника, – остаётся на произволе своего бессилия, как обыкновенно бывает бессильна единичная личность, разлученная с теми, кого она представляет собою»⁴.

Попри всі труднощі, що спіткали Куліша на хуторі, у Мотронівці пройшли найплідніші роки його творчості, оригінальної та перекладацької. Письменник зумів самотужки (за підтримки дружини) подолати всі перешкоди, що випали на його долю, вистояти в боротьбі з хутірними негараздами і виявити неабияку творчу силу. Змусивши його вкотре пройти через невдачі й розчарування, мудра рука Божого Провидіння знову відкрила перед ним шлях до нових творчих злетів.

Куліш із дружиною повернувся з-за кордону до Мотронівки 4 квітня 1883 р.⁵ Земляки ледь чи не відразу знову обрали його почесним мировим суддею, чим він дуже пишався⁶. Тим часом виникли проблеми з громадянством. 13 лютого 1884 р. чернігівський губернатор офіційно повідомив Куліша про звільнення з російського підданства, про що він дав відповідну підписку борзнянському справникові. 20 листопада 1884 р. київський генерал-губернатор Олександр Дрентельн запросив у чернігівського губернатора Сергія Шаховського оперативні відомості про Куліша, і вже 2 грудня Шаховський доносив, що політична діяльність письменника в Австрії дала привід встановити за ним, як тільки він повернувся на Борзенщину, «личный надзор, самого деликатного свойства», унаслідок чого зроблено висновок, що Куліш

«ничего враждебного против существующего государственного строя, правительства и общественного порядка не предпринимал <...>. Г<осподин> Кулиш никакого влияния ни на общество, ни на дела земства, ни на окружающее крестьянское население не оказывает <...>, он вообще не ищет популярности в крестьянской среде, а, напротив, часто и беспощадно преследует соседних крестьян за спаши, потравы и рубку деревьев в его лесу».

Водночас чернігівський губернатор, дізнавшись із рапорту борзнянського справника від 2 грудня 1884 р., що борзнянська поліція видала Кулішеві посвідчення на право проживати в Російській імперії, 7 грудня категорично зажадав од справника відібрати це посвідчення, що той і зробив. Стурбований Куліш 27 березня 1885 р. написав листа до губернатора, пояснюючи, що він під старість потребує час від часу відлучатися з маєткою «для пользования отдалёнными медицинскими пособиями», у зв'язку з чим просить дозволити борзнянській повітовій поліцейській управі видати йому посвідчення в тому, що з боку місцевої поліції для таких подорожей немає жодних перешкод. А ще раніше, 29 грудня 1884 р.,

⁴ Кулиш П. А. Хуторская философия и удалённая от света поэзия. – С. 9.

⁵ Олександра Куліш до сестри, Надії Михайлівни, 2 квітня 1883 р.: «Вот мы и в России, слава Богу. Будем дома 4-го» (ІР НБУВ. – Ф. І. – № 28646. – Арк. 19, витяг з листа).

⁶ За розповіддю Куліша М. Лободовському навесні 1884 р.: *Лободовский М.* Три дня на хуторе у Пантелеймона Александровича и Александры Михайловны (Ганны Барвинок) Кулиш. – С. 165.

С. Шаховський звернувся до Міністерства внутрішніх справ із запитанням, «как поступить с Пантелеймоном Кулишом, не имеющим письменного вида, и следует ли считать его иностранцем или русским подданным». Щойно 17 квітня 1885 р. міністерство пояснило, що позаяк Куліш із часу його звільнення з російського підданства не виїхав за межі імперії та не прийняв підданства іншої держави, то його слід вважати за російського підданого. На підставі цього тлумачення губернатор 23 квітня 1885 р. дозволив борзнянському справникові повернути Кулішеві посвідчення на право проживати в Російській імперії.

Під час земського руху в Борзнянському повіті О. Дрентельн запропонував новому чернігівському губернаторові О. Анастасьєву повідомити, як ставиться до земської справи Куліш. 2 грудня 1886 р. борзнянський справник рапортував губернаторові, що Куліш «земством недоволен: за непомерное обложение земель земским сбором, за весьма неудовлетворительное ведение земского хозяйства и за непроизводительные громадные денежные затраты на земские школы и земскую медицину»; про це Анастасьєв і поінформував Дрентельна⁷.

На хуторі, при якому було 12 десятин землі разом із садом⁸, Куліш жив з того, що давало господарство, працював із дружиною у поті чола – був умілим столяром, знався на ковальстві, не кажучи вже про землеробство. Мавши досить велику хату, захопився гадкою діставати стабільний прибуток від здачі частини кімнат і підсобних приміщень в оренду. Ця спокуса виявилася фатальною. 12 березня 1884 р. Куліш повідомляв А. Юркевича про себе й дружину, що вони віддали свій маєток і п'ять покоїв в оренду, а найкращих п'ять залишили для себе. За перші три роки орендарі мали платити по 1 000 крб., а за наступні три – по 1 100 крб., притім за кожну чверть року – наперед. Орендарі купили ї їхню худобу, за винятком двох корів, яких зобов'язалися годувати. Куліші мали збудувати собі в саду кухню з різними додатками, бо свою при хаті віддали подружжю орендарів. Це була польська сім'я Аполінарія Заленського та Касильди Сарнецької, які мали трьох малих дітей і приїхали з Мінська⁹. 28 березня Куліш сповіщав Надію Забілу, що «рандар» уже приїхав, поки що без пані Сарнецької, яка мала прибути у травні¹⁰. Михайло Лободовський, який гостював у Кулішів на Великдень 1884 р., згодом згадував, що вони збиралися тоді віддати свій хутір (близько 50 десятин) в оренду якомусь полякові, за рекомендацією нотаріуса з Борзни, також поляка (Богушевича), і що він, Лободовський, не радив Кулішеві отдавати хутір в оренду уродженцеві Сибіру¹¹. Ці застереження виявилися слухними – уже восени виник гострий конфлікт: у листі до Куліша від 7 листопада 1884 р., відповідаючи на його прискіпування, Заленський висловив власні докори та претензії з приводу невідбудування клуні та огорожі, які чомусь згоріли:

⁷ Шевелів Б. Звільнення П. О. Куліша з підданства Росії // Україна. – 1928. – Кн. 1. – С. 128–131. Про С. Шаховського Куліш прихильно відгукнувся у листі до М. Павлика 20 жовтня 1893 р.: «Брат князя Миколи Шаховського губернаторував у нас і оставив у нашій інтелігенції найкращі споминкі. <...> Брата князя Миколи переведено з Чернігова в Балтику наговором бюрократів-патріотів, що дальше свого носа не бачать» (Записки НТШ. – 1928. – Т. 148. – С. 231–232).

⁸ Див. Кулішевого листа до С. Носа від 20 квітня 1890 р.: *Из писем П. А. Кулиша к С. Д. Носу (1860–1892 гг.) / Сообщ. М. К. Чалый // Киевская старина. – 1899. – Кн. 4. – С. 16.*

⁹ Научно-литературный сборник. – Львов, 1904. – Т. 3. – Кн. 2. – С. 28, 30.

¹⁰ ІР НБУВ. – Ф. 1. – № 28855.

¹¹ Лободовський М. Три дні на хуторі у Пантелеймона Александровича и Александры Михайловны (Ганны Барвинок) Кулиш. – С. 165.

«Постоянные Ваши напоминания исполнения пунктов контракта в превратном виде заставили меня в свою очередь тоже напомнить Вам 15 пункт, в котором ясно и положительно сказано, что на случай пожара сгоревшие строения должны быть отстроены владелицей на свой счёт под присмотром арендаторов, а аренда должна продолжаться на тех же условиях. 1го сентября клуни со всем хлебом, добытым у Вас за деньги и тяжким нашим личным трудом, а также и вся огорожа сгорели, между тем исполнения Вами 15 пункта не видно <...>».

Понад те, знахабнілий Заленський навіть дозволив собі для підтвердження свого звинувачення Куліша в «сзуйтстві» покликатися на книжечку Сліпченка-Мордовця «За крашанку – писанка...»¹².

24 листопада 1884 р. Куліш сповіщав А. Юркевича, що через підступних орендарів змушений разом із дружиною навіть залишити Мотронівку:

«Arendarze nasze, Apolinary Załęski i Kasylda Sarnecka, są to najzlejsze i najbezczelniejsze ludzie, jakich my nigdy jeszcze w życiu nie spotykali. <...> Wprzód jedziemy do sądowego miasta, szukać adwokata do ekzakcji <...>. Najprzyjemniej było by nam mieszkać razem z kochanym Państwem, ale Polacy z ich możnowładcami Jezuitami odsireczają nas od Lwowa, a Rusini ni w czym od nich nie są lepsi.

Wyruszamy po 1-m grudnia ruskiego»¹³.

Судячи з листа до А. Юркевича початку (не пізніше 7) січня 1885 р., Куліш підозрював, що сам орендар зробив спробу підпалити клуню, щоб домогтися відшкодування збитків. Однак це йому не вдалося: 31 грудня найнятий Кулішем адвокат (Окуньков) поїхав за 45 верст до дільничного мирового суду й домігся того, що суддя знищив позов як незаконний. За Кулішевим сподіванням, 8 січня окружний суд мав ухвалити рішення про розірвання контракту на оренду¹⁴. Проте цього не сталося. Конфлікт з орендарем набрав затяжного характеру, і Куліш потрапив у довгу смугу судових розглядів. Він навіть змушений був з Олександром Михайлівною тимчасово переселитися до Борзни в колишній будинок поміщика Віктора Забіли. Нарешті влітку вдалося витурити орендарів з Мотронівки, але судовий спір тривав¹⁵. 15 серпня 1885 р. вже з Мотронівки Куліш інформував М. Лободовського, що він із дружиною «саме перебрались у зимовник та заходились його чепурити після богопротивного ляха-рандаря»¹⁶. 22 серпня повідомляв Надію Забілу, що вони отримали нарешті «из страхової премії поджигателя-ляха 1903 р.»¹⁷. Пізніше (18 вересня 1885 р.) в листі до І. Пулюя Куліш скаржився не лише на підступи «рандаря», а й на здирство з боку судочинців, за підтримки яких той похвалявся продати Мотронівку з аукціону, а поки що домігся, що Куліші мали сплатити йому 1 000 крб. за порушення умов контракту¹⁸.

¹² ЧЛМК. – № А-3633. Зверху над текстом цього листа Куліш написав червоним чорнилом: «Ругательства».

¹³ Научно-литературный сборник. – Львов, 1904. – Т. 3. – Кн. 2. – С. 30–31. «Орендарі наші, Аполінарій Заленський і Касильда Сарнецька, – це найзліші та найбезсовісніші люди, яких ми ще ніколи в житті не зустрічали. <...> Спершу їдемо до судового міста шукати адвоката <...>. Найприємніше було б нам мешкати разом з Вашим любим подружжям, але поляки з їхніми можновладцями-сзуйтами відштовхують нас од Львова, а русини ні в чому від них не кращі. Вирушаємо після 1-го грудня руського» (польськ.).

¹⁴ Там само. – С. 33.

¹⁵ Див. Кулішевого листа до А. Юркевича від 7 червня 1885 р. з Борзни: Там само. – С. 35–36.

¹⁶ ІЛ. – Ф. 18. – № 55. – Арк. 1.

¹⁷ ІР НБУВ. – Ф. 1. – № 28856.

¹⁸ П. О. Куліш: (Матеріяли і розвідки). – Ч. 2. – С. 74.

Близько 16-го або 18 листопада на мировому з'їзді мали вирішити, чи стягнути з Кулішів понад 1 000 крб., що означало позбавити їх усього рухомого майна, а за браком його продати частину їхньої землі¹⁹.

Тим часом незадовго до того, 6 листопада 1885 р., в Мотронівці трапилася пожежа. 18 грудня в листі до І. Пулюя Куліш звинувачував орендаря у підпалі та змові з суддею:

«А лях Заленській, обливши керосином конюшню з возовнею, що стояла з самого краю, або обсипавши порохом попід повиткою, що ззаду і з боків її зроблено, запалив, загорілась будівля вся разом; вітром перекинуло багатте на флігель, а з флігеля на будинок. Усе згоріло. Вирятували тільки шафи з одежею, ліжка, перини та ще дещо. Було се ввечері 6-го руського ноября. <...> Ляхові суддя Савич присудив з нас 550 р., оддавши і весь урожай сего року <...>. Одно сталось гаразд: що суддя Савич позавчора застрелився. Мабуть, щось виявилось у його хижацьких учинках».

Насамкінець додав: «<...> погоріли й мої книги мало не всі»²⁰. У вогні згинуло й найцінніше: частина рукописів, багата кореспонденція.

Пізніше (2 березня 1889 р.) цей новий удар долі Куліш описав у листі до В. Шенрока, бідкавшись, що мусить заплатити судового боргу 600 крб.:

«Адвокат наш и в мировом, и в окружном суде действовал двусмысленно, выжимал из нас деньги и кончил тем, что за утайку чьих-то документов сослан в Сибирь. Эти плутни обременили нас долгами. <...> С арендаторскими плутнями соединился и поджог нашего хутора, которым арендатор хвалился заблаговременно. Сперва он поджёг ворота, облив керосином. Это было сделано им для того, чтобы поджечь гумно с хлебом, застрахованным втридорога. (У него-де есть враги поджигатели.) На вопрос ревизора мы отвечали, что у нас никогда не бывало столько хлеба на гумне. За это арендатор сжёг наш дом и все службы. Уцелел только ледник, и мы сделали в нём две комнатки, в которых и авторствуем по милости Феба, едва имея столько денег, чтобы уплачивать проценты, восходящие до 15 %»²¹.

Судові митарства настільки діткнули Куліша, що й по кількох роках у листі до В. Шенрока від 13 лютого 1890 р. він нарікав:

«<...> двое бывших одновременно здесь нотариусов, русак Суворов и поляк Богушевич, вместе с мировым судьёю, здешним помещиком Савичем и нашим адвокатом, тамбовцем Окуньковым, присяжным поверенным при окружном суде, которого сослали потом в Сибирь за утайку документов, оставили во мне такие воспоминания, что я не могу без отвращения думать о нотариальном акте <...>»²².

До середини грудня 1885 р. Куліш уже поробив нові стійла для корів і телят, а сам із дружиною ще зимував у сусіда Костянтина Шаповаленка (в хаті, що відписала його внукові вдова Віктора Білозерського), на хуторі, прозваному Шаповалівка²³, поки не переобладнав на житло збережені комори. Точніше про

¹⁹ Куліш до Надії Забіли 4 листопада 1885 р.: ІР НБУВ. – Ф. І. – № 28859.

²⁰ П. О. Куліш: (Матеріали і розвідки). – Ч. 2. – С. 75.

²¹ ІР НБУВ. – Ф. І. – № 29321.

²² Там само. – № 29346.

²³ Див. листи до І. Пулюя від 20 листопада 1880 р., 18 грудня 1885 р.: П. О. Куліш: (Матеріали і розвідки). – Ч. 2. – С. 49, 75. У недатованому (написаному у жнива) короткому листі (записці) російською мовою до К. Шаповаленка Куліш просив позичити лемеша, бо свого віддав ковалям на ремонт (ІР НБУВ. – Ф. І. – № 29308). Про леміш ідеться і в другому листі, теж недатованому, написаному російською мовою з українськими висловами (Там само. – № 29309).

те, що з приміщень згоріло, а що вдалося врятувати під час пожежі 6 листопада 1885 р. і як було обладнано тимчасове житло, Куліш детально описав у листі до М. Лободовського 12 травня 1888 р.:

«Зо всього <...> зостався хлів, та коло саду клунька, та як уїхати в двір – по правій руці трі коморі під однією кришею, що <...> спускається понад дверима повіточкою. Ближча до воріт комора служить нам схованкою всякої всячини, у другій зробили ми сінці, а за ними пекареньку, а ліворуч із сіней двері ведуть у світличку, відгороджену від опочивальеньки, а з неї двері до кухні. Тут під віконцем, що дивиться з-під повітки в двір, поставили ми диван з невеличким столиком і двома фотелями (ліворуч, як увійдеш), а праворуч коло дверей – шуплатну [для одягу, білизни, дрібних домашніх речей. – Є. Н.] шафу; під другим віконцем проти дверей поставили верстак столярний, а відступивши трохи на середину хати – писарський стіл, кінцем до дивана. Кінець столу я й пишу, і світить мені збоку через верстак оконечко з городу, а через город видко сад. Другим концем стіл уперся в столик, а над столиком до стіни притулені полиці з книгами, та в кутку між полицями й столиком конторка – так тісно, наче в мебельному магазині. <...> А за перегородкою одне тільки віконце. Там стоїть двоє гарних ліжок і товаришка першої шафи з червоного дерева, а серед хатки – круглий стіл, де ми обідаємо. Навпроти стола – камін, а в первій хаті – грубка*!»

У примітці Куліш пояснив: «* За старих панів се була льодовня, і мусили ми попереду її засіпати»²⁴.

У підпалі Куліш підозрював не лише свого орендаря Заленського, а й односельців: або сусіди-селяни помстилися орендареві за неправди, що їх від нього терпіли, або сам орендар, позволивши з поля збіжжя і добре застрахувавши його, нишком уночі обмолотив усе машиною, продав і потім спалив уже саму солому, а відтак домігся виплати страхової суми (такі версії пожежі Куліш висунув у листі до М. Лободовського)²⁵. «<...> домик наш спалено (не лях його палив, а свої ж таки люді) <...>», – писав Куліш до О. Кониського 9 листопада 1890 р.²⁶ Подібне сповіщав і в листі до Михайла Кириловича Балашенка 28 липня 1891 р.:

«<...> два рандарі (один козак, а другий лях) зруйнували нашу худобу і ввели нас у довги, а після їх ледарства знайшовсь іще й такий ледар, що спалив отецький будинок Ганнин, з моєю книготекою, і змусив нас жити в хліві <...>»²⁷.

А перед смертю у листі до М. Павлика від 16 листопада 1896 р. Куліш твердив протилежне: «<...> підпалив нас лях-арендар Заленський»²⁸. Пізніше й Олександра Михайлівна дотримувалася версії про самопідпал Заленського для одержання страхової суми, про що писала в листі до І. Пулюя 1904 р.²⁹

Невелику нову хату Куліш збудував щойно 1891 р.³⁰. За словами Миколи Шугурова, прожив у ній усього близько чотирьох останніх років³¹, а насправді –

²⁴ ІЛ. – Ф. 18. – № 62.

²⁵ Лободовский М. Три дня на хуторі у Пантелеймона Александровича и Александры Михайловны (Ганны Барвинок) Кулиш. – С. 173.

²⁶ ІЛ. – Ф. 18. – № 153.

²⁷ ІР НБУВ. – Ф. І. – № 28754.

²⁸ Записки НТШ. – 1928. – Т. 148. – С. 238.

²⁹ Пулюй І. Кілька споминів про Куліша і його дружину Ганну Барвінок. – С. 132–133.

³⁰ «Ми з Ганною <...> заходились оце будиночок будувати <...>. Вже валькуємо стелю і вкривасмо крокви з латами!» (Лист до С. Носа від 29 травня 1891 р.: Киевская старина. – 1899. – Кн. 4. – С. 26.)

³¹ Н. Ш<угу>ров. У могил П. А. Кулиша и В. М. Белозерского. – С. 360.

років п'ять із половиною. Після пожежі перейменував Мотронівку спочатку на Александрин Скит³² (*скит* – розташована в пустельному місці обитель для ченців, що бажають вести суворіше, ніж у монастирі, життя), а потім на *Ганнину Пустинь*³³ (пустинь – православний монастир у віддаленій, глухій місцевості). То «скитом», то «пустинню» називав хутір не випадково – мовби за давньою запорозькою звичкою, Куліш переселився на кінець життя до «монастиря» у подібі хутора; спалена і власноруч відроджувана ним Мотронівка стала для нього своєрідним «скитом-пустинню» з особливо вимогливим статутом, де він не просто доживав віку, а, добровільно взявши на себе підвищені духові зобов'язання, наполегливо працював, творчо і фізично. «Та хочеться й мені покинути слід по собі. От і зачинивсь я собі в хатині пустинником», – листовно пояснював він В. Тарновському-молодшому 13 листопада 1896 р.³⁴

Водночас осідок на хуторі був вимушений, зумовлений браком коштів на далекі подорожі та мешкання у великих містах. Запрошення А. Юркевича до спільного проживання Куліш назвав «дуже милим» («bardzo miłe zaprosiny»), проте з жалем відповів: «Gdyby mieliśmy inny dostatek, zaprosilibyśmy kochane Państwo mieszkać razem z nami do takiej ziemi, gdzie nie mówią ni po polsku, ni po rusińsku», – і далі бідкався, що з тисячею карбованців річного прибутку і ще не заплаченими літературними боргами мусить сидіти на хуторі або в Борзні (лист початку – не пізніше 7 – січня 1885 р.)³⁵. По пережитих потрясіннях і несправджених надіях, а також усіляких прикрошах, що їх довелося зазнати в хутірному житті-бутті, у пізнього Куліша посилювалося амбівалентне ставлення до України. Ще 1885 р. він принагідно признався: «Я редко мог прожить в Петербурге больше двух лет кряду. Меня влекло в Украину, которую я столько же люблю, как и ненавижу»³⁶. Пізніше амбівалентне патріотичне почуття любови-нелюбови до Руси-України висловить на власний лад І. Франко у передмові «Niemo o sobie samut» до польського видання збірки «Obrazky galicyjskie» та у вірші «Сідоглавому».

«Я рвусь от плуга к центру русской культуры», – заявляв Куліш у листі до Надії Ол. Білозерської орієнтовно 1886 р.; письменник сподівався, що як тільки продасть хоч за безцінь мотронівські землі, то зиму знову проводитиме у Петербурзі³⁷. Такі плани він снував і в наступних роках (у листі до В. Шенрока 8 березня 1887 р.: «Я же намереваюсь продать свою землю хоть за бесценок и зимовать постоянно в больших, обильных книгами и рукописями городах»)³⁸. Не бачачи ні в кого бажання придбати 100 десятин, Куліш зважився на їх віпро продаж дрібними ділянками, проте перешкодила непередбачувана обставина: багато хліборобів виселилося в Уссурійський край і наділило дрібнопомісних сусідів

³² Див. листи до І. Пулюя од 18 грудня 1885 р. [П. О. Куліш: (Матеріали і розвідки). – Ч. 2. – С. 75] і М. Лободовського від 4 січня 1886 р. [П. – Ф. 18. – № 56. – Арк. 8].

³³ У листі від 12 жовтня 1887 р. до Н. О. Білозерської Куліш після зазначення місця написання «Ганнина Пустинь», пояснив: «Так называется ныне Мотроновка, потерявшая право на своё первоначальное имя» (Наше минуле. – 1919. – № 3. – С. 122). Пізніше й у листі до С. Носа від 1 травня 1888 р., зазначивши місце написання («Хутір “Ганнина Пустинь, що був Мотроновка”»), додав примітку: «“Ганнина Пустинь” – після пожежі стала» (Киевская старина. – 1899. – Кн. 4. – С. 11).

³⁴ ЧМ. – № Ал 17–100/26/504.

³⁵ Научно-литературный сборник. – Львов, 1904. – Т. 3. – Кн. 2. – С. 33–34. «Якби ми мали інакший достаток, ми б запросили Вас, любе подружжя, мешкати разом з нами до такої землі, де не говорять ні по-польському, ні по-русинському» (польськ.).

³⁶ Куліш П. А. Воспоминания о Николае Ивановиче Костомарове. – С. 73.

³⁷ Наше минуле. – 1919. – № 3. – С. 117–118.

³⁸ П. – Ф. 18. – № 100.

землею за безцінь³⁹. Марні спроби продати частину землі, щоб за виручені гроші зимувати в Москві, робив 1889 р.⁴⁰, а наступного року старався продати урочище Рай («<...> під самим селом, над річкою, десятин 25 сіножаті, дубрівної і ланової землі з 12 розлогими дубами <...>»), а також хутірну землю й «або всю худобу, або її частину», щоб навідатись до Львова й дещо надрукувати⁴¹.

Бажання вибиратися бодай на зиму до великих міст було зумовлено й тим, що в хутірному житті Кулішів не бракувало побутових труднощів, прикрощів, обкрадань, чвар із родичами, сусідами, невдячними наймитами.

«Велика́ разлица между сельским житьём гостя или туриста и сельским бытом хозяина, да ещё здесь, в Малороссии. Всего не расскажешь и в целой брошюре, что здесь приходится терпеть. Жизнь на необитаемом острове приятнее и удобнее здешней, именно для людей мелкопоместных», –

скаржився Куліш Надії Ол. Білозерській у листі від 22 жовтня 1886 р.⁴² Про один із конкретних конфліктів він розповів В. Шенрокові у листі від 23 жовтня 1888 р.:

«Сосед наш по имению, козак Болóбан, по всей вероятности, потомок Царя Наливая, сделал на нас набег. Мы живём у самой границы борзенской дачи, а он у самой границы смежной дачи. Нас разделяет речка Ковбанюга <...>».

Болóбан «вооружился современным козацким орудием, ябедою», і подав скаргу до окружного суду на те, ніби Олександра Михайлівна як спадкоємиця мотронівського маєтку заволоділа його сіножаттю. Член окружного суду мав виїхати для визначення межі володіння мотронівською спадщиною не раніше середини листопада⁴³. Довелося ще й самому Кулішеві їздити «у Ніжень обстоювати предківщину Ганни Барвінок від захвату сусіда, козака Болóбана», як повідомляв письменник О. Огоновського наступного року⁴⁴.

Не раз крали коней зі стайні, і то самі ж конюхи. Щоб уберегтися від злодіїв, Куліш запасся револьвером; одного разу вночі, як зчинили собаки гвалт, вийшов і полякав непроханих гостей пострілом. Інцидент закінчився щасливо: виявилося, що це дядько привів украдених коней, а вкрав не хто інший, як його небіж, що зріс на Кулішевому добрі. «Твориться в Борзні якийсь народній епос... І сміх, і горе!» – амбівалентно коментував письменник розмови навколо цього випадку в листі до О. Огоновського 12 лютого 1890 р.⁴⁵ «Люд у тутешній Україні, послі польщизни, козацини і московщини, гайдамацтвує так, що не дав мені ні захиститись канавою й Трояновським валом, ні обсадитись деревом. Руйнує й ламає все <...>», – нарікав він і в листі до В. Тарновського-молодшого 24 вересня 1896 р.⁴⁶

Кулішів знайомий – земляк Василь Маслов-Стокіз згадував, що в Борзні йому доводилось мати часті зустрічі з письменником, який доживав віку в Мотронівці:

«Тяжело было встречаться с ним: он постоянно судился с крестьянами, которые поджигали его сено и т. д. Кулиш не мог спокойно говорить о своих отношениях к

³⁹ Див. Кулішевого листа до В. Шенрока орієнтовно з осені 1887 р.: ІР НБУВ. – Ф. 324. – № Гог. 76.

⁴⁰ Див. листи до В. Шенрока від 11 травня і 8 жовтня 1889 р.: Там само. – Ф. І. – № 29337, 29341.

⁴¹ Див. листи до С. Носа від 20 квітня і 14 липня 1890 р.: Киевская старина. – 1899. – Кн. 4. – С. 17–19.

⁴² Наше минуле. – 1919. – № 3. – С. 115.

⁴³ ІР НБУВ. – Ф. 324. – Гог. 37.

⁴⁴ Життя й революція. – 1927. – № 12. – С. 291.

⁴⁵ Там само. – С. 301.

⁴⁶ Киевская старина. – 1899. – Кн. 1. – С. 88.

соседам-крестьянам. Однажды я спросил его – пишет ли он что-нибудь по-малорусски?

– Пишу, мышам на съедение, – горько засмеявшись, отвечал он»⁴⁷.

Попри хутірні негаразди й труднощі з оприлюдненням своїх нових творів, Куліш не впадав у розпач і далі наполегливо працював як літератор та історик. Утішався безперервним творчим натхненням і заспокоював себе тим, що наступні покоління вишукають і видадуть усі його твори:

«Байдуже і я, що не печатається: аби писалось. Настане час, як не буде нас, що повинишпорюють і посписують усяку всячину нашу, та й дивуватимуться: що як сі люде в такій темряві працювали і при такому темрявому світлі писали?» (До С. Носа 29 травня 1891 р.)⁴⁸

Таке вимушене самозаспокоєння аж ніяк не означало, що Куліш не робив спроб опублікувати свої нові твори. Поміж писанням він наполегливо шукав можливості надрукувати їх, де тільки міг, – у Києві, Харкові, Катеринославі, Петербурзі, Москві, Львові, Коломиї, навіть у далекій Женеві.

Другої половини 70-х – у 80-х роках у Кулішів жила й допомагала їм у господарстві дівчинка-ключниця Федорка Дворниченко, вигодованка й вихованка Олександри Михайлівни з першого року життя, кухарчина донька-сирота, якою вони дуже тішились⁴⁹. Спеціально для Федорки Куліш 1885 р. склав українською мовою релігійно-національний катехизм, що в ньому у формі запитань і відповідей навчав дівчинку, якої вона віри («Християнської православної»), у якому царстві, губернії, повіті та місті живе («У Російській імперії», Чернігівській губернії, Борзнянському повіті та в самій Борзні, куди тоді переселилися на якийсь час Куліші), які народи живуть під російським царем («Великоруський народ, малоруський, польський, татарський, фінський. Живе під нашим Царем багато й німців і жидів і всяких інших чужоземців», а всього «підданих» – сто мільйонів). Прагнучи прищепити національну самосвідомість дівчинці, роз'яснював, з якого народу вона походить («З народу малоруського, або українського»). Особливу увагу приділив розрізненню українського та російського народів, аби виховати в дівчинки українську національну самоповагу й гордість:

«П<итанне>: Чи великоруський, чи малоруський народ старший? В<ідказ>: Наш малоруський народ старший од великоруського: бо Руська земля пійшла з нашого Києва і Християнська віра настала перш у нас. П<итанне>: Коли наш народ старший од великоруського, то чом наші руські закони пишуться по-великоруськи? В<ідказ>: <...> Оце ж ми живемо під одним Царем із московським народом уже більш двохсот літ, і як пишуться закони про великоруських царських підданих – все однією великоруською. Наша ж малорущина, чи українщина, за польського панування більш одрізнялась, ніж було колись іспершу, од великорущини, а великоруси, живучи різно 'д нас літ чотириста серед фін, мордві і всяких чужого племені народів, також розійшлись і словесним смаком і звичаєм з нами, старокиївською Руссю. От і пісні в них і в нас постали інші, і споминки про давні століття в них свої, а в нас також свої. Та ми вдержали в собі предковичного слов'янства більш, ніж вони. Тим і вважаємо свій

⁴⁷ Батуринский В. <Маслов-Стокоз В.> Україна. Науковий та літературно-публіцистичний промісячний журнал. Рік перший. Январь, февраль, март, апрель, 1907 // Былое. – 1907. – № 7/19. – Июль. – С. 311.

⁴⁸ Киевская старина. – 1899. – Кн. 4. – С. 26.

⁴⁹ Детальніше про неї див.: *Нахлік Є.* Подружнє життя і позашлюбні романи Пантелеймона Куліша. – С. 269–271.

малорусько-український народ коренем і основою всього многомиліонного народу руського. Тим, знаючи мову великоруську, пишучи нею і розмовляючи де треба, маємо й свої хороші писання, котрі почитуємо залюбки над найкращі великоруські. Держимось і звичаю свого українського твердо, яко гарного і поважного у всій Слов'янщині, се есть між поляками, чехами, сербами, болгарами і чорногорцями»⁵⁰.

Дійшовши дівочого віку, Федорка підпала під вплив сусідів, які намовляли її домагатись від Кулішів права на успадкування половини їхнього маєтку; не добившись цього, вона покинула їх⁵¹. І все-таки Кулішева наука не пропала марно: над могилою письменника 2 лютого 1907 р. Федорка склала українською мовою голосіння, де, зокрема, згадувала:

«Як здамаю, як я коло Вас росла, кохалася, походжала з Вами по садочку <...>. Як Ви, було, пишете на одному столі, а бариня на другому столі пишуть, а я коло Вас сиджу да шию, або читаю, або картинки розглядаю. <...> Ви, було, якщо скажете, так довго те слово в голові носила. Ой, Ви ж, було, як заговорите, то так, як у дзвін задзвоните. <...> Ой умер, умер Український Батько, а мій найрідніший...»⁵²

На хуторі з Кулішем трапилася побутова пригода, внаслідок якої він ледь не загинув. Відгуком на неї став його вірш «Прісвят усіх моїх творів землякам-козакоманам», написаний, як зазначив автор у підзаголовку-примітці в автографі «Дзвона» 1892 р.,

«вересня 25 року Божого 1890, зараз після того, як бив мене бугай, мій годованець, що я припускав його в стайні до сіна: бо парубок, Антон Дурень, прив'язав бугая з його супряжником до воза з гноєм, а сам пійшов на село шукати кнурця, що приблуdivсь до чужих свиней»⁵³.

В ранішому автографі «Дзвона» (другої половини 1891 р.) підзаголовок мав лише коротке промовисте уточнення: «Прісвят усіх моїх творів землякам-козакоманам після одного смертоносного казусу»⁵⁴. А в самому вірші письменник нарікав на «козакоманів», які не дали йому змоги розгорнути видавничу діяльність у великому місті (Петербурзі, Києві чи Львові) і змусили доживати віку серед безкультурних, нахабних хуторян:

Ви ледве на 'дного небреху спромоглися,
Та гнати і того кагалом завзялися.

Загнали ви його між дикі бугаї
Та між лихих людей, ще й над буй-тура дикших.
Мов чужоядників-шершнів густі рої,
Вони кругом гудуть, культуру погубивши,
І по чужих полях кругом б'ють баглаї,
Над кримські чамбули⁵⁵ й над гайдамацтво гірші.

[I; 446]

⁵⁰ <Куліш П. Катехизм для Федорки> (ІР НБУВ. – Ф. І. – № 28488).

⁵¹ Див. Кулішевого листа до А. Юркевича від 8 січня 1891 р.: Научно-литературный сборник. – Львов, 1904. – Т. 3. – Кн. 2. – С. 39.

⁵² *Материалы к биографии П. Кулиша, написанные И. Шрагом* [Публікація Л. І. Зеленської] // Література та культура Полісся. – Вип. 15. – С. 193–194.

⁵³ ІЛ. – Ф. 18. – № 154. – Арк. 51.

⁵⁴ ІЛ. – Ф. 70. – № 82.

⁵⁵ *Чамбул* – загін татарської кінноти, що роз'їжджав по степах і чинив раптові напади на мирне населення. – Є. Н.

Попри тяготу хутірних буднів, Куліш зберігав свій природний оптимізм, ідеалістичну віру в імператив добра та правди на світі й несхитну впевненість у доцільності своєї літературної та наукової праці. 9 листопада 1890 р. писав до О. Кониського про себе й дружину:

«Життє ж наше не таке бідолашне, як здається городянину. Доказом того служать наші твори, що за них не то копійки або дяки нема, та ще вони людей біснують, а ми собі пишемо та й пишемо! Нам аби заспокоїти духа правди: бо він один і держить нас на світі»⁵⁶.

За іншими, пізнішими, спогадами й переказами, хуторяни загалом добре ставилися до Куліша, мавши його за висококультурну й щедрю людину. Про це в червні 1990 р. розповідав групі літературознавців, серед яких пощастило бути й авторові цих рядків, 80-літній Федір Денисович Клименко, мешканець Мотронівки, що тепер злилася з Оленівкою. Його мати, Горпина Ігнатівна, на прохання Кулішів часто допомагала їм у господарстві та в хатній роботі й передала синові світлий образ письменника. З її розповідей Ф. Д. Клименкові запам'яталось, що Куліш носив вишивану сорочку – чумарку, з хуторянами не тримався запанібрата, а все-таки був уважним до їхніх потреб – давав гроші тим, чиї діти навчалися в гімназії або в інших закладах. Оповідач навів такий епізод. Якось Куліш простягнув сусідові, котрий допоміг йому в господарстві, щось загорнене в хусточку: «Отсе на – цукерку дітям даси». Приходить той додому, розгортає – аж там золотий п'ятак. Наступного дня сусід запитав Куліша: «Чи, бува, Ви не за помилку поклали?» – «А се я тобі дав, щоб ти собі світку купив...»

Те, що сусіди-хуторяни поважали Куліша як доброго господаря на землі й що він залишив по собі світлу пам'ять серед них, бо ставився до людей як рівня їм, підтвердила мені, на основі родинних та селянських переказів, поетеса Ольга Пилипчук, онука Юхима Глотки, якому Олександра Куліш по відході чоловіка продала частину хутірної землі та саду⁵⁷.

З Кулішами заприятелював Іван Троїцький з Оленівки, який не тільки допомагав їм господарювати, ремонтувати не раз плуга (був добрим ковалем, теслею, землеробом), а й під їхнім впливом багато читав, складав вірші, позичав у письменника книжки. При нагоді й потребі Куліш у 1880-му та 1886–1890 рр. писав до нього листи, у яких, зокрема, запрошував у гості, бо сам одвідати його не мав часу (15 серпня 1886 р.)⁵⁸, повідомляв, що чотири дні тому К. С. Шаповаленком передав йому «в вечное владение новейшее издание Шевченка», і заодно прохав поремонтувати щойно купленого плуга й тимчасово позичити свого плужка (25 липня 1886 р.)⁵⁹, знову звертався з проханням зремонтувати то лемеша («1889, березоля якогось»)⁶⁰, то старого плуга (листи без дати)⁶¹, вітав із літературним дебютом у львівському дитячому журналі «Дзвінок» (лист орієнтовно середини серпня 1890 р.)⁶². Збереглися писані експромтом листовні вірші Куліша з 1888 р.,

⁵⁶ ІЛ. – Ф. 18. – № 153.

⁵⁷ По смерті Олександри Михайлівни могили подружжя Кулішів та Василя Білозерського залишилися на землі Юхима Глотки, який за ними доглядав. Ольга Пилипчук (у дівочтві Глотко) народилася й виросла на колишньому хуторі Кулішів (*Пилипчук О. На струнах зболеного серця: Есе // Пилипчук О. Хуторянка: Вибр. твори. – Кременчук, 2004. – С. 171–173*).

⁵⁸ ЧЛМК. – № А-4556.

⁵⁹ Там само. – № А-4555.

⁶⁰ Там само. – № А-4558.

⁶¹ Там само. – № А-4569, 4570.

⁶² Там само. – № А-4567.

що їх він адресував «паничу Троєцькому». В одному з них («Мова господарська до плуга») просив його, «майстра на всячину», відремонтувати плуга:

Ой плуже ти, мій плуже!
 Чого ледачий дуже?
 Іди в село Олени,
 Там є коваль учений;
 Вклонись йому низенько,
 Щоб зладив хорошенько,
 Щоб хліба ми вробили,
 В кулак не затрубили.

В іншому (без назви) – з гумором просив повернути числа «Киевской старины»:

Дві книжки «Старины»
 Давно у Вас гуляють,
 Про мене ж, навісні,
 Не думають, не дбають.
 Гоніте заволок
 Додому у три вирви,
 Щоб не було в дівок
 У запасках ще й прірви⁶³.

Із середини 1887-го до кінця 1909 р. Троїцький вів російською мовою щоденник (з украленнями українських слів та виразів), у якому відбив – на жаль, дуже скупо – і своє принагідне спілкування з Кулішем, відвідини мотронівської оселі (зокрема в неділю 13 березня і 19 червня, у вівторок 26 квітня 1888 р.), ремонт його плуга (12 липня 1888 р.)⁶⁴. Ось декілька прикметних записів:

- «С Шаповаленком был у Куліша, поздравил с днём Ангела и просидел почти целый день <...>» (27 липня 1889 р., четвер);
- «<...> у Куліша посидел порядочно» (2 липня 1889 р., неділя);
- «Был у <...> Куліша до вечера <...>» (3 березня 1891 р., неділя);
- «Сделал топорище Кулішу» (4 березня 1891 р.);
- «Был у Куліша и впервые увидел рисунки Шевченка, собранные в Альбоме Тарновским» (8 червня 1891 р., понеділок);
- «Сегодня Куліш прислал номер “Дзвинка”, де в первый раз напечатано моё произведение» (16 серпня 1890 р.);
- «Был в церкви, затем с поздравлением был у Куліша» (27 липня 1891 р., субота; на Паликопи);
- «Был в церкви, дома застал Шаповален<ка>. Потом посетили Куліша, толковали между прочим о общественных делах» (1 січня 1892 р., середа)⁶⁵.

З останньої декади березня 1889 р. з Кулішевої ініціативи⁶⁶ між ним і Троїцьким почалися перемовини щодо оренди (з правом переходу у власність) і купівлі-продажу більшої частини мотронівської нерухомости, про що останній записав у

⁶³ IP НБУВ. – Ф. 1. – № 28370; автограф першого вірша див. також: ЧЛМК. – № А-4568.

⁶⁴ Там само. – № А-2713. – С. 8, 9, 12, 14.

⁶⁵ Там само. – С. 42, 44, 128, 139, 156, 144, 189. За «препишний офортовий альбом» Шевченка, надісланий до Мотронівки, Куліш дякував В. Тарновському-молодшому в листі від 29 травня 1891 р. (Киевская старина. – 1899. – Кн. 1. – С. 87).

⁶⁶ Див. його листа до Троїцького від 20 березня 1889 р.: ЧЛМК. – № А-4560.

щоденнику 25 березня 1889 р., в неділю: «Побывал таки и у Куліша, провёл время прекрасно, относительно имения не сошлись»⁶⁷. Куліш пропонував Троїцькому придбати більшу частину мотронівської землі, а собі й дружині мав намір залишити всю садибу й присадибну ділянку, відгороджену окопом (усього десятин 20). Якби Троїцький не бажав будуватися, то Куліш погоджувався віддати йому для користування й будиночок з усіма господарськими спорудами та й навіть двір із великим городом та двір із кошарами. Сам же збирався звести восени будиночок під трьома дубами й привести до ладу в ньому лише одну кімнату для зимування⁶⁸. Однак Троїцький не пристав на такі умови, про що свідчить його щоденниковий запис від 9 липня 1889 р. (в неділю): «Был у Куліша насчёт имения и ничем не кончил»⁶⁹. У листі від 8 вересня 1889 р. Куліш виклав умови передачі йому в користування саду й приміщень – «не арендного, а только приятельского пребывания Вашего в нашем хуторе»⁷⁰, на що обережний селянин, як виглядає, також не погодився.

На смерть письменника Троїцький відгукнувся українськими віршами «Сльоза над домовиною Куліша» та «Споминка про незабутнього сусіда Куліша» (Зоря. – 1897. – 1/13 трав.). У другому з них, властиво, віршованому спогаді, не тільки зобразив трудовий день митця на хуторі (писання упереміж із роботою на господарстві, у полі, в гаю), а й показав його дбайливе ставлення до худоби і птиці, навіть до диких птахів:

Як сорока,
 Що дикая ж птиця,
 І то була приучена
 Літати у світлицю.
 Улетить, було, в віконце,
 Наскрекоче вволю,
 «Вибачай» не скаже,
 Пострибає, не кориться
 Та й знову на волю.
 Усе любив, що є тільки
 На білому світі:
 Боже храни, кому-небудь
 Гніздо розорити;
 Попокліпає очима,
 Як, було, прокаже
 Тихесенько, без галасу;
 А й роду закаже
 Руйнувати вільну пташку,
 Ні в чім неповинну.

«Дружба» із сорокою зав'язалася у Куліша з 1886 р., про що він писав у тодішньому листі (від 22 жовтня) до Н. О. Білозерської: «В эту весну, спасая от мальчишек *лазйв* и *дерйв* неоперевшихся птиц, мы приручили ворону и троих

⁶⁷ Там само. – № А–2713. – С. 35.

⁶⁸ Див. два Кулішеві листи до Троїцького (без дати, орієнтовно початку липня 1889 р.): Там само. – № А–4571, 4572. Про них є згадка Троїцького в щоденниковому записі від 8 липня 1889 р.: «<...> получил 2 письма от Кулиша насчёт имения» (Там само. – № А–2713. – С. 44).

⁶⁹ Там само.

⁷⁰ Там само. – № А–4564.

сорок. Троих птиц украли у нас другие лазі і деріі, но одна из сорок уцелела и до сих пор примиряет птичьєю свободоу с дружбою к человеку»⁷¹.

Своє захоплення Кулішем – справжнім енциклопедистом за обсягом і глибиною знань – Троїцький влучно виразив поетичним висловлюванням:

Як згадаєш, що хранила
Голова та сива,
Боже правий! Була вона
Повнійша архива!

Досить цікаво описав він спілкування з Кулішем:

Чого тільки не питаєш,
Так і виливає
Живим словом, наче бачив,
Як з письма читає!
А що любив балакати,
Про те всякий знає;
Уже, було, й поденщика
Словами витає:
– Ну, як же ти поживаєш?
– Та погано, пане!
– Чим погано? А розкажи ж!
– Та усім погано!
– Ну, а жінка ж тебе слуха?
– Та поки що слуха!
– Так і мала тобі ся річ,
Коли жінка слуха!

Се ж благодать великая,
А ти гнівиш Бога... –
Та отак і пробалака
Півчаса якого.
Отсе, було, як прийду я
В неділю чи в свято,
То вже з ранку до вечора
Не покину хати.
Що ні єсть тільки цікаве,
Про все розпитаю;
На що треба рік покласти,
Я за день узнаю.
Та так любо було слухать
Тую мудру мову,
Що не тільки день, а тиждень
Слухав би те слово⁷².

Як бачимо, обдарований та освічений земляк гідно зміг оцінити культурника Куліша і знайти з ним спільну мову.

У 80-х роках Куліш пробував збирати на хуторі зразки місцевої віршованості: так, серед його паперів зберігаються, зокрема, записи таких текстів, як «Вірша на Паску» (з його поміткою олівцем: «К<онстантин> С<тепанович> Шаповаленко списал это по памяти 1886, сент. 5»), «Вареники», «Журавлі-п'яниці» (останній з підписом: Іван Троєцький). З цього приводу письменник залишив нотатку під назвою «Местная хуторская и сельская литература 1880-х років»: «Силкувавсь я взяти гору над хуторною й сільською байдужістю про рідне слово; от і збирав усячину словесну, як побачите; тільки ж бо в полі трудно бути воїном *одному*»⁷³.

Подані вище відомості про Кулішеве ставлення до птахів варто доповнити ще однією згадкою про те, що він любив котів, у чому, безперечно, було якесь глибоке психологічне підґрунтя. У листі від 12 березня 1884 р. до А. Юркевича він тишився, зокрема, зі своїх котиків: «Mam trzech kotków bardzo ślicznie wychowanych: Sokrat, Otello i Panięka, to ich imiona. Sokrat sypia ze wną, i mruka mnie coś bardzo mądrego»⁷⁴. Згодом у листі Олександри Михайлівни до сестри, Надії Михайлівни, (1884? 1894?) Куліш зробив таку дописку для її внучки Аді:

⁷¹ Наше минуле. – 1919. – № 3. – С. 115.

⁷² Троєцький І. Споминка про незабутнього сусіда Куліша // Зоря. – 1897. – № 9. – С. 172–173.

⁷³ ІР НБУВ. – Ф. І. – № 28552.

⁷⁴ Научно-литературный сборник. – Львов, 1904. – Т. 3. – Кн. 2. – С. 30. «Маю трьох котиків, дуже гарно вихованих: їхні імена – Сократ, Отелло і Панянка. Сократ спить зі мною і муркає мені щось дуже мудре» (польськ.).

«Я вырос среди серых котов и кошек, почему и люблю эту масть.

Но Сократ уничтожил серого Алкивиада, и с того времени завелись коты рябые и чёрные. Наследник серо-белого Сократа, чёрно-белый Сократ погиб смертью смелых. Остался Отелло. Теперь же имеем серо-серых кошениат Загребу и Нюхачку»⁷⁵.

Пізніше в Кулішів був і кіт на ймення Шекспір, про що свідчить згадка у присвяті вірша «Сокровище благих»: «Присвячено Ганні Барвінок, на спомин про бідолаха кота Шекспіра ввечері паздерника 16 руського, 1890»⁷⁶.

8 вересня 1889 р. Куліш попросився назад під російське підданство, на що дано дозвіл 22 лютого 1891 р.⁷⁷ 9 квітня цього-таки року він склав у Борзні присягу на вірнопідданість Росії, а небавом (13 травня) борзнянська поліція одержала від чернігівського губернатора Кулішеві документи та свідоцтво про повернення його до російського підданства⁷⁸. Щойно лиш склавши присягу і ще не отримавши «Свидетельства» (його датовано 30 квітня), Куліш 13 квітня написав до міністра внутрішніх справ листа, у якому виявляв вдячність тим, що як російський громадянин, «осуждённый на молчание» заборонним актом 1876 р., просив

«исходатайствовать у Верховной Власти отмену Высочайшего повеления 1876 года, с разрешением печатать на малорусском языке драмы, поэмы и лирические стихотворения, как оригинальные, так и переводные, с употреблением такого правописания, какое будет признано издателями соответствующим филологической науке».

Хоча й одержав на це клопотання формальні відписки⁷⁹, проте сам факт його подання свідчить про мужність і несхитність Куліша в обстоюванні права українського народу на рідномовну літературу (цікаво, що про художню прозу він не згадав – либонь, тому, що на ту пору вже перестав її писати українською мовою і свідомість тримала в полі уваги лише речі, актуальні для нього як автора).

Оформити російське громадянство письменника спонукував намір вибратися при нагоді до Києва, Москви, Петербурга або й до Львова та Німеччини, для роботи в бібліотеках та видавання нових книжок, – бо щоб вільно пересуватися по просторах імперії та за кордоном, треба було належним чином легалізуватися⁸⁰. У своєму поясненні від 29 квітня 1890 р., яке борзнянський справник надіслав до Чернігівської губернської управи, Куліш писав, що й у майбутньому залишатиметься у Мотронівці, але для видавання власних історичних праць тимчасово виїжджатиме до тих міст імперії, де є найбільші книгосховища⁸¹ (він готував для дальшої роботи в бібліотеках рукописи доопрацьовуваної багатотомової монографії «История воссоединения Руси»). Тим часом у силу відомих обставин Куліш

⁷⁵ ІР НБУВ. – Ф. І. – № 28646. – Арк. 19–19 зв. (витяг-список).

⁷⁶ ІЛ. – Ф. 18. – № 161 (автограф вірша).

⁷⁷ Чубський П. П. <Могиланський М.> Вихід П. О. Куліша з російського підданства та поворот до російського підданства... – С. 153, 157–166.

⁷⁸ Шевелів Б. Звільнення П. О. Куліша з підданства Росії. – С. 133 (там само див. стандартний текст присяги – «клятвенного обещания на подданство»).

⁷⁹ Червоний шлях. – 1925. – № 8. – С. 182–183, 194.

⁸⁰ Куліш до В. Шенрока 23 листопада 1889 р.: «Готовясь поехать в Петербург, я предварительно послал министру внутренних дел просьбу об исходатайствовании мне прав русского подданства <...>» (ІР НБУВ. – Ф. І. – № 29344).

⁸¹ Шевелів Б. Звільнення П. О. Куліша з підданства Росії. – С. 133.

опинився особою без громадянства – достеменний «громадянин світу» що в літературних мандрах по різних культурах, що в особистому позадержавному статусі! Повернення під російське підданство зміцнило його надію на чергову подорож із дружиною «в чужі краї», про що він із приємністю писав до О. Огоновського 26 квітня 1891 р.:

«Між иншим перебівками вдержувало нас у домівці ще й те, що, випрохавши собі увольнение з російського підданства і не ввійшовши в підданство чужоземне, я тільки в Ганниній Пустині пробував собі безпечно, яко чоловік, знаний кожному навкруги. Тепер же вернено мені російське підданство, і я за границею не буду здаватись чужому урядові непевним заволокою»⁸².

Трохи пізніше Куліш звів Павликові намір «зазирнути» за кордон «по історичні писані джерела» (зокрема до львівської «книготеки» Оссолінського) для «поповнювання в архівах» наготованої для цього нової редакції «Истории воссоединения Руси» (лист від 20 лютого 1893 р.)⁸³. Тим часом домовився із жінчиною сестрою, Надією Михайлівною, що та на час їхньої відсутності переїде (очевидно, з котроюсь із дочок) із Зарога до Мотронівки й доглядатиме за мастком, худобою та полем:

«У нас трое лошадей, plus Кирпая, долженствующая заменить ленивого на бегу Цібу, две пары волов, два плуга, три коровы и четверо телят, да бычок Момзен, которому товарищем может быть, ради обучения, рослый бычок Аякс. Земли у нас под двором, садом, рошею и полем немного больше 40 десятин. Остальная запродана и задатки получены. Этими десятинами нетрудно орудовать» (лист до неї від 23 січня 1893 р.)⁸⁴.

Та хутірні клопоти, брак коштів і надійних приятелів-однодумців у далеких містах, зрештою, поважний вік змушували повсякчас відкладати задумані подорожі. «Я с трудом существую и среди своих роц, которые довожу до возможного совершенства, а что со мной будет в дороге? Да и ехать куда бы то ни было не хочется страшно!» – признався він в одному з тодішніх листів до своячки, Надії Забіли⁸⁵.

Усе-таки мрія побувати ще раз у російських столицях, у Варшаві та за кордоном не полишала Куліша, тільки в останніх роках вона вже впливала передусім з його потреб удосконалити свій новий біблійний переклад, як дізнаємося з письменникового листа від 4 вересня 1895 р. до місцевого священика Захарія Кисилевича:

«Окончив перевод по доступным для меня пособиям, надобно мне будет съездить в Москву или в Варшаву. И там, и в другом городе видел я в музеях перевод Скорины. Надобно прочитать его, да ознакомиться и с такими библистами, как покойный Павский»⁸⁶.

⁸² Життя й революція. – 1927. – № 12. – С. 306.

⁸³ Записки НТШ. – 1928. – Т. 148. – С. 224. Пор. в листі до В. Шенрока від 10 лютого 1893 р.: «Я непременно поеду в Варшаву, Петербург и Москву. Не сделал этого, я не доделаю своего дела по истории русского воссоединения» (ІР НБУВ. – Ф. 324. – Гол. 65).

⁸⁴ Там само. – Ф. I. – № 28872.

⁸⁵ Цит. за: Шенрок В. П. А. Кулиш // Киевская старина. – 1901. – Кн. 10. – С. 33.

⁸⁶ ІР НБУВ. – Ф. I. – № 29157 (список). Георгій (Франциск) Скорина видав у Празі 19 окремих книг Біблії у власному перекладі білоруською мовою (1517–1519). Герасим Петрович Павський (1787–1863) – російський філолог, гебраїст і русист, протоєрей, професор богослов'я, викладав у Петербурзькій духовній академії та Петербурзькому університеті.

Навіть за півтора місяця до смерті, в листі-чернетці від 19 грудня 1896 р. до Наталії Кобринської Куліш зазначив: «Ми ж надимося весною чи напровесні поїхати за політично прірву, дак і заїдемо в Болехів, щоб і з Вами побачитись <...>»⁸⁷.

Діставши російське громадянство, Куліш намислив було всиновити Олімпія Азанчевського. Збереглася чернетка письменникового звернення з цього приводу до Чернігівського губернського дворянського депутатського зібрання, де він просить видати йому посвідку про дворянство; подання цього «Прошення» від 1 березня 1892 р. мотивовано «намерением усыновить Олимпия Азанчевского, как Вас. М. Белозерский усыновил его брата», до заяви додано свідоцтво Чернігівської губернської управи про повернення прохача у підданство Росії⁸⁸. Куліш хотів наслідувати приклад Василя Білозерського, який всиновив Василя Азанчевського. Брати Василь та Олімпій разом із сестрами – старшою Манею та молодшою Анею Азанчевськими – не раз відпочивали на хуторі в Кулішів⁸⁹. (Усі четверо були дітьми другої дружини Василя Білозерського – Єлизавети Азанчевської та, ймовірно, його самого. Як можна здогадуватися, не мігши, за тодішніми законами, розлучитися офіційно з першою дружиною, Василь Білозерський перебував з Є. Азанчевською у неформальному шлюбі, через що й не мав права записати дітей на своє прізвище⁹⁰.) З Василем Азанчевським Куліш листувався у 1890–1896 рр., переказував йому гроші, натомість В. Азанчевський, літератор-початківець, допомагав письменникові публікувати нові твори в Петербурзі, наприкінці 1895 р. надіслав замовлену Біблію з книгарні Вольфамолодшого⁹¹. Листувався Куліш з приводу своїх видавничих справ і з Олімпієм Азанчевським⁹².

Найтісніші ж родинні зв'язки Куліші підтримували з сім'єю Надії Забіли, сестри Олександри Михайлівни. Про Надію Михайлівну Куліш зазначив у листі до В. Шенрока 31 жовтня 1888 р.: «Мы состоим с нею в самой искренней дружбе и составляем, в некотором роде, одно семейство»⁹³. Її дочки (від М. Симонова) Адя (Надія), Маня, Леся та Галя часто бували в Мотронівці, почасти й виростили тут. Найстаршу з них, Надію, яка народилася в Зарозі у вересні 1857 р., навіть було записано підкидьком Кулішів, що мали тоді маєток у сусідній Баївщині⁹⁴, –

⁸⁷ ЧЛМК. – № А-4514. – Арк. 520.

⁸⁸ ЛЛ. – Ф. 18. – № 111. У підзаголовку чернетки «Прошення» Куліш помилково переставив імена: «усыновить Василя Азанчевского, как Ол. М. Белозерский усыновил его брата».

⁸⁹ *Зеленська Л.* Ганна Барвінок. – С. 27, 28; *Зеленська Л. І.* Матеріали про життя і творчість П. Куліша (за фондами чернігівських музеїв) // Література та культура Полісся. – Вип. 15. – С. 140.

⁹⁰ Олімпій Азанчевський, як свідчить його лист до Куліша від 16 лютого 1892 р. (ЧІМ. – № Ал 74–2/714), був по-батькові Григорович, але називав Вас. Білозерського батьком. Натомість Василя Азанчевського, як видно з Кулішевого листа до М. Павлика від 4 січня 1893 р., іменували по-батькові Васильович (Записки НТШ. – 1928. – Т. 148. – С. 194).

⁹¹ Див. опис листів В. Азанчевського до Куліша: *Зеленська Л.* Каталог рукописів П. О. Куліша та листів до нього у зібранні Чернігівського музею-заповідника М. М. Коцюбинського. – С. 366–371.

⁹² Див. опис двох листів О. Азанчевського до Куліша (1888, 1892 рр.) та інформацію про чотири листи до подружжя Кулішів (1891–1893 рр.): *Населевець Н., Ситий І.* Каталог рукописів П. О. Куліша та листів до нього у зібранні Чернігівського обласного історичного музею ім. В. В. Тарновського // *Пантелеймон Куліш: Матеріали і дослідження.* – С. 343–344.

⁹³ ІР НБУВ. – Ф. 324. – Гол. 38.

⁹⁴ Про чотирьох сестер, незаконнонароджених дочок Надії Забіли та Матвія Симонова, одна з них, Марія, 7 червня 1913 р. писала до І. Шрага: «Нас – дочерей – четыре: старшая – при рождении была записана подкидышем Кулишей – Надежда Матвеевна – теперь – по-мужу Кибальнич; вторая – я – записана на имя моей мамки – Мария Николаевна Николаева, по первому мужу моему – Малёванная, а по второму – Непорожня. Две же меньшие были записаны по фамилии законного

мабуть, у такий спосіб Надія Михайлівна хотіла уникнути ускладнень, неминучих у разі народження позашлюбної дитини. Вже дорослою, розлучившись із чоловіком, Надія Матвіївна у 1884–1885 рр. допомагала Кулішам господарювати на мотронівському хуторі (до пожежі)⁹⁵, з чого Олександра Михайлівна дуже тішилася⁹⁶.

Підтримуючи літературні проби Надії Матвіївни, Куліш редагував її роман. Олександра Михайлівна до небоги 5 вересня (орієнтовно 80-х років): «Несмотря на то, что Дядя в шляпе [так лагідно діти й онуки Надії Михайлівни називали свого дядька-письменника. – *Є. Н.*] ежедневно сам выоривает три упруга, ещё, бедненький, садится и редактирует твою рукопись, которую мы совместно прочли». На старості Куліш уже зазвичай не брався редагувати чужі тексти – волів розвивати власну творчість, спішив сказати своє слово: «Чоловік очень много в свою жизнь исправлял рукописей до утомления, и теперь они валяются к нему, но он уже отказывается – нет сил ни нравственных, ни физических, а многие, как Марко Вовчок, остались и непризнательным», – нарікала дружина в тому самому листі. А все-таки для небоги зроби вийняток: «Чоловік по страничке щодня, а все заглядає у твою рукопись <...>»⁹⁷. Імовірно, йшлося про редагування роману, що його пізніше Надія Матвіївна (відома в українській літературі під чоловіковим прізвиськом Кибальчич, а також псевдонімами, зокрема Наталка Полтавка) переробила в мелодраму «Катря Чайківна», яка перемогла на конкурсі Руського народного театру у Львові 1893 р., – бо ж у листі до Олександри Михайлівни від 13 вересня 1902 р. з хутора Заріг вдячна авторка зазначила, що «сегодня перебирала свої рукописі і побачила ту – “Катер<ина> Чайківна” (роман), що дядя червоними чернилами виправляв»⁹⁸.

Другої половини 80-х – на початку 90-х років у Кулішів часто гостювала дівчинкою вже й дочка Надії Матвіївни – Адя (майбутня українська письменниця Надія Костянтинівна Кибальчич). У віці восьми з половиною років надіслала вона Кулішеві переписану й обмальовану свою ранню пробу пера, на яку письменник, виявивши турботливу увагу до обдарованої дівчинки, відгукнувся 27 грудня 1886 р. довгим наставницьким листом, позначеним впливом дарвінізму:

мужа Забелло [Олександра, в заміжжі Слинько, й Ганна, чи Галя, в заміжжі Половина. – *Є. Н.*] <...> мы все четыре – наследницы и после нашей матери Н. М. Забелло, урождённой – Белозерской, и после нашего отца – М. Т. Симонова. <...> Что мы – их дети – имеется множество свидетелей, которые могут подтвердить, что мы в качестве таковых росли и под фамилией отца М. Т. Симонова были известны, пока не вышли из родительского дома, т. е. пока не стало необходимости заявить *юридическое имя*. Цього листа М. Непорожня показала одній із сестер, О. Слинько, і та дописала свого листа (українською мовою) на арк. 4 зв., жодною мірою не поставивши під сумнів свідчень сестри [ЧІМ. – № Ал 59–200 (10)/603].

⁹⁵ *Стеллецький Г.* † Н. М. Кибальчич (Наталка Полтавка) // Наше минуле. – 1919. – № 1/2. – С. 146–147.

⁹⁶ До Надії Мих. Забіли 4 вересня (орієнтовно 80-х років): «Очень благодарим Надюшу, что поддержала нас» (ЧІМК. – № А–5735). До своєї ж раніше улюбленої похресниці Олени (у дівочтві Вовківни) Куліш на старості ставився неприхильно, як і його дружина. У листі до Вас. Білозерського (на поштовому штемпелі: «Борзна 5 авг. 1890»), надісланому до Глухова, вони застерігали, щоб він, у разі заїзду до Воронежа, не приділяв похресниці уваги, бо вона того не заслуговує; за допискою Олександри Михайлівни, ця «невірна, лукава душа» все на неї та Надію Михайлівну чоловікові наговорює (Національний художній музей України. – Документально-архівний фонд. – Ф. 25. – Оп. 2. – № 2г). Згодом, Олена претендувала на грошову допомогу та якусь долю спадщини від свого бездітного хрещеного батька, який, проте, волів субсидувати жінчиних небожів та небог.

⁹⁷ ЧІМК. – № А–5767.

⁹⁸ Там само. – № А–3723.

«Получил я твою повесть “Вечер в Деревне” с великим удовольствием, а читал ещё с большим. Я вижу, что для тебя всё тебя окружающее служит предметом подражания и изображения. Приложения к повести, под названием “Смесь”, также очень мне понравились. В особенности заинтересовали меня червяки, которых ты умеешь содержать соответственно их вкусу и образу жизни. Советую тебе изучать каждое животное и растение *непосредственно*. Это приведёт тебя к результатам важным. Зная жизнь низших и малосложных творений природы, или – что всё равно – Божиих, ты будешь понимать яснее и творения высшие, многосложные, так что и самое высокое, самое многосложное творение, названное *человек*, откроется тебе в своих особенностях. Посмотри на своих червячков: у нас, людей, есть такое, что имеют они; но у них нет многого такого, что мы имеем. Так и все более сложные творения природы, чем сложнее, тем и совершеннее в постепенности развития, а человек – верх развития и совершенства жизни. Но и он сперва уподобляется низшим тварям. С летами теряет он это подобие во многом, а наконец может усовершенствовать себя так, что между развитым и неразвитым человеком оказывается великое несходство. Вот на что советую тебе *обращать постоянно внимание*»⁹⁹.

Пізніше в листі від 2 березня 1901 р. до Олександри Михайлівни Надія Костянтинівна з приємністю зазначила, що «Дядя» потім довго згадував її ще дитячу повість «Вечер в Деревне»¹⁰⁰.

Отримавши від онуки якийсь її учнівський переклад англійською мовою, Куліш у листі від 22 лютого 1893 р. виправдовувався, що за побутовими клопотами не одразу відписує, і щиро тішився з її успіхів, даючи водночас житейські поради, як поводитися з людьми:

«Ты не должна удивляться, милая Адя, что я тотчас не прочитал твоего перевода. наших трудов внелитературных, но тем не менее важных, как, например, согревание комнат, приготовление кофе, убирание постелей и часто пиление и колотье дров для подпалу, а равно и сушение оных, – этих наших трудов никто не берёт на себя. Лень же, лукавство и подлость наших слуг превосходят всякое описание, так что не будь Мама Саша кухарка, ключница, экономка и пр. и пр., – мы бы давно погибли и физически, и нравственно. <...> Итак, я только через день по получении твоего перевода прочитал его; зато был обрадован вполне твоими успехами. <...> Я дал читать дяде Ол<импию> [Олімпію Михайловичу Білозерському, доброму знавцеві англійської мови. – *Є. Н.*] твой перевод в застольном собрании, и оно было – увы! – частью раздосадовано, и именно те, которым следовало бы радоваться больше других, а когда я похвалился тремястами гильденов премии твоей мамы [Н. М. Кибальнич за “Катрю Чайківну”. – *Є. Н.*], то некоторые физиономии как бы понюхали чемерицы. Знай разницу в людях и в их доброжелательстве; и будь с людьми таинственна»¹⁰¹.

Пізній Куліш, як і зрілий, також навчає і повчає молодь, виходячи вже зі свого нового життєвого досвіду. З юнкою він провадить довірливий і шанобливий листовний діалог, позбавлений менторського тону.

Тим часом десь у середині 1893 р. у писаннях чи й самих публікаціях, а може, й літературно-видавничих зв'язках Надії Матвіївни (Наталки Полтавки) щось Кулішеві та, мабуть, і його дружині не сподобалося, і він у листі до Драгоманова навіть просив застерегти знайомих редакторів, щоб не друкували її творів, на що Драгоманов, демократ за переконаннями, делікатно відписав з

⁹⁹ IP НБУВ. – Ф. I. – № 29150.

¹⁰⁰ ЧЛМК. – № А-3737.

¹⁰¹ IP НБУВ. – Ф. I. – № 29152.

Парижа 5 вересня 1893 р., що про Наталку Полтавку ще не говорив ні з ким, бо «люд тутешній розбрівся» на відпочинок: «Значить, до неї ніхто звідси не обернеться, то се її діло. Я їй наперед перешкоджати не маю права. Коли ж вона напише тут що нерезонне, то я замічу се приятелям-редакторам»¹⁰².

Згодом Надія Костянтинівна, попри давню сердечну родинну близькість, відмовилася писати біографію Куліша й навіть спогади про нього, про що її просила Олександра Михайлівна. У листі з Києва від 2 березня 1901 р. онука виправдовувалася тим, що писати Кулішеву біографію – «се дуже трудна річ», та й від себе вона «могла б мало написати, бо все можна розказати його листами». Спогади ж її обмежуються лише дитячими роками, тож, «як завсігди буває у дитячих згадках, доводиться занадто багато говорити за себе, а се виходить так, мов автор хоче свою особу людям показати». До того ж онука не без образи дивувалася, чому «Дядя» перестав був до неї писати¹⁰³. Найімовірніше, Куліш не відписував тому, що повністю зосередився на перекладі Біблії й обмежив своє листування лише нагальними справами, переважно суто творчими й видавничими, або й тому, що був чимось незадоволений у літературній діяльності її матері, Надії Матвіївни.

Листувалися Куліші також з іншими небогами, дочками Надії Михайлівни, – Манею, Лесею та Галею¹⁰⁴. 21 грудня 1896 р. Куліш сповіщав Тарновського-молодшого, що личман, який він надіслав, «носитиме достойно і праведно небога Ганни Барвінок, Ганна Половиниха, прехороша співачка й людина», яка живе в Зарозі¹⁰⁵.

Варто згадати й те, що першим чоловіком небоги Марії був український поет Володимир Мальований. За революційну агітацію його двічі засилали до Сибіру (1879 року, коли він утік за кордон, де в Женеві зблизився з Драгомановим, і вдруге після нелегального повернення – 1883 р. – в Україну). На засланні він і помер (1893). Марія Мальована мусила мандрувати за ним на заслання, потім сама сиділа в тюрмі як політична арештантка¹⁰⁶. Перипетії Маріїної долі, певне ж, були відомі Кулішеві й посилювали його осудливе ставлення до революційної діяльності, що викликала репресії з боку влади та призводила до понівечених доль.

Сприйняття, а точніше, неприйняття серед української громадськості «Хуторної поезії», «Крашанки...», а надто ж перекладу трьох Шекспірових п'єс глибоко розчарувало Куліша. Побачивши байдужість до виданих чи не власним коштом «Шекспірових творів», яких до того ж царська цензура не пропускала до підросійської України, він утратив інтерес до цієї книжки і спересердя навіть пропонував Алоїзіві Юркевичу, в якого залишив примірники, спалити їх разом із залишками інших книжок або ж використати на макулатуру:

¹⁰² Там само. – Ф. 172. – № 41. – Арк. 26 нумерації олівцем (список).

¹⁰³ ЧЛМК. – № А-3737.

¹⁰⁴ Див. описи листів до подружжя Кулішів од заміжніх сестер – Надії Кибальчич (вона підписувалася: Адя), Марії Мальованої (підписувалася: Маня), Ганни Половини (підписувалася: Галя) та від Олександри Слинько (підписувалася: Леся): *Зеленська Л.* Каталог рукописів П. О. Куліша та листів до нього у зібранні Чернігівського музею-заповідника М. М. Коцюбинського. – С. 374–376.

¹⁰⁵ Киевская старина. – 1899. – Кн. 1. – С. 98.

¹⁰⁶ *Стеллецький Г.* † Н. М. Кибальчич (Наталка Полтавка). – С. 147; *Пограбенник Ф. П.* Мальований Володимир Григорович // *Українська Літературна Енциклопедія: У 5 т. – К., 1995. – Т. 3. – С. 280.*

- «Szekspira etc. niech Pan mój kochany uważa za wielką a szczerą ofiarę z mej strony moim ziomkom na Ukrainie i Rusinom w Galicji. Ni ci, ni owi nie przyjęli mojej ofiary: niech że ta masa książek ginie sobie na wieczną hańbę tym głupym a podłym ludziom. <...> nawet i te książki, które łaskawe Państwo chowa u siebie, niech Pan spali albo sprzeda żydom na bibułę, żeby nie zajmowały miejsca. Dla nas proszę oszczędzić 10 egzemplarzy» (лист від 24 листопада 1884 р.);
- «Pani moja ucierpiała wiele na zdrowiu, mieszkając w ciasnym, niskim a wilgotnym pokoiku. A dla czego musieliśmy tak zżymać się? Oto dla tych książek, które teraz proczę kochanego Pana *spalić i niech Pan nie waha się uczynić tego rzeczywiście*» (лист початку – не пізніше 7 – січня 1885 р.).

Одначе, як видно з Кулішевого листа орієнтовно зими – весни 1885 р., Юркевич не спалив примірників першого тому Шекспіра, залишених у нього на зберігання: «Bardzo żałuję, że mój kochany Pan musi trzymać w małym swym domku tyle egzemplarzy Szekspira».

Попри те гірке розчарування, Куліш, повернувшись на хутір, перші два з половиною роки в основному далі перекладав Шекспірові п'єси і навіть робив спроби видати другий том у Києві. Як пояснював він у тому самому листі до Юркевича, київський цензор надіслав другий том до Головної управи у справах друку, висловивши власну думку, що можна б дозволити публікувати, позаяк дозволено надрукувати «Гамлета» у перекладі М. Старицького. Проте звідти відписано, що «Гамлета» дозволено через непорозуміння, бо насправді актом 1876 р. чітко заборонено друкувати українські переклади з іншомовних письменників. «Ale mam nadzieje z czasem wyprosić odmianę dawnego ukazu», – оптимістично зауважив Куліш¹⁰⁷.

Перекладавши далі Шекспіра, він паралельно писав «Драмовану трилогію». Узаявся навіть за переклад «Одіссеї», але, як признався у начерку листа до Марусі Вовк-Карачевської від 23 вересня 1891 р. в «Чорній рукописі»,

«залишив сю працю після пожежи, не маючи під рукою коментарованого широко Гомера. Так само залишив і Шекспіра на 14-й драмі після «Гамлета», що його саме скінчив під пожежу»¹⁰⁸.

Переживши пожежу, повернувся до автобіографічної художньої прози російською мовою, історичного дослідження часів козаччини, відновлення згорілих рукописів, писав віршотвори, що склали збірку «Дзвін». Грошова скрута змушувала Куліша шукати можливостей заробітку в російській пресі. «Тепер працюю над такими речами, щоб можна їх попечатати в Росії. Може, зароблю трохи й грошей», – признався він у листі до А. Юркевича 7 березня 1888 р.¹⁰⁹

¹⁰⁷ Научно-литературный сборник. – Львов, 1904. – Т. 3. – Кн. 2. – С. 31, 33–35. «Шекспіра etc., мій любий, вважайте за велику й ширу пожертву з мого боку моїм землякам на Україні та русинам у Галичині. Ні ті, ні ті не прийняли моєї пожертви – хай же та маса книжок гине собі на вічну ганьбу цим дурним і підлим людям. <...> навіть і ті книжки, що їх Ви ласкаво зберігаєте в себе, спаліть або продайте євреям на папір, щоб не займали місця. Для нас прошу зберегти 10 примірників»; «Здоров'я моєї пані сильно постраждало від мешкання в тісному, низькому й вологому покоїку. А чому ми мусили так тулитися? Таж заради тих книжок, що їх тепер прошу Вас, любого, *спалити, і не вагайтесь цього вчинити насправді*»; «Я дуже шкодую, що Ви, мій любий, мусите тримати у своєму малому будиночку стільки примірників Шекспіра»; «Але маю надію з часом випросити відміну давнього акту» (польськ.).

¹⁰⁸ Червоний шлях. – 1925. – № 8. – С. 189.

¹⁰⁹ Научно-литературный сборник. – Львов, 1904. – Т. 3. – Кн. 2. – С. 37.

Йшлося про повісті «Искра любви» та «Омут», історичну монографію «Отпадение Малороссии от Польши». Завдяки одержаному від редакції журналу «Русское обозрение» авансові за повість «Омут» (300 крб.), зміг оплатити друк «Дзвона»¹¹⁰. У 1890–1897 рр. він складав великі поеми, брався за російську прозу, до кінця життя працював над збіркою поетичних перекладів з Гете, Шиллера, Гайне і Байрона «Позичена кобза. Переспіви чужомовних співів», із яких встиг підготувати до друку «виступець первий» із шанобливою присвятою П. Плетньову (цей перший випуск вийшов, завдяки старанням М. Павлика¹¹¹, у Женеві 1897 р., вже по смерті Куліша) [див.: I; 728–733].

На хуторі Куліш почував себе в опозиції до самодержавної влади. Схематично протиставляючи російських письменників, переважно наділених царською ласкою (за вийнятком, звісно, революційно настроєних), письменникам українським, не тільки без вийнятку позбавленим державної підтримки, а й зазвичай переслідваним, Куліш у листі від 7 липня 1892 р. до Марусі Вовк-Карачевської зазначив, мавши на увазі передусім самого себе:

«Там писателі, під царською протекцією, раюють, тут, під гонительством царських сатрапів, бідують, а проте верстають та й верстають свою власну дорогу, мов босоногі апостоли простолюдної, хатньої, хуторної антистоличньої правди»¹¹².

Повернувшись до Мотронівки, Куліш відчував значні труднощі з публікуванням власних творів: до обмежень, накладених Емським актом, та звичних цензурних перешкод додалися відірваність письменника від періодики та загалом видавничого процесу в Галичині й небажання наддніпрянських редакторів та видавців друкувати твори одіозного автора, що вдався до чергових несподіваних зигзагів у 1882–1883 рр. З нагоди опублікування кількох нових його віршів у січневих числах катеринославської газети (усього вміщено одинадцять у січні – лютому 1885 р.) Куліш у листі до М. Стороженка 30 січня того-таки року, скаржачись, що його не друкують («Где издатели и где читатели?»), з гиркотою зазначив:

«Насилу “Днепр” отважился печатать моё співанне, в эпоху процветания у нас великих людей науки и великих не только русских, но и специально украинских патриотов. Поэтому я и обращаю Ваше внимание на сию газету как на курьёз»¹¹³.

І все-таки поширені уявлення про те, що Куліш доживав на хуторі «самітником», «анахоретом», є перебільшеними: їх зумовлено почасти поетичною позою самого письменника (вірш «Анахорет»), почасти недостатньою обізнаністю дослідників з його досить інтенсивними літературними й науковими контактами з багатьма українськими та російськими діячами (з Чернігова й Чернігівщини, Києва, Харкова, Катеринослава, Львова, Коломиї, Болéхова, Петербурга, Москви, нині російського Воронежа, Софії...). У 1883–1897 рр. мотронівський «апостол хуторної антистоличньої правди» жив аж ніяк не відчужено від літературного й наукового світу: підтримував звичне для нього регулярне листування, друкував нові твори в Петербурзі й Москві, у харківській газеті «Южный край» (у 1884–1885 рр.),

¹¹⁰ Ще 700 крб. авансу дістав од «Русского обозрения» за працю «Украинские казаки и паны в двадцатилетие перед бунтом Богдана Хмельницкого» (див. листа до М. Павлика від 10 жовтня 1893 р.: Записки НТШ. – 1928. – Т. 148. – С. 230).

¹¹¹ Див. Кулішеві листи до М. Павлика з приводу видавання «Позиченої кобзи» – від 4-го, 19-го, 26 грудня 1896 р., 8 січня 1897 р. (Там само. – С. 239, 219, 220).

¹¹² Червоний шлях. – 1925. – № 8. – С. 192.

¹¹³ Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – К., 1923. – Кн. 2/3. – С. 208.

«Буковинському альманасі» (Чернівці, 1885), московському журналі «Новь» (1885), стрийському альманасі «Ватра» (1887)... З 1890 р. його твори щорічно з'являлися у галицькій пресі¹¹⁴ – властиво, це було часткове повернення письменника до літературного процесу в Галичині.

По змозі Куліш стежив за свіжою пресою, передплачуючи навіть чужомовні, іноземні часописи. 29 грудня 1892 р. хвалився В. Шенрокові:

«Наши денежные обстоятельства таковы, что, после продолжительного алканья умственной пищи я выписываю теперь газеты и журналы на четырёх языках. Не достаёт только итальянской да испанской новейшей прессы»¹¹⁵.

Правдоподібно, йшлося про періодичні видання російські, німецькомовні, англійські та французькі. 19 листопада 1892 р. надіслав М. Павликові свої «дві газетні вирізки» з 300-го і 308-го чисел петербурзького «Гражданина» за цей рік. Як листовно пояснював М. Павлику 19 січня («студена руського») 1893 р., аби знати «хоч трохи, як той ширший хуторного світ стоїть», читав німецький тижневик «Die Zukunft», «визирав» (очевидно, передплачений) англійський часопис «Nineteenth Century», збирався передплатити петербурзьку польськомовну газету «Kraj»¹¹⁶. «Die Zukunft» («Майбутнє») з 1892 р. заснував і редагував Максиміліян Гарден (справжнє ім'я – Фелікс-Ернст Вітковський) – німецький журналіст, театральний критик і політичний публіцист, прихильник модерного європейського театру, а водночас консервативний монархіст. Ділячись враженнями від прочитаного в цьому тижневику з тим-таки М. Павликом, Куліш у листі від 1 лютого 1893 р. не втримався від по-юнацькому захопленого вигуку: «Та який же се гарний німець, сей Maximilian Harden!» А тому просив Павлика «нараяти» йому щось «французьке» до пари «Цукунфтові»¹¹⁷. Одержавши ж «Kraj», зрадів («Гарна газета!») і перші чотири числа переслав Павликові: «Може, знайдете й Ви що з неї черпнути» (лист від 20 лютого 1893 р.)¹¹⁸.

Зі старих знайомих Куліш принагідно підтримував наукові зв'язки з Едвардом Руліковським, що мешкав у селі Сахни Київської губернії. 18 лютого 1885 р. в листі до М. Стороженка він повідомив, що від «трудолюбивого архівника» Едварда Руліковського дістав київський альманах «Kwiaty i owoce» з його статтею і багато чого з описаного в ній уже чув від автора за кілька років до друку¹¹⁹.

Деколи до Куліша на хутір заїжджали давні знайомі, нові літератори. З письменником почав листуватися літературознавець і перекладач з Харкова Михайло Лободовський, який виявив готовість клопотатися видаванням його творів, з обуренням сприйняв полемічний випад Д. Мордовця:

«Дивний мені Мордовцев! Ну, хоч би свою навіть честь шанував!.. <...> Ми удвох з Пил<ьчиковим> читали його “Писанку” і жалкували, що так неухажно, непочесно, по-парубочі поводить ся старий Морд<овцев>. Ви есте патріярх України, літератури – щоб там ні казали – це не моя одного думка, о ні!»¹²⁰

¹¹⁴ Див.: Кирилюк Є. Бібліографія праць П. О. Куліша та писань про нього. – С. 52–58.

¹¹⁵ ІР НБУВ. – Ф. 324. – Гог. 64.

¹¹⁶ Записки НТШ. – 1928. – Т. 148. – С. 173, 198.

¹¹⁷ Там само. – С. 200. На «Die Zukunft» покликався й у листі до В. Шенрока орієнтовно 1893 р. (ІР НБУВ. – Ф. 324. – Гог. 75).

¹¹⁸ Записки НТШ. – 1928. – Т. 148. – С. 224.

¹¹⁹ Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – К., 1923. – Кн. 2/3. – С. 211.

¹²⁰ ІР НБУВ. – Ф. 1. – № 29725. – Арк. 2. Перед тим у листі йшла мова про «Дмитра Пав<ловича> Пил<ьчикова>» і Полтаву (Арк. 1 зв., 2).

На Великдень 1884 р. Лободовський відвідав подружжя Кулішів і пізніше залишив такий опис їх на старості:

«Вхожу в передню; меня встречает приветливо высокого роста седой сероокий старец [за вищенаведеними спогадами дружини та К. Білиловського, в Куліша були карі очі. – *С. Н.*], с большой головой и с сильно выпуклым лбом; лицо продолговатое, живое, бледное, лишённое растительности, кроме седых усов <...>. Только при повороте в сторону головы я уловил сходство в чертах лица с фотографией его; видно, что фотографировался П<антелеймон> А<лександрович> ещё в молодых летах. <...> Вот к нам выходит высокая дама с проседью в курчавых волосах, с карими глазами, оттенёнными чёрными бровями, с лицом умным, красивым <...>».

У розмовах Лободовський обачно старався не торкатися неприємних для Куліша тем, даючи йому змогу висловитися самому¹²¹, і між ними усталилися довірливі взаємини, підтримувані дружнім, хоча й не частим, листуванням (по смерті письменника доброзичливий М. Лободовський листувався з овдоволю Олександрю Михайлівною¹²²).

Збираючи матеріали до життєпису свого родича Олекси Стороженка, приват-доцент Київського університету Микола Володимирович Стороженко восени 1884 р. попросив Куліша надіслати спомини, і відтоді між ними почався обмін листами. У червні 1885 р. М. Стороженко відвідав Кулішів у Борзні, куди вони переїхали на тимчасове проживання, зазнавши в себе на хуторі великих прикросів од свого нахабного орендаря Заленського. Поселилися в невеликому одноповерховому дерев'яному будинкові покійного поміщика В. Забіли, на околиці міста. Туди до них і завітав М. Стороженко, який пізніше, у грудні 1900 р., згадував:

«Через минуту навстречу мне вышла высокая, стройная, моложавая женщина с открытым, приветливым взором. Это была Ганна Барвинок. Узнавши, кто я и с какой целью приехал, она радушно меня “привитала” и сказала, что приезд мой доставит большое удовольствие Пантелеймону Александровичу, что он в настоящее время в саду. Пока А<лександра> М<ихайловна> посылала позвать П<антелеймона> А<лександровича>, я осмотрелся: оказалось, что Кулиши занимали часть дома, две или три комнаты самого скромного вида, кое-как меблированные.

Через несколько минут в комнату вошёл среднего роста сухошавый, несколько сторбленный старик, с редкими седыми волосами и небольшой остроконечной бородой, с длинным острым носом, глубокими пронизательными глазами, одетый в серый суконный сюртук, светлые летние брюки, запущенные в сапоги, с серой фетровой с большими полями шляпой. Это был Кулиш.

Он радостно приветствовал меня и сказал, что наше заочное знакомство и оживлённая переписка доставляют ему большое удовольствие как по разнообразию затрагиваемых в письмах тем, так и по приятному сознанию, что он не совершенно забыт, не отчуждён от мира и сохраняет духовную связь хотя с некоторыми представителями молодого поколения, если и порвал её со своими современниками, с которыми он радикально расходится в своих взглядах на прошлое Малороссии и на способы его изучения и выяснения. Я пробовал примирить П<антелеймона> А<лександровича> с называемыми им современными деятелями на научно-литературном поприще, указывая на то, что у них есть одна общая с ним черта, которая должна их сближать, – горячая любовь к родине, а что в области чувства естественны

¹²¹ Лободовский М. Три дня на хуторе у Пантелеймона Александровича и Александры Михайловны (Ганны Барвинок) Кулиш. – С. 164, 165.

¹²² Зеленська Л. І. Матеріали про життя і творчість П. Куліша. – С. 142–144.

увлечения и ошибки, делаемые без всякой предвзятости и потому заслуживающие снисхождения, но П<антелеймон> А<лександрович> возражал, что он не допускает такого рода увлечений в области исторической науки, и находил, что наши новейшие исследования по истории Малороссии страдают излишним стремлением их авторов освещать факты с своей личной точки зрения, преимущественно в духе “Гайдамак” Шевченка, не давая им возможности говорить самим за себя. В общем, все рассуждения П<антелеймона> А<лександровича> в нашей бесконечной беседе на эту тему сводились к тому, что прошлое Малороссии не в меру идеализируется учёными исследователями, между тем как все народные движения, казачество и гайдамачество, на разъярении которых особенно останавливаются историки, – в сущности, не что иное, как безыдейная, бесцельная борьба невежества с культурой, хотя бы и инородной, польской, задерживавшая дальнейшее развитие гражданского самосознания в Малороссии и, руководимая грубыми инстинктами, преследовавшая лишь своекорыстные цели личного обогащения, а не какие-либо стремления к общему благу, что и доказала впоследствии малороссийская старшина, которая, превратившись в новых “панов”, закрепощала своих же недавних боевых сподвижников, рядовое казачество, не говоря уже о посполстве.

Долго тянулись наши беседы на эту тему, сначала в комнате, а потом в саду, в который мы проникли через окно, за отсутствием двери в сад, причём речи П<антелеймона> А<лександровича> были необыкновенно образны, горячи и обильны. <...>

П<антелеймон> А<лександрович> в этой бесконечной беседе, видимо, отдыхал душой от повседневных дразг, особенно угнетавших его в это время <...>.

За обедом радушная хозяйка принимала живое участие в наших беседах¹²³.

М. Стороженком, який листувався з Кулішем і підтримував у Києві стосунки з Орестом Левицьким, ці два давно знайомі колеги передали щирий «поклін» один одному¹²⁴, що свідчить про те, що між ними збереглося взаємне приязне ставлення. Пізніше Куліш із цікавістю прочитав у «Киевской старине» (1888. – Кн. 1/3) «історико-побутовий нарис із життя волинського дворянства XVI ст.» «Ганна Монтвот», що його написав О. Левицький («Дописки» до «Куліша у пеклі») [І; 646].

Спогад про Куліша залишила і якась росіянка, що переїхала з Росії в Борзну на запрошення однієї сім'ї, у котрій оселилася як домашня вчителька. Вона познайомилася з письменником 1885 р., приїхавши до Мотронівки зі своїм нареченим, Кулішевим родичем (або, ймовірно, свояком). У спогаді 1897 р. вона писала:

«Пантелеймон Александрович произвёл на меня самое лучшее впечатление. <...> Я встретила в нём очень умного и весьма приветливого человека. Сколько простоты, задушевности было в его обращении, и как он образно выражал свои мысли! Мне понравилось в нём ещё то, что, будучи малороссом и писателем по преимуществу малороссийским, говоря о народе, он в своих симпатиях одинако относился и к великорусской народности. Как видно, Пушкин – любимый его автор, так как в беседе он часто приводил стихи из него; любил он также ссылаться на Библию. Отдыхом от литературных занятий были для него прогулки в рощу, куда он отправлялся с топориком и пилой; там мне показывал аллеи молодых деревьев, им устроенные»¹²⁵.

¹²³ Стороженко Н. В. Моё знакомство с П. А. Кулишом // «Под знаменем науки»: Юбилейный сборник в честь Николая Ильича Стороженка / Изданный его учениками и почитателями. – М., 1902. – С. 246–248.

¹²⁴ Див. Кулішевого листа до М. Стороженка від 11 лютого 1885 р. та коментар останнього: Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – К., 1923. – Кн. 2/3. – С. 209.

¹²⁵ *Воспоминание* о П. А. Кулише (ІР НБУВ. – Ф. І. – № 28584).

Відвідувачі усамітненого письменника приносили йому хто втіху, а хто й прикрощі.

Улітку 1887 р. до Мотронівки завітав поет-початківець Мусій Кононенко, який тоді відбував солдатчину і скористався перебуванням свого полку в Борзні. Однак довірливої розмови не вийшло: спершу Куліш, для якого ці відвідини були несподівані, зустрів незнайомця насторожено, а потім 23-літній молодик відразу присікався до статечного письменника, вимагаючи пояснити причини його зміни у ставленні до Шевченка, на що Куліш спочатку стримано відповів: «Це питання розбере колись і розсудить історія», а потім, спровокований до полемічного тону, спересердя вилаяв багатьох українських діячів («Страхополох Іванович Глібів, і Степан Ніс, що нічого нам не приніс», бо, мовляв, «безсистемна людина», «вони хватієвич» Володимир Антонович¹²⁶ тощо) і насамкінець гордовито заявив: «Історія колись розбереться і докаже, що коли щось і зроблено для України, так це зробив Пантелій Куліш»¹²⁷.

Олександр Кониський, який із Василем Вовком-Карачевським, діячем київської Старої громади, публіцистом і перекладачем, колишнім дописувачем «Основи» й «Правди», та його дорослими дітьми заїхав у гості до Кулішів другої половини липня 1890 р., такого «вразливого питання», як «Воссоединение», з обережності й тактовності не займав, і Куліш – «старенький дідок сивобородий в сірому брилі, в корсетці, зовсім як пасічник» – прийняв їх дуже радо, день пройшов у приємній розмові, за гостинною, і залишив світлий спогад у душі Кулішевого опонента: «Час, що перебули ми у Кулішів, був для мене ясным часом духового спочинку». Зрештою, і Куліш в останніх роках життя, хоча й затято залишався на тій позиції, на яку перейшов із середини 70-х років, усе-таки, перегорівши, був уже інший – спокійніший, делікатніший, урівноважений, а тому в доброму гуморі власноруч відімкнув ворота і привітав несподіваних гостей прихильно-жартівливим вигуком: «Сам комендант ключі віддає». Кониський описав тодішній побут подружжя Кулішів, їхнє житло, що в ньому вони знайшли сякий-такий захист після пожежі¹²⁸. Щоправда, пізніше Кониський, розізлений Кулішевими випадками проти нього, хоч і констатував, що Куліш зустрів їх дуже люб'язно, усе-таки акцентував на вікових змінах, спостережених на мотронівському господареві:

«Увы! передо мною уже не было прежнего Кулиша! Это был худой, согбенный старик!.. <...> Кроме перемены физической, я заметил тогда в Кулише и значительную духовно-нравственную: упадок памяти, недоверие к людям и удрученность»¹²⁹.

¹²⁶ Зневажливо-акцентоване від по батькові В. Антоновича: *Бонифатьевич/Бонифатійович*, або, за східнослов'янською традицією відтворення лагінських імен, *Вонифатьевич/Вонифатійович*, а в українській діалектній вимові – й *Воніхатієвич*. В українській та російській мовах нормативними є паралельні форми: *Боніфатій/Воніфатій*, *Боніфатійович/Воніфатійович*, *Бонифатій/Вонифатій*, *Бонифатьевич/Вонифатьєвич* (*Скрипник Л. Г., Дзятківська Н. П.* Власні імена людей. – С. 44, 202, 243).

¹²⁷ *Кононенко М.* Спогади. – Полтава, 1998. – С. 124–126.

¹²⁸ *Кониський О. Я.* Злітньої подорожі по Чернигівщині // *Зоря*. – 1890. – № 21. – 1/13 падолиста. – С. 328–329. Про те, що серед відвідувачів був і В. Вовк-Карачевський, є свідчення й Олександри Куліш у листовному спогаді від 16 лютого 1898 р. (*Зеленська Л.* Ганна Барвінок. – С. 33, 109). Див. також Кулішевого листа від 22 жовтня 1890 р. до Марусі Вовк-Карачевської (на той час віком до двадцяти років), яка тоді теж гостювала у Мотронівці: Червоний шлях. – 1925. – № 8. – С. 188. Про дружні стосунки й листування Куліша з В. Вовком-Карачевським і Марусею Вовківною див.: *Нахлік Є.* Подружнє життя і позашлюбні романи Пантелеймона Куліша. – С. 247–269.

¹²⁹ Цит. за: *Шенрок В. П. А.* Кулиш // *Киевская старина*. – 1901. – Кн. 10. – С. 22.

Утім, крім погіршення пам'яті, інші вказані риси супроводжували Куліша, либонь, із часів тультського заслання, та він долав їх і до кінця життя писав високохудожні твори (своєрідна сублимація позитивних і негативних емоцій у творчість).

Проживавши у Глухові, Куліша на хуторі відвідав 1890 р. Іван Славницький і, за його спогадами, «заметил в нём раздражение и признаки мизантропического настроения. Скорбью веяло во время нашей беседы о пережитом»¹³⁰. Утім, похмурі настрої находили на Куліша лише час від часу й були перехідними. На початку 1895 р. Славницький написав Кулішеві, що хотів би приїхати до нього влітку днів на два, на що Куліш одповів 9 лютого відмовою, пояснивши, що не знає, де буде влітку, а до того ж надовго зайнятий перекладом Біблії, котрий мусить закінчити «до переселения на лоно Авраамово»:

«Дело в том, что <...> перевожу её вновь на так называемый по недоразумению украинский, в сущности же – старорусский язык; а так как никакой народ не может выйти из первобытного состояния без собственного перевода книги книг, то я в уповании, что наш старорусский народ, сбитый с толку даже в своём названии, что этот высокоталантливый, но забытый ляхами и москвофилами народ рано или поздно проявит себя достойным преемником Владимиров, Игорей, Святославов etc. etc. А в этом блаженном уповании не принимаю никого у себя и не бываю сам ни у кого, отдавая всё моё время Библии <...>. Читаю, пишу, ем, сплю – и только. Ни для кого и ни для чего времени у меня нет. Надеюсь скончить моё дело жизни через год»¹³¹.

Так на старості письменник беріг своє творче усамітнення і, крім деяких родинних, підтримував лише ті контакти, які давали йому можливості для літературної та наукової самореалізації.

Захопившись відтворенням Біблії та розуміючи величезне значення її українського перекладу для дальшої долі рідного народу і власну відповідальність за цю працю, Куліш обмежив спілкування, листування і навіть читання – весь розпорядок дня був підпорядкований цій роботі або принаймні принагідному написанню та перекладанню поетичних творів і спробам їх опублікувати. Водночас у такий спосіб письменник оберігав власну духову цілісність і підтримував свою душевну рівновагу, потрібні йому для творчого натхнення. 8 травня 1895 р. він писав до Б. Грінченка:

«Досить Вам знати, що як повитоплюю груби зранку (а тепереньки – слава Тобі, Госпде, тільки камин) та звару собі кофе – ніхто-бо не догодив би мені ні тим, ні иншим – дак і сідаю за роботу. Не роблю до'бід нічого, а по'бїдавши та позирнувши в газету, знов сідаю та й працюю до вечора. Один великий пан прислав мені з Москви книжку другого великого пана, питаючи, як я думаю про його препрославлені твори? А я, чоловік собі простий, написав, що й не читав і не читатиму задля того, щоб не було й у мене *дисгармонії*, так, як у кого иншого»¹³².

Спогади про пізнього Куліша написав і Михайло Скугар-Скварський, який у 80-х роках закінчив Чернігівську гімназію, вступив до Харківського ветеринарного інституту, а потім перевівся до Дерптського. Там очолив українську студентську громадку «Collegium», яка зорганізувала бібліотеку й читальню. Для поповнення їх книжками студенти звернулися до різних редакцій та окремих авторів з

¹³⁰ Славницький. Воспоминания о П. А. Кулише. – Арк. 6 зв.

¹³¹ Там само. – Арк. 6.

¹³² ІР НБУВ. – Ф. III. – № 37948. – С. 20.

проханням надсилати їм газети, журнали, книжки. «Особливо сердечно відгукнувся на нашого листа П. О. Куліш», – свідчив Скугар-Скварський. Письменник надіслав перший том своїх «Записок о Южной Руси» й у листі від 28 березня 1890 р. запропонував звернутись за його перекладом Шекспіра до Омеляна Огоновського, з яким тоді листувався і про якого з повагою додав:

«Проф. Льв<овского> ун<иверситета> Огоновский заслуживает особенного внимания тем, что преподаёт историю малорусской литературы на малорусском языке, несмотря на некоторые искушения и прижимки со стороны т. н. “перевертнів”. Советую и к нему обратиться с таким приглашением, каким почтили Вы меня. Его “Слово о полку Игоревом” с малорусским переводом и комментариями может принести пользу изучающему древнерусскую нашу речь, равно как и прочие сочинения, в особенности же “История укр. литературы”»¹³³.

Студенти-ветеринари прислухалися до Кулішевої поради, написали до О. Огоновського, він люб’язно надіслав їм по три примірники «Хуторної поезії», «Крашанки...» і перекладу «Шекспірових творів» (з тим, щоб по два примірники вони відіслали Кулішеві), додав цілий річник «Зорі» та свою драму «Гальшка Острозька», проте царська цензура завершила їх назад як заборонених у Російській імперії¹³⁴.

Повернувшись працювати ветеринаром на Чернігівщину, М. Скугар-Скварський мав нагоди на початку 90-х років разів два зустрітися з письменником у Мотронівці. Перша зустріч, коли Скугар-Скварський морозного зимового дня (правдоподібно, зими 1890/91 р.) повертався з поїздки по своїй ветеринарній дільниці, була, за його спогадами, випадковою і «мала сумний характер». Обік дороги він побачив «невеликий гай і якусь садибу, зовсім занесену снігом». Візник пояснив, що то «хутір Кулішів». На прохання Скугара-Скварського, під’їхали туди.

«Чудна картина відкрилася мені, коли я в’їхав у двір <...>. У кутку, що був між садом та гаєм, стояла нескінчена будівля, ліворуч якої напівзруйнована клуня, а праворуч величезна кучугура снігу. Я спитав візника: “А де ж живе Куліш?” “От тут”, – показав він на замет снігу. Роздивився і побачив у снігу маленьку дірку, що подібна була до вікна, і другу, трохи більшу дірку, що я її й прийняв за двері. Ледве проліз у цей низенький вхід, як опинився в якійсь не то землянці, не то клуні, взагалі в якомусь надто пролетарському помешканні, з такою ж меблею: біля низенького столика, на зразок чоботарського, сидів на низенькому стільчику старезний дідусь у старій курточці; на голові мав він щось подібне до ковпака “ветхого деньми”, а біля нього стояла висока, огрядна, але струнка літня жінка з слідами давньої краси. Мене зустріли мовчки. Коли ж я привітався і сказав, чого я заїхав, зразу картина змінилася: ми розбалакалися, почалася щира розмова. Слабенький дідусь, яким мені спочатку показався П. О., виріс на гіганта розуму й волі, який розкривав такі обрії, що аж дух захоплювало. Було видно, що йому тісна не тільки його халупа, але й увесь тодішній світ.

Проте на перший раз я довго не засиджувався у П. О. Проводячи мене, П. О. сказав, що він нещодавно погорів і просив заїжджати до нього в новий будинок, якого він почав уже будувати і мав надію швидко докінчити.

¹³³ Скугар-Скварський М. Спомини про П. О. Куліша // Україна. – 1930. – Кн. 42. – Лип./Серп. – С. 80–82.

¹³⁴ Див. листи О. Огоновського до Куліша від 16/28 травня, 22 червня (4 липня) 1890 р. (Листи д-ра Ом. Огоновського до П. Куліша в літах 1889–91 / Подав К. Студинський // Руслан. – 1908. – № 16. – С. 2), 16/28 грудня 1890 р. (Там само. – № 22. – С. 3).

Невесело їхав я до Борзни! Дорогою з сумом згадував, якою пошаною користуються в інших народів їхні видатні письменники та політичні діячі. Пригадалось мені, яку чудесну віллу подарували Сенкевичеві його земляки.

А тут порівняти: П. О. мусить доживати своє гірке життя в такому помешканні, якого мені ще ніколи й не доводилося бачити. За кордоном, навіть у селян, бачив я розкішні будівлі для коней, корів, свиней і навіть собак. Але такого помешкання, в якому мусила животіти видатна людина, мені ще не доводилось бачити».

Другого разу Скугар-Скварський завітав до Кулішів десь наприкінці весни – на початку літа (здогадно, 1891 р., коли Куліші звели новий будинок):

«Минуло декілька місяців, поки мені пощастило вдруге завернути до П. О. <...> Дорога до його садиби йшла полем. Серед зелених полів, що буяли під той час зеленим килимом різних злаків, хутір Ганнина Пустинь справив на мене зовсім інше вражіння, ніж взимку.

Куліш любив природу, жив серед неї, його хутір був не звичайна садиба, а наче дикий занедбаний парк. Двір садиби був як широка поляна, що з двох боків заросла деревами, а наприкінці цієї поляни стояв новісінський деревляний будиночок, а за ним фруктовий садок.

Коли я увійшов у двір, <...> то мене зустріла добродушним гавканням ціла компанія собак, що вигрівалися на сонці серед двору. Двері в будинок були посередині дому, і з сінець я увійшов у досить велику світлу кухню, де мене зустріли дві дівчинки-підлітки, красуні українського типу. Далі в кімнаті ліворуч від кухні мене зустрів П. О. та його дружина. Було щось коло полудня. Після коротких балачок ми сіли обідати. П. О. пропонував мені “оковитої”, але коли я відмовився, він був дуже задоволений і при цьому додав, що й він не вживає горілки, а п’є тільки “южнобережное” біле вино, та й то тільки півчарки, “по Марусин поясочок”. Чарка була старовинна з блакитним поясочком, що його П. О. називав “Марусиним”. За обідом Олександра Михайлівна дуже привітно частувала мене смачними стравами, але сама не сідала за стіл. Я спитав, чому вона не обідає з нами. П. О. сказав, що, за старим звичаєм українським, господиня не повинна сідати з гістьми, а повинна дбати, щоб гості не були голодні. Поволі розмова перейшла про стародавні звичаї. Між іншим П. О. розповів, що колись шляхтичі ніколи не одягались у нову одягу, а спершу давали обновити її своїм слугам. По обіді, коли ми сиділи на ганку, що виходив у сад, звідтіля скочили два сірих коти, що мене трохи боялися, але з господарями були запанібрата. Ол. Мих. скаржилася, що ці коти дуже шкодять маленьким птахам, що живуть у саду. Я вже раніш казав, що Куліш любив усяких тварин, в цьому йому не поступалася й Ол. Мих. Раз Куліш їхав по дорозі і побачив, що селянські діти б’ють камінням лоша. Він узяв це лоша на віз, привіз його додому. Лоша було хворе на якусь хворобу. П. О. довго вовтузився з ним, лікував його, попросив і мене подивитись його. Я знайшов у нього ревматичне запалення копит, хворобу, що її дуже трудно лікувати, і порадив дещо. П. О. вилікував його і прозвав “Хирно”. Подякою мені від П. О. був товстий журнал французький “Autour du Monde” з автографом Куліша: “Приношу Вам это собрание картинок в память излечения славного Буцефалового потомка Хирни”. В журналі було багато картинок з життя різних тварин.

Коли я завітав до П. О. вдруге, він після обіду мав гарний настрій і продекламував мені по-польськи: “Pił Jakub do Jakuba...”. Взагалі це була широка натура, що й у праці, і в веселощах дуже нагадувала могутні вдачі кращих синів Запоріжжя.

У ті часи, коли я був у П. О., йому було коло 80 років, але в ньому ще жила могутня сила розуму, та вища сила, що її Л. Толстой називав “напруженим бездействием”, сила напруженого луку. Цією силою дихав його лист до нас, студентів,

що за тисячу верст сколихнув нашу громадку. Ні один лист інших письменників, а ми їх чимало одержали, не підняв так нашого настрою до праці, як листи П. О. Куліша. Куліш жив у повному відокремленні від борзенського “общества”, і це цілком зрозуміло, як узяти на увагу те середовище, що там животіло»¹³⁵.

А ось опис цього нового – вже останнього – будиночка Кулішів, зроблений у замітці Миколи Шугурова по відвідинах Мотронівки у травні-червні 1899 р.:

«<...> я увидел перед воротами скромный деревянный домик под соломенной крышею, с двумя крылечками, между которыми на двор выходят четыре окна. По обеим сторонам двора расположены надворные постройки, и, кроме того, с правой стороны дома находится колодец с журавлём, а с левой выглядит из сада группа красивых каштанов; прямо же перед домом, посреди двора, возвышается стройный тополь».

Східці лівого ганку провадили через маленький передпокій до кімнати, в якій стояв столярний верстак з різними інструментами. Далі – кімната, яка слугувала кабінетом і світлицею та мала вихід до саду через балкон. Будинок складався «всего из четырёх небольших комнат, бедно меблированных». «В кабинете прежде всего обращает на себя внимание приставленный левой стороной к окну, выходящему в сад, письменный стол, весь уложенный книгами <...>» – виданнями Біблії різними мовами (англійською, німецькою, французькою, польською), її науковими тлумаченнями (Е.-В. Ройса, Е.-Ф. Каутча, М. Верна) та довідковою літературою (серед якої – «Толковый словарь живого великорусского языка» В. Даля).

«С задней стороны письменного стола, за рабочим креслом, стоит гардеробный шкаф <...>; а рядом с упомянутым окном, выходящим в сад, помещаются: с одной стороны, полки с книгами, а с другой – небольшой шкаф, также наполненный книгами, к которым приставлены фотографические портреты Вас. М. Белозерского, П. А. Плетнёва, С. Т. Аксакова, Н. Я. Макарова, В. И. Шенрока, М. Грабовского и Пулюя с его семейством. <...> Противоположная означенному окну и балконной двери сторона комнаты занята: в одном углу – печью с пустым камином, к которой приставлена конторка с ящиками, а в другом – диваном, над которым висят фотографический портрет Кулиша и два давних портрета А<лександр> М<ихайловны>, один фотографический, а другой – рисованный карандашом Гороновичем; перед диваном стоят овальный стол и два кресла.

Против письменного стола, у двери, выходящей на балкон, помещается старинное бюро, на котором я увидел больше десятка книг “Киевской старины” <...>»¹³⁶.

Світлину Пулюя до цієї домашньої портретної галереї осіб, що їх до кінця життя шанував Куліш, додала вже Олександра Михайлівна, яка по смерті чоловіка відновила листування з їхнім давнім другом і одержала від нього на згадку сімейну фотографію¹³⁷.

Непривітному світові, що не приймав його нової ідеології, Куліш у хутірному всамітненні свідомо протиставив духову стійкість і непоступливість, а водночас розчулювався, коли його несподівано відвідували шанувальники. Одну таку зворушливу зустріч він із приємністю описав М. Драгоманову 28 січня 1893 р.:

¹³⁵ Скугар-Скварський М. Спомини про П. О. Куліша. – С. 82–84.

¹³⁶ Н. Ш<угу>ров. У могил П. А. Куліша і В. М. Белозерського. – С. 361, 363–364.

¹³⁷ Див.: Листи Івана Пулюя до Олександри Куліш [Публікація Л. Зеленської] // Ганна Барвінок: Збірник до 170-річчя від дня народження. – С. 307, 322.

«Я йшов собі та йшов, як мовляв той, возложивши руку на рало, не озираючись позад себе, не зиркаючи по боках. Порадниками моїми в речах трудних були тільки великі дії <...> поезії, науки, культури, – йшов собі позад рала та й не сумував, усіма занедбаний... Усіма? Ні-бо таки! От і недавнечко прибуло до мене троє письменних, та недрукованих, із-за сорока верстів по снігах та заметах: один – сільський учитель, другий – учень учителя, третій – учень учня <...>. І як подавав я їм, вітаючись, прихильно до них руку, дак середній з них, несподівано мені, поцілував мою правицю і залився слізьми, затуливши собі вид обіруч. Вони читали багацько моїх річей, та не всі, і я дав їм дещо недруковане (бо кулешівщину печатану давно пороздаровував людям убогим) <...>»¹³⁸.

І зворушлива щира сповідь Куліша в листі до М. Драгоманова, і прикрий випадок з Кононенковими відвідинами показують, що письменник по виході «Истории воссоединения Руси», «Мальованої гайдамащини», а потім «Хуторної поезії» та «Крашанки...» жив під постійним психологічним пресом своєрідного громадського терору, загрози появи непроханих гостей-опонентів (до того ж йому надсилали обурливі листи і примірники часописів з нещадними рецензіями на його нові твори, та він старався цих відгуків не читати, щоб не датися збити з пантелику і не втратити рівноваги духу). За таких обставин, природно, мотронівський самітник вельми тішився з нечастих виявів уваги й шани до нього, як-от у листі М. Старицького з Києва орієнтовно початку серпня 1894 р., де цей палкий прихильник Куліша віддавав йому літературну перевагу над Шевченком. Розлогий уривок з цього листа Куліш зачитував у листі до М. Лободовського 23 «місяця зарева» (серпня?) того-таки року, радо сконстатувавши:

«Оце ж таки добились ми з моєю хуторною музою якогось поступу. <...> Не все я читав, що про неї писано. Се дурні знали і самі друковане слово своє мені надсилали. А я, не вважаючи ні на лаятелів, ні на таких хвалителів, що визивались мої думи зробити “класичними” вичеркуваннем дурниці, писав та й писав собі мовчки, дбаючи про будущину серед цензурної і домової своєї тісноголовщини»¹³⁹.

У тому листі Старицький, звертаючись «Високоповажний, в. шановний і коханий добродію, пане», також підкреслив:

«Так, коханий, – я маю право це слово зажити, хоч і не знаю Вас особисто, хоч і щастило мені майже раз чи два бачить пана – не більше, але Ваше слово, голосне та прекрасне, мов срібний дзвін, розбудило мою душу відмалку, зворушило в її відповідні струни <...> Як же мені не любити того, хто чарами свого співочого слова натхнув і мені “Духа свята”? <...> Коли б менше було лукавства та язвлення, то Ваші твори повинні б лежати у пишній оправі на всіх українських столах – а то наші народолюбці тільки на лайку багаті»¹⁴⁰.

Проте листування зі Старицьким, відновлене з його ініціативи після одинадцятирічної перерви (він скористався нагодою, що до Куліша вибрався учасник київської Старої громади 28-річний лексикограф Євген Тимченко, тож передав ним листа), нагло обірвалося того-таки 1894 р. Пізніше в листі від 31 січня 1898 р. до Олександри Куліш Старицький признався, що почуває вину за те, що «образився на великого чоловіка» тим, що Куліш почав у листах «узивати» його «Превосходительним, генералом української літератури» – ці «незаслужовані

¹³⁸ Лотоцький О. П. О. Куліш та М. П. Драгоманов у їх листуванні. – С. 9.

¹³⁹ ІЛ. – Ф. 18. – № 74. Самий же уривок з листа Старицького цитую далі (див. т. 2, с. 288).

¹⁴⁰ Старицький М. Твори: У 8 т. – К., 1965. – Т. 8. – С. 534–535.

чини» видались йому «насміхом, глумом», і він «ухилився від листування». Та коли Тимченко переказав Старицькому, що Куліш щиро шкодує, що він замовчав, Старицький збирався разом із Тимченком якось «навідати нашого велетня в хуторі», але, буди сам хворий, так і не здійснив цього задуму¹⁴¹. В одному з листів Куліш справді звертався: «Ваше Українське Превосходительство»¹⁴², але не вкладав у цей вислів жодного іронічного значення, хіба що тут на властиву йому пишномовність мимоволі накладалася – в доброзичливій тональності – гумористично-бурлескна традиція, знайома йому ще з молодости. Старицький же, виснажений і повний меланхолії, сприйняв це шанобливе звертання неадекватно – надто вразливо, і до того ж зовсім без почуття гумору.

Приїзд же Євгена Тимченка з Чернігова (десь у серпні – вересні 1894 р.) Куліш згадував як «любі одвідини» (лист до нього від 21 жовтня 1894 р.). Тимченко, один із небагатьох, зі зрозумінням поставився до складних, різких поворотів історіософської думки письменника, про що писав до нього 18 жовтня 1894 р.:

«Коли загал останніми часами розумів писання Ваші тільки як лайку на народ свій і трохи не зраду його, я не міг з тим згодитись. В словах: “Народе мій без чести і поваги...” я бачив велику скорботу поета, що в високій свідомості гідности своєї національної з жалем позирав на наругу, яку приймає його нарід від інших народів, на сервілізм і продажність інтелігенції того народу»¹⁴³.

Тимченко приїздив із певною метою – узяти до друку переклади Кулішеві. Пізніше в листі до І. Шрага Олександра Михайлівна згадувала про приїзд Тимченка («пробув у нас довгенько – і обідав») і про те, що, на його прохання, Куліш віддав йому «дві чи три драми» для видавання окремими книжками¹⁴⁴ (очевидно, переклади Шекспірових п'єс та Шиллерового «Вільгельма Теля»).

Повернувшись із-за кордону до Качанівки, забажав зустрітися з Кулішем поміщик-колекціонер Василь Тарновський-молодший і запросив письменника з дружиною завітати до нього. Про це від його імени повідомила подружжя Кулішів листом від 6 вересня 1896 р. Маруся Вовк-Карачевська, прибувши до рідного села Британи по гостюванні в Качанівці. За її словами, коли Куліш листовно сповістить про призначений день, Тарновський пришле за ними на хутір коней¹⁴⁵. 24 вересня Куліш відписав Тарновському, що хоча страшенно зайнятий перекладом Біблії і «давно вже нікуди» не їздить, а «в прославлену Качанівку поїхав би», та спочатку запросив його «зазирнути в *Ганнину Пустинь*»: «Нехай же молодший пошанує старезнього попереду <...>». При цьому обіцяв подарувати Тарновському переписану набіло «перву редакцію всього віршованого в Біблії» – для певнішого зберігання. Однак у зв'язку з хворобою дружини переніс зустріч на пізніше. 2 жовтня повідомляв Тарновського, що ждатимуть «високоповажного

¹⁴¹ Рулін П. М. П. Старицький та П. О. Куліш // Життя й революція. – 1926. – № 12. – С. 74. Пор.: Куліш до Тимченка 2 листопада 1895 р.: «<...> довідайтесь у Старицького, чого се він та набрав у рот води?»; Тимченко до Куліша 31 листопада 1895 р.: «Те, що Ви писали, я переказував д<обродієві> Старицькому, і він перепрошує Вас за своє мовчання; каже, що взагалі сейчас дуже заклопотаний своїми родинними справами, через те й не пише майже ні до кого» (Київська старовина. – 1998. – № 4. – С. 104, 105).

¹⁴² Життя й революція. – 1926. – № 12. – С. 73.

¹⁴³ Київська старовина. – 1998. – № 4. – С. 99, 97.

¹⁴⁴ ЧЛМК. – № А-3187. Цей лист зберігся без закінчення, а тому й без датування.

¹⁴⁵ Цього листа див.: Зеленьська Л. І. Матеріали про життя і творчість П. Куліша... – С. 152; Зеленьська Л. Ганна Барвінок. – С. 36.

гостя призначеної години». Та 4 жовтня скаржився, що й сам занедужав, «дивлячись» на дружину («Може, воно й окошиться на кашлі й на нежиті, та стара будівля боїться й вітру»). Водночас посилав першу серію своїх автографів:

«<...> надумавсь я приховати в Вашому музеї моє рукописне добро про мої наслідники (а їх буде не один та й не два, сподіваюсь). Слово наше невмируще. Нехай же вони бачать, як працював предок їх, та й самі його робом працюють».

16 листопада послав «ще в'язку шпаргалів». 28 листопада, сповіщавши, що «кохана дружина вичуняла» та й сам він «сяк-так» перемагає «кашлянке», знову запрошував у гості: «Коли маєте час на завітання в *Ганнину Пустинь*, дак прибувайте якої схочете доби, не вважаючи на наше клопотливе хуторянство». 2 грудня висловлював стурбованість мовчанкою Тарновського, а 5 грудня вже відписав на його листа¹⁴⁶. З цих і дальших листів Куліша до Тарновського не видно, коли цей поміщик міг завітати до Мотронівки. Тим часом пізніше Олександра Михайлівна в листі до І. Шрага згадувала, що як тільки Куліш запросив Тарновського, той уже наступного дня приїхав шестернею з екіпажем¹⁴⁷.

Колекції старожитностей поміщика Василя Тарновського-молодшого Куліш заповів свою рукописну спадщину.

Відбувся запізнлий обмін листами з Яковом Щоголевым, що його Куліш як свого незнаного талановитого автора довго розшукував і вже було втратив надію знайти¹⁴⁸. Курйозний факт: про те, що Куліш опублікував його вірші у «Хаті», Щоголів, за його зізнанням, довідався щойно 1876 р. Відписуючи на Кулішевого листа від 25 грудня 1883 р., Щоголів, прочувши застарілу звістку, що знаний письменник збирається «бросить родину и кончатъ век за границей», делікатно й розважливо радив йому шукати визнання на рідній землі:

«Мы должны ещё помнить, что, кроме суда Божьего, над нами будет суд человеческий и осудят нас справедливо и по достоинству только тогда, когда нас не будет, и судить будут не там, где-то в далёких странах, а здесь, на нашей родине. Итак, не нам намеренно бросать её, мы должны здесь ожидать вечного покоя, иначе осудят нас беспощадно»¹⁴⁹.

Куліш надіслав Щоголеву окреме видання драми «**Байда, князь Вишневецький**» (Санкт-Петербург, 1885), додавши зумисне написаного з цієї нагоди вірша «Співцєві-маляреві, авторові “Гречкосія”, послаючи “Байду”», епіграфом до якого дібрав рядки зі славнозвісного щоголівського «Гречкосія», надрукованого в «Хаті»¹⁵⁰.

На жаль, недовго тривало приятельське листування з етнографом і редактором «Екатеринославского листка» Петром Зуйченком, який ставився до Куліша щиро й сердечно, допомагав йому розшукувати думи про Наливайка для однойменної драми, але раптово помер 1886 р.¹⁵¹

¹⁴⁶ Киевская старина. – 1899. – Кн. 1. – С. 87–89, 92–95.

¹⁴⁷ ЧЛМК. – № А-3187.

¹⁴⁸ До Ол. Барвінського 9/21 травня («цвітня») 1869 р.: «<...> про Щоголева ніхто не знає. Я робив вислідки і писаним, і печатним словом» (*Барвінський О.* Спомини з мого життя. – С. 141).

¹⁴⁹ Рулін П. Лист Я. Щоголева до П. Куліша // Україна. – 1927. – Кн. 3. – С. 115.

¹⁵⁰ Куліш П. Співцєві-маляреві, авторові «Гречкосія», послаючи «Байду» // Твори: Т. 1–6. – Т. 2. – С. 472.

¹⁵¹ Див.: Шенрок В. П. А. Кулиш // Киевская старина. – 1901. – Кн. 9. – С. 315–317.

Письменник і фольклорист Володимир Александров уклав і надіслав Кулішам перший випуск альманаху «Складка» (Харків, 1887), де вмістив оповідання Ганни Барвінок «П'яниця». Окремі зі збережених листів В. Александрова до Куліша 1883–1888 рр.¹⁵² свідчать про контроверсійний характер їхнього листування. Александров був обурений «Крашанкою...», віршами з апологією російських царів Петра I та Катерини II і критикою козакофільства, що друкувалися у харківській газеті «Южный край», і врешті з 1888 р. перервав листування. Та й навіть іще листуючися з Кулішем, ставився до нього нещиро: у листах шанобливо звертався «Любий і вельмишановний Добродію», «Любий Друже і великошановний Добродію» тощо, а при нагоді схилив молодого Якова Жарка написати під диктування анонімну листівку до Куліша, у якій брутально ляяв і кляв його за останні твори; Жарко потім шкодував, що «переписав такі негарні слова на листівку»¹⁵³. В. Александрову належить глузливе віршоване послання до Куліша, яке починається словами «Гей, онуче! Гей, онуче / Баби Талалайки! / Що, скажи, тебе доведе / До гризні та лайки?» Його надрукувала без підпису газета «Южный край» (1885. – № 1421), а в «місяці цвітні» того самого року, за Кулішевими словами, хтось надіслав йому цей «гид» у непідписаному рекомендованому листі з Гадяча. Куліш не бридився навести його в коментарях до своєї поеми, щоб «знали й потомні шанувателі правди», що в нього «були такі глухі гаспеди, як у псалмиста <...>, що затикають уши, чуючи правду <...>» («Дописки» до «Куліша у печлі») [II; 670–671]. Цей крок Куліша показує, наскільки він твердо і свято вірив у правоту своїх історіософських ідей, у те, що нащадки візнають рацію за ним, а не за його опонентами.

Тим часом Куліш, тонко відчуваючи українську народну мову, вправно зредагував віршовану казку Александрова для дітей «Гарбуз і Гарбузиха» («Хоче Гарбуз по городу, / Питається свого роду») і надіслав йому в супровідному листі від 29 лютого 1888 р.¹⁵⁴ Про прихильне ставлення усамітненого на хуторі письменника до В. Александрова свідчить спроба присвятити йому «Думу про курку з курчатами»¹⁵⁵ (після того як Куліш зняв первісну присвяту І. Пулюєві, через непорозуміння між ними). Цієї думи, надісланої для «Складки», Александров, однак, не вподобав через випадки проти козацтва і тому переробив її, пославши свій варіант Кулішеві, але він на нього не погодився¹⁵⁶. За спогадами Володимира Самійленка, Александров надіслав йому до Києва в пакунку з півсотнею примірників «Складки» для продажу й цю думу у двох текстах – оригіналі та переробці – з проханням висловити свою думку про зроблені виправлення. Проте жандарми перехопили пакунок, конфіскували «Думу про курку з курчатами» і змусили Самійленка дати пояснення з приводу його зацікавлень «малоросійськими гадостями», взявши письмове запевнення, що він «до таємних товариств не належав і про відірвання “Малоросії” не думав». Александрова, дивізійного військового лікаря, також тягали жандарми за «Думу про курку з курчатами», а

¹⁵² ІР НБУВ. – Ф. I. – № 29528–29551; *Зеленьська Л.* Каталог рукописів П. О. Куліша та листів до нього у зібранні Чернігівського музею-заповідника М. М. Коцюбинського. – С. 371–372.

¹⁵³ Див.: *Жарко Я.* Фрагменти спогадів. – С. 38, 41.

¹⁵⁴ ІЛ. – Ф. 18. – № 48.

¹⁵⁵ В автографі (*Там само.* – № 4) є напис: «Присвячена Володареві Степановичу Александрову».

¹⁵⁶ Див. список «Думи про курку з курчатами» Куліша з паралельно записаним варіантом Александрова та пояснювальною нотаткою Б. Грінченка: ІР НБУВ. – Ф. I. – № 33914.

коли він закінчив військову службу, не дали йому повного генеральського звання, на яке він мав право. Сповідавши про це Самійленка, Александров сумно додав: «Видно, що “Курка з курчатами” помогла»¹⁵⁷.

Не знавши про випадки В. Александрова проти нього, Куліш присвятив йому вірша «Гостинець з чоломом. Українському превосходительству Олельченкові Степановичеві Володареві, за надосланнем йому “Дзвона”» (за Кулішем, *Олел<ь>ченко* – правильна українська форма зрусифікованого прізвища *Александров*). Як свідчить підзаголовкова присвята, у супроводі цього послання Куліш надіслав Александрову один із рукописів «Дзвона»; письменник навіть було вмістив цього вірша до збірки, завершивши ним один із її автографів. Звертавшись до давнього приятеля, щиро й натхненно віршував:

Як важив на вазі я наші вчинки,
Превосходительним тебе назвав:
Бо ти не для діток і не для жінки,
Де можна, де й не можна, працював.
<...>
Ти всіх нас духом бодрим превосходиш,
Як сни поезії, живим, ясним,
І, служачи земляцтву, верховодиш,
Над нами серцем ширим, приязним.
<...>
Я під твоє сердечне превосходство
Непохилясту голову хилю,
Твоє над нами любе верховодство
І чоломом, і серцем признаю¹⁵⁸.

Утім, висловлене в останній строфі було не більше ніж ввічливою риторикою, даниною жанрові дружнього послання, бо «верховодства» Александрова Куліш над собою насправді не визнавав і затято тримався своїх переконань. Незгода в ідеологічних питаннях призвела до погіршення особистих стосунків, що врешті-решт і змусило Куліша вилучити з остаточної редакції «Дзвона» вірша, присвяченого Александрову.

Напружилися в Куліша стосунки з Феофаном Лебединцевим, який став засновником і редактором у 1882–1887 рр. журналу «Киевская старина», що від самого початку виявився трибуною Кулішевих опонентів – В. Антоновича, М. Петрова, М. Костомарова та ін. Позаяк Куліш дуже цікавився творами А.-Ю. Ролле, то щоб він бачив, які переклади з них надруковано в «Киевской старине», М. Стороженко, за його спогадами, ще в лютому 1885 р. попросив Ф. Лебединцева надіслати Кулішеві комплект журналу від початку його існування. Це було зроблено щойно в червні¹⁵⁹ й тоді, власне, спричинилося до загострення стосунків між давніми колегами. З приводу гострокритичних спеціальних чи принагідних відгуків на його твори Куліш не звертався до редакції з оскарженнями,

¹⁵⁷ Самійленко В. З українського життя в Києві в 80-х роках XIX ст. // Твори. – К., 1989. – С. 589–592.

¹⁵⁸ Куліш П. Гостинець з чоломом // Твори: Т. 1–6. – Т. 1. – С. 467–468. Тут у присвяті помилка публікатора: Омелченкові.

¹⁵⁹ Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – К., 1923. – Кн. 2/3. – С. 210. У листі від 28 листопада 1892 р. до М. Павлика Куліш зазначив, що в нього є «Киевская старина» («по кінець 1891-го року») (Записки НТШ. – 1928. – Т. 148. – С. 176).

хоча й не міг не бути прикро вражений. «Но оправдываться от об<в>инений ошибочных не достойно человека, уважающего слово», – якимось зауважив він в окремих нотатках на схилку літ¹⁶⁰. Але коли угледів наклепи на нього в деяких публікаціях «Киевской старины», то написав Лебединцеву сердитого листа (від 27 липня 1885 р.), в якому обурювався, що в «прекрасном журнале» трапляються вигадки щодо його особистості. Перш за все він звинуватив Миколу Петрова у тому, що той, «истощив своё остроумие в оскорбительных для честного писателя намёках», пліткував, буцім він, Куліш, казав землякам, що перекладе «Историю воссоединения Руси» українською мовою, якщо вони заплатять йому по 100 крб. за аркуш. При цьому Куліш зауважив, що краще би Петров пояснив громаді, чому він в «Очерках истории украинской литературы XIX столетия» (Київ, 1884) опублікував за життя автора його невиданого вірша (йшлося про «Славу», яка пізніше ввійшла до «Дзвона» під назвою «Останньому кобзареві козацькому») або чому М. Чалий оприлюднив у «Жизни и произведениях Шевченка» (Київ, 1882) його листи до поета...¹⁶¹ Нарисом про нього в петровських «Очерках...», де йому інкриміновано полонофільство, Куліш, звісно, не міг бути задоволений, але не вважав за доречне відповідати на інтерпретаційні, навіть ідеологічні закиди, зате в тих випадках, коли порушувано літературну й наукову етику, він вдавався по змозі до спростування й відсічі.

Тож далі у тому самому листі Куліш гнівно заявляв, що автор спогаду «Случай из жизни Н. И. Костомарова», знов-таки підписаного криптонімом – цим разом *N.* (Киевская старина. – 1885. – Кн. 6), – «сделал “Киевскую старину” органом самой гнусной клеветы»¹⁶². У супроводі цього листа Куліш надіслав «опровержение» під назвою «**Брошенный из-за угла камень**», яке Лебединцев змушений був надрукувати у 9 числі журналу. Куліша розлютило оприлюднення анекдоту про Юдин поцілунок, що його він уже чув від І. Пулюя наприкінці 1880 р. і спростування якого тоді марно домагався від Костомарова. Захований під криптонімом мемуарист переказував усну розповідь Костомарова про те, буцімто під час зустрічі 1874 р. в петербурзькій Публічній бібліотеці Куліш поцілувався з ним, гадавши, очевидно, що його приятель-історик ще не читав щойно виданого першого тому «Истории воссоединения Руси», і Костомаров сказав на це: «Лобзанием ли, отче Пантелеймоние, предаёшь сына человеческого?», давши зрозуміти, що вже

¹⁶⁰ IP НБУВ. – Ф. 1. – № 28563.

¹⁶¹ Там само. – № 29231. Куліш мав на увазі плітку, поширювану в неприхильній рецензії М. Петрова на його твори, у якій зазначено, буцімто майже рівночасно з друком «Истории воссоединения Руси» Куліш пропонував «своим землякам» угоду – «перелицовать эту “Историю” в их пользу, под условием уплаты ему по 100 руб. с<серебром> за каждый лист» (*Н<иколай> П<етров>*). «Хуторная поэзия» и «Крашанка». П. А. Кулиша. Львов. 1882 // Киевская старина. – 1882. – Кн. 6. – С. 513). Що криптонім *Н. П.* належить М. Петрову, Куліш міг дізнатися з «Азбучного указателя личных имён <...>, упоминаемых в Томе “Киевской старины”, 1882 г.» (Киевская старина. – 1882. – Кн. 3. – С. IX), де вказано, що М. Петров є автором двох рецензій у третій книжці журналу, підписаних тим самим криптонімом. «Кобзарську думу» під назвою «Слава» Куліш надіслав з Москви киянинові М. Щербаку в листі від 23 серпня 1876 р. (ЧМ. – № Ал 36–3/523). А в недатованому листі до Надії Забіли зазначив, що його рукописного вірша, який починається рядком «Не поляже, кажеш, слава...», «Петров дурний украв через покойного Щербака» (IP НБУВ. – Ф. 1. – № 28860). Про те, що з часом Куліш розбив глек і з Щербаком, свідчать записи Мик. Мих. Білозерського (*Там само*. – № 25743. – Арк. 107 зв., 121 зв., 147 зв.). Доля ж самого Щербака склалася нещасливо. О. Кістяківський, записавши у щоденнику 17 травня 1880 р., що «недавно умер Щербак», додав: «Несчастный пил горькую. Расточил здоровье. Убил семейное счастье. Наплодил шгук шесть детей. Умер к счастью его близких» (*Кістяківський О. Ф. Щоденник*. – Т. 2. – С. 160).

¹⁶² IP НБУВ. – Ф. 1. – № 29231.

обізнаний з випадками проти нього; через те Куліш начебто відразу знігтися і зник¹⁶³. У спростуванні Куліш категорично заперечував, ніби Костомаров промовив такі слова та міг поширювати подібну вигадку, і визнавав лише факт «дружнього поцілунку», яким був здивований, бо перед тим уже встиг подарувати Костомарову перший том своєї полемічної «Истории...» (а до того ж готував куди гостріший другий). Думається, пліткарська інтерпретація Кулішевого поцілунку як Юдиного справді виходила від Костомарова, раз про це говорили принаймні два свідки, а сам історик відмовився її спростувати¹⁶⁴. Правдоподібно, під час поцілунку Костомаров не вдався у голос до євангельської аллюзії, та потім, прикро вражений ситуацією, що склалася між ними, уявив собі цю сцену в євангельській парадигмі.

Водночас урадуваний несподіваним подарунком Лебединцева (повним комплектом «Киевской старины»), Куліш віддячився йому надісланням до друку з власного архіву «драгоценного документа» – копії з не відомого загалові первісного тексту Шевченкової автобіографії¹⁶⁵. Лебединцев опублікував її (Киевская старина. – 1885. – Кн. 11), але у спосіб, що вікликав незадоволення Куліша, і він накидав чернетку «Открытого письма к редактору “Киевской старины” Ф. Г. Лебединцеву», в якому протестував проти того, що в його пояснювальній нотатці до першодруку автобіографії пороблено «такіе поправки, прибавки и убавки», які дали одному з його київських кореспондентів підстави для «предположения, противного исторической истине». З огляду на це Куліш вимагав опублікування своєї «заметки с надлежащею точностию», а заодно й відкритого листа¹⁶⁶. Проте чи надіслав його Лебединцеву (або передав своїм приятелем-киянином, за посередництвом котрого – як читаємо в «Открытом письме...» – просив редактора журналу надрукувати автентичну нотатку й відкритого листа) – невідомо (цим приятелем був викладач університету М. В. Стороженко, який виступав посередником у тодішніх зносинах Куліша з Ф. Лебединцевим¹⁶⁷).

Куліш зберіг давню прихильність до Л. Глібова і з нагоди того, що тому звернуло на 65-й рік (народився 21 лютого 1827 р.), надіслав йому одну з ранніх редакцій

¹⁶³ Цю «образливу замітку», «оскільки пам'ятаємо, за поговором та прикладами переробивши в анекдот, не зупинився уместити його (в “Київск. старині”) ніхто інший, як сам редактор Феоф. Гавр. Лебединцев, сховавшись за ініціалом невідомого N.» (*Житєцький І. Куліш і Костомаров.* – С. 62).

¹⁶⁴ Крім того, цю плітку розповів Вас. Білозерський О. Кістяківському, але той піддав її сумніву, дізнавшись з листа Куліша про його несподівану зустріч із Костомаровим у Рум'янцевському музеї, приязну розмову та відновлення добрих стосунків: «В. М. Белозерский говорил мне, будто бы после выхода 2-го тома, когда Кулиш встретился с Костомаровым» і подошёл к нему, чтобы его приветствовать, Костомаров сказал: “Не лобызай меня, Иудо”. Вероятно, это произведение пессимистической души» (*Кістяківський О. Ф. Щоденник.* – Т. 1. – С. 192; запис від 28 вересня 1876 р.).

¹⁶⁵ Див. Кулішевого листа до Ф. Лебединцева від 10 вересня 1885 р.: *Данилов В. П. А. Куліш і «Киевская старина» под редакцией Ф. Г. Лебединцева // Україна.* – 1907. – Кн. 7/8. – С. 210–211.

¹⁶⁶ Див. недатовану чернетку цього листа: ІР НБУВ. – Ф. 1. – № 29232. На ній пізніше Куліш олівцем надписав: «Этот негодяй не исправился до смерти». Вдатися до «Открытого письма...» змусило Куліша, очевидно, також роздратування, викликане негативною рецензією Андроника Степовича, філолога-славіста, випускника Київського університету, на драму «Байда» у вересневій книжці «Киевской старины» за 1885 р.

¹⁶⁷ Див.: *Шенрок В. П. А. Куліш // Киевская старина.* – 1901. – Кн. 9. – С. 314, 317–318. Автограф Шевченкової автобіографії Куліш надіслав катеринославському колекціонеру різних пам'яток П. Зуйченку, подавши в супровідному листі від 1 серпня 1885 р. й текст своєї пояснювальної нотатки, підготованої для друку (її див.: *Яворницький Д. І. Матеріали до біографії Т. Г. Шевченка.* – С. 12). Опублікована в «Киевской старине» зрадагована нотатка дещо відмінна й ширша (правдоподібно, сам Куліш розширив її додатковою інформацією, якої немає і в його супровідному листі до Ф. Лебединцева від 10 вересня 1885 р.), проте якихось істотних розходжень не містить.

автобіографічної поеми «Куліш у пеклі», датованої лютим 1891 р., з присвятою на титулі: «Пренепорочному нашому поетові Леонідові Івановичеві Глібову в Юбілейному його Році достойно і праведно заслужений ралець несе первий Панько Омелькович Куліш вкупі з підпомішницею своєю, з Ганною Барвінок» [II; 640]¹⁶⁸. Тим часом, за свідченням Олександра Олександровича Тулуба, на нове становище Куліша, який, будучи визнаним лідером національно-культурного руху, опинився в хутірному усамітненні, Глібов відгукнувся байкою «Мальований Стовп», надіславши її навесні 1893 р. О. Кониському до друку в Галичині з присвятою «П. Кулішеві» (вірша, однак, надруковано у «Правді» наступного року, № 59, без присвяти)¹⁶⁹. У цій «басці» «на спомин» «мальованим Стовпам», датованій 14 вересня 1891 р., протиставлено два різні становища одної й тої самої людини в її болісному самоусвідомленні – природне в минулому і штучне в теперішньому: самотній «Стовп мальований» «журиться», «сумно» вглядаючись у степ («Чи світ не той, чи доля відцуралась?.. / Все глухо там, нічого не чутно»), і згадується йому «щасливая година, / Як був він деревом, шумів і зеленів, / Як усміхалася червоная калина / І степ широкий серце веселив...»¹⁷⁰ Якщо це справді алегорія на Куліша, то вона відбиває змінене ставлення до нього з боку Глібова та його суб'єктивне уявлення, нібито письменник на хуторі є відчужений од культурної громадськості і болісно переживає власну ізоляцію та різке погіршення свого становища в українському суспільстві. Насправді ж Куліш на старості не був зовсім самотній, до останку не шкодував про зміну своїх ідеологічних поглядів і вперто обстоював їх у нових творах. Він не так жив спогадами, як поривався у майбутнє, і, навіть пишучи мемуари, давав власному минулому свою теперішню оцінку. Мабуть, Куліш якось прочув, що Глібов осуджує його деміфологізаційний підхід до козацтва та козакофілів, бо в пізніших редакціях згаданої поеми присвяту знято.

З глибокою пошаною ставився до Куліша як невтомного будівничого української культури Борис Грінченко. 25 жовтня 1888 р. він писав до Т. Зіньківського:

«І цей Мордовець, котрий пише для грошей по-російськи, котрий прилюдно у “Деле” зрікався усього українського, насмілився озватися з своєю “Писанкою” і ляяти Куліша, чоловіка, котрий єсть один з небагатьох тих, що не кинули рідного діла і до краю несли чи несуть український прапор»¹⁷¹.

Грінченко звернувся до Куліша з проханням надіслати «Дзвона» та інші свої книжки, й між ними у 1893–1896 рр. тривало щире, сердечне листування. Грінченко надсилав свої книжечки, Куліш ділився творчими планами, дозволив безгонорарний передрук оповідань Ганни Барвінок з альманаху «Рада»¹⁷², запрошував у гості:

¹⁶⁸ Куліш до чернігівця М. Балашенка 28 липня 1891 р.: «Небрешину поему послано Леонідові Глібову на привітання з юбілеем, та тоді (в місяці лютому) ще була вона не доспівана» (ІР НБУВ. – Ф. I. – № 28754). Про те, що цей лист, звернений до Михайла Кириловича, надіслано Балашенкові, свідчать Кулішеві згадки про його тодішнє листування з Мих. Кир. Балашенком з Чернігова у листах до С. Носа від 21 липня 1891 р. (Киевская старина. – 1899. – Кн. 4. – С. 27) і до Марусі Вовк-Карачевської від 23 вересня 1891 р. та 7 липня 1892 р. (Червоний шлях. – 1925. – № 8. – С. 189, 194).

¹⁶⁹ Тулуб О. «Мальований Стовп», байка Л. Глібова: (Згадка) // Література. – К., 1928. – Збірник перший. – С. 152.

¹⁷⁰ Глібов Л. Твори. – Т. 1. – С. 154.

¹⁷¹ «...Віддати зумієм себе Україні»: Листування Трохима Зіньківського з Борисом Грінченком / Вступ. ст., археограф. передм., упоряд., комент., приміт., підгот. текстів, покажчики, додатки, добір ілюстр. матеріалу С. С. Кіраля. – К.: Нью-Йорк, 2004. – С. 110.

¹⁷² Див. Кулішеві листи до Грінченка від 9 квітня 1893 р. (ІР НБУВ. – Ф. III. – № 37945. – С. 7), 30 березня 1894 р. (Там само. – № 37944. – С. 1–4), 1 серпня 1894 р. (Там само. – № 37946. – С. 9–10), 3 серпня 1894 р. (Там само. – № 37947. – С. 13), 8 травня 1895 р. (Там само. – № 37944. – С. 17).

«Любо нам сподіватись Вашого завітання до Ганниної Пустини. <...> Нам же вельми хочеться спознатись із Вами, та ще коли б і пісень Ваших послухати. <...> У нашому простому побуті нічим Ви нас не потурбуєте, хоч би Вам схотілося відпочити в нас і не одну добу та погуляти по наших широкошумних дібровах. Живемо тепер просторо, маючи й світлицю й дві кімнати з ганками. Не потісните нас нічим» (лист від 3 серпня 1894 р.)¹⁷³.

На хуторі Куліш зберіг віру в перспективність самотнього розвитку українського народу, рідної мови та літератури. «В будучність української літератури я верую», – заявив він під час зустрічі з М. Лободовським у Мотронівці на Великодні свята 1884 р.¹⁷⁴ А в листі до В. Шенрока від 8 жовтня 1889 р. зазначив, що його «вера <...> в будучність малорусского елемента, воссоединённого с великорусским», засвідчена українськими перекладами Шекспірових драм, Байронового «Чайльд-Гарольда», трьома оригінальними драмами, і висловив тверде переконання: «Как бы ни относились к нашей Малороссии вредные слуги правительства, подобные Юзефовичу, дальнейшее развитие остановиться не может»¹⁷⁵.

Незважаючи на «возсоединительні» реверанси, зроблені в 90-х роках у листах до москвичів В. Шенрока і князя М. Шаховського, Куліш до кінця життя не втратив свого бойового українського запалу, спрямованого проти російських великодержавних потуг. Відчуваючи з Грінченкових листів козацький дух молодого літератора, Куліш у листі до нього від 19 січня 1896 р., сповіщавши про поставлене перед собою грандіозне завдання «перемовити по-наській мовлене в Святому Письмі і попереписувати співане в йому», бадьоро додав:

«Бач, і рука вже в мене тремтить, та байде про те.

Хоч трохи й зледашів,
Та ще чують плечі –
Бачся, поборовся б словом
Ще з Москвою г-речі...»¹⁷⁶

Український фольклорист і етнограф з Воронежа (тепер у складі Російської Федерації) Митрофан Дикарєв надіслав Кулішеві свій «Воронежский этнографический сборник» (Воронеж, 1891). Незважаючи на зайнятість, Куліш відразу з цікавістю прочитав його і похвалив у листі до Марусі Вовк-Карачевської від 7 липня 1892 р.: «Воронізька країна України дише нашим національним духом під крильми філолого-етнографічної науки»¹⁷⁷. Відчувши український патріотизм Дикарєва, Куліш підтримав його боротьбу за «наше національне право», зазначивши в одному з двох відписів до нього:

«З Вашого любого листу вбачаю з горем і втіхою боротьбу старорущини з новорущиною по країнах України. Сумую, що й там силкуються вгасити староруського нашого духа, як його вгашено вже скрізь ув аакаючим нашим панстві, полупанстві, купецтві й реместві, ж веселюсь тим, що нові інтелігенти вертаються

¹⁷³ Там само. – № 37947. – С. 14–15.

¹⁷⁴ Лободовский М. Три дня на хуторе у Пантелеймона Александровича и Александры Михайловны (Ганны Барвинок) Кулиш. – С. 164.

¹⁷⁵ ІР НБУВ. – Ф. І. – № 29341.

¹⁷⁶ Там само. – Ф. ІІІ. – № 37950. – С. 27.

¹⁷⁷ Червоний шлях. – 1925. – № 8. – С. 195. Див. також: Рулін П. До історії української етнографії: (Лист М. О. Дикарєва до П. О. Куліша) // Етнографічний вісник. – 1926. – Кн. 2. – С. 136–139.

манівцем до староруського шляху, до того славного шляху, що проложили були хоробрі русичі <...>¹⁷⁸.

У червневому листі до Дикарева, записаному в «Чорній рукописі 1892», Куліш з оптимізмом і завзяттям розмірковував про майбутнє української мови, що зазнавала утисків од російського царизму:

«Коли ся мова справді, як чаємо, сила невмируща, дак відродиться всюди, під новими прикметами, де ми з давніх-давен ступали ногою. <...>

Такими думками додаємо собі ми духу по хуторних застумах під цензурну непогідь. Чого нам не дають робити про нашу будушину, те найбільш і хочеться робити: сила-бо жизни встає на губителів своїх потужно»¹⁷⁹.

Обізвався й давній знайомий Андрій Шиманов, якому далекого 1861 р. Куліш доставив грошей для пізнавальних мандрів по Україні і який тепер, добробившись, вирішив їх повернути. У листі до Надії Забіли 28 березня 1884 р. письменник сповіщав про нього «ось яке диво: Шиманов згадав у Харкові, що колись дав я йому 300 р. і хоче їх вернуть по спроможі <...>, то питається листом, щоб гроші мене застали дома»¹⁸⁰. Відбулося й заочне знайомство Куліша з літератором Василем Горленком, про якого він писав у листі до М. Стороженка 24 лютого 1885 р.: «Прошу передать В. П. Горленку мой поклон и просьбу вместе с "Оповід." D-ra Rolle, ser. 4-ta, прислать что-нибудь из его сочинений для прочтения»¹⁸¹.

Коло нових кореспондентів Куліша розширили й російські діячі, котрі звернулися до нього за потрібною інформацією, що її він міг пам'ятати з попередніх десятиліть. Так, з 1886 р. зав'язалося листування із 33-річним московським літературознавцем, біографом Гоголя Володимиром Шенроком, на прохання якого Куліш розкрив деякі імена, старанно замасковані ним у гоголівських виданнях 50-х років на вимогу С. Аксакова та П. Плетньова¹⁸². Заочним знайомством із Шенроком Куліш скористався, щоб опублікувати з його допомогою власні твори. На Кулішеве прохання, висловлене в листі від 14 жовтня 1886 р.¹⁸³, Шенрок клопотався видаванням у Москві нової тритомової монографії «Отпадение Малороссии от Польши» (1888, 1889) та інших творів мотронівського автора. Ознайомившись у загальних рисах із цим новаторським історичним дослідженням, його визнали вартим друку тодішні головні діячі Товариства історії та старожитностей російських – голова Іван Забелін та один із членів, професор Василь Ключевський. Щоправда, скарбник Товариства, дослідник історії Росії та України XVII ст. Геннадій Карпов заявив, буцімто Куліш привласнив думки про темні боки козацтва з його праці, приховавши обізнаність із нею (насправді ж Куліш

¹⁷⁸ Цей уривок Дикарів навів у листі до Грінченка від 5 грудня 1892 р. (Література та культура Полісся. – Вип. 15. – С. 214).

¹⁷⁹ Ш. – Ф. 18. – № 29–30. – Арк. 119. *Застум* – глухий закуток.

¹⁸⁰ ІР НБУВ. – Ф. І. – № 28855. Його адресу занотовано в Кулішовому записнику 80–90-х років: «Шиманов Андрей Львов<ич>, собств<енный> д<ом>, Черноградовск<ая> ул. Харьков» (*Там само*. – № 28443. – Арк. 85, 91).

¹⁸¹ Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – К., 1923. – Кн. 2/3. – С. 214. У згаданому записникові Куліша занотовано й адресу В. Горленка – в селі Ярошівка (Прилуцького повіту).

¹⁸² Куліш до Н. Ол. Білозерської (дружини Вас. Білозерського) 7 жовтня 1886 р.: «Вместе с Вашим письмом получил я благодарность от издателя "Указателя к письмам Гоголя", некоего Шенрока, которому сообщил кой-какие поправки. Он предлагает свои услуги по всяким справкам в Москве <...>» (Ш. – Ф. 18. – № 50).

¹⁸³ ІР НБУВ. – Ф. І. – № 29312.

навіть не знав про її існування¹⁸⁴). Невдовзі Карпов, збагнувши, що радикально розходиться з Кулішем в оцінці Б. Хмельницького, змушений був визнати, що Куліш зовсім не читав його дослідження¹⁸⁵. За Кулішевими спогадами, секретар Товариства прямо писав до нього, що Карпов «очень обижається, что Вы ни разу не сделали указания на его выводы, к которым пришли также и Вы с своей стороны», на що Куліш відписав, що праць Карпова «не доводилось йому ніяких читати» («дописка» до «Куліша у пеклі») [II; 649].

Шенрокового сприяння Куліш просив не тільки щодо своїх російськомовних творів, а й щодо україномовних. Так, пропонував вистаратися дозвіл на друк його українських перекладів Шекспірових драм і бути їхнім видавцем¹⁸⁶; надіслав поему «Куліш у пеклі» та збірку «Дзвін», сподівавшись на їх публікацію¹⁸⁷. Листовне зближення було настільки діловим, тактовним і щирим, що вже 1887 р. Куліш звертався до Шенрока «Дорогой Владимир Иванович», а в листі від 5 лютого 1888 р. запропонував перейти до називання один одного другом:

«Дорогой друг Владимир Иванович!

Не иначе должен я звать Вас, как другом, по Вашему ко мне усердию. Прошу и Вас эпитет *глубокоуважаемый* заменить словом *друг*, в котором заключается всё человеческое хорошее»¹⁸⁸.

Збираючи матеріали до життєпису М. Гілярова-Платонова, 37-річний князь Микола Шаховський з Москви написав у червні 1893 р. до Куліша, просячи його відповісти на деякі запитання, – відтоді вони листувалися понад три роки¹⁸⁹.

В особистих стосунках ставлення Куліша до різних осіб визначалося не їхнім національним походженням, а насамперед, індивідуальними якостями – моральними, психологічними, професійними, діловими, а вже потім політичними й ідеологічними поглядами. Серед його щирих приятелів бачимо поляків (М. Грабовський, С. Зенович, К. Свідзінський, Маврицій-Юзеф Вольф, Т. Шумський, подружжя Юркевичів), росіян (П. Плетньов, Сергій і Костянтин Аксакови, Лев і Вол. Жемчужникови, М. Катенін, сім'я жандармського капітана Петра Гусева в Тулі). У листі від 9/21 листопада 1892 р. до М. Павлика Куліш відзначив, що Україна обабіч кордону не дала йому таких щирих приятелів, як Плетньов, Сергій і Костянтин Аксакови, Катенін, Олексій Толстой і Вол. Жемчужников: «Се были такі люде і вчинки їх щодо мене були таківські, яких не дознав я, та й не чував ні по сім боці політичної прірви в нашій Малій Росії, ні по тім»¹⁹⁰.

Показовою є зміна Кулішевого ставлення до Кесаря Білиловського, якому він попервах (у 1882–1883 рр.) симпатизував і, з огляду на скрутне матеріальне становище його сім'ї, по змозі безкорисливо допомагав грошима. Так, з Відня 22 вересня (н. ст.) 1882 р. Куліш сповіщав Івана Білозерського:

¹⁸⁴ Куліш до Шенрока 27 лютого 1889 р.: «В 1873 году вышло в Москве историко-критическое исследование г. Геннадия Карпова под заглавием “Начало исторической деятельности Богдана Хмельницкого”. Как я разминулся с этой книгой, это я мог бы объяснить только биографически. Получив теперь её от почтенного автора, я увидел, что мы, не будучи знакомы, пришли во многом к одним и тем же выводам» (*Там само.* – Ф. 324. – Гог. 41).

¹⁸⁵ Шенрок В. П. А. Кулиш // Киевская старина. – 1901. – Кн. 9. – С. 320–325.

¹⁸⁶ Лист від 9 червня 1890 р.: ІР НБУВ. – Ф. І. – № 29351.

¹⁸⁷ Листи 1890 р. – від 14 серпня (*Там само.* – Ф. 324. – Гог. 53), 15 жовтня (*Там само.* – Ф. І. – № 29354) і 4 листопада (*Там само.* – Ф. 324. – Гог. 54), 22 листопада (*Там само.* – Гог. 55).

¹⁸⁸ *Там само.* – Гог. 31.

¹⁸⁹ Шаховской Н. Памяти П. А. Кулиша // Русское обозрение. – 1897. – Кн. 3. – С. 192.

¹⁹⁰ П. Кулиш про свою справу з поляками... // Народ. – 1892. – № 24. – С. 248.

«Білиловський [на той час із Флоренції. – *Є. Н.*] возопив до *Д<окто>ра* [Пулюя. – *Є. Н.*], що помирає з голоду, та справді таки помирає, і просив у позику 30 гульденів. У нас було всього 30. Ми розділили на троє і послали йому 10, а потім я тайкома написав до свого львівського господаря [Юркевича. – *Є. Н.*], щоб вислав Білиловському ще 20 гульденів».

Така заповога впливала з того, що Куліш назагал був високої думки про літературний талант і людські якості Білиловського та розраховував на нього:

«Білиловського треба нам рятувати, до луччого часу. Такого чоловіка, який він ність, ніде другого взяти. Коли б тільки він не встряв до чортових нігілістів з біди або до яких інших терористів. Молоде, ще дурне, і тим часом голод!»¹⁹¹

Звістка в листі від І. Білозерського про вірогідне єврейське походження Білиловського, що його Куліш сприймав лише за свого земляка по Київщині, не похитнула початкової прихильності до нього¹⁹². У відписі до І. Білозерського від 22 лютого н. ст. 1883 р. (зі Львова) Куліш виклав розгорнуті міркування з цього приводу:

«Може, воно й правда, що він жид, та тільки я се вперше чую. А яка з нього вийде людина, сього ніхто не скаже: “время переходчиво, и люди переменчивы”. Тепер же знаю його за чоловіка працьовитого, тямущого і до всього справді по-жидівськи вдалого. Коли б я був багатшим, я б його держав коло себе і для розмови (пророчистий), і для біготні. Може, з нього вийде й писатель або журналіст знаменитий. З сього боку його підпираю. До нової дороги словесної має похіп і розум. Здається, що й серце в сього чоловіка гаряче: бо любить вельми жінку й дитину. Жида, яко жида, я не цураюсь. Нехай він собі буде й жид по батьку й матері, аби помагав нашому слову, котре розуміє добре і орудує ним незгірш. Деякі з маленьких його віршів (дві) я вхвалив і напечатав би навіть у “Хаті” абошо. Ще ж виробиться його слово»¹⁹³.

Тож Куліш, довідавшись «про жидівство Білилове», й далі «листувавсь із ним по-приятельській», «думаючи, що ім'я його буде стояти колись між репрезентантами жидівського зеніту», як згадував він пізніше, 1893 р.¹⁹⁴ Коли Білиловський повернувся в Україну, Куліш рекомендував його Володимирові Александрову,

¹⁹¹ ІР НБУВ. – Ф. І. – № 28961. Про цю грошову заповогу Білиловському (10+20 гульденів) – у відповідь «на его уведомление, что он умирает голодною смертию с своею женою и детьми», – Куліш згадав і в іншому листі до І. Білозерського – від 17 квітня 1884 р., зазначивши: «Разумеется, эти деньги не возвращены, да мы не с тем и послали» (*Там само.* – Ф. 324. – Гог. 80). У пізніших спогадах Куліш подавав цей випадок трохи інакше, мабуть, дещо призабувши, а може, й дещо зумисне змінивши: «Живу я собі вві Львові 1882 незабутнього року, аж ось пише до мене з Відня доктор Пулюй, що земляк мій по Київщині, Білиловський, погибає на чужій чужині з жінкою й двома дітками, – притьмом (рече) мруть з голоду. Мені жаль земляка», надто ж, якщо він «ще й поет: пише нашою рідною мовою стихи. Я зараз посілаю на руки Пулюєві <...> 20 гульденів, по своїй спромозі. Дякує мені поет <...>. Я простодушно радію, що вирятував земляка з голоднечи хоч на тиждень... Іду ото <...> і бачу в Відні круглопикого Білиловського, земляка і поета. Хто б споглянув на нас обох, дак подумав би, що не він, а я помирав з голоднечи. Та дарма: іншого професія сушить, іншого пушить, а й надто така, як поезія...» (*Куліш П.* Сон про вовка та про лисицю... – С. 304). Насправді Білиловський приїхав із Флоренції до Відня, де вже був Куліш і де вони тоді вперше побачилися (не раніше жовтня 1882 р.).

¹⁹² За спогадами Білиловського, з І. Білозерським його звів Пулюй: завдяки йому, Білиловський 1882 р. приїхав з Відня до Флоренції, де жив І. Білозерський, і там часто бачився з ним (у червні – жовтні), ба більше, І. Білозерський потім навіть щомісяця досилав йому до Єни 50 марок (поки той не здобув докторський ступінь у вересні 1883 р.) – з тим щоб, закінчивши навчання, він повернувся в Україну (Київська старовина. – 2000. – № 1. – С. 145, 151; № 2. – С. 85, 88, 93–94).

¹⁹³ ІР НБУВ. – Ф. І. – № 28964. – Арк. 1–1 зв.

¹⁹⁴ *Куліш П.* Сон про вовка та про лисицю... – С. 305, 306.

випускникові медицини Харківського університету, як любителя українського слова, і в Харкові молодого поета прийняли вельми приязно. До кінця 1883 р. він іще листувався з Кулішем, а потім раптово замовк. В останньому листі насторожила Куліша лаконічна відповідь на запитання про сім'ю: «Сем'я моя – нещасте моє». Невдовзі Куліш отримав від І. Білозерського (із Флоренції) розпачливого листа нещасної дружини Білиловського, котру, як виявилось, той покинув з двома дітьми. Така моральна безвідповідальність Білиловського змусила Куліша різко змінити ставлення до нього, на що спонукувало й пригадування давніших застережень Пулюєвих. У листі від 17 квітня 1884 р. до І. Білозерського Куліш обурювався негідною поведінкою Білиловського і щиро співчував ошуканій жінці:

«Возвращаю письмо его несчастной жены, если только Сатир может быть женат. А он, по рассказу д<окто>ра П<улюя>, соблазнил свою жену на сожигание, как Сатир Нимфу, на что я не обратил тогда внимания. Очень жалею, что не могу послать ей денег. Д-р П<улюй>, перед которым я вступался за этого подлеца, говорил, что она лучше его несравненно»¹⁹⁵.

Від захоплення до обурення у Куліша не раз був один крок, і випадок із К. Білиловським це промовисто демонструє. З приводу свого зухвалого орендаря (А. Заленського) Куліш у листі до А. Юркевича 7 червня 1885 р. зазначив: «<...> в мене таке правило: поки чоловіка не знаю, дак уважаю його за доброго, а розпізнавши, що він злюка, чиню з ним так, як тільки мені дозволяє право і моє достоїнство»¹⁹⁶. Куліш не мав упередження до осіб неукраїнського походження і при нагоді без вагань вступав з ними в ділові контакти. З деякими поляками, росіянами та вихідцями із євреїв його творчі й людські взаємини надовго чи принаймні на деякий час склалися вельми приязно. Коли ж доходило до особистих конфліктів або ж із боку російського царизму чи польської шляхти з'являлися випадки проти українства, то Куліш для вираження свого гніву й обурення послуговувався простонародними стереотипними уявленнями про чужинців, дозволяв собі образливі висловлювання з пейоративною лексикою, але не тільки щодо росіян, євреїв чи поляків, а й щодо самих українців, зокрема й галицьких русинів. Коли кияни довго не вертали Кулішеві рукописів і навіть не подавали звістки про них, то він спересердя висловився про цих колег як про «недолюдків націоналістів українських» (лист до Марусі Вовк-Карачевської від 7 липня 1892 р.)¹⁹⁷. У тодішній поемі «Куліш у пеклі» читаємо (правдоподібно, про М. Подолинського): «А ось швиденький, приятельський / Русинчик, що тебе лестив / Послугою, і сей гарненькі / Книжки твої занастив <...>» [II; 238]¹⁹⁸. Урешті-решт Кулішеве ставлення і до чужинців, і до одноплемінників було амбівалентне.

¹⁹⁵ ІР НБУВ. – Ф. 324. – Гог. 80. Про цю історію з бідолашною жінкою, зведеною і покинутою Білиловським, розповів також Драгоманов у листах 1893 р. – до Павлика від 6/18 лютого (*Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом.* – Т. 7. – С. 175) і до Куліша від 11/23 лютого (ІР НБУВ. – Ф. I. – № 29641). Марія Томпакова (так її звали) була сестрою українського політичного емігранта єврейського походження, а її батько фінансував навчання Білиловського у Віденському університеті.

¹⁹⁶ Научно-литературный сборник. – Львов, 1904. – Т. 3. – Кн. 2. – С. 35.

¹⁹⁷ Червоний шлях. – 1925. – № 8. – С. 193.

¹⁹⁸ У Відні 1869 р. Куліш дав М. Подолинському на зберігання свої рукописи й книжки. У листі до І. Пулюя 18 вересня (н. ст.) 1870 р. просив забрати від Подолинського всі рукописи, а книжки поки що залишити; у листі від 30 січня н. ст. 1871 р. просив Пулюя перевезти на найняте нове помешкання всі книжки від Подолинського, зокрема англійський переклад Біблії [*П. О. Куліш: (Матеріали і розвідки).* – Ч. 2. – С. 1, 7].

Час від часу тривало Кулішеве листування з галичанами – то з одними, то з іншими. На жаль, від кінця 1886 р. припинився обмін листами з Іваном Пулюєм. У розриві своїх стосунків з ним Куліш звинувачував Кесаря Білиловського: коли останній здобув титул доктора медицини й хірургії у Єнському університеті (1883), то Куліш, через те що Пулюй казав йому: «Скорше рак свисне, ніж Білиловський буде доктором», у листі до Білиловського жартома звеличав Пулюя «*доктором-ракосвистом*»; за Кулішевою підозрою, Білиловський зрадив його, показавши цього листа Пулюєві, унаслідок чого той нібито образився й перестав писати до нього¹⁹⁹. Проте Пулюй, ознайомившись із рукописом «Сну про вовка та про лисицю...», що його дістав од М. Павлика по смерті Куліша, пояснював, що з Білиловським після 1882 р. більше ніколи не бачився і не листувався, а писати до Куліша тільки з ввічливости, без важливої справи, просто не мав часу, бо повністю занурився у кропітку наукову працю²⁰⁰. Пулюя, котрий тоді працював професором Німецької вищої технічної школи у Празі, справді поглинули посадові обов'язки, притім додалися сімейні клопоти (у грудні 1886 р. народилася перша донька, і він, до речі, просив Олександру Михайлівну бути заочною хрещеною матір'ю, на що вона люб'язно погодилася)²⁰¹. Та все-таки мусила десь критися і якась психологічна або й ідеологічна причина того, що Пулюй зовсім перестав писати до Кулішів і відновив листування з Олександрєю Михайлівною щойно по смерті письменника. Можливо, був неприємно зачеплений тим, що Куліш настирливо домагався повернення заборгованої суми, апелюючи до нього з претензіями й докорами навіть за посередництвом чужинця, Алоїза Юркевича. Ще 12 березня 1884 р. Куліш скаржився Юркевичеві, що Пулюй заборгував перед ним і перестав відписувати. 24 листопада того самого року Куліш уже не лише нарікав на Пулюя, а й дорікав Юркевичеві:

«Żle Pan zrobił, pisząc do Dra Puluja, że nie potrzebowałś ode mnie pieniędzy. Może by choć Jego zawstydził się ten Rusin patriota. Czytałem w gazecie, że otrzymał posadę profesora na uniwersytecie w Pradze, a do nas nic a nic nie pisze, będąc winien mnie tyle pieniędzy»²⁰².

Невдовзі Юркевич відписав Кулішеві, що виконав його прохання, на що задоволений Куліш на початку (не пізніше 7) січня 1885 р. зазначив: «Z odpowiedzi Pańskiej Doktorowi Pulujewi cieszyć się. Niech wie, jak się bije szlachetne serce w piersiach»²⁰³.

¹⁹⁹ Куліш П. Сон про вовка та про лисицю... – С. 305. Куліш навіть подарував Білиловському автограф драми «Байда» зі своєрідним дарчим написом, яким вітав його з докторським ступенем, вдаючись до образливого випадку проти Пулюя: «Автор дарує сей автограф докторові Цезареві Білиловському, несказанно втішаючись, що він заставив рака свиснути. Р. Б. 1883, місяця серпня на 7-й день» (ІЛ. – Ф. 72. – № 250. – Арк. 2) [див. також: II; 709]. Одержання цього автографа із супровідним листом (ІЛ. – Ф. 61. – № 665) підтверджено у «Спогадах» Білиловського (Київська старовина. – 2000. – № 2. – С. 88).

²⁰⁰ Пулюй І. Кулішева дума «Курка з курчатами» // Шляхи. – 1917. – № 5/8. – С. 313–314.

²⁰¹ Див. Кулішевого листа (з допискою Олександри Куліш) до Пулюя від 12 грудня 1886 р.: П. О. Куліш: (Матеріали і розвідки). – Ч. 2. – С. 77–78.

²⁰² Научно-литературный сборник. – Львов, 1904. – Т. 3. – Кн. 2. – С. 28, 31. «Ви погано зробили, пишучи до д-ра Пулюя, що не вимагали від мого імени гроші. Може, хоча б Вас засоромився цей русин-патріот. Я читав у газеті, що він дістав посаду професора в університеті у Празі, а до нас зовсім не пише, будши винний мені стільки грошей» (польськ.).

²⁰³ Там само. – С. 32. «З Вашої відповіді докторові Пулюєві тішуся. Хай знає, як б'ється шляхетне серце в грудях» (польськ.). Списки листів подружжя Юркевичів до Куліша 1884-го, 1885-го, 1888–1891 рр. див.: ІР НБУВ. – Ф. І. – № 34140. – Арк. 81–87 зв.

У листі до Пулюя від 12 грудня 1886 р. вже сам Куліш нагадав про борг – 40 рублів (його Пулюй невідь-чому повернув щойно у червні 1897 р., пославши гроші вже Олександрі Михайлівні, про що зробив власноручну помітку на цьому листі)²⁰⁴. Міг бути Пулюй і глибоко вражений новими віршами Куліша, повними царєфільства, зневаги до козаччини та до її оспівування у Шевченковій поезії («Петро та Катерина», «Двоє предків у хаті», «Він і вона», «Подвижники свободи», «До Тараса на небеса», «Письменним гайдамакам», «З небес» – пізніша назва «З того світу»), – ці вірші надрукувала харківська газета «Южный край» (1885. – № 1415, 1422, 1426), котру міг надіслати Пулюєві харків'янин Вол. Александров, з яким він листувався у 1874–1886 рр.²⁰⁵ (підкласти дров до багаття могла і львівська «Зоря», що в четвертому числі за 15/27 лютого 1887 р. вмістила негативну рецензію Михайла Комарова «Нові вірші П. Куліша»). Вплинути в гірший бік на Пулюєве ставлення до Куліша мав би й інший ідеологічний опонент останнього – Іван Білозерський, з яким Пулюй був у щирих, приязних стосунках, також листувався. Потім образити його міг передрук вірша «Молитва» та першодрук «Думи про курку з курчатами» в Кулішовому «Дзвоні» (1893) вже без присвят Пулюєві.

Продовжуючи роботу над історією української літератури, до Куліша за біографічними відомостями про нього, Ганну Барвінок та інших наддніпрянських письменників звернувся професор Львівського університету Омелян Огоновський: «Ви ж займете в моїй “Історії літератури” одно з першорядних місць, то й хотів би я подати вірний образ Вашого просвітнього змагання». З пошаною висловився він і про Ганну Барвінок: «Вона стоїть у нас поруч Марка Вовчка; годило б ся, отже, звеличити єї ім'я в нашій літературі <...>» (лист від 27 березня н. ст. 1889 р.)²⁰⁶. Відтоді Куліш та Огоновський понад два роки листувалися. 11 грудня (н. ст.) 1889 р. Огоновський, дякуючи за «цінні вістки історично-літературні», відзначив: «Я поставив Вас стовпом в *святині просвітнього життя нашого*»²⁰⁷. Листа від 26 лютого (10 березня) 1890 р. він почав із запевнення у щирій повазі та прихильності: «Мило мені листуватись з нашим патріархом в життю словеснім, котрий був провідником патріотів-письменників українських в 60-х роках, а тепер молодшому поколінню помагає не раз радою і умним своїм словом»²⁰⁸. Огоновському сподобалися нові поезії Кулішеві, що потрапили до нього у зшитку (певне, «переспіви» й оригінальні вірші), і він одразу висловив авторові своє невідоме захоплення: «Саме нині дістав я від проф. Шухевича збірник Ваших поезій. Ви все ще поет! Гарно, батечку, гарно!» (Лист від 27 квітня н. ст. 1890 р.)²⁰⁹ Передавши, на Кулішеве прохання, його рукописні збірки «Позичена кобза» і «Хуторні недобгарки» редакторові «Зорі» Вол. Левицькому (Василеві Лукичу) до Станіслава, Огоновський щиро признався:

«Я справді дивуюся Вашій ненастанній і хосенній праці на ниві нашої літератури: деякі Ваші стихотвори суть мені справді по нутру. Ваш дух все ще свіжий і молодий; дай Боже, щоб Ви ще много літ були світочем в нашій словесній святині!» –

²⁰⁴ П. О. Куліш: (Матеріали і розвідки). – Ч. 2. – С. 77.

²⁰⁵ Студинський К. Листування і зв'язки П. Куліша з Іваном Пулюєм (1870–1886). – С. LVII.

²⁰⁶ Руслан. – 1908. – № 8. – С. 3.

²⁰⁷ Там само. – № 10. – С. 3.

²⁰⁸ Там само. – № 13. – С. 2.

²⁰⁹ Там само. – № 15. – С. 3. У Кулішовому записнику 80-х років є нотатка: «Шухевич Волод., проф. гімн. IV у Львові» (ІР НБУВ. – Ф. І. – № 28443. – Арк. 91 зв.).

сердечно бажав він²¹⁰. Поза сумнівом, у цих шанобливих, зичливих словах виявилася не лише звична епістолярна чемність, а передусім правдиве схиляння перед силою і красою найкращих зразків Кулішевої поезії. Про щирість Огоновського свідчить признання в тому, що його зачарували тільки деякі з пізніх віршотворів Куліша.

Якщо інтерес Огоновського в цьому листуванні зводився до роздобуття потрібних історико-літературних відомостей, то Кулішів інтерес полягав не лише в поданні інформації про себе та дружину-письменницю, а й у з'ясуванні подробиць з упорядження греко-католицького кліру (для вдосконалення роману «Владимирия»), а головне – у спробах за посередництвом львівського професора надрукувати в Галичині свої нові твори. Одержані строфи першої пісні поеми «Грицько Сковорода» Огоновський переслав поштою знов-таки до Володимира Левицького (лист до Куліша від 10/22 січня 1891 р.)²¹¹. Та врешті наприкінці травня 1891 р. Куліш поставив останню крапку в цій кореспонденції, розгніваний тим, що Огоновський не надрукував у львівських виданнях надісланих йому нових творів із викладом критичних поглядів на козаччину (зокрема «Думи-казки про Діда й Бабу...»)²¹². Ба більше, в листі від 9/21 червня 1893 р. до М. Павлика Куліш привітав перші дві подачі в «Народі» (1893. – № 10. – 22 трав. н. ст.; № 11. – 8 черв. н. ст.) гострокритичної рецензії Драгоманова на видання Шевченкового «Кобзаря», здійснене за редакцією Огоновського²¹³ (у цих подачах Драгоманов жорстко критикував його за нелогічний поділ Шевченкової творчості на чотири ідейно-естетичні періоди, за схоластичне, а насправді хаотичне розташування творів за жанрами в межах кожного періоду, за фактографічні помилки у примітках, зауваження щодо яких, либонь, найбільше сподобалися Кулішеві, бо в них Драгоманов заодно спростував здогад М. Максимовича, підхоплений, мабуть, Огоновським, а в іншому випадку поклікався на баладу про Кирика в «Записках о Южной Руси», – на ці два моменти Куліш і звернув увагу в тому листі до Павлика).

Організаторка феміністичного руху Наталія Кобринська з галицького міста Болехова 1886 р. листовно звернулася до Ганни Барвінок з проханням подати їй свої твори та біографічні відомості для публікації в жіночому альманасі²¹⁴, й відтоді почали вони листуватися, внаслідок чого у «Першому вінку» (Львів, 1887) з'явилися Ганнині оповідання «Перемогла» та «Жіноче бидування». 1893 р., задумавши видавати новий альманас «Наша доля», Кобринська вдруге звернулася до Ганни Барвінок. Цим разом відписав їй уже сам Куліш, надіславши жінчині оповідання «Праправнучка Баби Борця», що й було вміщено в першому випуску (Стрий, 1893). «З того часу, – згадувала галицька письменниця, – майже завжди писав до мене й відписував на мої письма сам Куліш, заявляючи, що его письма те саме, що й его дружини» (Олександра Михайлівна, зауважу, писала зі стилістичними невправностями і правописними помилками, тим-то він волів одписувати сам). До наступної книжки альманаху Куліш, крім оповідання Ганни Барвінок «Забісована дівчина Настуся», надіслав уже й, за висловом Кобринської,

²¹⁰ Руслан. – 1908. – № 19. – С. 3.

²¹¹ Там само. – № 22. – С. 3.

²¹² Лист до О. Огоновського від 27 травня 1891 р. (Життя й революція. – 1927. – № 12. – С. 288–306).

²¹³ Записки НТШ. – 1928. – Т. 148. – С. 207–208, 226.

²¹⁴ Два тодішні листи – від 24 квітня і 2 червня 1886 р. (з усіх 62 листів Кобринської до Ганни Барвінок за 1886–1911 рр.) див.: Кобринська Н. Вибрані твори. – К., 1980. – С. 394–397.

«свої незрівнянні з огляду на гнучкість мови переспіви з чужих авторів» (переважно західноєвропейських поетів). Цим вона була приємно здивована, навіть вражена:

«<...> як той великан думки, батько українського руху, чоловік, котрому не знайти рівного образованем, хоче належати до мого невеличкого, а до того так осмішеного жіночого видавництва, до котрого я не могла допроситися наших письменників! Тоді ясною стала мені різниця між тими, що знали лиш осмішувати мене, а тим, що не гордів, не сміявся, а помагав. А помагав він не лиш морально, але й матеріально; бо аби було чим оплатити друк і коректу, прислав від себе і від своєї дружини 120 рублів, так що другий зшиток “Жіночої долі” вийшов майже їх коштом»²¹⁵.

У другій (Львів, 1895) і третій (1896) книжках «Нашої долі» Н. Кобринська надрукувала Кулішеві переклади віршів Гете, Гайне, Байрона, Нікітіна, а крім того, передрук їх із другої книжки альманаху вийшов у Львові окремим виданням під назвою «Виписки з “Позиченої кобзи”» (1895). Їх Кобринська надіслала Кулішеві²¹⁶.

Жертвуючи на «жіноче видавництво» (другий випуск альманаху) 165 золотих ринських, Куліш підписався під листом до Кобринської від 15 квітня 1895 р.: «Щиро прихильні до Вашої жіночої справи Панько та Ганна Хуторяне»²¹⁷. Це було не тільки ввічливою фразою, бо й у листі від 4 вересня 1895 р. до Захарія Кисилевича Куліш так відгукнувся про Кобринську: «<...> одна галичанка, симпатичная Паньку по своим подвигам на пользу поднятия женщины из-под ног мужчины <...>»²¹⁸. Протофеміністичні симпатії автора «Магомета й Хадизи», «Марусі Богуславки», «Байди», який до того ж давно вже сприяв, щоб талановиті жінки ставали письменницями, природно вели його до солідарності з провідницею урівноправнення жінок у Галичині. Та все-таки в улаштуванні свого подружнього життя Куліші багато в чому стояли на патріархальних засадах і в суть жіночої емансипації, що її проповідувала Кобринська, не заглиблювалися. Показово, що в рецензії на першу книжку «Нашої долі» І. Франко влучно спостеріг, що вміщене в ній «оповідання Ганни Барвінок, написане прекрасною мовою, по своїй провідній думці, може, не зовсім надавалося до видання, котре голосить рівноправність жінок з мужчинами. Пані Г<анна> Б<арвінок> взялася власне оповідати “епопею” підчинення жінки чоловікові, навіть нелюбому, в додатку ще й ідеалізуючи сю жінку» [29; 203].

У травні 1888 р. відбувся перший обмін листами між Михайлом Павликом і Кулішем (Павлик укладав каталог бібліотеки Ю.-І. Крашевського у Кракові та й знайшов у його архіві Кулішеві листи до польського письменника, тож попросив дозволу їх оприлюднити, на що Куліш погодився, але опублікувати їх тоді не вдалося). Поштовхом до відновлення листування у жовтні 1892 р. стала наклепницька стаття «Польская политика и украинофильство», надрукована у 221–226 числах львівської москвофільської газети «Галицкая Русь», що її субвенціював російський уряд. У статті трактовано «українофільство» як польський виплід, а в її четвертій подачі (1892. – № 226. – 7/19 окт.) оббріхано Кулішеву спробу українсько-польської співпраці 1882 р. Повідомивши про це Куліша, Павлик удруге попросив дозволу на оприлюднення його листів до Крашевського, і Куліш знову погодився (відпис від 15 жовтня 1892 р.), а далі, на Павликове

²¹⁵ Кобринська Н. Згадка про П. Куліша // Зоря. – 1897. – № 22. – С. 438.

²¹⁶ Про одержання «Виписок...» Куліш сповістив її листом (без дати): ІР НБУВ. – Ф. 1. – № 29187.

²¹⁷ Там само. – № 29177.

²¹⁸ Там само. – № 29157 (список).

прохання, написав призначений для публікації лист-спогад (від 9/21 листопада) про свою десятирічної давности справу з поляками. Кулішеві листи до Крашевського, а також відкритого листа до нього Павлик опублікував в останніх числах «Народу» за 1892 р. – листопадовому (№ 20/21) та грудневих (№ 22/23 і 24), а в трьох перших числах наступного року вмістив свою полемічну статтю «Про “строїтелів” та “руїників”: Відповідь М. Павлика П. Кулешу» (датування за новим стилем). Задоволений, що надруковано його листи, Куліш сприйняв полеміку без образи й роздратування («Сердитувати за щире слово, хоч би й лайливе, я не вмію. Гримаю тільки на ехидну критику: бо се вже “от неприязни есть”»), але гадав написати «антикритику», як дочекається кінця Павликової «затули мужицтва» (лист до нього від 4/16 січня 1893 р., коли Куліш уже отримав перше число «Народу»)»²¹⁹. Незвичну для «гарячого Куліша» витримку у ставленні до опонента можна пояснити головню сподіванням на те, що галицький літератор-видавець друкуватиме його книжки.

Павлик надсилав Кулішеві свої коломийські видання – журнал «Народ», газету «Хлібороб», випуски серії «Читальні», підбивав писати спогади. Розпочатий епістолярний діалог з літнім Кулішем справляв на Павлика приємне враження: «Я листами пробую розрушати старого і переконаюся, що він чоловік культурний і навіть готов признати чужі докази», – повідомляв він М. Драгоманова 3 грудня н. ст. 1892 р.²²⁰ Н. Кобринській і М. Павликові, у яких із Кулішем зав’язалося ділове й товариське листування, належить найбільша заслуга у поверненні відчуженого письменника до українського літературного процесу 90-х років.

Заохочуваний Павликом до літературних спогадів і спровокований Мордовцевою «Суплікою до Василя Лукича» (Зоря. – 1893. – № 1), Куліш урешті написав *репліку* «Сон про вовка та про лисицю, оповіданий в листі до редактора» (січень 1893 р.), у якій кинув світло на свої колишні стосунки з К. Білиловським, а також, принагідно, з І. Пулюєм та іншими колегами, і надіслав його Павликові²²¹. У цих «споминках» він спростовував твердження Д. Мордовця про те, нібито Білило з Кулішем «одною сокирою дещо будовав», – за Кулішевим поясненням, він лише поправив йому літературне прізвище («От узья і зараз у Білиловського підписі зачеркнув хвостика *вський*, зоставив тільки *Білило*. Земляки-бо мої, давнім, упокореним звичаєм своїм, пришивали собі раз по раз коли не польського *ський*, дак московського *ов* або *ин*»); зрадагував Білилів переклад Шиллерової пісні про дзвона, а від його пропозиції укласти альманах зі своїх та його творів відмовився; крім того, на Білиловського Куліш мав підозру в поширенні без його відома в Харкові «Думи про курку з курчатами» без зазначення автора, та ще й із вилученням уривку про євреїв²²². Одначе Павлик, порадившись із Драгомановим, вирішив цих «споминку» не публікувати, з огляду на образливі випадки не так проти Білиловського, якого Драгоманов мав за таку «паскуду як людину», що з нею не варто встрявати й у полеміку, як проти Мордовця, котрий надсилав деякі кошти на видавання «Народу»²²³. Натомість Павлик подав у «Народі» лише коротку

²¹⁹ Возняк М. Останні зносини П. Куліша з галичанами: (З додатком його листування з М. Павликом) // Записки НТШ. – 1928. – Т. 148. – С. 165–194.

²²⁰ Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом. – Т. 7. – С. 103.

²²¹ Див. листа від 19 січня («студена руського») 1893 р.: Записки НТШ. – 1928. – Т. 148. – С. 198.

²²² Куліш П. Сон про вовка та про лисицю... – С. 303–306.

²²³ Див. листа Драгоманова до Павлика від 6/18 лютого 1893 р.: Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом. – Т. 7. – С. 175. Про те, що йому у «великій пригоді» стали

власну замітку «“Одною сокирою”?», у якій стисло виклав спростування, наявні у відкритому листі Кулішевому, а про «ш<ановного> д<обродія> Мордовця» тільки обережно зазначив, що його «тут, очевиднож, плохо поінформовано», бо «д. Білило (-Білиловський) ніколи нічого не будував одною сокирою з д. Кулішем» і що «д. Куліша взагалі не слід компанувати з д. Білилом». У розпалі полеміки з «новоерівцями» Павлик не міг втриматися від випадку проти народовської «Зорі», зауваживши, що поправку годилося б надрукувати саме в цьому часописі, а не в «Народі», проте Куліш заявив, що не дасть у «Зорі» ані рядка, бо то «газета злохудожественна». Під кінець Павлик закинув редакції «Зорі», що вона в окремому проспекті на 1893 рік оприлюднила без Кулішевого відома його прізвище серед своїх авторів та анонсувала публікацію його віршів²²⁴.

Редакція «Зорі» (мабуть, в особі редактора літературно-наукової частини Василя Лукича) попросила Білиловського дати пояснення на замітку в «Народі», і той відгукнувся двома листами, що їх і надруковано за підписом *Цезар Білило* з інформативною редакційною передмовою «Одною сокирою?» (Зоря. – 1894. – 1/13 груд.). Першого листа – від 1 лютого 1894 р. – Білиловський написав, іще не прочитавши замітки в «Народі», а тільки одержавши від редактора «Зорі» звістку, що Куліш надрукував «протест проти Мордовця» з приводу його твердження, буцімто Білило з Кулішем дещо будував одною сокирою, а тому цей лист був досить поблажливий і тактовний. Білиловський свідчив, що Куліш, убачавши в ньому «критичну кебету і деяку, <...> хоч і невеличку, освіченість європейську, особливо знакомство з європейськими літературами», «чимало присилав своїх віршів і творів на раду». Зі свого боку, Білиловський не приховував власного захоплення Кулішем як письменником і його поетичного впливу на себе:

«Тоді як в Галичині і в Росії шпетили з його “Хуторної поезії”, я, навпаки, писав в “Труд” зовсім-таки инше, вказуючи на чудову культурну мову в “Хуторній поезії”, на шире, чуло-тонку поезію, на міч його пера і т. ин. Свої рецензії на його твори я потім писав йому в своїх листах, і рецензії тії я ладен і тепер написати так само, як і тоді, бо думка моя, погляд мій на д. Куліша яко на поета, на писателя зісталися такими ж, якими були тоді, коли я вперше дихнув в себе його безперечно колись високий дух і вперше впивався його поезією, часом суворою та таємничою, як столітній темно-зелений бір на Бескидах скелистих, часом же легесенькою та солодко-зграйною, як весняний спів української красуні».

При цьому Білиловський застерігався, що по-різному сприймає в Кулішеві «мислителя, історика, поета, критика і публіциста», відрізняє «його колишню мову від мови пізнійшої, вітійвитої», зрештою, «Куліша колишнього» з «гучним пророчим словом на устах від Куліша пізнійшого, зірвавшого власними руками вінець слави з своєї старезної голови»²²⁵.

Другого ж листа – від 2 лютого 1894 р. – Білиловський написав, уже ознайомившись із заміткою в «Народі», яку йому дав Мордовець, а тому ця відповідь виявляє, крім спроби спростування, погано приховувані роздратування та гнів і

«гроші, надіслані недавно Мордовцевим: 15 і 15 рублів», Павлик повідомляв Драгоманова 4/16 грудня 1892 р. (*Там само*. – С. 108). За спогадами Білиловського, його з Драгомановим звів Куліш 1882 р.: «Драгоманов з Женеви написав до Куліша листа і питався, чи можна надіслати йому деякі українські і інші книги на схов. Куліш відписав йому – переслати їх мені у Флоренцію. Таким побитом я зачав листуватись з <...> Драгомановим <...>» (Київська старовина. – 2000. – № 1. – С. 146).

²²⁴ <Павлик М.> «Одною сокирою»? // Народ. – 1893. – № 8. – 10/22 квіт. – С. 74.

²²⁵ Зоря. – 1894. – № 23. – С. 500.

містить образливі випадки. По-перше, Білиловський запевняв, що з Кулішевого виправлення «Пісні про дзвона» не скористався, бо зрадагував йому цей переклад із Шиллера Вол. Александров (тим часом подані для прикладу перші 20 рядків Білилового перекладу, редакцій Куліша та Александрова переконують, що Кулішева версія таки найкраща). По друге, Білиловський заперечував свою причетність до поширення в Харкові «Думи про курку з курчатами», заявивши, що її надіслав йому до Петропавлівська в Сибір покійний Александров і від нього-таки, проїжджавши через Харків із Сибіру до Відня, він уперше почув усю «Курку», щоправда, в переробці Александрова. По-третє, за словами Білиловського, він пропонував Кулішеві видати не спільний альманах, а його переклади Шекспірових творів разом із Кулішевими-таки поемами, та й то після того як Куліш у листі від 7 серпня 1883 р. сам запропонував йому видати його оригінальну драму²²⁶ (ясна річ, «Байду»).

На суперечку з приводу задуму про спільне видавання творів кидає світло лист харків'янина М. Лободовського до Куліша від 11 лютого 1884 р.:

«Цезар віддав моєму знакімцеві-книгареві Ваші рукописи – “Байда” і “М<аруся> Богусл<авка>” – чи не видасть. <...> Книгар не грошовитий; я радив його взятись видати хочь поки одного “Байду”, і він згоджується. <...> Цезар дав йому і своє оповідання “Настя”. Я раджу так книгаря: видати одною книжкою “Байду” + “Настю” + “N” Ганни Барвінок, бо Цезар казав, що у Вашої шановної паніматки є гарні речі»²²⁷.

Правдоподібно, Куліш підозрював, що пропозицію М. Лободовського видати збірник, до якого ввійшли б «Байда» й оповідання Білиловського та Ганни Барвінок, насправді ініціював Білиловський, щоб здобути популярність і утвердитися в літературі завдяки авторитетові визначного письменника. Можливо, й справді Білиловський, відчуваючи, що йому незручно звертатися до Куліша з такою ідеєю, підкинув її Лободовському. Кулішеві ж не випадало публікуватися під одною обкладинкою з малознаним початківцем.

Років 35 по тому, спровокований публікаціями М. Возняка («Останні зносини П. Куліша з галичанами») і К. Студинського («Слідами Куліша») у 148 томі «Записок НТШ», роз'яснення з приводу давніх стосунків «Зорі» з Кулішем дав її колишній редактор Василь Лукич (Володимир Левицький). Він зазначив, що почав листуватися з Кулішем іще 1886 р., коли звернувся до нього з проханням взяти участь у літературному збірникові «Ватра»²²⁸ і, одержавши від нього чотири поезії, надрукував їх у цьому альманасі, виданому у Стрию наступного року (це були зразки етнографічно-пейзажної лірики з циклу «Переспіви з великоруських співів»). За свідченням Василя Лукича, Куліш листувався з ним як редактором «Зорі» «ще перед півроком, заки появилася “Супліка”»; на доказ цього Василь Лукич навів листа від 9 травня 1892 р., в якому Куліш просив у разі друкування його «шпаргалів», надсилати йому «останню коректуру в двох примірничках»²²⁹.

²²⁶ Там само. – С. 500–501.

²²⁷ ІР НБУВ. – Ф. 1. – № 29725. – Арк. 2.

²²⁸ У тому листі – від 8 серпня 1886 р. зі Стрия – виявляв люб'язність і тактовність: просячи «прикрасити моє видання яким плодом Вашого знаомитого пера», вибачався: «Завелика вправді смілість удаватись мені до корифея української літератури <...>». Повідомляв, що виступає «в письменстві галицьким під іменем Василь Лукич <...>» (Там само. – № 29721).

²²⁹ Мавши обійняти посаду редактора «Зорі» (від 1 вересня н. ст. 1890 р.), Василь Лукич напередодні – 16 серпня н. ст. – надіслав зі Станіславова Кулішеві, у числі багатьох інших українських літераторів, стандартне, видрукуване у друкарні, запрошення до співпраці (Там само. – № 29723).

Тим-то й у проспекті «Зорі» на 1893 р. ім'я Куліша серед передбачуваних авторів уміщено правомірно, бо в «редакційній теці спочивали від довшого часу оригінальні поезії, а також переклади й переспіви» з «Позиченої кобзи» із правом друкувати їх, де редактор вважатиме за відповідне. На підставі цього повноваження Василь Лукич опублікував чотири оригінальні поезії Кулішеві в «Календарі ілюстрованому товариства “Просвіта” на рік звичайний 1891», виданому у Львові²³⁰.

Пишучи до М. Павлика 14 лютого 1893 р.: «У “Зорю” ж я не дам ні стрічечки яко в газету злохудожествену <...>»²³¹, Куліш відмовлявся од співпраці з «Зорею» з кількох причин. По-перше, був лютий на неї за давні й недавні полемічні й образливі виступи проти нього, вміщені на її сторінках. Одним із таких, найновіших, стала на самому початку 1890 р. стаття Василя Лукича «Тенденційні фабрикати П. Куліша», подана під псевдонімом *Василь Січовик*. У ній критиковано «дивоглядні фабрикати», спрямовані на переосмислення Шевченкової поезії: «Ода з Тарасової гори», «До Тараса на небеса» з «Хуторної поезії» (наведено цитати), «З небес» («Я був собі п'яний, а баба Талалайка...»; пізніша назва «З того світу») (передруковано повністю з харківської газети «Южный край»). Насамкінець зазначено, що останній вірш «вирвав» Кулішевих «земляків» «з терпеливості» й один із них «під впливом справедливого обурення» відгукнувся полемічним посланням «До П. Куліша», яке й оприлюднено²³² (це був передрук із «Южного края» анонімного вірша В. Александрова, що починається словами «Гей, онуче! Гей, онуче / Баби Талалайки!»). Невідомо коли, та, мабуть, Куліш таки ознайомився із цим випадком «Зорі» проти нього.

По-друге, він старався догодити Павликові, який перебував в опозиції до цього часопису. Була ще й третя причина, що на неї вказала Наталя Кобринська: за її словами, з листів до неї Ганни Барвінок вона зрозуміла, що Куліш «був дуже ображений критикою “Зорі” на оповідання его дружини»²³³. Очевидно, йшлося про соціологічні, моральні та сюжетно-нарративні закиди, оперті на позитивістських засадах, у рецензії Григорія Цеглинського (за підписом: Г. Ц.) на «Перший вінок»: «Ганна Барвінок оповідає гарно там, де має предмет до оповідання (“Перемогла”), де ні, – намагає звичайним бідуванням (“Жіноче бідування”)». Позаяк, за словами рецензента, не вказано причин «бідування» – чи з «індивідуальності», чи «взагалі з лихого суспільного устрою», то

«виходить старече хлипанне, обчислене на добре, а ще більше на наївне серце читателя. Ганна Барвінок, як в “Жіночім бідуванні” закриває всякі мотива, так в “Перемогла” не закриває навіть лихих мотивів, як, прим<іром>, віщовання сови і виходу через теє Харитини з дому (мабуть, не мала она такой чистої совісті!). Цілий сей уступ, як і введенне бідної Івги (мабуть, лиш на те, щоб сова дармо не кричала), показують, що писателька любуєсь в голоснім говоренню того, що звичайно голосно не говориться, а тим менше пишеться»²³⁴.

А в листі від 15 травня н. ст. 1892 р., теж зі Станіслава, просив Куліша надіслати «найновішу (яка єсть) фотографію» – свою, а також дружини, щоб умістити «на переднім місці часописи» (*Там само*. – № 29722).

²³⁰ П. Куліш і «Зоря» / Подав Василь Лукич Левицький // Записки НТШ. – 1929. – Т. 150. – С. 430–432.

²³¹ *Там само*. – 1928. – Т. 148. – С. 223.

²³² *Січовик Василь*. Тенденційні фабрикати П. Куліша // Зоря. – 1890. – № 1. – 1/13 січ. – С. 15–16.

²³³ *Кобринська Н.* Згадка про П. Куліша. – С. 438.

²³⁴ *Зоря*. – 1887. – № 18. – 15/27 верес. – С. 307–308. На цю рецензію Кобринська відгукнулася полемічною брошурою, виданою в Чернівцях 1888 р., ставши на захист, зокрема, й Ганни Барвінок (*Кобринська Н.* Відповідь на критику жіночого альманаху в “Зорі” з р. 1887 // *Кобринська Н.*

Пізніше в «Зорі» за 15/27 січня 1890 р. в підрозділі «Олександра Кулішева (Ганна Барвінок)» своєї «Історії літератури руської», публікованої у цьому журналі, О. Огоновський зазначив, що «Кулішиха» почала писати за прикладом Марка Вовчка. Це вже, мабуть, дійняло Олександрю Куліш до живого, і вона розгнівалася ще дужче²³⁵.

Ймовірно, з вищеперелічених причин Куліш відмовився навіть од пропозиції київської Старої громади (в особі Є. Тимченка) видати його переклади шекспірівських п'єс як додаток до цього народовського часопису, бо, як пояснював у листі від 13 листопада 1896 р. до В. Тарновського-молодшого, не любить «Зорі» «за її дурощі (не кажучи іншого)»²³⁶.

За посередництва М. Павлика, у 1893–1895 рр. відновилося товариське листування Куліша з Михайлом Драгомановим, що перебував тепер на еміграції у Софії. З листовного спілкування з Драгомановим у 1882-му – на початку 1883 р. й тодішнього ознайомлення з деякими його працями Куліш виніс симпатію до цього діяча й відчуття певної подібності їхніх доль (спочатку зближення, а потім розходження з насильниками поступу) і суголосности в поглядах, зокрема на терор як неприйнятний засіб політичної боротьби та на польське повстання 1863 р. Мавши на увазі негативну реакцію Драгоманова на вбивство Олександра II, що сталося 1 березня 1881 р., Куліш у розмові з М. Лободовським на Великдень 1884 р. зауважив:

«Интересно, что с М. П. Драгомановым повторилась наша давняя история: ему пришлось писать не в защиту злосчастного 1 марта, а против, за что российские радикалы анафематствовали его...»²³⁷

У тій-таки розмові Куліш назвав «преинтереснейшей книжкой» політико-публіцистичну монографію Драгоманова «Историческая Польша и великорусская демократия», видану в Женеві 1882 р.²³⁸ (очевидно, читав її ще у Відні). А в цій праці Драгоманов розкритикував підтримку російськими революціонерами гасла відновлення «історичної Польщі» в її кордонах 1772 р., під яким проходило польське повстання 1863 р., позаяк така позиція ігнорувала українські національні інтереси.

Тим часом, повернувшись з Австро-Угорщини в підросійську Україну, Куліш перервав зносини з Драгомановим, остерігавшись жандармських переслідувань за зв'язки з політичним емігрантом у Женеві. Коли А. Юркевич написав про свій Вибрані твори. – С. 293). Уже вдовою Олександра Куліш на листі Вол. Левицького (Василя Лукича) до Куліша від 8 серпня 1886 р. зробила помітку олівцем: «Он же был и редактором “Зорі”, и сколько там было неправд и брані <...>» (ІР НБУВ. – Ф. 1. – № 29721).

²³⁵ Детальніше див.: *Нахлік Є.* Подружнє життя і позашлюбні романи Пантелеймона Куліша. – С. 291–293.

²³⁶ ЧМ. – № Ал 17–100/26/504. У листі до І. Шрага Олександра Куліш згадала, що коли Тимченко листовно запропонував узяти в Куліша переклади передати до друку у вигляді додатку до «Зорі», то він не погодився, бо, за словами Олександри Михайлівни, «“Зоря” тогді і болотом обкидала дружину» (ЧЛМК. – № А–3187).

²³⁷ *Лободовский М.* Три дня на хуторі у Пантелеймона Александровича і Александри Михайловны (Ганни Барвинок) Кулиш. – С. 171. Проти революційного терору Драгоманов почав виступати ще раніше – у брошурах «Листок “Громади”» (1878), «Терроризм и свобода» (1880) та ін.: «Я действительно постепенно всё больше становился противником русских революционеров. <...> меня разделяло с ними и возведение политического убийства, или как они говорили, “террора”, в принцип революционной борьбы <...>» (*Драгоманов М. П.* Автобиографическая заметка. – С. 66–67).

²³⁸ *Лободовский М.* Три дня на хуторі у Пантелеймона Александровича і Александри Михайловны (Ганни Барвинок) Кулиш. – С. 171. Водночас у Драгоманова були, звісно, інакші погляди на козацтво, ніж у Куліша.

обмін листами з Драгомановим, то Куліш у відписі 12 листопада 1883 р. застеріг свого львівського приятеля, що згадувати це прізвище в листах до нього в Російську імперію не слід: «Ten adresat, którego Panu nie należałoby mianować w Jego liście <...>». На початку – не пізніше 7-го – січня 1885 р. повторив ще чіткіше:

«Co się tyczy do Dragomanowa, to chciałbym, żeby kochany Pan o takich ludziach nigdy w Jego pięknych listach nie wspominał. Nie mam nic do czynienia z rosyjskimi emigrantami i w niczym tym politykom nie sympatyzuję. Idę własną drogą prawdy i czci ruskiego narodu, nigdy nie pójdę ich drogą, choćbym i za granicą mieszkał»²³⁹.

Була й ще одна причина розриву їхніх стосунків: восени 1883 р. через непорозуміння Куліш образився на Драгоманова. За Кулішевим дорученням, А. Юркевич надіслав Драгоманову до Женеви 480 примірників «Магомета і Хадизи», але Драгоманов (як видно з його листа до Юркевича від 22 вересня 1883 р.) цієї посилки не вибрав і запропонував йому витребувати її з женевської пошти назад, а натомість надіслати хіба що п'ять примірників, бо решту, резонно пояснював він, однаково доведеться відсилати до Австро-Угорщини, де вони можуть мати попит. Лише в одному випадкові, зауважив Драгоманов, треба залишити всі Кулішеві примірники в Женеві: коли вони заборонені в Австро-Угорщині. Куліш же безпідставно запідозрив, що Драгоманов, певно, «гнівається» на нього «так само, як святоюрці», котрі б хотіли від нього «хвалебних од і пісень гайдамакам»: «<...> ukraińscy patrioty potęriają mnie w Kijowie, we Lwowie i – jak się domyślam – nawet w Genewie» (лист до Юркевича від 12 листопада 1883 р.)²⁴⁰.

Завдяки поновленим зв'язкам із Драгомановим, у хутірне життя Куліша влився свіжий струмінь інтелектуального спілкування, яким він був настільки зворушений, що в сердечних листах навіть пробував звертатися до свого молодшого колеги «єдиний мій брате»²⁴¹ (Куліш і на старості зберіг схильність до захоплень). У Драгоманові, що пережив розрив зі Старою громадою і сам був критикований з різних таборів, Куліш відчув спорідненого вигнанця і щиро потягнувся до нього. Драгоманов же, судячи з його листів до Павлика, більше, ніж Куліш, усвідомлював ідеологічні розбіжності й вікові та психологічні відмінності між ними, але все-таки консулював його щодо найновіших західних перекладів і досліджень Біблії, хоча й не без скепсису: «Та навряд багато з того буде проку. К<уліш> мало ознакочлений з новою критикою Біблії і застарий уже, щоб переучуватись» (до М. Павлика 20/31 грудня 1893 р.)²⁴². Попри те, Драгоманов також виявляв тактовність і сердечність у листуванні з Кулішем – звертався до нього «Дорогий і вельмишановний Панько Олельковичу!», а в листі від 11 лютого 1894 р. навіть застерігався:

«Мені іноді приходить на думку, коли б Вам не показали мої листи холодними. Так не забувайте, що мій предок не був “гарячий”, – а скорше, мабуть, упертий. А окрім того, я вже давно “серце запечатав”, по кр<айній> мірі, на слова <...>. А як

²³⁹ Научно-литературный сборник. – Львов, 1904. – Т. 3. – Кн. 2. – С. 26, 32. «Цей адресат, що його не слід би Вам згадувати у Вашому листі <...>»; «Що стосується до Драгоманова, то я б хотів, щоб Ви, мій любий, про таких людей ніколи у Ваших гарних листах не згадували. Я не маю жодної справи з російськими емігрантами і в нічому цим політикам не симпатизую. Я йду власною дорогою правди й шанування руського народу, я ніколи не піду їхньою дорогою, хоча б і мешкав за кордоном» (польськ.).

²⁴⁰ Там само. – С. 24–26. «<...> українські патріоти осуджують мене в Києві, у Львові і, як здогадуюсь, навіть у Женеві» (польськ.).

²⁴¹ Лотоцький О. П. О. Куліш та М. П. Драгоманов у їх листуванні. – С. 14.

²⁴² Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом. – Т. 7. – С. 342.

станемо на Страшному суді – і quidquid latet, apparebit [таємне стає явним, латин. – С. Н.], тоді видно буде, що і кого я любив!»²⁴³

На той час Куліш уже не мав давньої прихильності до народовців, затамував старі образи на їхні друковані органи «Зоря» та «Діло» за гостру критику в них «Хуторної поезії», «Крашанки...» і «Шекспірових творів». До того ж був обурений тим, що йому не надіслали авторських примірників нового видання «Чорної ради» (Львів, 1890; як літературного додатку до «Діла»), на яке він дав дозвіл Ол. Барвінському в листі від 12 грудня 1889 р. (з проханням зробити деякі граматичні виправлення²⁴⁴, але упорядники дозволили собі більше і внесли й інші подібні, утім незначні, зміни, а головне – зняли авторські післятекстові тлумачення російською мовою історичної та рідковживаної лексики, натомість пояснивши деякі слова посторінково українською мовою, – очевидно, через таке самочинство Ол. Барвінський і не надсилав авторові примірників перевиданого роману). Дізнавшись із якогось часопису, що «Чорну раду» видано, Куліш нарікав у листі до С. Носа 29 травня 1891 р.:

«По нашому звичаю подобало б дякувати чоловікові хоч двома словами за підпомогу та надіслать йому примірників твору його, щоб сказав: “Добре перепечатано”, – та годилось би й саму часопись, котру підпер, вислати йому»²⁴⁵.

Тож Куліш, спочатку відгукнувшись на ініціативу Ол. Барвінського і відновивши листування з ним (у 1889–1890 рр.), далі вже на його листи не відписував, то більше що на відмежування від цього лідера народовців його спонукували їхні опоненти М. Драгоманов і М. Павлик. «Я, бачте, не хочу з Барвінським листуватись», – демонстративно заявив Куліш у листі до М. Павлика 29 серпня 1893 р., а в іншому листі того-таки року, щоб догодити Павликові й Драгоманову, зауважив: «Пише й Барвінський з Відня широко й ницо recommandirt, та, замість відпису, здобудеться в мене дулю»²⁴⁶.

Такий поворот у ставленні до чільного діяча народовців вражає особливо прикро, бо хто-хто, а Олександр Барвінський аж ніяк на те не заслуговував, адже з когорти шістдесятників – «правдовиків» і «січовиків», які співпрацювали з Кулішем (О. Партицький, Н. Вахнянин, М. Подолинський, Вол. Барвінський та ін.), – він, як і Пулюй, до кінця життя зберіг щиру пошану до визначного письменника. Врівноважений, витриманий і шляхетний, Ол. Барвінський не опускався до дріб'язкових випадів проти нього у пресі чи в листах, написав шанобливі спогади про свого старшого наддніпрянського колегу, у яких наголосив, що особисті зустрічі дали йому змогу заглянути глибоко у «щиру народолюбиву душу» Куліша і тому, попри «хитання і помилки» останнього, він не перестав цінувати в ньому «вельми благородного чоловіка» і «для нашого народного, письменського і культурного розвитку» «вельми заслуженого діяча», і що за всіх «хитань» і «сумнівів» Куліш мав «щире, й чутливе, і гаряче серце» «для України», «зберіг» «гарячу любов до України, до рідного слова і народу і остане все величним світочем в нашій святині, рідній Україні»²⁴⁷.

²⁴³ ІР НБУВ. – Ф. 172. – № 41. – Арк. 23, 14 нумерації червоним чорнилом або 55, 46 нумерації олівцем (список).

²⁴⁴ Барвінський О. Спомини з мого життя. – С. 209.

²⁴⁵ Киевская старина. – 1899. – Кн. 4. – С. 25–26.

²⁴⁶ Записки НТШ. – 1928. – Т. 148. – С. 228, 229.

²⁴⁷ Барвінський О. Спомини з мого життя. – С. 235, 301. Першодрук 1913 р. («Друга частина»).

Натомість пішов Куліш на зближення з радикалами-соціалістами Павликом і Драгомановим, котрі саме тоді завзято полемізували з народовцями як «новоєрівцями», їхнім друкованим органом «Правдою» і в цій боротьбі готові були використати Кулішеву критику українства, хоча й переважно не поділяли ідеологічних, історичних та історіософських поглядів хутірнього мислителя. Власне, щоб дискредитувати нову спробу українсько-польської згоди, Павлик і опублікував у «Народі» (1892. – № 20–24) Кулішеві листи до Крашевського та замовлений Кулішеві коментар-спогад до них. Ба більше, Драгоманов і Павлик хотіли втягнути знаного письменника до полеміки з «новоєрівцями». Драгоманов прямо писав до Куліша, наполягаючи, щоб він допомагав галицьким радикалам змусити народовців звернути з «новоєрівської» дороги²⁴⁸. Подякувавши Драгоманову у відписі від 9 січня («студена») 1893 р. за те, що той «виявив» йому «всю русинську політику» (ясна річ, це «виявлення» було наскрізь тенденційне), Куліш водночас категорично заперечував свою співпрацю і солідарність з народовцями (передусім з Ол. Барвінським) та їхніми друкованими органами «Зорею», «Ділом» і «Правдою». Зокрема, зауважив, що «Зорю», яку йому надсилають, не бере в руки «через дурощі редакції»²⁴⁹, поскаржився на Ол. Барвінського за те, що той не надіслав йому жодного примірника ні передрукованої з його дозволу «Чорної ради», ні своєї газети «Діло», а врешті пояснював, яким чином у «Правді» опубліковано його переклад першої пісні Байронового «Дон Жуана»:

«Років зо два вже буде, як приїхав до мене *штучно* Оленько Кониський і *штучно* виманив у мене про якийся альманах (не назвав його, а я й байдé) переспів “Дон Жуана”. Про Барвінського й про його, як бачу, чортячу “Правду” не було в нас і спомину»

(Ол. Барвінський був видавцем і фактичним редактором «Правди»). Куліш обурювався, що ні Кониський, ні редакція не надіслали йому надрукованого примірника, та й загалом «яке право має брехуха “Правда” друкувати й продавати відбитки» його кимось «зопсованого переспіву». «Тепер Ви бачите, як я солідарен з Барвінським і його іудинською партією», – виправдовувався Куліш і пропонував опублікувати цього листа в «Народі»²⁵⁰. Драгоманов зредагував текст відкритого листа й відіслав Кулішеві, який його переписав і надіслав Павликові до друку під назвою «Куліш Оленькович Панько і галицькі народовці-угодовці (*Вирізка з Кулешевого листу до редактора*)»; Кулішів протест, що його інспірував Драгоманов, опубліковано в «Народі» під назвою «П. О. Куліш, “Правда” і “нова ера” (*Вирізка з Кулешевого листу до редактора*)» (1893. – 10/22 лют.)²⁵¹. У цій статті Куліш заперечував «дивачну поголоску» (властиво, докір Драгоманова), нібито він «тягне в один гуж із галицькими “народовцями-угодовцями”», згрупованими навколо «Правди», звинувачував їх у непорядному

²⁴⁸ Лист від 31 грудня 1892 р. (ІР НБУВ. – Ф. 172. – № 41. – Арк. 1–4; список). Про це Драгоманов повідомляв Павлика в листі від 6/18 січня 1893 р. (*Переписка* Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом. – Т. 7. – С. 132).

²⁴⁹ Насправді Куліш читав «Зорю», про що сповіщав Вас. Білозерського в листі від 1 березня 1892 р.: «Почитуючи “Зорю”, вбачаю, як наші міленько плавляють і, замість океана, хлюпочуться на ставку в рящі». У «Зорі» Куліш вичитав, що у Львові видано окремою книжечкою його переклад першої пісні «Дон Жуана» (ІР НБУВ. – Ф. І. – № 28382. – Арк. 3).

²⁵⁰ *Лотоцький О. П. О.* Куліш та М. П. Драгоманов у їх листуванні. – С. 7–8.

²⁵¹ Лист Драгоманова до Куліша від 16/28 січня 1893 р. (ІР НБУВ. – Ф. 172. – № 41. – Арк. 5–7 зв.; список). Див. також: *Возняк М.* Останні зносини П. Куліша з галичанами. – С. 195–197.

втягненні його до співробітництва, внаслідок чого трапилися інциденти з перевиданням «Чорної ради» заходами Ол. Барвінського та з публікацією перекладу першої пісні Байронового «Дон Жуана», що його нібито виманив у нього (Куліша), завітавши на хутір, «протей-землячок» для якогось львівського альманаху, притім «ні про “угоду” [тобто “нову еру”. – Є. Н.], ні про її орган “Правду” не було <...> і спомину» (очевидно, відсутню у виправдальному листі Куліша до Драгоманова згадку про «угоду» уклінив у відкритого листа саме Драгоманов, щоб публічно відмежувати Куліша від прихильників угоди з поляками). До цього твердження Павлик спеціально додав редакційну примітку: «Тоді “Правда” вже давно виходила». Врешті, за Кулішевою версією, виявилось, що переклад «надруковано не в альманасі, а в “Правді”» (1890. – Вип. 9, 10; 1891. – Вип. 1–5), «та ще й попсовано», притім авторові не надіслано й примірника, до того ж «новорожденної» («Правди» він ніколи не бачив, а про те, що «вона коверзує з єзуїтами», довідався тільки з другого видання «Чудацьких думок» Драгоманова²⁵². У тенденційній післямові самого Драгоманова, підписаній «Від Редакції», зроблено висновок, що «д. Куліша втягнуто в “Правду” брехнею» і що «се характеристично для історії “нової ери”»²⁵³.

Насправді ж у з’ясуванні справи з публікацією перекладу Байронового роману Куліш не був відвертим, бо раніше в листі від 29 травня 1891 р. до С. Носа сповіщав, що випросив у нього переклад частини «Дон Жуана» киянин Кониський саме для того, «щоб напечатати у львівській “Правді”»; нарікав же тоді Куліш тільки на те, що його не ознайомлено з публікацією перекладу (він вийшов і окремою книжкою-відбитком у Львові 1891 р.): «От чую ще зимою, що бачили мій печатний переспів у киян у руках, а мені не сказано навіть спасибі, і я не знаю й досі, чи добре надруковано»²⁵⁴. Та й Кониський пізніше згадував, що приїхав до Куліша на хутір саме «по просьбе одного нашего общего знакомого галицкого русина» (Ол. Барвінського?) з дорученням «пригласить его к участию» «в издаваемом Барвинским журнале “Правда” и в предстоявшем тогда издании “Записок Наукового товариства имени Шевченка”» і що «после некоторого колебания и высказанного им ещё раз недоверия к галичанам, он согласился на просьбу о сотрудничестве»²⁵⁵. Погоджуючись, Куліш надіслав Кониському рукопис перекладу «Дон Жуана» разом із рукописом «Дзвона» в супроводі листа від 12 серпня 1890 р.²⁵⁶ У відкритому ж листі, на догоду Драгоманову й Павликові, Куліш протестував уже проти самого факту публікації його перекладу в народовській «Правді». Властиво, склалася ситуація, що почасти нагадувала злощасну давнішню, з р. 1867-го, коли Куліш спочатку писав до Якова Головацького з наказу князя Черкаського, а по оприлюдненні листів змушений був виправдовуватися з приводу їхнього змісту. Тепер, щоправда, обійшлося без полеміки, хоча Кониський, певне, розсердився, бо після того писав про Куліша досить недобррозичливо.

Ол. Барвінський же після публічної претензії Куліша, висловленої у «Народі», нарешті надіслав йому два примірники свого перевидання «Чорної ради»²⁵⁷.

²⁵² Куліш П. О. П. О. Куліш, «Правда» і «нова ера» (Вирізка з Кулешового листу до редактора) // Народ. – 1893. – № 4. – С. 37–38.

²⁵³ <Драгоманов М.> Від Редакції // Там само. – С. 38.

²⁵⁴ Киевская старина. – 1899. – Кн. 4. – С. 27.

²⁵⁵ Цит. за: Шенрок В. П. А. Кулиш // Там само. – 1901. – Кн. 10. – С. 22.

²⁵⁶ Ці рукописи й листа див.: Іл. – Ф. 18. – № 153. Про те, що він надіслав Кониському переклад першої пісні «Дон Жуана», Куліш сповіщав В. Вовка-Карачевського 4 листопада 1890 р. (Іл. – Ф. 61. – № 233).

²⁵⁷ Шенрок В. П. А. Кулиш // Киевская старина. – 1901. – Кн. 10. – С. 27.

Побоюючись зіпсувати стосунки з Драгомановим і Павликом, Куліш надалі вже був обережніший з оприлюдненням власних творів у Галичині, а тому заборонив Є. Тимченку друкувати даний йому переклад Шиллерового «Вільгельма Теля» в галицькому журналі й дозволяв хіба що окреме книжкове видання, не пов'язане з якимось часописом²⁵⁸, хоча раніше, ще до присікувань Драгоманова, сам пропонував Василеві Лукичу, редакторові «Зорі», надрукувати переклад цієї драми «на користь якої доброї школи чи розумної часописи» (лист від 9 травня 1892 р.)²⁵⁹. Так політичні упередження Драгоманова й Павлика та їхній тиск на Куліша, залежного від їхніх видавничих можливостей, перешкодили прижиттєвому опублікуванню його перекладів шекспірівських драм і Шиллерового «Вільгельма Теля». Щоправда, на заваді друкові перекладу Шиллерової драми стала головно наявність інших її українських перекладів. За поясненням І. Франка М. Драгоманову в листі від 1 січня 1895 р., одержаний від Куліша переклад «Вільгельма Теля» Є. Тимченко переслав на руки Ол. Барвінського. Франкові доручили забрати в Барвінського рукопис і видати окремою книжкою. Рукопис Франко дістав, але до друку не взявся, бо, по-перше, вже давніше у Львові (1887 р.) вийшов «Вільгельм Тель» у перекладі Володимира Кміцикевича з Франковою передмовою («Ну, се ще не біда, бо той переклад слабий і можна думати, що Кулішів буде ліпший, хоч, може, й не всюди вірний оригіналові», — зауважив Франко в листі), а по-друге, «Зоря» саме починала друкувати ще один переклад той-таки драми, що його зробив Б. Грінченко (опубліковано в числах 1–4, 6–14 за 1895 р.). Франко запропонував Київській громаді додати до Кулішевого перекладу «путящу студію про Шиллера і про “Теля”», якою він міг би вигідно вирізнятися від Грінченкового [50; 10], і на тому справа повисла в повітрі.

Остерігавшись розгнівати Драгоманова й Павлика, Куліш занепокоївся звісткою, що народовська «Зоря» використовує його давнє львівське видання «Шекспірових творів» як журнальну премію, і просив Наталію Кобринську забрати всі його книжки від Алоїзія Юркевича, що урядникував у Новому Сончі²⁶⁰. Через цей випадок Куліш розізлився навіть на Юркевича, який по довгому зберіганні у себе примірників «Шекспірових творів» нарешті знайшов хоч якусь можливість пустити їх в обіг. У листі до Кобринської від 22 грудня 1894 р., подякувавши «за звістку про Юркевича», Куліш зауважив: «Сей чолов'яга мав стільки від мене незаслуженого заробітку, що переважає й заслужений (sic!). Писати до його не хочу <...>». І попросив Кобринську, аби вона сама написала Юркевичу, що якби Куліш довідався, що він торгується з Беднарським за Кулішеві книжки, то заплатив би Юркевичеві усю суму. Куліш стояв на тому, щоб «ні одна з'їзучена газета» не купила дозволу «робити премію книжками з його ім'ям», а тому знову прохав Кобринську забрати всі його книжки від Юркевича²⁶¹. З цього приводу звертався й до самого К. Беднарського (директора друкарні, що належала Науковому товариству імені Шевченка, періодичним органом якого була й «Зоря») і знову апелював до Кобринської (у листі від 2 січня 1895 р.): «<...> увійдіть у листування

²⁵⁸ Див. листи Тимченка до Куліша (від 4-го, 18 жовтня і 1 листопада 1894 р.) та Кулішевого листа до Тимченка від 21 жовтня 1894 р.: Київська старовина. — 1998. — № 4. — С. 96–100.

²⁵⁹ П. Куліш і «Зоря» / Подав Василь Лукич Левицький. — С. 431.

²⁶⁰ Лист від 22 жовтня 1894 р.: ІР НБУВ. — Ф. І. — № 29170.

²⁶¹ Там само. — № 29174. Останній відомий лист Куліша до Юркевича датовано 20 червня 1893 р. (Научно-літературний збірник. — Львов, 1904. — Т. 3. — Кн. 2. — С. 41).

з Беднарським про те, що я два рази писав до нього, – про мої книги, що поробились премією “Зорі” <...>²⁶².

Догоджавши Драгоманову й Павликові та мало що знавши про «нову еру», далекий від розуміння політичних перипетій навколо неї, Куліш спромігся лише на прилюдний протест проти того, що боліло йому особисто. Він ішов на зближення з Павликом і Драгомановим не тому, що вони були супротивниками «нової ери», а тому, що погоджувалися друкувати без купюр його нові твори і таки справді дещо друкували. З тих самих причин він поривав з народовцями Ол. Барвінським та О. Огоновським, критикував Кониського (у відкритому листі – без називання прізвища), тобто робив це не тому, що вони виявлялися «угодовцями», а тому, що або друкували його твори крадькома, не надсилавши йому надрукованих примірників (як-от Барвінський та Кониський), або взагалі відмовлялися їх друкувати (як Огоновський). Кониський не виправдав Кулішевих сподівань ще й тому, що, знеохочений змістом «Дзвона», рукопис якого Куліш надіслав йому 12 серпня 1890 р., не доклав зусиль, аби провести збірку через цензуру й переконати київських громадівців, також незадоволених віршотворами збірки, що її варто надрукувати²⁶³. І з Кобринською Куліш листувався тільки як з реальною і потенційною публікаторкою його (та жінчиних) творів²⁶⁴. Понад усе для нього важила можливість

²⁶² ІР НБУВ. – Ф. І. – № 29175. Примірники «Шекспірових творів», що зберігалися у Юркевича, таки викупила книгарня Наукового товариства імені Шевченка: «<...> Куліш <...> виїхав із Австрії, лишивши всі свої наклади, в тім числі й Шекспіра, “у схованці” в якогось нікому з русинів не знайомого поляка, де ті книжки перележали в паках 10 літ, поки по його смерті не продано їх на ліцитації книгарні Наукового товариства ім. Шевченка, в якій вони й досі лежать нерозпродані» («Франко I.» Шекспірів фонд. – С. XIX). А. Юркевич помер 1900 р. в Новому Сончі (Мончаловський О. Письма П. А. Кулиша, относящиеся к времени и цели его пребывания во Львове // Научно-литературный сборник. – Т. 3. – Кн. 1. – С. 71).

²⁶³ Див. Кулішеві листи до Кониського від 12 серпня, 16 вересня і 9 листопада 1890 р.: ІЛ. – Ф. 18. – № 153. Також частково у коментарях [І; 687].

²⁶⁴ У листі від 14 січня 1895 р. до М. Павлика Куліш не дозволяв обернути його зайві кошти на видавання популярних книжечок Павликових і просив негайно передаги «зайвину» Кобринській: «Вона вже не одну послугу мені зробила, спасибі їй» (Записки НТШ. – 1928. – Т. 148. – С. 214). У листах до Кобринської від 17 жовтня 1894 р. (ІР НБУВ. – Ф. І. – № 29169), 14-го і 19 січня 1895 р. (Там само. – № 29176) Куліш повідомляв, що передає їй своїх 50 крб., що їх мають Павлик і Драгоманов, і просив її забрати в них ці кошти. Проте й Кобринська не надрукувала ні Кулішевих драм, ні його поеми «Куліш у пеклі», певне, й через те, що Драгоманов у листі від 10/22 лютого 1895 р. просив Павлика застерегти її від публікації цієї поеми, «бо то скандал» (Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом. – Т. 8. – С. 201), і наголосив на цьому в листі до самої Кобринської від 28 лютого (12 березня) 1895 р.: «Посилаю Вам Кулішеві 50 рублів і его твори. З послідніми крутіться, як хочете, а тільки викрутіться так, щоб “Куліша у пеклі” не печатати. Резони побачите самі, коли прочитаєте 2-3 листки манускрипту» [Переписка М. Драгоманова з Наталією Кобринською (1893–1895) / Зладив і видав М. Павлик. – Л., 1905. – С. 22]. Після того Кобринська або надовго замовкала, або лише зрідка відписувала Кулішеві, й він у листах до неї скаржився, що нема від неї «ніякої звістки» (13 липня 1895 р.: ІР НБУВ. – Ф. І. – № 29178), «нічого нема послі червня» (20 серпня 1895 р.: Там само. – № 29180), довго нема відпису (4 січня 1896 р.: Там само. – № 29183); попри те, сподіваючись усе-таки на співпрацю, люб'язно підписувався: «Прихильні до мовчущої дочки батько з матір'ю» (15 травня 1896 р.: Там само. – № 29184). Такою чемною настирливістю домігся нарешті, що по «довгій мовчанці» дістав од Кобринської і «другого по мовчанці листа» (30 вересня 1896 р.: Там само. – № 29185). Довідавшись, що Кобринська збирається до Києва, Куліш од свого та жінчиного імені запрошував її до Мотронівки, зі всіма його рукописами (22 вересня 1895 р.: Там само. – № 29182; 4 січня 1896 р.: Там само. – № 29183), зокрема листами до О. Огоновського, що вона мала забрати від родичів померлого, та паперами, що мала видістати від А. Юркевича (22 жовтня 1894 р.: Там само. – № 29170). Проте Кобринська вибралася на Наддніпрянську Україну шойно 1899 р.

публікуватися, і він зближувався з тими, хто її забезпечував (надто ж на тлі проігнорованої у редакції чернівецької «Буковини» 1892 р. його пропозиції видати окремою книжечкою першу частину «Позиченої кобзи»²⁶⁵). Ними виявилися Павлик і Драгоманов, щодо яких до того ж у нього за минулі роки не накопичилося негативних емоцій, тоді як досвід спілкування із братами Барвінськими ніс тягар прикрих непорозумінь та полемічних випадів (з боку Володимира). На хуторі старий Куліш жив у світі власних ідей, був заклопотаний порахунками з минулим, хотів виговорити те, що назбиралося у нього впродовж довголітніх роздумів. За галицькою пресою стежив мало і мляво, у проблеми «нової ери» (українсько-польської згоди і співпраці) не заглиблювався, бо вони для його старості й далечини були вже не актуальні, у політичній оцінці «нової ери» покладався на Драгоманова, сам же не мав ні часу, ні бажання збагнути її переваги й здобутки і, на догоду Драгоманову і Павликові, збувався щодо «новоєрівців» своїми стандартними звинуваченнями у «езуїтстві», та й то, зрештою, мавши на увазі ставлення нібито «поезуїчених русинів» до нього самого.

Переконавшись, що збірку «Дзвін», яку запропонував Куліш до друку, складають «вірші люті», Павлик у листі до Драгоманова від 4/16 грудня 1892 р. все-таки висловив думку, що «треба держатись принципу *свободи слова*» і видавати книжку в закордонній «Українській друкарні» (у Женеві). Утім, крім засади свободи слова, Павлик мав і свою тенденційну мету, про яку довірливо писав до того-таки свого однодумця 2 квітня н. ст. 1893 р.: «Кулішівщина, звісно, чортовщина, та попри неї якнайкраще видно і другу, більшу чортовщину – звичайне українофільство. Клин клином. Та є й перли поезії, про мову й не казати», – визнавав він мовно-художні вартості «Дзвона»²⁶⁶.

Павлик сподівався, що Куліш не тільки фінансуватиме друк власних книжок, а й роздобуде кошти на видавання радикальних часописів і книжок²⁶⁷. Куліш же грав у свою гру, домагавшись публікації насамперед власних творів, що на них надсилав гроші. Аби мати у Павликові свого надійного видавця, він навіть запропонував йому всю виручку з продажу «Дзвона» обернути на користь часописів «Народ» і «Хлібороб» (лист від 29 жовтня 1892 р.), а прибутки від біблійного перекладу «Товитові словеса», що його Павлик видав окремою книжечкою у Коломиї 1893 р., а також від пропонованої до друку поеми «Куліш у пеклі» – використати на потреби того-таки «Народу», але з умовою, щоб видавано його наступні книжки (листи від 20 червня і 8 липня 1893 р.)²⁶⁸. Так само, сподівавшись, що Драгоманов і далі друкуватиме його твори, Куліш дозволив йому всі триста примірників збірки «Дзвін» (Женева, 1893) «повернути» «у гонорар за “Народні” праці»²⁶⁹.

Водночас до Драгоманова Куліш ставився з непідробною прихильністю і його смерть пережив як особисте горе. «Чи правда, що вмер Драгоманов? – стурбовано запитував він Н. Кобринську в листі від 30 липня 1895 р. – Се було б велике нещасте. Хоч ми де в чому й розходимось, та такого другого в нас не було і нема»²⁷⁰.

²⁶⁵ Див. Кулішевого листа до Вас. Білозерського від 1 березоля 1892 р.: *Там само*. – № 28382. – Арк. 3–4. Навіть А. Юркевичеві у Новому Сончі Куліш пропонував видавати книжки його коштом (див. листа від 14 лютого 1891 р.: *Научно-літературний збірник*. – Львов, 1904. – Т. 3. – Кн. 2. – С. 40).

²⁶⁶ *Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом*. – Т. 7. – С. 110, 191.

²⁶⁷ *Возняк М.* Останні зносини П. Куліша з галичанами. – С. 197, 199, 202–203.

²⁶⁸ *Записки НТШ*. – 1928. – Т. 148. – С. 172, 227, 208.

²⁶⁹ *Лотоцький О. П. О. Куліш та М. П. Драгоманов у їх листуванні*. – С. 7.

²⁷⁰ *ІР НБУВ*. – Ф. І. – № 29179.

Так склалася парадоксальна ситуація: «монархіст», «консерватор», засадничий супротивник радикальних, а надто революційних методів боротьби Куліш листується з радикалами Павликом і Драгомановим, друкується у «Народі» і навіть частково фінансує цей «орган Русько-української радикальної партії» (як зазначено у його підзаголовку), публічно виступає проти лідера галицьких консерваторів Ол. Барвінського та загалом «народовців-угодовців», «новоєрівців», які, власне, втілили у життя Кулішеву ідею про українсько-польську культурну співпрацю у Галичині...

Змінившись ідеологічно, Куліш психологічно залишився той самий, що й у 40–60-х роках: як тоді він підтримував зв'язки і з консерваторами (монархістами), і з лібералами та націонал-демократами, так і на старості, у 90-х роках, шукавши можливостей опублікувати свої твори, залюбки листувався з українськими діячами різної суспільно-політичної орієнтації – народовцем О. Огоновським, радикалами-соціалістами Павликом і Драгомановим, феміністкою Н. Кобринською, народником, громадівцем, засновником таємного Братства Тарасівців Б. Грінченком, старогромадівцем Є. Тимченком, а водночас – і з російським літературознавцем ліберальних, треба гадати, переконань В. Шенроком та князем Миколою Шаховським, який з 1 серпня 1894 р. став цензором Московського цензурного комітету (з грудня 1898-го був навіть головою Санкт-Петербурзького цензурного комітету, а з 1900 р. – начальником Головної управи у справах друку). На пересторогу Драгоманова й Павлика щодо Шаховського Куліш не зважав і до їхньої поради не довіряти йому не прислухався:

- «Мій Никодим – статечний писатель, і про жидівство [тут у значенні не національному, а моральному, в сенсі: кругіство. – Є. Н.] йому байдуже. Яку треба мені наукову справку, зараз і робить, та ще й робить по-мистецькій» (до Павлика 12 колóжега – листопада? – 1893 р.);
- «Никодим і досі вєліко прихилєн до мене в письмацьких справах, навпаки пророкуванню Михайловому [тобто Драгоманова. – Є. Н.]» (до Павлика 2 липня 1894 р.)²⁷¹.

Просячи Павлика надіслати до Петербурга «Его Сиятельству Николаю Владимировичу Князю Шаховскому» – «сьому Никодимові, князеві, мовляв, жидівському», – відбиток листування із Крашевським, «Товитові словеса» й набірні аркушки «Дзвона» – аби «вони пішли по деспотських високостях», Куліш сподівався за посередництвом цього вельможі домогтися цензурних послаблень для себе й українського письменства загалом: «Він зможе дещо спасенне вдіяти, яко прихильник слов'янофільства, що до нього й нашу літературу прилучує, вітаючи в моїй особі оборону рідної нам словесности» (листи орієнтовно осени 1893 р.)²⁷².

²⁷¹ Записки НТШ. – 1928. – Т. 148. – С. 233, 211. У листі з Парижа від 1 вересня 1893 р. Драгоманов застерігав Куліша не покладатись зі своїм перекладом Біблії на «Никодима», якому той може не сподобатись, але в наступному листі, від 5 вересня, з приводу Кулішевих думок про «Никодима» припускав, що в Москві, «очевидно, розвиднюється» (ІР НБУВ. – Ф. 172. – № 41. – Арк. 24, 27 нумерації олівцем, список). У Євангелії від Йоана *Никодим* – визначний фарисей, член Юдейського синедріону; відвідав Ісуса вночі, мав з Ним розмову, під час якої Спаситель відкрив йому основи євангельського вчення. Пропонував не судити Ісуса, поки не вислухають Його й не дізнаються, що Він робить. Відкрито брав участь у похованні Христового тіла, принісши смирну й алое для помазання. За переказом, із часом прийняв хрещення від апостолів (*Библейская энциклопедия / Труд и изд. Архимандрита Никифора.* – М., 1891. – Репринтное изд. – М., 1990. – С. 513).

²⁷² Записки НТШ. – 1928. – Т. 148. – С. 228–229.

Знавши світські настрої Павлика, Куліш у листі до нього (9 червня 1893 р.) дозволяв собі критично відгукуватись про священників («Єдина дорога попам із церковної темряви на Божий світ, на світ правди – здорова й щира наука <...>. Довго ще з ними вовтузи<ти>меться розумова культура»)²⁷³, та при нагоді приязно листувався з отцем Захарієм Кисилевичем (у 1895–1896 рр.).

Особисті ж взаємини Куліша та Івана Франка не склалися. Коли Наталія Кобринська, укладавши «Перший вінок», звернулася до Франка з проханням допомогти їй залучити до цього жіночого альманаху Ганну Барвінок, то він змушений був відмовитися од ролі посередника:

«Адрес Ваш до Кулішихи добрий <...>. Я радо допоміг би Вам тут чим-небудь, але з Кулішем я не тільки не переписуюсь, а надто ще маю на собі його височайшу неприязнь за рецензію його “Хуторної поезії” в “Світі”. Значиться, не можу Вам тут нічим допомогти» [49; 65].

Кулішеві, нещадно розкритикованому і майже вдвічі старшому, не випадало першому йти на зближення, а Франко в порозуміння з ним, якого вважав за свого ідейного опонента, не вірив, та й творчої співпраці не потребував. З часом лише Ольга Франко наприкінці 1892 р., на прохання М. Павлика, надіслала Кулішеві здійснене Франком окреме видання «Чудацьких думок про українську національну справу» Драгоманова (Львів, 1892)²⁷⁴, та й то не зазначивши себе як адресанта, як впливає з Кулішевого листа від 9/21 січня 1893 р., в якому він інформував Драгоманова: «Ваші *політично спасенні* “Чудацькі думки” (вид. перве) я вже маю, дякувати незнамому комусь»²⁷⁵. Щоправда, коли Драгоманов 30 грудня 1893 р. листовно радив Франкові запросити Куліша до співробітництва у «Життю і слові», то Франко, після деяких сумнівів, наче було й погодився, про що сповіщав Драгоманова в листі від 25 лютого н. ст. 1894 р.:

«А щодо Куліша, то я не гаразд розумію, що мені з ним починати. Найцікавіше, що у нього є, – се, певно, листи до нього різних людей – українців і галичан. За ними я й звернуся до нього. А щодо його поезій та перекладів, то я в них не вірю. <...> При тім же Куліш людина вередлива. <...> Впрочім, як кажу, я напишу до нього і вишлю йому «Ж. і сл.» та виложу в листі, чого б мені від нього треба, а чого не зможу взяти» [49; 468].

Драгоманов у листі від 2 березня 1894 р. знову настійно переконував Франка залучити Куліша до співробітників журналу, бо

«все-таки він має талант, а окрім того, і досі найбільше образований з усіх наших писателів, і, як не дивно, навіть нові речі пристають до него скорше, ніж до других. Я допевнився сему, переписуючись з ним про Біблію. <...> Звісно, Ви з Кулі<шем> свою лінію ведіть, та будьте трохи обережні на слова»²⁷⁶.

Найпевніше, що Франко таки не звертався до Куліша. Тим часом негативна оцінка більшої частини «Дзвона» у Франковій рецензії на цю збірку (Житє і слово. – 1894. – Т. 2. – № 5) знову розсердила Куліша, і він ледь не порвав стосунків із

²⁷³ Там само. – С. 226.

²⁷⁴ Про це повідомляв М. Драгоманова М. Павлик у листах від 3 грудня і 16 грудня н. ст. 1892 р. (Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом. – Т. 7. – С. 103–104, 110).

²⁷⁵ Лотоцький О. П. О. Куліш та М. П. Драгоманов у їх листуванні. – С. 8. Листа датовано: «місяця студена 9-го руського». Студнем Куліш у листах до М. Павлика і М. Драгоманова 1890-х рр. називав січень.

²⁷⁶ Драгоманов М. Листи до Ів. Франка і інших. 1887–1895. – Л., 1908. – С. 260.

М. Павликом через передрук у «Народі» (1894. – № 16. – 15 серп.) найістотніших фрагментів цієї рецензії²⁷⁷.

По стількох особистих конфліктах Куліш враховував набутий досвід і намагався надалі бути терпимим у спілкуванні з тими, хто ставився до нього доброзичливо, а головне, подавав надію, що друкуватиме його твори чи сприятиме з друком. Задля цього старався гамувати давні й нові образи, шукати порозуміння. «Мавши на віку доволі з людьми діла, набув я собі велику толеранцію до їх удачі, звичаїв і думання», – признався він у листі до М. Лободовського 18 січня 1887 р.²⁷⁸ Наприкінці життя у листі до М. Павлика від 10 червня 1896 р. розважливо обґрунтовував природність плюралізму думок у розвиненому суспільстві, де діють автономні особистості:

«<...> я не серджусь ні на кого ні за що і сам бажаю, щоб на мене за мої писання не сердились. Ми живемо на те, щоб творити волю природи нашої, і кожне робить своє діло по своїй змозі. Як же тут сердитись і по якому праву?»²⁷⁹

Для нього завжди, а особливо на схилку літ, більше важило висловитись самому, висповідатись, подати власний голос, сказати своє слово, ніж почути те, що скажуть про нього інші.

Наукову та літературну працю Куліш вважав за цілком органічну для себе, а тому не шкідливу для здоров'я. Відповідаючи на Пулюєву пораду берегти здоров'я і згадуючи принагідно настирливе піклування своєї дружини, стурбованої його напруженою розумовою працею, він зазначив у листі до свого друга 9 березня н. ст. 1882 р.:

«<...> се вбиванне свого здоров'я книжками вельми покладливе: ось-бо вбиваю його років із сорок, та й не вбив і досі; а ті люде, що гуляли по вечорницях та береглись важкої праці, давно переселились у царство мертвих. <...> переїхавши ві Львів, я покинув позад себе років з двадцять або й з тридцять. Се мені така важна праця по книжках нишпорити, як тому качурові хвостом на воді становитись»²⁸⁰.

Поза невпинною літературною та історико-дослідницькою роботою Куліш вів раціональний спосіб життя: не зловживав спиртним, зазвичай не палив, залюбки фізично працював, але не понад силу. Старався дотримуватися зручного режиму праці й відпочинку (про себе й дружину до М. Лободовського 15 березня 1885 р.: «<...> ми лягаємо спати рано, щоб на довше стало очей читати й писати»²⁸¹). На підбадьорливий козацько-пісенний поклик С. Носа: «Гей, хто в лісі, озовися! Та викрешем огню, та покурим люльку – не журися!» – відписав 1895 р.:

«Я ж і сієї розваги не маю, та й не хочу мати. Ні тютюн, ні люлька не знадобиться в дорозі такому козакові-нетязі, як я; ні ковбаса, мовляв той, ні чарка, щоб минулася сварка. Мені ж, хвалити Господа, ні з ким і ні за що сваритись», –

²⁷⁷ Див.: Павликові листи до Драгоманова від 20 грудня 1894 р. і 8 січня 1895 р. (*Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом*. – Т. 8. – С. 165, 175); *Возняк М.* Останні зносини П. Куліша з галичанами. – С. 212–214.

²⁷⁸ ЛЛ. – Ф. 18. – № 57.

²⁷⁹ Записки НТШ. – 1928. – Т. 148. – С. 72.

²⁸⁰ П. О. Куліш: (Матеріяли і розвідки). – Ч. 2. – С. 62.

²⁸¹ ЛЛ. – Ф. 18. – № 53.

утішно констатував письменник, по-філософському примирений зі світом напередодні його покінення²⁸².

Зберігши до похилого віку ясність мислення, творчу потенцію і фізичну силу, що уможливила йому порання по господарству, Куліш порівняно легко переносив неминучий процес старіння організму і якимось помітно цим не переймався. Ще в листі від 25 квітня 1875 р. до І. Хильчевського він із філософською резигнацією зауважив:

«Ты правду сказал, что старость – хорошее дело. Бюффон (в статье “L’homme”) сказал это ещё лучше тебя. Я читал это назад тому лет 30, но и тогда соглашался с ним. Старость есть освобождение от всяческого неразумия и наслаждение многим недоступным для молодости»²⁸³.

Поступово загоїлися душевні рани, спричинені невдалою спробою українсько-польської культурної співпраці та пожежею на хуторі, і Куліш заспокоївся, відновив рівновагу духу. З його листів 1888–1889 рр. віє погідністю і життєлюбством:

«Осень у нас прекрасная, сухая, но я люблю и дождливую. Правда, я каждую пору года люблю, и вообще люблю жизнь, какова она ни есть, хотя мерзости жизни возмущают меня всегда и везде» (до Надії Забіли 1 жовтня 1888 р)²⁸⁴.

Про свою активну старість і ментальність, зорієнтовану на довголіття, Куліш довірливо й мудро писав 1888 р. в іншому листі до Надії Михайлівни:

«Иногда я работаю по целым дням топором, пилюю, заступом. Сашуня увещевает меня не трудиться замного; но без труда мне не живётся на свете. Присяду писать – и пишу целый день без отдыха. А потом с каким аппетитом ем, так чудо! Но мясного не люблю, а пью спирт с 5-ю долями переваренной воды на 4 доли спирту, что и Вам, Надеждо Михайловно, советую. Долгоденствие обещано как лучшая награда за почитание родителей: его, следовательно, стоит помогать. Никаких глупых порывов нет, а любовь к природе, культуре и поэзии та же самая, что и в молодости. Я сравниваю хорошую старость с устоявшимся досветла напитком. Недавно умерла княгиня Вяземская, прекрасная, как Вы, женщина 97-ми лет. Не уважала ни медицины, ни гигиены. Равновесие духа – всего важнее, когда в душе достаточно огня. Люди холодные разрушаются и исчезают скорее горячих, энергических»²⁸⁵.

Твердженням «Долгоденствие обещано как лучшая награда за почитание родителей» Куліш натякав на одну з Божих заповідей, сказаних Мойсееві на горі Синай: «Шануй твого батька і матір твою, щоб довголітній був ти на землі, що Господь, Бог твій, дасть тобі» (Вихід 20: 12). А оригінальним афористичним порівнянням доброї старости з вистояним напоєм письменник виразив своє тодішнє світовідчуття, до якого йшов усе дотеперішнє життя. «Гарячий Куліш» розумів, що для його вдачі й характеру найважливіше – рівновага духу, й у похилому віці він зумів її зберегти.

У відписі 1893 р. на Шенрокове привітання з 50-річчям творчої діяльності (лічачи від року виходу в світ «Михайла Чарнышенко»), хоча насправді його літературний дебют відбувся 1840 р.), зворушений Куліш зазначив:

²⁸² Киевская старина. – 1899. – Кн. 4. – С. 30.

²⁸³ Там само. – Кн. 1. – С. 143–144.

²⁸⁴ ІР НБУВ. – Ф. І. – № 28866.

²⁸⁵ Там само. – № 28975. Йдеться про Віру Федорівну В'яземську (17.IX 1790–20.VII 1886).

Як ширій українець, Куліш любив їсти сало, принаймні до шістдесятирічного віку (див. його листа від 24 грудня 1876 р. до І. Білозерського: Там само. – № 28945).

«Прошло полустолетие в борьбе за родную народность, за народность Бояна, соловья старого времени, и земляки, сбитые насилем с древнего русского пути, вопиют ко мне, что с ними делают ныне то самое, что с нами делали во время оно... Но благодатная природа уравнивала мои страдания с долголетием. Когда умирает кто-нибудь из таких лукавых людей, как Дубельт и граф Берг, или таких глупых, как николаевский Орлов и варшавский Соловьёв, я всякой раз повторяю мысленно стих бедного царя Давида: "и узришь гибель своих врагов"... Но мир их презренному праху! Будем *жить, мыслить и страдать*, пока эти три нераздельные силы поддерживают наше существование»²⁸⁶.

Хвороби, вважаючи Куліш, є карою людині за відхилення від законів Божих і природних. На його переконання, «якщо б люди жили согласно с законами разума и с законами природы, они не знали бы» найлютіших, найжахливіших недуг. «Всё это делает псевдокультура с нами», – утовкмачував він В. Шенрокові з приводу смерті Г. Карпова (24 квітня 1890 р.) від невиліковного онкозахворювання (лист від 14 травня 1890 р.)²⁸⁷. Якщо Куліш нездужав, то хімічних ліків (фармацевтичних препаратів) старався не заживати. У листі від 2 жовтня 1890 р. до професійного лікаря С. Носа писав: «<...> я боюсь насилувати мій живіт ліками. Умирають великі дукачі, мавши коло свого боку прерозумних лікарів, а простий хуторянин живе собі та й живе». А все-таки просив написати йому забутий ним народний рецепт «запорозької припарки» від сухого кашлю²⁸⁸.

На початку 1894 р. Куліш виборсався, з допомогою дбайливої дружини, з тривалого тяжкого грипу, що про нього, одужуючи, повідомляв М. Лободовського 12 січня («леденя») 1894 р.: «Почав поправлятися і за зцілющий, за живущий борщик братись. Він мене рятував і в Венеції, зварений, не тобі кажучи, на лаврах»²⁸⁹. Насправді недуга затяглася на кілька місяців.

Навіть одчувачи старечий занепад сил, Куліш і далі постійно творив, набираючись духу від своїх фізичних кондицій і здатності розумово працювати.

«Хвораю от старости, хотя мой врач (Gordon) отзывался, что не встречал в 70-летнем пациенте столь правильного устройства. <...> Работаю, не взирая на упадок сил, с правильностью машин <...>» (до В. Шенрока 16 жовтня 1896 р.)²⁹⁰.

Одержимий творчістю, Куліш дбав про духову поживу, а не про матеріальний комфорт. У листі до Василя Білозерського, надісланому 17 грудня 1891 р. (за поштовим штемпелем у Борзні), нарікав, що ходить у «шкарбанах», «не маючи й копійки на добрі чоботи», а проте на зароблений гонорар просив свояка надіслати йому з Петербурга поетичні твори Шиллера в оригіналі – для перекладу²⁹¹. 7 лютого 1895 р. знов-таки писав до Вас. Білозерського, що тратить кошти на придбання у петербурзькій книгарні Вольфа-молодшого книжок, потрібних для біблійних перекладів: «<...> вже й без чобіт сиджу, а гроші Вольфові знай посилаю»²⁹².

²⁸⁶ Там само. – Ф. 324. – Гол. 75.

²⁸⁷ Там само. – Ф. I. – № 29350.

²⁸⁸ Киевская старина. – 1899. – Кн. 4. – С. 21, 22. У Кулішевому записнику занотовано 1883 р. такий народний рецепт: «От ревматизма. Содрать из мухомора кожицу (мякоть отбросить), завялить, мочить три дня в уксусе и натирать (но потом чисто мьть руки)» (ІР НБУВ. – Ф. I. – № 28443. – Арк. 8). Проте невідомо, чи сам хворів на ревматизм.

²⁸⁹ ІЛ. – Ф. 18. – № 65.

²⁹⁰ ІР НБУВ. – Ф. 324. – Гол. 73.

²⁹¹ Там само. – Ф. I. – № 28387. – Арк. 8.

²⁹² Там само. – № 28646. – Арк. 20, 22 (списки).

До глибокої старости Куліш зберіг властиву йому жадобу до життя. Смерти не боявся:

«Хто стілько написав і ґише по своїй духовній спроможі, тому байдуже про кінець життя його, аби тихо заснути, возложивши примусову тяготу жи́зні на нові́ші, молодші плечі» (до С. Носа 2 жовтня 1890 р.)²⁹³.

Турбувався лише про те, щоб здійснити свої письменницькі задуми, а тому спішив жити-творити. Отцю Захарієві Кисилевичу пояснював:

«Врождённйй человеку страх смерти – это не малодушие, а внушённое самим Создателем вселенной чувство, это ничем незаглушимый инстинкт предназначения рода человеческого к его будущему. Жизнь – это долг, который каждый должен уплатить природе по мере своей честности, по мере своего благородства и благодарности к тому, кто раздаёт людям таланты с различною щедростью – овому един, овому – десять» (4 вересня 1895 р.)²⁹⁴.

Найбільше, чого ще хотів, – завершити переклад Святого Письма. «Тоді скажу: “Господи, нині відпускаєш раба свого з миром!”» – не раз говорив до дружини наприкінці життя²⁹⁵.

Натхненна праця над перекладанням Біблії, що за нього письменник знову взявся з літа 1893 р., давала йому, тепер уже старому, потужний заряд до життя. І він це прекрасно усвідомлював, пишучи в листі до С. Носа 4 січня 1895 р.:

«І в мене душа не з лопуцька – хоче того, чого й людська, се є спасення душі, та поки що й тіла. <...> такі німці, як Гуфланд і Кант, дійшли умом, що завзяте розумове підкрпляється завзятем фізиковим. От я й бачу, що Біблія держить мене на світі краще доброї горілки оковитої, та й роблю переклад що день Божий»²⁹⁶.

Очевидно, мало бути навпаки, а саме, що «завзятем розумовим підкрпляється завзяте фізикове», бо раніше в листі від 28 листопада 1892 р. до М. Павлика Куліш зазначив, що «Кант мовляв, листуючись із Гуфландом, що енергія духа покрпляє тіло»²⁹⁷, а в листі від 23 липня 1895 р. до З. Кисилевича, кажучи про перекладання другої книги царств, Куліш додав: «В переписке Гуфланда с Кантом утешает меня их вывод – что умственная энергия поддерживает физическую»²⁹⁸. Горілку ж у листі до Носа згадано не випадково: бувши завжди малопитушим, Куліш на старості взагалі перестав уживати спиртне. Василеві Білозерському, що тоді мешкав у Петербурзі, він признався у листі від 21 вересня 1893 р.: «<...> я вже давно і чарочки не п'ю за обідом, прочитавши в аглицького професора, що алкоголь і в малих дозах шкодить організмові»²⁹⁹.

Глибоку, святобливу й несхитну віру в Бога Куліш зберіг на все життя, змінюючи водночас свої релігійно-світоглядні уявлення під впливом позитивістської філософії та природознавства. З приводу одержаного від Наталії Кобринської «біографічного листа» писав до неї 19 січня 1895 р.:

²⁹³ Киевская старина. – 1899. – Кн. 4. – С. 21.

²⁹⁴ ІР НБУВ. – Ф. 1. – № 29157 (список).

²⁹⁵ Шенрок В. П. А. Кулиш // Киевская старина. – 1901. – Кн. 10. – С. 37.

²⁹⁶ Там само. – 1899. – Кн. 4. – С. 28. Кристоф-Вільгельм фон Гуфланд (1762–1836) – німецький лікар-клініцист, професор медицини, автор понад 400 наукових праць, серед яких славнозвісна «Макробіотика, або Мистецтво продовжити людське життя» (у 1803–1856 рр. вийшло п'ять видань російською мовою).

²⁹⁷ Записки НТШ. – 1928. – Т. 148. – С. 177.

²⁹⁸ ІР НБУВ. – Ф. 1. – № 29156 (список).

²⁹⁹ Там само. – № 28927.

«Тепер ми знаємо, що не одні ми боремось із недугою, та й беремо гору над нею. Дивна се річ, що Божа сила в немощі совершається. Справді так мусимо думати, що “отъ Господа бысть сіє”, який би ні був той Господь, “его же никто нігдѣ не видѣ”». Поникаючи розумом перед сею страшною в величі своїй думкою, ще й надто мусимо впевнятися у словесах пророчих: “Жив Господь і жива вовіки душа моя”»³⁰⁰.

Пантелеймон і Олександра Куліші наприкінці їхнього тривалого, попри всі труднощі – незламного, переважно злагодженого і загалом щасливого подружнього життя заслужено відсвяткували золоте весілля (24 січня 1897 р.)³⁰¹. Це була остання втіха в Кулішовому житті. Ще торік, 19 грудня, піклуючись про видавання своїх нових творів, він стурбовано й водночас грайливо накидав чернетку листа до М. Павлика:

«Мені зостається жити “дві чісниці”. (Вираз народній. Ще як ув Оленовці, Ольжиному городку, а нашому односторонньому сусідству, стояли “Ольжині сани”, що їздила ними велика княгиня й велика молодиця, дак з тих часів переказом дійшла ідея парок, чи бабів, що прядуть, – на тонку, мовляв, уже пряде, як-от і я, – що прядуть, кажу, наш вік чи життє на світі, а пряжу наші баби лічать “чисницями”). От сих же то чисниць мені зосталось прожити зó дві. <...>

Та що ж оце я? Сам знаю, що життя мого – на світі хіба зо дві чисниці, а листуюсь із Вами так, що й не доживу ще до кінця мого листу»³⁰².

Відразу по ювілеї Куліш застудився в холодній домівці, дійшло навіть до запалення легень, і 2/14 лютого 1897 р. о восьмій годині вечора в Мотронівці він помер³⁰³. Ховали письменника за козацьким звичаєм: до церкви й на місце поховання везли домовину на санях дві пари його улюблених волів, запряжених цугом, у траурних попонах, із хрестом на ярмах, – тих волів, що їх він, бувало, годував хлібом із власних рук; численну похоронну процесію супроводжували хор і два священики, які на кожному закруті (що дві версти) почергово читали Євангелію. У домовину поклали смушеву шапку, папери з олівцем, а на домовину – вінок із барвінку. Похований у своєму саду на місці, яке сам обрав³⁰⁴ (тепер у складі села Оленівка Борзнянського району Чернігівської області).

³⁰⁰ Там само. – № 29176.

³⁰¹ Про їхнє життя на хуторі другої половини 80-х – у 90-х роках див.: *Нахлік Є.* Подружнє життя і позашлюбні романи Пантелеймона Куліша. – С. 269–282.

³⁰² ІР НБУВ. – Ф. І. – № 28398.

³⁰³ Докладніше див.: *Нахлік Є.* Подружнє життя і позашлюбні романи Пантелеймона Куліша. – С. 282–283.

³⁰⁴ *Шенрок В. П. А. Кулиш // Киевская старина. – 1901. – Кн. 10. – С. 38–39* (на основі листа Олександри Куліш); *Лободовский М.* Три дня на хуторі у Пантелеймона Александровича і Александры Михайловны (Ганни Барвинок) Кулиш. – С. 175–176 (лист Олександри Куліш до М. Лободовського від 21 лютого 1897 р.). Про те, що місце для поховання обрав раніше сам Куліш, розповідала Олександра Михайлівна й Миколі Шугурову під час його приїзду до Мотронівки на початку травня 1899 р. (*Н. Шугуров.* У могил П. А. Кулиша і В. М. Белозерского. – С. 363).

Підсумкові спостереження над Кулішевою психологією

Пантелеймон Куліш одчайдушно шукав правду-істину, і не раз його духові метаморфози були несподіваними, навіть парадоксальними, з погляду буденної логіки – незбагненними. За життя це відштовхувало від нього багатьох друзів і колег, а по смерті ж, навпаки, приваблювало дослідників. За словами І. Франка,

«<...> для історика, власне, та хиткість Кулішева, ота пристрасть, оте вічне шукання якихсь нових ідеалів, нових богів і нової віри лишились характерним і навіть симпатичним об'явом його великого, хоч і недужого духу. Йому не дано було гармонії, але він ніколи не міг успокоїтися на дисгармонії і пристрастно шукав того, чого не міг досягнути» [33; 234].

Ці багато в чому слушні міркування потребують пояснення й уточнення. З одного боку, часті захоплення й розчарування, хитання і впадання в крайнощі, різкі переходи від одного емоційно-настроевого стану до іншого, протилежного, зміни поглядів аж до певного заперечення себе колишнього свідчать, що Куліш не мав такого стійкого, міцного духу, який би дав йому змогу незворушно пронести ідеали молодости до глибокої старости, модифікуючи їх і розвиваючи (як це було, скажімо, в І. Нечуя-Левицького, М. Грушевського, В. Винниченка, Д. Донцова, у котрих певна, суперечлива навіть, світоглядна еволюція не призводила до публічного самозаперечення і самозречення). З цього погляду великий дух Кулішів і справді виявився не досить дужим (сильним). З іншого боку, його дух аж ніяк не можна вважати за слабкий – воістину, треба бути титаном духу, щоб так завзято й наполегливо обстоювати свої «сретичні» ідеї, котрі істотно розходилися з «горизонтом сподівань» маси, і героїчно вистояти в упертій боротьбі з різного роду критиками, зберігши душевну рівновагу. Ключ розуміння Кулішевого характеру і способу поведінки знаходимо в його признаннях у листах, зокрема:

- до дружини від 12 січня 1857 р. («Ти думаєш, що я боюсь людей і їх осуди. Не боюсь я людей і сміюсь над їх дурними речами. Роблю я добро, шануючи себе самого; бережусь лихого діла – з того ж начала. <...> треба угождати тільки Богові, а Бог говорить нам через наше серце»)¹;
- до М. Максимовича від 30 березня 1857 р. («<...> всяке має свого царя в голові і свого суддю в серці – їх нехай і слухає»)²;
- до С. Носа від 22 березня 1862 р. («Зроду я ще ні в кого не питавсь дороги і питатись не буду. Зроду я все по своїй уподобі робив і робити буду»)³;
- до московського цензора М. Шаховського орієнтовно 1895 р., якому він радив бути не пасивним виконавцем приписів, а оборонцем прав письменників: «Будьте на своєму посту силою, а не орудицею сили... Это Вам завещает человек, который при всём ничтожестве своего происхождения, своего имущества и первоначального образования был силою»⁴.

Протягом усієї дорослої життєдіяльності енергійний і честолюбний Куліш свідомо старався бути не зняряддям чужої сили, а самостійною силою, притім

¹ ІР НБУВ. – Ф. І. – № 28828.

² Там само. – Ф. Х. – № 14714. – Арк. 47.

³ Киевская старина. – 1899. – Кн. 4. – С. 10.

⁴ Русское обозрение. – 1897. – Кн. 3. – С. 227.

такую, що наставляє і спрямовує інших, звідси його постійні конфлікти й розходження з найближчими товаришами по громадській роботі, з колегами по службі. Затятість на своєму, непоступливість аж до розриву стосунків давали йому змогу зберігати цілісність власної особистості й не допускати до її розчинення, що могло трапитися в разі пристосування до інших. Свій психічний тип сам Куліш влучно визначив 1866 р. в чернетці листа до В. Черкаського: «Я привык находить опору в собственной энергии, и потому всякая другая опора для меня почти не существует»⁵. Це не тільки рятувало його, коли він опинявся осторонь бурхливого літературного та культурно-громадського життя (на засланні, в хутірному загумінку), а й давало йому змогу на самоті розвивати свій талант, особливо у 80–90-х роках.

А терниста путь Куліша розгорталася як путь здобутків і втрат, перемог і невдач. Здобутків було більше, але й надто багато – дошкульних невдач. Не бракувало нездійснених сподівань і гірких розчарувань. Після «Записок о Южной Руси», «Чорної ради» та публікацій в «Основі», на долю яких випав найбільший прижиттєвий успіх, перемоги були не гучними звитягами, а радше виявами духової стійкості, несхитності, упертої та наполегливої праці, плоди якої не приносили негайного визнання, а діяли на перспективу. Куліш це сам усвідомлював, коли 1874 р. писав про себе, навіть абсолютизуючи свої невдачі: «Я совершал свои кампании всегда с неуспехом, но из каждой кампании выносил убеждение, что дело не проиграно»⁶. Так тривало до кінця життя: на чергові невдачі він відповідав незламністю духу й усамітненою працею. Недарма ж епіграфом до автобіографічної «Жизні Куліша», написаної ще 1867 р., він поставив як найхарактеристичніший для своєї особистості й життєвої дороги вислів Вашингтона Ірвінга (цитую в українському перекладі):

«Цікаво простежити, як деякі розуми, здається, майже творять себе, піднімаючись після кожної невдачі й торуючи свій самотній, але неухильний шлях, попри тисячі перешкод» [I; 234].

І вже тим більше немає жодних підстав вважати Кулішів дух за якийсь «хворий». Михайло Могиляньський, у 1920-х рр. одним із перших ознайомившись із творчими щоденниками пізнього Куліша – «Чорними рукописами» 1890–1893 рр., був вражений ясністю і шляхетністю його мислення. З приводу наклепу Марка Вовчка, яка в листі до редакції «Русских ведомостей» (серпень – вересень 1903 р.), йдучи за інерцією свого обмеженого демократичного світогляду і не зрозумівши Кулішевих застережень проти охлократії, заявила, буцімто, на її глибоке переконання, «в последние годы своей жизни П. А. Кулиш был человек ненормальный», та й ніби вже на початку 60-х років носив він «задатки будущ<его> психоза», хоча тоді в нього «энергии, любви к своему делу было ещё много»⁷, М. Могиляньський доводив, що

«<...> й на восьмому десяткові своїх літ у Куліша було ще так забагато “енергії, любови до свого діла”, працездатности й напруженого розумово-духовного життя – праці, як не в кожного буває і в розквіті кращих молодих літ. Може, гострі кути колючого й важкого характеру Куліша ще дужче загострилися тими роками, але лише

⁵ IP НБУВ. – Ф. I. – № 29310.

⁶ Куліш П. А. Хуторская философия и удаленная от света поэзия. – С. 187.

⁷ ІЛ. – Ф. 47. – № 972. Див. також: *Листи* Марка Вовчка. – Т. 2. – С. 396.

усмішку можуть вікликати запевнення про “психоз”. <...> разом з ясним і блискучим розумом нерідко виявляв він і блиск таланту свіжого й дужого»⁸.

Епізодично потерпаючи від нервового розладу (під час ув'язнення 1847 р., навесні 1859-го, у травні – на початку червня 1869-го, у середині 70-х років), Куліш щоразу знаходив душевні сили для того, щоб перебороти пригнічений стан, і наприкінці життя таки досягнув гармонію – у подружніх взаєминах, у творчості, свідченням чого є насамперед його тодішня сповідальна лірика, натхненна праця над перекладом Біблії. Покірний віковим змінам, письменник призвичаївся до активного життя на старості, повного творчої наснаги та хутірного господарювання. Та й свою ідеологічну еволюцію пізній Куліш цілком слушно пояснював не тільки світоглядним переосмисленням (мовляв, «самітникуючи, виробив собі інший погляд на речі»), а й віковими змінами: «<...> по самому закону природи подобає мені жити не по молодощам моїм, а по старощам, які б вони ні були» (лист до О. Кониського від 12 серпня 1890 р.)⁹.

Впадає в око, що на більшості збережених світлин Куліша його сфотографовано не в анфас, а у профіль. Та й то явний вигляд спереду є лише на двох світлинах, а на третій, де письменника зазнято на весь зріст в українських строях, обличчя повернуто трохи вбік і, відповідно, вбік звернено погляд. Фахівці переважно уникали фотографувати Куліша обличчям до того, хто дивиться, – очевидно, тому, що, увійшовши в літа, він мав вилицювате, сплющене з боків і витягнуте вперед лице із загостреними рисами, а надто ж – тяжкий погляд, як свідчать дві світлини в анфас (та, де він позує, сидячи в кріслі, і варшавська з 1867 р.), а також літографія Мульєрона 1860 р. На тих двох світлинах в анфас він вийшов не зовсім привабливо. Непоказних рис вдалося уникнути на його портретних малюнках 1840-х рр. – олівцевих автопортретах і портретах роботи Тараса Шевченка та, можливо, Гайнриха Гольпайна, популярного тоді в Києві художника німецького походження, вихованця Віденської академії¹⁰. Тодішній портретний живопис узагалі пом'якшував погляд і риси обличчя. Утім, Куліш на ту пору ще був молодий, мав повніше лице з м'якими рисами і не набув іще пізнішої суворости й зятюстости в очах. Коли ж із віком риси обличчя загострилися, а погляд став тяжким, його погруддя воліли фотографувати збоку, позаяк тоді погляд виглядав лагіднішим, ніж був насправді. Такому ракурсу світлин сприяло й те, що Кулішів профіль був характерний і виразний.

У 40–60-х роках, на хвилях національно-патріотичного та антифеодального піднесення, Куліш – передусім романтик-пропагатор, сказати б, поетизатор українського фольклору та історії, насамперед часів козаччини. У 70–90-х, у річищі позитивістських віянь, – він переважно ревізіоніст власних поглядів, свого попереднього доробку і спадщини українського романтизму 20–60-х років. Останніми десятиліттями також проповідує, але вже внаслідок критичного аналізу далекого й недавнього минулого та під впливом нових захоплень.

Вельми влучно визначив *парадигму Кулішевої поведінки* І. Франко, зазначивши:

«<...> Куліш всю жизнь искал новых дорог, сторал страстью сказать какое-то великое слово. В данный момент твёрдо уверенный в правоте своего суждения, он тем не

⁸ Могиланський М. П. О. Куліш у 90-х роках... – С. 184.

⁹ ІЛ. – Ф. 18. – № 153.

¹⁰ Див.: Яцюк В. Прижиттєві портрети Куліша. – С. 55–59.

менее вскоре отвергал его, чтобы опять с такой же самоуверенностью отстаивать какое-нибудь другое. Эти колебания составляли трагедию его жизни, но вносили фермент в литературную жизнь Украины <...>» [41; 122].

У цих перемінах своїх суджень і позицій Куліш не вбачав суперечности – навпаки, гадав, що таким чином діє послідовно, одержимо шукаючи й завжди обстоюючи правду-істину – таку, якою вона відкривається йому тої чи тої миті, на певному етапі його життєвого досвіду. Показовим щодо цього є його зізнання в листі до дружини від 16 серпня 1856 р., де він описав дискусію між ним, Левком Жемчужниковим та Сергієм де Бальменом у Линовиці:

«За обідом була велика пря за страсті людськії. Левко стояв на тому, що треба піддаваться страстям, аби без обиди людської; Сергій йому перечив. І я піддержував Сергія, дарма що поступаю на світі ледве не так, як і Левко. Отже, поперечивши, не кривив я душою, бо душа моя завжди силкується йти по-Божому і по-святому»¹¹.

Отож, як випадає нагода, Куліш іде зазвичай за пристрастями, але якоїсь миті теоретично йому здається, що ліпше все-таки приборкувати їх, і він про це відверто говорить, а тому вважає, що чинить широко, кажучи те, що цієї хвилини думає. Суперечності, пов'язані з обстоюванням то одних, то інших поглядів, не бентежать його – аби тільки завжди шукати й проповідувати грані невичерпної правди, хай і в міру свого розуміння. Поводячись так, він справді не кривить душою: переконаний у власній цюхвилинній правоті, уперто стоїть на своєму, незважаючи на вчорашні такі ж завзяті обстоювання інакших переконань. Така поведінка й означає, за Кулішем, силкуватися чинити «по-Божому і по-святому». При цьому його шукання не тільки були «ферментом» для інших, а й мали власну самоцінність – у них явлено культурософську й історіософську логіку та послідовність, свою долю правди, певну інтелектуальну різнобічність (письменник умів дивитися на історичні явища з різних поглядів).

За притаманним йому *психологічним типом* Куліш мусив спочатку закласти певну ідеологічну та естетичну основу, від якої мав потім відштовхуватися, яку мусив переглядати, ревізувати, реформувати за багатьма параметрами (козакофілство ↔ критична оцінка козаччини; імперсональна фольклоризація ↔ творче опрацювання уснопоетичної стихії; етнографічно-побутова школа ↔ європеїзація письменства; народність ↔ аристократизм; демократизм ↔ монархізм; Україна ↔ Стара Русь; силабіка ↔ силабо-тоніка тощо). Інакше кажучи, мав спершу стати Савлом, щоб потім перетворитися на Павла.

Для суспільної поведінки Куліша характерні дії за *парадигмою зигзагів*: від одних ідеологічних крайнощів він кидається до інших. Робить це під впливом різко змінених суспільних обставин, власного статусу, психічної перевтоми від набридлого виду діяльності, в якому домінують певні ідеологічні пріоритети, нарешті, унаслідок накопичених образ. Звідси різочі повороти від національно-патріотичної, протіімперської діяльності до промосковської та процарської і навпаки (1839–1847 ↔ 1847–1855 ↔ 1855–1864 ↔ 1864–1867 ↔ 1867–1872 ↔ 1873–1879 ↔ 1880–1883 ↔ 1883–1897). Звідси й зигзаги від оспівування боротьби проти польсько-шляхетської та османсько-турецької експансії, від участі в русифікації Польщі до визнання історичних заслуг польсько-шляхетських колонізаторів, а відтак до спроб українсько-польської культурної співпраці, а внаслідок розчарування у її

¹¹ ІР НБУВ. – Ф. І. – № 28771.

перспективах – до широкого зацікавлення мусульманською культурою, та врешті й до відмови від симпатій до Османської Туреччини.

Куліш – це людина праці на початку якоїсь великої довготривалої справи, діяч, що продовжує чийсь зачин і утверджує його. Особистість із психологією «досвіток», досвітньої праці. Недарма ж його поетичні збірки називаються «Досвітки», «Дзвін» – самі назви фіксують початок подвижницької праці, заклик до неї. Її наслідки, здобутки будуть згодом, він знає, що їх не дочекається, але з тим більшою нестямною та енергією задля них працює. Дарма що П. Плетньов не поділяє його українофільських захоплень і потуґ: дивовижна історична інтуїція спонукує козацького нащадка повсякчас спрямовувати свої зусилля й кошти на відродження української культури, хоча на позір це видається за тих обставин наївним і безглуздим. Захищаючись від шовіністичних закидів свого наставника, Куліш виправдовується власним донкіхотством як природним для себе різновидом суспільної поведінки (лист від 3 квітня 1857 р.):

«Вы совершенно справедливы, говоря, что мои затеи безрассудны. Если бы они таковыми не были, то и не было бы их совсем. Многие ли из затеваемого удастся мне осуществить, это знает один Бог; но с потерей веры в достодолжность моих предприятий, жизнь потеряла бы для меня всякую прелесть»¹².

Таким донкіхотом він залишався і пізніше у своїх пересторогах щодо безвідповідальності «літературного гайдамацтва» та небезпеки «нвої руїни».

Водночас Куліш за схильністю до певного типу суспільної діяльності – суцїй основоположник: він закладає підвалини на майбутнє. Першому загально-українському журналові дає назву «Основа», новий журнал у Львові 1882 р. хоче видавати під назвою «Нова Основа». Завершать будівлю інші – він це усвідомлює і приймає таку покладену на нього історичну місію, ревно її виконує, бо вона відповідає його покликанню, його єству.

Упродовж життя постійно виявлялася характеристична подвійність Кулішевої психології: *конформізм*, спроби пристосуватися до влади, підлаштуватися під адресатів з різними поглядами й переконаннями, тою чи тою мірою відмінними від його власних (М. Юзефовича, Я. Головацького, О. Вересая, М. Драгоманова, М. Шаховського і ще-ще багатьох); а з іншого боку – *нонконформізм*, неадекватність поведінки очікуванням товаришів, колег, читачів, схильність чинити навпаки, вдаватися до дій, протилежних тим, що їх від нього чекають. Ці два суперечливі способи поведінки, химерно переплітаючись, творять у Кулішевій життєдіяльності своєрідну динамічну рівновагу: погідливість з одними (не раз зумисна, натягнута, штучна) з необхідности компенсується незгідливістю з іншими (часом войовничою і злісною). А проте особистість Куліша завжди залишається цілісною, самодостатньою і самокерованою, а вектор його діяльності, попри компроміси, загравання та ілюзії, повсякчас спрямований на утвердження української національної ідеї.

¹² Цит. за: *Петров В.* Пантелимон Куліш у п'ятдесяті роки. – С. 314.

Наукове видання

Нахлік Євген Казимирович

Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель
Наукова монографія у двох томах

Том перший

Життя Пантелеймона Куліша
Наукова біографія

Редактор *Галина Лукова*

Художники *Андрій Лесів, Романа Романишин*

Коректор *Леся Поліщук*

Комп'ютерна верстка *Ярослава Нахліка*

Подано до складання 23.11.2006. Підписано до друку 10.01.2007.
Формат 70x100 1/16. Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman.
Друк офсетний. Умовн. друк. арк. 37,7. Обл.-вид. арк. 41,2.
Наклад 1800 прим. Зам. 8-7.

Видавництво «Український письменник»

вул. Олесь Гончара, 52, м. Київ, 01054.

Тел./факс: 234-70-73, тел. 486-25-92; E-mail: ukps@ln.ua

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єкта видавничої справи ДК № 571 від 20.08.01 р.

Надруковано з готових діапозитивів
у ВАТ «Львівська книжкова фабрика “Атлас”»
79005, м. Львів, вул. Зелена, 20

Нахлік Є. К.

НЗ4 Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель: У 2 т. / НАН України. Львівське відділення Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка. Серія «Літературознавчі студії». Вип. 11/12; Міжнародний фонд Пантелеймона Куліша. – К.: Український письменник, 2007. – ISBN 966-579-201-6

Т. 1: Життя Пантелеймона Куліша: Наукова біографія. – Вип. 11. – 463 с., [24] арк. іл., портр.

ISBN 966-579-202-4

Перший том синтетичної монографії у двох томах про українського літератора, історика, фольклориста, етнографа та громадсько-культурного діяча Пантелеймона Куліша (1819–1897) містить уперше створену наукову біографію, побудовану на першоджерелах, значною мірою архівних та маловідомих. Розкривається визначна роль письменника в українському культурному і визвольному русі.

Для науковців, викладачів і студентів гуманітарного профілю, громадсько-культурних та політичних діячів, усіх, хто цікавиться розвитком української літератури й культури, політико-історіософської думки.

ББК 83.34УКР1-8